

भट्टिकाव्यम्

मक्षिनाथविरचितटीकाया-भरतमञ्जुकृतं
मुग्धवोधिण्या टीकाया च समेतम् ।

द्वितीयखण्डम्

१०-११

श्रीहरिपद चट्टोपाध्यायेन सम्पादितम् ।

Barker's Collection-Bellaghata

कलिकातानगर्याम्

१२ नं हरिद्वीपवागान स्थित-शास्त्रप्रकाशकाय्याख्यात्
सम्पादकेन प्रकाशितम् ।

१९२८ ।

मूलं सुखावकाशम् ।

महाराष्ट्र

५७०

SL NO. 078570

9/40

শ্রীরাম সমাদৃত, যুদ্ধবিশারদ, রক্ষকুল-বিপু, কৃতী হুম্মান লক্ষ্মণী মধ্যে কলহ সংঘটন
করিলেন এবং কলহসমাপ্তিরময় রাবণপুত্রী বল-পূর্বক অগ্নিগাহনে প্রযুক্ত করিলেন । ২

निखिलाभवन्नसहसा सहसा

वनिताजनेन विद्यता विद्यता

त्रिपुरापदं नगमिता गमिता ॥ ३

मङ्गिनाथः । निखिलेति । सहसा हठात् भवता उत्पद्य-
मानेन प्रभवता प्रवर्धमानेन ज्वलनेन हेतुना सहसा न
भवतीति नसहसा हर्षक्षयात् हासरहिता । नजर्थस्य नशब्दस्य
सुपसुपेति समासः । “मृनहसोर्वा” इत्यप्प्रत्ययः । वियता विय-
न्मागेण वियता दाहभयाद्विविधं गच्छता । विपूर्वादिणः शब्द-
प्रत्ययः । वनिताजनेन वनिताभिरुपलक्षिता नगं त्रिकूटाद्रिमिता-
श्रिता निखिला समस्ता पूर्लङ्का त्रिपुरस्य हरदग्धस्य या आपत्
तां तादृगापदमिति निदर्शनालङ्कारः । गमिता प्रादिता अभवद-
भूत् । पादान्तयमकम् ॥ ३

भट्टिकाव्यम् ।

भरतः । निखिलेत्यादि । ज्वलनेनाग्निना सहसा तत्क्षणात् निखिला सञ्जला पूर्वज्ञा सहसा हास्यसञ्जिता नाभवत् किन्तु सशीकाभवत् हासस्यानन्तकार्यत्वात् । ज्वलनेन कौटुशेन ? प्रभवता वृद्धिं गच्छता भवता उत्पद्यमानेन । पूः कौटुशी ? विपुरापदं वनिता-
जनेन विपुरसम्बाधनोभापद विपत्तिं गमिता प्रापिता । स्त्रीजनेन कौटुशेन ? वियता गगनपथेन वियता गच्छता भयात् पलायमानेन, यथा हरशराग्निना सन्दह्यमानेषु विपुरेषु भयावनिता इतीक्षतो गच्छन्ति च तथा चवापीति भावः । ज्वलनेन विपुरापदं गमिता वनिता जनेनोपसृजितेति केचित् । पुनः कौटुशी ? नगं विकूटपर्वतम् इता प्राप्ता नगेन मिता परिच्छिन्नंति वा । हर्भरलि हसः विपूर्वादिणः शब्दः वील ईलवदित्यस्माद् ईल कान्त्यगतिः स्यात्तच्छब्दप्रजनस्वादने इति । प्रमिताचरा नाम वृत्तं, तद्वक्षणं यथा—“प्रमिता-
चरा सजसमैः कथिता” इति । पादान्ययमकमिति पादचतुष्टयान्ते यमकितत्वात् ॥ ३
मयूषमग्निं क्रमः शुक्तिप्राद्य इहेन मयूषमग्निं क्रमः शुक्तिप्राद्य इहेन । मयूषं निदानम् इहेन ।
मयूषानि वायुमग्निं दग्धमग्निं मयूषमग्निं देवदत्तः पत्रि-जग्धमग्निं करिणः कागिनः । जिह्वोष्ण-
विषलं तद्वामाग्निं यन मयूषमग्निं जिह्वोष्णमग्निं मयूषमग्निं मयूषमग्निं मयूषमग्निं ॥ ३

पादादियमकम् ।

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं

पततां पततां ककुभो बहुशः ।

सकलैः सकलैः परितः करुणै-

रुदितैः रुदितैरिव खं वित[निचि]तम् ॥ ४

अन्वयः । सरसां सरसां तनुं परिमुच्य बहुशः ककुभः पततां पततां सकलैः सकलैः करुणैः रुदितैः रुदितैः परितः खं विततम् इव ॥ ४

मज्जिनाथः । सरसामिति । सरसां कामाराणां सरसां आर्द्रां तनुं स्वरूपं परिमुच्य विहाय ककुभो दिशः पततां धावतां पततां पक्षिणां गणानां सकलैः समस्तैः सकलैः सांशैः सविच्छेदैरित्यर्थः । ‘कला स्यान्मूलवृद्धौ च शिल्पादावंशमात्रके’ इति विश्वः । करुणैर्दीनरुदितैरुत्पन्नैः उत्पूर्वादिणः कर्त्तरि क्तः । यद्वा रुदितैरुत्पन्नैः वदेः कर्मणि क्तः, यजदित्वात् सम्प्रसारणम् । रुदितैः रोदनैः क्रन्दनैः खमाकाशं विततं व्याप्तामिव । तेरेन व्याप्तमिवेत्यर्थः ।
पादादियमकम् ॥ ४

भरतः । सरसामित्यादि । सरसां जलाशयानां सरसाम् आर्द्रां खिन्नां तनुं शरीरं जलाशयमध्य परिमुच्य भयान् त्यक्त्वा बहुशो बहुन् वारान् ककुभो दिशः पतताम् गच्छताम् पक्षिणाम् रुदितैः रुदितैः खमाकाशं परितः सर्वतो निचितम् व्याप्तं रुदितैरिव क्रन्दितैरिव

दशमः सर्गः ।

मकलः सप्यूर्णः सकलैः अव्यक्तमधुरैः कलशब्दीऽव धर्मवचनः । किं वा सर्वं कदितैवचनैः
अव्यक्तमधुरध्वनियुक्तै रित्यर्थः वाक् समुदायस्यावयवयोगात् कारणैः कारकयजनकैः । केचित्तु
सर्वसाम् सम्बन्धिनां पक्षताम् सर्वसाम तन् परिमुच्य भयात् परिशील्येत्याहः । नदं, के
यहस्वपाशोरिति निः । टीटकनामवृत्तं, तत्त्वज्ञं यथा—“वद तौटक्मन्त्रिककार-
युतम् ।” पादाद्विधमकमिति चतुर्णां पादानामादौ यमकितत्वात् ॥ ४

अश्वि कुल महावचन मञ्जुशान गतिडाग करिया नानादिके परिवर्तन कदिउ भागिल ।
राहापद कल-कृजन-द्वाराद्वय ज्ञाय आकाशजल परिवर्तन दरेज । ०

पादमध्यमकम् ।

न च काञ्चन काञ्चनसञ्ज्ञचितिं

न कपिः शिखिना शिखिना समयौत् ।

न च न द्रवता द्रवता परितो

हिमहानकृता न कृता वा च न ॥ ५

अन्वयः । कपिः काञ्चन काञ्चनसञ्ज्ञचितिं शिखिना शिखिना न न समयौत् । क च
परितः न न द्रवता द्रवता हिमहानकृता क च न कृता ॥ ५

मस्तिनाथः । न चेति । कपिः काञ्चन काञ्चिदपि काञ्चन-
मञ्ज्ञाचितिं सौवर्णगृहचरचनां शिखिना ज्वालावता शिखिना अग्निना
न न समयौत् किन्तु समयौत् मिश्रितवान् । यु मिश्रणे लङ् ।
“उतो वृद्धिल्लंकि हलि” इति वृद्धिः । परितः सर्वतो न न द्रवता
किन्तु द्रवता गच्छता संक्रामता हिमहानकृता द्रवत्वप्रातिपन्नशैत्य-
नाशकारिणा शिखिना द्रवस्य भावो द्रवता द्रवोभावश्च क च न
काञ्चिदपि न न कृता कृतैव । अदग्धमद्रुतं च काञ्चनसञ्ज्ञ नामो-
दित्यर्थः । पादमध्यमकम् ॥ ५

भरतः । न चेत्यादि । कपिर्हनुमान् काञ्चन काञ्चनसञ्ज्ञचितिं सौवर्णगृहसंज्ञितम्
शिखिना अतिशयितशिखायुक्तेन जाज्वल्यमानेन शिखिना वज्रिना न समयौत् इति न
अवश्यमेव समयौत् मिश्रितवान् । युल् मिश्रणे घीः रपिद्वयुतोऽहोर्भ्रंरिति निः । अभि-
धानात् विभक्त्यान्तं किमशिक्षनाविद्येति । हिमहानकृता वज्रिना परितः सर्वतो न च न
द्रवता अपि तु गच्छता सता कचन कुवापि काञ्चनसञ्ज्ञचितिं द्रवता द्रवत्वम् न कृता अपि तु
कृतैव । द्रु गतौ गटः, द्रवस्त्वभाव इति ता, हिमस्य हानम् नाशम् करोतीति क्तिप्, हान-
मिति जहानेनटि रूपम् । पादमध्यमकमिति चतुर्णां पादानां मध्ये यमकितत्वात् ॥ ५

हनुमान् निवासश्च अग्निश्च मद्रुतं काञ्चन-निर्भिष्टं गृहेश्वर मद्रुतागं करिष्या निदान ।
शिवनाथो अग्निं मर्त्यजं वांछ इहेश्वर काञ्चन-गृह मकल जवोडूठ करिउठ लंभिल । ८

भाट्टकाव्यम् ।

चक्रवालयमकम् ।

अवसितं हसितं प्रसित मुदा
विलसितं ल[ह]सितं स्मरभासितम् ।
न समदाः प्रमदा हतसम्भदाः
पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥ ६

अन्वयः । हसितं प्रसितं मुदा विलसितं स्मरभासितं लसितं अवसितं, तथा प्रमदा-
ममदा, न हतसम्भदाः समीहितं पुरहितं न विहितम् ॥ ६

मल्लिनाथः । अवसितमिति । हसितं ह्यासः प्रसितं प्रसक्तं
मुदा निमित्तेन विलसितं विजृम्भणं तथा स्मरभासितं मदनजनितं
लसितं विकारश्चेति सर्वमवसितमवसन्नम् । स्थितेः कर्त्तरि क्तः ।
“द्यतिस्थितिमास्यामिति किति” इतीत्वम् । तथा प्रमदाः स्त्रियः
प्रमदा न किं तु नष्टमदा जाता इत्यर्थः । हतसम्भदा नष्टहर्षाश्च
समीहितं तत्कालापेक्षितं पुरहितमग्निनिर्वापणादिहितकृत्यं च
न विहितम् । चक्रवालयमकम् ।—“पदानामवसानं तु सर्वेषां
तुल्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रवर्त्तनं तदुच्यते ॥” इति लक्ष-
णात् ॥ ६

भरतः । अवेत्यादि । मुदा हर्षेण यद्धसितं ह्यास्यं प्रसितम् अत्यन्तप्रवृत्तमासीत् तद-
वसितं विनष्टम् तत्रत्यलोकाणामप्रमुदितत्वात् । षोडशोऽक्षरं अकर्मकत्वात् गत्यर्थेऽप्येतादिना
कर्त्तरि क्तः, दोशीमास्यामिति लङ्, प्रसितमिति धिगुञ्ज् बन्धे इत्यस्य रूपम् । किञ्च मुदा
यत् विलसितं विलामः शृङ्गारचेष्टितं स्मरेण कामेण भासितम् उद्दीपितं लसितं संप्रिष्टमा-
सीत् तदव्यवसितमिति सम्बन्धः । लघुश्लिष्टिकोऽङ्गसितमिति पाठे विलभितमल्लौभूतम् ।
प्रमदाश्च स्त्रियो न सम्भदाः न मदपाः यतो हतसम्भदा नष्टहर्षा जाताः । अवलोकनं इति
मदरन् । यच्च पुरहितं नगरानुज्ञं समीहितं कर्तुमिष्टं तत्र विहितं नाशुषितम् । चक्र-
वालयमकमिति मण्डलाकारेण यत्नकितत्वात्तथा हि सर्वेषां पदानाम् अन्यवर्णानां सदृश-
तया नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्य च विसदृशस्य नाभिवदवस्थितत्वात् मण्डला-
कारता । लक्षणां यथा—“पदानामवसाने तु सर्वेषां तुल्यरूपता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्र-
वर्त्तनं तदुच्यते ॥” इति ॥ ६

अथ अत्रुक्तं इह शानि निगूढं इहेन । इह-अमिड श्रुत-हेनो अमिड इहेन । अमपागण
मर्द-न इहेन । अत्रुक्तं अग्निनिर्वापणादि कानि हिताग्निदाना इहेन ना । ७

समुद्रयमकम् ।

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा ।

समिद्धशरणादीप्ता देहेलङ्कामतेश्वरा ॥ ७

अन्वयः । समिद्धशरणा दीप्ता मतेश्वरा, समिद्धशरणादीप्ता देहे अलङ्कामतेश्वरा लङ्का देहे (हनूमता) ॥ ७

मस्त्रिनाथः । समिद्धेति । समिद्धशरणा दीप्तगृहा अत एव दीप्ता प्रकाशा मतेश्वरा अभिमतस्वामिका समिध्यन्त इति समिद्धा अग्नयस्तेषां शरणैरग्निहोत्रगृहैरादीप्ता उज्ज्वला देहे देहविषये अलङ्कामतायां पर्याप्तमनोरथत्वे ईश्वरा सम्पादनसमर्था सङ्कल्पोपनीताखिलशरीरसुखसाधनेत्यर्थः । ईदृशी लङ्का देहे दग्धा । दह भस्मीकरणे इत्यस्मात् कर्मणि लिट् ॥ “अत एकहल्—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपी ॥ समुद्रगयमकम् ॥ ७

भरतः । समिद्धेत्यादि । लङ्का देहे दग्धा अर्थात् हनूमता, कर्मणि ङी । कौटुम्भी देहे अन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा “शरणं गृहरक्षितोः” इत्यमरः । अत एव दीप्ता शोभावती मतेश्वरा मतो ज्ञात ईश्वरो महादेवो यस्यां, तत्वात्तदेवस्य नामापि न ज्ञायते इति भावः । मतः पूजित इति वा । पुनः कौटुम्भी ? समिद्धशरणादीप्ता समिद्धो दधातीति आदन्तत्वात् हनजनादिति डः, किं वा समिद्धो जुहोतीति तेनैव गमादित्वात् डः । समिद्धो मुनिः तं श्रुत्वा हिंसनीति समिद्धशरणा राक्षसाः शृङ्गि हिंसने कर्मावस्ये इति कर्त्तव्यत् न्यादित्वात् वा । तान् ज्ञानदानाभ्यामादीपयतीति कर्त्तरि क्तिप् । समिद्धशरणादीप् रावणः तेन ताप्यते पाल्यते इति कर्मणि क्तिप् । तामृड पालनसन्तुष्टिः शूलोपोहस्य इति धलीपः । समिद्धशरणादीपो रावणस्य पालनीयेत्यर्थः । किं वा संहाना दीप्तिमतां देवादीनां शरणेन हिंसनेन अदीप दीप्ताभाव तापने पालयति सन्तुते वेति भावः क्तिप् । दीपनं दिविति भावे क्तिप् पञ्चान्नसमासः । अलङ्कामतेश्वरा अलङ्कामतायां यथेष्टं स्थायाम् ईश्वरा सर्वेच्छायाः सम्पादयिषीत्यर्थः । अलमत्यर्थः कामोऽस्य अलङ्कामः तस्य भावोऽलङ्कामता तस्यामीश्वर इति सन्तुष्टिसमासः । वरप्रत्ययान्तादीश्वरशब्दात् स्त्रियामत आख्याप् भवत्येव । औषादिकवरत्प्रत्ययान्तात् ईप्प्रत्यय इति बोध्यं श्रीपतिस्वरमान् । नदादावीश्वरशब्द विभाषया पठन्त्येव । शोषादिरयमित्यपरे । यदा लङ्काभिः कुलटाभिर्मतः पूजितः ईश्वरो यत्र । यदा अलमत्यर्थे कामत ईषन्मत ईश्वरो यत्र कीर्णवदर्थे इति कुशब्दस्य कादेशः । “लङ्का रघुःपुत्रीशङ्खाङ्किकनीकुलटामु च” इति विश्वः । समुद्रयमकमिति हयोरर्द्धयोः सम्पुटकारेण यमकितत्वात् । तथा च बृहभट्टः—“अर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नाम” इति, “अर्द्धाभासः समुद्रः स्यात्” इति च दण्डौ ॥ ७

ये षोडशो लङ्कापूत्रोत्र यथाह गृह मकम मर्कटा मयूखन ; ये पूत्रोऽत्र मर्कट छिन्नात्मन-

তত্ত্ব মাত্র আলোচিত হয়,—সংস্পর্গিণি ঋষিকুল-বিধ্বংসী ব্রহ্মকুল উৎসাহবর্ধনকারী, ১৮৭৭-৮৭ প্রতিষ্ঠানিষ্ঠা এ হেন পুরী, বানরধাবা দক্ষ হউল । ৭

काञ्चीयमकम् ।

पिशिताशिनामनुदिशं स्फुटतां

स्फुटतां जगाम परिविह्वलता ।

हलता जनेन बहुधाचरितं

चरितं महस्वरहितं महता ॥८

१ वयः । अनदिशं स्फुटतां पिशिताग्निनां परिविकृतता स्फुटतां जगाम । मङ्गता
नलता जनेन वक्त्रा आचरितं चरितं मङ्गलचरितम् ॥ ८

मल्लिनाथः । पिशितेति । अनुदिशं प्रतिदिशं दिशि दिशी-
त्यर्थः । “अथ्ययोभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इत्यव्ययीभावसमासान्तष्टच्-
प्रत्ययः । स्फुटतां प्रभवश्य धावतां पिशिताशिनां राक्षसानां परि-
विहन्तता वैक्लव्यं स्फुटतां स्फुटत्वं जगाम । पलायनेन भीकृत्वं
व्यक्तं जातमित्यर्थः । तथा महता हलता चलता जनेन बहुधा
आचरितं चरितं महत्त्वरहितं भवेत् । महतोऽपि चापले महदपि
चरित्रं हीनं स्यादित्यर्थः । काञ्चीयमकम ॥ ८

भरतः। पिशितव्याद्धि। पिशिताग्निना राक्षसानां परिविह्वलता व्याकृता स्फुटां
 स्पष्टां जगाम। किं कर्तव्यम्? अनुदिशं दिशि दिशि स्फुटां पलायनेन विकाशं गच्छता
 स्फुटग्निं विक्राशि। अनुशब्देन वीष्मायामव्ययीभावे शरदिपाडय इति अप्रत्ययः। महता
 शीथेदिगुणयुक्तेनाप्यपरेण जनेन हलता चलता महत्त्वरहितं माहात्म्यविवर्जितं चरितं
 चेतित बहुधा बहुप्रकारैः आचरितं कृतं भयात्। * हलहल चाली। काचीयमकमिति
 रमनाकारिण यमकितत्वात्। तथा च—“एकस्थानोऽपरस्थादौ सदृशं दृश्यते यदि। तत्का-
 चीयमकं नाम व्याहृतं कविपुङ्गवः॥” इति। एतदेव दक्षिणा सन्देयमकम् उक्तम्।
 तथाहि—“सन्देयमकस्थानमन्तादौ पादयोर्द्वयी”रिति॥ ८

নানাদিকে পলায়মান রাক্ষসগণের ব্যাকুলতা বাস্তব হইল। 'মহৎ ব্যক্তিগণও বিচলিত হইলে তাঁহাদের বহুপ্রকার আচরিত উৎকৃষ্ট চরিত্র হীন হইয়া যায়। ৮

यमकावलिः । ४

न गजा नगजा दयिता दयिता

विगतं विगतं व[ल]लितं व[ल]लितम् ।

प्रमदाप्रमदा महता महता- मरणं मरणं समयात् समयात् ॥ ६

अन्वयः । नगजाः दयिताः गजाः न दयिताः, विगतं विगतं, वलितं वलितं प्रमदा
अप्रमदाः महता महता अरणं मरणं समयात् समयात् ॥ ६

मस्तिनायः । नेति । नगजा गिरिसम्भवा दयिताः प्रिया गजा
न दयिता न रक्षिताः । दयातिरत्र रक्षणार्थः । विगतं पक्षिगतिरपि
विगतं विरतम् । वलितं प्राणिचेष्टितं च वलितं विगतम् । प्रमदा
स्त्री । जातावेकवचनम् । अप्रमदा अविद्यमानहर्षा जाता ।
महता प्रवृत्तेन अग्निना महतां शूराणामरणं रणरहितं मरणं
दुर्मरणं समयात् कालवशात् समयात् संयातं सम्प्राप्तम् । संपूर्वाद्-
यातेर्लङ् । यमकावलिः ॥ ६

मरतः । न गजेत्यादि । गजा हस्तिनो न दयिता न रक्षिताः । जिदयङ् षष्ठ्यै गतौ
षष्ठे दानेऽवने । कीदृशाः ? नगजाः पर्वतजाः तेनीत्कृष्टा अत एव दयिता इष्टाः । परञ्च
विगतं वीनां पक्षिणां गतं गमनं विगतं विनष्टम् अप्रिदग्धपक्षत्वात् । ललितमौष्मितं वस्तु
हारमिदो वा ललितं वलितं भयाकुलजनसंसर्गादन्यत्र गतमित्यर्थः । ललितं हारमिदं स्यादौ-
ष्मिते ललितेऽपि च” इति विश्वः । प्रमदा नारी अप्रमदा प्रमदरक्षिता हर्षशून्या इत्यर्थः,
प्रमदमदा वा । आमहता रोगपीडितेव इवशब्दार्थोऽत्र गम्यते । अमक रोगे । यहा घञ्
अमेन गमनेन क्ता पीडिता । यहा अमेन दाहेन हाहाकारशब्देन वक्रिशब्देन वा क्ता
व्याकुला अम गतौ शब्दे । महतां शूराणाम् अरणं युद्धरहितं मरणं समयात् कालवशात्
समयात् सम्प्राप्तम् । यातेर्धा । यहा महतां जनानाम् अह खेदेऽद्भुतं निश्चये वा तां प्रमदा
समया समीपे समयात् कालेन युद्धरहितं मरणम् आत् आगतम् अत सातव्यगमने इत्यस्यात्
‘आङ्पूर्वात् क्तिप् । स्त्रियं हित्वा यती न गच्छन्तीत्यर्थः । यमकावलीति यमकमाला । तथा
हि—“पदेषु यव सर्वेषु सादृश्यं दृश्यते यदि । यमकावलिरुद्दिष्टा श्लिष्टा यमककोविदैः ॥”
इति ॥ ६

उपक्रमे निम्न-मधुत अग्र गज मकण्ड वक्रिष्ठ इडेन न । आकाशगोपी पक्षिगणेषु
गतिशेष इडेन । आनिगर्पेन च्छेष्टौ व्रश्ति इडेन । नागगण इष-शेन इडेन एव कानवने
अवनिष्ठ अग्रिधारा वीरगणेषु विना युक्ते शृङ्गा इडेन नागिन । २

अयुग्मपादयमकम् ।

न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर्भीमविक्रमेः ।

न वा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥ १०

अन्वयः । महद्भिः भीमविक्रमैः वानरैः पराक्रान्तां नरैः वा न पराक्रान्तां नगरीं लङ्कां
कपिः ददाह ॥ १०

मल्लिनाथः । नेति । महद्भिर्भीमविक्रमैर्वानरैः न पराक्रान्तां
तादृशैर्नरेर्मानुषैर्वा न पराक्रान्तामनाक्रान्तां नगरीं लङ्कां कपि-
र्ददाह । नरवानराक्रमणादर्वाक् स्वयमेक एव ददाहेत्यर्थः ।
अयुग्मपादयमकम् ॥ १०

भरतः । नवेत्यादि । कपिर्हनुमान् नगरीं ददाह दग्धवान् । नगरीं कीदृशीं ?
वानरैर्वाक्षिप्तयौवादिभिर्न पराक्रान्ता न गता सर्वैर्मनुष्यैः कार्त्तलौक्यादिभिः न पराक्रान्ता न
विगृहीता किं वा अनरैर्मनुष्यभिः देवयक्षादिभिरपि न वा पराक्रान्ता न च विगृहीताम् ।
कीदृशैः ? महद्भिर्महाप्रभासैर्भीमविक्रमैर्भीमवैर्यैः शिवतुल्यपराक्रमैर्वा । अयुक्पादयमक-
मिति, अयुजोः पयसवतीयथोर्यमकितत्वात् ॥ १०

ये लङ्कापूत्रो जोगविक्रमशालो ज्येष्ठ नर वा वानव्रजन कर्तुं कथन आक्रान्त इव नादे, ज्येष्ठे
लङ्का इत्युक्त्यन्त एकाको वक्त्रे कतिनन । १०

पादाद्यन्तयमकम् ।

द्रुतं द्रुतं वज्रिसमागतं गतं
महोमहोनद्युतिरोचितं चितम् ।
समं समन्तादपगोपुरं पुरं
परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥ ११

अन्वयः । चितं वज्रिसमागतं द्रुतं द्रुतम् महीं गतं, अहीनद्युतिरोचितं परैः परैः अपि
अनिराकृतं पुरम् समं अपगोपुरं समन्तात् कृतम् ॥ ११

मल्लिनाथः । द्रुतमिति । चितं हिरण्येष्टकचितमत एव वज्रि-
समागतमग्निसंयुक्तं सदद्रुतं शीघ्रं द्रुतं विलीनमत एव महीं गतं
मह्यं स्रुतमहोनतयान्यूनतया व्युत्था रोचितं दीपितं परैरुत्कृष्टैः
परैः शक्रादिशत्रुभिरप्यनिराकृतं पुरं समन्तात्समं समतलमधगोपुरं
नापुरेशून्यं कृतम् । पादाद्यन्तयमकम् ॥ ११

भरतः । द्रुतमिवादि । पुरं लङ्कां समन्तात् सर्वतः समं भूमितुल्यं कृतम् उच्चानां
द्रुतत्वात् । कीदृशं ? द्रुतं शीघ्रं द्रवीभूतं यतो वज्रिसमागतम् अग्निसंयुक्तं महीं भूमिं गतं
प्रवाहं प्राप्तं अहीनद्युतिरोचितम् अहीनया उत्कृष्टया दुन्या दीपिता रोचितं शोभितम्
अहीनद्युतिना रावणैर्न रोचितं अभिलाषितमिति केचित् । चितं स्वर्णगृहादिभिर्युतम्
अत एव वज्रयोगे द्रवत्वमुक्तम् । अपगोपुरम् अपगतपुरद्वारं परैः उत्कृष्टैरपि परैः शत्रुभिः
इन्द्रादिभिः अनिराकृतम् अनभिभूतं “द्रुतं शीघ्रं विलीने च विद्रागे चाभिधेयवत्” इति
विश्वः । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च यमकितत्वात् ॥ ११

ब्रह्मण वाञ्छितं अशीन-प्रभं सर्वपूरो अग्निमःषोढेन भोजं गतिञ्च हरेः। छुटमं भुङ्क्ति
जाग्रितं, एतं पूरो पूर्यते अति प्रबलं भक्त्याऽपि भक्त्याऽपि कर्तुं शक्नोति नहि, आत्म-महिम्नो पूरो मर्त्य-
निके वाञ्छितं च ममत्तल हरेः। गेन । ११

मिथुनयमकम् ।

नश्यन्ति ददर्शं वृन्दानि कपीन्द्र ।

हारीण्यवलानां हारीण्यवलानाम् ॥ १२

अन्वयः । कपीन्द्रः हारीणि हारीणि अवलानां अवलानाम् वृन्दानि नश्यन्ति (सन्ति)
ददर्शं ॥ १२

मस्तिनाथः । नश्यन्तीति । कपीन्द्रो हारिणी मुक्ताहारिणीं
मनोहारीण्यवलानाम् अनाथानाम् अवलानां स्त्रीणां नश्यन्ति
मिथो विस्मिष्यन्ति वृन्दानि ददर्शं । मिथुनयमकम् । यत्र षडक्षर-
पादं तनुमध्यावृत्तं तत्र मिथुनमिति लक्षणात् ॥ १२

भरतः । नश्यन्तीत्यादि । कपीन्द्रो हनूमान् अवलानां स्त्रीणां वृन्दानि समूहान् ददर्शं
दृष्टवान् । कौटुशानि ? नश्यन्ति नागं प्राप्नुयान् पलायमानानि वा । हारीणि हारयुक्तानि
हारीणि मनोहारीणि गृहादित्वात् णिन् । अवश्यं हरन्तीति आवश्यकं णिन्निति परः ।
कौटुशानाम् अवलानाम् ? अवियमानरक्तानाम् अतिरुशानां वा । तनुमध्याच्छन्दः,
नल्लणं यथा—‘तौ चेतनुमध्या’ मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक्युपलक्षणं
स्थितत्वात् ॥ १२

इहोमान् मेथिलेन, मुक्ताहार-धारिणी मनोरमा अनाथिनी वसन्तीति प्रमाणं कर्तुं शक्यं वा
विनाशं प्राप्तुं शक्नोति । १२

वृन्तयमकम् ।

नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदा-

नारीणामलसलिला हिरण्यवाप्यः ।

नारीणामनलपरीतपत्रपुष्पान्

नारीणामभ्रवदुपेत्य शर्म वृक्षान् ॥ १३

अन्वयः । नारीणामलसलिलाः हिरण्यवाप्यः नारीणां देहखेदान् न अपनुनुदुः ।
नारीणाम् नारीणां अनलपरीतपत्रपुष्पान् वृक्षान् उपेत्य (स्थितानां) वर्मं न अभवत् ॥ १३

मस्तिनाथः । नारीणामिति । नारीणान्यासुतानि । रिषातेः
खादित्वाविष्टानत्वम् । तान्यमलानि च सलिलानि यासां ता
हिरण्यवाप्यो हिरण्यमयदोषिका नारीणां स्त्रीणां देहेषु खेदान्

सन्तापात्पपनुदुस्तासामपि क्वाथत्वादिति भावः । किं चारीणा-
मरिसम्बन्धिनोनाम् । अरिशब्दात् “तस्येदम्” इण्प्रत्यये “यस्येति
च” इति लोपे “टिड्ढाणञ्—” इत्यादिना ङीप् । नारीणां स्त्रीणा-
मनलपरीतान्यग्निदग्धानि पत्रपुष्पाणि येषां तान् वृक्षानुपेत्य
स्थितानामिति शेषः । अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वे ज्ञानुत्थानात् । शर्म
सुखं नाभवत् । पत्रदाहे क्वायाभावादिति भावः । वृन्तयमकम् ॥ १३

भरतः । नारीणामित्यादि । हिरण्यवाप्यः सुवर्णस्थलनिर्मितदीर्घिका नारीणां स्त्रीणां
देहखेदान् अग्निसन्तापजनितान् न अपनुदुः न अपनीतवत्यः । हिरण्यवाप्यः कीदृश्यः ?
आरीणामलसलिलाः आरीणं द्रुतम् अमलं निर्मलं सलिलं स्वर्णजलं यासु अग्नितेजसा
स्वर्णघटिततीक्ष्णं द्रुतत्वात् स्वर्णजलं तत्र जातमित्यर्थः । आरीड्य चरणे आङ्पूर्वात्
क्तः, सूत्राद्योरिति नः । किं वा शुक्लादारीणम् ईषद्वतं जलं यासु रोगी वधे गतौ
गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः, लादित्वात् क्तस्य नः णत्वञ्च । आरीणाम् अरिसम्बन्धिनोनां तासां
नारीणां वृक्षान् उपेत्य समीपे गत्वा स्थितानां शर्म सुखं नाभवत् न जातं स्थितानामित्य-
ध्याहारात् समानकर्तृकता । वृक्षान् कीदृशान् ? अनलपरीतपत्रपुष्पान् अनलेनाग्निना
परीतं व्याप्तं पत्रञ्च पुष्पञ्च येषां तान् अत एव न शर्म । नारीणां कीदृशानां ? नारीणाम्
आपी नारा इति प्रोक्तास्तव भवानां ततो वा आगतानां वरुणलोकादानीतानामित्यर्थः ।
आरीणामिति अरिशब्दात् तस्येना इति णः । शर्म नाभवदित्यत्र पूर्वतो नञनुपपन्नते ।
केचित् आरीणां शत्रूणां हिरण्यवाप्य इति पूर्वव योजयन्ति, नारीणां जलभवानामिति
न व्याचक्षते तन्मते परार्द्धेऽपि नञ् विद्यते । क्वचित् पुष्पान्नारीणामिति न ह्यसंयोगवत्
पाठो दृश्यते । तत्र पूर्वोक्तव्याख्यायां न नञनुपपन्नस्य विद्यमानत्वात् । केचित् आङ्-
पूर्वादन्तरीणादिक इत्यर्थः । आ समन्तात् रीणां गच्छन्तीनामित्याहुः । प्रहर्षिणीकन्दः,
नन्दश्च यथा—“व्याशाभिर्मानजरगाः प्रहर्षिणीय” मिति । वृन्तयमकमिति प्रतिपादं पुष्प-
फलस्यैव मूलवृन्तवदवस्थितत्वात् तथा हि “पादादौ सदृशं यस्य प्रतिपादं प्रदृश्यते । तद्वृन्त-
यमकं नाम कथ्यते कविपुङ्गवे” ॥ इति ॥ १३

अथैव योगिकाव निर्मलं जलं उदण्डं च शुद्धं हृद्यं नारीणां च देहेन सङ्गोप कृतं
पात्रिनं न । एवञ्च तांशोऽत्र अत्रि दक्ष प्रज-पुष्पं शुक्लं सकल आञ्जलिं कर्त्रिणां नास्ति नाञ्ज कर्त्रिणे
पात्रिनं न । १७

पुष्पयमकम् ।

अथ लुलितपत्रविमलं रुग्णासनवाक्केशरतमालम् ।
स वनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥ १४

अन्वयः । ‘अथ सः अलं सीतां द्रष्टुं लुलितपत्रविमलं रुग्णासनवाक्केशरतमालं
विविक्तमालं वनं जगाम ॥ १४

मञ्जिनाथः । अथेति । अथ नगरदाहानन्तरं स हनूमानलं

सीतां द्रष्टुं लुलितपतत्रिमालं विस्मिष्टपक्षिपङ्क्तिं रुग्णा भग्ना असना-
दयो वृक्षविशेषा यस्मिंस्तद्विविक्तमालमसङ्कीर्णपङ्क्तिं वनमशोक-
वनं जगाम पुष्पयमकम् ॥ १४

भरतः । अथेत्यादि । अथ दाहानन्तरं स हनुमान् अलं पर्याप्तं सीतां द्रष्टुं वनम-
अशोकवनिकां जगाम । वने कौटुम्भं ? लुलितपतत्रिमालं लुलिता चलिता पतत्रिणा
पत्रिणां माला संहरित्यत्र, यद्यपि कन्दः शास्त्रे सानुस्वारस्य गुरुत्वमनुशिष्टं तथापि “तथा
पादानगोऽपि वा” इति वचनात्तस्य लघुत्वात् प्रथमपादे दादशमात्रा भवन्ति, किन्तु भवति
नञ्च विवर्जितं इत्याख्यायां प्रायिकं तृतीयगणस्यात्र मध्यगुरुत्वात् मत्तगणादो हन्ताजीनलङ्क-
च्छटोऽजी विषम इत्यत्र नञः प्रशंसापरत्वमिति टीकाकृत्यात् । नागधमती यपक्षधस
श्रीदुषेण ही इगुरुमजसा गुल्मिणोऽ गुणवर्द्धि आगही टेमिशआसेइ इत्यनेन अप्राशस्त्यात्त-
त्वात् न तु विषमस्यजगणे लक्षयवर्द्धिभूता गाथा भवतीति । वस्तुतः पत्रिमालमिति पाठः ।
मध्ये तत्कारपाठो लिखकप्रसादात् । रुग्णा भग्ना असनादयो यत्र वने, असनः पीतसालः,
वाणो क्षिप्राविशेषः, “केशरं हृङ्गुलिं प्रोक्ता केशरी नागकेशरः । सिंहजटायां किञ्चल्क-
पद्मागवकुलध्वपौ”ति विश्वः । तमालः स्वनामख्यातः । विविक्ताः पृथग्भूता मालाः खजः
पङ्क्तयो यत्र तस्य “विविक्तः स्यादसम्पृक्ते विविक्तः शुभपूतयोः । आकवर्द्धिते धीरैर्विविक्तं
रहसि व्युत” मिति विश्वः । पुष्पयमकमिति प्रतिपादान्ते हन्तीपरि पुष्पवत् स्थितत्वान् ॥ १४

अनुवादः । लङ्का प्रदेशे १११ हनुमान् सीतां देवीकं प्रेषित्वा निश्चितं अत्रागच्छेत् वाञ्छां कृतेषु
१००० पक्षीसमाकुलं खजाल-नाग-केशर-असन-वाणाणि गुरुमजसाच्छ्र एवः हिमं लक्ष्मिः
पुष्पपानाङ्कुरं अलोक-वनेन गमनं करिजेन । १४

पादादिमध्ययमकम् ।

घनगिरौन्द्रविलङ्घनशालिना

वनगता वनजद्युतिलोचना ।

जनमता दृष्टे जनकात्मजा

तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥ १५

अन्वयः । घनगिरौन्द्रविलङ्घनशालिना तरुमृगेण वनगता वनजद्युतिलोचना जनमता
तरुस्थलशायिनी जनकात्मजा दृष्टे ॥ १५

मस्तिनाथः । घनंति । घनगिरौन्द्राणां महाशैलानां विलङ्घने
शालत इति तच्छालिना तरुमृगेण हनुमता वनमशोकवनं गता
वनजस्य जलजस्येव द्युतिययोस्ते लोचने यस्याः सा । “न क्रोडा द-
बद्धचः” इति ङोषप्रतिषेधः । जनेषु मता विदिता गुणैः प्रशित-
त्यर्थः । भूते क्तः । यद्वा जनमता मतजना दृष्टस्वजनेति बहुव्रीहिः ।
आहिताग्न्यादित्वाविष्टायाः परनिपातः । अन्यथा “मतिर्बाह्व—”

इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । पदे “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति षष्ठां “क्तेन च पूजायाम्” इति समासप्रतिषेधः स्यात् । तत्स्थलशायिनो वृक्षमूल-
शायिनो जनकात्मजा सीता ददृशे दृष्टा । पादादियमकम् ॥ १५

भरतः । घनेनादि । तेन तत्स्थलेषु कपिल तत्स्थलशायिनी जनकात्मजा ददृशे कर्मणि रूपम् । तेन कौटुशेन ? वनगिरौन्द्रविलङ्घनशालिना घना निविडा ये गिरौन्द्राः प्रस्ताः तेषां विलङ्घनं विद्यतेऽस्येति अन्वये शालिन्प्रत्ययो बोध्य इति शाब्दिकाः । यद्वा तेषां वनङ्घनेन शङ्कितुं शोभितं शीलं यस्य शङ्कु श्लाघायां णिनिः । डलयीरलयीचेति लत्वम् । कौटुशी ? वनगता अशोकवनिकास्थिता । पुनः कौटुशी ? वनजदुतिभीचना घने जले नायते इति गमादिवात् डः । वनजं पद्मं कैरवं वा तस्यैव द्युतिर्ययोक्तादृशे लोचने यस्याः सा “वनं सलिलकानने” इत्यमरः । पुनः कौटुशी ? जनेन मता ज्ञाता पतिव्रतात्वेन पूजिता वा, न तु जनानामिति षष्ठी, तथाचोक्तं—कारकषष्ठी न समस्यते इति न्यायात् । जनेन पूजिता क्तः, तद्व्यये प्राप्तापि षष्ठी न स्यात्, अथास्यानित्यता च दृश्यते इति न्यायात् । यद्वा वर्त्तमाने क्तो नातीतक्तस्य बाधक इति अतीते वा क्तः । तच्च चकारात् मन् बोधने धातुनामनेकार्थत्वात् पूजार्थेऽप्यस्य प्रयोगः । आदिमध्यथमकमिति प्रतिपाद-
मादिमध्यथीस्तुल्यत्वात् ॥ १५

अनुवाक । वन-नक्षत्र अधिक्रमकारो इश्वरान् अनेकानन्दितो पदम-लोचनो नक्षत्रनक्षत्रो उक्तललात्रिनो जनकनान्निनो मोहादिके प्रथिनेन । १७

विपथयमकम् ।

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा ।

रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥ १६

अन्वयः । कान्ता दुःखं [च]सहमाना च्युतभूषा रामस्य कान्ता वियुक्ता सहमाना । वक्तुं इति ददृशे ॥ १६

मल्लिनाथः । सीतामेव विशिनष्टि—कास्तेति । कान्ता कम-
नीया दुःखं त्रियोगदुःखमसहमानासृथ्यमाणा च्युतभूषा त्यक्तभूषणा
वियुक्ता विरहिणी । मानेन सह वर्त्तते इति सहमाना मानिनो ।
“वापसर्जनस्य” इति विकल्पाच्च सहस्य रुभावः । तनुमध्यावृत्त-
मुक्तम् । विपथयमकम् ॥ १६

भरतः । कानेत्यादि । जनकात्मजा सीता कौटुशी ददृशे ? कान्ता कमनीया दुःखं
वितोमजं सहमाना तदीदृशे न करोतीत्यर्थः । च्युतभूषा अपगतभूषा रामस्य कान्ता
प्रियावियुक्ता वियोगिनो सहमाना मानेन चित्तसममत्तया पूजया वा सहिता । विपथयमक-
मिति पादद्वयातिक्रमात्विपथेन श्रमागता यमाकतत्वात् । तनुमध्यावृत्तः ॥ १६

अनुवाक । इश्वरान् कमनीया विधीय-द्व-नक्षत्रा निरलङ्कारा मानिनो ७ विरहिणी
राम-पद्मोके प्रथिते लोचनेन । १७

मध्यान्तयमकम् ।

इद[मित]मद्दुदरं तां हनूमान्मुदरं
रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।
तव विदितविषादो दृष्टकृत्स्नामिषादः
श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं मात्स्यवन्तम् ॥ १७

अन्वयः । हनूमान् मुदा आरं ताम् उदारम् इदम् अवदत्—हे देवि । तव विदित-
विषादः दृष्टकृत्स्नामिषादः (अहं) रघुवृषभसकाशम् अनिशं श्रियम् अवन्तं मात्स्यवन्त-
पर्वतं प्रकाशं यामि ॥ १७

मन्त्रिनाथः । इदमिति । हनूमान् मुदा हर्षेणारं द्रुतं तां
सीतामुदरं महार्थमिदं वक्ष्यमाणमवदत् । तदेवाह—हे देवि !
तव विदितविषादो विदितत्वदुःखः, आमिषमांसमदन्तीत्यामिषादा
राक्षसाः । “अदोऽनन्ने” इति विट्प्रत्ययस्यासरूपस्य “वासरूपे-
ऽस्त्रियाम्” इत्यबाधपक्षे कर्मण्यण्प्रत्ययः । दृष्टाः कृत्स्ना आमिषादा
येन सः, एवं कृतकृत्योऽहं रघुवृषभसकाशं रामसमीपमनिशं श्रियं
शोभामवन्तं पुणान्तं मात्स्यवन्तं नाम पर्वतं प्रकाशं व्यक्तं यथा तथा
यामि यास्यामि । भविष्यत् समीप्ये लट् । मध्यान्तयमकम् ॥ १७

भरतः । मितमित्यादि । हनूमान् मुदा हर्षेण मितमत्याचरमुदरं गन्धौराद्यै ताम्
अवदत् । किमित्याह—हे देवि ! अरं शीघ्रं रघुवृषभस्य रघुर्भक्त सकाशं समीपं मात्स्य-
वन्तं पर्वतं प्रकाशं यथा स्यात् तथा यामि । तव विदितो ज्ञातो विषादो येन विषादस्य
नित्यसापेक्षत्वात् समासः । दृष्टः कृत्यः सकल आमिषादो राक्षसो येन स तथा, अनिशं
सततं श्रियं शोभाम् अवन्तं मात्स्यवन्तं नाम पर्वतम् । मध्यान्तयमकमिति मध्यान्तपादर्योर्म-
कितत्वात् । मालिनीकृतम् ॥ १७

अश्वत्थामः । हनूमान् मरुत्तं भूतान्पेवोक्त एह उवाच वाक्वा बलिजनः,—हे देवि । आनि
तोमारं द्रुतं अवगतं हरेद्वाहि । समस्त राक्षसकं देविशक्ति । एकत्र चित्तोत्थितं बालानां
पर्वतवामो वृषुःस्थे राक्षसे निःशब्दे नीचैः अकाशतावे गमनं करिष्ये ॥ १७

गर्भयमकम् ।

उदपतद्वियं दप्रगमः परै-
रुचितमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत् ।

रुचितमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत्-

प्रतिविधाय वपुर्भयदं द्विषाम् ॥ १८

अन्वयः । रुचितमुत् (न) नतिमत् पृथुसत्त्ववत् द्विषां भयदं वपुः प्रतिविधाय
अप्रगमः परैः रुचितम् उन्नतिमत् पृथुसत्त्ववत् (ईदृशं) विद्यत् उदपत् ॥ १८

मञ्जिनाथः । उदिति । रुचिर्ताप्वष्टजनेषु मोदत इति रुचित-
मुत् । क्तिप् । स हनृमान् नतिमत् सोतापादयोः प्रणतिमत् पृथु
विशालं सत्त्ववत्सत्त्वसम्पन्नं द्विषां भयद वपुः प्रतिविधाय कृत्वा
अत एव न प्रगम्यत इत्यप्रगमो दुरासदः सन् । “यद्वद्वद्वनिधि-
गमश्च” इति कर्मण्यपप्रत्ययः । परैरुत्कष्टैः सिद्धचारणादिभौ
रुचितं दीप्तमुन्नतिमदुच्छ्रायवत्पृथु महत् सत्त्ववत् खेचरानेकप्राणि-
मदीदृशं विद्यदाकाशं उदपतदुत्पपात । गर्भयमकम् ॥ १८

भरतः । उदपतदित्यादि । कर्पिर्विद्यदाकाशमुदपतत् उत्पपात । कौटुशः ? परैः
श्रुभिः अप्रगमोऽनभिभवनीयः । न प्रगम्यतेऽसौ अप्रगमः, यद्वा परैः सह नास्ति प्रकटं
गमन यस्येत्यर्थः, अतिशीघ्रगामित्वात् । कौटुशः ? विद्यतः परैः उत्कष्टैः अन्तरीक्षगामिभिः
रुचिरं दीपितं, पुनः कौटुशम् ? उन्नतिमत् उच्छ्राययुक्तं पृथुसत्त्ववत् महाप्राणियुक्तम् उन्नति-
मत् इति सत्त्वविशेषणं वा । किं कृत्वा उदपतदित्याह—द्विषां शत्रूणां भयदं वपुः, रुचिर-
मुत् रुचिरान् इष्टान् मोदते इति क्तिप् । नतिमत् तदानीं देवेषु कृतप्रणामत्वात् । गर्भ-
यमकमिति मध्यपादव्यस्य यमकितत्वात् ॥ १८

अभूवान् । अप्रगमोऽप्यौचित्येन अभूवान् भीतापत्तेः अथ उद्देशः प्रकटप्रणम विना
प्रेमं वात्र कश्चिदपि सिद्धजनलोभितं वशात्प्रापिपूर्व उक्त आकाशे उच्यते इत्येतेन ॥ १८

सर्वयमकम् ।

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रः ।

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रः ॥ १९

अन्वयः । विकृतः समुद्रः मरुत्वान् (सन्) बभौ । (तथा सति) विकृतः मरुत्वान्
समुद्रः (सन्) बभौ । समुद्रः मरुत्वान् विकृतः (सन्) बभौ । मरुत्वान् विकृतः
समुद्रः (सन्) बभौ ॥ १९

मञ्जिनाथः । बभाविति । विविधं कृतं कारणं वनभङ्गनगर-
दाहादिकं यस्य स विकृतो विक्रान्त इत्यर्थः । सुद्रयाभिज्ञानरत्नेन

मह वत्तत इति समुद्रो मरुद्वायुरस्यास्ति जनकत्वेनेति मरुत्वान्
मरुतिः । “भयः” इति मतुपो मकारस्य वत्वम् । बभौ बभामि ।
इति प्रथमपादार्थः । अथ विकृतो विप्रकृतो रावणेन परिभूतो
मरुतो देवा अस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः । ‘इन्द्रो मरुत्वान्’ इत्य-
मरः । मुद्रं रातीति मुद्रो हर्षप्रदो हनूमान् । “आतोऽनुपसर्गं
कः” । तेन सह वत्तत इति समुद्रः सन् बभौ । चिराद्रावणाव-
मानार्थकमित्त्रलाभादिन्द्रोऽप्यमन्दमाननन्देत्यर्थः । एष द्वितीय-
पादार्थः । अथ समुद्रोऽधिर्मरुत्वान् वायुमान् हनूमल्लङ्घनवेगवात
इत्यर्थः । अत एव विकृतः क्षुभितः उडेलः सन् बभौ । साऽपि
तेन हृष्ट इत्यर्थः । इति तृतीयपादार्थः । अथारम्भकत्वेन प्रेरक-
त्वेन वा मरुदस्यास्तीति मरुत्वाद्भो विकृतः कापवेगवाताह्वया
क्षुभितो विस्तृतः समुद्रः समुद्रकल्पो बभौ । इति चतुर्थपादार्थः ।
सर्वयमकम् ॥ १८

भरतः । बभौवत्यादि । मरुत् वायुः पितृत्वेन वेगजनितत्वेन वा विद्यते यस्य स हनू-
मान् बभौ युग्मं इत्यन्वयः । कौटुशः ? विविधानि कृतानि वनभङ्गलङ्घादाह्लादीनि येन
मः । समुद्रः मुद्रया प्रत्यभिज्ञानेन चूडामणिना सहितः, “मुद्रा प्रत्ययकारिणी” इति
क्रौञ्चः । इति प्रथमपादार्थः । तस्मिन्क्षयाभूते सति मरुत्वान् इन्द्रो बभौ तृताय, धातुना-
भनेकार्थत्वात् भातिरव तोष । कौटुशः ? विकृतः पराभवात् विगता क्रियाः जगत्परिपालन-
रूपा यस्य सः । समुद्रः मुद्राव्याभिः अस्मरीभिः सहितः इति द्वितीयपादार्थः । समुद्रः सा-
रोऽपि बभौ चक्रोप धातुनामनेकार्थत्वात् भातिरव कोपि । पुनः पुनर्वाग्निरेण लङ्घनात् ।
कौटुशः ? मरुत्वान् मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य सः । “मरुतो पवनामरौ” इत्यमरः । अत-
एव विकृतः अतिक्रान्तमर्थ्यादः । वीन् पक्षिणः कृणति वष्टने इति विकृतः, कृमी ध वष्टं
पूर्वत कः, अतिक्रान्तमर्थ्यादत्वात् । इति तृतीयपादार्थः । वाचकत्वेन मरुच्छब्दो विद्यतेऽस्य
मरुत्वान् वायुर्बभौ वाति स्य, भातिरव गत्यर्थः । केचित् मरुद्वायुर्वान् गच्छन् बभौ मन्त्रे-
रनित्यत्वात् न तस्य दत्वम् । श्रद्धं — “सम्भिरकपदे नित्यो नित्यो धातुपसर्गयोः । सर्वेष्वपि
तथानित्यः स चान्यत्र विभाषितः ॥” इत्याहुः । स्वमते सम्भेरनित्यत्वम्, णवातो डौरित्यत्र
श्रीकरणैर्वेष्टसिद्धौ डित्करणेन आपितमिति देवीदामचक्रवर्तिनीकम् । कौटुशः ? विकृतः
मन्दगतित्वात् पुनस्तेज्जात् अन्यथाभूतः । समुद्रः समुत् सङ्घर्षो रोऽर्घ्यत्वात् वायीरपिसख-
त्वात् । किं वा स इति विशिष्यपदम्, स लोकापालत्वेन प्रसिद्धो वायुरित्यर्थः । मुद्रं प्रीतिं
गात्रसंसर्गात् राति ददातीति मुद्रः । इत्यर्थं चतुर्थपादार्थः । सर्वं भातेर्देवाण्येव युक्त-
मिति । केचित् नैकं पदं हिः ‘प्रयोज्यं प्रायेणैकार्थत्वेन तेषां भातिर्नानार्थत्वेन प्रयुक्ती न
दोषावह इत्याहुः । सर्वयमकमिति पादचतुष्टयस्य तुल्यरूपत्वात् । कण्ठाभरणेन महाय-
मकनिदमुक्तम् । तथा हि — “एकाकारवतुषादं महःशमकमुच्यते” इति । बट्टमतं

पङ्क्तिरिति नाम । सदुक्तम्—“अन्योन्यं पश्चिमयोरारहत्या पादयोर्मनति पुच्छः । सर्वैः सार्धं युसप्तं प्रथमस्य जायते पङ्क्तिः ।” इति ॥ १९

अनुवाक । लक्ष्मीशो वनडङ्ककाशो हनुमान् मोक्षान्तं जडिजान् वणि पाईशो गोशो पाडेते लालितेन । तांशोते त्रिवर्णवाञ्छितं देवराज इत्य हनुमान्के वक्षुक्तेन पाईशो आनन्धित इहेतेन । हनुमानेन गतिवने ठकल कृकं कलपि गोशो पाडेते लालित । हनुमानेन गतिजनिता बावुवने सफलितं येष समुद्रेन जाय अकानित इहेशोहित ॥ १९

महायमकम् ।

‘अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे क्षणम् ॥

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥२०

अन्वयः । (हनुमान्) वरं तुङ्गं रुचिरं कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं भूभृतम् पुरः पुष्करे क्षणम् अभियाता । वरं तुङ्गं रुचिरं पुरः कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणं भूभृतम् अभि याता ॥ २०

मल्लिनाथः । अभियातेति । वरं श्रेष्ठं तुङ्गं शृङ्गोन्नतं रुचिं रातोति रुचिरं प्रीतिदम् । “आतोऽनुपसर्गं कः” । कर्कशं मानु-मत्वात्काठिनं प्रथितं विस्तृतं धाम सिद्धविद्याधरादीनां विहारस्थानं ससत्त्वमनेकप्राणयुक्तं भूभृतं महेन्द्राद्रिं यत्राङ्गदादयः प्रतीक्ष-माणाः स्थिता इति भावः । पुरो लङ्कापुरात् पुष्करं व्योम्नि क्षण-मभियाता आकाशमार्गे क्षणादायाता इत्यर्थः ।

अन्यच्च ।—वरमभीष्टं सर्वलोकाप्रियं तुङ्गं गुणोन्नतं रुचिरं सुन्दरं पुरः पुरोभागे वक्षसि कर्कशं भाग्यलक्षणत्वादिति भावः, प्रथितं प्रख्यातं धाम सर्वोन्नतं तेजोमयं वा, ससत्त्वं सत्त्वसम्पन्नं मार्त्तिकं वा, पुष्करेक्षणं पुण्डरीकाक्षं भूभृतं राजानं राममभि रामं प्रति याता । पादार्धावृत्तिवच्छ्लोकावृत्त्या यमकं महायमक-मुच्यते ॥ २०

भरतः । अभिर्त्यादि । अर्थात् अत्र हनुमान् कर्ता भूभृतं राजानं रामम् अभियाता अभिगमिष्यति ज्ञा रूपम् । यत्र भूभृतम् अभियाता अभिमुखेन गन्ता हनुमान् वभौ भाति अ इति पूर्वैरान्वयः । कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तते इति लक्ष्येनेऽपि कर्मणि द्वितीया । किं वा श्रीलार्थत्वं विवक्षितम्, किं वा अभियोगे द्वितीया । भूभृतम्

कौटुम्भः ? वरं श्रेष्ठं तुङ्गं सर्वेषाम् उपरि स्थितं महाकुलीनत्वात् । रुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरं पुरीषे वचःस्थले कर्काशं महापुरुषत्वात् कठिनं लोमशं वा प्रथितं लोकाविख्यातं धाम गृह्ण गुणानाम् इत्यर्थात् । तेजःस्वरूपं वा, ससत्त्व सपराक्रमं सत्त्वगुणयुक्तं वा पुष्करं चणं पुष्कर-वत् पद्मवत् ईश्वरे लोचने यस्य तम् । किं वा युद्धार्थं पुष्करं शरम् ईक्षते पश्यति इति नन्द्यादित्वात् अनः । अभिधादि । तं हनूमता पुरी लङ्कायाः सकाशात् यत्र अङ्गदादयः सन्ति तं भूयतः पर्वतम् अभि लक्ष्यीकृत्य याता गच्छता पुष्करे आकाशे धाम तेजः चण मुहूर्तं प्रथितं विस्मारितम् यातेति यातेः शब्दः । भूयतः कौटुम्भः ? वरं त्रियतेऽसौ वरं कर्म-यत् । देवाग्निभिः अङ्गदादिभिर्वा व्रतमित्यर्थः । किं वा वरं श्रेष्ठं, किं वा भूयतम् अभि लक्ष्यीकृत्य या गच्छता, यातेति या कर्त्तरि क्तिप् । धीरालोपीषोष्वाविति टापरं आलोपः । अनावरम् अतति सातत्येन गच्छतीति अतो वायुः सूर्यादिव । अत सातत्यगमने पचादित्वा-दन् । आश्रयोतीत्यावरः । अचापि पचादित्वादन् । अतस्यावरमिति समासः । पर्वतविशेष-धरं । यतस्तुङ्गम् अत्युच्चं । किं वा भूयतम् अता गच्छता अततीति अत् कर्त्तरि क्तिप् । अभिधा अविद्यमानभयेन हनूमन्निर्गन्धम् । आवरम् आश्रयोति अर्थात् सूर्यादीन् तुङ्गत्वात् इत्यावरं पूर्ववत् । पुनः कौटुम्भः पर्वतं रुचिरं तुष्टिदं रुचिं राति ददाति हनूजनादिति डः । कर्काशं कठिनं पाषाणमयत्वात् । ससत्त्वं प्राणिभिर्हिंसादिभिर्युक्तम् । “पुष्करं पद्मे ज्योतिं पयः कटिकरायथोः । औषधवीपविहगतीर्थराजोरगानरे । पुष्करं तृथ्यवत्त्रो च काण्डे खड्ग-फलैःपि च ॥” इति विश्वः । महायमकमिति आद्य श्लोकस्य द्वितीयश्लोकेन यमकितत्वात् । तथा च रुद्रटः—“अङ्गे पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नाम ।” श्लोकस्तु महायमक-मिति ॥ २०

अनुवाकः । हनूमान् लङ्कापुरं इहेते आकाशे उडिग्रा श्रेष्ठे उड्गते तुङ्गं शूलव कठिनं विनालं निक्षिपिष्ठाधरादिरं विहङ्गमूयं वरञ्जोवपूर्णं महेच्छं गच्छतेऽगमनं कत्रिःमन एव नरःश्रेष्ठं सर्व-श्रेष्ठेन श्रेष्ठं शूलव दूरवक्तुं लोकाविधायं सर्वलोकानां सर्वश्रेष्ठगुणानां कमललोचनं रात्रिं राम-चन्द्रं निकटे उपविष्टं इहेलेन ॥ २०

आद्यन्तयमकम् ।

चित्रं चित्रमिवायातो विचित्रं तस्य भूयतम् ।

हरयो वेगमासाद्य सन्वस्ता मुमुहुरमुहुः ॥ २१

अन्वयः । चित्रं विचित्रं चित्रमिव भूयतम् आयातः तस्य वेगम् आसाद्य हरयः सन्वस्ताः मुहुः मुहुः ॥ २१

मङ्गलनाथः । चित्रमिति । चित्रमद्भुतं विचित्रं गेरिकादि-नानावर्णमत एव चित्रमिवालेख्यमिव स्थितम् । ‘आलेख्याश्चयथो-श्चित्रम्’ इत्यमरः । भूयतं पर्वतम् आयाते आगच्छतः । यातेलेटः शतरि डस् । तस्य हनूमतो वेगमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्वस्ता मुहुः पुनः पुनर्मुमुहुर्मीहं गताः । श्लोकाद्यन्तयमकम् । इति यमकाधिकारः शब्दालङ्कारभेदः ॥ २१

भरतः । चित्रमियादि । तस्य हनूमतः चित्रम् अद्भुत वेगं धर्म आसाद्य प्राप्य
हरयः कपयः सन्ध्याः सन्धी महर्षारं वारं दमुहर्माहम् उपगताः । तस्य कीदृशस्य ?
मभ्यतं पर्वतम् आयातः आगच्छतः यानिः शृष्टः । कीदृश भूभृतं ? विचित्रं गैरिकादिभि-
र्बानानांम् अत्र एव चित्रमिव आनन्दमिव । आद्यन्तयमकुमिनि शोकस्यादावन्ते च
यमकितत्वात् ॥ २१

अश्रुदान । बान्धवगण चित्तिष्ठ पटेव छात्र गैरिकादि नानावर्णं रञ्जितं विच्छिन्नं पश्यतेव
अभिमुखे आगमनकानो हनूमानेव गतिगते उक्तं इहम् । वारंवारं मृच्छि ६ इहेते मार्गम् ॥ २१

गच्छन् स वारीण्यकिरत् पयोधेः

कूलस्थितांस्तानि तरुनधुन्वन् ।

पुष्पास्तरांस्तेऽङ्गसुखानतन्वन्

तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ २२

अन्वयः । सः गच्छन् पयोधेः वारीणि अकिरत्, तानि कूलस्थितान् तरुन् अधुन्वन्, ते
अङ्गसुखान् पुष्पास्तरान् अतन्वन्, तान् मन्मथिनः किन्नराः अध्यतिष्ठन् ॥ २२

मस्तिनाथः । अथार्थालङ्काराः । गच्छन्निति । स हनूमान्
गच्छन् वेगेन पतन् पयोधेर्वारीण्यकिरद्विचित्रवान् । तानि विचित्र-
वारिणो कूले स्थितांस्तारुनधुन्वनकम्पयन् । ते धृता वृक्षा अङ्गानां
सुखयन्तीति सुखान् सुखकरान् । पचाद्यच् । पुष्पास्तरान् कुसुम-
तल्पान्यतन्वन् । तान् पुष्पास्तरान् मन्मथिनः कामिनः किन्नरा
अध्यतिष्ठन्निष्ठितवन्तः । अथ वारांश्चेपादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरो-
त्तरं प्रति क्रमेण कारणत्वात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः । तथाच
सूत्रम्—“पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाले”ति ॥ २२

भरतः । गच्छन्नित्यादि । स हनूमान् गच्छन् वेगेन वायुना पयोधेर्वारीणि अकि-
रन् कृ श विज्ञेपे । तानि वारीणि विचित्रानि सन्ति कूलस्थितान् तरुन् अधुन्वन् अकम्पयन्
पुत्र न कम्पे । ते तरवः कम्पिताः सन्तः पुष्पाणामास्तराणि अतन्वन् विषादितवन्तः ।
तन् दुःखं विस्तारि । अङ्गसुखान् शरीरे सुखजनकान् सदुत्सर्गत्वात् तान् पुष्पास्तरान् किन्नरा
मन्मथिनः कामिनः सन्तः अध्यतिष्ठन् अध्यवात्सुः कर्मक्रियेत्यादिना उच्यते इत्यम् । आदि-
दीपकमिव गच्छन् इत्यादौ स्यादानात् तदेव सर्वां क्रियां दीपयति अन्त्यासां तन्मूलत्वात् ।
अकिरत् इति युदादौ हतं तेनैव अन्त्यासामपि क्रियाणाम् उद्दीपनादिति केचित् । तथाहि
अकिरदिति क्रियापदं कौर्णानि वारीणि इति योजना । इदं सर्वम् ॥ २२

अश्रुदान । पवनपुत्र वेगे गमनं करिष्ये मनुजैश्च जलपानिं विच्छिन्नं करिष्ये । ऐ जल-
पानिं जलशक्तिं उरुगणके कम्पितं करिष्ये । सेहै कम्पितं वृक्षमकलं मृथकरं पुष्पास्तुरणं
विश्रुतं करिष्ये एवं क्रियापदं किन्नरपुत्रं सेहै पुष्पास्तुरणं उपलब्धं करिष्ये ॥ २२

स गिरिं तरुषण्डमण्डितं

समवाप्य त्वरया लतामृगः

स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः

कपिसैन्यैर्मुदितैरमण्डयत् ॥ २३

अन्वयः । सः लतामृगः (हनुमान्) तरुषण्डमण्डितं गिरिं त्वरया समवाप्य स्मित-
दर्शितकार्यनिश्चयः (सन्) मुदितैः कपिसैन्यैः (आत्मानं) अमण्डयत् ॥ २३

मल्लिनाथः । स इति । स लतामृगो हनुमान् तरुषण्ड-
मण्डितं गिरिं महेन्द्रं त्वरया समवाप्य स्मितेन हासेन दर्शितकार्य-
निश्चयः सूचितकार्यसिद्धिः सन् अत एव मुदितैर्हृष्टैः कपिसैन्यैरम-
ण्डयदात्मानमलं चकार, सद्यस्तैः परिवेष्टितोऽभूदित्यर्थः । तत्तस्मै
मण्डनमिति भावः । अत्र स्मितदर्शितेत्यादिपदार्थस्य विशेषण-
गत्या चतुर्थपादार्थं हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । ‘हेतो-
र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्’ इति लक्षणात् ॥ २३

भरतः । स गिरिमित्यादि । स लतामृगः कपिहनुमान् प्रयोजककर्ता, अङ्गदादिभिः
अध्यासितं गिरिं त्वरया वेगेन समवाप्य मुदितैर्हृष्टैः कपिसैन्यैः प्रयोजोः अमण्डयत् शोभया-
मानम् । गिरिमिति काकाजिगीलकन्याधन उभयत्र सम्बध्यते । मौषादिकमङ्घ्रिघातो
प्रेरणे जिः । किं वा स लतामृगः कर्त्ता त्वरया गिरिं समवाप्य कपिसैन्यैः करणभूतैः
अमण्डयत् शोभते अ, चौरादिकमङ्घ्रिघातो रूपम् । किं मङ्घ्रिभूषे । गिरिम् कौटुम् १
तरुषण्डैः वृक्षममूहैर्मण्डितम् । कपिसैन्यानां मुदितत्वे हेतुमाह—स्मितेति । स्मितेन
हृषहासेन दर्शितो ज्ञापितः कार्यस्य सौतादर्शनरूपस्य निश्चयो येन । “षण्ड पद्मादि-
सङ्घाते “षण्डः स्यात् गोपतावपि” इति विश्वः । सुन्दरीच्छन्दः । तल्लक्षणं यथा—
“अयुजो यदि सौ जगौ युजोः सभराण्यौ यदि सुन्दरी तदा” इति । अत्र ‘वाक्यभेदाभावे-
ऽपि अमण्डयत् इति अन्तिमक्रियापदेन सम्यग्वाक्योपकारात् अन्तर्दोषकम् । किं वा
गिरिम् अवाप्य तं स्वयम् अमण्डयत् कपिसैन्यैश्च अमण्डयदिति वाक्यभेदोऽत्र मन्तव्यः ॥ २३

अश्वत्थामः । प्रेम्ते माथायुगं मधुरं मन्दं गच्छेत् गगनं कतिपयं कार्यासिद्धिवाञ्छकं श्रेयं शङ्क
कत्रिण एव आनन्ति वानरप्रसङ्गः । वेष्टितं हृष्टं शोभां प्राप्तेः नागिल ॥ २३

गरुडानिलतिग्मरश्मयः

पततां यद्यपि सम्मता जवे ।

अचिरेण कृतार्थमागतं

तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥ २४

अन्वयः । पततां जवे गरुडानिलतिग्मरश्मयः सन्ध्याता यद्यपि, (तथापि) ते अचिरैष कृतार्थम् आगतं तम् अतीव अमन्यन्त ॥ २४

मस्तिनाथः । गरुडेति । पततां गच्छतां मध्ये जवे वेगविषये गरुडानिलतिग्मरश्मयस्तार्क्ष्यवायुसूर्याः सम्मतः यद्यपि प्राप्तव्या एवेत्यर्थः । ‘यद्यपौत्यवधारणे’ इति केशवः । तथापि ते वानरा अचिरैणाविलम्बेन कृतार्थं कृतकार्यं सन्तमागच्छन्तं हनूमन्तमतीवामन्यन्त तेभ्योऽप्यधिकजवं मेनिर इत्यर्थः । तदधिकजवत्वेऽचिरैण कृतार्थमागतामिति विशेषणेन हेतुक्तेः पूर्ववत्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तन्मूला च तदधिकजवासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरित्यलङ्काराङ्गिभावेन सङ्करः । अत्र गच्छन्नित्यादिश्लोकत्रये क्रमादाद्यन्तमध्यावसानेषु क्रियापदप्रयोगादाद्यन्तमध्यदीपकानीत्युक्तं जयमङ्गलाकारेण तत्परममङ्गलं लक्षणापरिज्ञानात् । अत्र “प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामस्यं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥” इति लक्षणागम्यस्याप्यसंभवादित्यलं वृथालापैः ॥ २४

भरतः । गरुडेत्यादि । गरुडवायुसूर्या यद्यपि पततां गच्छतां मध्ये जवे वेगविषये लीकस्य सन्ध्याता अभिमताः तथापि ते कपयः तं हनूमन्तम् अतीव अवबन्तम् अमन्यन्त ज्ञातवन्तः, मन्दौर् बोधः । यतोऽचिरैषैव कालेन कृतार्थम् आगतम् । मध्यदीपकमिति सन्ध्याता इत्यस्यामन्यन्तेत्यस्य वा क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात् । विद्यासागरस्तु जव इति कारकपदं मध्ये गृहमाणम् अतीव इत्यपि दीपयतीति कारकदीपकमिदमित्याह ॥ २४

अश्वत्थः । यत्र ७ ऊठगोमिदिगत्र मध्ये गरुडं जवन ७ पूर्वाः (अष्ट, तांश्च) इहेने ७ ऊठ कुठकार्थं अठांगठ इन्मानकुहे अठाङ्क (वगनानी नने कउिगोहिन ॥ २४

ब्रगाकन्दरलौनशस्त्रसर्पः ।

पृथुवक्षःस्थलकर्कशोरुभिनिः । “

च्युतशोणितबद्धधातुरागः ।

शुशुभे वानरभूधरस्तदासौ ॥ २५

अन्वयः । । ब्रगाकन्दर-लौनशस्त्रसर्पः पृथुवक्षःस्थलकर्कशोरुभिनिः च्युतशोणितबद्धधातुरागः असौ वानरभूधरः तदा शुशुभे ॥ २५

मस्तिनाथः । ब्रणेति । ब्रणाः प्रहारमार्गाः तेषु एव कन्दरेषु दरीषु लौनाः शस्त्राणि बाणा एव सर्पा यस्य सः । पृथुवक्षःस्थल-

मेव कर्कशोरुश्च भित्तिस्तटं यस्य सः । अतुतं सुतं शोणितमेव बद्धो
घनीभूतो धातुरागो यस्य सः । असौ वानर एव भूधरोऽद्रिस्तदा
शुशुर्मे । सावयवरूपकम् ॥ २५

भरतः । व्रणेत्यादि । असौ वानरस्वरूपभूधरस्तदा वानरमुपगमनकाले शुशुर्मे दीप्यते
अ । कौटुम्भः ? व्रणानि शस्त्रघातस्वरूपाणि कन्दराणि तेषु कौणाः शस्त्रस्वरूपाः सर्पा
यस्य पृथु विसोर्णं वक्षःस्थलमेव कर्कशोरुः कठिनोरुः भित्तिः यस्य, शोणितमेव बद्धधातुरागः
श्लिष्टगैरिकादिरागः अतुती यत्र । रूपकमिति व्रणादीनां कन्दरादिभिः इह सादृश्यं न
वाच्यं, किन्तु अर्भद एव विवक्षितः । स च यद्यपि बाधितः तथापि सादृश्यातिशयव्यञ्ज-
नात् तथालं गम्यते । यदुक्तम्—“उपमेव तिरोभूतमंदा रूपकमिष्यते” इति । “उप-
मानेन यत्तुल्यमुपमेयस्य कथ्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकश्चेव तद्विदुः ॥” इति च ।
यदि व्रणानि कन्दराणि इव वानरी भूधर इव इत्युपमानसमासे उच्यते तदेतत् एव लुभीप-
मोदाहरणं बाह्व्यम् । यद्वा उपमानसमासेऽपि रूपकत्वमिति मते उदाहरणमिदम् ।
तथाच सरस्वतीकण्ठाभरणे—“यदीपमानशब्दानां गौणवृत्तिरूपान्नया । उपमेये भवेद-
र्हात्मनस्तदा तद्रूपकं विदुः ॥” इति ॥ २५

अशुभात् । यशस्त्रं यशस्त्रं चिरकृत्वा गच्छन्नेन भृशकृत्वा सर्पमकलं वर्द्धमानं वृद्धिशोऽहं, याज्ञिक
विनाशकः पुनः, कठिनः, उक्लेश्यः, भित्तिरूपेण लोभा पाण्डित्ये, एवम् कश्चित् ब्रह्ममकलं गैरिकादि
धातुरागैरेव अत्र अत्र मन्त्रि इति वृद्धिशोऽहं, उद्धृत्वा कश्चित् गच्छन्नेन लोभा पाण्डित्ये नागिनः ॥ २६

चलपिङ्गकेसरहिरण्यलताः

स्फुटनेत्रपङ्क्ति [चारु] मणिसंहतयः ।

कलधौतसानव इवाथ गिरेः

कपयो बभुः पवनजागमने ॥ २६

अन्वयः । अथ पवनजागमने (सति) चलपिङ्गकेसरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणि-
संहतयः कपयः गिरेः कलधौतसानवः इव बभुः ॥ २६

मल्लिनाथः । चलेति । अथ पवनजागमने हनूमत्समागमे
सति चलाः पिङ्गाः पिशङ्गाः केसराः सटा एव हिरण्यलता येषां ते,
स्फुटानि विक्रान्तानि नेत्राण्येव चारवो मणिसंहतयो येषां ते ।
कपयोऽङ्गदादयो गिरिहनुमानेव गिरिस्तस्यैव कलधौतसानवः
कनकप्रस्था इव बभुरित्युच्ये च ॥ २६

भरतः । चलेत्यादि । अथानन्तरं कपयोऽङ्गदादयः पवनजस्य हनूमत्समागमने बभुः
शोभन्ते अ । तस्यैव गिरेः कलधौतसानव इव स्वर्णसानव इव । “कलधौतं कथ्यन्मलः”
इति विश्वः । कौटुम्भः ? पिङ्गकेशराणि कपिलसटा एव हिरण्यलताः ताः चलाश्चला
येषाम् । नेत्रपङ्क्तय एव मणिसंहतयस्ताः स्फुटा चक्षुषा येषाम् । इदमपि रूपकमेव

केशराणां लतात्वेन नेत्राणां मणिलेन च रूपेणात्, किन्तु कलधीतसानूनां विशिष्टत्वाद्-
विशिष्टोपमायुक्तमिति ॥ २६

अश्रुणात् । अनसुत्र हनुमानेर आगमने चकल पिङ्गल वर्ण केशररूप अर्णलतांशो विक-
सित नेत्ररूप मनोहर मणिमयूहसम्पन्न वानरवृक्ष हनुमानरूप गिरिर सुवर्णमय मासुनेश्वर आश-
विराजित इहेन ॥ २७

कपितोयनिधौन् प्रवङ्गमेन्दु-

मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ।

वचनामृतदौधितौर्वितन्व-

न्नक्तानन्दपरीतनेत्रवारौन् ॥ २७

अन्वयः । प्रवङ्गमेन्दुः कपितोयनिधौन् मधुरेण दर्शनेन मदयित्वा वचनामृतदौधितौ-
र्वितन्वन् आनन्दपरीतनेत्रवारौन् अकृत ॥ २७

मस्तिनायः । कपोति । प्रवङ्गमो हनुमानेवेन्दुः कपोनङ्गदादौ-
नेव तोयनिधौन् समुद्रान् मधुरेण मनोहरेण दर्शनेन दर्शनदानेन
मदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येवामृतदौधितौरमृतकिरणान् वितन्वन्
विस्तारयन्नानन्देन परीतानि प्रहृष्टानि नेत्रवारौर्णि येषां तानुङ्गतानन्द-
वाध्यान् क्षुभितजलांश्चाकृत कृतवान् । अत्र वारिहयस्याभेदाध्यव-
सायादतिशयोक्तिः । सा च रूपकोपेतेति सङ्करः ॥ २७

भरतः । कपोत्यादि । प्रवङ्गमो हनुमानेव इन्दुः कपोनेव समुद्रान् मधुरेण प्रेम-
दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येव अमृतदौधितौः सुधासम्बन्धिकिरणान् वितन्वन् युञ्ज-
त्तान्त्रयीधकमाह्लादकवचनमुदाहरन् आनन्देन हर्षेण परीतं सङ्गातं नेत्रवारि येषां तान्
पर्वविधान् अकृत कृतवान् । मदी हर्षम्लपनयोः घटादिवात् क्रस्वः । एनच्छेषार्थान्ववसित-
मवतसकमिति एतद्रूपकम्, उक्तादन्यः शेषः रूपकादन्य इत्यर्थः । रूपितार्थादन्यार्थ
आनन्दपरीतनेत्रवारौन् अकृत इत्येवरूपः तैरान्ववसितं युक्तम्, अवतंसकं नाम विसदृश-
मर्थस्योक्तत्वात् । एतद्वान्यः खण्डरूपकमित्युक्तम् ॥ २७

अश्रुणात् । हनुमानरूपचकल कापमयूहके मनोहर वर्णनाने आनन्दित कविश वाक्या-
मृत-किरण अकाले ताशदिगके आनन्दाय वारा प्राचित उरिशोभन ॥ २७

परिखा [खे] दितहय [विन्ध्य] वीरुधः

परिपीतामलनिर्भराम्भसः ।

दुधुवुर्मधुकाननं ततः

कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया ॥ २८

कव्यः । मतः कपिनागाः परिखादितहृदयवीर्यः परिपौतामलनिर्भराभसः मुद-
लः कदाञ्चया मधुकाननं दुधुवः ॥ २८

मल्लिनाथः । परीति । ततो हनूमत्समागमनानन्तरं कपयो
नागा इव कपिनागाः कपिश्रेष्ठाः । सर्पमितसमासः । अत एवो-
पमालङ्कारः । परिखादितहृदयवीर्यः परिपौतामलनिर्भराभसो
विश्रयाचले जलविहारफलभक्षणापनुब्रज्यमाः सन्त इत्यर्थः । मुदि-
तस्य हृष्टस्य हृदस्याञ्जया मधुकाननं मधुवनाख्यं सुग्रीवोद्यानं
दुधुवुरिच्छाविहारेणोपदुधुवुरित्यर्थः ॥ २८

भरतः । परीत्यादि । ततोऽनन्तरं कपय एव नागा हस्तिनी मुदितस्य हृष्टस्य अङ्ग-
दस्य आञ्जया मधुकाननं सुग्रीवोद्यानं दुधुवुः कम्पितवन्तः । मधुवनं भङ्ग्या भुक्तवन्त-
इत्यर्थः । कीदृशाः ? परिखेदिता मर्दिता विश्रयाचलस्य वीर्यवीर्यता यैः ते । तथा परि-
पौत निर्मल निर्भरजलं यैः । नागाः काननं धुन्वन्त्येव इति रूपणमङ्गरूपकमित्युक्तं
कपिनागा इत्युत्तरार्द्धं रूपितं न तु पूर्वार्द्धं ॥ २८

अनुनास । अनसुत्र । अङ्ग कपिगण मनोरम लङ्गिकल उन्नम कविते लागिल एव
निश्चल निर्वहण कलान कविते लागिल ७ अनन्विठ अग्रमेव आङ्गाशूराव मधुवन कीपडिश
कुनिल ॥ २८

विटप[पि]मृगविषादध्वान्तनुद्वानरार्कः

प्रियवचनमयूखैर्बोधितार्थारविन्दः ।

उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमुच्याभ्यगात् खं

नृपहृदयगुहास्थं घ्नन् प्रमोहान्धकारम् ॥ २९

कव्यः । विटपमृगविषादध्वान्तनुत् प्रियवचनमयूखैः बोधितार्थारविन्दः वानरार्कः
अद्रिम् उदयगिरिम् इव संप्रमुच्य नृपहृदयगुहास्थं प्रमोहान्धकारं घ्नन् खम् अभ्यगात् ॥ २९

मल्लिनाथः । विटपेति । विटपमृगाणां कपोनां विषादो
वैदेह्यदर्शनप्रयुक्तस्तमेव ध्वान्तं मुदतीति तद्वत् । क्षिप् । प्रिय-
वचनैः प्रियसन्देशैरेव मयूखैर्बोधितं ज्ञापितं विकीर्णितं चार्थः
कार्यसिद्धिरेवारविन्दं येन स वानरो हनूमानेवार्कोऽद्रिं महेन्द्राद्रि-
मुदयगिरिमिव संप्रमुच्य नृपस्य रामस्य हृदयमेव गुहा तत्र तिष्ठ-
तीति तत्स्थम् ॥ “सुपि स्थः” इति कः । प्रमोहः शोकमूच्छा
तमेवान्धकारं घ्नन् हनिष्यन् । सामौध्ये लट् । रुमाकाशमभ्य-
गादुत्पतित्वर्थः । उपमागर्भितरूपकम् ॥ २९

भरतः । विटपीत्यादि । स वानररूपोऽर्क उदयाचलमिव अर्द्धं महेन्द्राद्रिं सम्प्रमुच्य
 खम् आकाशम् अभ्यगात् अभिसुख्येन गतवान् । कौटुम्भः ? विटपिष्टगाणां वानराणां
 शो विषादः सीतानुपलब्धिजनितः स एव ध्वान्तम् अन्धकारस्तं मुदति अपसारयतीति कृत् ।
 प्रियवचनरूपैर्मयूखैर्वीधितानि विकाशितानि अर्थरूपाणि सीतीपलं रूपपाणि पद्मानि येन ।
 उपस्य रामस्य हृदयरूपायां गुह्यायां तिष्ठन्तं प्रमोहरूपम् अन्धकारं घ्नन् विनाशयिष्यन् ।
 'मानसामौघे वर्तमानत्वीपचारान् गृह्यते' । एतदपि रूपकम् अन्वर्थोपमायुक्तं ललात्मकं
 नाम । तथाहि उदेत्यन्वात् इत्युदयः अपादानेऽल् । स चासौ गिरिश्चेति अनुगतार्थत्व-
 म्दयगिरिशब्दस्य योगार्थस्यान्वयात् उदयगिरिमिव इत्युपमा दर्शिता । विषादादीनां ध्वान्त-
 त्वादिना रूपकम् ॥ २१

अनूवातः । कृष्णपत्रं जानको अदर्शनजनितं विनाशपत्रं पत्रं विनाशक औत्तिकम् संग्राम-
 कर्ण किरणघात्रा कायां मज्जकण गच्छन् विकानकारी इत्युपानुक्तं मृषां उदय गिरिः श्यामं गच्छन्
 पर्वतं गिरिगोत्रं करिष्ये त्रामेन शम्भुं कृष्टां हृतं मोक्षार्णोक्तं मोक्षकारी दूरं करिष्ये
 कृत्ते आकाशे उदित इहेन ॥ २०

रघुतनयमगात्तपोवनस्थं

विधृतजटाजिनवल्कलं हनूमान् ।

परमिव पुरुषं नरेण युक्तं

समशमवेषसमाधिनानुजेन ॥ ३०

अन्वयः । हनूमान् तपोवनस्थं विधृतजटाजिनवल्कलं समशमवेषसमाधिना अनुजेन
 युक्तं रघुतनयं नरेण युक्तं परं पुरुषम् इव अगात् ॥ ३०

मङ्गिनाथः । रघुति । हनूमांस्तपोवनस्थमन्यत्र बदरीवनस्थं
 विधृतान् जटाजिनवल्कलानि येन तं, समाः शमवेषसमाधयो यस्य
 तनानुजेन लक्ष्मणेन युक्तं रघुतनयं रामं नरेण युक्तं रघुतनयं परम-
 पुरुषं नारायणमवागात् प्रापत् । अत्रोपमानोपमेयसमानधर्म-
 सादृश्यप्रतिपादकशब्दरूपचतुरङ्गयोगात् पूर्णोपमा, तत्रापि सत्त्वात्
 सादृश्यप्रतिपादकेशब्दयोगच्छ्रौता ॥ ३०

भरतः । रघुत्यादि । हनूमान् रघुतनयं रामम् अगात् प्राप्तवान् । कौटुम्भः ? तपः-
 पधानं वनं तपोवनं, तत्र स्थितं, विधृतं जटा मृगचर्म वल्कलञ्च येन । समाः तुल्याः शमः
 शान्तिर्देशी जटावल्कलादिधारणं समाधिध्यानञ्च यस्य तादृशेन अनुजेन कनीयसा लक्ष्मणेन
 युक्तं परं नरेण (मुनिना) युक्तं पुरुषमिव नारायणमिव नरनारायणयोः बदरिकाशमे तपस्वर्थायां
 स्थितवात् । पुष्टितायां चन्दः । लक्षणं यथा—“अयुजि न युग्मरफतो यकारी युजि तु
 नजौ जग्गाश्च पपितापि”ति । इवीपदेति इवशब्देन उपमाया गत्यमानत्वात् । उपमा-
 लक्षणं यथा— विरुद्धोपमानेन देशकालादिसिद्धिः । उपदेयस्य साम्यं धदगुणमावेश

सीमया ॥” इति । अथ विरुद्धदेशकालक्रियादिगुणयुक्तः पुरुषोत्तम उपमानं, तेन रामस्य उपमेयस्य तपोवनस्थलेन विष्टतजटलेन लक्ष्मणानुचरत्वेन च गुणमात्रेण साम्यात् उपमा । इवशब्द उपमादीतकः । तथाच दृष्टी—“इववत् वा यथाशब्दा ज्ञेयाः सादृश्यसूचकाः ।” इति ॥ ३०

अश्रुवाप । इशूमान् तपोवनस्थितं जटो मुगधर्षं च वक्ष्यतामिती ममान् शान्तिवेषेण च समोऽपि सम्पन्न अश्रुज्वलु रात्रिचलके वरत्रिकाम्ने अर्जुनसह इति प्रथमं पुरुष नावाङ्गणैः स्त्रिय आः इहेलेन ॥ ३०

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं
परिविरलाङ्गुलिनिर्गताल्पदीप्ति ।
तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं
नृपमनमत्परिभुगुजानुमूर्धा ॥ ३१

अन्वयः । करपुटनिहितं परिविरलाङ्गुलिनिर्गताल्पदीप्ति रत्नं दधत् (इशूमान्) परिभुगुजानुमूर्धा (सन्) तनुकपिलघनस्थितम् इन्दुं यथा (तथा) नृपम् अनमत् ॥ ३१

मल्लिनाथः । करेति । करपुटे निहितं परितो विरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पदीप्तयो यस्य तद्रत्नमभिज्ञानरत्नं दधत् स इशूमान् परिभुगुमवनतं जानुनो च मूर्धा च जानुमूर्धे यस्य स सन् । तनावल्ये कपिले पिङ्गले घने मेघे स्थितमिन्दुं यथेन्दुमिव स्थितं इशुमत्सन्निधानादात भावः । नृपं राममनमत् प्रणतः । अत्रापि पूर्ववत्पूर्णोपमा यथाशब्दप्रयोगाच्छ्रौतो ॥ ३१

भरतः । करेत्यादि । परिभुगे कुटिलीकृते जानुनी मस्तकच यस्य तथाभूतः सन् स इशूमान् नृपं रामम् अनमत् प्रणतवान् । कीदृशः ? रत्नं सीताचूडामणिं दधत् धारयन् । कीदृशः ? करपुटे निहितम् अपरितं परितो विरलाभ्यः अङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पा दीप्तिर्यस्य स तथा । अत एव तनुरल्पः कपिलो यो घनो मेघस्तव स्थितम् इन्दुं यथा येन रूपेण दधाति तथा रत्नं दधत् इति सम्बन्धः । युथीपमेति यथाशब्देन उपमानस्य गम्यमानत्वात् ॥ ३१

अश्रुवाप । इष्टस्थितं च त्रिभुके अश्रुनि सकल हरेः तन्म मन्म ज्ञातः निकिरणकारी प्रसिद्धान् मणिं धारण करिष्य अवन्तं छात्रं मल्लिके इशूमान् पिङ्गलवर्णं अन्नं मेघस्थितं चलेन गच्छ रात्रिचलके अत्रापि करिष्य ॥ ३१

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः
परिपूर्णमृतरश्मिमण्डलः ।

समदृश्यत जीविताशया

सह रामेण वधूशिरोमणिः ॥ ३२

अन्वयः । रुचिरोन्नतरवगौरवः परिपूर्णमृतरश्मिमण्डलः वधूशिरोमणिः रामेण जीविताशया सह समदृश्यत ॥ ३२

माल्लिनाथः । रुचिरिति । उन्नतं महद्रत्नेभ्यो गौरवमुत्कर्षो यस्य सः, रुचिर उज्ज्वलः स चासावुन्नतरवगौरवश्चेति वेवाचको विशेषण-समानः । आशापक्षे रुचिरा प्रीतिदोन्नतं रत्नेष्विव गौरवमादरो यस्यास्त्येति लिङ्गविभक्तिविपरिणामः । परिपूर्णमृतरश्मेः पूर्णेन्दोरिव मण्डलं यस्य सः । अन्यत्र परिपूर्णममृतममरणमेव रश्मिमण्डलं सारो यस्यास्त्येति पूर्ववद्विपरिणामः । एवंविधो वधूशिरोमणी रामेण कर्त्ता जीविताशयेतः परं जीवितामोति मनीषया सह समदृश्यत संदृष्टः तद्वत्सदृष्ट इत्यौपम्यगम्यतायां सहोक्तिभेदोऽलङ्कारः । “सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयाक्तितः । कल्पितौपम्यपर्ययान्ता मा सहोक्तिरिहेष्यते ॥” इति लक्षणात् । अत्र कर्मसाहचर्यम् । आशाशिरोमणिसन्दर्शनयोः समीचाचाक्षपञ्चानलक्षणयोर्भेदऽभेदाध्यवसायादातिशयाक्तमूलम् । अनयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वाद्वस्तुनः समप्राधान्येऽप्यशयाः सहार्थेनान्वयात् प्रस्तरप्रहरणे शाखाया इव शब्दमप्राधान्यम् । एतच्च षष्ठीचतुर्थीशाबरे सुव्यक्तं प्रस्तरे शाखाश्रयवदित्यत्रेति संचेपः ॥ ३२

भरतः । रुचिर इत्यादि । रामेण वध्वाः सीतायाः शिरोमणिः समदृश्यत सन्दृष्टः कर्मणि च । जीवितोऽस्मीति या प्रत्याशा तथा सदृशः सहसन्दोऽत्र सादृश्यार्थः । उभयोपपत्त्यर्थमाह—रुचिरोन्नतरवगौरवः उन्नतं महद्रत्नगौरवं बहुमूल्यत्वादिलक्षणं गुरुत्वाख्याणविशेषो वा यस्य स तथा, ततो रुचिरः शोभायुक्तश्चासौ उन्नतरवगौरवश्च इति कर्मणः । जीविताशयि रुचिं तृप्तिं राति ददातीति रुचिरा । उन्नतरवेषु इव गौरवं ह्रस्वान्ता यस्याम् इति भावः । परिपूर्णस्य अमृतरश्मेः स्वन्दस्य इव मण्डलं वक्राकारत्वं यस्य स तथा, आशापक्षे परिपूर्णम् अमृतम् इव रश्मिमण्डलं यस्या जीविताशयां सत्यां शिरोरस्य तजस्वित्यसम्भवात् । परिपूर्णम् अमृतेन अमरणेन रश्मिमण्डलं यस्याम् इति चित् । सहोपपत्तिं सदृशत्वेन जीविताशया सादृश्यमूचनात् चूडामणिदशनेन तस्य जीविताशया जातेति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ३२

अश्वत्थः । मनोहरं मनीषाद्वितिकर्तृगोचरानां पूर्णदृश्यमवकाशं सृष्टुं जीवन्तं आशाश्रय-विताशयिनेन गौरवं सादृश्यं देयितुं भाविनेन ॥ ७२

अवसन्नरुचिं वनागतं
तमनामृष्टरजोविधूसरम् ।
समपश्यदपेतमैथिलिं
दधत् गौरवमात्रमात्मवत् ॥ ३३

अर्थः । (रामः) अवसन्नरुचिं वनागतं अनामृष्टरजोविधूसरं अपेतमैथिलिं आत्मवत्
गौरवमात्रं दधत् त (माणं) समपश्यत् ॥ ३३

मल्लिनार्थः । अवसन्नेति । अवसन्नरुचिमेकत्र संस्काराभावा-
दन्यत्र विरहदुःखाच्च क्षोणकान्तिमेकत्र वनादगोकवनादागतमन्यत्र
वेनमागतं प्राप्तम् । अनामृष्टेनानुपनुन्नेन रजसा विधूसरं मलिनम् ।
अपेता मैथिली य कात्तमपेतमैथिलिम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्
“नद्यूतश्च” इति कप्रत्ययाभावः । “गोत्रियोरुपसर्जनस्य” इति
ऋसत्वम् । गौरवमात्रं गुरुत्वमात्रं बहुमानमात्रं च दधत् मणि-
मात्मवदात्मना तुल्यम्, समपश्यत् । “तेन तुल्यं—” इति तुल्यं र्थे
वर्तिप्रत्ययः । अत एव धर्मिव्यवधानेन सादृश्यप्रतीतेरार्थी तद्वितगा
पूर्णपमा ॥ ३३

अर्थः । अवस्थादि । रामः तं शिरोमणिम् आत्मवत् आत्मानमिव समपश्यत् मन्द-
वदनः । उभयसाधस्य साह—अवसन्नरुचि मन्दप्रभं वैष्णवं न मलिनत्वात् अमार्जनात् वा,
आत्मप्रभं मणोजत्वात् । वनागतम् अशोकवनिकायाः समागते पक्षे पितुः आदेशत्
वनस आयातम् । अनामृष्टरजोविधूसरम् अनामृष्टम् अनपनीतं यत् रजो भूमौ शय-
न्त्यं तेन विधूसरं पाण्डुरं, धूसराब्दी दन्तमध्यः “महिषधूसङ्गितः सरितस्तट” इति
प्रयोगात् । अपेतमैथिलिम् अपेता मैथिलीयकात् बहुमेयमी इति उदाहरणेन द्यूतः क
इत्यस्य प्रायिकत्वमुच्यते न कप्रत्ययः, गवावर्दः इति ऋस । किं वा मैथिल्याः सका-
शात् अपेतं भष्टम्, अपेतास्य पूर्वाभिधानात्, राजदन्तादित्वात् इति परः । गौरव-
मात्रं केवलं गुरुत्वाख्यगुणविशेषं दधत् धारयन् न दीपनादि, आत्मप्रभं महात्मम् ।
तद्वितोपमा इति तद्वितसंज्ञकेन चत्वार्ये इति कृतवतप्रत्ययेन सादृश्याभिधानात् एव
कल्पसादृश्यापि सादृश्यसूचकाः, स्वमते तद्वितस्य तसंज्ञा ॥ ३३

अनुवाकः । शोणकादि अशोकवनं दृष्टे आगतं अपत्रिकत्र धुनिधूसरविट मोडाशिशु
ः शोवणः शोकाश्री सेहे वृष्टके वानरं निवेष्टे यत् शोकाश्री लाजिनेन ॥ ३३

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ।

सलक्ष्मणो भूमिपतिस्तदानीं

शाखासृगानीकपतिश्च मेने ॥ ३४

अन्वयः । स तथ्यं सम्पादितवाञ्छितार्थः हनूमान् कथं चिन्तामणिः न स्यात् (इति)
मलदणः भूमिपतिः शाखासृगानीकपतिश्च तदानीं मेने ॥ ३४

मल्लिनाथः । सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितवाञ्छितार्थः सम्पादितमनोरथो हनूमान् कथं चिन्तामणिर्न स्यादिति सलक्ष्मणो भूमिपती रामस्तदानीं मणिदर्शनकाले मेने । शाखासृगानीकपतिः कपिसेनापातः सुग्रीवश्च तथा मेने । चिन्तितार्थदानाच्चिन्तामणिरिवायमित्युत्तेक्षा ॥ ३४

भरतः । सामर्थ्येत्यादि । तदानीं तस्मिन् चूडान्णिप्राप्तिसमये लक्षणसङ्घटी भूमिपतिः रामः शाखासृगानीकस्य कपिसैन्यस्य पतिः सुग्रीवश्च इति मेने ज्ञातवान् । किम् इत्याह — हनूमान् कथं चिन्तामणिरिव न स्यात् ? स्यादेव, यतः सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितो वाञ्छितार्थो यत्नः । लुप्तोपमा इति इवशब्दस्य गम्यमानत्वात् अनुशारात् तथा च कण्ठाभरणे, “लोपे सामान्यधर्माणां द्योतकस्य च योपमा । प्रतीयमाने सादृश्यं द्वयोः लुप्तेति तां विदुः” ॥ इति ॥ ३४

अनुवादः । तत्र लक्षणसङ्घटी इत्येव वाननाविपत्तिं शूरीव केशके भवेन कञ्चित् नागि-
र्येन, चकोरं अडावे वाङ्मितावस्य सम्पादनेन मन्त्रं हनूमान् केन चिन्तामणि-युक्ताय गणा
केशके ना ? । ३४

युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान्

सौताम्फलङ्गं परिगृह्य जाल्मः ।

लङ्कावनं सिंहसमोऽधिगते

मर्तुं द्विषन्नित्यवदह्नूमान् ॥ ३५

अन्वयः । सिंहसमः जाल्मः द्विषन् (रावणः) युष्मान् क्षयवायुकल्पान् अचेतन्
सौताम्फलङ्गं परिगृह्य लङ्कावनं मर्तुं अधिगते—इति हनूमान् अवदत् ॥ ३५

मल्लिनाथः । युष्मानिति । सिंहसमोऽत एव जाल्मोऽसमीक्ष्य-
कारी श्वापदचेष्टितः इत्यर्थः । द्विषन्नमित्यो रावणः । “द्विषोऽभिषे”
इति शतप्रत्ययः । युष्मानीषदसमाप्तः क्षयवायुः प्रलयमारुतस्त-
त्कल्पास्तद्वदग्निसम्बुद्धकानचेतनजानन् । चितेर्भौवादिकाज्ञातः
शत्रादेशः । सौता स्फुलिङ्गोऽग्निकण इव तं परिगृह्यादाय लङ्कां
वनमवेत्युभयत्रोपमितसमासः स्थष्टोपमान्तरसाहचर्यात् । अत

एवात्रानुक्तेवाख्यौ लुप्तोपमाभेदौ तद्वनं मर्त्तमधिगते । स्वावासवने
स्फुलिङ्गक्षेसा सिंह इव त्वयैव वायुना सन्धुक्षिताग्निना तेनैव सह
भक्ष्यत इत्यर्थः । इति हनूमानवदत् । अत्र कल्पवादौनां सम-
सदृशादिशब्दानां “तेन तुल्यम्—” इति वतेश धर्मिहारा सादृश्य-
प्रतिपादकत्वादार्थबोपमा । “तत्र तस्येव” इवेतीवार्थं वतेरिववा-
यथादिशब्दानां च साक्षात्सादृश्यबोधकत्वात्तत्प्रयोगे श्रुतीति
विवेकः ॥ ३५

भगतः । युष्मानित्यादि । हनूमान् इति अवदत् । किम् इत्याह—सिंहसमः सिंह इव
जान्मोऽसमोऽत्यकारी विषन् शत्रुः रावणः सोतां स्फुलिङ्गमिव अग्निकणमिव परिगृह्य
युष्मान् रामादीन् अथवायुकल्पान् प्रलयकालसम्बन्धित्वायुसदृशान् अचेतन् अजानन् मर्त्तुं
प्राणान् त्यक्तुं लङ्कां वनमिव अधिगते अधिनमति । सिंहाऽपि उद्यतात् अन्वसगणयित्वा
वने वसति इति सादृश्यम् । समोपमेति समशब्देन उपमाया आभेधानात् एवं निभसदृशादयो
दृष्टव्याः ॥ ३५

अब्रूवात् । सिःऽ मर्दनं व शान्तीनी अविवक्षत मर्कट रावण आपनानिगृहेक अमर-अलङ्कन
मर्दनं दृष्टिऽ नां पात्रिषां अग्नि-मूर्त्तिऽ पूजाभ्युत्थं अहं करिषा निज मूढार जगद्दे लङ्का-
रूपं अरुणे वास करिष्ये ॥ ३६

अहंत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायो धनं
तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।
विभवमदेन निङ्गुतङ्गियातिमात्रसम्पन्नकं
व्यथयति सत्पथादतिगताथवेह सम्पन्न कम् ॥ ३६

अन्वयः । समेतमायः यः युधि धनेश्वरस्य धनं अहंत, विबुधैः (सह) कृतोत्तमायो
धनं निङ्गुतङ्गिया विभवमदेन अतिमात्रसम्पन्नकं तं विलोक्य अहं इतः । अथवा इह अति-
गता सम्पत् कं सत्पथात् न व्यथयति ? ॥ ३६

भक्तिनाथः । अहर्तेति । समेताः सङ्गता माया यं स समेत-
मायो मायावो यो रावणो युधि युद्धे धनेश्वरस्य कुबेरस्य धनमहंत
हृतवान् । हरतेः कर्त्तरि लुङि तङि “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिच्-
सलोपः । विबुधैर्देवैः सह । “वृद्धो यूना” इतिवत् सहार्थाप्रयोगे-
ऽपि सहार्थं तृतीया । कृतमुत्तमायोधनं महायुद्धेन तं, किं च
निङ्गुतङ्गिया त्याजितलज्जेन विभवमदेन सम्पद्गर्वेणातिमात्रं भृशं
सम्पन्नमेव सम्पन्नकं युक्तम् । स्वार्थे कः । सम्पन्नदास्यत्तलज्ज-
मित्यर्थः । तं रावणं विलोक्याहमितः प्राप्तः इण् कर्त्तरि क्तः ।

अथवा तथाहीत्यर्थः । इह लोकेऽतिगतातिप्रवृद्धा सम्पद्भिभूतिः
 कं मत्पथात्सन्मार्गाच्च व्यथयति न चलयति । व्यथ भयचलनयोः ।
 सम्पन्नदाक्षिण्यं उत्पद्यप्रवृत्तः सवेयायमुच्छेत्तव्य इत्यर्थः । सामा-
 न्येन विशेषममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । 'कार्यकारणसामान्य-
 विशेषाणां परस्परम् । समर्थेन यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः' ॥
 इति लक्षणम् । तस्य यमकेन शब्दान्तराकारेण संसृष्टिः ॥ ३६

भरतः । 'हनेत्यादि । यो विष्णुः शत्रुः धनेश्वरस्य कुर्वरस्य धनम् अहत हतवान्
 इगुमन्त्रैस्त्रिभुम् इति कृत्वात् न गणः क्रमश्चादिति सिलोपः । कौटुम्भः १ युधि संयामे
 संमता प्राप्ता माया येन सम्बद्धा माया यवेति वा, तं विलीक्य अहमित आगतः । कौटुम्भ १
 त्रिभुधैः देवैः सह कृतोत्तमायोधनं कृतमहायुद्धं मित्रतुङ्गिषा अपनीतलज्जेन विभवमर्दन
 पेश्यमस्ततया अतिमावम् अतिशयेन सम्पन्नकं युक्तं । विकारसङ्ख्यादिना कृत्वायां कः, पर-
 न्निग्रहपट्टाख्याययतीति निर्लज्जत्वं विभवमदी लज्जां त्याजयतीति । अर्थान्तरन्यासमाह—
 अथवा यस्मात् अतिगता प्रवृद्धा सम्पत् विभूतिः इह लोके कं जनं सत्पथात् सदाचारात् न
 व्यथयति न चलयति अपि तु सर्वमेव । व्यथङ् दुःखे भये चाले अत्र चलनार्थः ।
 अथदेव्यर्थं यस्मादर्थः । नन्दनं नाम कुन्दः । लक्षणं यथा—“नजभजन् रफसङ्घैः
 शिबैर्हयैर्मन्दनम्” इति । अत्र तृतीयपादे नवमाश्वरस्य प्रकृते वा इति पिङ्गलसूत्रेण (?)
 गुरुत्वविकल्पविधानात् अनुत्पत्तम्, तथा च माघे “प्राप्तनाभिर्गदमज्जनमाशुः” इति । “यदा
 तोत्रप्रथमेन 'योगादिरगौरवम् । न कुन्दोभङ्गमप्याहुर्मदा दीपाय मूरवः ॥” इति कण्ठा
 भरणम् । केचित् संयोगे गुरुत्वात् कुन्दोभङ्गः स्यात् इति शङ्कया निजुतुङ्गिषा इत्यत्र निजुत-
 भिषा इति पाठं कल्पयन्ति । अर्थान्तरन्यास इति श्रव्यः । “सोऽर्थान्तरन्यासो योऽन्यत्
 प्रस्तव्यं किञ्चन । तत्प्राधान्यमर्थस्य न्यासो भिन्नस्य वस्तुतः ॥” इति । ‘उपपन्नम् समर्थस्य
 प्रकृत्यादापरस्य यत् । श्रव्यः सोऽर्थान्तरन्यासः पर्वधानुगतो यथा ॥’ इति अथोऽपि ॥ ३६

अनुवाकः । ये मांशवो रावण गृह्णन्ते कुन्नेरेव धन इव ७ अमरविशेषेण मरुतः अत्रल गुरु
 कतिपयजित्, लज्जां लज्जा १११६ अथवा मदे अति प्रमत्तं मेहे रावणके मेनिषा कानि आसिषा ६ ।
 एते प्रमत्ते अति बहिर्गते सम्पत्तौ काशिक ना मन्त्रेण ईहेते विरलित करिषा थाके १७७

ऋद्धिमान् राक्षसो मूढश्चित्रं नासौ यदुद्धतः ।

को वा हेतुरनार्याणां धर्म्यं वर्त्मनि वर्त्तितुम् ॥ ३७

अन्वयः । ऋद्धिमान् राक्षसः मूढः असौ उद्धतः इति यत् (तत्) न चित्रं । (तथाहि)
 अनार्याणां धर्म्यं वर्त्मनि वर्त्तितुं को वा हेतुः ॥ ३७

मांसनाथः । ऋद्धिमानिति । ऋद्धिमान् सम्पन्नस्तो राक्षसो
 जात्या क्रूरो मूढोऽविवेक्यसावोदृष्टावर्ण उद्धतो दुर्विनोत इति
 यत्तत्र चित्रम् । तथाह्यनार्याणामसाधूनां धर्म्यं धर्मादनपेते
 वर्त्मनि वर्त्तितुं को वा हेतुर्न कोऽप्येत्यर्थः । प्रस्तुतार्थादिविपरीत-

हेतुसङ्गावादीकृत्यमेव युक्तमिति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ऋद्ध्यादिपदार्थानां विशेषणगत्यौक्त्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गं चेत्यनयोरङ्गभङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३७

भरतः । ऋद्धिमानित्यादि । असौ रावणो यत् उद्धतो दुर्हन्तो भवति तत् न चिन्तयित्वा यथावत् अस्मिन् सम्यक्तियुक्तौ राक्षस्य उभयथापि मूढो विचारशून्य एव । पतङ्गं प्रतिषेधयन्नाह—की वेति । अथवा किम् अनेन उक्तेन, यस्मात् अनाथ्याणाम् उद्धतानां तादृशानां धर्म्य धर्मात् अनपेक्षे वर्त्मनि सदाचारे वर्त्तितुं स्यात् की वा हेतुः न कोऽपि इत्यर्थः । अत एव असौ उद्धतः किं ऋद्ध्यादिहेतुचिन्तयेति भावः । वाञ्छन्तः आक्षेपघातकः आक्षेपप्रतिषेध इति । “निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधिक्षया । वक्ष्यमाणोक्तविषयः न आक्षेपो विधा मतः ॥” इति । अयम् उक्ताक्षेपः पूर्वोक्तं उक्तौ य इत्यस्य की वेत्यादिना विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधात् ॥ ३७

असूया । मेहे राक्षस ऐश्वर्य-मत्त एतः अविवेकी, रावण एव दुर्विनीत इहेवे, डेहाट्ट आः आकाश किं ? केन न अनार्याण एव सर्वपथे चलिते, तांशत्र किं हेतु आक्षेपः ? ॥ ३७

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ

दृष्टा मया रामपतिः प्रमन्युः ।

कायास्य सारोऽयमुदौरितो वः

प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन ॥ ३८

अन्वयः । तस्य अधिवासे तनुः उत्सुका रामपतिः, प्रमन्युः अमौ (सीता) मया दृष्टा, अयं कार्यस्य सारः वः उदौरितः, शेषेण उद्धतेन प्रोक्तेन किम् ? ॥ ३८

मल्लिनाथः । तस्येति । तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां तनुः कश्चोत्सुका त्वयि सोत्कण्ठा, राम एव पतियस्याः सा रामपतिः पतिव्रतेत्यर्थः । “विभाषा सपूर्वस्य” इत्यत्र पत्युः सपूर्वात् उपसज्जनसमास उपसंख्यानमिति विकल्पात्पक्षे डोबन्कारयोरभावात् । प्रमन्युः प्रवृद्धशोकान्नौ स्नेहा मया दृष्टा । अयं कार्यस्य सारां सारांशो वो युष्मभ्यमुदौरित उक्तः । शेषेणावशिष्टेनोद्धतेन वनभङ्गाद्युद्धतक्रत्येन प्रोक्तेन सता किं, न किञ्चित् । अतो नोच्यत इत्यर्थः । अनांशोक्तौ वक्ष्यमाणान्तरांतिनिषेधरूप आक्षेपालङ्कारः । ‘विशेषबोधायोक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा भवेत् । निषेधाभासकथनमाक्षेपः स उदाहृतः’ ॥ इति सामान्यलक्षणात् ॥ ३८

भरतः । तस्येत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां रामपतिः सीता मया दृष्टा । रामः पतिः यस्या इति बहुव्रीहिः, परमते बहुव्रीहौ पत्युरिकारस्य नकार इत्यप्रत्ययस्य विभा-

चितः. तेन रामपत्नी रामपतिष्वेति पदद्वयं, स्वमते बहुव्रीहौ रामपातः इत्यादि भवत्येव,
रामपत्नी इत्यादौ तु नारीसखा इत्यादिना निपातितस्य पत्नीशब्दस्य ग्रहणं पत्नीशब्दो कटो
भाष्यावाचकः तेन षष्ठीसमासः । 'तमिन्नपत्नीं व्रतदुःखशीताम्' इत्यादौ कर्मधारयश्च वाच्यः ।
कौटुशी ? तनुः क्लृप्ताः गुणादोत इति पक्षे इप्प्रत्ययाभावः । उत्सुका उत्कण्ठावती
त्वयीत्यर्थात् त्वत्सङ्गमभिलषणाया इत्यर्थः । केचिदाहुः—तनुना शरीरेणापि उत्सुका, किं
पुनः मनसा । तथा च स्यात् तनुमनुषा सार्धं धनुषा च धनुः तथा इति शब्दभेदः ।
प्रमन्युः प्रकृष्टशोका । अयं कार्यस्य मन्त्रिष्यस्य सारं उत्कृष्टभागो वो युष्मभ्यम् उदीरित
उक्तः, अशेषेण अपरेण उद्धतेन उद्भावचेन प्रीतेन किं ? न किञ्चित् प्रयोजनम् । स एव
इति आक्षेप एव किन्तु वक्ष्यमाणविषयक इति भेदः । पूर्वार्द्धेन उक्तस्य इष्टार्थस्य विशेषा-
भिधेयत्वात् प्राप्तेन इत्यादिना शिष्यार्थवतिषेधात् ॥ ३८

अनुशासः । आनि कृणांशो आपनान्नं कृष्टं उरुकृतिता, आपनान्नं मधुमिश्रितं, एवम
शोकाच्चिता मीताके ऋते ब्रावणेन वान-भूमि लङ्का-नगरे वर्जनं करिष्यामि । हेराहे आनारं
कार्थेन गौरा अन्नं कथितं इहेन । अणुर उरुकृतं अन्नं लङ्कादेशेन वीरक-निधनात् गार्पात्
कथने कोनहे अन्नोन्नतं नाहे । ७८

समतां शशिर[ले]खयोपयाया-

दवदाता प्रतनुः क्षयेण सौता ।

यदि नाम कलङ्क इन्दुरे[ले]खा-

मतिवृत्तो लघयेन्न चापि भावौ ॥ ३९

अन्वयः । अवदाता क्षयेण प्रतनुः 'सौता शशिरखया समतां उपयायात्, यदि नाम
कलङ्कः अतिवृत्तः (सन्) इन्दुरेखां लघयेत् तथा न भावौ च ॥ ३९

मंजिनाथः । समतामिति । अवदाता शुद्धा क्षिणोतीति क्षयः
शोकोऽन्यत्र राज्यक्षमा तेन प्रतनुरतिक्लृप्ता सौता शशिरखया
समतां सादृश्यं यायादृग्च्छेद्यदि नाम कलङ्कोऽतिवृत्तोऽपक्रान्तः
स इन्दुरेखां लघयेत् स्वापगमेन लघूकुर्यात् तथा न भावो न
पुनरावर्त्तीत्यर्थः । अत्रोपमानादिन्दुरेखायाः पुनः कलङ्क-
दोषिण्या उपमेयस्य मुखस्यावदातत्वादिना साम्येऽपि नित्य-
निष्कलङ्कत्वेनाधिक्योक्तेर्यत्रेकालङ्कारः । 'भेदप्रधानसामान्य-
मुपमानोपमेययोः । आधिक्याल्पत्वकथनादर्थ्यतिरेकः स उच्यते' ॥
इति लक्षणात् ॥ ३९

भरतः । समतामित्यादि । सौता शशिरखया चन्द्रकलया समतां तुल्यताम् उप-
यायात् प्राप्नुयात् । कौटुशी ? अवदाता शुद्धा चन्द्रलेखापि अवदाता शुद्धा क्षयेण दौर्बल्येन
प्रतनुः अतिक्लृप्ता शशिरखपि क्षयेण रोगविशेषेण प्रतनुः । यदि नामातिवृत्तोऽतीतो

मात्री भविष्यत् कलङ्कः तीम् इन्दुलेखां न लघयेत् न अतिशयेन गूणां कुर्यात् । कलङ्कस्य भूतत्वात् भात्रित्वाच्च सा चन्द्रनिखयापि न समेति भावः । लघुशब्दात् खिः कल्याण्याने जिरिति जि, औमश्च डिदिति डिच्चात् टे भीपः । नाम इति अव्ययम्, प्रकाशसम्भावनाक्रीडाभ्युत्थगमकुलनेषु । व्यतिरेक इति । 'उपमानादयदन्यस्य व्यतिरेकः स एव स' इति । अन्यस्य उपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ॥ ३९

अनुवाक । यदि चन्द्रस्य कलङ्कः सम्पूर्णकणे चन्द्रके तावत् करिष्ये लघु (निर्दोष) कपरे एव आत्र तादृशेक स्पर्शना करे, तत्र एव चन्द्रनेत्रोर महितं सुखं वर्धे शोककप्रकृणा मोक्षाश्रयोर महितं उपमा इहेते पाठे ॥ ३९

अपरोक्षितकारिणा गृहीतां

त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन ।

अविरोधित[बाधित]निष्ठुरेण साध्वीं

दयितां वातुमलं घटस्व राजन् ॥ ४०

अन्वयः । अपरोक्षितकारिणा अनासेवितवृद्धपण्डितेन अविरोधितनिष्ठुरेण (अमुना) गृहीतां साध्वीं दयितां वातुं हे राजन् अलं घटस्व ॥ ४०

मल्लिनाथः । अपरोक्षितं । अपरोक्षितमनालोचितं तत् कारिणां वमृश्यकारिणेत्यर्थः । अनासेवितवृद्धोऽनुपासितज्ञानवृद्धः स चामौ पण्डितश्च तेन पण्डितमन्येनेत्यर्थः । अविरोधितोऽनपकृतः मन्त्रेव निष्ठुरो हिंस्रस्तेनाकारणद्वेषणेत्यर्थः । अमुना रावणेन हतामपहृतां साध्वीं पतिव्रतां दयितां प्रेयसीं वातुं, हे राजन् । अलं भृशं घटस्व यतस्व । अत्र रावणविशेषणैः सीताविशेषणैश्च सीता-त्राणस्यावश्यकत्वसमर्थनात् पदार्थहेतुकां काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४०

भरतः । अपेयादि । हे राजन् ! दयितां सीतां प्रियां वातुं रचितुं त्वम् अलम् अन्यर्थं यतस्व चेष्टस्व, यतः साध्वीं पतिव्रताम् अपरोक्षितकारिणा अविचारितकरणाश्रितेन अनासेवितवृद्धपण्डितेन वृद्धमनुपास्य एव पण्डितेन पण्डितमन्येन अविबाधिनेन अनपकृतेन-नपि सता निष्ठुरेण क्रूरेण रावणेन इत्यर्थात् गृहीताम् इति अवदत्तं हनूमान् इति सम्बन्धः । विभावनेति परीक्षावृद्धसेवाविबाधनैः विनापि रणपण्डित्यनैष्ठुर्याणां तत्फलानां स्वाभाविक-त्वेन प्रकाशनात् । तथाच,—“क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिविभावना” इति काव्य-प्रकाशः । ‘प्रमिद्वहेतुन्यायस्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् । यत् स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥’ इति दण्डो ॥ ४०

अनुवाक । अविश्याकारी अनामवृद्धमश्रवण्डित अकारणविषेयपराशरण रावण मोक्षक लङ्का गिराछ, अतएव हे राजन् ! आपनार मेहे पण्डितता पविताके उक्तात् न रिद्धे चेट्टा करुण ॥ ४०

स च विह्वलसत्त्वसङ्कुलः

परिशुष्यन्नभवनमहाऋदः ।

परितः परितापमूर्च्छितः

पतितं चाम्बु निरभमोप्सितम् ॥ ४१

अन्वयः । सः (राम एव) महाऋदः विह्वलसत्त्वसङ्कुलः परिशुष्यन् परितः परिताप-
मूर्च्छितः च अभवत् । (अथ) ईप्सितं निरभम् चाम्बु च पतितं ॥ ४१

मञ्जिनाथः । स इति । स राम एव महाऋद इति व्यस्तरूप-
कम् । विह्वलेन क्षुभितेन सत्त्वेनान्तःकरणेनान्यत्र सत्त्वैर्जलजम्बु-
भिश्च सङ्कुलः सङ्कोणः परिशुष्यन्मुखोऽन्यत्र शुष्यज्जलः परितः सवेतः
परितापमूर्च्छितश्चाभवत् । अथेप्सितं तत्कालाकाङ्क्षितं निरभमम्बु
च पतितम् । अत्र प्रियोदन्तस्यानभ्रहृष्टत्वेनाध्ववसायाङ्गदेभेदलक्ष-
णातिशयोक्तिः, सा पूर्वोक्तरूपकमापेक्षेति सङ्करः । विषयानिगरणे-
नाभेदप्रतिपात्तिरध्यवसायः ॥ ४१

भरतः । स धेत्यादि । स च रामो महाऋद इव अभवत् । अथ निरभं मेघं विनापि
आकस्मिकम् ईप्सितम् अभिलषितं सीतावार्ताश्रवणस्वरूपम् अम्बु जलं पतितं प्राप्तम् अभवच्च
पतितश्च इति चकारद्वयं तुल्यकालतासूचनार्थम् । कौटुम्भः ? विह्वलेन विरहव्याकुलेन
सत्त्वं न चेतसा संकुलो व्याप्तः परिशुष्यन् कार्श्यम् उपगच्छन् परितः समन्तात् परितापेन
शोकसन्तापेन मूर्च्छितः मोहं प्राप्तः । महाऋदोऽपि परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैः जन्तुभिः
मत्त्वादिभिः सकुलः परिदापेन सूर्यतापेन मूर्च्छितो यदा भवति तदा ईप्सितम् अम्बु विना
मेघेन पतितम् । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च
चित्ते प्राणिषु जन्तुषु ॥” इति विश्वः । समासोक्तिरिति साक्षात् महाऋदमात्रोपादानेऽपि
तत्तुल्यविशेषणतया रामस्य गम्यमानत्वात् सन्निवेशेन अन्वयस्य उक्तिः इत्यर्थः । यदुक्तं—
“यवाङ्गे गम्यतंऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संक्षेपार्थतया तथा ॥”
इति । अन्यत्रापि—“वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तद्वदन्यस्य वस्तुनः । उक्तिसंक्षिप्तरूपत्वात्
समासोक्तिरिह्यत्यर्थः ॥” इति । अतएव श्रुत्वात् भेदः, तत्र ह्येतेरपि श्रूयमाणत्वात् ॥ ४१

अशुभा । इतरेषु खलु शुक इहेने मञ्जुनाथे आर्षिगणेशे वाङ्मनस्य इव येन चकल
इव, सैकूप इव कपी रामो लोकाङ्गुलने परितापे मूर्च्छित इहेनेन । अनन्तरं विना मेघे
पतितं जलधारां श्रुत्वा वाङ्मनस्य गतां संवाप्य आश्रय इहेनेन ॥ ४१

अथ लक्ष्मणरूपतत्त्ववेगं

गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् ।

कपयोऽनुययुः समेत्य रामं

नतमुयीवगृहीतसादराञ्चम् ॥ ४२

अन्वयः । अथ कपयः लक्ष्मणरूपतुल्यवैश्वं नमनादेशविनिर्गताग्रहस्तं नतमुयीवगृहीत-
सादराञ्चं रामं समेत्य अनुययुः ॥ ४२

मङ्गिनाथः । अथेति । अथ हनूमद्वाक्यश्रवणानन्तरं कपयो लक्ष्मणेन
तुल्यौ रूपवेषावाकारनेपथ्ये यस्य तं, गमनादेशे प्रस्थापनाज्ञापने
विनिर्गतः प्रसृतोऽग्रहस्तो यस्य तं, नतेन प्रणतं न सुग्रीवेष गृहीता
स्त्रौक्यता सादरादरपूर्विकाञ्च। यस्य तं रामं समेत्य सम्भूयानुययुः ।
अत्र प्रास्थानिकरूपवेषभाषाक्रियावर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।
'स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् ॥ ४२

भरतः । अथेत्यादि । सीतावार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा रामम् अनुययुः
अनुगतवन्तः । कौटुम्भं ? लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेषश्च यस्य तं रामदुःखेन लक्ष्मणोऽधिकं
दुःखितः सीतावार्त्ताश्रवणञ्च रामान् अपि अधिकं हृष्ट इति लक्ष्मणेन तुल्यता उक्ता ।
कपौनां नमनाय प्रस्थानाय आदेश आशा तदर्थं विनिर्गताग्रहस्तौ यस्य तं, हस्तशब्दस्यैक-
देशवृत्तितया अग्रशब्देन कर्मधारयः, अन्ये तु राजदन्तादौ पठन्ति । प्रचनेन सुग्रीवेष गृहीता
सादराञ्चं यस्य तम् । अतिशयोक्तिः इति अतिशयार्थप्रतिपादनात् । अथ हि आशानन्तर-
मेव कपौनामनुगमनेमेव भक्त्यतिशयत्वं लक्ष्मणतुल्यतामिधानेन तद्वत्त्वदर्शनीकातिशयत्वञ्च ।
तथाच,—“विवक्षाया विशेषस्य लोकस्वीकृतिवर्तिनौ । असावतिशयोक्तिः स्थात् अलङ्कारोत्तमा
च सा ॥ सा तु प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते । न हि द्वयस्य जातेर्वा भवत्यतिशयः
कचित् ॥” इति ॥ ४२

अनुवाज । अनन्तरं लक्ष्मणैव तुल्यवेषधारी गमनादेश-वाक्यकतुत्रयसारी त्रामगच्छन् आका-
शेयीव नतञ्छाये जातरे अक्षयः कश्चिन्नेन एषः कश्चिन्नम समवेत इति श्रुत्वायेन अनुगमन-
कश्चिन् ॥ ४२

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ

कपयश्च ज्वलिताग्निपिङ्गलाङ्गाः ।

सुमुचुः प्रययुर्द्रुतं समीयु-

र्वसुधां व्योम महीधरं महेन्द्रम् ॥ ४३

अन्वयः । ततः कपिपृष्ठगतौ नरेन्द्रौ ज्वलिताग्निपिङ्गलाङ्गाः कपयश्च वसुधां सुमुचुः
समीयुः प्रययुः, द्रुतं महेन्द्रं महीधरं समीयुः ॥ ४३

मङ्गिनाथः । कपीति । ततः कपिचलनानन्तरं कप्योर्वायु-
वालिनन्दनयोः पृष्ठगतौ पृष्ठारूढौ नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ ज्वलि-

नाग्निपिङ्गलाङ्गाः कपयस्ततो वसुधां मुमुक्षुर्व्योमं प्रययुर्व्योम्नि
प्रयाता इत्यर्थः । द्रुतं शीघ्रं महेन्द्रं महीधरं महेन्द्राद्रिं समीयुः
सञ्चरन्तः । अचोद्देशिनामनुद्देशिनां च मोचनादीनां वसुधादीनाञ्च
यथासंख्यसम्बन्धादयथासंख्यमलङ्कारः । 'उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं
पश्चादयथाक्रमम् । अनुद्देशो भवेद्यत्र तद्यथासंख्यमुच्यते' ॥
इति लक्षणात् ॥ ४३

भरतः । कवीत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिपृष्ठगतौ वानस्पृष्टस्थौ नरेन्दौ रामलक्ष्मणौ
नन्दप्रियवत् पिङ्गलशरीराः कपयश्च वसुधां पृथ्वीं मुमुक्षुः त्यक्तवन्तः, व्योम आकाशं प्रययुः
प्रयातवन्तः, महेन्द्राख्यं पर्वतं द्रुतं समीयुः सञ्चरन्तः । यथासंख्यमिति क्रियापदानां क्रम-
पदानाञ्च क्रमेण अन्यथात् । यदुक्तं कान्यप्रकाशे,—“यथासंख्यक्रमेणैव क्रमिकाणां सम-
न्वयः” इति । अन्यथापि उक्तं,—भूयसामुपदिष्टानामर्थानां समधर्मिणाम् । क्रमशो
गोऽनन्तरं यथासंख्यं तदुच्यते ॥” इति ॥ ४३

अनुवादः । तांशान् पञ्च हनुमान् ७ अश्वत्थ पृथक् ७ नरकजठे राम ७ लक्ष्मण अश्वलिङ्ग
अश्विन श्याम पिङ्गल वर्ण कपिमण्डलं पृथिवीरेकं त्याग्य करिष्ये आकाशेन उड्डितं ७ अतिनाञ्ज
॥ ८८ ॥ अत्रोक्ते उपस्थित इहेन ॥ ४३

स्थितमिव परिरक्षितुं समन्ता-

दुदधिजलौघपरिप्लुतां ध[प्रवाह]रित्रीम् ।

गगनतलवसुम्बरान्तराले

जलनिधिवेगसहं प्रसार्या देहम् ॥ ४४

अन्वयः । उदधिजलौघपरिप्लुतां धरित्रीं समन्तात् परिरक्षितुम् इव गगनतलवसु-
म्बरान्तराले जलनिधिवेगसहं देहं प्रसार्य स्थितम् ॥ ४४

मल्लिनाथः । अथ षड्भिर्महेन्द्राद्रिं वर्णयति—स्थितमित्या-
दिभिः । उदधिजलौघैः समन्तात् परिप्लुतां परिभूतां धरित्रीं परि-
रक्षितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । गगनतलवसुम्बरान्तराले व्यावा-
प्रथव्यारन्तराले जलनिधिवेगं सहत इति तत्सहं तत्त्वमम् । मूल-
विभुजादित्वात् कः । देहं प्रसार्य स्थितमन्यथा दुर्द्धरवेगो वारिधि-
वसुम्बरामाक्रमेदिति भावः ॥ ४४

भरतः । स्थितमित्यादि । कीदृशं महेन्द्रम् ? उदधेः जलौघेन परिप्लवात् विनाशात्
मम ॥ १ ॥ आश्रयनात् वा धरित्रीं परिरक्षितुमिव समन्तात् तत्त्वमिव गगनतलवसुम्बरयोराकाश-
प्रायेणान्तराले मध्ये जलनिधिवेगसहं देहं प्रसार्य विस्तार्य स्थितम् । सहैः पञ्चादित्वात्
ऋणः । परिप्लुङ्गी भावेऽण् । परिप्लवामिति पाठे पञ्चादित्वात् अन् । अक्षरां व्याख्यां ॥ ४४

परिप्रवश्यतः स्यात् आकुलीऽपि परिप्रवः” इति विश्वः । उत्प्रेक्षेति, “अन्यथावस्थिता वृत्ति-
धृतमस्तेतरस्य वा । अन्यधीत्प्रचने यत्र तामुत्प्रेक्षां दिदुर्बुधाः ॥” इति । अत्र स्वाभाविकौ
द्यावापृथिव्यौ; अन्तराले स्थितिः पृथिवीरक्षणाग्रतया सम्भाव्यते । अन्यत्वाद्,—“अविशजत-
सामान्यात् किञ्चिद्विषयमया सौह । अतद्गुणक्रियायीणात् उत्प्रेक्षां शयान्विता ॥” इति ।
तत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वात्, अत्राविवक्षितसामान्यत्वं परिचक्षितमिव इत
प्रयोगात् किञ्चित् उपमया सद्योगित्वं महेन्द्रगिरिरतद्गुणतया रक्षणाक्रियायीणः गगनतल-
वसुम्भरान्तरालं व्याप्य स्थितमिति अतिशयान्वितत्वम् । इवशब्दोऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकः ॥ ४४

अभूवान् । ऐ महेन्द्र पक्षे मिकूवारिप्रभावित धरणीः क रक्षा करिषार कच्छ इ वेन पृथिवी
७ आकाशेन अन्तराले अलभ्यवेगमहननीय मेष्टके अनावित करिषा वर्धमान ब्राह्मणे ॥ ४४

विषधरनिलये निविष्टमूलं

शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम् ।

घनविपुलनितम्बपूरिताशं

फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जम् ॥ ४५

अन्वयः । विषधरनिलये निविष्टमूलं शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकं घनविपुलनितम्ब-
पूरिताशं फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जम् (स्थितं) ॥ ४५

मङ्गिनाथः । विषधरेति । पुनः विषधरनिलये पाताले निविष्ट-
मूलं प्रविष्टतलं, शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकमुत्तिष्ठितसुरालयं
घनेर्निर्वडैर्विपुलैश्च नितम्बैर्मध्यभागेः पूरिताशं व्यासदिक्कं, फलैः
कुसुमैश्चाचितैरावृतैर्वृक्षै रम्यकुञ्जम् । अत्र मूलादीनां पातालाद्य-
सम्बन्धोऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५

भरतः । विषधरेत्यादि । पुनः कौटुम्भं महेन्द्र ? विषधरनिलये पाताले निविष्टं मूलं
यस्य त, शिखराणां शतैः करणभूतैः परिमृष्टः स्पृष्टो देवलोकः स्वर्गो धन, धनैः निरन्तरान्ते-
विपुलैः विशालैः घनेन मञ्जरेण विपुलैर्वा नितम्बैः मध्यभागेः पूरिता व्यासा आशा दिशी धन ।
फलैः पुष्पैश्च अचितैः व्याप्तैः वृक्षैः रम्यं कुञ्जं लतादिपिहितस्थलं यत्र तं तथा । वाचां
इति तत्त्वार्थकथनात् सा द्विविधा, विशिष्टा निर्विशिष्टा च, तत्र पूर्वा स्वभावोक्तिः उच्यते ।
यदुक्तं,—“स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते । अथस्य तादवस्थस्य स्वभाव इति
कथ्यते ॥” इति । निर्विशिष्टा तु सैव वाचांलङ्कारः । यद्योक्तं—“गतीऽग्रमन्त्रादित्थो यः प्रा-
वासाय पविष्यः । इत्येवमादिकं काव्यं वाचांमितां प्रचक्षते ॥” इति । प्रकृते तु स्वभावोक्तिः
रूपेण वाचां बोध्या ॥ ४५

अभूवान् । याशर मूलः दन पाताल प्रदेशेन अविष्टे, याशर नतगृह स्वर्गलोक मूर्त्ति, १११
याशर निविड विनालाकार मधावग्रवमगृह दिक्वाणी, याशर कुञ्जमकल फलपुष्पमन्त्रि
उक्तमिति वाचां रमणीय हृदये ॥ ४५

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां
सरसिरुहैर्दयितास्यहास्यलक्षणाः ।
स्फुटमनुहरमाणमादधानं
पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६

अन्वयः । मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां स्फुटम् अनुहरमाणम् आदधानं (तथा) सरसिरुहैः दयितास्यहास्यलक्षणाः अनुहरमाणं, (अतः) पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदं दधानम् ॥ ४६

मङ्गिनाथः । मधुकरेति । पुनः मधुकरविरुतैः प्रियाया ध्वनीना-
मालापानामनुहरमाणं ताननुकुर्वन्तमित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये
षष्ठी । तथा सरसिरुहैः पद्मैर्दयितास्यस्य प्रियामुखस्य हास्यलक्षणाः
स्मितशोभाया अनुहरमाणम्, अत एव पुरुषपतेः पुरुषोत्तमस्य
रामस्य सहसा परं प्रमोदमानन्दं दधानं कुर्वाणम् । अत्र मधुकर-
विरुतानां सरसिरुहाणां चोपमानानामुपमेयत्वकल्पनाद्वितीय-
प्रतीपालङ्कारः । “आक्षेप उपमानस्य कैमर्थत्वेन कल्प्यते ।
यदोपमेयभावः स्यात् तत्प्रतीपमुदाहृतम् ॥” इति लक्षणात् ॥ ४६

भरतः । मधुकरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्र ? मधुकरणां भमराणां विरुतैः अन्वैः
प्रियायाः सीतायां नास्तीति स्फुटं व्यक्तम् अनुहरमाणं सादृश्यं दर्शयन्तम् । धातोः अनेकार्थ-
त्वात् अनुहरमाणमनुकुर्वन्तमित्यन्वये । सरसिरुहैः पद्मैर्दयितायाः सीतायाः आस्यस्य मुखस्य
हास्यस्य च लक्षणा अपि अनुहरमाणम् । पद्मविकाशस्य अथ हास्यसाधनेन पद्मैस्तदनुहरण-
मुक्तम् । अन्ये तु—सरसिरुहपदेन कुसुदमप्युच्यते तस्यापि सरःसम्भूतत्वात्, तेन पद्मैरास्य-
लक्षणाः कुसुदैर्हास्यलक्षणाश्च अनुहरमाणमित्याहुः । अत एव पुरुषपतेः रामस्य सहसा तत्-
त्त्वम् आगतभावस्यैव परम् उत्कृष्टं प्रमोदम् आनन्दं दधानं कुर्वन्तम् उक्तम् इत्यर्थः ।
एतेन यात्रायां मञ्जुलनपि सूचितम् । प्रेय इति प्रियतरवस्त्वभिधानात् ॥ ४६

अनूवाच । (१) पर्वत उन्नतश्च जलप्रपातश्च यिष्ठयात्र कच्छप्रदेश उ पञ्चगव्यी । (२) गन्धर्वगण
शङ्ख गण्डार अनुकरणं करिष्यन्ते एवः गङ्गा नर्मदा चैत्रोत्तर माघिनश्च इव नृणां गण
करिष्यन्ते ॥ ४७

ग्रहमणिरश[स]नं दिवो नितम्बं
विपुलमनुत्तमलब्धकान्तियोगम् ।
च्युतघनवसनं मनोऽभिरामं
शिखरकरैर्मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४७

अन्वयः । ग्रहमणिरसनं विपुलम् अनुत्तमखण्डकान्तिवीगं श्रुतघनवसनं मनोऽभिरामं दिवः नितम्बं मदनात् शिखरकरैः स्पृशन्तम् इव (महेन्द्राचलं) ॥ ४७

मञ्जिनाथः । ग्रहेति । ग्रहा नक्षत्राण्येव मणिरशना मणि-
मेखला यस्य तं, विपुलं विस्तृतं, नास्त्युत्तमं यस्मात् सोऽनुत्तमः
सर्वोत्तमो लब्धः कान्तियोगो येन सः कान्तमानित्यर्थः, तयोर्विशे-
षणसमासः, तं, श्रुतं खसं घनो मेघ एव वसनं यस्मात्तं, मनो-
ऽभिरामं मनोज्ञं, दिवः कान्ताया इति भावः, नितम्बमिव नितम्ब-
मधोभागं, मदनात् कामाच्छिखरेरेव करैः स्पृशन्तमिवेति क्रिया-
स्वरूपोत्प्रेक्षा ग्रहमणौत्यादिरूपकानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ४७

भरतः । ग्रहेत्यादि । पुनः कौटुम्भं महेन्द्रं ? शिखररूपकरैः मदनात् कामात् कौतुम्भं
दिवः आकाशस्य नितम्बं मध्यभागं स्पृशन्तम् । कौटुम्भं नितम्बं " ग्रहमणिरसनं ग्रहाः
चन्द्रादयो मणिनिर्मिता रसना काशी यव, विपुलं विशीर्णम् अनुत्तमखण्डकान्तिवीगं न
विद्यते उत्तमो यस्मात् लब्धः कान्तियोगो येन प्रयात कर्मधारयः । श्रुतघनवसनं श्रुतो घनी
मेघो वसनमिव यस्मात् एतेन आढट्काख्योऽपि सूचितः । अत एव मणोऽभिरामं चित्तानन्द
करम् । अत्र दिवो नायिकासाम्यं तथा महेन्द्रस्य नायिकासाम्यं च व्यङ्ग्यम् । रसवदिति
दिवो गिरेरिव स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसस्य अभिधानात् । तथाच दृष्टी—'रसवत्
रसभाषणम्' इति ॥ ४७

अभूवाप । छन्दनकलापिकरणं ब्रह्मणः काकिधात्री, विष्णोः मर्कटोत्तमकाष्ठिमण्डपः,
ब्रह्मणः वसनं हस्त, मर्कटोत्तमः, चर्गलस्योत्रं निष्ठवपुः शङ्खलं पर्वतं मर्कटोत्तमं इति (येन
नृपकणं इष्टं धात्री मर्कटं कर्तुंतेह) ॥ ४९

प्रचपलमगुरुं भरासहिष्णुं
जनमसमानमनूर्जितं विवर्च्यं ।
कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे

स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमेघम् ॥ ४८

अन्वयः । स्थिरम् अनुलोन्नतिम् ऊढतुङ्गमेघं (महेन्द्राचलं) (अतएव) प्रचपलम्
अगुरुं भरासहिष्णुम् अनूर्जितं असमानम् जनं विवर्च्यं अर्णवोपकण्ठे कृतवसतिं इव ॥ ४८

मञ्जिनाथः । प्रचपलेति । पुनः स्थिरं प्रतिष्ठितमतुलोन्नतिं
सर्वोन्नतमूढतुङ्गमेघं परभरणक्षममित्यर्थः । अत एव प्रचपलमस्थिर-
मगुरुं लघु तुष्टमित्यर्थः । भरमसहिष्णुं भरासहिष्णुः परभरणा-
क्षममित्यर्थः । अनूर्जितमसमृद्धमत एवासमानं जनं पृथग्जनं
विवर्च्यं संसर्गान्दृष्ट्वाहर्जयित्वाणवस्वोपकण्ठे समोपे कृतवसति-
मिवेत्युत्प्रेक्षा । उक्तदोषाभावात् स्वसमानगुणत्वेन च संसर्गाहर्ज-
यित्वा

निश्चयादिति भावः । चपलादिपदार्थानां विशेषणत्वा संसर्ग-
वर्जने स्थिरत्वादिपदार्थानां संसर्गे च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गं, तदनुप्राणिता चार्णवसमीपवासीत्प्रेक्षा इति सङ्करः ॥ ४८

भरतः । प्रचपलमित्यादि । पुनः कौटुम्भं महेन्द्रं ? जनं लोकं विवर्ज्यं त्यक्त्वा विजन-
त्वात् । अर्णवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे आत्मसदृशत्वात् कृता वसतिः येन, स्थिरम्
अवलम्ब्य, अनुलोमनिमित्तं महीच्छायम्, एतेन गुरुत्वम् ऊर्जितत्वञ्च सूचितम् । ऊटतुङ्गमेधं धृत
मन्त्राभिन्नम् । भारसदृशत्वात् जनवर्जने हेतुमाह—प्रचपलेति । कौटुम्भं जनम् ? असमानं स्वस्य
अ-दृशम् । असमानत्व दृश्यन्नाह—प्रचपलम् । स्थिरम्, अगुरुं लघुम्, अत एव भारानहन-
शालम्, अनूर्जितं दर्पशब्दं दुर्बलं वा ; जनस्य असदृशत्वात् त्यागः, स्वसदृशस्य अर्णवस्य
समीपे वासश्च युक्तः । ऊर्जस्वि इति साहङ्गारवस्त्रभिधानात् । यदुक्तं—“ऊर्जस्वि
कृत्साहङ्गारम्” इति ॥ ४८

समुदायः । चित्राङ्गिण अङ्गुल उन्नतं च समुद्रादपेक्षया यो यो पर्वतः अङ्गुलं लघुत्वात् महेन्द्रं
अथ असमं समुद्राङ्गुलं हेतुं लोककं पर्वताङ्गं कविशः समुद्रेण समीपे वासं कारतेत्येव ॥ ४८

स्फटिकमणिगृहैः सरत्नदीपैः

प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च ।

अमरपुरमतिं सुराङ्गनानां

दधतमदुःखमनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४९

अन्वयः । सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च सुराङ्गनानाम
अमरपुरमतिं दधतं अदुःखं अनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४९

मल्लिनाथः । स्फटिकेति । सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः
प्रकृतैस्तारुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च सुराङ्गनानाममरपुरमतिं स्वर्ग-
भ्रान्तिं दधतं कुर्वाणं, नास्ति दुःखमनेत्यदुःखमनल्पकल्पवृक्षमिति
च भ्रान्तिकारणान्तरोक्तिः । अत्र भ्रान्तिमदलङ्कारः । ‘कविमभ्यन्त-
मादृश्याद्विषये पिहित्वात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्ति
माप्नोतः ॥’ इति लक्षणात् ॥ ४९

भरतः । स्फटिकेत्यादि । पुनः कौटुम्भं महेन्द्रं ? रत्नदीपमण्डितैः स्फटिकमणीनां गृहैः
प्रकृतैस्तारुणानां किम्पुरुषाणां गीतनादैश्च हेतुभिः सुराङ्गनानां देवस्त्रीणां अमरपुरमतिं
स्वर्गभ्रान्तिं दधतं जनयन्तम् । अदुःखं नास्ति दुःखं यत् सुखहेतुमित्यर्थः । अनल्पा वृक्षव-
त्कल्पवृक्षा यत् तम् एवभूतं महेन्द्रं समीपुः इत्यन्वयः । पर्यायोक्तमिति अमरपुरमतिं
दधतम् इति पर्यायेण वचनभङ्गा तदेव अमरपुरमिति प्रतिपादनात् । यदुक्तम्—अर्थमिष्ट-
नानाभ्यां तत्सौभाग्यस्य सिद्धये । यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदुच्यते ॥ इति ।

अत्रापि—‘पथ्यायीक्तं यदन्वेन प्रकारेणाभिधीयते ॥’ इति । काव्यप्रकाशेऽपि—
“पथ्यायीक्तं विना वाच्यवाचकत्वं न वस्तु यत् ॥” इति ॥ ४८

अनुवादः । कश्चिद्वचनं दुःखलक्षणमन्वयकं न भवेत्तु नर्कः ५, कटिक ५ नि ३ वृद्धनोपमं गृहे
एव नव योवना किम्वद्वचनं गौडिचरे श्रवणागणेश ७ (जेड्वाक) शर्ग वनिता जय
६ आडेरे ८ ॥ ४९

अथ ददृशुर्दौर्णधूमधूमां

दिशमुदधिव्यवधिं समेतसोताम् ।

सहरघुतनयाः प्रवङ्गसेनाः

पवनमुताङ्गुलिदक्षितामुदक्षाः ॥ ५०

* अन्वयः । अथ सहरघुतनयाः प्रवङ्गसेनाः पवनमुताङ्गुलिदक्षिता धूमधूमा उदधिव्य-
वधिं समेतसोतां दिशं उदक्षाः ददृशुः ॥ ५०

मञ्जिनाथः । अथेति । अथ महेन्द्राद्रिप्रात्यन्तरं रघुतनयाभ्यां
मह वत्तन्त इति सहरघुतनयाः । “वोपसज्जनस्य” इति पञ्च न
महस्य सभावः । प्रवङ्गसेनाः पवनमुतनाङ्गुल्या दक्षितामुदार्णलङ्को-
ङ्गतं धूमधूमां धूमवर्णाम् । उदक्षान धोयन्तः किम्वद्व्यवधिः ।
“कर्मण्याधिकरणे च” इत्याधिकरणार्थं कर्मण्युपपदे । कप्रत्ययः ।
स एव व्यवधीयत अनेनेति व्यवधिव्यवधायको यस्यास्तामुदधि-
व्यवहितामित्यर्थः । “उपसर्ग घोः किः” । समेता मीता यस्यास्तां
दिशं दक्षिणाशामुदक्षाः । उदक्षताक्षाः । बहुव्रीहौ—’ इत्या-
दिना षच् । ददृशुः । अत्र स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिः । ‘स्वभा-
वोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनात् ॥’ इति लक्षणात् ॥ ५०

भगवः । अथेत्यादि । महेन्द्रप्रात्यन्तरं रघुतनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां मेहिता वानर
सेनाः उदक्षाः उदगतनद्याः सैन्यः समुदव्यवधानां दक्षिणा दिश ददृशुः । कौडिगीम् ? उदी-
र्णं महता धूमि धूमां कृष्णलीङ्गिताम्, स गि गत्यां तं रूपम् । समेता सङ्घा मीता या
यव वा, पवनमुतस्य हनूमतोऽङ्गुल्या दक्षितां निदिष्टाम् । उदक्षा इति उदगतम् ऊर्ध्वगतम्
अथ चक्षुः याभाम्, इन्द्रियसामान्यवाचिनीऽपि अक्षशब्दस्य विशेषपरत्वात् नेववाचकत्वम्,
किं वा शक्यत्वम् । वः स्वाङ्ग इति वप्रत्ययान्तस्य उदक्षशब्दस्य स्वस्योदी पाठान्न
नमनसंव्याख्यसज्जादिरिति ईप्रत्ययनिषेधः नदादिपाठस्य अनित्यत्वात् इति कालापा,
मावादित्वादिति वासवताः । प्रवङ्गसेना इति पठन्ति अन्ये । समाहितमिति दक्षिणदिग-
बलीकर्म स्त एव जायमानं हनूमदङ्गुलिदक्षितत्वेन सुकरत्वात् समाहितम् । यदक्तं,—
‘समाधिः मुकरं कार्यं कारणाभरणयोगतः’ इति । अन्यत्रापि—“कश्चिदारभमाणस्य कार्यं

देववशात् पुनः । तस्माच्चनसमापत्तिर्यदाहुस्तस्मान्नहितम् ॥” इति । अथमङ्गलायाम् एक-
चित्ततया दिशोऽवलोकनात् समाहितम् इत्युक्तम् । ५०

अशुभात् । अनन्तरं त्रिशं कल्पेन एव चानन्तरं कल्पेन अङ्गुलिमैत्रेयः निर्दिष्टे
मोक्षसाधनानि च धूम धूय मोक्षाधिष्ठितं भित्तिर्यत्किञ्चिद्विधा कृत्वा अवलोकन-
कश्चित् नागिन । ५०

जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुञ्जात्

प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः ।

सलिलसमुदयेर्महातरङ्गै-

भुवनभरक्षममप्यभिन्नवेलम् ॥ ५१

अन्वयः । (अथ कपिसेनाः) प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः महेन्द्रकुञ्जात् महा-
तरङ्गैः सलिलसमुदयेः भुवनभरक्षम अपि अभिन्नवेलं जलनिधिं अगमन् ॥ ५१

मल्लिनाथः । जलेति । अथ कपिसेनाः प्रचयेनोच्छ्रायेण तिरो-
हिततिग्मरश्मिभासः पिङ्गिताकप्रकाशात्तस्मै महेन्द्रस्य कुञ्जात् गुल्मात्
महातरङ्गैः सलिलसमुदयेरुदकलहरिभिर्भुवनस्य भरे भरणे पूरणे
क्षमं शक्तमप्यभिन्नवेलमनाहुतसीमम् । महान्तः शक्ता अपि
नाकार्यं कुर्वन्तीति भावः । जलनिधिमगमन् । अत्रापि यथा-
वहस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिः ॥ ५१

भरतः । जलनिधिमत्यादि । सरपुतनयाः प्रवहन्सेना महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिम् अग-
मन्, श्री गमन् गत्याम् लुटिष्ठात् क्त्वा कः । प्रचयेन समूहेन तिरोहिता आच्छादिताः
तिग्मरश्मयः सूर्यस्य भासो दीप्तयो याभिः ताः, प्रवहन्सेनानां विशेषणम् । प्रचयेन उद्यतया
तिरोहिताः तिग्मरश्मिभासी येन तस्यादिति कुञ्जविशेषणं वा । कौटिल्यं जलनिधिं ?
महान्तसारत्वा जर्जरी येषु तैः सलिलसमुदयैः जलसमूहैः भुवनस्य इत्यन्या भरणे पूरणे
क्षमं शक्तमपि अभिन्नवेलम् अनतिक्रान्तमन्यादम् । उदात्तमिति महानुभावताप्रतिपादनात्,
महानुभावत्वान्न महान्तरङ्गजनसमूहैः भुवनभरक्षमस्यापि अभिन्नवेलत्वात् । तथा च उक्तम्—
“आश्रयस्य विभूतेर्वा यत् महत्त्वमनुत्तमम् । उदात्तं नाम तं प्रादुरलङ्कारं समीक्षितः ॥”
इति । उदात्तमिति पाठोऽपि अयमेवार्थः । विविधमिदं महानुभावत्वात् नानारव्योगित्वाच्च
आद्यमनोक्तम् । ५१-

अशुभात् । उक्तान् उक्तवन्तं जलराशिं चान्न भुवनभरक्षम इति शब्देन मोक्षं वेनाहूयि
अतिशयं कष्टं वा, चानन्तरं त्रिशं कल्पेन एव चानन्तरं कल्पेन अङ्गुलिमैत्रेयः निर्दिष्टे
मोक्षसाधनानि च धूम धूय मोक्षाधिष्ठितं भित्तिर्यत्किञ्चिद्विधा कृत्वा अवलोकन-
कश्चित् नागिन । ५०

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा

ग्लपितरसातलसंभृतान्धकारम् ।

उपहतारविरश्मिदृष्टिमुच्चैः

प्रलघुपरिप्लवमानवज्रजालैः ॥ ५२

अन्वयः । पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलसंभृतान्धकारं उच्चैः प्रलघुपरिप्लव-
मानवज्रजालैः उपहतारविरश्मिदृष्टिं (जलधिं अगमन्) ॥ ५२

मङ्गिनाथः । अथ श्लोकद्वयेण समुद्रं वर्णयति—पृथ्वित्वादि ।
पृथ्वी विपुला गुरवी गुरुत्वगुणयोगिनश्च ये मणयस्त एव शुक्तीनां
गर्भाः शुक्तिगर्भस्यमणय इत्ययस्तेषां तलवर्तिनां भासा ग्लपितं
रसातलसंभृतान्धकारं पातालस्यध्वान्तं येन तमुच्चैरपरि प्रलघुति-
लधु यथा तथा परिप्लवमानेर्वज्रजालैर्मणिक्वपुष्पेरेपहता निवारिता
रविरश्मीनां दृष्टिः प्रसारो येन तम् । अथ समुद्रमदस्तुवर्णना-
दुदात्तालङ्कारः । समुद्रमदस्तुवर्णनमुदात्तम् । इति सौख्यं लक्ष-
णम् ॥ ५२

भरतः । द्वितीयं दर्शयति—पृथ्वित्वादि । कीदृशं जलमिधिं ? पृथ्वी महाभू गुरवी
रसातल्यगुणविशेषयुक्ता ये मणयो मौक्तिकानि तेषां याः शुक्तयः तासां गर्भभासा अन्ध-
विन्दोभ्या ग्लपितं नात्रितं रसातले पाताले संभृतम् उपचितम् अन्धकारं येन सः (तम्) ।
'मुक्ताभ्यां स्त्रियं शुक्तिः' इत्यनन्तरः । उच्चैः उपरि प्रलघूनां लघुतमानाम् अत एव परि-
वमानानां तरतां वज्राणां हीरकाणां जालैः समूहैः उपहता रविरश्मिदृष्टयो येन यम वा
i, यत् वज्रं जले तरति तत् प्रशस्तम् । यदुक्तं रत्नपरीक्षायां—“गुदणि सवरत्नानि वज्रमेकं
रं लघु । भिद्यन्तं न्यानि वज्रेषु तन्न केनापि भिद्यते” ॥ इति । उदात्तमेवेति विविध-
ब्रह्मियुक्तत्वात् । यदुक्तं—“पूर्ववास्यमाहात्म्यमन्त्राभ्युदयमौरवम् । विवक्षितमिति व्यक्त-
द्वारं हवमप्यदः” ॥ इति । अन्यथापि—“मानारब्रह्मियुक्तं यत् तच्चोदात्तं किलोच्यते” ।
ति ॥ ५२

अन्वयः । ये मातृदेव सुकृताश्च न विपुल उक्ति मन्त्रश्च अर्धमिहित किरणप्रकाश इत्यादि-
रुच्यकार-त्राणि विपुलि उच्चैरेतदेव उगतिश्च नपुंश्र आनवान शीतकमप्यर्था-
कत्रपदे उगहत् कतिरेतदेव । ६२

समुपचितजलं विवर्द्धमानै-

रमलसरित्सलिलैर्विभावरोषु ।

स्फुटमवगमयन्तमूढवारीन्

शशधररत्नमयान्महेन्द्रसानून् ॥ ५३

अन्वयः । विभावरीषु विवर्द्धमानैः अमलसरित्सलिलैः समुपचितजलं (अतः) शश-
धररत्नमयान् महेन्द्रसानून् ऊढवारीन् स्फुटं अवगमयन्तं ॥ ५३

मङ्गिनाथः । स उपेति । पुनर्विभावरीषु रात्रीषु विवर्द्धमानै-
रमलैरवदातैः सरितः सलिलैर्नदीजलैः समुपचितजलं प्रहृष्टोदक-
मत एव शशधररत्नमयां चन्द्रकान्तमयान्महेन्द्रसानून् ऊढवारीन् धृतोद-
कान् स्फुटमवगमयन्तं प्रापयन्तम् । अन्यथा कथमोदृशः सिन्धोः
सलिलहृद्विरिति भावः । अत्र महेन्द्रस्येदृक्चन्द्रकान्तासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिस्तदुत्था च सिन्धोरपि यादृक्सलिला-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः सैवातिशयोक्तिस्तदुभयोपजीवनेनोभयत्र
सलिलचन्द्रकान्तसमृद्धिवर्णनाददात्तं चेति सङ्करः ॥ ५३

भरतः । समुपेत्यादि । कौटुम्भं जलमिधि ? विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानैः अमल-
सरित्सलिलैः निर्मलनदीजलैः समुपचितजलम् । अत एव महेन्द्रसानून् शशधरर मयान्
प्रचुरचन्द्रकान्तमयान् ततस्वरूपान् वा अवगमयन्तं वीधयन्तम्, ऊढवारीन् धृतजान् । यदि
तत्र चन्द्रकान्तमयाः मानवा न स्युः, तदा कथम् ऊढजलाः स्युः, ततश्च कथं वा तत्समीपे
नदीनां जनहृद्विरिति तदनुमानमिति भावः । * उदात्तमेवेति रत्नयीगात् । “उदात्तं वस्तुनः
सम्बन्ध” इति काव्यप्रकाशः । ५९

अनूवाच । राजिकादेन वर्द्धमानं निर्मलं नदीजलं ये मागद्वेन जलमुक्तिं हृदये मनसि हय, येन
अद्वेन वर्द्धमानं ऊढवारीन् धृतजान् प्रापयन्तम् । ५३

भुवनभरसहानलङ्घ्यधाम्नः

उ[प]रुचिररत्नभृतो गुरुदेहान् ।

अमविधुरविलौनकूर्मनक्रान्तं

दधतमुदूढभुवो गिरीनहींश्च ॥ ५४

अन्वयः । भुवनभरसहान् अलङ्घ्यधाम्नः उरुचिररत्नभृतः गुरुदेहान् अमविधुर-
विलौनकूर्मनक्रान्तं उदूढभुवः गिरीन् अहीन् च दधतं ॥ ५४

मङ्गिनाथः । भुवनेति । भुवनभरसहान् स्वमहिम्नां जगद-
क्षणक्षमानित्यर्थः । अलङ्घ्यधाम्नोऽप्रधृष्यतेजस उरुचरीनि प्रभूत-
कान्तीनि रत्नानि विभक्त्याकरेषु फणासु चेति तदुभृतः । गुरवो
दुर्भरा उरवो महान्तश्च देहा येषां तान् । अमेण विधुरा विवशा

अत एव विलीना, विघोर्णाश्च कूर्मा नक्राः कुम्भिलापराख्या गज-
ग्राहिणी मत्स्याश्च येषु तानन्तिकविलोनकूर्मनक्रा इत्यर्थः । उदूढ-
भुवा भूभृत इत्यर्थः । गिरीन् मैनाकाद्रीनहोस्तक्षकवासुकिप्रमु-
खाश्च दधतम् । अत्र गिरीणामहोनां च प्रस्तानामिव धर्मसाम्ये-
नोपम्यप्रतीतेस्तुल्ययोगिता नामालङ्कारः । 'प्रस्तुतानां तथान्येषां
केवलं तुल्यधर्मतः । 'ओपम्य' गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥'
इति लक्षणात् ॥ ५४

भरतः । पुन कौटुम्भं जलनिधिं ? गिरीन् पर्वतान् सर्पाश्च दधतं पर्वतसंपर्ययुग्-
पदिशेषान्याह—भुवनभरसहान् जगतां भारस्य सहान् दृढत्वात् बलवत्त्वाच्च । सहः
पवादित्वात् षन् । अत्रङ्गधामः धनभिगम्यस्थानान्, अहिपचे धनभिवनौघतेजसः,
पुरुषाचरलभतः प्रचुरदीप्तिमत्प्रधारकान् रवीत्यतिस्थानत्वात् फणारवर्गमात् च । गुरु-
कर्मणान् अननुमहाशरीरान् । अमविभ्रविलोनकूर्मनक्रान् अस्मिन् विभुरा विकलाः सन्ती
विलीनाः सञ्चिष्टाः कच्छपाः कुम्भीराश्च येषु, उदूढभुवां धृतभूमौ पर्वतोपरि बालुकासञ्च-
येन भुमुत्पत्तेः भूमिधारकस्य शरणागम्य तत्र भत्वात् च एवभूतं जलनिधिम् अगमन् इति
सम्भवः । श्लिष्टमिति—“श्लिष्टमिष्टमनेकार्थम् एकरूपान्वितं वचः । तदभिन्नपदं
भिन्नपदप्रायमिति विधा ॥” तदिह अभिन्नपदं दर्शयते पदभङ्गाभावात्, तत् पुनस्त्रिविधम् ।
तद्यु चोक्तः,—“प्रेषादिवार्थवचसोऽप्यस्य च क्रियते भिदा । तत् सङ्कीर्णपदमाहुर्निर्देशान्
निविध यथा ॥” इति । तत् इदं सङ्कीर्णत्वार्थं श्लिष्टमुक्तम् । गिरीन् अहोश्च इति
सङ्कीर्णा निर्देशात् अन्तर्द्वयम् क्रमेण अत्र उदाहरिष्यति ॥ ५४

अनुशास । ये मागव उदात्तरात्रणकम् अःक्ररज्ज्वाव उज्ज्वाव, मशज्ज्वाव वज्ज्वावो-
द्गमित, विनाःकाश्च वस्तुधातोर टेमनाकामि पर्युक्त एवः नाशकौशुभ नागगणेर आश्रयवत्तन
उत्तेण शाश्वतिगणक धारण करिष्यते । मागवउल्ल ए पर्युक्त उ नागगणेर शक्तिवत् प्रेह
कृष्य उ कुञ्जोरगण आश्रयनेह इहशा अवधान करिष्यते । ४४

प्रददृशुरुक्तश्रीकरोघा-

नमलमणिद्युतिसंततेन्द्रचापान् ।

जलमुच इव धीरमन्द्रघोषान् ।

चितिपरितापहृता महातरङ्गान् ॥ ५५

अन्वयः । (कपयः) उक्तमुक्तश्रीकरोघान् अमलमणिद्युतिसंततेन्द्रचापान् धीरमन्द्र-
घोषान् चितिपरितापहृतः जलमुच इव महातरङ्गान् प्रददृशुः ॥ ५५

संज्ञानाथः । प्रेति । उरु प्रचुरं यथा तथा मुक्ता श्रीकरोघा

येस्तानमला मणिद्युतय एव सन्तता अविच्छिन्ना इन्द्रचापा येषां
तान्, धीरा मधुरा मन्द्रा गन्धीराश्च घोषा येषां तान् । 'धीरोश्चे
मधुरे बुधे' इति यादवः । क्षितेः परितापहृतः सन्तापहारिणः ।
हरतेः क्षिप् । जलमुच इव महातरङ्गान् प्रददृशुः । श्लिष्टविशेषण-
मुपमेति केचित् । प्रकृताप्रकृतविषयः श्लेष एवेत्यन्ये ॥ ५५

५ भरतः । प्रददृशुरित्यादि । सहचरुतमयाः प्रवहसेना जलमुच इव मेघान् इव महत-
तरङ्गान् कर्णान् प्रददृशुः । मेघतरङ्गयोर्युगपद्विशेषणान्वाह—उर्विति । सरवी महान्नी
मुक्ताः कौशाः शीकरीषा येषु तान्, निर्मलरजदीप्रय एव ताभिः करणभूताभिर्वा सभृतानि
इन्द्रचापानि यव । तदुक्तम्—“अक्षाले शकचापानामुदयस्तु यती भवेत् । अक्षौ धन्व-
तरी श्रेयो बहुमूढो महामणिः ॥” इति । मेघपक्षे अमलमणीनाम् इव द्युतिः येषां ताट-
शानि उदगतेन्द्रचापानि यव । धीरमन्द्रघोषान् मधुरगन्धीरध्वनीन् क्षितिपरितापहृतः
प्रविषीसन्तापहारिणः । श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात्, किन्तु जलमुच इव इत्युपमानि-
र्देशात् उपमाश्लिष्टमिदम् ॥ ५५

अनुचाप । राय, मन्त्र ७ वानरगण पश्चिमेन सेन ये मांगरत्र उन्नमिन्त्र इहेते अहूर
जनकन वर्षित इहेतेहे, तांशते विमल रत्नरात्रिं काञ्चिअत्ता इत्यन्तुव तांश पोतावात्र
कत्रिअत्ते । ये जनकन वर्षण इहेते मधुर गन्धीरक्षनि उचिअत्ते इहेतेहे । ये मधुरक्षनि
आवात्र वक्ष्णात्र पत्रिताण हरण कत्रिअत्ते । ४४

विद्रुममणिकृतभूषा मुक्तामणिनिकररञ्जितात्मानः ।

बभुरुदकनागरुग्णा वेलातटशिखरिणो यत्र ॥ ५६

अन्वयः । यत्र विद्रुममणिकृतभूषाः मुक्तामणिनिकररञ्जितात्मानः उदकनागरुग्णाः
वेलातटशिखरिणः बभुः ॥ ५६

मङ्गिनाथः । विद्रुमेति । यत्र विद्रुमवनेः कृतभूषाः प्रवालेन
भूषिता इत्यर्थः । मुक्तामणिभीरञ्जितात्मानस्तच्छायापन्नमूर्त्तय-
इत्यर्थः । उदकनागैर्जलगजै रुग्णा भग्ना वेलातटाश्च शिखरिण-
श्चेति इन्द्रः । बभुः । अत्रापि वेलातटानां शिखरिणां च प्रकृत-
त्वाद्विशेषणसाम्याच्च पूर्ववत्तुल्ययोगिता ॥ ५६

भरतः । विद्रुमेत्यादि । यत्र जलविधौ वेलातटशिखरिणो बभुः शोभन्ते च तनीयुः
इत्यभिप्रायेण अन्वयः । वेलातटाश्च शिखरिणश्चेति इन्द्रः । अत्रयं विशिष्ट—विद्रुमैः प्रवालैः
मणिभिश्च अत्रा भूषा येषु ते तथा मुक्तामणीनां उत्कृष्टमौक्तिकानां मुक्तानां मणीनाश्च वा
निकरीषा यमूहैर्न रञ्जिता आत्मानो देहाः प्रदेशा येषां उदकनागरुग्णा जलक्षिप्राः ।
श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात्, किन्तु हेतुश्लिष्टमिदं युगपदुभयविशेषणानां हेतुत्वेनैव निर्दे-
शान् । प्रवालमणिकृतलङ्कारत्वात् मुक्तामणिदोत्रिरञ्जितरूपत्वात् उदकनागभक्षत्वात् च
बभुरित्यर्थः ॥ ५६

অনুবাদ। এই সর্গের বলাহুঁমি ও উটনও পক্ষিপক্ষীসকল অস্বাভাবিকভাবে ৭৭ নৌকাকল্পিত। এই ভূমি বলহুঁমি ওয়া তথ্য ইহা অতিশয় শোভা পাচ্ছেছিল। ৫৬

হৃ[ম্]তনিখিলরসাতল: সরল

শিখরিসমোর্মিতিরোহিতান্তরৌচ: ।

কুত ইহ'পরমার্থতো জলৌঘো

জলনিধিমীযুরত: সমেত্য মায়াম্ ॥ ৫৩

অনুবাদ। হৃতনিখিলরসাতল: সরল শিখরিসমোর্মিতিরোহিতান্তরৌচ: জলৌঘো পরমার্থত: ইহ কুত: অত: সমেত্য জলনিধি মায়াম্ ইয়: ॥ ৫৩

মন্তিনাথ: । ভূতেতি । ভূতং নিখিলং রসাতলং পাतालं येन
স:, সরলো রসাতল: শিখরসমৈ: পর্বতাकारैरुमिभिस्तरोहिता-
ন্তরৌच्छাদিতাকাश एवभूत:, জলৌঘো জলরাশি: পরমার্থত: পর-
মার্থ: মন্ যথাযথভূত ইহ কুতো নাস্থ্যেবেতি । সমেত্য সর্বৈ সমুদ্র
জলনিধি মায়া কল্যণামৌয়ুবজগম: । দ্বাষাষুধিবৌধ্যাং মহৈক
ভাবেন পারমার্থিকরূপাকলনাস্মায়িতি মেনির ইত্যর্থ: । অত এব
বিষয়াপক্ৰবেন রূপান্তরারোপাদপক্ৰবালঙ্কার: । “নিষিদ্ধবিষয়ং
সাম্যাদন্যারোপে ছাপক্ৰুতি:” ইতি লক্ষণাত্ ॥ ৫৩

সরত: । ভূতেত্যাदि । মহাধৃতনয়া: প্রবর্তমনা: সমস্ত মিলিতা জলনিধি অন্
কারণাত মায়ামিব ইয়: জ্ঞাতব্য: । সর্বৈ গন্ত্যর্থানা জ্ঞানার্থত্বাত্ । কিং কারণ
নদাহ—ইহ প্রদেশ জনৌঘ: কুত: পরমার্থতলস্ত্ব ন বিদ্যত । কৌড়শ: ৭ ভূতনিখিল-
রসাতল: পুরিতাশিষপাতাল: রসৈ: সঙ্কিত: পর্বততুল্যতরঙ্গৈ: আচ্ছাদিতাকাশ:, জলম্ এতাদৃ
শ্রুতাসম্বাদিত্যং খনু মায়েতি ভাব: । অপক্ৰুতিরিতি জলনিধি উপমেয়ম্ অসত্যং ক্ৰুত্বা
মায়ামিব ইত্যুপমানস্য সত্যতয়া ব্যবস্থাপিতত্বাত্ । তথা চৌক্ত—‘প্রকৃতং যত্রিবিধ্যান্যন
সাধ্যতে সা ত্বপক্ৰুতি: ।’ ইতি । অন্যত্রাপি, ‘অপক্ৰুতি: অমীষ্টা চ কিঞ্চিদন্তর্গতীপমা ।
ভূতাসাপক্ৰবাত্ জেয়া ক্রিয়তেঽস্ম্যমিদা যথা ॥’ ইতি ॥ ৫৩

অনুবাদ। নিখিল রসাতল অকল্পিত সমুদ্র পাণ্ডিত্যবশত পূর্ণ কল্পিত অস্বাভাবিক
কল্পিত, পক্ষিপক্ষীসকল তরঙ্গসমূহে নৌকাসমূহ অকল্পিত কল্পিত কল্পিত; একপ বিলাস
সর্ববাণী সমুদ্র বাস্তবিকপক্ষে কোথায় আছে? এই ভাবিয়া বানর৭৭ এই সমুদ্রকে মায়ায়
বলিয়া মনে করিল। ৫৭

শশিরহিতমপি প্রমূতকান্তি

বিবুধহৃতশ্রিয়মপ্যনষ্টশোভম্ ।

मथितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः

समभिभवन्तमविक्षतप्रभावम् ॥ ५८

अन्वयः । शशिरहितम् अपि प्रभूतकान्तिं विबुधहृतश्रियम् अपि अनष्टशोभं सुरैः माय-
नम् अपि जलौघैः दिवः समभिभवन्तम् अविक्षतप्रभावं तं (ईयुः) ॥ ५८

मस्तिनाथः । शशीति । शशिरहितमप्यद्याप्यनुदितत्वादिति
भावः । प्रभूतकान्तिं महाप्रकाशं रत्नाकरत्वादिति भावः । विबुधैः
सुरैः हृता श्रीः पद्मा शोभा च यस्य तं तस्याप्यनष्टशोभं, सुरैः पद्मैव
हृता न तु शोभेति भावः । ‘शोभासम्पत्तिपद्मासु श्रीः’ इति विश्वः ।
सुरैर्मथितं विलोडितमपि जलौघैर्दिवमाकाशं समभिभवन्तमावृ-
ण्वन्तमक्षय्यजलत्वादिति भावः । सर्वत्रापिर्विरोधे । अविक्षतप्रभावं
महाप्रभावत्वान्न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । अत्र विरोधस्याभासोकर-
णाद्विरोधालङ्कारः । “आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिः स्मृता”
इति लक्षणात् ॥ ५८

भरतः । शशीत्यादि । कीदृशं जननिधिर्भूयः १ शशिरहितमपि चन्द्रेण विरहित-
मायं प्रभूतकान्तिं प्रचुरदोति नानारत्नापशीभितत्वात् । विबुधहृतश्रियमपि देवहृतलक्ष्मीक-
मायं अनष्टशोभं सत्तलशोभास्यदत्वात्, सुरैः मथितमपि जलौघैः दिवम् आकाशं सम्यक्
समभिभवन्तम् अत्युत्कृष्टत्वात् । अतएव अविक्षतप्रभावम् अखण्डितमहिमानम् । विश-
प्रोक्तिरिति चन्द्रादिः एकदेशस्य वैकल्येऽपि तत्कार्यप्रभूतकान्तिना गुणान्तरेण विशेषस्य
प्रातपादनात्, तथा च उक्तं,—“गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् । विशेष-
दर्शनार्थैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥” अन्यथापि, ‘एकदेशस्य विगमे या गुणान्तररक्षतिः ।
निर्जलप्रयनायासी विशेषोक्तिर्मता यथा ॥’ इति ॥ ५८

अनुवाप । ये मांगरं चल्नशीनं हरेप्रां अरुकाष्ठिनीनो, देवगणं कर्कुकं कृष्णं
०६१०७ शीनानं, मथितं इहेप्रां अलअवाहं आकाशं यापिमां ब्रह्मिप्राहं, उांशं अष्टाव
किहरे नरे ह्यं नहि । १०४

चितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान्

सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तम् ।

धृतविधुरधरं महावराहं

गिरिगुरुपोवमपौहितैर्जयन्तम् ॥ ५९

अन्वयः । चितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगतां नावम् इव उद्वहन्तं धृतविधुर-
धरं गिरिगुरुपोवं महावराहम् ईहितैः जयन्तम् (जलनिधिं) ॥ ५९

मङ्गनाथः । अतोति । चितिं भुवं कुलगिरीन् कुलपर्वतान्
शेषं फणिपतिं दिग्गजेन्द्रानैरावतादींश्च सलिलगतां नावं तरौमि-
वोहहन्तं तद्वदनायासेनेतद्देशे वहन्तमित्यहो समुद्रमहत्त्वमिति
भावः । उपमालङ्कारः । किञ्च धृता विधुरा विजला धरा येन
तं, गिरिरिव गुरुपीठं सुखं यस्य तम् । “हलसूकरयोः पुनः” इति
सूकराख्ये पुवङ्गप्रत्ययः । महावराहमीहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं तम-
प्येकदेशे वहन्तमित्यर्थः । अत्र चित्याद्युदहनासम्बन्धेऽपि सम्ब-
न्धोक्तेरतिशयोक्तिस्तदनुप्राणिता चोक्तोपमेति सङ्करः ॥ ५८

भरतः । चितौत्यादि । जलनिधिनीयः इति सम्बन्धः । ऊट्यं चितिं कुलपर्वतान् ग्रंथं
नागराजं दिग्गजेन्द्रान् एरावतादींश्च सलिलगतां नौकानिव उदहनं दधतम् । अतएव
महावराहमपि ईहितैः चेष्टितैः जयन्तम् । कौट्यं महावराहं १ धृतिविधुरधरं धृता उदृता
विधुरा प्रत्यये व्याकुला धरा पृथिवी येन, गिरिवत गुरु महत् पीठं सुखं यस्य, समुद्रपक्षे
पीठं तरङ्गः । व्याजस्तुतिरिति जलनिधेः की महिमा यः सदा चित्यादिभारं सेवकवत्
वहतीति अती निन्दां कृत्वा महावराहं जयन्तम् इति प्रशंसनात्, यद्वा भगवज्जयमत्या-
पाततो निन्दालेन उक्त्वा तत्सादृश्यप्रदर्शनेन स्तुतिरुक्ता । तथा च उक्तं—“यदि निन्दति
वा स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता । दीषाभासा गुणा एव भजने यव सन्निधम् ॥” इति ।
अन्येस्तु चित्यादिधारणात् अधिकगुणस्य जलनिधेः स्तौत्यपदेशेन महावराहतुल्यत्वात् तस्मात्
महावराहम् ईहितैः जयन्तम् इति किञ्चिद्विधिसया निन्दाद्व्याजस्तुतिः इति उक्तम् ।
तथा हि, ‘दूराधिकगुणस्तीव्रव्यपदेशेन तुल्यता । किञ्चिद्विधिसया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ
मता’ इति । ५८

कृष्णः । ऐ तूत्रतश्चमय मागत्र, जलगत नोकार जाव, पृथिवी, कुण्डल, कुलनागराज
उ अष्ट दिक्पञ्चगव्येक धारण करिण (येन योत्र अथावमात्रे सेहै दुर्गत-धरणीधारी, गिरि उ-
वननानो महावराहक कर करिउट्टे ॥२०

गिरिपरिगतचञ्चलापगानं

जलनिवहं दधतं मनोऽभिरामम् ।

गलितमिव भुवो विलोक्य रामं

धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचौर[न]म् ॥ ६०

अन्वयः । गिरिपरिगतचञ्चलापगानम् मनोऽभिरामं जलनिवहं रामं विलोक्य
(वृद्धायाः) भुवः गलितं धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचौरम् इव दधतम् ॥ ६०

मङ्गनाथः । गिरौति । गिरिपरिगतास्तटाद्रिसम्बद्धाश्चञ्चला
लोला आपगानामन्ता अग्रभागा यस्मिंस्तं, मनोऽभिरामं जल-

निवहं जलप्रवाहं रामं निजनाथं नारायणावतारं विशोक्य पारवश्यं
गताया इति श्रेये समानकर्तृकत्वनिर्वाहः । भुवः सम्बन्धि गलितं
स्रस्तं धरणिधरस्यैव स्तनस्य शुक्तं पटचौरं पटवस्त्रं स्तनदुकूलमिव
दधतम् । अत्र गिरिसम्बद्धजलप्रवाहे भूस्तनदुकूलतोत्प्रेक्षा, सा
च धरणिधरस्तनेति रूपकनिर्व्युद्धेति सङ्करः ॥ ६०

भरतः । गिरिपरीत्यादि । कोट्टग्रं जलनिधिं ? जलस्य निवहं समूहं दधतं धारय-
न्तम् । कीदृशं जननिवहं ? गिरिभिः परिगताः संज्ञिताः चञ्चला नयान्ता नयवयवा यव
तं, मनोऽमिरामं स्वपतिं विलोक्य हर्षवशात् जायाकपाया भुवः पृथिव्या धरणिधरस्य पर्व-
तस्य स्तनरूपस्य गलितं स्रस्तं शुक्तवर्णपटाञ्जलमिव उपमाकपकमिति उपमासहितं रूपक-
मित्यर्थः । अत्र उपमानेन क्रमेण उपमेयस्य कस्यचित् धरणीधरस्य स्तनत्वं कथितं, गलितं
पटचीनमिव इत्युपमापि निर्दिष्टा । तथा च उक्तम्, “उपमानेन तदुभावं उपमेयस्य रूप-
यन् । यदद्वयुपमानं तदुपमाकपकं यथा ॥” इति । अन्यत्रापि उक्तम्, “इष्टं साधर्म्य-
वैधर्म्यदर्शनाद्युपयोगीययोः । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपककथितं यथा ॥” इति । ६०

अनुवाकः । ॐ गंगत्रयं मनोउत्तमत्रयं-त्रयि-मन्त्रमन्त्र-मूलकित्ता त्रयवीत्र उन्नतमिति
टिप्पण्युक्तं त्रयं पृथिवीव त्रैलोक्यमिति उक्तं त्रयवीत्र उन्नतमिति उन्नतमिति त्रयवीत्र
कविउत्तरे ७०

अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्र-

श्रुतमलिनः शुचिभिर्महानलङ्घैः ।

तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितौन्दैः

समधिगतो जलधिः परं वभासे ॥ ६१

अन्वयः । विचित्रः श्रुतमलिनः महान् जलधिः अपरिमितमहाद्भुतैः शुचिभिः अलङ्घैः
तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितौन्दैः समधिगतः (सन्) परं वभासे ॥ ६१

मल्लिनाथः । अपरिमितेति । विचित्रो महाद्भुतश्रुतमलिनो
निर्मलः महानलङ्घ्योजलधिरपरिमिता अपरिच्छेदरूपः ।
एतद्विशेषणं समुद्रेऽपि योज्यम् । ते च ते महाद्भुता अद्भुतचरित्राश्च
तैः शुचिभिर्निर्मलैरलङ्घैरलङ्घ्यप्रभावेस्तारुमृगपतिलक्ष्मणक्षितौन्दैः
सुप्रोवलक्ष्मणरामवन्दैः समधिगतः सङ्गतः समेतः सन् परं वभासे ।
अत्रानुरूपसमागमवर्णनात् समाजङ्कारः । ‘सा समालङ्कतिर्योगे
वस्तुनोरनुरूपयोः’ इति लक्षणात् ॥ ६१

भरतः । अपरिमितेत्यादि । तरुमृगाणां वानराणां पक्षां सुग्रीवेण लक्ष्मणेन क्षितौ-
न्दैश्च रामेण च समधिगतः प्राप्नो जलधिः परम् अत्यर्थं वभासे शोभते च । क्रमेण सुग्रीवा-
दीनां समुद्रस्य च गुणानि विशेषणान्याह ।—अपरिमितमहाद्यर्थैः विचित्रः आश्चर्यान्वितः

अनमन्निनः शुचिभिः विमलैः महान् अनभिभवनीयः अत्रङ्गाः अनभिभवनीयैः एवञ्च सति तल्लक्ष्मणात् तेन समधिगतास्तेऽपि समासिरे इत्यर्थात् गम्यते । मुख्ययोगिनेति उपमाना-
नापि सुशोवादीनां विगिष्टेन जलविना गुणसाम्यविवक्षया तुल्यकार्यस्य भासनत्वव्याप्य
योगात् । तथा च उक्तम् : “विवक्षितगुणोत्कर्षे यत् समीकृत्य कस्यचित् । कीर्तनं सति-
निन्दार्थे सा श्रुता तुल्ययोगिता ॥ इति । अन्यत्राप्युक्तं—“अनस्यपि निगिष्टेन गुणसाम्य
विवक्षया । तुल्यकार्यक्रियाद्योनादित्युक्ता तुल्ययोगिता” ॥ इति । ६१

अनुवाक । वैदिकग्रन्थ, विमल, अलङ्का मङ्गागत्र, अपराजय, सुकृत्य श्रीराम लक्ष्मण
७ सुशोनेन मङ्गल मन्त्रिभिः हृष्टेन अतिमङ्गलानां पाहेऽहं लालिनेन । ७१

न भवति महिमा विना विपत्ते-
रवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ।

अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ

शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ ६२

अन्वयः । महिमा विपत्ते विना न भवति इति पश्यतः (रामादीन्) अवगमयन् पश्य
असौ पयोधिः अविरत क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः अभवत् ॥ ६२

सल्लिनाथः । नेति । महिमा वृद्धिर्विपत्तेर्विना विपत्तिरहितो
न भवत्यविनाशो नास्ति । “पृथग्विना—” इत्यादिना पञ्चमो ।
इतोऽयं पश्यता रामादीनवगमयन् बोधयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । असौ
पयोधिः पयोनिधिरविरतमभ्रान्तं क्षणे क्षणे शिखरिवत् पर्वतवत्
पृथग्विना प्रशान्ताः सद्यो विशोर्णाञ्च वीचयो यस्य सोऽभवत् । स्व-
तरङ्गोच्छ्रायक्षणिक्त्वेन सर्वोच्छ्रायक्षणिक्त्वं कथयतीवेत्युत्प्रे-
क्षाः ॥ ६२

भरत । न भवतीत्यादि । विपत्तेः विना विनाशं विना महिमा महत्त्वं न भवति ।
अन्यारभ्येति विनायोगे पञ्चमी । नास्ति एव तत् महत्त्वं यस्य विपत्तिः नास्तीति पश्यतो
रामादीन् अवगमयन् इव असौ पयोधिः अविरतम् अवच्छेदीन क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथित-
प्रशान्तवीचिः अभवत् पृथग्विना महान्तः प्रथिताः प्रकाशिताः पश्चात् प्रशान्ताश्च वीचयः तरङ्गाः
यस्य स तथा महता विपत्तौ खेदी न कर्तव्य इति रामं प्रत्युपदिष्टमिति पश्यत इत्यस्य
भावः । निदर्शनम् इति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तिक्रियां दर्शयित्वा अन्यत्रापि महिम्नो
विपत्तिफलस्य उत्पादानात् । तथा च उक्तम्—“अर्थान्तरप्रवर्तनेन किञ्चित् तत् सङ्गं
फलम् । सदसत्त्वानि दर्शयन् यदि स्यात् तन्निदर्शनम् ॥ इति । अन्यत्राप्युक्तं—
“क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनं नाम यथेववतिभिर्विना” ॥ इति । कार्यः शब्दो यथा
वट इत्यादिवत् यथाशब्दादिभिः विना इदं निदर्शनम् इति ॥ ६२

अनुवाक । विना विपत्ते महत्त्वं नास्ति इति नाशाय लक्ष्मण अहं निदर्शनम् इति नोति २१

नृवाहिबार छत्रहे येन सांगत्र, अनवरत पर्लडप्रमाण विनाग उन्नत विहार एव उ९कपा९
उ ३दिशके उगमंशत्र कदिश देवाहेते नागिलेन ॥२

मृदुभिरपि बिभेद पुष्पबाणै-

जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह ।

रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ

न च मदनः क्षतमाततान नार्चिः ॥६३

अन्वयः । अनर्थपण्डितः असौ मदनः रघुतनयं मृदुभिः अपि पुष्पबाणैः बिभेद, जल-
शिशिरैः अपि मारुतैः ददाह । (तथापि) क्षतम् न क्षाततान, अर्चिः न क्षाततान ॥६३

मल्लिनाथः । अथ समुद्रोपकण्ठे रामस्य मन्त्रथावस्थां वर्ण-
यति—मृदुभिरित्यादि । अनर्थपण्डितो हिंमाकुशलोऽसौ मदनी
रघुतनयं रामं मृदुभिरपि पुष्पबाणैर्विभेद जलशिशिरैरपि मारुतै-
र्ददाह । तथापि क्षतं व्रणं नाततानार्चिर्ज्वालां च नाततान । अत्र
मृदुना भेदो भेदेऽप्यक्षतत्वं शिशिरेण दाहो दाहेऽपि नार्चिरिति
विरोधानां मदनस्याचिन्त्यशक्तित्वेन परिहाराद्बिरोधालङ्कारः ।
'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता' इति लहणात् । भेद-
क्षतयोर्दाहार्चिषोश्च यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यालङ्कारः । आदौ
क्षते निर्दिष्टस्य नाततानेत्यस्यार्चिषापि सम्बन्धादादिदीपकं चेति
सङ्करः ॥ ६३

भरतः । समुद्रान्तिके सीतास्मरणात् रामस्य कामावस्थामाह—मृदुभिरित्यादि ।
मदनी मृदुभिरपि पुष्पबाणैः रघुतनयं बिभेद न च असौ तावतापि क्षतं स्मरन्मन् क्षाततान
कृतवान् । सजलशैतलैरपि मारुतैः तं ददाह न च असौ अर्चिः क्षाततान । अतएव असौ
अनर्थपण्डितः निपुणोऽपि कर्मणि कुशलः । विरोध इति पुष्पबाणानां यत् मर्दव
न कृतानाञ्च जलसंसर्गात् यत् शैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणक्रियाद्वयं विरुद्धम् अभिहितं, तयोश्च
क्रिययोः विरुद्धं स्वार्थाधीनोः अकारणं तेन कामोत्प्रेरणो विरोधः प्रतिपादितः अथच विरोधो
न वास्तवः भेददाहाभ्यां पीडामारुतस्य लक्षितत्वात् । तथा श्रीकृष्णः—'विरुद्धानां पदार्थानां
यव संसर्गदर्शनम् । विरोधसाधनायैव स विरोधः श्रुतो यथा ॥' इति । अन्वयापि उक्तं,
'गणस्य च क्रियाया वा विरुद्धार्थक्रियाभिधा । या विरोधाभिधानाय विरोधं तं विरोधं तं
विदध्यथाः ॥' इति ॥६३

अनुराग । श्रीगोत्रहस्तः, अनर्थपण्डित ए यमन, फड उ९पात्रन ना करिशा कोयल
पुष्पबाण प्रहार करिते नागिग एव, निमिर्वाङ्ग जगौरग, आना उ९पात्रन ना करिशा शह
काहेते नागिल ॥७३

अथ मृदुमलिनप्रभौ दिनान्ते
 • जलधिसमीपगतावतौतलोको ।
 अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्यो-
 दिनकरराघवनन्दनावकाष्टाम् ॥६४

अन्वयः । अथ दिनान्ते मृदुमलिप्रभौ जलधिसमीपगतावतौतलोको दिनकरराघव-
 नन्दनौ (सन्तौ) इतरेतरस्य मूर्त्योः अनुकृतिम् अकाष्टां ॥ ६४

मल्लिनाथः । अथेति । अथ मदनवस्थानन्तरं दिनान्ते मृदु-
 रतोष्णा मलिनानुज्ज्वला च प्रभा ययोस्तौ जलनिधिसमीपगता
 वेकप्रास्तमयार्थमन्यत्र लङ्घायाद्वार्थं चेत्पर्यः । अतौतलोकावेकत्र
 लोकान्तरगमनादन्यत्र लोकोत्तरत्वादिति भावः । दिनकरराघव-
 नन्दनौ सूर्यदाशरथौ मूर्त्योः स्वाकारयोरितरेतरस्यानकृतिं त्वमि-
 वाममहमिव च त्वमिति पर्यायेण परस्परमुपमानोपमेयभावमका-
 ष्टाम् । अत एवोपमेयोपमालङ्कारः । 'पर्यायेण द्वयोस्तस्मिन्नुप-
 मेयोपमा मता' इति लक्षणात् ॥ ६४

भरतः । अथेत्यादि । अनन्तर दिनकरः सूर्यो राघवस्य दशरथस्य नन्दनौ रामौ
 दम्भ्य अले सन्धाकाले अन्धोऽन्यस्य मूर्त्योः शरीरयोः अनुकृतिम् अनुकारम् अकाष्टां कृत-
 वन्तौ तन्वधर्मत्वात् । सूर्यो रामस्य मूर्तेः अनुकृतिं रामोऽपि सूर्यस्य मूर्तेः अनुकृतिं
 चकार इत्यर्थः । द्वयोः तन्वधर्मां दर्शयति—तौ कौटुशी ? मृदुः अप्रचण्डा मलिना प्रभा
 ययौः सूर्यस्य दिनान्तवशात् रामस्य शोकात् शय्यादिशयनात् च, समुद्रसमीपं गतौ न्यक्त-
 लोको व । उपमेयोपमेति इतरेतरशब्देन समानधर्मत्वात् पर्यायेण उपमानोपमेयत्वकथ-
 नात् । तथा चीकम्—उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायती भवत् । उपमेयोपमा धीरा
 नुवने ता युधोदिताम् ॥ इति ॥ ६४

अभूवाप । अनन्तर विवाहसमयकाले, मृदुमलिन-प्रभावानौ लोकातीतं स्थानेन च वसुनन्दन
 आश्रयच्छ, मानस समीपे उपस्थित इहेन उभय उभयोर आकृतिर अनुकरण करिते
 नाशनेन । ७४

अपहरदिव सर्वतो विनोदान्
 दयितगतं दधदेकधा समाधिम् ।
 घनरुचि वदंधे ततोऽम्बकारं
 सह रघुनन्दनमन्मथोदयेन ॥६५

अवयः । ततः सर्वतः विनोदान् अपहरन् इव दयितगतं समाधिम् एकधा दधत्
घनरुचि अथकारं रघुनन्दनमन्मथोदयेन सह वव्रधे ॥ ६५

मङ्गिनाथः । अपेति । ततोऽस्तमयानन्तरं सर्वतः सर्वान् ।
मावविभक्तिरुस्तसिः । विनोदानाङ्गिकान् मनोविनोदनव्यापारा-
नपहरत् संहारदिव तथा दयितगतं प्रियजनवृषयं समाधिमैकाग्र-
ताम् एकधा एकप्रकारं दधत् कुर्वत् घनरुचि मेघश्यामप्रच्यव
सान्द्रपोतिदमश्चकारं रघुनन्दनस्य यो मन्मथोदयः पूर्वोक्तस्तेन सह
वव्रधे । अत्रान्वकारमन्मथोदययोः कर्त्तारैकस्य सहाय्येनान्वया-
दव्रध इति सम्बन्धिभेदभिन्नयोर्बुद्धोरभेदाध्यवसायाच्च स्थितिनिमि-
त्यतिशयोक्तिमूला कर्त्तृसाहित्यरूपा सहोक्तिरलङ्कारः । एतच्च
सत्यक् शिष्टं, शितरुचिरोन्नतमित्यत्र लक्षणं चोक्तम् ॥ ६५

भरतः । अपहरदित्यादि । ततो दिनालात् उत्तरकालम् अन्धकारं रघुनन्दनस्य
रामस्य कामोदयेन सह वव्रधे । तदानाम् अन्धकारी रामस्य कामोदयोऽपि प्रवृज्य इत्यर्थः ।
उभयविशेषणमाह—सर्वतो विनोदान् अपहरदिव दिवसे ये विनोदाः चित्तप्रसादका तान्
मनान् सर्वप्रकारेण वा अनयदिव पदे विभक्त्यन्वयः । दयितगतं समाधिं चित्तकाय-
ताम् एकधा एकप्रकारं दधत् जनयत् । घनरुचि मयवत् श्यामं निविडम्कायं वा कामो-
दयपदे दयिताविषये निविडम् । यद्वा यद्वात्, दयितगताम् इत्यत्र प्रमदवनमित्यदिवत् क्रमः ।
वस्तुतस्तु दयितगन्दनसामान्यविवक्षया भाव्यापि उच्यते । “अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वानम्”
इत्यमरः । सहोक्तिरिति अन्धकारकामोदयाश्रितयोः हृत्क्रिययोः तत्कालयोः वव्रध
इत्यनेन अनिवानात् । तथा चोक्तं,—‘तुल्यकालक्रिये यव वस्तुद्वयमश्रितम् । पदे-
मेकैकं कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा’ ॥ इति ॥ ६५

अश्वत्थः । अनन्तरं निविडं अन्धकारं येन विवरेण समुदाहृतं मनोवा वापि
अपहरन् कत्रिणं शिवाविरगिनी एकाग्रतां एककाले पत्रिणं कवतं वृत्तान्तेन मन्मथोदयेन
सजे सजे वर्जितं कहेठे लालित ॥ ६६

अधिजलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः

परिदृष्टेश्च दृशां कृतावकाशः ।

विदधदिव जगत् पुनः प्रलौनं

भवति महान् हि परार्थ एव सर्वः ॥ ६६

अन्वयः । अथ हिमांशुः अधिजलधि तमः क्षिपन् दृशां कृतावकाशः (सन्) प्रलौनं
जगत पुनः विदधत् इव परिदृष्टे । सर्वः महान् परार्थ एव भवति हि ॥ ६६

मङ्गिनाथः । अधीति । अथान्वकारहृदयानन्तरं हिमांशुश्चन्द्रः
अधिजलधि जलधौ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तमः क्षिपन् निरस्थ-

स्ततोऽन्यत्र नीलिमादृशनादिति भावः । अत एव दृशां कृताव-
काशो दत्तप्रसरः सन्, किं बहुना—प्रलीनमस्समितं जगत्पुनर्भूया-
ऽपि विदधदिव सृजन्निवेत्युत्प्रेक्षा । परिदृश्ये । अतो महीप-
कारित्वमस्येति भावः । 'अथ सर्वो महेन परस्मैः पदार्थः परोप-
कारार्थः एव । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या' इति
साधुः । भवति हि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥६६

भरतः । अधीत्यादि । अथान्यकारहृद्गान्तरं किमाशुः चन्द्रो जनेः परिदृश्ये दृष्टः ।
कौटुम्भः ? अधिजलधि समुद्रे ततोऽन्यकारं चिपन् नाशयन् । अधिजलधि इति समस्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । दृशां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तावसरः प्रलीनं तिरोभूतं जगत् पुनः विदधदिव
सृजन्निव । कुतस्तेन एवं कृतमित्याह,—हि यस्मात् सर्वं स्रव महेन जनः पदार्थ एव पर-
प्रशोक्त एव भवति । परिहृतिरिति दृशां कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात्
तमः चिपन् इत्यनेन च कस्यचित् वस्तुनोऽपीकान् भवति हि इत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् ।
तथा च उक्तं,—'विशिष्टस्य यदादानमन्यापीकं वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परिहृतिरसौ
मता ॥' इति । विद्यासागरस्तु तमःसम्बन्धिनम् अवकाशं जेनेषु आधाय तत्सम्बन्धिनः अपे-
षस्य तमसि विधानात् परिहृतिरियम् इत्याह । तथा चोक्तम्,—'अर्थानां यो विनिमयः
परिहृतिस्तु सा मता ॥' इति ॥ ६६

अनुवाक । ताहारं परं चन्द्रदेव अस्मत्कारणानि एकं समुद्रं मध्ये निष्केप कश्चिन्न सकलेश्वर
नष्टेन अवकालप्रधानं क व्रजेन एवः तिर्यक्तिष्ठं जगत्के (येन पुनर्कारं शक्तिं कश्चिन्नं पेशा
निलेन । महापुरुषवैराग्ये पदार्थमाधननिष्ठे वैराग्ये वाक्येन ॥७७

अशनिरयमसौ कुतो निरभे

शितशरवर्षमसत्तदप्यशाङ्कम् ।

इति मदनवशो मुहुः शशाङ्के

रघुतनयो न च निश्चिकाय चन्द्रम् ॥६७

अन्वयः । अयम् अशनिः निरभे (नभसि) असौ कुतः ? (उत) शितशरवर्षं
अशाङ्कं तदपि असत् इति मुहुः शशाङ्के मदनपरवशः रघुतनयः चन्द्रं न च
निश्चिकाय ॥ ६७

मस्तिनाथः । अशनिरिति । अयं पुरोवर्त्यशनिर्विष्यो निरभे
निर्मणे नभस्यसावशनः कुतस्तर्हि शितवर्षं निश्चितशरदृष्टिः शृङ्गस्थ
विकारः शाङ्कं धनुस्तद्रहितं तच्छरवर्षमप्यसदविद्यमानमेव । इत्थं
मुहुः शशाङ्के विषये सन्दिहान इति शेषः । मदनपरवशः काम-
परवशो रघुतनयो रामचन्द्रं न निश्चिकाय चन्द्रोऽयमिति न

निश्चितवानित्यर्थः । अत्र निश्चयगर्भाख्यः 'सन्देहमिदोऽलङ्कारः' ।
पाद्यन्तयोः संशयं निबध्य मध्ये कुतोऽशनिरित्यादिनिश्चयनिबन्ध-
नात् । "विषयो विषयो यत्र सादृश्यात् कविसम्प्रतात् । सन्देह-
माचरो स्यातां सन्देहालङ्कृतिश्च सा ॥" इति सामान्यलक्षणम् ॥ ६७

भरतः । अशनिरित्यादि । रघुतनयो रामः कामवशः सन् चन्द्रं न च निश्चिकायं न
निर्णीतवान्, किन्तु मुहुः अशम् इति एवं अशाङ्के वितर्कितवान् । किम् इत्याह, —अयम्
अशनिः वज्रः अशौ अशनिः निरर्थे नभसि कुतः, यतो मेघादेव अशनिः उत्पद्यते । किम्
इदं निश्चितानां शराणां वर्षे, तदपि कुतः ? यतः तत् अशाङ्कम् अविद्यमानधनुः अभूत्
धनुषा बिना न भवति इत्यर्थः । अशाङ्क इति पाठे इति एवं मदनवशः चन्द्रविषयेऽभूत् न
च चन्द्रं निश्चिकाय इति योज्यम् । ससन्देह इति उपमेयस्य चन्द्रस्य उपमानाशनिशरवर्ष-
कृतत्वं अभिधाय कुत इत्यादिना पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् तावतापि न च निश्चि-
काय चन्द्रम् इति ससन्देहवचोऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम्, —'उपमानेन यत्तत्वं भेदश्च
वदतः पुनः । ससन्देहवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्बुधाः ॥' इति ॥ ६७

अशुभम् । एहं किं वज्रं ? मेघमूत्रं आकाशेन रेख्ये वा कोपां इहेते आशिनः ? तत्र किं
आपिठवर्णवृष्टिः ? उाहाउ उ वज्रः विना अशस्व ! कामाभिभूतं रात्रिचल्य एहेक्षणं वारं वारं
गमिहान इहेते नागिजेन । किहूते चल्यङ्क चल्य वनितां हिरं कत्रिते गारिजेन ना ॥ ७१

कुमुदवनचयेषु कौर्णरश्मिः

क्षततिमिरेषु च दिग्वधूमुखेषु ।

विर्यात च विललास तद्वदिन्दु-

विलसति चन्द्रमसो न यददन्यः ॥ ६८

अन्वयः । क्षततिमिरेषु कुमुदवनचयेषु दिग्वधूमुखेषु च कौर्णरश्मिः इन्दुः विर्यात
चन्द्रमसः अन्यः यद्वत् न विलसति, तद्वत् विललास ॥ ६८

मङ्गिनाथः । कुमुदेति । क्षततिमिरेषु निरस्तान्धकारेषु
कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्वधूमुखेषु च कौर्णरश्मिः विक्षिप्त-
करः सन्दिन्दुर्विवर्धित्याकाशे तद्वदिन्दुवद्विललास चन्द्रमसश्चन्द्रादन्यो
यद्वदयथा न विलसति तथैव विललासित्यर्थः । अत्रोपमेयस्येन्दो-
रेवोपमानत्वादन्वयालङ्कारः । "एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो
मतः" इति लक्षणात् । एकस्योभयरूपत्वाभिधानमहितोयत्वाभिप्राय-
मित्यावरोधः ॥ ६८

भरतः । कुमुदेत्यादि । इन्दुः तद्वत् इन्दुवत् विललासं शोभते अ । अन्दात् अन्यः
कोऽपि यद्वत् इन्दुवत् न विलसति । इन्दुः कौद्वयः ? कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्व-

वधूनां मुखेषु विद्यति आकाशे च चततिमिरेषु खण्डिताम्बुकारेषु कौचरश्मिः प्रसारित-
किरणः । केचित् तु—इन्दुः तद्वत् तथा विललास यद्वत् यथा चन्द्रमनोऽन्धो न विलसति
इत्याह । एवं सति चन्द्रस्य उपमानत्वमुपमेयत्वञ्च न स्यात् । अन्ये तु—इन्दुः यथा विल-
लास तथा तदन्धो न विलसति इत्यर्थे चन्द्रस्य उपमानत्वञ्च उक्तं स्यात् इत्याहुः । अन्यन्वय
इति चन्द्रस्य उपमानोपमेयत्वकथनेन अन्यस्य तत्सदृशस्य निरासात् । तथा चोक्तं बटभट्टे,
'सा स्यादपमन्यथास्या यमेकं वस्तुन्यदसदृशम्' इति । स्वस्य स्वयमेव भवेत् उपमानस्यो-
पमेयस्य ॥ ६८

अशूबाय । छत्र, अक्षकांक्षविहीन कुशुभवने, विषधूनामेव मुखमण्डले एव आकाशे किरण
निर्गताः कश्चिद्विशेषभावे मोक्ष पादेषु लोचनेन वे, तादा अनेका अत्र केहरे सेरूप
तावे मोक्ष पादेषु पादेषु ना । ७८

शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे

विटप[पि]निराकृतचन्द्ररश्मारातौ ।

पृथुविषमशिलान्तरालसंस्थं

सजलघनद्युति भीतवत् ससाद ॥ ६९

अन्वयः । विटपनिराकृतचन्द्ररश्मारातौ निकुञ्जे पृथुविषमशिलान्तरालसंस्थं सजल-
घनद्युति तमः भीतवत् शरणं गतम् इव ससाद ॥ ६९

मञ्जिनाथः । शरणमिति । विटपैर्निराकृताश्चन्द्ररश्मय एषा-
गतयो येन तस्मिन्निकुञ्जे गह्वरे पृथूनां विषमाणां च शिलानां
चान्तरालेषु संस्था स्थितिर्यस्य तत्, सजलघनस्येव द्युतिर्यस्य तन्नेघ-
श्यामं तमो भीतवत् भीतमिवेत्युत्प्रेक्षा । अत एव शरणं व्रातारं
गतमिव शरणगतमिवेत्युत्प्रेक्षा । ससाद लीनमभूत् । अत्र चन्द्र-
रश्मारातीति रूपकस्य भीतवदित्युत्प्रेक्षायाश्च शरणगमनोत्प्रेक्षा-
कृत्वादङ्गाङ्गिभावेन सजातीयविजातीयसङ्करः ॥ ६९

भरतः । शरणमित्यादि । सजलस्य मेघस्य इव द्युतिः यस्य तत् तमोऽम्बुकारं पृथ-
विषमशिलानाम् अन्तराले स्थितं सत् निकुञ्जे शरणं गतमिव शरणपात्रमिव ससाद विलीनं
भीतवत्, यथा कश्चित् भीतो दुर्गवनात्तरे विलीयते । निकुञ्जे कीदृशे ? विटपिभिः तदैः
निराकृता चन्द्ररश्मिरूपा अरातश्शमःश्रवणी यस्मात् । उत्प्रेक्षावयव इति भीतवत् ससाद ।
इति उपमाने षड्विष्टस्याधेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षाया योगात्
विटपिनिर्निराकृतचन्द्ररश्माराताविति रूपकार्थेन योगाच्च । तथा चोक्तं,—'विष्टस्याधेन
मयुक्तः किञ्चिदात्प्रेक्षयान्ति ।' 'रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥' इति ।
चन्द्ररश्मियोग इति पाठे रूपकार्थो नास्ति इति असम्पूर्णलक्षणात् ॥ ६९

अशूबाय । ये निकुञ्ज, दुर्गवनादिना छत्रकिरणरूपेण अनेका अनेकानि किरणाः,—

নিবন বিনাশ নিনার অন্তর্গতস্থিত মঙ্গল জননশ্রীম্ অকবীর সেই বিকুলে নতরাগর হইয়াই
যেন ভীতবৎ সূক্ষ্মপ্রিত হইল । ৬০

অথ নয়নমনোহরোঃভিরামঃ[.]

স্মর ইব চিত্তভবোঃপ্যবামশীলঃ ।

রঘুসুতমনুজো জগাদ বাচং

সজলঘনস্তনয়িত্বতুল্যঘোষঃ ॥৩০

অর্থঃ । অভিরামং রঘুসুতং নয়নমনোহরঃ স্মর ইব চিত্তভবঃ অপি অবামশীলঃ
সজলঘনস্তনয়িত্বতুল্যঘোষঃ অনুজঃ বাচং জগাদ ॥ ৩০

মঞ্জিনাথঃ । অর্থিতি । অথ রামশ্লোকাৎনন্তরমভিরামং
লোকাভিরামং রঘুসুতং রামং নয়নানি মনাসি চ হরতীতি রূপেণ
গুণৈশ্চৈতি নয়নমনোহরঃ স্মর এব চিত্তে ভবতীতি চিত্তভবাস্তত্তজঃ
কামোঃপ্যবামশীল ইতি বিরোধস্তিত্তানুবর্ত্তীত্ববিরোধাদ্বিরোধ-
ভাসোঃসলঙ্কারঃ । সজলঘনস্য স্তনয়িত্বনা স্তনিতেন তুল্যঘোষ
ইত্যুপমালঙ্কারঃ । “স্তনয়িত্বঃ পয়োবাহে তদধ্বনৌ স্মৃত্যুরোগয়োঃ”
ইতি বিশ্বঃ । অনুজো লক্ষ্মণো বাচং জগাদ । অত্র বিরোধোপময়োঃ
সংসৃষ্টিঃ ॥ ৩০

মরত । অথিতি । অন্ত্রোদগদগদানন্তরং রঘুসুতং রামম্ অভিরামং সুন্দরম্ অনুজো
লক্ষ্মণো বাচং বত্মমাখং জগাদ । কৌতুহলঃ ? স্মর ইব কাম ইব নয়নমনোহরঃ তদুপমা-
নন্দকঃ চিত্তভবঃ রামস্য চিত্তে বিদ্যমানঃ অবামশীলঃ অনুকূলস্বभावঃ, চিত্তভবো হি
কামোঃপ্যবামশীলো ভবতি তল্যপপ্রবর্ত্তকত্বাৎ, অর্থং তু ন তথা ইত্যাপাততী বিরোধমুচনায
অপিশব্দঃ । সজলনিবিশ্রমেণতুল্য শব্দঃ । সংসৃষ্টিরিতি নানাঙ্কারসংসর্গাৎ । তথা
হি,—স্মর ইব ইত্যুপমা, নয়নমনোহর ইতি তুল্যযোগিতা, চিত্তভব ইতি শ্লেষঃ, অবামশীল
ইতি বিরোধঃ, সজলঘনেত্যাदिना पुनरुपमा । তথা শ্লোকঃ,—‘সংসৃষ্টিরিতি বিশ্লেষা নানা-
লঙ্কারসঙ্করঃ’ ইতি ॥ ৩০

অনুবাদ । রামচন্দ্র এইরূপে নীচপ্রকাশ করিবাম্ পাত্র,—রূপে শুণে নয়ন-মনোহর
মনের স্মার চিত্তস্থ হইয়াও সন। অনুকূল—রামায়ণ লক্ষণ—প্রিয়বর্জন রামচন্দ্রকে মঙ্গল
জনকবৎ প্রভীরবৎ বলিতে লাগিলেন । ১০

পতিবধপরিলুপ্তলোলকেশী-

নয়নজলাপহৃতাঙ্গনৌষ্টরাগাঃ ।

কুরু রিপুবনিতা, জহৌহে শোকং

ক্ব চ শরণং জগতাং ভগ্নান্, ক্ব মোহঃ ॥৩১

अन्वयः । * रिपुवनिताः पतिवधपरिलुप्तलोलकेशीः नयनजलाद्वृत्ताञ्जनीष्ठरागाः कुरु
(त्व) शोकं जहीहि, जगतां शरणं भवान् क, मोहः क ? ॥ ७१

मङ्गिनाथः । पतीति । हे आर्य्य ! रिपुवनिताः पतिवधेन
भर्तृभरणेन परिलुप्ता लोलाः केशा यासां ताः । “स्वाङ्गाञ्चोप-
सर्जनादसंयोगोपधात्” इति डोप् । नयनजलैरशुभिः परिहृतानि
परिमृष्टान्यञ्जनान्योष्ठरागाश्च यासां तास्तादृशीः कुरु । शोकं
जहीति त्यज । विधौ लोट् । तथाहि—जगतां शरणं त्राता भवान्
क । मोहः क, भवादृशमिदमज्ञानमयुक्तमन्यथा शत्रूपेक्षायां जग-
द्विपत्तिः स्यादिति भावः । अनेन वाक्यार्थेन शत्रुवधकर्तव्यतासम-
र्थनाहाकार्यहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७१

भरतः । पतीत्यादि । किं जगादेत्याह—रिपोः रावणस्य वनिताः स्त्रियः पतिवधान्
परिलुप्ता भटा लोलाः चक्षणाः केशा यासां, नयनजलेन अपहृतम् अन्नम् ओष्ठरागश्च यामा
तथाविधाः कुरु, शोकं जहीहि त्यज इत्याशंसि । यती जगतां शरणं रक्षिता भवान् क,
मोहश्च क वा, असम्भावनायां कथयम् । आशीरिति इष्टार्थाशंसनात् । तथा चोक्तम्,—
'आशीनांमामिलक्षिते वस्तुन्याशंसनं तथा ।' इति । अन्यत्रापि,—“आशीरिति च
केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौष्टव्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तादृशः ॥” इति ॥ ७१

अश्वत्थः । आर्य्यः दुःश्च करिष्येन न । आपनि जगत्त्रे ज्ञाणकर्ता ; आपनात्र मोक्ष
लोका गति न । याशते त्रिगुणादौर्गणेर पातिलोके कृष्णकान् आलनाश्रित ७ जडे
हव ; याशते ताशोदेन नयनजले नयनेन कञ्जलत्रेया ७ अशत्रोष्ठेर वक्रराग दूरीकृत हव,
ताशते वक्त्रन । ११

अधिगतमहिमा मनुष्यलोके
वत सुतरामवसीदति प्रमादी ।

गजपतिरुशैलशृङ्गवर्षा

गुरुरवमज्जति पङ्कभाङ् न दारु ॥७२

अन्वयः । मनुष्यलोके अधिगतमहिमा (जनः) प्रमादी (सन्) वत सुतराम् अवसीदति,
उरुशैलशृङ्गवर्षा गुरुः गजपतिः पङ्कभाक् (सन्) अवमज्जति, न दारु (अवमज्जति) ॥७२

मङ्गिनाथः । अधीति । मनुष्यलोकेऽधिगतो महिमा येन स
महानेव प्रमादी मत्तोऽनवहितोऽवसीदति नश्यति । तथाहि—
उरुशैलस्य शृङ्गं शिखरमिव वर्षा वपुर्यस्य स गुरुर्दुर्भरो गजपति-
र्महागजः पङ्कभाक् सन् अवमज्जति, दारु लघुकाष्ठं न मज्जति ।
महत एव प्रमादप्रमादौ हानिप्रदिकरौ, लघाः प्रमादेऽपि का

हानिः प्रमादे वा का वृद्धिरित्यर्थः । अत्र महात्मनो जगत्पतेश्च वाक्यद्वये प्रमादो पङ्क्त्यभिगतिश्च विस्वप्रतिविम्बभावेन सामान्यधर्मे निर्देशाद्दृष्टान्तालङ्कारः । “यत्र वाक्यद्वये विस्वप्रतिविम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यद्वेः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥” इति लक्षणात् ॥ ७२

भरतः । अधीत्यादि । अधीगतमहिमा प्राप्ताधिपत्योऽपि मनुष्यलोके प्रमादो कार्योऽनवधानवान् सन् वत कष्टं सुतराम् अवसीदति कार्यासमर्थो भवति । कुत इत्याह—उत्तुङ्गलङ्घनवर्णा महापुवंतशिखरप्रमाणशरीरो गजपतिः पङ्क्त्यभाक् पङ्क्त्यभ्यवतीर्थः सन् अवमज्जात पङ्क्ते प्रविशति यस्मात् असौ गुरुः न तु दारुः, काष्ठं मज्जाति लघुत्वात् ; तस्मात् महतां प्रमादो विनाशहेतुः, न तु लघोयसा ; तत्कारणं शोकं संत्यजेति भावः । हेतुरिति गजपतेः हेतुद्वारेण निर्देशात् । यथा चोक्तं,—‘हेतुमता सङ्ग इतीरभिधानममद-
जन । यत्र सोऽलङ्कारी हेतुः स्यादन्वेष्ट्यः पृथग्भूतः ॥’ ७२

अनुवादः । एहे अगच्छ महाश्रीगण निद्रा महिमा अवगच्छ इहेयां उ अगच्छ अनेन अवमज्ज २२, “२२” दृष्ट दृष्टः कथा । विमान नैर्माण्यम देवशत्रो महागज कर्मेन पठित इहेने मध ३३: उ थाके । अत्र अत्र अत्रात्र काष्ठं नृप ३० नृप ह्य न । १२

बोद्धव्यं किमिव हि यत्त्वया न बुद्ध

किं वा ते निमिषितमप्यबुद्धिपूर्वम् ।

लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्को

स्नेहौघो घटयति मां तथापि वक्तुम् ॥ ७३

अन्वयः । यत् त्वया न बुद्धं बोद्धव्यं तत् किमिव (अस्ति ?) ते निमिषितम् अपि किम् अत्राज्ञिपूर्वं किंवा ? (तथापि) सुकृतैः लब्धात्मा अनिष्टशङ्को तव स्नेहौघः मां वक्तुं घटयति ॥ ७३

मल्लिनाथः । बोद्धव्यमिति । हे आर्य्य ! यत्त्वया न बुद्धं बोद्धव्यं तत् किमस्ति सर्वज्ञस्य ते न किञ्चिदज्ञातमस्तीत्यर्थः । किञ्च निमिषितं निमेषकर्मप्यबुद्धिपूर्वमपेक्षापूर्वकं किं वा, नेत्यर्थः । न कुत्रापि प्रमादस्तवास्तोत्यर्थः । तथापि सुकृतैर्मत्पुण्यैर्लब्धात्मा लब्धस्वरूपो जातः इत्यर्थः । अनिष्टशङ्को प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि इति न्यायादनर्थाशङ्को तव त्वद्विषयः स्नेहौघः स्नेहप्रवाहो मां वक्तुं घटयति प्रेरयतीत्यर्थः । सर्वज्ञे प्रेक्षापूर्वकारिणि यन्मयोक्तं तत्प्रेमनिबन्धनं सिद्धसाधनमेवेति भावः । प्रियतराख्यानरूपोऽयं प्रयोऽलङ्कारः । यथाह दण्डो—‘प्रेयः प्रियतराख्यानम्’ इति ॥ ७३

मरतः । वीर्यमिथादि । यस्त्वया न ब्रूई तदबोद्धव्यं किमिवास्ति अपि तु न किञ्चि-
देव, इवशब्दोऽसम्भावनायां । तव निर्मिषितरूपि चक्षुषीः निर्मूलितमपि किं वा भवति-
पूर्वकं नैव इत्यर्थः । अतो न किञ्चिदपि चेष्टितं तवानवधानपूर्वकमिति भावः । अतो यद्यपि
भवतो नापदेशो युक्तः, तथापि सुकृतैस्तव सुष्टु कर्मभिः अस्मत्पुण्यैवां लब्धास्मा प्राप्तस्वरूपो
जातः खेदसमूहस्तवानिष्टशङ्काशूलः मां वक्तुं घटयति त्वाम् उपट्टेयुं मां प्रेरयति इत्यनुजो
जगदीति पूर्वोक्तान्वयः । निपुणमिति कनिष्ठस्य व्योमोपदेशानौचित्येऽपि नैपुण्येन उक्तत्वात्
निपुणनामायमलङ्कार इति प्राञ्च इति विद्यासागरः । अथ प्रेयस्सन्तर्भाव इति देवनाथः ।
‘प्रेयः प्रियतराख्यान’मिति तत् लक्षणात् उदात्तमध्येऽन्तर्भाव इति जयमङ्गला ॥ ७३

अनुवाद । आपनि वृत्तिं पादत्रयना ; उगते एवम किं विषय आह, अ पान्तर उक्तं
अति निमग्नं वृत्तिपुङ्गव । तथापि आमात्र शक्तिशाली आपनोत्र प्रेहानि कनिष्ठे आनय
कविश आमात्रे शक्तिवार उक्त उक्तं कविः उह । १३

सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो

जृम्भावान् भुजयुगलं विभुज्य निद्रान् ।

अध्यष्ठाच्छिशयिषया प्रवालतल्पं

रक्षायां प्रतिदिशमादिशन्[त्] प्लवङ्गान् ॥ ७४

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारो नाम

दशमः सर्गः ॥ १०

अन्वयः । रामः सौमित्रे इति वचनं निशम्य जृम्भावान् भुजयुगलं विभुज्य निद्रान्
(सन्) रक्षायां प्रतिदिशं प्लवङ्गमान् आदिशन्, शिशयिषया प्रवालतल्पम् अध्यष्ठात् ॥ ७४

मल्लिनाथः । सोमत्ररिति । रामः सौमित्ररित्येतद्वचनं निशम्य
जृम्भा जृम्भणमस्यास्तौति जृम्भावान् जृम्भमाणं इत्यर्थः । “गुराश्च
हलः” इति स्त्रियामकारप्रत्ययः । भुजयुगलं विभुज्य यथायथं
वक्रोक्तं निद्रान् निद्रास्थान्त्यर्थः । रक्षायां रक्षणे निर्मात्ते प्रति-
दिशं दिशि दिशि । यथार्थं वोप्सायामव्ययोभावः । “अव्ययोभावे
शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । प्लवङ्गान् वानराना-
दिशदाम्नापयामास । अथ शिशयिषया सुषुप्सया प्रवालतल्पं कुसुम-
शयनमध्यष्ठादधिष्ठितवान् । तिष्ठतेर्लुङि “गानिस्था—” इत्यादिना
सिचो लुक् । “प्राक्[सितादङ्गव्यवायेऽप]” इति धत्वम् । टुत्वम् ॥ ७४

इति श्रोतृदवक्ष्यप्रमाणपारावारपरीणश्रीमहामहोपाध्याय-

कोलाचल मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्वपथोनाख्यानं दशमः सर्गः ।

भरतः । सौमित्रेरित्यादि । इत्येवं लक्षणस्य वचनं निश्चयं युत्वा रामः प्रतिदिशं दिशि दिशि रक्षणार्थं प्रवृत्तान् वानरान् आदिशन् जम्भावान् सन् निद्रान् निद्रां गच्छन् शिशयिष्व शयितुमिच्छया प्रवालशय्याम् अध्यष्टात् अधिष्ठितवान्, भुजयुगलं विभुज्य भुजं कृत्वा एकं शिरःस्थाने निवेश्य उपरश्च उपस्थाने शिरसः उपरि वा निवेश्य इत्यर्थः । विशुद्धं ति पाठे क्रोडीपरि वक्रौक्येत्यर्थः । निद्रानिति निपुर्वात् द्रा ख स्त्रप्ते इत्यस्मात् शट् । अध्यष्टादिति अधिपूर्वतिष्ठने; अथां सिः भूस्थेत्यादिना सेलुक् गौक इत्यादिना षत् कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मयः । प्रतिदिशमिति बौद्धाश्रयमन्यथोभावः शरद्विषाजय इत्यादिना अप्रत्ययः ॥ ७४

इति सर्वद्वयहरिहरखानवंशसम्भवनौराडमल्लीकाकजयौभरतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां

भट्टिकीकायां प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारदर्शनं नाम प्रथमः परिच्छेदः,

काव्यस्य सीताभिज्ञानदर्शनं नाम दशमः सर्गः ॥ १०

अनुवाद । रामचन्द्र लक्ष्मणेन ऐक्येण कथा सुनित्वा दुःखेन पूर्वक निजालस इहेनेन एव प्रेमिक प्रकार दुःख वानरगणके अहरी निवृत्त हरेवार आदेश दिश वाश्युगल वक्राङ्गाने अस्यां १ पूर्वक भवनावे पुष्पगयात्र अविष्टान कर्तिते नितिन । १४

एकादश. सर्गः ।

अथास्तमाज्ञेदुषि मन्दकान्तौ
पुण्यक्षयेणैव निधौ कलानाम् ।
समाललम्बे रिपुमित्रकल्पैः
पद्मैः प्रहासः[विकाशः] कुमुदैर्विषादः ॥ १

अन्वयः । अथ मन्दकान्तौ कलानां निधौ पुण्यक्षयेणैव अस्तम् आसेदुषि (सति)
रिपुमित्रकल्पैः पद्मैः (तथा) कुमुदैश्च प्रहासः (तथा) विषादश्च समाललम्बे ॥ १

मङ्गिनाथः । अथ माधुर्य्यगुणस्यापि काव्यशोभाकरत्वादस्मिन्
सर्गे तत्प्राधान्येन लङ्कावृत्तान्तं वर्णयिष्यन्नादौ तावत् प्रभातं वर्ण-
यन्त-अथेति । अथ निशावमानसमये मन्दकान्तौ क्षीणप्रभे
कलानां निधौ चन्द्रे वित्ताख्ये च । ‘काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे
कलनाकले’ इति यादवः । पुण्यक्षयेणैव वित्ताख्ये भोगादृष्टनाशे-
नैवेत्युपमा । अस्तमस्ताद्रिमवमानं चामेदुषि प्राप्ते सति । “भाषायां
मदवमश्रुवः” इति मटोल्नटः कसुरादेशः । रिपवश्च मित्राणि च
तत्कल्पेस्तत्त्वदृशैरित्युपमा । क्रमात् पद्मैर्विकाशः कुमुदैर्विषादश्च
समाललम्बे । शत्रुमित्रहान्योस्तद्धेतुत्वादित्यर्थः । अत्र रिपुमित्र-
पदार्थयोः पद्मकुमुदपदार्थाभ्यां तयोर्विकाशविषादाभ्यां च यथा-
संस्थेनान्वयाद्यथासंस्थालङ्कारः, प्रागुक्तोपमाश्लेषसङ्कीर्णः । ‘आव्यं
नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते’ इति माधुर्य्यलक्षणम् ॥ १

• भरतः । अथेत्यादि । अथ गुणाः प्रदर्शयन्ते, यतः—“अलङ्कृतमापि आव्यं न काव्यं
गुणवर्जितम् । गुणयोगेस्ततो मुख्यौ गुणालङ्कारयोगयोः ॥” वामनादिभिर्देशगुणा मन्यन्ते, न
तु—“श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमीजः कान्तिमनावशः ॥”
इति । अन्ये तु—“शौर्जित्यमर्थसौख्यश्च गान्भीर्य्यमर्थविसारः । संक्षेपः समितलश्च भाविकल्पं
गतिस्तथा ॥” प्रौढिं प्रेम्जनय सुश्रद्धता इति इति । एतःनपि अधिकांशं गुणानां । काव्य-
प्रकाशकता तु—“माधुर्य्योक्तः प्रसादाख्यास्तयस्तेन पुनर्दश” इत्युक्तं, तन्मते माधुर्य्यप्रकाशक
एवायं सर्गं आराभ्यते । तथा चोक्तं कण्ठाभरणे—“प्रज्ञः एव मधुरः स च प्रज्ञादनी
रसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्य्यं प्रतितिष्ठति ॥” इति । अत्र सर्गे प्रसादगुणाऽपि
दृष्टव्यः । तत्र लङ्कागतप्रभातवर्णनं प्रसूयते ।—अत्रानन्तरं यथा पुण्यक्षयेण कथितं चम-
याति तथा कलानां निधौ चन्द्रे मन्दप्रभे अस्तं पर्वतम् आसेदुषि प्राप्ते सति रिपुकल्पं ।

पद्मैः प्रह्लासो विकाशः, पद्मे—प्रकटह्लासः ; भित्तकल्पैः कुसुदैः विषादः सङ्कोचः, पद्मे विषयता समालम्ब्य । आसिदुषि इति श्लेषोऽत्र शब्दगणः । तथा चोक्तं—“गुण, मयिष्टपदता शब्द इत्युपदिशन्ते ।” इति प्रसादोऽप्यवाप्ति, ‘प्रसिद्धार्थपदत्व’ यत् प्रसादोऽसौ निगद्यते ।’ इति लक्षणम् । पद्मैः प्रह्लास इत्यत्र माधुर्यं गुणो “या पृथक्पदता काव्यं तन्माधुर्यमुदाहृतम्” इति न्यायात् । आसिदुषि इत्यत्र सुशब्दतापि व्यत्यसिः, सुमिष्टा या तु पोष्यते सा सुशब्दतेति वचनात् । पद्मैः प्रह्लास इत्यत्र समाधिरप्यस्ति । ‘समाधिः सोऽन्यवर्गाणां यदन्यत्रापि रोपणम् । प्रह्लासश्चेतनाधर्मः स चान्यत्राधिरोपितः ॥” इति । एवमन्यत्रापि गुणनिरूपणं कर्तव्यम् ॥ १

अनुवाकः । अनलुत्र कोणकल्लि ननधर वेन पूणाकर हउशर अल्लोत्तेन उभनोत्त इहेत्तेन ।
जशर नल्ल उ शिखकल्ल पन्न उ कुम्भ वषाकप्पे इम उ विवाणप्पीत्त इहेत्तेन ।

दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं
भृगोरिवेन्दुं विहितोपकारम् ।
बहानुरागोऽनुपपात तूर्णं
तारागणः सम्भृतशुभ्रकीर्तिः ॥ २

अन्वयः । दूरं समारुह्य भृगोरिव दिवः पतन्तं विहितोपकारम् इन्दुम् अत्र सदृशं शुभ्रकीर्तिः बहानुरागः तारागणः तूर्णं पपात ॥ २

मस्तिनाथः । दूरमिति । दूरमत्युन्नतमन्तरिक्षं समारुह्य भृगोः पर्वततटादिव दिवोऽन्तरिक्षात् पतन्तं भृग्वन्मनश्नान्मुभिरिति शास्त्रादिति भावः । विहितः कृत उपकार इष्टावाप्तिलक्षणो येन तमिन्दुं बहोऽनुरागोऽस्तमयकालीनरक्तता भावानुबन्धश्च यस्य सः ताराणामुडूनां गणः सम्भृता शुभ्रा कीर्तिः पतिव्रताभ्यातिर्येन स मन्त्रनुपपातः । ताराणां यत्पन्नोत्वादित्युत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्व्या ॥ २

भरतः । दूरमित्यादि । दिव आकाशस्य दूरं भागम् आरुह्य पश्चात् तत एव सकाशात् भृगोः प्रपाताख्यपर्वतोच्चभागादिव पतन्तम् अधस्तात् गच्छन्तम् इन्दुं विहितोपकारं तदुदये तारागणस्याप्यायनात् तारापतिलात् च तारागणः तूर्णम् अनुपपात अनुलग्नान्, तम् अनु-
नलोक्त्य पपातेति वा । कीदृशः ? बहानुरागः अस्तगमनकाले रक्तत्वात्, सम्भृता उप-
चिता शुभ्रा निर्मला कीर्तिः येन । अन्योऽपि भाव्याङ्गणोऽनुरक्तः सन् पतिम् अनुगच्छन् निर्मलकीर्तिः भवति । अतोद्धारत्वम् अर्थगणः, ‘आशयस्य च उत्कृष्टसुद्धारत्वमिष्यते’ इति लक्षणात् । समलगुणोऽप्यत्र चन्द्रस्य अस्तगमने तारागणमध्यसम्भवात् । तथा चोक्तम्—
“अनगम्यं क्रमतया समत्वमभिधीयते” इति । प्रसादोऽप्यर्थगुणोऽत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वात् ।
तुक्तं—“यन् प्राकट्यमर्थस्य प्रसादः सौमिधोयते” इति ॥ २

अश्वनाथ । चञ्चाशूरीगिनो, अश्वन कोठिनागिनो ठारागण कूटभाणकार हल्लर अश्वनाथ
कविबार चञ्चा येन मधुर अतिदूरइ गसत गृहजरा छाय अठ्ठाछ गगनमेग हरेउठे पठित इहेउ
नागिन । २*

क्व ते कटाक्षाः क्व विलासवन्ति
प्रोक्तानि वर तानि ममेति मत्वा ।
लङ्काङ्गनानामवबोधकाले
तुलामनारुह्य गतोऽस्मिन्दुः ॥ ३

अन्वयः । ते कटाक्षाः मम क्व, तानि विलासवन्ति प्रोक्तानि वा क्व ? इति मत्वा इन्द्र
लङ्काङ्गनानाम् अवबोधकाले तुलाम् अनारुह्य अस्मिं गतः ॥ ३

मल्लिनाथः । केति । ते सविलासाः कटाक्षा मम क्व ? तानि
विलासवन्ति प्रोक्तानि सूक्तानि वा मम क्व ? मन्तोत्यर्थः । इति मत्वा
ज्ञात्वेन्दुर्लङ्काङ्गनानामवबोधकाले तुलामनारुह्य तन्मुखसाम्यम्
प्राप्यास्तं गतोऽभिमानादिति भावः । पूर्ववद्वस्योत्प्रेक्षा ॥ ३

भरतः । क्व ते इत्यादि । मम ते प्रसिद्धाः विलासवन्तः कटाक्षाः क्व, तानि वा विलास
वन्ति प्रकटजल्पितानि क्व न मन्वेव इत्यर्थः । लङ्कास्त्रीणां तु लङ्कामुर्वक्ष्यं तदभय
मयस्मि । अत एव यावत् उद्देशो न भवति तावत् अपक्रमणं युक्तमिति मत्वा तुलां तत्काम्यम्
अनारुह्य अप्राप्य लङ्कास्त्रीणां प्रबोधकाले जागरणसमये इन्द्रः अस्मि गतः । विलसन्त्य
इति नपुंसकविशेषकत्वेऽपि सामान्यत्वात् नपुंसकानपुंसकयोः नपुंसकमेवेति श्रौतं सूत्रेण
वा नपुंसकत्वम् । तात्कालिकविशेषस्तु विलासोऽङ्गतिशोक्तिः । प्रसिद्धं नृमुताश्रितय
यच्छब्दो तच्छब्दं नापेक्षत इति काव्यप्रकाशः । अश्वीर्यं गृहः । 'अश्वीर्यं' गात्रवत्
नेति तत्तल्लक्षणात् साधुर्व्यमपि । अथ पूर्ववत् सुकुमारतापि, 'अनिष्टराजप्रायः सुकुमार
मित्रेभ्यस्ते' इति न्यायात् उदासतापि विलासवन्ति इति श्राव्यविशेषणान् । तदुक्तं — "श्राव्यं
विशेषणार्थं यस्तु साव्यादुदात्तता" इति । गाभीर्यमप्यर्थगुणोऽव विलासादीनां शास्त्रादेव
ज्ञानात् । तथा लोकां — "शास्त्रार्थं सत्यपेक्षितं गाभीर्यमभिधीयत" इति ॥ ३.

अश्वनाथ । जानाउ सेइ मविलास कटाक कोथोय ? सेइ मविलास वचन विष्णुमहे वा
काथाइ इहा येन करिवा सुधाउ लङ्कापूरनानिनो अङ्गनागणेर छागण कोले ठागिनाग
अश्वेन ठुगना ना पाहिवाइ येन अतिमाने अश्वगमन कोथोयन । ७

मानेन तल्पे ध्वयथाम् स्वीना-
मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितचिदाश्रयः ।
स्वाभिर्निशातिक्रमविध्वस्ताभि-
र्दृष्टेऽपि दोषे पतयोऽनुनीताः ॥ ४

अन्वयः । मानेन तत्त्वेषु अयथासुखीनाः मिथ्याप्रसूतः गमितत्रियामाः पतयः दीपे दृष्टे अपि निशातिक्रमविकल्पाभिः स्त्रीभिः अनुनीताः ॥ ४

मत्तिनाथः । मानेति । मानेन स्त्रीणामीर्यारोषेण हेतुना तत्त्वेषु शयनोयेषु यथासुखं दर्शनमेष्टिति स्यात्सुखीना अभिसुखाः । यथासुखमुसुखस्य दर्शनः खः” इति खप्रत्ययः । अयथासुखीनाः प्रार्थनावैफल्यद्विसुखाः, किन्तु मिथ्याप्रसूतेरलौकिकनिद्राभिः । भावे न्त । गमितत्रियामा नैसृष्टानाटितकेन यापितरात्रय इत्यर्थः । पतयी भर्तारो निशातिक्रमविकल्पाभिः प्रभावभौहभिः स्त्रीभिर्दोषेऽपराधे दृष्टेऽप्यनुनीताः । एता नायिकाः कलहान्तरिताः खेदाश्रु-सन्तापवत्यः । “कोपात् कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विताः । कलहान्तरिता नाम—॥” इति लक्षणात् ॥ ४

भरतः । मानेनेत्यादि । स्त्रीभिः दृष्टेऽपि दीपे गीतखलनादौ पत्यनुनयेन स्वस्या मनस्वित्वादिदीपे ज्ञानेऽपि वा पतयोऽनुनीताः । अनुनयकरणे हेतुमाह—कौटुम्भीभिः निशाया अतिक्रमात् पथ्यवसानात् विकल्पाभिः । कौटुम्भीः पतयः ? चाटूक्त्वापदपतनेनापि प्रियाम् अपसन्नां वृद्धा मानेन तत्त्वेषु शय्याद् अयथासुखीनाः परावृत्तसुखाः, किमियं करिष्यति इति ज्ञातुम् मिथ्याप्रसूतैः अलौकिकनिद्राधिर्गमितरात्रयः अतिवाहितप्रहरवया इत्यन्व । अयथासुखीना इति सुखस्यानतिक्रमः प्रियाभिमुखस्थितिलक्षणे यथासुखं ततः स्वार्थे ईनः, ततो नञ्समासः । विद्यासागरस्तु यथासुखं ससुखं दृश्यते अकिमिति ईनः पश्चात् नञ्-मन्त्वन्, यथा शब्दीऽभिमुखे वर्तते अव्ययानामनेकार्थत्वादित्याह । स्वप्नेऽपि तथा विकार-मज्ञेत्यादावादिशब्दात् । अन्ये तु यथासुखमिति सादृश्यनिपातनात् चिन्त्यमित्याहुः । अथ कान्तः अर्थगुणः दीपे दृष्टेऽपि पत्यनुनयात् । तथाचोक्तं—“कान्तिर्दोषरसत्वं स्या”दिति समाधिरपि अर्थगुणः मिथ्याप्रसूतत्वात् । “व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति श्रुतः ॥” इति । ४

अभूवाप । अतिमाने नयात्र गुण किदाहेन एवै कण्ठे निशात्र योदारा वजनो अतिवाहित करिशाहे, मेहे वक्तः वजनोत्र अतिगणेर वृथा त्रिणा अतिवाहित दण्डात्र औता नात्रोन्न निज निज दोष पेशिकात्र अशून्य करिड नागिन । ४

ईर्ष्याविरुग्णाः स्थिरबद्धमूला

निरस्तनिःशेषसुख[शुभ]प्रतानाः ।

आप्यायिता नेत्रजलप्रसेकैः

प्रेमद्रुमाः संरुद्धः प्रियाणाम् ॥ ५

अन्वयः । स्थिरबद्धमूलाः प्रियाणां प्रेमद्रुमाः ईर्ष्या-विरुग्णाः निरस्तनिःशेषसुखप्रतानाः (सनः) नेत्रजल प्रसेकैः आप्यायिताः संरुद्धः ॥ ५

मङ्गिनाथः । ईर्ष्येति । स्थिरं यथा तथा बह्वमूलाः कारण-
दाह्यादिच्छेद्यमूला इत्यर्थः । प्रियाणां प्रेयसीनां प्रेमाण एव दुःमाः
प्रेमदुःमा रागमहोरुहा ईर्ष्यया विरग्णा मानकुठारेण छिन्ना अत
एव निरस्ता लुप्ता निःशेषाः सुखान्येव प्रताना विटपा येषां ते
सन्तो नेत्रजलैः प्रसेकाः सेचनानि तैराप्यायिता आह्लादिताः सन्तः
संरुद्धुश्चिन्नबदरीवत् पुनः प्ररुद्धा इत्यर्थः । तैरेव कोपस्य क्षालि-
तत्वादिति भावः । एता अपि कलहान्तरिता एव नायिकाः ॥ ५

भरतः । ईर्ष्येत्यादि । प्रियाणां प्रेयसां प्रेयसीनां वा एकशेषादुभयेषां प्रेमाणि दुःमा
इव संरुद्धुः, पुनः पल्लविताः यद्यो नेत्रजलप्रसेकैः आप्यायिताः प्रीणिता स्थिरबह्वमूलाः
स्थिर निश्चलं वक्षं सम्बद्धं मूलम् उत्पत्तिकारणं शेषम् । कौटुम्भिकाः ? पूर्वमीर्ष्या परो-
त्कर्षणमया विरग्णाः भग्ना अत एव निरस्ता निःशेषाः यथा एव हसितजलितादय एव
प्रतानाः शङ्खास्त्रेषां विसारी वा येषाम्, अन्येऽपि स्थिरबह्वमूला इत्या भग्ना अपि हतप्रताना
अपि जलसेकैः आप्यायिताः सन्तः संरीहन्ति इति भावः । प्रीदिरत्रार्थगुणः, “विबन्धिताध-
निर्गन्धः कान्ये प्रीदिरिति श्रुता । प्रेम्णो दुःमत्वनिर्वाहान् ॥ ५

अमृतान् । प्रेममौलः यत्र द्वित्र ७ चक्रमूल प्रेमचक्र-मकल अतिमान् कूर्पात्रे द्वित्र इति ७७७७
अथर्गण भाषाश्रमभाषासकल उक्त इति ७७७७ । एकमेव अमृतमूल मेरुने आनित इति ७७७७ पुनत्रात्र
अमृतित इति ७७७७ जागिल । ६

ततः समाशङ्कितविप्रयोगः

पुनर्नवीभूतरसोऽवितृष्णाः ।

स्मरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं

नावर्त्तमानस्य विवेद[चिचेत] लोकः ॥ ६

अन्वयः । ततः समाशङ्कितविप्रयोगः पुनर्नवीभूतरसः अवितृष्ण लोकः आवर्त्तमानस्य
स्मरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं न विवेद ॥ ६

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो मानशान्धनन्तरं समाशङ्कित-
विप्रयोग उभेक्षितप्रातरागामिविरहोऽतः पुनर्नवीभूतरसोऽपूर्व-
वदुद्धूतरागोऽत एवावितृष्णोऽनपेक्षगर्धो लोकः का.मजनोऽवर्त्तमानस्य
पूर्वानुवर्त्तिन एव स्मरस्य मन्मथरागस्य सन्तं भवन्तं पुनरुक्तभावं
पुनरुद्धुत्तां न चिचेत न विवेद किं त्वपूर्ववदरन्त्यर्थः । चिति
धातोर्भावादिकाश्लिष्ट । एतेन शृङ्गारावसायिनो रागस्य रसिकभावः
सूचितः ॥ ६

भरतः । तत इत्यादि । प्रेमसंरीहान्तेतिरनन्तरं वा आवर्त्तमानस्य पुनः पुनः प्रवर्त्त-

मानस्य स्वरस्य कन्दर्पस्य पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं सत्तं विद्यमानमपि लौको न विवेद न ज्ञात-
वान्, यतो राविगमनेन अशङ्कितविरहः, अत एव पुनर्नवीभूतसुरनेच्छः अत एव अविदग्धः
दृष्टाविगमरहितः पुनः दृष्टादयात् । अधिदृष्ट इति पाठे अधिकदृष्ट इत्यर्थः । अथापि
कान्तिगुणी दीप्तरसत्वात् प्रेयोऽप्यस्ति प्रेयस्तुयैव अभीष्टता अभीष्टस्य कामस्य प्रतिपादनात् । ६
अश्रुवाग । तांशत्र भद्र तांवि विरहान्नक कामिगणैर अश्रुवाग अश्रुतावेव वञ्चित इहेते
नागिन । एहे अश्रु गर्व नृप इहेता नृत्ताश्रुवर्द्धा नयनाश्रुतां उ०११३ नृत्तावेव अश्रुतव
रञ्जिते पात्रिन न । किञ्च अश्रुतावेव आनन्द पाहेते नागिन । ७

वृत्तौ प्रकाशं हृदये ग[क्त]तायां
सुखेन सर्वेन्द्रियसम्भवेन ।

सङ्कोचमेवासहमानमा[स]स्था-

दशक्तवद्विचिन्तमानि चक्षुः ॥७

अन्वयः । सर्वेन्द्रियसम्भवेन सुखेन वृत्तौ प्रकाशं हृदये गतायां (सत्यां) वञ्चितमानि
चक्षुः असहमानं (सत्) असक्तवत् सङ्कोचम् एव आस्थात् ॥ ७

मार्त्तनाथः । वृत्ताविति । सुरतसुखपारवश्यान्मृगाक्षीणामक्षि-
निमौलने सत्युत्प्रेक्षते । सर्वेन्द्रियसम्भवेन सर्वेन्द्रियाधीनशब्दादि-
विषयोपलभ्यसम्भवेनेत्यर्थः । सुखेन कर्त्ता मानसवेद्येन वृत्तौ स्व-
संविता प्रकाशं व्यक्तं यथा तथा हृदयेऽन्तःकरणे गतायां प्राप्तायाम् ।
हृदयेनैव सुखेऽनुभूते सतीत्यर्थः । वञ्चितं प्रतारितमात्मानं मन्यत
इति वञ्चितमानि । “आत्ममाने खल्व” इति चकाराख्यनिः ।
चक्षुश्चक्षुर्नन्दिर्यमसहमानं स्वसुखस्यान्यगामित्वमसृष्यमाणं सत्
अशक्तवदन्यगामिस्वार्थसाधनासमर्थजनवत् सङ्कोचो निमौलनमौदा-
सीन्यं च तमेवास्थात् प्रापत् । सुखपारवश्यानामत्तस्य निमौलन-
स्योक्तासहनहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाहेतूत्प्रेक्षा ॥ ७

भरतः । वृत्तावित्यादि । सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं सत् वृत्तौ स्मिता ज्ञातायां सत्यां
चक्षुः कर्त्तुं सङ्कोचं निमौलनमपि असहमानमेवास्थात् । कुच सङ्कोच इत्यस्यात् घञ्, यतो
वञ्चितमानि सङ्कोचे सति चक्षुमपि रूपादर्शनेन आत्मानं वञ्चितमिव मन्यते अशक्तवत् यथा
असमर्थे चक्षुनिस्पन्दं भवति तथा प्रियाङ्गे निस्पन्दम् इत्यर्थः । यथा सुखस्य हृदि वृत्तौ सत्यां
हृदयाप्रवेशेन वञ्चितमिव आत्मानं मत्वा चक्षुःसङ्कोचं मुद्रितमेव अस्थात् असहमानं हृदयस्य
सुखं सोढुम् असमर्थमिव अशक्तवत् यथा कश्चित् समुद्योऽभ्यस्यदम् असहमानः सङ्कोचित
एव तवत् । यथा अशक्तवत् यथा असमर्थं चक्षुःनिमौलनाचमं सत् मुद्रितमेव तिष्ठति तद्वत्
सुरतामेव निमौलनस्योत्प्रेक्षयम् । कुच कौटिल्ये खल्वने इत्यस्यात् पचादित्वात् अनि
कुटादित्वाद् गुणाभावाः । सुखेन कौटिल्येन ? सर्वेन्द्रियसम्भवेन रतिकाले स्पर्शविषयसम्भवेन

सर्वेन्द्रियैः युगपदप्यादितेन । यदा सर्वाणि इन्द्रियाणि यस्य सर्वेन्द्रियः कायः तेन
उत्पादितेन । प्रौढिरत्र गुणः “विशिष्टा भणितियां स्यात् प्रौढिं तां कवयो विदुः ।” उचित-
निमीलनस्य असङ्गजन्यत्वात् पूर्ववत् भाष्यमपि शब्दगुणोऽत्र पृथक्पदत्वात् ॥ ७

अश्रुवाप । ऐलिग्रजनिष्ठ विवरत्नाङ्गं नृपं शृङ्गकण्ठे अलङ्करणे अश्रुभूत इहेते
रागिन । नर्तनेल्लिख निवेद्य वक्षित इहेनाय, नने करिषा अगत्रेल्लिखेर नृपं मश करिते
न । पारिषाहे येन अण्डेर क्कार मञ्जुठित इहेन । अर्थाऽ नृपतावसाने कात्रिनौगण ऐलिग्र-
नृपानुभव करिषा अवणतावे चक्र मृजित करिषा रहिन । १

पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुम्ना-

स्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या-

दृच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वा-

• कर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८

अन्वयः । सुमध्या भटस्य पीने उपसि भुम्नान् तनुत्वचः पाणिरुहान् वीक्ष्य दृच्छावि-
भङ्गाकुलमानसत्वात् भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८

मल्लिनाथः । पीन इति । सुमध्या काचित् कश्चोदरी भटस्य
सूरतशूरस्य प्रियस्य पीने पौवरे उरसि भुम्नान् कठिनोरः प्रतिघातेन
भुम्नाग्रान् न तु प्रविष्टांस्ततस्तनुत्वचो दुर्बलत्वकान् पाणिरुहान्
स्वनखान् वीक्ष्य दृच्छायाः कृतप्रतिचिकौर्षाया भङ्गेनाकुलमानस-
त्वादभर्त्त स्वाङ्गे नखक्षतकर्त्रे प्रेयसे नखेभ्यश्चाकिञ्चित्करेभ्यश्चिरं
जुजूरे सुकोपेत्यर्थः । जूरे हिंसावयोहान्योरिति धातोर्देवादिका-
ङ्गिति तड् । हिंसार्थेन तन्मूलं कोपो लक्ष्यते मुख्यार्थस्यानन्वयात् ।
क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति सम्प्रदानत्वाद भर्त्रे नखेभ्य इति
चतुर्थी । “क्रुधद्रुह—” इत्यादिनेति जयमङ्गलादयस्तदसत्, कोपस्य
लाक्षणिकत्वादयं प्रति कोप इति नियमाच्च । नायिका प्रगल्भा ॥ ८

भरतः । पीने इत्यादि । कापि सुमध्या दयितेन नखैः खण्ड्यमाना चक्षुमप्यस्य क्षतं
विधास्यामीति मत्वा भटस्य बीधस्य पीने कठिने उरसि दत्तान् पाणिरुहान् नखान् मृदुल-
कान् भुम्नान् कुण्ठितान् । भुम्नान् इति पाठे कुण्ठितान् वीक्ष्य दृष्ट्वा चिकीर्षाविभङ्गेन
व्याकुलचित्ततया भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं चिरकालं व्याप्य जुजूरे क्रुध्यति च । जुजूरीयौग्यानी
वर्धे अनेकार्थत्वात् कोपेऽपि । यस्यै दिव्येत्वादिना सम्प्रदानत्वम् । शास्त्रव्युपेक्षत्वा गाम्भीर्य-
मत्र गुणः, कामशास्त्रे मानावसाने स्थानविशिषे नखक्षतदानस्य उक्तत्वात् ॥ ८

अश्रुवाप । कोन एकरी कुणाको रवणी शूरउबीर गतिर हून वक्कः इण अतिपात करारु
निठेर कोणल नथ उल्लिके वक्काअ मेथिना ताहार अतिविधाने अममर्थ इउगार नथकठ-
कारी गतिर अति एवः नथेर अति वक्कण वविशा उक्क इहेश रहिन । ४

सस्ताङ्गचेष्टो विनिमीलिताक्षः

स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः ।

अशेषनष्टप्रतिभामहत्त्वो[पटुत्वो]

प्रियो[गाढो]पगूढो प्रमदाज [दयितैर्ज]नोऽभूत्

अन्वयः । प्रियोपगूढः प्रमदाजनः, सस्ताङ्गचेष्टः विनिमीलिताक्षः स्वेदाम्बुरोमोद्गम-
गम्यजीवः (तथा) अशेषनष्टप्रतिभामहत्त्वः अभूत् ॥ ८

मङ्गिनाथः । सस्तेति । प्रियैरुपगूढः प्रमदाजनः सस्ताङ्गचेष्टः
नष्टाङ्गचेष्टः । एतेन स्तम्भाख्यः सात्त्विकभाव उक्तः । 'स्तम्भस्य
निष्क्रियाङ्गत्वम्' इति लक्षणात् । विनिमीलिताक्षः सुखपारवश्या-
दिति भावः । स्वेदाम्बुरोमोद्गमाभ्यां गम्योऽनुमेयो जीवो जीवनं
यस्य सः, आनन्दपारवश्याभृतकल्प इत्यर्थः । अशेषं यथा तथा
नष्टं प्रतिभामहत्तं आनन्दशक्त्यस्य स ईदृगवस्थोऽभूत् । एतेन
सात्त्विकोदय उक्तः । तदुक्तम्—“स्तम्भप्रलयरोमाशाः स्वेदो वैवर्ण्यः
वेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्वष्टैः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥” इति ॥ ८

भरतः । सस्तेत्यादि । स्त्रीजनो दयितैः गाढालिङ्गितः सन् अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वो-
ऽभूत्, अशेषं समलम् एव नष्टं प्रतिभायाः बुद्धेः पटुत्वं यस्य, अत एव सस्ताङ्गचेष्टः अपहृत-
दृष्ट्यापारः सुखानुभवात् विनिमीलितलोचनः स्वेदजलरोमाशाभ्यां गम्यमानजीवः जनशब्दो-
ऽव स्त्रीजातिवाचकः, तेन दयितैरित्यत्र बहुत्वमदृष्टं गाढालिङ्गनकारित्वेन गौरवे बहुत्वं
वा, कानिदम गृणी दीप्तरसत्वात् ॥ ८

अनुवाक । अश्रुशरीर आलिङ्गन करिणेन व्रमणीगणैश्च अजयत्तुजमकल श्रुतिभिश्च
निष्कृष्टे हृष्टे लालिन, अहङ्कार अवगम्य हृष्टेन रुद्रः प्रश्रित करिणा व्रमिन । ताशेनैव
शरीरेनैव धर्मं च रोमांश्च पविशति ताशेनैव जीवित आहृष्टे हृष्टे अश्रुभूत हृष्टे लालिन ।
(अर्थात् ताशेनैव शरीरेन आलिङ्गने आनन्दालिङ्गनेन यत् आनन्द निष्कल हृष्टेन भवति) । ९

तत[म]ः सुषु[प्रसु]प्तं मरणं सुखं नु

मूर्च्छा नु माया नु मनोभवस्य ।

किं तत्कथं वेत्युपलब्धसंज्ञा .

विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतौयुः ॥ १०

अन्वयः । ततः उपलब्धसंज्ञाः (कामुकाः), “सुषुप्तं नु—मरणं नु—सुखं नु—मूर्च्छा
नु—मनोभवस्य माया—नु—तत् किं, कथं वा (तत् ज्ञानम्) ।” इति विकल्पयन्तोऽपि
न संप्रतौयुः ॥ १०

मङ्गिनाथः । तत इति । ततस्तादृक्सुखपारवश्यानन्तरमुप-
लब्धसंज्ञाः प्राप्तबोधाः सन्तः । तमः इति पाठे तमोऽन्धकारं वेति
योज्यम् । सुषुप्तं सुषुप्त्यावस्था । भावे क्तः । मरणं वा सुखं नु
सुखाद्वैतं वा मूर्च्छा नु मूर्च्छावस्था वा मनोभवस्य माया नु व्यामो-
हनं वेति विकल्पग्रन्तः सर्वज्ञानोपरमादिदं बहुधा वितर्कयन्तोऽपि
तदवस्थास्वरूपं किं किंरूपं कथं कीदृशं वेति न सम्प्रतीयुः इद-
मौद्विगिति न निश्चिच्युरिति शृङ्गारस्यातिभूमिरुक्ता । अनिश्चया-
च्छुद्धसंशयोऽलङ्कारः ॥ १०

भरतः । तम इत्यादि । कामुका अपि सुरतावस्थाया उत्तरकालमुपलब्धचैतन्याः मनो
विकल्पयन्तीत्याह—किं तमः प्रागन्धकारं वृत्तं वस्तुनरानुपलब्धात् प्रसुप्तं वा प्रसुप्तियं व
स्वप्नोऽपि न दृश्यते, मरणं वा अचेष्टत्वात्, सुखं वा अनुभूयमानत्वात्, मूर्च्छा मोहो वा
ज्ञयस्याप्यवश्यान्मनोभवस्य कामस्य माया वा किन्ददभवत् केन प्रकारेण वेति एवं विक्-
ल्पयन्तोऽपि न सम्प्रतीयुः परमार्थं न निश्चितवन्तः पूर्ववदत्र साधुर्थं गुणः ॥ १०

अश्वमेध । नैरेक्षण इत्यादिपत्रे पत्र कामुकगण १० उच्छ्वासा कश्चिन्नां तावित नागिन,
जायादेव एव अश्व किं ? शूचि ? ना शूचि ? ना शूचि ? ना शूचि ? किं ? कामः एव
मोहा ? इति किं ? एतेषां अनेक विवरणं कश्चिन्नां अश्व इति कश्चित्तां नागिन ना । १०

वक्षः स्तनाभ्यां मुखमाननेन

गात्राणि गात्रैर्घटयन्नमन्दम् ।

स्मरातुरो नैव तुतोष लोकः .

पर्याप्तता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा ॥ ११

अन्वयः । स्मरातुरः लोकः वक्षः स्तनाभ्यां, मुखम् आननेन, गात्राणि . गात्रैः अमन्दं
घटयन् नैव तुतोष । (तथाहि) प्रेम्णि विरुद्धा पर्याप्तता कुतः ॥ ११

मङ्गिनाथः । वक्ष इति । स्मरातुरः कामार्तो लोकः कामुक-
जनो वक्षः स्वकीयं स्तनाभ्यां, मुखं स्वकीयमाननेन कामानुसूतेन,
गात्राणि स्वकीयानि . गात्रैस्तदौयैरमन्दं घटयन् निरन्तरं संश्लेषयन्
नैव तुतोष । तथाहि—प्रेम्णि प्रेमास्पदे वस्तुनि विरुद्धा व्याहृता
पर्याप्तता सम्पूर्णता कुतः ? अतिभोगेऽप्यलं बुद्धिर्न जायत एव
प्रमपर्याप्तव्याघातादिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ११

भरतः । वक्ष इत्यादि । स्मरातुरी लोकः कामार्तो जनः स्वकीयं इत्यादि स्त्रीसङ्गा-

दिना अमन्दं दृढं घटयन् संश्लेषयन् नैव तृतीयं न द्रष्टुं क्षमम् । कुत इत्याह—मेवमि
प र्यसता इत्यादिश्लेषः कुतो भवेत् यतः सा विवक्षा । कान्तिरपि गुणः ॥ ११

अनुवाच । काशंभूतं यत्किञ्चन कामिनीं च नवादां निवृत्तं सः ३३, कामिनी-युव वार्ता निवृ
त्तं, गात्रं वार्ता गात्रं गात्राद्यैः संश्लेषं करिष्यामि मन्त्रे हरेते गात्रं नहि । काशं विवक्ष्यन्
अतिनाजं उपलब्धोऽपि कृत्वा नाजं हव नः । ३३

सस्ताङ्गयष्टिः परिरभ्यमाणा

संदृश्यमानाप्युपसंहृताक्षी ।

अनूदमाना शयने नवोदा

परोपकारैकरसैव तस्थौ ॥ १२

अन्वयः । नवोदा, परिरभ्यमाणा सस्ताङ्गयष्टिः सन्दृश्यमानापि उपसंहृताक्षी (तथा),
अनूदमाना (च) (सती) शयने परोपकारैकरसैव तस्थौ ॥ १२

मञ्जिनाथः । सस्तेति । नवोदा नप्यिका परिरभ्यमाणा प्रिये-
णालिङ्ग्यमाना सती सस्ता उपेक्षिता न तु प्रत्यालिङ्गनप्रवृत्ताङ्ग-
यष्टिर्यस्याः सा, सन्दृश्यमाना सम्यगोक्षमाणाप्युपसंहृताक्षी निमो-
लितलोचना न तु प्रतिपश्यन्ती । किं कोपात् ? नेत्याह—अनूद-
माना कृतकोपा । अत्र लज्जाविजितमन्मथत्वादिति भावः । तथापि
सा शयने एकशय्यायां परोपकारे प्रियानुरञ्जनरूप एकरसा
सुख्यानुरागिण्यभूत् । प्रतिकूलापि प्रियमनोहराभूदित्यर्थः ॥ १२

भरतः । सस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोदा शयने शय्यायां परोपकारैकरसा प्रत्यप-
कारेण चाभिप्रायैव तस्थौ न तु स्वोपकाराय, यतः परिरभ्यमाणा दक्षिणेनालिङ्ग्यमाना
सस्ताङ्गयष्टिर्न प्रत्यालिङ्गनं करोति नापि प्रतीया सुखमुन्नमय्य संदृश्यमानापि उपसंहृताक्षी
निमोलितनेत्रा न पश्यति मानेनैव करोतीति चेदाह अनूदमाना लज्जयैव अदृष्टमाना
तथा करोतीत्यर्थः । पूर्ववन्माधुर्यादिगुणोऽत्र बोध्यः एवमप्येऽपि ॥ १२

अनुवाच । नवविवाहितः । एकौ युवतीकं भगवत् उपरं पतिं आनिज्जनं करिष्ये तां हारं
रेहमता अवयव हरेण वेल, चाभी तां गत्र निके मन्त्रं कृत्वा पाठं करिष्ये मन्त्राय मे ठक
पुष्टिं करिष्यां द्रष्टुं, अतिशयं ना करिष्यां येन गत्रेण उपकारं करिष्यां सत् एवमप्यग्रे
अरेण द्रष्टुं । ३२

आलिङ्गितायाः सहसा त्रपावां-

स्वासाभिजापानुगतो रतादौ ।

विश्वसिताया रमणेन बध्वा विमर्दरम्यो मदनी बभूव ॥ १३

अन्वयः । रतादौ रमणेन बध्वाः (रतात् प्राक्) सहसा आलिङ्गितायाः (सत्य.)
मदनः तपावान्—वासामिलावानुगतः—(तथा) विश्वसितायाः विमर्दरम्यश्च बभूव ॥ १३

मञ्जिनाथः । आलिङ्गितायाः इति । रतादौ सुरतारम्भे रम-
णेन बध्वाः सहसा छटादालिङ्गितायाः सत्याः मदनस्त्रपावांस्त्रासा-
भिलाषाभ्यां साध्वसरागाभ्यामनुगतो बभूव । प्रथमसङ्गमात् तपा-
वासौ कामादभिलाषस्तत्पङ्कोर्णोऽभूदित्ययं । ततो मदनी रमणेन
विश्वसिताया विश्वसिताया वैयाख्यं गमिताया इत्यर्थः । विमर्देन
विश्वस्यविहारेण रम्यो बभूव । एषा च सुग्धा नायिका लज्जा-
विजितमन्मथा कथञ्चिदुदबुद्धमन्मथामूदिति भावः ॥ १३

भरतः । आलिङ्गिताया इत्यादि । रतादौ रतात् प्राक् रमणेन कामेन सहसा
अकम्पादालिङ्गितायाः कस्याचित् बध्वा मदनस्त्रपावान् लज्जावान् वासिनाभिलाषिण
आनुगतश्च बभूव, किं वा आलिङ्गनेन सहसा तपावान् रतादौ सुरतारम्भे वासामिलाषाभ्या-
मनुगतः पश्चात् जनैः जनैर्विश्वसिताया विश्वासं प्रापितायाः तस्या एव मदनी विमर्देन रम्यो
बभूव वासाभावात् ॥ १३

अनुवाक । श्रुतारम्भे पठि कर्तुं महता कोन गच्छन्निष्ठ इडेले प्रथमे जामि ७
लज्जापुत्र इडेला १२२ कर्मकर्तावे आलिङ्गिताया इडेलेन । जामि पठित्त्र मधुर वचनादि धारा
विश्व इडेले जेडेला १३ मधुर इडेला उठिन । १०

सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ न काचित् पुलकेन भेदे । अन्तः प्रकीपापगमाद्विलीला वशीकृता केवलविक्रमेण ॥ १४

अन्वयः । अथ काचित् सामोन्मुखेन प्रियेण आच्छुरिता (सती) दत्तेन पुलकेन
भेदे (सति) अन्तःप्रकीपापगमात् विलीला केवल-विक्रमेण वशीकृता ॥ १४

मञ्जिनाथः । अथ काचित् कुपिता प्रियेण सामोन्मुखेन
दृष्टेन साधितेत्याह—सामिति । अथ काचित् कुपिता सामोन्मुखेन
साम्बपूर्वेण प्रियेणाच्छुरिता नखैः परामृष्टा सती दत्तेन पुलकेन
पुलकदानेनेत्यर्थः । भेदे रामभेदे सत्येवं सामदानभेदेरन्तर्मनसि

प्रकोपस्यापगमाद्विलोला धैर्यं च्युता सती केवलेन विक्रमेण बलाद्-
ग्रहणेन चतुर्थोपायेन वशीकृता वशं गमिता । एतेन विस्रम्भसम्भोग
उक्तः । प्रस्तुतस्त्रीपुरुषविशेषणैरप्रस्तुतारिजिगीषुनायकप्रतीतेः समा-
सोक्तिरलङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् ॥ १४

भरतः । सामोन्मुखेनेत्यादि । काचिन्मानिनौ सामोन्मुखेन प्रसादनीयतेन प्रिये-
णाच्छुरिता आच्छुरिताख्येन गच्छकर्मणा खटा अथानन्तरं पुलकेन रोमाञ्चेन मेदे उद्गमे
दमे सति अन्तःप्रकोपस्यापगमात् विलोला अञ्चलबुद्धिः सा सुरते सामिलाषा वा केवल-
विक्रमेण कृतादग्रहणमात्रेण वशीकृता उपभुक्ता भावं ज्ञात्वा प्रसादनात्तरमङ्गतप्रसादना-
न्तरेण प्रियेण यदगच्छस्थलान्तरे अङ्गुष्ठासनखेन तावते तदाच्छुरितमुच्यते ॥ १४

अभूवाव । अनसुत्र माखनाकात्रो गति, बुद्धाङ्गुलीर नथ बांश गनपेन नर्ग कडाव कोन
एकतो कृपिता काचिनीर पुनके रोमाञ्च इहेन तांशव यत्नेन कोण दूत्रोद्ध २०३१ ने ।
धैर्याद्गुता इहेन ; तथन केवम वनगुर्वक अशनेन वनीकृता इहेन उट्टेन ॥ १४

गुरुर्दधाना पुरुषत्वमन्या

कान्तापि कान्तेन्दुकराभिमृष्टा ।

प्रह्लादिता चन्द्रशिलैव तूर्णं

क्षोभात् स्रवत्स्नेदजला बभूव ॥ १५

अन्वयः । गुरुः काचित् अन्या कान्ता पुरुषत्वं दधाना, कान्तेन्दुकराभिमृष्टा चन्द्र-
शिलैव प्रह्लादिता (च) क्षोभात् तूर्णं स्रवत्स्नेदजला बभूव ॥ १५

मङ्गिनाथः । गुरुरिति । अथ गुरुर्नितम्बगुर्वन्या काचित्
कान्ता पुरुषत्वं दधाना पुरुषायितमाचरन्ती कान्त इन्दुरिव तस्य
करेणाशुनेव करेण हस्तेनाभिमृष्टा । चन्द्रशिलैवेत्युपमाविह्व-
दुपमितसमासः । अत एव प्रह्लादिता अन्तराप्यायिता सती चन्द्र-
शिला चन्द्रकान्तशिलैव तूर्णं क्षोभात् स्रवत्स्नेदजला बभूव । एतेन सुरतातिभूमिरुक्ता । नायिका च प्रगल्भा,
अत एव स्मरजितव्रीडा । उपमालङ्कारः ॥ १५

भरतः । गुरुरित्यादि । अन्या कान्ता पुरुषत्वं नैष्ठुर्यं दधानापि कान्तेन इन्दुनेव
कान्तस्य चन्द्रस्य वा करेण हस्तेन किरणेन आभिमृष्टा सती ततः प्रह्लादिता आनन्दिता च
सती क्षोभात् ततो विकारात् तूर्णं स्रवत् स्नेदजला बभूव, चन्द्रशिलैव चन्द्रकान्तमपिरिव ।
कीदृशी ? गुरुर्गौरवान्विता चन्द्रशिलापि हि गुरुत्वाख्यगुणयुक्ता कान्ता मनीषरा पुरुषत्वं
काठिन्यं दधानापि कान्तेन कमनीयेन इन्दुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिना प्रकाशिता च सती

सोभात् स्वप्रकृतिविपर्ययात् खवज्जला भवति । गुरुरिति गुणादौत इति पक्षे ईप्सुप्रत्यया-
भावः ॥ १५

अनुवाच । कोन सुकृतिविनि अथमे निठेरुता अकान करिण, पनेर शानिकण छल्लर
करणार्णे मने मने आनित इहेरा छल्लकांश मगिर आब तंरणां वव कोठवःन ज्योतु
इहेर नागिन । १५

शशाङ्कनाथापगमेन धूमां
मूर्च्छापरोतामिव निर्विवेकाम् ।
ततः सखीव प्रथितानुरागा
प्राबोधयद् द्यां मधुरारुणश्रीः ॥ १६

अन्वयः । ततः सखीव शशाङ्कनाथापगमेन धूमां मूर्च्छापरोतां निर्विवेकाम् (स्त्रियं)
इव द्या प्रथितानुरागा मधुरारुणश्रीः प्राबोधयत् ॥ १६

मल्लिनाथः । शशाङ्केति । शशाङ्को नाथ इवेत्युपमितसमामः
सखीवेत्युपमालिङ्गात् । तस्यापगमेन वियोगेन धूमां धूमरां
विवर्णमित्यर्थः । अत एव मूर्च्छापरोतां मूर्च्छाक्रान्तामिव निर्वि-
वेकामविविक्तरूपां विवेकशून्याञ्च द्यामिकां नायिकां चेति
गम्यते । ततो मूर्च्छानन्तरं प्रथितानुरागा व्यक्तरागा प्रकटितस्नेहा
च मधुरा रम्या अरुणश्रीरुणोदयलक्ष्मीः सखीव प्राबोधयत् पमसां
विमूर्च्छां चाकरोदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ १६

भरतः । शशाङ्केत्यादि । ततोऽनन्तरम् अरुणस्य मूर्धस्य तत्सारथेवौ श्रीदामाकाङ्गं
प्राबोधयत् प्रकाशितवर्तुः सखीव । यथा सखी काञ्चित् स्त्रियं प्रबोधयति । कीदृशी द्या ?
नाथस्य चन्द्रस्यापगमेन धूमां धूमरां, स्त्री च नाथस्य भर्तुरपगमनेन विरहेण धूमा मलिना
भवति, मूर्च्छापरोतामिव अचेतनामिव, सापि स्त्री मोहपरिगता भवति, निर्विवेका न
विद्यते विवेको यत्र तादृशी, सापि स्त्री सदसद्विवेकशून्या सख्या प्रबोद्धयते । अरुणश्रीः
कीदृशी ? प्रथितानुरागा प्रकाशितरक्तभावा मधुरा प्रिया अभिनवत्वान्, सखी च
प्रकाशितस्नेहा मधुरा प्रियभाविणी च भवति ॥ १६

अनुवाच । ज्योलाक शमीव विरह विवर्ण, मूर्च्छाकांछा ७ हिताहितविवेकनृत्ता इहेने
कोन सखी वेमन नेहनेने अथोव नेह, रमणीय अरुणोपगमेर शोभा ७ मेहरुण छल्लरण
पतिर अन्त-ममेर-धूमरवर्ण मगिन, मृग १५, आकानके वाञ्छांश रमणीया अरुणोपग-
मेना अमर करिण तुगिन । १६

अश्वीतदृष्टोऽथ परस्परं

क्षणादिवायातनिशावसानः ।

दुःखेन लोकः परवानिवागात्

समुत्सुकः स्वप्ननिकेतनेभ्यः ॥ १७

अन्वयः । अथ परस्परं अश्वीतदृष्टः क्षणात् इव वायातनिशावसानः (५२.७५)
समुत्सुकः लोकः परवान् इव स्वप्ननिकेतनेभ्यः दुःखेन अगात् ॥ १७

मस्तिनाथः । अवतीति । अथाकृणोदयानन्तरं परस्परं मिथो-
ऽश्वीतदृष्टोऽनुपगतान्योन्यसङ्गमाभिलाषस्तथा सत्येव क्षणादिवायात-
निशावसानः क्षणप्रायगतरात्रिक इत्यर्थः । अत एव समुत्सुकः
समागमोत्सुको लोकः स्त्रीपुंसलोकः परवानिव परतन्त्र इव
स्वप्ननिकेतनेभ्यो निद्रागृहेभ्यो दुःखेनागाच्चिरगात् ॥ १७

भरतः । अवतीत्यादि । अथानन्तरं लोकः समुत्सुकः समुत्कण्ठितोऽपि परान्
पराधीन इव कार्यगौरवात् स्वप्ननिकेतनेभ्यो शयनगृहेभ्यः दुःखेन अगात् निर्गतवान्, यतः
परस्परं अन्योन्येन दयितो दयितया दयिता दयितेन अश्वीतदृष्टः अविगतसम्भोगाभिलाषः
अत एव क्षणादिव द्रुतमिवागतं निशावसानं यस्य स तथा सुखेन कालवृत्ताज्ञानात् ॥ १७

अनुवादः । अनद्यत्र त्रौ पुरुषेभ्यः सङ्गमाभिलाषं पूर्णं नादृष्टेते रजनी प्रताप इहेन ; अहं
दुःखेन तांशान् उन्मत्तितुष्टिस्तु पञ्चशतेन वाञ्छितं छात्रं निजं निजं पञ्चन गुह्यं दृष्टेते दुःखेन
महितं वाञ्छितं इहेते नाभिजि । ११

अर्धोत्थितालिङ्गितसन्निभग्नो

रुद्धः पुनर्यान् गमनेऽनभौषुः ।

व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्त-

स्तात्तान्यकार्यः स्थित एव कश्चित् ॥ १८

अन्वयः । कश्चित् (कामी) अर्धोत्थितालिङ्गितसन्निभग्नः (तथापि) पुनः यान् रुद्धः
गमने अनभौषुः (तथापि) निर्याय व्याजेन पुनः निवृत्तः स्तात्तान्यकार्यः (सन्) स्थित
एव ॥ १८

मस्तिनाथः । अर्धेति । कश्चित् कामी अर्धं यथा भवति तथो-
त्थितः शयनादुद्धतः सखेवालिङ्गितः प्रियया आस्निष्टः स चासौ सर्व-
मन्वः सुखमन्वस्य मयापि एतर्गान् निर्वाच्यते रुद्धः प्रियया निरुद्ध-

गमनो निर्गमनेऽनभीषुस्तथापि निर्याय निर्गत्य । यातेः समासे
निःपूर्वं ख्य । व्याजेन क्षुतादिमिषेण पुनर्निवृत्तस्यक्तान्यकार्यः
सन् स्थित एव तथैव स्थितः । अहो कामस्य महिमेति भावः ॥ १८

भरतः । अर्होत्यितेत्यादि । कश्चित् कामुकः शयनादर्होत्यितो दधितया आनिहितः
सन् पुनः सन्निमग्नः सुप्तः पुनरपि यान् गन्तुमुद्यतः सन् दधितया हस्तो वारितः अत एव
गमनेऽनभीषु रिच्छारङ्गितोऽपि गुवादिमयान्निधाय निर्गत्य व्याजेन रोगादिच्छन्देन पुन-
र्निवृत्तः सन् कार्यान्तरं त्यक्त्वा स्थित एव शयनगृहे इत्यर्थात् अर्होत्यित इति शयनादर्ह-
मन्थितं यत्केत्यग्न्यादित्यादित्वात् ज्ञानस्य विभाषया परनिपात इति परः । स्वमते नियमान्-
दंशादविरोध एव, यथा अर्होतीत्यत इति विषयः । शयनस्यार्होदुष्यित इति वा सन्
आनिहितः सन् सन्निमग्न इति क्रमसमासः ॥ १८

अश्वपाम । कोन कायूक मया इहेतु अर्कोत्तुत अवहाय गङ्गीकर्षुक्त आनिजित उडेवा
श्वपाम इहेतु गङ्गा एतः पूनस्त्रात्र वाहेतु उछुत इहेतु त्रिगु ताहाव गयने वाधा निन ।
उथन वाहेतु इहेतु ना वाकिनेतु जे वाहिब इहेतु छनकः किरिगु आनिगु पूनस्त्रीव
सेहे आवेहे इहेतु । १८

तालैर्न सम्पादितसाम्यशोभं

शुभावधानं स्वरबद्धरागम् ।

पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु

प्रातर्जगुर्मङ्गलवत्तरुण्यः ॥ १९

अन्वयः । तद्वत्तः प्रातः नृपमन्दिरेषु तालैर्न सम्पादितसाम्यशोभं शुभावधानं स्वर-
बद्धरागं पदैः गतार्थं मङ्गलवत् जगुः ॥ १९

मङ्गिनाथः । तालैरेति । तद्वत्तो मङ्गलगायिकाः प्रातः प्रभाते
नृपमन्दिरेषु प्रभुगृहेषु तालैर्न तालाक्रियामानेन सम्पादिता साम्य-
शोभा लयश्रौर्यसंस्तुत शुभमवधानमेकाग्रता यस्मिंस्तु स्वरैः
षड्जादिभिर्बद्धरागं सम्पादिनरञ्जनं पदैर्वाचकैर्गतार्थमवगतवाच्यं
मङ्गलवत्मङ्गलगीतं जगुरंगायन् ॥ १९

भरतः । तालैरेत्यादि । नृपमन्दिरेषु राजगृहेषु प्रातः प्रभातसमये तद्वत्तो मङ्गल-
युक्तं यथा स्यात् तथा जगुरंगायन् अर्हं, तालैर्न चक्षुष्युटादिना सम्पादिता साम्यस्य लयस्य
शोभा यत्र गानक्रियायां “तालः कालक्रियामात्रं लयः साम्यमथास्त्रिया”मित्यमरः । साम्यं
नृत्यगीतवाद्यानां समत्वमित्यर्थः । शुभं श्रीभगवदधानं चित्तैकाग्रता यत्र स्वरैः षड्जादिभि-
र्बद्धोऽनुगती रागो यत्र पदैर्विभक्त्यनौगैतः परिच्छिन्नोऽर्थो यत्र निरर्थकरहितमित्यर्थः, तेन

स्वरगतं लयगतं पदगतमवधानगतचेति चतुर्विधं गीतमुक्तम् । उपबन्दी राजनि कटो
रःवधादिष्वपि प्रवर्तते ॥ १९

अशुभात् । मङ्गलगान्धिकांगण अष्टांशे ब्राह्मणस्येन शिष्टां तान्-मान-मष्टांगे एकांशेति
वङ्ग अष्टांशे मष्टांगे मष्टांगे मष्टांगे मष्टांगे मष्टांगे मष्टांगे मष्टांगे मष्टांगे ॥ १२

दुरुत्तरे पङ्क्त इवान्धकारे

मग्नं जगत्सन्ततरश्मिरञ्जुः ।

प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागमुद्यन्

प्रत्युज्जहारेव ततो विवस्वान् ॥ २०

अन्वयः । ततः उद्यन् विवस्वान् दुरुत्तरे पङ्क्ते इव अन्धकारे मग्नं (अत एव) प्रनष्ट-
मूर्त्तिप्रविभागं जगत् सन्ततरश्मिरञ्जुः (सन्) प्रत्युज्जहार इव ॥ २०

मल्लिनाथः । दुरुत्तरेति । ततोऽरुणोदयानन्तरमुद्यन् विव-
स्वान् सूर्यो दुरुत्तरे दुस्तरे पङ्क्ते इवान्धकारे मग्नम् अत एव प्रनष्ट-
मूर्त्तिप्रविभागं प्रविलुप्तकुम्भस्तम्भादिस्वरूपभेदं जगत्लोकं सन्तता
विस्तारिता रश्मय एव रज्जवो येन सः सन् प्रत्युज्जहारेव रश्मि-
रञ्जुभिः प्रत्युद्धतवान् किमित्युपमासङ्कोर्धेयमुत्प्रेक्षा ॥ २०

भरतः । दुरुत्तर इत्यादि । विवस्वान् सूर्य उद्यन् उद्गच्छन् दुस्तेन उत्तरोत्तं गच्छ
पङ्क्ते इवान्धकारे मग्नं जगत ततोऽन्धकारात् प्रत्युज्जहारेव उद्गच्छन्वानिव । कौटिल्यो विवस्वान्
सन्तता विलुप्ता रश्मयो रज्जव इव येन तादृशः, अन्योऽपि मग्नं वस्तु रज्जुभिश्चलति ।
जगत् कौटिल्यं ? प्रनष्टोऽदृश्यं स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागो यत्र, तादृशमन्धकारमग्नत्वात्
दुरुत्तर इति दुस्तेनोत्तीर्यते यदिति ईषददुःसोरिति कर्मणि खल्व्, उद्यन्निति हनः अतर्हि
यिषोऽन्यथाविति यत्नम् ॥ २०

अशुभात् । एकः अष्टांगमष्टांगे पत्र मष्टांगे उचित इति । गीत १६१९ अष्टांगे जगत्
मग्नं छिन्नं, अष्टांगे मष्टांगे अष्टांगे अष्टांगे अष्टांगे अष्टांगे अष्टांगे अष्टांगे अष्टांगे
मूर्त्तिक येन तादृशे उचिते मग्नमेन । २०

वो[पौ]तौष्ठरागाणि हृताञ्जनानि

भास्वान्ति लोलैरलकैर्मुखाणि ।

प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजु-

स्तथा न पूर्वद्वारलङ्घनानि ॥ २१

अन्वयः । वीतौष्ठरागाणि कृताञ्जनानि लोलैः अलकैः (उपलक्षितानि) (तथापि) भासन्ति कृतार्थानि मुखानि प्रातः यथा विरेजुः, तथा पूर्वयुः अलङ्कृतानि न विरेजुः ॥ २१

मङ्गिनाथः । वीतेति । वीतौष्ठरागाणि पानविलुप्ताधररागाणि कृताञ्जनान्याश्चिपुस्वनविलुप्तकञ्जलानि लोलैः प्रियाकर्षणविलुलितै-
रलकैरुपलक्षितानि तथापि भासन्ति कान्तिमन्ति कृतार्थानि प्रियोपभोगात् सफलानि मुखानि वधूसुखानि प्रातर्यथा विरेजुस्तथा पूर्वयुः प्रदोषसमयेऽलङ्कृतानि न विरेजुरकृतार्थत्वादिति भावः । प्रियसमागमसफलमण्डनानां कामिनीनां लुलितमण्डनतैव मण्डनं मिति भावः ॥ २१

भरतः । पीतौष्ठेत्यादि । मुखानि वधूनामित्यर्थात् प्रातःकाले यथा विरेजुः शुशुभिरं, न तथा पूर्वयुः पूर्वस्मिन् दिवसे अलङ्कृतानि कृतसाधनान्यपि विरेजुः अकृतार्थत्वेन तादृगुल्लामा-
भावात्, प्रातस्तु कृतकृत्यांश्चेत् यतो दयितैः पीतौष्ठरागाणि शीतचुम्बनात् पीत शीतरागी
प्रतः कृताञ्जनानि आनन्दानुपतनाश्चक्षुषोः चुम्बनात् वा अपगतकञ्जलानि । कामशास्त्रे
नेत्रचुम्बनमभिहितम् । तथाहि—“नयनयुगकपोलं दत्तवासी मुखानः स्तनत्रघनललाटं
प्राङ्” इति । लोलैः करेण कक्षाकर्षणात् अलकैः अलकैः चूर्णकुल्लैः भासन्ति शोभ-
मानानि ॥ २१ .

अनुवाद । शशीर हृष्यते कामिनीगणैरुत्थैरत्रङ्गिमा मृग हरेर्गोह एव नरनेन कञ्जल
मुग्धैः गिवाः । आशु प्रियत कुम्भलाले आवृत्त हरेर्गोह सुन्दर, पतिसङ्कोचे मार्गक,
रमणीगणैरुत्थञ्जलि आतःकाले येन नोडा पाईतेहि-
न, पूर्वदिन सङ्काकाले सुसञ्जत
ववद्वापः उडा सङ्कापः पात्र नाडे । (कामिनीगणैरुत्थैः पतिसङ्कैः अङ्कैः कुम्भैः) । २१

प्रजागराताम्रविलोचनान्ता

निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः ।

तुल्या इवासन् परिखेदवत्यो [तन्वयो] .

वासच्युताः सेवितमन्मथाभिः ॥ २२

अन्वयः । प्रजागरेण आताम्रविलोचनान्ता निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः परिखेदतन्व्यो
वासच्युताः (विप्रलम्बनाधिकाः) सेवितमन्मथाभिः (सह) तुल्या इवासन् ॥ २२

मङ्गिनाथः । प्रजागरेति । प्रजागरेण प्रियप्रतीक्षाकृतनिद्रा-
क्षयेण अन्यत्र रतिविहारकृतेन आताम्रविलोचनान्ता रक्तलोचना
निरञ्जनालक्तकपत्रलेखा एकत्र रोदनादन्यत्र विमर्दाच्च निर्धृष्टा-
ञ्जनार्दिमण्डनाः परिखेदवत्यः एकत्र विप्रलम्बदुःखवत्यः अन्यत्र

रतिश्चमवत्यः वासञ्च्युताः प्रियसहवासभ्रष्टा विप्रलब्धनायिकाः
 सेवितमन्मथाभिः प्रियसङ्गताभिः सह तुल्या इवासन् । एताश्च
 नायिका विप्रलब्धाः । “क्वाञ्चित् सङ्केतमावेद्य दयितेनाथ वञ्चिता ।
 स्मरार्त्ता विप्रलब्धेति कलाविङ्गदोरिता ॥” इति लक्षणात् ॥ २२

भरतः । प्रजागरा इत्यादि । कान्तैः सहैकत्र शयनं वासलब्धात् च्युताः क्वाञ्चित्
 स्त्रियः सेविनमन्याभिरनुष्ठितसुरताभिस्तुल्या इव आसन् । कौटुम्भः ? दयितस्यागमन-
 प्रतीक्षयाः प्रजागरस्तेन आतासो विलोचनान्तो यासाम्, उपभुक्तानामपि सुरतासक्तत्वादेव
 प्रजागरः, निरञ्जना निरलका निष्कलेखाश्च विरहेण प्रसाधनाभावात् । किंवा रोदनात्
 निरञ्जनाः विलोकादादितस्ततः पादविच्छेपेण निरलक्तकाः शयने सुषुः परिवर्तनान्निष्प-
 लेखाः उपभुक्ता अपि पुष्पनादानन्दाश्रुपाताद्या निरञ्जना विपरीतसुरतान्निरलक्तकाः
 पुष्पनादानाभ्यां कपोलयोः स्नयोर्यश्च निष्कलावलीका भवन्ति । परिखेदात् विरहदुःखात् ।
 पक्षे सुरतामर्दान् कृपयाः, जागर्त्तैर्ध्वजि अलि वा जायोऽप्यञ्जीनिति गुणे जागरः
 सेवकास्त्वोरिति अप्रत्यये स्त्रीलप्रसङ्गात् । किंवा अप्रत्ययेऽभिधानं निधानकमित्युक्तेः
 स्वत्वाविवक्षा । केचित्तु—अप्रत्ययान्तस्य स्त्रीत्वात् प्रजागरातास्त्विलोचनान्ता इति
 समकपदं पठन्ति, सन्निरर्थकम्, “जागर्त्या जागरा इयो” इत्यमरवचनात् ॥ २२

अनूपाय । कठकञ्जि व्रजगौर पठिन्न बाणमन अपेक्षार्य एव कठकञ्जिन्न व्रतिज्ञोर्ध्व
 कञ्ज जागरणे नवनप्राष्ठ व्रजवर्ण ह्येव्राह्मिन्, काशीयं व्राजने काशीयं वर्द्धने षट्कन कञ्जल,
 प नव कनकञ्ज सुनेन पञ्चरत्ना उष्टिग्रा भिन्नाहिल । केह विवरे, केह वा व्रतिज्ञेन कातर
 हट्टेन पठिन्नाहिल, अट्टएव पठिमन ष पठिविन्नहित उष्टग्रविष रमणीय अ.इ। येन एकह
 ह्येव्राह्मिन् । २२

आवहनेवाञ्जनपङ्कलेश-

ताम्बूलरागं बहुलं दधानः ।

चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां

सहोषितानां पतिभिर्लघुत्वम् ॥ २३

अन्वयः । आवहनेवाञ्जनपङ्कलेशः बहुलं ताम्बूलरागं दधानः पतिभिः सहोषितानां
 कान्तः अपि अधरः लघुत्वं चकार ॥ २३

मल्लिनाथः । आवहेति । आवहोऽश्रुपातसंक्रान्तो नेचाञ्जन-
 पङ्कलेशो यस्मिन् सः, बहुलं प्रियपानाभावात् साम्द्रं ताम्बूलरागं
 दधानः पतिभिः, सहोषितानां सह शयितानामङ्गनानां कान्तो
 रम्योऽप्यधरो लघुत्वमस्यत्वं सम्भोगाभावलाघवं चकार सूचय-

अकारित्वर्थः । अस्यः च रोषादगृहीतप्रार्थनायाः सङ्क्षोभिताया एव
वदत्या रात्रिर्गतेत्यनुसम्बेयम् ॥ २३

भरतः । आवहेत्यादि । कासादिदङ्गनामां पतिभिः सङ्क्षोभितानां स्वभावतः कान्तीऽपि
अधरो लघुत्वं चकार दौर्भाग्यं सूचितवानित्यर्थः, अनुपभृतात्वात् । अधरः कौटुम्भः ? रोदना-
दावहो लघो निषाङ्गपङ्क्त्य लीयोऽल्पभागी यत्र तादृशः दयितैरपीतत्वात् बहुलं प्रचुरं
ताम्बूलरागं दधानः ॥ २३

अश्वत्थः । पतिमह एक भवति नम्रम करिणेऽ कोन कोन कामिनीर अधरमेव अति-
मणित छत्रउत्तिश ना पाहेश्वर छत्र मोहनवन्तः कञ्चन-कर्म्ममे मणिन हठेशाहिल । अत्र
पतिशाने तावन्नामे रक्त हहेनेऽ येन मष्टोभाभावे छुडीया अकान करिणहिल । २३

चक्षूषि कान्तान्यपि साञ्जनानि

ताम्बूलरक्तं च सरागमोष्ठम् ।

कुर्वन् सवासं च सुगन्धि वक्त्रं

चक्रे जनः केवलपक्षपातम् ॥ २४

अन्यः । कान्तानि अपि चक्षूषि साञ्जनानि सरागम् मोष्ठं ताम्बूलरक्तं च सुगन्धि
वक्त्रं च सवासं कुर्वन् जनः केवलपक्षपातं चक्रे ॥ २४

मलिनाथः । चक्षूषीति । कान्तानि निसर्गसुन्दराण्यपि चक्षूषि
साञ्जनानि सरागं स्वभावरक्तमोष्ठं ताम्बूलरक्तं च सुगन्धि निसर्ग-
सुरभि वक्त्रं च सवासं वासनामयितं गन्धान्तरवासितं कुर्वन् जनः
कामिनीजनः केवलं पक्षपातं ममताञ्चक्रे । अत्राकिञ्चित्कराञ्जना-
दीनां करणविरोधस्य पक्षपातनिवन्धनत्वेनाभासीकरणाद्विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ॥ २४

भरतः । चक्षूषीत्यादि । श्रीजनः स्वभावतः कान्तान्यपि नेवाणि अञ्जनयुक्तानि
कुर्वन् स्वभावतः सरागमोष्ठं ताम्बूलरक्तं कुर्वन् स्वभावतः सुगन्धि वक्त्रं सवासं कर्पूरादि
मुखशसयुक्तं कुर्वन् केवलं पक्षपातं प्रसादनखेदञ्चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४

अश्वत्थः । श्रीलोक सकल वक्त्रावतः रमणीय चक्रेत कोठल दिश, आठविक वृद्धवर्ष उठेक
तावन्नामे वृद्धित करिण । एत आठविक श्रगकि मुखमणलके कर्पूरादि श्रगक ज्यो गकयुक्त
करिण निष्ठाशोभन अञ्जनानि ज्यो अह अकान पूर्णक केवल कठकलनि अष्टाशोभनीय
पदार्थे गकपाठे पेशादेशाहिल । २४

क्षतैरसञ्चेतितदन्त लब्धैः

सम्भोगकालेऽवगतैः प्रभातैः ।

अशङ्कतान्योन्यकृतं व्यलीकं

वियोगवाङ्मोऽपि जनोऽतिरागात् ॥ २५

अन्वयः । सम्भोगकाले असञ्चिततदनलब्धैः प्रभाते अवनतैः चतैः जनः अतिरागात् वियोगवाङ्मोऽपि (सन्) अन्योन्यकृतं व्यलीकम् अशङ्कतम् ॥ २५

मस्तिनाथः । चतैरिति । सम्भोगकालेऽसञ्चितैः रागाभ्या-
दज्ञातैर्दन्तलब्धैर्दन्तकृतैः चतैर्निमित्तैर्जनः स्त्रीपुंसजनोऽतिरागाद्-
वियोगवाङ्मोऽप्यवियुक्तोऽपि सन्नन्योन्यकृतं व्यलीकं दन्तक्षतापराध-
मशङ्कतं मया न कृतमेतत्कृतं आगतमिति क्रियाकाकापरिज्ञानात्
समशेतेति रागातिरेकोक्तिः ॥ २५

भरतः । चतैरिति । वियोगवाङ्मोऽपि विरहिण्यायुक्तोऽपि जनोऽतिरागादतिकेहान्
चतैरन्योन्येन कृतं व्यलीकमपराधमशङ्कतं शङ्कितवान्, ध्यां रूपं ; किमस्याभ्या कान्तया
दत्तं चतमिति योषिदशङ्कतं पुरुषोऽपि किमस्या अन्येन प्रच्छन्नकामुकेन दत्तं चतमिति शङ्कते
न । कुत इत्याह—कीदृशैः चतैः ? सम्भोगकाले रागाभ्यातया असञ्चितानि अज्ञातानि
दन्तेभ्यो लब्धानि यानि ते, चित्कं संज्ञाने प्रभातकालेऽवगतैः ज्ञातैर्दर्शनात् ॥ २५

अनुवाद । श्री गुरुव उठयेई अतिनर अशूराणे मङ्गलाशेन अवहार, महवान समरे वे
मङ्ग प्रशंरकठ जानिते पात्रे नई, सकाजवेलाय ताश जानिते पात्रिना उमशरा परम्परा
विरहित ना इहेलेउ पदम्परेय कृउ अगशम बलिना नञा करिउठ नाजिन । २६

नेत्रेषुभिः संय [यु] तपक्ष्मपत्रैः

कर्णान्तकृष्टैरुक्केशशूलाः ।

स्तनोरुचक्रास्ततकर्णपाशाः

स्त्रीयोधमुख्या जनिनो विचेरुः ॥ २६

अन्वयः । संयतपक्ष्मपत्रैः कर्णान्तकृष्टैः नेत्रेषुभिः (उपलक्षिताः) उक्केशशूलाः
जनोरुचक्राः ततकर्णपाशाः जयिनः स्त्रीयोधमुख्याः विचेरुः ॥ २६

मस्तिनाथः । नेत्रेति । संयतानि बह्वानि पक्ष्माख्येव पत्राणि
येषां तेः कर्णान्तविश्रान्तेर्नेत्रेरेवेषुभिरुपलक्षिता उरवः केशाः शिरो-
रुहा एव शूलानि शूलायुधानि येषां ते स्तना एवोर्ध्वे चक्राणि
चक्रायुधानि येषां ते, तताः कर्णा एव पाशाः पाशायुधानि येषां ते
जयिनः जयशूलाः स्त्रिय एव योधमुख्याः सुरतसमरवीरभट्टश्रेष्ठा
विचेरुः विजङ्घुः । रूपकालङ्कारः ॥ २६

भरतः । नैवेष्टुमिदं । स्त्रियो यीधसुखा इव यीधुमेष्टा इव विचेदममनि
 क । सयुतानि संयुक्तानि पञ्चाख्यं पञ्चाषि पञ्चा यव तैः कर्णान्कटैः कटाक्षदशायां
 कर्णान्मेष्टुतेनैवेष्टुमिरिव उपलक्षिताः, उरयो मङ्गलः केशाः शूलानौव येषां श्यामत्वात्
 दीर्घत्वात् कामपीडाकारित्वाच्च, सना मङ्गाचक्राचौव येषां विशालपारिमाण्डल्यात्, तताः
 कर्णाः पाशा इव येषां कामुकमनवन्धनयोग्यत्वात् चत एव अयिनः पुञ्जयनशीलाः ॥ २६

अशूराः । पुरुषविक्रमे ह्युक्तं त्वरतमन्त्रादेव अधान वीरकर्मिणो ज्योत्स्नाकेरा मेषाने मरु-
 वन करिष्ठे मणिन । तांशोपेय आकर्षिष्याञ्च नयन-वाप, तांशोऽत नयनलोचनप गोलक वीणा
 तांशोपेय आगोचरवित् केचनकलाप पुरुषविक्रमे शूलैर कार्यं करो । छनमञ्जु महत् चक्रांश्वर
 कार्यं करो । निवृत्त कर्ण, गोलकेश्वर कार्यं करो । २७

पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान्

वासांसि चाम्निष्टमृजानि दृष्ट्वा ।

स्त्रीणां सपत्न्यो जहृषुः प्रभाते

मन्दायमानानुशयैर्मनोभिः ॥ २७

अन्वयः । स्त्रीणां (अलम्ब्यसङ्गमानां सपत्नीनां) चन्दनपङ्कदिग्धान् पयोधरान्
 चाम्निष्टमृजानि वासांसि च सपत्न्यो प्रभाते दृष्ट्वा मन्दायमानानुशयैः मनोभिः जहृषुः ॥ २७

मङ्गिनाथः । पयोधरानिति । स्त्रीणामलम्ब्यसङ्गमानां सपत्नीनां
 चन्दनपङ्केन दिग्धान् लिप्तान्, अविमर्दादविलुप्तचन्दनानित्यर्थः ।
 पयोधरान् स्तनान् । अस्निष्टा विस्मृष्टा अविमर्दादेव अविपर्यस्ता
 मृजा शुचिर्येषां तानि वासांसि च सपत्न्यो लम्ब्यसङ्गमा इति भावः ।
 प्रभाते दृष्ट्वा मन्दायमानः क्षीयमाणोऽनुशयोऽस्त्वमा येषु तेर्मनोभि-
 र्जहृषुः । विफलप्रसाधना एता इति संक्षेपेण इत्यर्थः ॥ २७

भरतः । पयोधरानित्यादि । स्त्रीणां चन्दनपङ्कदिग्धान् लिप्तान् पयोधरान् स्तनान्
 दृष्ट्वा चाम्निष्टमृजानि अनपनीतश्लेषहृष्टावानि वासांसि च वस्त्राणि च दृष्ट्वा प्रभाते तामां
 सपत्न्यो मनोभिः करणभूतैः तैरुपलक्षिता वा जहृषुः कृष्टाः । कीदृशैः ? मन्दायमानोऽनु-
 शयः क्षीयो यव, पूर्वं भर्ता सह सपत्नीज्ञानेनैव वासात क्रोधः उत्पन्नः पञ्चासासां सन्धीमा-
 भावज्ञानात् शीघ्रं मन्दायमानत्वं हृष्यं जातः । सन्धीमे हि मर्दनात् चन्दनच्युतिर्वस्त्र-
 मालिन्यश्च स्यात् ॥ २७

अशूराव । आतःकाले गतिमङ्गलशब्दे वक्षितं कामिनीगणैश्च छनैश्च टनन अविकृतं च
 लङ्घनशब्देन मनिन इव नाई मेधिना औष्ठमङ्गल मण्डोपेयं मने ये केशांशं मकारं हरेषा-
 ङ्गिन, तांशं पुन हरेन एव तांशो मने मने हर्ष अशूचय करिण, अर्थात् तांशिन हरेः मने
 वेणुत्वा मण्डोरे विकर्ण हरेः शब्दे । २९

स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा

रराज लोलोऽपि गुणापहार्यः ।

कुतूहलान्नेत्रगवाक्षसंस्थः

पश्यन्निवान्योन्यमुखानि रागः ॥२८

अन्वयः । स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा लोलीऽपि गुणापहार्यो रागः कुतूहलात् नेत्र-
गवाक्षसंस्थः (सन्) अन्योन्यमुखानि पश्यन् इव रराज ॥ २८

मस्तिनाथः । अथ मानसानुरागस्य नेत्रानुरागभेदेन कामिसुख-
दर्शित्वमुत्प्रेक्षते—स्मरेति । स्मरातुरे कामार्त्ते चेतसि लब्धजन्मा
जातो लोलोऽस्थिरोऽपि गुणापहार्यो गुणप्रलोभनीयो गुणिनि
वस्तुनि विषये स्थिर इत्यर्थः । ईदृशो रागोऽनुरागः कुतूहलात्
कोतुकात् नेत्रयोरेव गवाक्षयोः संस्था स्थितिर्यस्य सोऽन्योन्यनेत्र-
गवाक्षगतः सन्न्योन्यमुखानि स्तोपुंसमुखानि पश्यन्निव रराजेति
रागद्वयस्याभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिमूलैयमुत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ २८

भरतः । स्मरातुर इत्यादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यमुखं पश्यतानेतरक्तिमा उत्प्रेक्ष्यते ।

* रागो रक्तभावो नेत्रयोगवाच्योऽपि स्थितः सन् कुतूहलादन्योन्यमुखानि पश्यन्निव । कौटिल्यः ?
कामिन्त्याः कामुकस्य वा सुखमिति विलीक्यन्निव रराज भीभते अ । कौटिल्यः ? स्मरातुरं
चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः, गुणेन तत्प्रतिपक्षेण दृष्टदोषापर्यायोऽपनेयः अत एव
लोलायस्त्वलः अचिरस्थायिपि रराजेत्युत्कर्षः । किं वा रागोऽनुरागः गुणापहार्यो मुखसौन्द-
र्येण वशीकृतः ॥ २८

अनुवाक । आठःकाले गणपतिगणेश कोनाडूरुठिठे ७९१३ अनुवाक अवाग्री हरेन ७
पत्रगणेशेन ७९१३ वनवर्ती वनिश विर । अहे लक्ष कुतूहलवन्तः हे वन पत्रगणेशेन नेत्रगण
पत्रगणेशेन करिषा पत्रगणेशेन वृषपेक्षिषा विवाज करिठे नागिल . २८

गतेऽतिमूर्तिं प्रणये प्रयुक्ता-

नबुद्धिपूर्वं परिलुप्तसंज्ञः ।

आत्मानुभूतानपि नोपचारान्

स्मरातुरः संस्मरति सं लोकः ॥२९

अन्वयः । स्मरातुरो लोकः प्रणये अतिमूर्तिं गते (सति) नबुद्धिपूर्वं प्रयुक्तान्
आत्मानुभूतान् अपि उपचारान् परिलुप्तसंज्ञः (सन्) न संस्मरति अ ॥ २९

मस्तिनाथः । गत इति । स्मरातुरो लोकः कामिजनः प्रणये

विश्वेतिभूमिं परमां काष्ठां गते सति । 'प्रणयास्त्वमी विश्व-
याच्चाप्रेमाणः' इत्यमरः । अत्रुत्तिपूर्वं रागाभ्यादविवेकपूर्वं प्रयुक्ता-
नात्मानुभूतानपि तत्कालानुभूतानप्युपचारान् नखदन्तादिकर्माणि
परिलुप्तं सन् सन् न संस्मरति स्म । मूढा-
वस्थानुभूतस्य कुतः स्मृतिरिति भावः ॥ २८

भरतः । गते इत्यादि । प्रणये प्रेमाणि अतिभूमिं प्रकटावस्थां गते सति अत्रुत्तिपूर्व-
मविचार्य सुरतकाले स्वयं प्रयुक्तान् कृतानपि उपचारान् नखदन्तचतादीनाम्नानुभूतानपि
तदानीं अरातरत्ने न परिलुप्तं भवत्वात् लोकः प्रभाने न स्मरति स्म "प्रणयं प्रेमाणि विश्वे
याच्चाप्रेमयोरपि" इति वदः ॥ २८

अश्रुवाव । कामादुव लोकत्रा अश्रुवावेन अश्रुव इहेन निवृत्त नखदन्तादिकत् नख
(काननृष्ट इहेन) कानिते पात्रिद्विहिल न । २९

वस्त्रैरनत्युज्ज्वल[त्वन]वर्णैरमै [रम्यवर्णैः]

विलेपनैः सौरभलक्षणीयेः ।

आस्यैश्च लोकः परितोषकान्तै-

रसूचयल्लवपदं रहस्यम् ॥ ३०

अन्वयः । लोकः अनत्युज्ज्वलवर्णैः (तथापि) वस्त्रैः सौरभलक्षणीयेः विलेपनैः,
परितोषकान्तैः आस्यैः च रहस्यं लवपदम् असूचयत् ॥ ३०

मङ्गनाथः । वस्त्रैरिति । लोकः कामुकलोकोऽनत्युज्ज्वलवर्णैः
परिस्फुटितत्वादनतिविमलैस्तथापि रम्यमेनाहरेः वस्त्रैः सौरभलक्ष-
णीयेः परिमलानुमेयेर्विलेपनैः परितोषेण सुरतसन्तोषेण कान्तैः
प्रसन्नैरास्यैश्च रहसि भवं रहस्यं सुरतं लवपदं लव्यास्यदमसूचयत् ।
तासां सम्भोगशृङ्गारो लिङ्गानुमेयोऽभूदित्यर्थः ॥ ३०

भरतः । वस्त्रैरित्यादि । लोको वस्त्रादिचित्रैः रहस्यं रहसि भवं सुरतमसूचयत् प्रका-
शितवान् । कौटुम्भः ? लवपदं प्राप्तचित्रं कामिषु प्राप्तवसरं वा । वस्त्रैः कौटुम्भैः ?
अनत्युज्ज्वलवर्णैः परिस्फुटितत्वादनतिविमलैस्तथापि रम्यमेनाहरेः वस्त्रैः सौरभलक्ष-
णीयेः । 'सज्जत् विज्जत् स्फुट'मिति कौषः । विलेपनैः कौटुम्भैः ? सौरभलक्षणीयेः सौरभेण
शरीरगतसुरभिलसाचेन लक्षणीयेरनुमेयैः । आस्यैः कौटुम्भैः ? परितोषकान्तैः अधराम-
पनावस्थादिलेपेऽपि परितोषेण कृतार्थताजगितानन्देन कमनोयैः ॥ ३०

अश्रुवाव । कामादुव लोकत्रा अश्रुवावेन अश्रुव इहेन निवृत्त नखदन्तादिकत् नख
अश्रुव अश्रुवेन कूटुम्भचन्मनित्र नेपन एव अश्रुवान्म अश्रुव मूखमोल वारा गेगने कृ
ने नख अश्रुव-वापात्र-चित्र तां अश्रुव कर्त्तुं नादिन । ३०

प्रातस्तारां चन्दनलिप्तगात्राः

प्रच्छाद्य हस्तैरधरं वदन्तः ।

शाम्यन्निमेषाः सुतरां युवानः

प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयम् ॥ ३१

अन्वयः । प्रातस्तारां चन्दनलिप्तगात्राः हस्तैः अधरं प्रच्छाद्य वदन्तः शाम्यन्निमेषाः युवानः निगूहनीयं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म ॥ ३१

मस्तिनाथः । प्रातस्तारामिति । प्रातस्तारामत्यन्तप्रातःकाले सूर्योदयात् प्रागेवेत्यर्थः । अव्ययत्वादाम्प्रत्ययः । चन्दनलिप्तगात्रा नखक्षतनिगूहनायेति भावः । हस्तैरधरं प्रच्छाद्य वदन्तः । दन्त-क्षतनिगूहनार्थमिति भावः । शाम्यन्निमेषा रात्रिजागरणपिशुन-निद्रानिष्कृष्टवार्थमक्षतनिमेषा इत्यर्थः । युवानो निगूहनीयं गोप्यं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म । यन्निगूह्य निगूहनार्थं चेष्टितं तदेव तत्प्रकाशं जातमिति विरुद्धकार्यस्यात्पत्तिरूपा विषमालङ्कारः ॥ ३१

भरतः । प्रातस्तारमित्यादि । भवति प्रातःकाले नखक्षतादिसङ्कीपनार्थं चन्दनेन लिप्तगात्रा अपि दन्तक्षतसङ्कीपनार्थं गुरुसमीपे हस्तैरधरं प्रच्छाद्य वदन्तीषि जागरणनिद्रा-निद्राव्यपगमार्थं शाम्यन्निमेषा निमेषं वारयन्तीषि युवानः निगूहनीयं सङ्कीपनीयं सुतरं सुतरामिति शयेन प्रकाशयन्ति स्म, सङ्कीपनेनैव नखक्षताद्यनुमानात् । यद्वा शाम्यन्निमेषाः सन्तः प्रकाशयन्ति निमेषाणां भावत्यागदर्शनात् सौच्यामत्र गुणः । 'तस्मैऽस्मात्प्रवृत्तये यव सौच्यार्थस्यापि दर्शनम् ।' अत्र सुरतस्य संगुप्ततया सौख्यत्वम् ॥ ३१

अश्वत्थाम । युवकगण अङ्गुली नखक्षतं गोपनं करिवारं कञ्च गात्रे चन्दनं लेपनं करिष्य, पञ्चक्षतं निवारणं कञ्च इत्थं वारं अधरपक्षं आच्छादितं करिष्य । एवं रात्रिजागरणपिशुन-चिह्नं गोपनमानसं चक्षुर निद्रय वक्ष्य करिष्येति शिष्टाई । गोपनीयं अः-वापात्र एतन्वात्रे अकाशं करिष्य करिष्य । ३१

साम्नेव लोके विजितेऽपि वामे

[जितेऽपि लोके मधुरेण वामे]

किमुद्यतं भूधनुरप्रसङ्गम् ।

हन्तुं क्षमो वा वदं लोचनेषु-

दिग्धो विषेणैव किमञ्जनेन ॥ ३२

अवयः । हे वामे ! सखे ! लोके जितेऽपि अप्रमत्तं भूधनुः किम् उद्यतं (किं च) हन्तुं चमः, लोचनेषु विषेण इव अक्षनेन किं दिग्धः ? ॥ ३२

मङ्गिनाथः । साम्नेति । हे वामे वक्रशीले ! साम्नेव येन केनचिद्वृक्षेष्टितेनैव लोके कामिजने जितेऽप्यप्रमत्तं दुःसहं भूधेव धनुर्भूधनुः किमुद्यतं किमर्थमुत्क्षिप्तं, किञ्च हन्तुं चमः केवल एव समर्थो लोचनेषुर्नेत्रबाणो विषेणैवाक्षनेन किं किमर्थं दिग्धो लिप्तः । कररुहसाध्ये किं परशुनेति भावः ॥ ३२

भरतः । जित इत्यादि । युवान इत्युच्यते किमप्यप्रमत्तः । हे वामे ! प्रतिज्ञा-
वर्तिनि । लोके चाऽप्यधि मधुरेण माधुर्यगुणेन स्वभावसिद्धोपायेन प्रियवचनेन वा जितेऽपि पराभूतेऽपि वशीकृतेऽपि सोढुमशक्यं भूधनुः किमर्थमुद्यतमुत्क्षिप्तम् ? अथच लोचनरूपशरः स्वमेवास्मान् हन्तुं चमः समर्थः तत् किं विषेणैवाक्षनेन वा दिग्धो लिप्तः तत्त्वं वद, वतेति पाठे श्लेदे । स्वभावैरेव कार्यस्य सिद्धौ किमधिककल्पनया ? भाविकत्वमव गुणः, अहं तदायत एवेत्यभिप्रायप्रकाशात् 'सामिप्रायोक्तिविन्यासी भाविकत्वं प्रपद्यते' इति ॥ ३२

अनुवाद । हे अठिकूलवर्तिनि । आभात्र आश्रय काशुकलोकक वचन एव कोन उपाय
वात्र लक्ष्य कर्ता वात्र, उदे कि लक्ष्य लक्ष्य कथं कथं उद्यत कर्तुं ! कि निमित्तं वा वदः
पूज्यवचन समर्थ नमनवागक विवम अक्षन वात्र निष्ठ कर्तुं वद वदि ? ७२

दन्तच्छदे प्रज्वलिताग्निकल्पे

ताम्बूलरागस्तृणभारतुल्यः ।

न्यस्तः किमित्युचुरपेतभाव

गोष्ठीषु नारीस्तृणौर्युवानः ॥ ३३

अवयः । उपेतभावाः युवानः गोष्ठीषु तरुणीः नारीः प्रज्वलिताग्निकल्पे दन्तच्छदे
तृणभारतुल्यः ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः ? इत्युचुः ॥ ३३

मङ्गिनाथः । दन्तेति । उपेतभावा युक्तानुरागा युवानो
गोष्ठीषु नर्मगोष्ठीषु तरुणीस्तृणवयस्का नारीः प्रज्वलिताग्निकल्पे
दन्तच्छदेऽधरे तृणभारतुल्यस्ताम्बूलरागः किमिति न्यस्त इत्युचु
पूर्ववद्भावः ॥ ३३

भरतः । दन्तेत्यादि । दन्तच्छदे ओष्ठे ताम्बूलरागः किमर्थं न्यस्तः । कौटुम्भी ?
प्रज्वलितवक्रसदृशे स्वभावती लोहितत्वादकृद्वाक्कलाह । कौटुम्भी ? तृणभारमनो
निष्प्रयोजनत्वात् अत्युद्दीपकत्वाच्च वद्मो तृणप्रक्षेपो भृशसुद्दीपको भवति इत्येवं युवानस्तृणा
उपेतभावा उपनतरागाः सनस्तृणीः नारीः गोष्ठीषु स्त्रीसमासु स्थिता इति उचुः ॥ ३३

লাগিল ; তোমরা তোমাদের ঐ অভাবত: রক্তবর্ণ, আনাদিগকে বন্ধ করিতে পাই অস্বিত্য
 অথব কি লজ্জা অনর্থক উদ্দীপক তাহুল্লরানে রঞ্জিত কর বস দেখি? ৩৩

सूखावगाहानि भू [यु] तानि लक्ष्मणा

शुचीनि सन्तापहराण्युरुणि ।

प्रबुद्धनारीमुखपङ्कजानि

प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः ॥३४

अन्वयः । सुखावगाहनि लक्ष्म-भूतानि मुच्यन्ति सन्नापहराणि उक्तानि प्रमुच्यन्तरी-
मुखपञ्चजानि गृह्याणि प्रातः सरासोव रेजुः ॥ १४

मल्लिनाथः । सुखेति । सुखावगाहानि सुखकारप्रवेशानि
नक्ष्म्या शोभया भूतानि पूर्णानि शुचीनि निर्मलानि सन्ताप-
हराणि ह्यायया शैत्येन च तापहारौणि उरूणि विपुलानि प्रवृद्धानि
विनिद्राणि नारीमुखान्येव नारीमुखानीव च पङ्कजानि येषां तानि
गृह्णाणि प्रातः सरांसीव रेजुः ॥ १४ '

भरतः । सुखेत्यादि । प्रातः प्रभातकाले गृहाणि सरांसीव रजः शोभन्ते स्म ।
 क्रीडशानि मुखहेतुरवगाही यत्र तानि, लक्ष्या सम्पत्त्या शोभया वा युताणि, पृथ्वीनि पवित्राणि
 सन्नापहराणि घर्षादिकेलापहारीणि, स्रक्णि मृद्धानि, प्रमुद्धानि विनिद्राणि नारीमुखान्येव
 पथे तानीव पङ्क्त्यानि येष ॥ ३४

অণুবাদ। সুখের স্তম্ভ বাহাতে অবগাহন করা যায়, সম্পত্তি বা শোভার বাহা পরিপূর্ণ, নির্বল ছাড়া ছাড়া বাহা সম্ভাপহারী এবং বাহাতে রমণীগণের যদনয়ন কমলনিচর প্রফুল্লিত হইয়াছে, প্রান্তকালে সেইরূপ বড় বড় গৃহগুলি সরসবনের স্তায় শোভা পাইতে লাগিল। ৩৪

संमृष्टसिक्ताचिंतचारुपुष्पे-

रामोदवह्, व्यसुगन्धभागैः ।

लक्ष्मीर्विजिग्यं भवनेः समृद्धैः

सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य ॥ ३५

अथशः । संनृपसिक्ताशितवारुपुषैः आनीदवद्व्यसुगन्धभागेः सधर्तैः भवनेः द्वैः
अपि सेव्यस्य गन्दनस्य लक्ष्मीः विजिग्ये ॥ ३५

मक्षिनाथः । संमृष्टेति । संमृष्टानि विरजोक्तानि च तानि
सिक्तानि च तानि च तान्यर्पितचारुपुष्पाणि विन्यस्तारम्यकुसुमानि

परिमलद्रव्यैः सुगन्धाः शोभनगन्धा भागाः प्रदेशा येषां ते । गन्ध-
स्येवेतदेकान्तग्रहणात् सांक्रामिके तदभावः । सभृङ्गैः गन्धाकृत-
भृङ्गैर्भवनेर्देवैरपि सेव्यस्य नन्दनस्य लक्ष्मोर्विजिग्ये विजिता ॥ ३५

भरतः । संसृष्ट्यादि । देवैरिन्द्रादिभिरपि सेव्यस्य नन्दनवनस्य लक्ष्मीः सम्पत्तिः शं भा
या मवनेः गृहैः प्रातर्विजिग्ये जिता, कर्मणि ठी । कौटुम्भीः ? पूर्वं संसृष्टानि अपनौतरजासि
विद्यात् सिक्तानि संसृष्टसिक्तानि पूर्वकालस्यापरकालेनेति कर्मधारय इति परः । स्वमते
एकार्थतालोप । अर्चितानि पूजितानि चारुणि शोभमानानि पुष्पाणि येषु तानि, पश्चात्
संसृष्टसिक्तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति पुनः कर्मधारयः । आनोदवर्गिद्वयैश्चन्दनादिभिः
सुगन्धा भागा एकदेशा येषां, सूतसुरभिपूतैरित्यादौ गन्धशब्दो गुणवाचीति टीकाकृतवचनाद-
भिधानाद्वा इत्यप्यथाभावः । भृङ्गैरामोदागुसारित्वादभयरैः सह वर्तमानानि नन्दनमप्येवं
भवति । उदात्तता गुणोऽसंसृष्टसिक्तेत्यादिभिर्विशेषणैर्धौगात्, 'उक्तौर्विशेषणैर्धौगी यस्तु
साम्यादुदात्तता ॥' ३५

अनुगत । पत्रिकृत ए०० पौठ अमृत मनोहर गुणैः सुगन्धित, कण्ठो लज्जित गन्ध-
गुणैः सुगन्धित ए०० मोरठाकृष्टे दुर्गावली-गन्धित गुंशवली, देवदेविठ नमनकाननेत्र
निताडके ७३ करिग्राहिण । ७६

अक्षोः पतन्नीलसरोजलोभा-

भृङ्गः करेणाल्पधिया निरस्तः ।

ससन्न[ददंश]ताम्राम्बु रुहाभिसन्धि-

स्तृष्णातुरः पाणितलेऽपि धृष्णुः ॥ ३६

अन्वयः । नीलसरोजलोभात् अक्षोः पतन् अल्पधिया (कयाचित्) करेण निरस्तः
स्तृष्णातुरः धृष्णुः भृङ्गः ताम्राम्बुरुहाभिसन्धिः (सन्) पाणितलेऽपि ससन्न ॥ ३६

गङ्गिनाथः । अक्षोरिति । नीलसरोजं नीलोत्पलमिति
लोभादक्षोः पतन्नल्पधिया मूढया कयाचित् करेण निरस्त-
स्तृष्णातुरः पिपासार्त्ता धृष्णुर्धृष्टो भृङ्गस्ताम्राम्बुरुहमित्यभिसन्धि-
रभिप्रायो यस्य, तथा भ्रान्तः पाणितलेऽपि । अक्षोरिवेति भावः ।
ससन्न संसक्तः । ददंशेति पाठे दष्टवानित्यर्थः । उभयत्र भ्रान्ति-
मानलङ्कार इति सजातीयसंसृष्टिः ॥ ३६

भरतः । अक्षोरित्यादि । नीलसरोजमेतदिति मत्वा तज्जोभात् अक्षोः पतन् भृङ्गः
कयाचिदल्पधिया मुग्धया करेण निरस्तः सन् पाणितलेऽपि तां ददंश दष्टवान्, यतः करं
दृष्ट रक्तपद्ममित्यभिसन्धिरभिप्रायी यस्य । कौटुम्भीः ? दृष्णातुरः दृष्णाव्ययः, धृष्णुः प्रगल्भः ।

সৌকুমার্যমত্ গুণাঃ, অশ্বীঃ স্তরস্য চৌত্বল্যেন নিরুপযাত্ । 'অনিহুরলং যন্ প্রাভুঃ
সৌকুমার্যং তদুচ্যতে' ॥ ২৬

অর্থঃ । একটি ভ্রমর নীলপদ্মজ্ঞানে কোন মুক্কাভনার চকুর উপর পড়িলে সে তাকে
হস্তসকলনে তাড়াইয়া দিলে ও সেই ভূকণীভর দুঃস্থল তখন রক্তাশ্রু মনে করিয়া সেই
হস্ত লাগিয়া রহিল । ৩৬

বিলোলতাং চক্ষুষি হস্তবেপথুং
ভুবোর্বিম্বঙ্গং স্তনযুগ্মবল্লিতম্ ।
বিভূষণানাং ক্লণিতং চ ষট্পদো
গুরুর্যথা নৃত্যবিধৌ সমাদধে ॥ ২৭

অন্বয়ঃ । ষট্পদো নৃত্যবিধৌ গুরুর্যথা চক্ষুষি বিলোলতাং হস্তবেপথুং ভুবোর্বিম্বঙ্গং স্তন-
যুগ্মবল্লিতং বিভূষণানাং ক্লণিতং সমাদধে ॥ ২৭

মঞ্জিনাথঃ । বিলোলতামিতি । ষট্পদো নৃত্যবিধৌ নৃত্যকর্মণি ।
গুরুর্যথা গুরুরিব নাট্যাচার্য্য ইব চক্ষুষি দৃষ্টৌ বিলোলতাং চাক্ষুশ্যং
হস্তবেপথুং হস্তচলনং ভুবোর্বিম্বঙ্গং কৌটিল্যং স্তনযুগ্মে বল্লিত-
মুত্পতনং বিভূষণানাং ক্লণিতং চ সমাদধে নিদধে । গুরুর্যথৈতু্যপমা-
লঙ্কারঃ ॥ ২৭

অন্বয়ঃ । বিলোলতামিত্যাদি । যথা গুরুনৈত্যাচার্য্যৌ নৃত্যকর্মণি শিষ্যায়াং কল্যাণিত
চক্ষুষি বিলোলতাং চাক্ষুশ্যং হস্তবেপথুং কণ্ঠ্যং ভুবোর্বিম্বঙ্গমন্যথাকারণং স্তনযুগলস্য
বাল্লিতং চলনং বিভূষণানামলঙ্কারাণাং ক্লণিতং শিষ্ণিতং সমাদধে জনয়তি, তথা ষট্পদোপি
সমাদধে ক্লতবান্ অমরবাধায়াং কাচিত্ নৃত্যমিব অকারিত্যর্থঃ । প্রীদিরম গুরুশ্চক্ষুর্বিলোলতা-
প্রতিমির্ভূম্যস্য নির্বাছান । 'বিবচিত্তার্থনির্বাছঃ কাব্যে প্রীদিরসি স্মৃতা' ॥ ২৭

অনুবাদ । এই ভ্রমর কোন রমণীর চকু, হস্ত, ক্র, স্তন, এবং বলকারের উপর বারংবার
উড়িয়া উড়িয়া বসিতে লাগিল ; তাহাতে বোধ হইতে লাগিল, যেন সে সেই রমণীকে নৃত্য-
শিক্ষকের স্থায় চকুর চাক্ষুশ্য, হস্তের কণ্ঠ্য, স্তনের সকলন, স্তনযুগলের ভঙ্গী এবং ভূষণের
কলঙ্কান শিখা দিতেছে । ৩৭

অথানুকূলান্ কুলধর্মসম্পদো
বিধায় বেশান্ সুদিবঃ পুরৌজনঃ ।
প্রবোধকালৈ শতমন্যুবিদ্বিষঃ
প্রচক্রমে রাজনিকेतনং প্রতি ॥ ২৮

अन्वयः । अथ सुदिवः पुरीजनः कुलधर्मसम्पदाम् अनुकूलान् वेशान् विधाय शतमन्यु-
विशिषः प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रति (गन्तुं) प्रचक्रमे ॥ ३८

मञ्जिनाथः । अथेति । अथ प्रभातानन्तरं शोभनं नित्यमङ्गलं
दिवा दिनं यस्य स सुदिवः । “सुप्रातसुखसुदिवः—” इत्यादिना
बहुव्रीहिसमासेऽचप्रत्ययान्ती निपातः । पुरीजनो लङ्कानिवासि-
जनः कुलधर्मसम्पदां वंशाचारविभूतीनामनुकूलाननुरूपान् वेशान्
नेपथ्यानि विधाय शतमन्युर्विशिष इन्द्रशत्रो रावणस्य प्रबोधकाले
राजनिकेतनं प्रति राजभवनमुद्दिश्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रक्षान्त इत्यर्थः ।
“प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति तड् ॥ ३८

भरतः । अथेत्यादि । अनन्तरं पुरीजनी लङ्कानिवासिजनो वेशान् विधाय कृत्वा शत-
मन्युर्विशिषः इन्द्रशत्रोः रावणस्य प्रबोधकाले निद्राभङ्गसमये राजगृहं प्रति सज्ज्योक्त्य
प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः, प्रोपादारभ्ये इति मं । कौटशान् ? कुलधर्मस्य कुलाचारस्य या
सम्पद्भिभूतिस्यस्या अनुकूलान् सदृशान् कुलोचितानित्यर्थः । कौटशः ? सुदिवः प्रतिदिनं
प्रातःकल्याणत्वात् शोभनं दिवा यस्य, दिवाशब्दः सप्तम्यन्ताव्यय इति ये वदन्ति तन्मते शोभनं
दिवा दिवसे कर्म यस्येति वियङ्, राजादित्यान् सुदिवो निपातित इति काशपाः स्वादिभ्यो
दिवादेरिति सूत्रेण उपस्ययमाह क्रमशोऽनरः स्वमते स्वार्थे चाः, तन्मालविश्लेष्य । हरेरभावः ॥ ३८

अश्वत्थाम । त्रायि अङ्कात् हरेण निताङ्गुली लङ्कावासी लोकेन्द्रः वरुणाङ्गुलप, वरुणाङ्गुलप
७ मन्मथेन अङ्गुलप वेषभूषा करिष्य । त्रायपत्र उठिवात्र मयरे त्राङ्गुलपत्र न्दिके छलिते
लागिज । ७८

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ताः

पूरा [वेगात्] जलानां [जलोघाः] पुरमन्दिरैभ्यः ।

आपूर्य रथ्या[ः] सरितो जनौघा

राजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त ॥ ३९

अन्वयः । शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ताः जलानां पूरा इव पुरमन्दिरैभ्यः (प्रवृत्ताः) जनौघाः
रथ्यासरितः आपूर्य राजाङ्गनाम्भोधिम् अपूरयन्त ॥ ३९

मञ्जिनाथः । शैलेति । शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ता निःसृता
जलानां पूरा ओघा इव पुरमन्दिरैभ्यः प्रवृत्ता निर्गता जनौघा जन
समूहा रथ्याः सरित इव रथ्यासरितः । उपमितसमासः । आपूर्य
पूरयित्वा राज्ञामङ्गनाम्भोधिमिव राजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त ॥ ३९

भरतः । शैलेन्द्रेत्यादि । यथा जलानां वारीणामौघाः पूराः प्रवाहाः शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः
प्रवृत्ताः सरितो नदीः आपूर्यः वेगात् सागरं पूरयन्ति, तथा जनौघाः लोकसमूहाः

पुरमन्दिरैः सङ्गाद्यैः प्रहृष्टा रथाः प्रतीक्षीरापूर्व्य वेगात् राजाङ्गम् राक्षी रावणस्य
चत्वरमपूरयन् । तवर्गपञ्चमीपात्ममङ्गलमिति विभः । पृथ्वीदरादित्वात् चत्वरमिति पाणि-
नोऽयः । स्मरते मनोषादित्वादिभाषया चत्वरम् ॥ २८

अश्वान् । तेनरात्रि-पुननकम् इहेते निर्गठ इहेषाः । जगन्नामि येन नवीनगतेक पूर्ण
कत्रिणं मनुजके पूर्ण कत्रे, तेननि लोकमयूह मकाननत्रेण गृहमकम् इहेते निर्गठ इहेषा
नवीकुम् । रात्रिगण पूर्ण कत्रिणं, मयूहाकारं ययुरं रात्रिउवन पूर्ण कत्रिणं । ७२

सम्बोधकालात् विदशेन्द्रशत्रोः

प्रागूर्ध्वं शोधं परिशुष्यमाणाः ।

हीना महान्तश्च समत्वमौयु-

र्हाः[र्हा]स्थैरवज्ञापकृषाचिदृष्टाः ॥ ४०

अन्वयः । विदशेन्द्रशत्रोः सम्बोधकालात् प्राक् ऊर्ध्वशोधं परिशुष्यमाणाः हीनाः महान्तः
हाःस्थैः अवज्ञापकृषाचिदृष्टाः (सन्तः) समत्वं ईयुः ॥ ४०

मङ्गिनाथः । सम्बोधेति । विदशेन्द्रशत्रो रावणस्य सम्बोध-
कालात् प्रबोधकालात् प्राक् पूर्वमूर्ध्वं शुषित्वोर्ध्वशोधम् । “ऊर्ध्वं
शुषिपुरोः” इति णसुत्पत्ययः । परिशुष्यमाणा ऊर्ध्वशोध इव
वालातपे स्थाप्यमाना इत्यर्थः । शुषेर्ष्यन्तात् कर्मणि सटः शान-
जादेशः । हीना अपत्या महान्तोऽधिकाश्च, हारि तिष्ठन्तीति हाःस्था
दौवारिकाः । “सुषि स्थः” इति कप्रत्ययः । “स्वरवसानयोर्विस-
र्जनीयः” । “विसर्जनोयस्य सः” । तैरवज्ञया अनादरेण पक्षेणाप्या
क्रूरचक्षुषा दृष्टाः सन्तः समत्वं तुल्यकक्षया ईयुः संगत्य स्त्रिता
इत्यर्थः । न आधिकारदृष्टानां न्यूनाधिकविचार इति भावः ॥ ४०

अरतः । प्रबोधेत्यादि । विदशेन्द्रशत्रोः रावणस्य प्रबोधकालात् मित्राभङ्गसमयात् प्राक्
पूर्वं हीना महान्तश्च जनाः समत्वं तुल्यताम् ईयुः प्राप्ताः । दौवारिकैः सर्वेषां भवेन्नविधानम् ।
कौडम्बाः ? ऊर्ध्वशोधं परिशुष्यमाणा ऊर्ध्वशोधमिति यदुक्तं तद्विशेषेण समुखादिशोधनं
नृपनार्षम् ऊर्ध्वात् शुषिपुरेः स्तार्धे च्छा चमिति परः । किमयं करिष्यतीति नासान् शुष्कास्य-
कण्ठगानुका वासन्नित्यर्थः । हास्थैः दौवारिकैरवज्ञया अनादरेण यत्पक्षं कृषमणि चक्षुसेन
दृष्टा हारि तिष्ठन्तीति हास्थाः जनजनादिति ऊः, मनोषादित्वादिभाषया विसर्गलोपः,
कादिपुनश्चक्षुषी लुप्तेति क्रमदौस्वरसूत्रम् ॥ ४०

अश्वान् । हेन-नक्षत्राण्यत्र निशाउज्ज्वलं पूर्वे तांशं उर मयवेत लोकमिनेत्र
वचनकठेठां लुक् इहेते गानिज । धनी, निर्जन हेतव, उर मकलेहे वात्रवानेन अवच्छा-
यक क्रक वृद्धेते वृद्धे इहेषा मयान अवदा शास इहेन । ४०

गुरुश्चक्षत्-करकर्णजिह्वै-

रवज्ञयायाङ्गुलिसंगृहीतैः ।

रक्षांस्यनायासहृतैरुपास्यः

कपोलं लीनालिकुलैर्गजेन्द्रैः ॥ ४१

अन्वयः । (अथ) रक्षांसि गुरुश्चक्षत् करकर्णजिह्वैः अवज्ञया अयाङ्गुलिसंगृहीतैः अनायासहृतैः कपोललीनालिकुलैः गजेन्द्रैः उपास्यः ॥ ४१

मङ्गिनाथः । गुर्विति । अथ रक्षांसि राक्षसा गुरु दुर्भरमुहमहश्चक्षत् करः कर्णा जिह्वाश्च करकर्णजिह्वं येषां तैरवज्ञया अनादरेण अयाङ्गुल्या अङ्गुल्यग्रेण संगृहीतैरनायासेनाप्रयत्नेन हृतैः प्रजोदितैः कपोलेषु लीनान्यलिकुलानि येषां तैर्मदसाविभरित्वर्थः । गजेन्द्रैः साधनेरुपतस्युः सिधेविरै ॥ ४१

भरतः । गुर्वित्यादि । कतिचिद्रक्षांसि राक्षसा गजेन्द्रैरुपास्युः मत्तहलिनो गृहीत्वा रावणं सेवितवन्तः । कीदृशैः ? गुरवोऽस्तव्यः उरवो महापरिमाणाः अचलः अचलाः कराः शुक्लाः कर्णाः जिह्वाश्च येषां ते , अवज्ञया अनादरेण अङ्गुल्यग्रेण संगृहीतैः धृतैः अङ्गुलीरयम् अयाङ्गुलिरिति राजदन्तादिरिति परः, स्वमते एकदेशेऽपि समुदायोपचारात् कर्मधारयः । अग्रे अगतः स्थाने अङ्गुल्या पादाङ्गुलेन संगृहीतैरिति केचित् । अनादासेन हृतं शनैः शनैः प्रेरितैर्मत्तत्वात् कपोले लीनानि अमरकुलानि येषां रैः ॥ ४१

अनुवाकः । शशांश्वरं हूलं ७ वृहत् ७७, मर्लणं ठकल कर्ब ७ जिह्वा, श्वात्रं पाशाङ्गुलं शत्रा मन्वत् ७११ शशांश्वरं गङ्गाङ्गुलं मन्वत्क अलिकूल उपविष्टे मेहे मकल अथान अथान १७० उपहार निशं शोकमगणं श्रावणं सेवां करिष्ठे मागिन् , ४१

निष्कृतमत्तद्विपकुम्भमांसैः

संपृक्तमुक्तैर्हरयोऽयपादैः ।

आनिज्यिरे श्रेणीकृतास्तथान्यैः

परस्परं बालधिसंनिबद्धाः ॥ ४२

अन्वयः । तथा अन्यैः निष्कृतमत्तद्विपकुम्भमांसैः (अत एव) संपृक्तमुक्तैः अयपादैः (उपलक्षिताः) श्रेणीकृताः परस्परं बालधि-सन्निबद्धा हरयः आनिज्यिरे ॥ ४२

मङ्गिनाथः । निज्जत्तेति । तथा अन्ये राक्षसैर्निष्कृतानि निस्त्रुनानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि येस्तैः । अत एव संपृक्तमुक्तैः संसक्त-मुक्ताफलैरयपादैः पादाघैरुपलक्षिताः । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः

श्रेणोक्तताः पङ्क्तौक्ताः । “श्रेण्यादयः कृतादिभिः” इति च्यर्थे
तत्पुरुषः । परस्परं बालाधिषु सन्निवृत्ता अन्योन्यपुच्छप्रयिता
इत्यर्थः । हरयो बाह्वजभूताः सिंहा आनिग्विरे आनीताः ॥ ४२

भरतः । निरुक्तेत्यादि । अन्यैः राक्षसैर्हरयः सिंहाः आनिग्विरे आनीताः, तथा
पूर्वापेक्षया अथपादैः पादायैरुपलब्धिताः । कौटुम्भैः ? निरुक्तानि क्लृप्तानि मत्तविपानां
कुम्भमांसानि यैः, संयुक्ताः संयुक्ताः गजकुम्भस्यमुक्ता यव । कौटुम्भाः ? श्रेणीकृता, अश्रेणयः
श्रेणयः कृता अभिधानं नियामकमित्युक्तेश्च श्रेण्यादयः कृतादिना समासः इति बोध्यः,
परस्परमन्योन्यस्य पुच्छेन वृद्धाः । षष्ठा अमादेशे लोकोपचारादिति विद्यासागरः, क्रिया
विशेषमिति केचित्, स्वमते मनोधादित्वात् ॥ ४२

अश्ववाप । अश्व कटक कुनि राक्षस रावणैरनेवारं जङ्ग, पन्नपन्नैरं जाङ्गलैरं महित
वद् अश्वेषु एक पात्रं सिंहा आनिग्विरे । नृदे सिंहा कुनिरं मन्त्रं चरणाङ्गुलिं नृदे
इति पात्रं ७ बुद्धावलो मन्त्रं दिन । ४२

उपेक्षिता देवगणैस्त्रसद्भि-

निशाचरैर्वीतभयैर्निरुक्ताः ।

तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां

प्रफुल्ल[सजाल]पुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३

अन्वयः । तसद्भिः देवगणैः उपेक्षिताः वीतभयैः निशाचरैस्तु निरुक्ताः सुरद्रुमाणां
प्रफुल्लपुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः (सनाः) तस्मिन् अदृश्यन्त ॥ ४३

मङ्गिनाथः । उपेक्षिता इति । तसद्भिर्पचेतुं अस्त्रद्विर्देवगणै-
रुपेक्षिताः परिहृता वीतभयैर्निर्भीकैर्निशाचरैस्तु निरुक्ताः श्लिष्टाः
सुरद्रुमाणां प्रफुल्लपुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः सन्तस्तस्मिन् राजाङ्गनेऽदृ-
श्यन्त दृष्टाः । अत्र प्रस्तुतसुरकुसुमप्रक्षेपकार्यवर्णनात् प्रस्तुतमेव
स्वर्गजयाख्यकारणं गम्यत इति पर्थ्यायोक्तमलङ्कारः । ‘कारणं
गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् प्रस्तुतत्वेन संख्यं तत्पर्थ्यायोक्त-
मुच्यते ॥’ इति लक्षणात् ॥ ४३

भरतः । उपेक्षितात्यादि । यस्मिन् राजाङ्गने सुरद्रुमाणां पारिजातादीनां प्रकीर्णां
विनिष्ठाः जालेन कलिकया संहिताः पुष्पस्तवकाः अदृश्यन्त दृष्टाः, सेवकैरित्यर्थात् ।
कौटुम्भाः ? तसद्भिस्तसं गच्छद्भिर्देवगणैरुपेक्षिता रक्षिताः, अनक्तमेत्यादिना तसैर्वि-
कथ्येन श्यन् विहित इति पक्षे शब्दः । वीतभयैर्विशालैर्निशाचरैर्निरुक्ताः क्लृप्ताः ।
‘वीतभयैरिति पाठे किमेतैः स्थितैरिति निर्द्देशः । “जालं गवाक्षे आनाये कोरके
दन्धमेद्वयो” इति विनः ॥ ४३

अनुवाक । नमस्तस्मै । ये सकल पात्रिजात भुक्तेर कनिकाणि उग्रे त्याग करिष्य
आमिषादिभ्यः, निर्दोषं त्राकमेव । नमै कनिकां मरिचं विकसितं पुष्पञ्च हिंदि ॥
आनित्रा नमै त्राकमेव हृदि त्राचिषाके, तथा नित्राहिज । ४७

निराकरिण्डुद्विजकुञ्जराणां

दृषीकृताशेषगुणोऽतिमोहात् ।

पापाशयानभ्युदयार्थमार्चीत्

प्राग्ब्रह्मरक्षःप्रवरान् दशास्यः ॥ ४४

अन्वयः । अतिमोहात् दृषीकृताशेषगुणः (अत एव) द्विजकुञ्जराणां (पूजां) निरा
करिण्डुः दशास्यः अभ्युदयार्थं पापाशयान् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् प्राक् मार्चीत् ॥ ४४

मस्मिनाथः । निरिति । अतिमोहादतिमौह्यात् दृषीकृता-
शेषगुणः पूजाहेतुत्वेनागणितगुणगरिमा अत एव द्विजकुञ्जराणां
वैलोक्यपूज्यानां वसिष्ठादिद्विजश्रेष्ठानां पूजामिति शेषः । अन्यथा
“न लोक—” इत्यादिनिषेधेन षष्ठोविरोधात् । निराकरिण्डुनि-
राकर्ता । पूज्यपूजाव्यतिक्रमशील इत्यर्थः । “अलङ्कृ—” इत्या-
दिना इण्यच् । केचित् सामान्येन निराकरिण्डुनिराकरणशोल
इत्युक्त्वा सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासं मत्वा द्विजकुञ्जराणां
दृषीकृताशेषगुण इति योजयन्ति । दशास्योऽभ्युदयार्थं श्रेयोऽर्थं
पापाशयान् पापचित्तान् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् राक्षसब्राह्मणश्रेष्ठान्
प्राक् सभाप्रवेशात् पूर्वमार्चीत् । अर्चंभौवादिक्काकुङ् । “इट ईटि”
इति सलोपः ॥ ४४

भरतः । निराकरिण्डुरित्यादि । दशास्यी रावणः प्रवृत्तः सन् सभाप्रवेशात् प्राक्
पूर्वं पापाशयान् पापचित्तान् ब्रह्मरक्षसश्रेष्ठान् शत्रून् अभ्युदयार्थमार्चीत् पूजितवान् ।
कीदृशः ? अतिमोहात् अत्यशानात् द्विजकुञ्जराणां विप्रश्रेष्ठानां निराकरिण्डुः द्विजश्रेष्ठान्
राक्षस ब्रह्मरक्षसान् पूजितवानिति मोहः । “दृषे कृति” इत्यादिना उद्वेगद्वयेने षष्ठी न
भवतीति सम्बन्धे षष्ठी । यदा द्विजकुञ्जराणां दृषीकृताः अवधीरिताः सकला गुणा धेनेति
सम्बन्धः, अत एव निराकरिण्डुस्तानित्यर्थात् ॥ ४४

अनुवाक । अतिमोहात् अत्यशानात् अत्यशानां कात्री एवः विद्वेदश्रेष्ठानां
पूजाविशकारी नानां मित्रेण अङ्गादय एवर्षनेन निमित्तं मन्त्रा वसिष्ठा पूर्वस्यै अथान
अथान पापाशयान् त्राकमेव अर्चना करिष्य । ४४

मायाविभिस्त्रासकरैर्जनाना-

माप्तेरुपादानपरैरुपेतः ।

सतां विधातैकरसैरविच्छत्

सदः परिचोभितभूमिभागः [सः] ॥ ४५

अन्वयः । (अथ दशास्यः) मायाविभिः जनानां त्रासकरैः उपादानपरैः सतां निघातैः
क्रमैः चाप्तेः उपेतः परिचोभितभूमिभागः (सन्) सदः अविच्छत् ॥ ४५

मल्लिनाथः । मायाविभिरिति । अथ दशास्यो मायाविभिः
प्रवञ्चकैर्जनानां त्रासकरैर्वेषभाषादिभिर्भयङ्करैः उपादानपरैः
स्वामिनोऽर्थसंग्रहपरैः सतां साधूनां विधातैकरसैर्हिंसैकस्वभानै-
राप्तैः श्रद्धेयपुरुषैरुपेतः परिचोभितभूमिभागः पादन्यासप्रकम्पित-
भूत्वाः सन् सदः सभामविच्छत् विवेश । विघतेर्लुङि “शस्त्र इगु-
पधादनिटः क्तः” ॥ ४५

भरणः । मायाविभिरित्यादि । दशास्यः मरुः सभामविच्छत् प्रविष्टवान् “इषधीऽग्निम्”
इति सक । कौटुम्भः ? चाप्तेः आक्षीयैः राक्षसैरुपेतः उपगतः सन् । कौटुम्भः ?
मायाविभिर्वञ्चकैर्जनानां त्रासकरैः अतिरोद्रतात् उपादानपरैः स्वार्थसम्पादनपरैः सतां
साधूनां विघातमविच्छुभिः । सदः कौटुम्भः ? रावणचरणभरणं परिचोभितः सञ्चलितो
भूमिभागी यच्च ॥ ४५

कमुवाच । नञ्जननिर्गमनैर्, शशिवी, लोकतन्त्रजनक, अङ्गुलीयान्नादक शक्तिमगने
वष्टेउ इष्टेऽश शिवेण कृत्तल कम्पित कृत्रिटे कृत्रिटे मन्त्राः अङ्गुलीयान्नादक ॥ ४६

विधृतनिशितशस्त्रैस्तद्युतं यातुधानैः

उरुजठरमुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः ।

प्लुगणिशतविकीर्णं वागुरावन्मृगौभि-

र्वनमिव सभयाभिर्देववन्दीभिरासीत् ॥ ४६

अन्वयः । विधृतनिशितशस्त्रैः यातुधानैः युतं उरुजठरमुखीभिः राक्षसीभिः संकुलं
(तथा) सभयाभिः देववन्दीभिश्च (युतं) तत् सवः, प्लुगणिशतविकीर्णं वागुरावत् (तथा)
(सभयाभिः) मृगौभिश्च (युतं) वनमिवासीत् ॥ ४६

मल्लिनाथः । विधृतेति । विधृतनिशितशस्त्रैर्यातुधानैः राक्षसै-
र्युतमुरुजठरमुखीभिः राक्षसीभिः संकुलं सङ्कोर्णं, तथा सभयाभि-

देववन्दोभिश्च युतं तत्सदः, श्वगण एषामस्तीति श्वगणिनः श्वया-
द्विणस्तेषां शतैर्वकौर्णं व्याप्तं, वागुरा मृगबन्धनीरज्जवोऽस्मिन्
सन्तीति वागुरावत् । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । श्वगणिक-
शतकौर्ण'मिति क्वचित् पाठः । तथा सभयाभिर्द्युगौभिश्च युतं
वनमिवासीत् । तद्वद्वद्वदमित्यर्थः ॥ ४६

भरतः । विद्यतेत्यादि । तत्सदी वनमिवासीत् । कौडश्वी सदः ? विद्यततीत्याश्रये-
यातुधानैराचसेयुक्तं तथा राक्षसीभिः सकुलं व्याप्तं । कौडश्वीभिः ? उच मङ्गत् जठरमुदरं
मुञ्च यासां तामिः, तदा देववन्दाभिर्हतात् हतदेवस्त्रीभिः सकुलमिति सम्बन्धः । श्वगण-
कशतकौर्णमाखेटिकशतच्छत्रं वागुरावत् वागुरा मृगबन्धनी रज्जुस्तयुक्तं श्वमीभिः सकुलं
सभयाभिर्भययुक्ताभिरिति श्वगौणां देववन्दीनाञ्च विशेषणम् । तत्सदीऽपि कुक्षुरधारि-
भिर्हृता तथा रज्जुवद्धश्वगौभिर्भुक्ता, वनमपि राक्षसैः राक्षसीभिश्च युक्तं, यदा यदा विद्यते
यथा ते श्वगणिन आखेटिकाः ॥ ४६

अनूवाच । शान्तिं चञ्च-धात्री नञ्जत शक्रमगण, एकां उभय ७ मृगमग्न शक्रमोगण
एवः देववन्दीगण वेष्टित मङ्गात्रावण प्रमन कश्चिन् । नञ्जत निकारिकुक्षुर मन्त्रि-
याश्रोत्रपुङ्गवपनिर्ण वाञ्छरा विद्योर्ण एवः श्रोत्रगौ मग्नः पत्रियाश्च थाकार मेह मङ्गा
तथन येन एकां वने पत्रिणत इहेन ॥ ४७

जलद इव तडित्वान् प्राज्यरत्नप्रभाभिः

प्रतिककुभमुदस्यन्निस्वनं धीरमन्द्रम् ।

शिखरमिव सुमेरोरासनं हैममुच्चै-

र्विविधमणिविचित्रं प्रोन्नतः सोऽध्यतिष्ठत् ॥ ४७

अन्वयः । प्राज्यरत्नप्रभाभिः तडित्वान् जलद इव प्रतिककुभं धीरमन्द्रं निस्वनम्
उदस्यन् प्रोन्नतः सः (रावणः) सुमेरोः शिखरमिव उच्चैः विविधमणिविचित्रं हैमं आसनं
अध्यतिष्ठत् ॥ ४७

मञ्जिनाथः । जलद इति । प्राज्यरत्नप्रभाभिः प्रभूतमणिका-
न्तिभिस्तडित्वान् विद्युत्त्वान् जलद इव स्थितस्तद्वदेव प्रतिककुभं
प्रतिदिशम् । शरत्प्रभृतित्वादव्ययोभावे समासान्तश्च । धीरं
मन्द्रं मधुरं गम्भारं निस्वनमुदस्यन्मुदोरयन् प्रोन्नतः स रावणः
सुमेरोः शिखरमिवोच्चैरुन्नतं विविधमणिविचित्रं हैमं सौवर्णमासनं
सिंहासनमध्यतिष्ठत् ॥ ४७

भरतः । जलद इत्यादि । स रावणः सुमेरीः शिखरमिवीकृत्यैकं द्विरस्यसासन
मध्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् ? विगुप्तो मेव इव प्रतिककुलं दिशि दिशि घोरं मन्दं गभीर-
तरं निम्बनं ध्वनिमुदस्यन् विपन्, प्रीन्नतः सर्वेषामुपरिस्थितः उन्नताकारो वा, प्राच्यानां
प्रभूतानां रत्नानां प्रभाभिरुपलक्षितः प्राज्यरत्नप्रभाभिः करणभूताभिसङ्कितान् जलद इव इति
वा । आसनं कोदृशं ? विविधैर्नावर्णैर्मणिभिर्विचित्रं सुमेरुशिखरमप्येवं । प्रीन्नत इति
पाठे उच्चैरिति रावणविशेषणं, प्रतिककुलमिति “स्यमदोति पक्षे अप्रत्ययः, तद्विलम्बित
तद्व्याहृत्यमात्रमव विवक्षितमुपमेये प्राज्यरत्नप्रभासादित्यादौ नाम पीनवत्त्वम् ॥ ४७

इति सर्वैरुत्तरैरुत्तरात्मनश्चसम्भवगौराङ्गमन्त्रीकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां
भट्टिकाव्यटौकायां मुग्धबोधिकां प्रसन्नकाण्डं गुणदर्शनं नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यस्य प्रभातवर्णनं नामैकादशः सर्गः ।

अशुभा । उन्नताकृति रावण एतत्तन्निर्माणादि अत्र विद्वांश्च उन्नतपुर्णमेवेति
अत्र चारिदिके मधुर गद्योपनि विचार करिषु श्रमेकर निबन्धन अत्रात्र विविध
निबन्धित चर्चसिंहासने अविधान करिषु ॥४९

द्वादशः सर्गः ।

ततो विनिद्रं कृतदेवकार्यं [तार्क्ष्यं]

दृष्ट्वैव चित्तप्रशमं किरन्तम् ।

आविष्कृताङ्ग प्रतिकर्मरम्यं

विभीषणं वाचमुवाच माता ॥ १

अन्वयः । ततो विनिद्रं कृतदेवकार्यं दृष्ट्वा एव चित्तप्रशमं किरन्तं आविष्कृताङ्गप्रतिकर्मरम्यं माता विभीषणं वाचम् उवाच ॥ १

मस्मिन्नायः । भाविकं नामालङ्कारो वाक्यगत इति केचि-
ल्लक्षयन्ति च—‘अतोतानागते यत्र प्रत्यक्ष इव लक्षिते । अत्यद्भुतार्थ-
कथनादभाविकं तदुदाहृतम् ॥’ इति । अन्ये तु—गुणोऽयं प्रबन्ध-
गनश्चरित्रादिप्रवृत्तिहेतुकसेति मन्यन्ते सम्पादयन्ति च । ‘भाविक-
त्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् । प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था
भूतभाविनः ॥ उदात्तार्थाङ्गतार्थत्वे कथायास्त्वभिनीतता । शब्दानु-
कूलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥’ इति । एतत्पञ्चाश्रयणेनास्मिन्
सर्गे भाविकं दर्शयन् लङ्कावृत्तान्तमाह—तत इति । तता
रावणस्यास्थानप्राप्त्यनन्तरं विनिद्रं प्रबुद्धं कृतदेवकार्यमनुष्ठित-
देवताराधनं दृष्ट्वा शान्तदृष्ट्यैव चित्तप्रशमं किरन्तमन्तः शान्तिं च
दर्शयन्तं प्रतिकर्मणः प्रसाधनेन रम्यमाविष्कृताङ्गमग्रे प्रदर्शिताकारं
सम्मुखमागतमित्यर्थः । विभीषणं माता नैकषी वाचमुवाच ॥ १

भरतः । भाविकनामौ गुणः* प्रबन्धविषय एव न तु शेषादिवदेकदेशविषयोऽपि.
तदुक्तं दक्षिणा—

“भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वसीष्टवस्थितः ॥

परस्परपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपरेषाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रियास्थानवर्णना ।

व्यक्तिव्यक्तिजनवशाद्बन्धोरस्यापि वस्तुनः ।

भावयितुमिदं सर्वमिति तं भाविकं विदुः ॥” इति

कण्ठाभरणे तु—‘भावतो वाक्प्रवृत्तिर्या भाविकं तदुदाहृतमिति शब्दगुणः, ‘साभिप्रायीकि-
विन्वासी भाविकत्वं निगद्यते’ इत्यर्थगुणः इति । अन्यत्रापि—

“भाविकत्वमलङ्कारप्रबन्धविषयो गुणः ।

प्रत्यक्षा इव दृश्यते पदार्था भूतभाविनः ॥

चिदीदात्ताद्गुणार्थित्वं कथाया अतिशीलना ।

शब्दानां कौशलस्यापि तस्य हेतुः प्रचलते ॥” इति, स एवाधुना प्रदर्शयते ।

तत्र इत्यादि । ततः प्रातःकालादनन्तरं माता नैकघीं वृत्त्यमाणां वाचं विभीषणम् उवाच कथितवती । कौटुम्भं ? विगतनिद्रं विहितदेवार्चनं दृष्टिमानेन चित्तस्थिता प्रगल्भी किरन् प्रकाशयन्तं शान्तमूर्तित्वान्, आविष्कृतेन प्रकाशितेनाङ्गप्रतिकर्मणा शरीर-माधनेन रम्यम् एतेन सर्ववैश्वल्यमुक्तं, “सि तु कल्पपतेवा” इति अस्य वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-त्वादेव नित्यं वेः सकारः, तस्य निष्पत्तस्य इति वत् सूत्रं नित्यं “दुर्निराविर्गहिः प्रादुशतुरां प. क. ब्रजपे” इति परमूत्रम् । उवाचेयादिप्रयोगे वाचमिच्छादिप्रयोगी व्यर्थत्वेऽपि न दुष्यति । यदुक्तं कण्ठाभरणे—

“यदप्रयोजकं यच्च गताथं व्यर्थमेव वा ।

तस्यापि क्वापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथा ॥” इति

अमुवाच । अनन्तरं विभीषणं निजोत्तानं एव देवकर्णां संशयां करिषां दृष्टिपाते ननेव नाडिं प्रकाशं करिषे कश्चित् चन्दनपत्रेण शान्ताधाराणां द्वारां अनादित्वां मुर्ध्निधारणं पृथक् बातां मधुमे उपहितं हस्तेन तांशं माता तांशकं पत्रवर्धितं कथं कथां वनिज्जन । १

प्रबाधमानस्य जगन्ति धीमं-

स्त्व' सोदरस्यातिबलोज्ज्वलस्य ।

आनन्दनो नाकसदां प्रशान्तिं

तूष्णं विषस्यामृतवत्कुरुष्व ॥ २

अन्वयः । धीमन् ! त्वं नाकसदां आनन्दनः (सन्) जगन्ति प्रबाधमानस्य अतिव-
ज्ज्वलस्य सोदरस्य विषस्य अमृतवत् तूष्णं प्रशान्तिं कुरुष्व ॥ २

मङ्गिनाथः । प्रेति । हे धीमन् ! त्वं नाकसदां देवानामानन्दनः
आनन्दयिता सन् । नन्दयतेः कर्तरि ल्युट् । जगन्ति लोकानि
प्रबाधमानस्यातिपीडयतोऽत्यन्तं बलोज्ज्वलस्य बलद्वयस्य संमानमुदरं
यस्य तस्य सोदरस्य, एकमात्रकत्वादेकोदरस्य अन्यचोभयोः समुद्र-
सम्भूतत्वादिति द्रष्टव्यम् । विषस्य कालकूटस्यामृतवदमृतमिव
तूष्णं प्रशान्तिं निवारणं कुरुष्व । उपमेयद्वयविशेषणान्युपमानयोर्वापि
योग्यानि ॥ २

भरतः । किमुवाचेत्याह—प्रबाधमानस्येत्यादि । हे धीमन् ! प्रशस्तशुद्धियुक्त ! त्वम्

अवततददृष्टमिव विषस्य कालकूटस्य इव सीदरस्य राक्षसस्य प्रभानिं तूष्णे श्रीमं कुबज ।
 कीदृशस्य सीदरस्य ? जगन्ति लोकावयं प्रवाचमानस्य पीडयतः, अतिबलीन महासामर्थ्येन
 उद्धृतस्य तीव्रस्य, विषमपि मयनकाले जगन्ति प्रवाचमानं स्वतेजसा उद्धृतम् । कीदृशः ?
 नाकसदं देवानामानन्दनः प्रमोदयिता, अद्यतमपि देवानामानन्दकम्, एकास्मिन्
 समुद्रोदरे स्थितत्वात् विषाद्यतयोरपि सीदरत्वं, समानमुदरं यस्मेति सीदरः, समानार्थस्य
 सहस्रशब्दस्य “सहः सी वा” इत्यनेन पक्षे सादेशः, एवं यत्र साता सहोदर इत्यपि स्यात्,
 “कन्यामगोत्र” इत्यादौ उदर्यशब्देनोदरशब्दोऽपि गृह्यते इति केचित्, समानस्य सभावी
 लोकोपचारादित्यर्थः ॥ २

अशूबात् । (किं बलिमाहिलेन, तांशै बला इहेतेते) हे शूबाय विधीयते । देवप्रिय
 अशूक्त देवेन विदुषनेन अनिष्टेकर मोहात् नृपतेन उगमन करिमाहिल, दुर्मित्र तेषमि
 देवगुणैर अत्र इहेता अति मोक्ष विदुषनपीडक अति वनगर्हित मोहात् रावणेन दुष्कर्ष
 निवारण कर ॥ २

कुर्यात्स्थिता येन जहाति सीतां
 विषादनीहारपरीतमूर्तिम् ।
 स्थितां चितौ शान्तशिखाप्रतानां
 तारामिव त्रासकरौ जनस्य ॥ ३

अन्वयः । विषादनीहारपरीतमूर्तिं चितौ स्थितां शान्तशिखाप्रतानां जनस्य त्रासकरौ
 तारामिव (स्थितां) सीतां येन जहाति तथा कुर्याः ॥ ३

मल्लिनाथः । कुर्या इति । विषादेनैव नौहारिण परीतमूर्तिं
 छन्नरूपां चितौ स्थितामुत्पातकाले पतितां शान्तशिखाप्रतानां
 नष्टप्रभापटलामनुज्ज्वलवर्णिबन्धां च जनस्य लोकस्य लङ्काजनस्य च
 त्रासकरोमनर्थकरत्वाद् भयङ्करां तारां तारकामिव स्थितामित्युत्-
 प्रेक्षा । सीतां येन यैनोपायेन जहाति त्यजति तथा तादृगुपायं
 कुर्याः कुरु । विधीं लिङ् ॥ ३

भरतः । कुर्या इत्यदि । त्वं तथा तं प्रकारं कुर्याः, यथा येन प्रकारेण स सीतां
 जहाति त्यजति, जनस्य त्रासकरौ त्रासहेतुमुपाततारामिव प्रकरणात् राक्षसस्य त्रासं करिष्य-
 तीति भावः । विषादो नौहार इव तेन परितप्तमूर्तिं, चितौ स्थितां भूमिशयनात्, नन्द-
 स्यापि भूमीं पाते उत्पातः प्रसिद्धः, यद्वा तारापक्षे चितौ चञ्चलमिति स्थितामित्यर्थः । शान्त-
 शिखाप्रतानां अलङ्कारप्रतानां केहील्लभनात्, तारापक्षे चञ्चलिरवयवमाला ॥ ३

अशूबात् । विषादनीहारानुत्पन्ना, उद्गमनमागमिष्यतीति, दुर्गतिता नष्टप्रभा
 तारारूपं लङ्कारमितिोत्पन्नं अत्र हेतुं सीतारूपं बाह्येन रावणं परित्राणं करे,
 तांशै कर ॥ ३

यावन्न सन्नासितदेवसङ्घः

पिण्डो विषस्येव हरेण भीष्मः ।

संगस्यतेऽसौ पुरुषाधिपेन

द्रुतं कुलानन्द यतस्व तावत् ॥ ४

अन्वयः । (हे) कुलानन्द ! सन्नासितदेवसङ्घः विषस्य पिण्डः, हरेणेव भीष्मः असौ (रावणः) पुरुषाधिपेन यावत् न संगस्यते तावत् द्रुतं यतस्व ॥ ४

मङ्गिनाथः । यावदिति । कुलमानन्दयतीति कुलानन्द ! कुलानन्दकर ! नन्दयते: “कर्मण्य” । सन्नासितदेवसङ्घो विषस्य कालः कूटविषस्य पिण्डो हरेणेव भीष्मः लोकभयङ्करोऽसौ रावणः पुरुषाधिपेन रामेण यावन्न संगस्यते तावद् द्रुतं यतस्व सीतात्यागे यत्नं कुरु ॥ ४

भरतः । यावदित्यादि । हे कुलानन्द ! यावत् पुरुषाधिपेन रामेणासौ रावणो न मयस्यते न हन्यते, यथा हरेण महादेवेन विषस्य कालकूटस्य पिण्डो यत्नः, तावत्त्वं द्रुतं यतस्व यत्नं कुरु, सीतात्याजनाथेत्यात् । कौटुम्भी रावणः ? विषपिण्डश्च ? सन्नासितो देवगणो येन स तथा भीष्मो भयजनकः अतिरौद्र इत्यर्थः । कुलमानन्दयतीति कुलानन्दः “दातव्यं” इति वच् । कुलस्यानन्दी यस्यादिति वा ॥ ४

अनुवादः । हे कुलप्रभो निजीवण ! मेनगणेर ज्ञानकारण जीवण कालकूटविषमिषे देवादिदेव महादेवेन येन ग्रामं कत्रिग्राहिलेन, तेन विषमज्जेन ज्ञानकारण कालकूटवत् भयङ्करं ज्ञेयं त्रासकं पुरुषात्मानं त्रासकं वक्तव्यं विनष्टे ना करेन, तावत् तूष्णि (वाहाते) जीतात्के त्यागं करे, मेहे उपार उड्ढावने) मङ्गलं यत्नं कुरु ॥ ४

हता जनस्थानसदीनिष्कायाः

कृता जितोत्खातभटद्रुमा पूः ।

सदांसि दग्धानि विधेयमास्त्रिन्

यद्वन्मुना तद्वघटयस्व तस्मिन् ॥ ५

अन्वयः । जनस्थानसदीनिष्कायाः हताः, पूः जितोत्खातभटद्रुमा कृता, सदांसि दग्धानि, अस्त्रिन् (समये) तस्मिन् (रावणे) वन्मुना यत् विधेयं तत् वघटयस्व ॥ ५

मङ्गिनाथः । हता इति । जनस्थानसदां तदांसिनां राक्षसानां निष्कायाः सङ्घाः । “सङ्घे चानौत्तराधार्ये” इति चिन्तोते: सङ्घार्थे

घञ्प्रत्ययश्चकारस्य च कादेशः । हताः, पूर्वाङ्गा च यथासङ्गं
जिता उत्खाता भटा हुमाश्च यस्याः सा कृतेति यथासंख्याल-
ङ्कारः । सदांसि सभागृहाणि दग्धान्यास्मिन् समये तस्मिन् रावणे
विषये बन्धुना यद्विधेयं कर्तव्यं तद् घटयस्व कुबर्ज्येत्यर्थः ॥ ५

भरतः । हता इत्यादि । जनस्थानसदो दण्डकारण्यवासिनो निकायाः खरदूषणा-
दीनां समूहाः हता मारिताः, “रुदैधावोद” इत्यादिना निवर्णचिह्नो घञि समूहाः निकायो
निपातितः, पूः लङ्। जितभटा उन्मूलितवृक्षा च कृता, सदांसि गृहाणि दग्धानि, एवमपर-
स्यापि विनाशः स्यात्, तथात् एतस्मिन् बन्धुनि बन्धुना यद्विधेयं विधातुं योष्यं तत् घटयस्व
कुब, तस्मिन् बन्धुनि रावणविषये वा ॥ ५

अध्वराज । त्विनि पञ्चकारणाणां पञ्चदशशतद्विंशति च कश्चिदाह्वेन, महापूरी
पञ्चदशशतद्विंशति विभक्त कश्चिदाह्वेन एव महापूरी नवन पञ्च कश्चिदाह्वेन, अ मन्त्रे वा
वह्मन् कर्त्तव्यतां तांशं कर । ६

चिकीर्षिते पूर्वतरं स तस्मिन्

चेमङ्करेऽर्थे सुहृदौर्ध्वमाद्यः ।

मात्राऽतिमात्रं शुभयेवं बुद्ध्या

चिरं सुधौरभ्यधिकं समाधात् ॥ ६

अन्वयः । सुधीः सः पूर्वतरं चिकीर्षिते चेमङ्करे तस्मिन् अर्थे मात्रा शुभया बुद्ध्या एव
सुहृः ईर्ष्यामाद्यः (सन्) चिर अभ्यधिकं समाधात् ॥ ६

मङ्गनाथः । चिकीर्षित इति । सुधोः स विभीषणः पूर्वतरं
मातृपदेयात् पूर्वमेव । स्वार्थे तरप् । चिकीर्षिते कर्त्तुमिष्टे चेमङ्करे
त्र्यसङ्करे । “चेमप्रियमद्रेण च” इति खचि सुमागमः । तस्मा
अर्थे सोतामोचनकार्यं मात्रा जनन्या शुभया बुद्धेयव मूर्त्तयाः सद्-
बुद्धेयवेत्यर्थे वा । सुहृदौर्ध्वमाद्यः सन् प्रेक्ष्यमाणः सन् धियं कर्त्तव्य-
तावुच्चिर्माधिकं समाधात् समाहितवान् दृढाङ्गतर्वात्त्यर्थः । दधा-
तेलुङ् “मातिस्मा—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ ६

भरतः । चिकीर्षिते इत्यादि । तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणद्वये पूर्वतरं मातृपददेशात्
पूर्वमेव स्वार्थं चिकीर्षिते कर्त्तुमिष्टे यतः चेमङ्करे शुभदायके मात्रापि शुभया शोभनयेव
बुद्ध्या अतिमात्रमत्यर्थं सुहृः पुनः पुनः प्रेक्ष्यमाणः सुधीः प्राज्ञः स विभीषणः चिरमभ्यधिकं
समाधात् न्याय्यमेतदिति चिन्तितवान् । “भूस्यापिवा” इति दासशकात् संलुं क, इयता प्रवन्धन
उदात्तार्थलुक् ॥ इत उत्तरं रावणविभीषणप्रदसादीनां वचनप्रवन्धेन चित्तादभुतार्थत्वं
द्रष्टव्यम्, अतिशीलता शब्दानां कुशलता चेत्येतदुभयं मन्त्रनिर्णयकायां द्रष्टव्यम् ॥ ६

मल्लिनाथः । दूरादिति । स विभीषणो दूरादेव प्रतीहारेण
दौवारिकेण नतः स्वाम्यनुजस्यापि स्वामितुष्यत्वात् प्रणतो वार्त्तां
राजावसरवृत्तान्तं पृच्छन्ननावेदितो राज्ञेऽयमागत इत्यनिवेदित
एव सम्प्रविष्टो निशाटैर्निशाचरैः सगौरवं दत्तपथो दूरापसरणेन
दत्तमार्गः । “ऋक्पूर—” इत्यादिना समासान्तः । शैलेन्द्रमिव
स्थितमिन्द्रशत्रुं रावणमैच्छिष्टाद्राक्षीत् ॥ ८

भरतः । दूरादित्यादि । दूरादेव प्रतीहारेण द्वारपालेन नतो नमस्कृतः राजा कुत्र
तिष्ठति किं वा करोतीति वार्त्तां पृच्छन् विभीषणो द्वारि तिष्ठतीति राज्ञोऽनावेदित एव
सम्प्रविष्टः, निशाटैः राक्षसैः सगौरवं यथा स्वात्तया दत्तः पन्था यस्य स विभीषण इन्द्रशत्रुं,
रावणम् ऐच्छिष्ट इष्टवान् । शैलायमिव पर्वतशिखरमिव सिंहासनस्थत्वात्, गुरोर्भावी
गौरवं “विकारसङ्घे” इति शः ॥ ८

अश्वषाण । विभीषण मेषान्मे उपश्रित इहेले क्षत्रवानगण पूत्र इहेतेहे तीशारके अणीय
करिण । छिनि “महःत्राःजत्र अवसर आदृष्ट १” इहा विष्ठागो करिठे करिठे त्राज्ञानेन न ।
नहेनाहे अविष्टे इहेलेन । तथन अपत्र त्राकमेरा मसम्माने तीशार पथ हाडिग्रा रिठे नागिन,
तथन पर्वतगृहदूरा उच्छासनवृत्त शान्तके मेथिते पाईनेन । ४

कृशानुवर्णयधिरुदमुच्चैः

सिंहासने संचयमेवभीमम् ।

निसर्गतीक्ष्णं नयनस्फुलिङ्गं

युगान्तवक्त्रेरिव धूमराग्निम् ॥ ९

अन्वयः । कृशानुवर्णयि उच्चैः सिंहासने अधिरुदं संचयमेवभीमं निसर्गतीक्ष्णं नयन-
स्फुलिङ्गं युगान्तवक्त्रैः धूमराग्निमिव (स्थितम्) (ऐच्छिष्ट) ॥ ९

मल्लिनाथः । पुनस्तमेव श्लोकद्वयेन विशिनष्टि—कृशान्वि-
त्यादि । कृशानोरिव वर्णं शरीरं यस्य तस्मिन्नग्निकल्पे दौते
उच्चैरुन्नतं सिंहासनेऽधिरुदमुपविष्टं संचयमेवभीमं प्रलयकालमेष-
वदभयङ्करं निसर्गतीक्ष्णं स्वभावतः क्रूरं नयनान्येव स्फुलिङ्गा यस्य
तं युगान्तवक्त्रैः प्रलयकालाग्नेर्धूमराग्निमिव स्थितम् । सिंहासन-
स्वामिवर्णत्वात् स्वयं श्यामाङ्गत्वाच्चेति भावः ॥ ९

भरतः । कृशान्वित्यादि । कीदृशं रावणम् ऐच्छिष्ट ? कृशानुवर्णयि अन्त्याकारे
अग्निसुन्दरी वा उद्गीतत्वात् उच्चैस्तुक्ते सिंहासनेऽधिरुदम् “वपु दीप्ते प्रभाषे व सुन्दरा-
कारयोरपि” इति विश्वः । प्रलयकालीनमेषवत् भीममतिकृच्छत्वात्, निसर्गेण स्वभावेन

तीक्ष्णं रौद्रं, जयमानि कुलिङ्गाः अधिकाया इव यव, युवानवज्जैः प्रलयकालीनवज्जैर्धूमराशि-
निव अधिपुष्पसिंहासनस्थत्वात् धूमोऽपि मेषतुल्यः कटुत्वात्तीक्ष्णः कुलिङ्गवांस भवति ॥ ८

अभूवाव । शेषितेन अधिपुष्पेण अतूळं चर्चितामनेन अधिरूपं महाप्रलम्बेन शेषेन
छात्रं यदास्तु भोवनं, यदावतः कर्कशं, दृक्कुलिं येन वक्रवर्णं अग्निक्लिप्तं, अगन्नाग्निं
धूमराग्निं छात्रं विव्राजितं ॥

प्रौत्यापि दत्तेक्षणसन्निपातं

भयं भुजङ्गाधिपवद्दधानम् ।

तमःसमूहाकृतिमप्यदो[शि]षा-

नूर्जा जयन्तं प्रथितप्रकाशान् ॥ १०

अन्वयः । प्रौत्या दत्तेक्षणसन्निपातं अपि भुजङ्गाधिपवत् भयं दधानं तमःसमूहाकृति-
मपि अदीषान् प्रथितप्रकाशान् ऊर्जा जयन्तम् (ऐच्छिष्ट) ॥ १०

मज्जिनाथः । प्रौत्येति । प्रौत्या स्नेहेन दत्तेक्षणसन्निपातं दत्त-
दृष्टिपातमपि भुजङ्गाधिपवद्-भयं दधानं कुर्वाणम् । प्रीतिदशायामपि
स्वरूपतो भौषणत्वादिति भावः । तमःसमूहाकृतिमपि
तद्वत्क्षणवर्णमपि अदीषान् नौहारादिदोषरहितान् प्रथितप्रका-
शान्कार्कादीन् ऊर्जा बलेन । “भ्राजभास—” इत्यादिना क्षिप् ।
जयन्तं तिरस्कुर्वन्तम् । उभयत्रापि विरोधाभासोऽलङ्कार इति
सजातीयसंस्पर्ष्टः ॥ १०

मरतः । प्रौत्येत्यादि । पुनः कीदृशं ? भुजङ्गाधिपः शेषः प्रौत्यापि दत्तेक्षणसन्निपातः
समर्पितनेत्रसमूहः सन् यथा भयं जनयति तथा भयं दधानं तमःसमूहस्य राहुहन्दस्त्रेण अन्व-
कारचयस्येव वा आकृतियस्य तथाभूतमपि ऊर्जा बलीनामशेषान् प्रसिद्धप्रकाशान् सूर्यादीन्
जयन्तमभिमवन्तं, ऊर्जं वनप्राणधारणयोः “वासुस्” इति भावे क्षिप् । “तमोऽन्वकारे
स्वर्भानौ तमः क्षेत्रे गुणानरे” इति विश्वः ॥ १०

अभूवाव । रावनं मन्त्रेण दृष्टिगोचरं करिणेन नागप्लवं वांश्चोप छात्रं तद्वत्तत्र बोधं इहेतु
नाग्निम् । ते अक्षकारवत् कुरुवर्णं इहेतेन बोधं इहेन येन चोत्रं अक्षाः । निरुज्ज्वलं अग्निम्
अक्षान् इत्थं च पूर्वागितेन च नगप्लवं गत्राद्यं कथितम् ॥ १०

तं रत्नदायं जितमृत्युलोका

रात्रिचरः कान्तिभृतोऽन्वसर्पणम् ।

प्रमुक्तमुक्ताफलमभुवाहं

सञ्जातवृष्णा इव देवमुख्याः ॥ ११

अन्वयः । रत्नदायं तं जितस्युलोकाः कान्तिभूतः रात्रिचराः प्रमुक्तमुक्ताफलं अन्व-
वाहं सञ्जातदृष्ट्याः देवमुखा इव अन्वसर्पन् ॥ ११

मस्तिनाथः । तमिति । रत्नानि दयते ददातीति रत्नदायः ।
दयतेर्दानार्थात् “कर्मस्थं” । तं विभीषणं जितस्युलोकां जित-
यमलोकाः कान्तिभूतः कान्तिमन्तो रात्रिचराः निशाचराः प्रमुक्त-
मुक्ताफलं प्रवृष्टमौक्तिकमन्ववाहं मेघं सञ्जातदृष्ट्या मुक्ताफल-
गृह्णन्तो देवमुखाः सुरग्रेष्ठा इव अन्वसर्पन्मन्वगमन् ॥ ११

भरतः । तमिन्यादि । रात्रिचराः सञ्जातभिलाषाः सन्तो रत्नदायं तं विभीषणमन्व-
सर्पन् अनुगतवन्तः, यथा देवमुखा देवग्रेष्ठा जितस्युलोकाः कान्तिभूतः सञ्जातदृष्ट्याः सन्तः
शक्तिषु तीयप्रलेपेण प्रमुक्तमुक्ताफलं मेघमनुसर्पन्ति तद्यत् । कौटुशा रात्रिचराः ? जितस्यु-
लोकाः अभिभूतयमलोकाः, कान्तिं विधत्तीति कृप्, कान्तिभूतः तेजस्विनः, देवमुखा अपि
अमरत्वात् जितस्युलोकाः कान्तिभूतश्च, रत्नदायमिति रत्नं दास्यतीति भविष्यत्काले “दात्-
वण्” इति षण् तस्य कालविशेषानुलोमिषु कालेषु भवति अन्वकालेऽपि न “अतिः यन्जित्
इति यन्, दत्त दाने इत्यस्य रूपं वा । “यथा अन्वसर्पन् इत्यादिना णः, ततः षष्ठीसमासः ॥ १ ।

अन्ववाह । अथान अथान देवतायां वेङ्गन रत्नलोके भूताफलवर्षो मेघेन अन्वसर्पण
कथनं, उभयनि यमग्री उग्रवी ब्राह्मणेन विभीषणके रत्नगता (अर्थात् हेनिहे अष्टरूपग
रत्न आन निगदेक दिवस) वृत्तिरा उग्रां गन्तां गन्तां रात्रेते भागिन । ११

स किङ्करैः कल्पितमिद्वित्तैः

संवाधकं पूर्वसमागतानाम् ।

सिंहासनोपाश्रितचारुबाहु-

रध्यास्त पीठं विहितप्रणामः ॥ १२

अन्वयः । स विहितप्रणामः (सन्) इद्वित्तैः किङ्करैः कल्पितं पूर्वसमागतानां
संवाधकं पीठं सिंहासनोपाश्रितचारुबाहुः (सन्) अध्यास्त ॥ १२

मस्तिनाथः । स इति । स विभीषणः विहितप्रणामः कृत-
प्रणामः सन्निहितैः स्वामिचित्तैः किङ्करैः परिजनेः कल्पितं
स्थापितं पूर्वसमागतानां प्रथमोपविष्टानां संवाधकं सम्पर्दकम् ।
इत्युक्त् । पीठमासनं सिंहासनोपाश्रितचारुबाहुः राजासनन्यस्तैक-
हस्तः सन् अध्यास्त । आर्सेर्लाड् तड् । “अधिशौड् ” इत्यादिना
कर्मत्वम् ॥ १२

भरतः । स किङ्करित्यादि । स विभीषणो विहितप्रणामः कृतभक्त्यतिशयमन्वजनतिः

अन्यः । शक्तेः सुहृद्भिः परिदृष्टकार्यैः नीतिषु चास्मातिभिः बुद्धिमद्भिः उपायविद्भिः युष्मद्भिः सार्धं सुमन्त्रितानि कार्याणि सिध्यन्ति ॥ १४

मन्त्रिनाथः । शक्तैरिति । शक्तैः कार्यसमर्थैः । अशक्तस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । सुहृद्भिर्मित्रैः । आसन्नाणां कार्यविघातकत्वादिति भावः । परिदृष्टकार्यैर्दृष्टसंवादैरित्यर्थः । काकतालीयबुद्धो नाम अद्वेयत्वादिति भावः । नीतिषु नीतिशास्त्रेषु आन्नातिभिर्नीतिशास्त्रास्त्राज्ञातवाङ्मरत्यर्थः । अन्यथा केवलशौर्यस्य स्थापदचेष्टितत्वादिति भावः । “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः । “क्षस्येन्विषयस्य” इति कर्मणि सप्तमी । बुद्धिमद्भिरनन्तरकार्यैर्भैः । शस्त्रज्ञस्यापोतिकर्तव्यतामूढस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । उपायविद्भिः स्वामिकार्यैर्मित्रैः समेतैः । अन्यथा कार्यविघातादिति भावः । युष्मद्भिः सार्धं मौढ्यैर्युष्माभिः सहेत्यर्थः । सुमन्त्रितानि सुष्ठु विचारितानि कार्याणि सिध्यन्ति फलन्ति । अन्यथा विमृश्य कृतानि विनश्यन्तीत्यर्थः । अथ विशेषणानां साभिप्रायत्वात् तदर्थहेतुकत्वोक्त्या च कार्यसिद्धेः परिकरपदार्थहेतुकाव्यलिङ्गयोः सङ्करः ॥ १४

भरतः । शक्तैरित्यादि । मन्त्रिणां प्रोत्साहनार्थमिदमुच्यते । युष्मद्भिर्मित्रैः सह सुमन्त्रितानि कार्याणि सिध्यन्ति सिद्धिं गच्छन्ति । तत्र हेतुमाह—शक्तैः समर्थैः न केवलं युष्माभिर्मन्त्रणा दीयते मन्त्राणां दत्त्वा तन्निर्णायकत्वमपि क्रियते इति भावः । स्वयमसमर्थो हि न स नीति युष्माद्यर्थं मन्त्रणां ददातीति वा, सुहृद्भिर्मित्रैः न तु शक्तत्वेनाङ्कारः, न तु वा कुमन्त्रणा दीयते इति भावः । परिदृष्टकार्यैः अदृष्टकर्माद्यो हि शास्त्रविदोऽपि सुश्रान्ति नीतिषु चास्मातिभिरभ्यस्तनीतिशास्त्रैः न केवलं दर्शनादेव कार्यज्ञानं, “ज्ञेनादे” इति कर्मणि सप्तमी । विषयविवचयत्यन्ते, बुद्धिमद्भिः जहापोहचमैः न शुकादिवदधीतवत्तृत्वम्, उपायविद्भिः सामदानादिकुशलैः उपायज्ञानात् बुद्धिमन्तोऽपि सुश्रान्ति । परिकराजहारोऽयम् । ‘विशेषणैस्तत्प्राकृतैश्च क्तैः परिकरस्तु सः ॥’ १४

अनुवादः । रावण बलि, तोमार कार्यक्रम विवृतावापन्न नीतिज्ञ मन्त्रसंस्थापक श्रवोप
एवम सामानानां उपायविदः ; तोमारप्रेर सहित उत्सृज्यते प्रशस्ति करिष्य कार्या करिष्ये
कार्ये सिद्धि नाप्त भवेत्येव । १४

उपेक्षिते वालिखरादिनाशे

दग्धे पुरेऽप्ये निहते समृत्ये ।

सैन्ये द्विषां सागरमुत्तितीर्षा-

वनन्तरं ब्रूत यदत्र युक्तम् ॥ १५

अन्वयः । वालिखरादिनाशे उपेक्षिते (सति) पुरे दग्धे (सति) सम्यत्वे अचे निहते (सति) द्विषां सैन्ये सागरमुत्तितीर्षा (सति) अनन्तरं अत्र यत् युक्तं (तत्) ब्रूत ॥ १५

मल्लिनाथः । एवं मन्त्रिणो बह्वक्तव्यं स्वोपेक्षोद्घाटनपूर्वकं मन्त्रं पृच्छन्ति—उपेक्षित इति । वालिखरादिनाशे उपेक्षिते सति । वालिखराणां तस्यापि स्वपक्षत्वाभिप्रायत्वादिति द्रष्टव्यम् । पुरे दग्धे सति, सम्यत्वेऽप्येव कुमारे निहते सति, किं च द्विषां सैन्ये रामे सागरमुत्तितीर्षावुत्तरोतुमिच्छौ सति । “तृतीयादिषु भाषित-पुंवद्भावस्य” इति विभाषा पुंवद्भावान्न “इकोऽचि विभक्तौ” इति नपुंसको नुमागमः । अनन्तरमत्र प्रस्तावे यत्कार्यं युक्तं तदब्रूत ॥ १५

भरत । उपेक्षित इत्यादि । वालिनः खरादेश नाशे उपेक्षिते सति, पुरे लङ्कायां दग्धे सति, भृत्यैः सह अलनाचि कुमारे हते सति, शत्रूणां सैन्ये समुद्रमुत्तितीर्षा उत्तरोतु-मिच्छौ सति, अनन्तरमिदानीं गूढं ब्रूत, अत्र यद्युक्तमिति वभाषे इति पूर्वोक्तान्वयः । उत्तितीर्षाविति “स्नाद्युद्धः” इति पक्षेऽनिम्, “पुंवद्भावोक्तं” पुंल्लम् इति पक्षे पुंवद्भावान्न “नुबिक” इति न नुन् ॥ २५

अनुवाकः । नलि चतुर्वर्णादिना विनाश, लङ्कायां, मङ्गला अकस्मात्प्रेत वृद्धा ; ए मन्त्र उपेक्षा कर्ता इहेषाह । एतन्मन्त्रेण भागवत पात्र इहेते ऽष्टौ कःिहते । इहेत पात्र वाशे उपेक्ष कर्तव्यं, औशत्रे पत्रावर्ण वा ३ । १६

भुजांसवचःस्थलकामुंकासीन्

गदाश्च शूलानि च यातुधानाः ।

परामृशन्तः प्रथिताभिमानाः

प्रोचुः प्रहस्तप्रमुखा दशास्यम् ॥ १६

अन्वयः । (अथ) प्रथिताभिमानाः प्रहस्तप्रमुखाः यातुधानाः भुजांसवचःस्थल-कामुंकासीन् गदाश्च शूलानि च परामृशन्तः दशस्यं प्रोचुः ॥ १६

मल्लिनाथः । भुजिति । अथ प्रथिताभिमानाः प्रसिद्धाहङ्काराः प्रहस्तप्रमुखा यातुधाना राक्षसा भुजादौन्यज्ञानि कामुंकादौन्यायु-धानि च परामृशन्तो रणकण्डूत्या स्पृशन्तो दशस्यं प्रोचुः ॥ १६

भरतः । भुजामित्यादि । प्रहसप्रभृतयो यातुधाना दशार्थं वक्ष्यमाणं प्रीतुः । किं कर्षन्तः ? बाह्वन् स्तम्भान् वचःस्थलानि धनूषि खड्गान् गदाः शूलाणि च परावशनाः स्पृशन्तः प्रथितभिमानीः प्रकाशिताङ्गाराः ॥ १६

* अश्वनाथ । अश्वत्थ अश्वत्थि त्राकःसरा अश्विन अश्विन करिषा राह अश्व वक्रः ३३ धनुक धनुक गदा एवम् शूलाश्च स्पर्श करिषा वशाननके वलिज । १७

अखण्डमानं परिखण्डय शक्रं

त्वं पण्डितमन्यमुदीर्णदण्डः ।

नराभियोगं नृभुजां प्रधानः [न]

मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥ १७

अन्यः । (हे स्वामिन् !) उदीर्णदण्डः नृभुजां प्रधानः त्वं अखण्डमानं पण्डित-
मन्यं शक्रं परिखण्डय मन्त्रोन्मुखः (सन्) नराभियोगं किं गुरुत्वं नयसे ? ॥ १७

मस्तिनाथः । अखण्डेति । हे स्वामिन् ! उदीर्णदण्ड उदग्र-
शासनो नृभुजां नराशिनां प्रधानः प्रधानभूतस्त्वमखण्डमानमच्छे-
द्य हङ्कारं पण्डितमन्यं रणपण्डितमानिनं शक्रं परिखण्डय मन्त्रो-
न्मुखो विचारप्रवणः सन् नराभियोगं मानुषविग्रहं किं किमर्थं
गुरुत्वमाधिक्यं नयसे प्रापयसि । इन्द्रजयिनस्ते कियानयं नराधम
इति भावः । अधमगुरुकरणफलस्य लाघवस्य कर्तृगामित्वान्नयतेः
कर्त्तृभिप्राये तद्ध ॥ १७

भरतः । किं प्रीतुरित्याह—अखण्डेत्यादि । हे नृभुजां राजसानां प्रधान ! अखण्ड-
मानं परैरनभिभवनीयमात्मानं पण्डित मन्यमानं, मान्यः पण्डितोऽस्तीति साहङ्कारं शक्रमपि
परिखण्डय जिवा त्वम् उदीर्णदण्डो महाबलीऽपि स्वमन्त्रोन्मुखः सन् मन्त्रणां कुर्वन्
नरस्याभियोगं युद्धं गुरुत्वं कथं नयसे प्रापयसि । अनन्तरं ब्रूत यदत्र युक्तमिति वचनेऽत्र
गौरवप्रसङ्गात् “मन्यात् स्वार्थे” इति खड्ग । “दण्डो यमे मानमेदे खगुडे दमसैन्ययोः । व्यूह-
मेदे प्रकाण्डेऽपि कोषस्याखीरपि न्यतः ॥ अभिमानावहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपात्रिके”
इति । “प्रधानं स्थानमहामात्रे प्रकृतौ परमात्मने । प्रज्ञायाश्च प्रधानं स्यादेकत्वे च
सदैव तु” इति च विश्वः । प्रधाना हरितांजा इति प्रयोगात् पुलिनीऽपि प्रधानशब्दः
इति त्रीपतिः ॥ १७

अश्वनाथ । अश्वत्थ । अश्वत्थि त्राकःसरा अश्विन अश्विन करिषा राह अश्व वक्रः ३३ धनुक धनुक गदा एवम् शूलाश्च स्पर्श करिषा वशाननके वलिज । १७

निर्यत्स्फुलिङ्गाकुलधूमराशिं
किं ब्रूहि भूमौ पिनषाम भानुम् ।
आ दन्तनिष्पीडितपीतमिन्दुं
छौवाम शुष्केक्षुलतास्थिकल्पम् ॥ १८

अन्वयः । निर्यत्स्फुलिङ्गाकुलधूमराशिं भानुं भूमौ पिनषाम किं—आः दन्तनिष्पीडित-
पीत (अत एव) शुष्केक्षुलतास्थिकल्पं इन्दुं छौवाम (किं ब्रूहि) ॥ १८

मल्लिनाथः । निर्यदिति । निर्यद्भिः स्फुलिङ्गैराकुलो धूमराशि-
र्यस्य तं भानुं भूमौ पिनषाम चूर्णयाम किम् । पिषेः संप्रश्ने लोट् ।
“रूधादिभ्यः श्रम्” । “आडुत्तमस्य पिच्च” । ‘आः’ इति कोपे ।
‘आस्तु स्यात्कोपपोऽयोः’ इत्यमरः । दन्तनिष्पीडितस्यासौ पीतश्च,
पूर्वकालसमासः । तमत एव शुष्केक्षुलतास्थिकल्पं शुष्केक्षुकाण्ड-
कल्पप्रायमिन्दुं छौवाम निःसारं कृत्वाङ्गिराम किं—ब्रूहि ? यथोक्तं
करवामेत्यर्थः । मनुष्यमारणं तु किर्यादिति भावः ॥ १८

भरतः । निर्यदित्यादि । आसां तावन्नराभियोगः ब्रूहि आदिश्च किं भूमौ भानुं पिन-
षाम चूर्णयाम, धौ पिषल्ल चूर्णने “विधिनिसम्बन्ध” इत्यादिना संप्रश्ने गौ । कौटुम्भं भानुं ?
निर्यता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेन आकुलो धूमराशिर्यव, आः, किं वा इन्दुं छौवाम “क्षिप्रुक्तमा-
चमः” इति दीर्घः भ्रातृदिषा इत्यादौ छिववर्जनात् न दन्त्यसकारत्वम् । कौटुम्भं इन्दुं ?
पुत्रे दन्तनिष्पीडितं पक्षापीतं सुधापानात् नीरसमिच्छयद्वेयं दस्युः दृढभागक्षान्त्र्यं, आ इत्य-
अथ विकल्पे वक्तुं इति जयमङ्गला । ‘आस्तु स्यात् कोपपीडयोः’ इत्यमरः । आ सम्यक्
दन्तनिष्पीडितमिति केचित् ॥ १८

अनुवाक । मानाञ्च मानूष त्रयस्य गणितं शुद्धं कथा छाडिषा नाड, वसून ; वाहाव नृजिज्ञ
वाहिर हरेण भूषक आकृण करे, जे रूपाः क लूतने कुलिश चूर्ण करिष कि ? अथवा छल्लके
मध्य वाता निष्पवित एव तहात्र तमोक् पान करिषा उक्त इन्द्र-उत्त नीरस अन्तेन छारि भूष
करिषा कुलिश दिव कि ? । १८

सराधवैः किं वत वानरैस्तै-
र्यैः प्रातराशोऽपि न कस्यचिन्नः ।
सस्थाणुकैलासधराभिधरस्व
किं द्यौरधीऽस्तु क्षितिरन्तरौक्षम्[क्षि] ॥ १९

अन्वयः । सराधवैः तैः वानरैः किं वत् यैः नः (मध्ये) कस्यचित् प्रातःराशः न

किन्तु) हे सस्याणुकैलासधर ! किं द्यौः अनरीचं अधः अस्तु, चितिर्वा अनरीचमस्तु अभिधत्स्व ॥ १८

मञ्जिनाथः । सराघवेरिति । सराघवैः सरामलक्ष्मणैस्तेर्वानरैः किं ? वतेति खेदे । यैर्नाऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्यापि प्रातराशः प्रातर्भोजनमपि न, किं तैरित्यर्थः । किन्तु सस्यानोः सेखरस्य कैलासस्य धरतीति धर उद्धर्ता । पचाद्यच् । तस्य संबुद्धः हे सस्याणुकैलासधर ! किं द्यौरन्तरीक्षमधोऽस्तु चितिर्वान्तरिक्षमस्तु । अभिधत्स्व वद । द्यावापृथिव्योर्विपर्यासे शक्तास्ते भटाः, का कथा नराधमे । अत्र राक्षसानां द्यावापृथिव्योर्विपर्यासेनासंबन्धेऽपि संबन्धोत्तरतिशयोक्तिः ॥ १८

* भरतः । सराघवेरित्यादि । हे सस्याणुकैलासधर ! नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्यापि दैर्वाग्नरैः राघवाभ्यां महितैः प्रातराशः प्रातर्भोजनमपि न भवति, तैः किङ्कर्तव्यमत्रागत्येति शेषः । वतेति खेदे आमन्त्रणे वा । अतोऽभिधत्स्व आदिश—किं द्यौः आकाशं स्वर्गो वा अधो भवतु चितिरन्तरीक्षे उपरिष्ठादस्तु, तदैव कर्मणि सर्वे वयं भवद्भिर्नियोज्यमुचिताः, नलम्पकार्ये रामादिवधे इति भावः । प्रलयेऽपि तिष्ठतीति स्याणुः शिवः, “नान्द्ये” इति मूर्धन्यप्रत्ययः, तेन सह वर्तमानं कैलासपर्वतं धरतीति पचादित्यादन्, त्वमहुतकर्मणि किं रामभियां मन्त्रणां करोषीति भावः । अनरीक्ष्यने जगदखिप्रिति अनरीचं हृन्दसि ऋत्वे कारमिति सर्वधरः शब्दभेदे त्वनरीचमिति वयमुक्तम् ॥ १८

अश्वत्थ । ११३ । वाशोपेन वात्रा आवापेन एक खननं वा आठःकानीन खनयोग इहेते पाटो ना, मेहे । ब्राह्म-लक्षण सह वानरेन किं कज्जिते पात्रे ? आपनि मज्जेन सहित केलागपर्सठकल उट्ठानन कज्जिद्विह्वन ; अठ-एव, वज्जन, वर्ग उट्ठले परिगत इहेते, ना उठल वर्गे परिगत इहेते ? ॥ १२

चापल्ययुक्तस्य कपेः [हरः] कृशानुः

समेधितो बालधिभाक् त्वदीयैः ।

शस्त्रेण वध्यस्य गलन्नधाक्षी-

द्राजन् प्रमादेन निजेन लङ्काम् ॥ २०

अन्वयः । चापल्ययुक्तस्य शास्त्रेण वध्यस्य कपेः बालधिभाक् त्वदीयैः (जनेः) समेधितः कृशानुः गलत् हे राजन् ! निजेन प्रमादेन लङ्कां अधाक्षीत् ॥ २०

मञ्जिनाथः । ईदृग्वोरैर्लङ्कादाहे किं क्षतमित्याशङ्क्य स तु प्रामादिको न लाघवायेति प्रलपन्ति—चापल्येति । चापल्ययुक्तस्य चापल्ययुक्तस्य । ब्राह्मणादिपाठात् अन् युवादिपाठादण् च ।

चपलत्वाच्छस्त्रेण वध्यस्य कपेर्वालधिभाक् पुच्छगतस्त्वदीयैर्जनै-
र्मद्वैः समेधेनः संदौषितः कृशानुरग्निर्गलन् पुच्छादधः चरन्, हे
राजन् ! निजेनास्माकेन प्रमादेन लङ्कामधाक्षीत् ददाह । दहते-
र्लुङि सिचि हलन्तजक्षणा वृद्धिः । “हो ढः” । “षढोः कः
सि” ॥ २०

भरतः । लङ्कादाहोऽप्यस्माकमनवधानादेव न तु अनुमानार्थादिति सूचयितुमिद-
मुच्यते—चापल्येत्यादि । हे राजन् ! त्वं निजेनास्मीयेन प्रमादेनानवधानेन कृशानुरग्नि-
लङ्कामधाक्षीत् दग्धवान् । कौटुम्भः कृशानुः ? हरेर्मकंटस्य बालधिभाक् पुच्छमाश्रितः त्वदी-
यैर्भूत्यैः स्वयमेधितकैलवस्त्रादिनिर्दोषितः गलन् हरेः गृह्णात् गृह्णान्तरगमनेन पतन्, हरेः
कौटुम्भस्य ? चापल्ययुक्तस्य चञ्चलतया युक्तस्य अस्त्रेण वध्यस्य वधाईस्य चञ्चलस्य वध्यस्य
वधमकृत्वा पुच्छे अग्निदानार्देव एवं तव प्रमादः । चपलस्य भावश्चापल्यं “विकारसङ्ग” इति
आजः, दहैरनिमृत्वात् “व्रजवद” इत्यादिना व्यां सौ त्रिः ॥ २०

अशुवाद । मञ्जराक ! निजैरस्माकमावधानावधत्तः हे आपन्नान् उद्ग्राह्यैः अस्त्र-वधा
वानन्तरं पुच्छं अग्निं आनाहेन निगच्छिन्, वानप्रज्जतिं अभावतः कृत्वा एवै कञ्च लक्षं अग्नौ
कग्रातेइ मेइ अग्निं निर्गतं दृष्ट्वा लङ्कां दग्धं करिष्यामि ॥ २०

अथाञ्चितोरस्कमुदीर्णदृष्टिः

कृत्वा विवक्षाप्रवर्णं शरीरम् ।

विवृत्तपाणिर्विहितोत्तरार्थं

विभीषणोऽभाषत यातुधानान् ॥ २१

अन्वयः । अथ विभीषणः अञ्चितोरस्कं शरीरं विवक्षाप्रवर्णं विवृत्तोत्तरार्थं च कृत्वा
उदीर्णदृष्टिः विवृत्तपाणिः (च) (सन्) यातुधानान् अभाषत ॥ २१

मस्तिनाथः । अथेति । अथ विभीषणोऽञ्चितोरस्कं रम्यो-
रस्कम् । “अष्टेः पूजायाम्” इतीडागमः । “नाष्टेः पूजायाम्”
इत्यनुनामिकलोपप्रतिषेधः । “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” । शरीरं
विवक्षया वक्तुमिच्छया प्रवर्णं श्रोतृजनोन्मुखं विवृत्तोत्तरार्थं विस्ता-
रितोत्तरकायं च कृत्वा उदीर्णदृष्टिर्दृष्ट्वाञ्चितदृष्टिर्विवृत्तपाणिस्तदभि-
मुखोक्तपाणिश्च सन् यातुधानान् प्रहस्तादौनभाषत ॥ २१

भरतः । अथेत्यादि । प्रहस्तादिवचनान्नवं विभीषणो विहितोत्तरार्थं यथा स्वापथा
यातुधानान् अभाषत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् । किं कृत्वा ? शरीरं दंष्ट्रं विवक्षाप्रवर्णं वक्तु-
मिच्छया अनिमुखं कृत्वा शरीरसौष्ठवमुच्यतेत्यर्थः । शरीरं कौटुम्भम् ? अञ्चितोरस्कं विवक्ष-
हारत्वात् पूजितवचसं, “सुधवसपूजाधीशः” इति इत् “नेदित् पूजाधीश्वरिः” इति नलोपा-
भाषः । अञ्चितं विस्तारितम् उरौ यथेति अग्न्यान्तं च इति कैचित्, पुं वत्स्त्र्यन्तपुं क इति

ज्ञानकात् यतोऽन्यथादपि बहुव्रीहौ क्वचित् कः स्यादिति गम्यते तेनात्र कः, सार्थं क इत्यन्ये । “उरःप्रभृतिभ्यो बहुव्रीहौ नित्यं कः” इति परस्मै । विभौषणः कौडशः ? उदीर्घ-
द्वष्टिः प्रहृसादीनाम् अभिमुखं दत्तद्वष्टिर्विहृतपाणिः तदभिमुखीकृतदक्षिणपाणिः, विहितः
प्रतिविहः उत्तरस्य प्रतिवाक्यस्वार्थो येन भाषणेन ॥ २१

अश्रुवाण । अहंतादित्र कथां नेव ह्येते विस्फात्रितदृष्टि विधीयन् शृणोति त्रया वक्-
तृन् देहास्तत्राङ्गितां वाकार्यप्रकाशप्रदानं करिष्या एव उक्तदृष्टिरेव श्रोतृवर्गेन समुत्थे
मक्षिण इत्यत्रात्रित करिष्या अहंतादि त्राकमनिगतैक वनिटेन मागिलेन । २१

युद्धाय राज्ञा सुभृतैर्भवद्भिः

सम्भावनायाः सदृशं यदुक्तम् ।

तत्प्राणपण्यैर्वचनीयमेव

प्रज्ञा तु मन्त्रेऽधिकृता न शौर्यम् ॥ २२

अन्वयः । राज्ञा युद्धाय सुभृतैः भवद्भिः यदुक्तं (तत्) सम्भावनायाः सदृशं, प्राणपण्यै
तत् वचनीयम् एव, तु मन्त्र प्रज्ञा अधिकृता, न शौर्यम् ॥ २२

मार्जनायः । युद्धायिति । राज्ञा युद्धाय युद्धार्थमेव सुभृतैः
सुष्ठुपुष्टैर्भवद्भिर्यदुक्तं—“भूमौ पिनषाम भानुमित्यादि” तत्सम्भावनायाः
स्वामिकृतसम्मानस्य सदृशमनुरूपम् । प्राणा एव पण्यं येषां तैः
प्राणविक्रेष्टाभिस्तद्वाक्यं वचनीयमेव, वीरधर्मत्वादिति भावः ।
किन्तु मन्त्रे स्वामिपुष्टे कार्यैर्वचारे प्रज्ञा बुद्धिरधिकृता नियुक्ता, न
शौर्यम् । कार्योपदेशस्वायमवसरो न शूरात्तापानामत्यर्थः ॥ २२

भरतः । युद्धायित्यादि । राज्ञा युद्धार्थमेव सुभृतैः सुष्ठुपुष्टैर्भवद्भिः सम्भावनायाः अश्र-
वसावस्य सदृशं योग्यं यदुक्तं—पिनषाम भानुमित्यादिकं, तद्वचनीयमेव वचनयोग्यमेव ;
यतः प्राणा एव पण्यं राजकर्मण भरतेन विक्रेया येषां तैः, किन्तिदं वचनं मन्त्रेण पयुज्यते,
यतः प्रज्ञा बुद्धिमन्त्रेऽधिकृता न तु शौर्यम् ॥ २२

अश्रुवाण । राजा बुद्धेर जगद्देवोवापेन उन्नय-प्रापणं करेन, तेषां वांशं वलिने
शिशुं अश्रुनानेन अश्रुणं मत्ता । वांशारां प्राणं विक्रयं करे, वीरधर्म-अश्रुमात्रे तारापेन
शिशुं वलां उचित । किञ्च वरणां जिह्वां करिने बुद्धिं अःराज्जन ; वीरव नित्यप्रापण । २२

यश्चापि यत्नादृतमन्त्रवृत्ति-

गुरुत्वमायति नराभियोगः ।

वशीकृतेन्द्रस्य कृतात्तरोऽस्मिन्

विध्वंसिताशेषपुरो हनूमान् ॥ २३

अन्वयः । यद्यपि वशीकृतेन्द्रस्य यत्नादृतमन्त्रहन्तिः नराभियोगः गुरुत्वं आयाति,
(इत्यस्मिन्नर्थे) विध्वंसिताग्नेयपुरो हनूमान् एव कृतोत्तरः ॥ २३

मञ्जिनाथः । यच्चेति । यच्चाप्युक्तं वशीकृतेन्द्रस्य निर्जितशक्रस्य
राज्ञां यत्नादृता मन्त्रवृत्तियस्य स यत्नेन दिव्यार्थमाणो नराभियोगो
नरप्रातिपक्ष्यं गुरुत्वमायाति इत्यस्मिन्नर्थे विध्वंसिताग्नेयपुरो मोटित-
लङ्कानगरो हनूमानेव कृतोत्तरो दत्तोत्तरः । नराभियोगस्य गुरुत्वं
तद्गुह्यभृत्येन हनूमतेवोक्तमित्यर्थः ॥ २३

भरतः । नराभियोगं किं नयसे गुरुत्वमित्येदमुत्तरम्— यदेत्यादि । वशीकृतेन्द्रस्य
निर्जितशक्रस्य रावणस्य यत्नेन आदृता मन्त्रहन्तिर्येव तादृशो नराभियोगो गुरुत्वमायातीति
यद्योक्तम् अस्मिन् वस्तुनि हनूमानेव कृतोत्तरः दत्तप्रतिवाक्यः, यतो विध्वंसितमग्नेयपुरं येन,
यस्य दूतमात्रेणैव कृतं, तस्य नराभियोगः कथं लघुः स्यादतस्तत्र मन्त्रया युक्तैव ॥ २३

अभूवात् । तेषामत्रा आत्रो वे नमिने ईश्वरज्ज्ञा मर्त्याऽऽत्र मन्त्राणां अवधारितं मन्त्रा-
वेत्रिताः कञ्चन पत्रिणत कत्रा इहेष्टाः, त्रायेत्र नामाश्रयान् हनूमाने मन्त्र मन्त्राणि विषय
कत्रिण त्राहत्र उत्र विनाह ॥ २३

अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्कां

वध्यस्य देहे स्वयमेधितश्चेत् ।

विमृश्य तद्देवधियाभिधदध्वं [तत्स्व]

ब्रह्मास्त्रबन्धोऽपि यदि प्रमादः ॥ २४

अन्वयः । वध्यस्य देहे स्वयमेधितः अग्निः प्रमादेन लङ्कां ददाह चेत्, (अस्तु),
ब्रह्मास्त्रबन्धः अपि प्रमादः यदि तद्देवधिया विमृश्य अभिधदध्वम् ॥ २४

मञ्जिनाथः । प्रामादिको लङ्कादाह इत्यत्रोत्तरमाह— अग्नि-
रिति । वध्यस्य वधार्हस्य कपेर्देहे देहैकदेशे पुच्छे स्वयमेधितो-
ऽस्मदीयैरेव दीपितोऽग्निः प्रमादेन लङ्कां ददाह चेत् ? अस्तु ।
ब्रह्मास्त्रस्य बन्धः प्रतिबन्धो विज्ञेय इति यावत् । सोऽपि प्रामादिको
यदि तद्देवधिया मध्यस्थबुद्ध्या विमृश्याभिधदध्वं ब्रूत । अतः प्रमाद-
वचनं प्रज्ञाप इति भावः । दधातेर्लोटि तद्धि ध्वमि “आभ्यस्तयो-
रातः” इत्याज्ञोपः । “दधस्तयोश्च” इत्यभ्यासस्य भष्यभावः ॥ २४

भरतः । अग्निरित्यादि । निजेन प्रमादेन कृशानुलङ्कामधाचौदित्यनेदमुत्तरं— वध्यस्य
वधार्हस्य कपेर्देहे स्वयमेधितो दीपितोऽग्निर्लङ्कां प्रमादेन ददाहिति चेत् यदि तदा यदि
ब्रह्मास्त्रबन्धोऽपि प्रमादोऽनवधानकृतो भवति तद्देवधिया देवानां साक्षिकत्वान्नर्मेणा तत्स्व-
याहिधी या बुद्धिसाहस्यधिया विमृश्य निरुध्य अभिधत्तुं ब्रूहि । देवेति पृथक् पदं रावण-

सन्धीधनं वा, यदि च ब्रह्मास्त्रवन्धो न प्रमादः तदा अपि दत्त्वा ब्रह्मास्त्रवन्धस्य स्थापित-
त्वात् कुतोऽपिदानप्रमादो येन च स्वयमेव तादृशवन्धनं खण्डितं तस्य किमशक्यं कुतो वा
एवः स्यादिति भावः । उधाञ्जलि धारणे पुष्टी दाने अभिपूर्वो भाषणार्थः “ह्लादी रेःङि” इति
ज्ञेत्वं “खेर्भमखध” इति खेर्दत्वं “ब्राह्मीः इत्यालोपः “भभानख” इति खेर्दत्वं “भपभमी”
इति तः अभिधत्तेति पाठे धीदघोऽन्तलोपे तच्च ॥ २४

अश्रुवान् । वधावान्तरत्र भूष्ण आमापेत्त कश्चातोत्राहं अग्निं अश्रुनिष्ठं करिष्यामि,
आमापेत्त अमावधानतां तत्र सहे अग्निं लक्ष्मणं करिष्यामि, उताहं यदि ह्य हठैकं, तत्रे त्रोभा-
पेत्त निर्मलं वृद्धितं विवेचनां करिष्यामि, ये उक्ताश्च-वक्त्रं निधिनं करिष्यामि अमावधानतां तत्रे
पठिष्यामि ह्य ॥ २४

जगन्त्यमेयाद्भुतभावभाञ्जि

जिताभिमानाश्च जना विचित्राः ।

कार्यं तु यत्नं कुरुत प्रकृष्टं

मा नोतिगर्भान् सुधियोऽवमन्धम् ॥ २५

अन्वयः । जगन्ति अमेयाद्भुतभावभाञ्जि जनाः जिताभिमानाः विचित्राः (तत्रापि)
कार्यं प्रकृष्टं यत्नं कुरुत । नोतिगर्भान् सुधियः सौवमन्धम् ॥ २५

मञ्जनाथः । न च नरवानरेषु अनास्था युक्तोत्थाह—जग-
न्तीति । जगन्ति लोका अमेयानपरिमितानद्भुतांश्च भावान् पदा-
र्यान् भजन्तीति तद्भाञ्जि । जनास्तच्चत्वाः प्राणिनश्च जिताभि-
मानाः परिखण्डिताहङ्कारा विचित्रा विचित्रशक्तयश्च जिता जेता-
रश्च सन्तीत्यर्थः । अतो जयपराजयौ शक्तितन्त्रौ न जातितन्त्राविति
भावः । तत्रापि कार्येऽनन्तरकृत्ये प्रकृष्टं यत्नं कुरुत । नोति-
गर्भान् नोतिपुरःसरान् सुधियो धौरान् मा वमन्ध नावजानोध्वम् ।
सर्वत्र बलबलचित्ता कार्या, न जातिमात्रादवमन्तव्या इति भावः ।
मन्यतेर्लुङि तडि ध्वमि माङ्येगादङ्भावः । सिचोऽकिच्चाच्चानु-
नासिकलोपः । “धि च” इति सलोपः ॥ २५

भरतः । पराभियोगः सर्वथा निरुपणीय इति दर्शयितुमिदमुच्यते—जगन्तीत्यादि ।
जगन्ति भुवनानि अभियानसंख्यानं अद्भुतानाश्रयान् भावान् भजन्ति, तत्तत्त्वाश्च जना अपि
विचित्राः शक्तिदेगकालवशात्तानाविधा जिताभिमानाश्च भवन्ति, अन्ये वत्प्रकृष्टैर्जनैर्जितोऽभि-
मानोऽहङ्कारो येषां ते तथा तद्गदधिमानो न कर्तव्य इति कार्येषु प्रकृष्टमुत्तमं यत्नं कुरुत,
ननैव कार्ये सिध्यति न ववक्ष्या । नोतिरेव गर्भोऽन्तर्गतो येषां तान्, अत एव सुधियः
पण्डितान् मा अवमन्धं तद्वचसां न कुर्वत । “मनेर्वे सिलोपी वा” इति सिलोपे “वमन्तनाथ-
निनाम् इति नकारलोपः ॥ २५

अश्वान । अत्रैतज्जगत्तु जगत्तु जगत्तु जगत्तु, ए जगत्तु जगत्तु जगत्तु (जगत्तु-
जगत्तु) जगत्तु जगत्तु एव जगत्तु जगत्तु जगत्तु । जगत्तु जगत्तु जगत्तु जगत्तु
जगत्तु जगत्तु जगत्तु, नो जगत्तु जगत्तु जगत्तु जगत्तु जगत्तु न । २६

वृद्धिचयस्थानगतामजस्रं ।

वृत्तिं जिगीषुः प्रसमौक्षमाणः ।

घटेत सम्यादिषु यो गुणेषु

लक्ष्मीनं तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥ २६

अन्वयः । यः जिगीषुः वृद्धिचयस्थानगतां वृत्तिं अजस्रं प्रसमौक्षमाणः सम्यादिषु गुणेषु
घटेत, तं चञ्चलापि लक्ष्मीः न मुञ्चति ॥ २६

मङ्गिनाथः । सम्प्रति नोतिमुपदिशति—वृद्धीति । यो विजि-
गीषुर्विजेतुमिच्छुः पञ्चाङ्गसम्पन्नो राजा वृद्धिचयस्थानानि स्वस्य
शत्रोश्च उपचयापचयसाम्यावस्थास्तद्वतां वृत्तिं तेषां प्रहृष्टमजस्रं
नित्यं प्रसमौक्षमाणः परामृशन् सम्यादिषु गुणेषु घटेत षाड्गुण्यं
प्रयुञ्जोत, तं विजिगीषुं चञ्चलापि लक्ष्मीर्न मुञ्चति ॥ २६

भरतः । नीतिरेव कीदृशीत्यपेक्षायामिदमुच्यते—वृद्धीत्यादि । यो जिगीषुः ‘सन्धिर्ना
वियङ्गी याननासनं द्वैधमाश्रयः’ इति षड्गुणा एव घटेत घटेत तं लक्ष्मीश्चञ्चलापि न मुञ्चति
गणवद्वलान् चञ्चलयद्वो रुद्रः । जिगीषुः कीदृशः ? अजस्रं सततं वृद्धिचयस्थानगता
तत्सम्बन्धिनीमात्मनः परस्य च वृत्तिं प्रसमौक्षमाणः विचारयन् वृद्धिर्वर्द्धनं कीषादेः, लघी-
ऽपचयः परकीषादेः, स्थं न स्थितिर्निवर्तुर्गवशिकपथादेः ॥ २६

अश्वान । विनि अत्र कत्र कत्रिठे अतिमात्रे, त्रिनि निषेधे एव अत्रगत्तु वृद्धिः, कत्र
उ मत्रा एव अत्रगत्तु विचार कत्रिण मत्रिगत्तु मत्रिगत्तु कत्रिठे मत्रिण ; उ मत्रा
इह मत्रा अत्रगत्तु मत्रिण मत्रिण मत्रिण मत्रिण मत्रिण मत्रिण मत्रिण मत्रिण ॥ २७

उपेक्षणीयैव परस्य वृद्धिः

प्रनष्टनौतेरजितेन्द्रियस्य ।

मदादियुक्तस्य विरागहेतुः

समूलघातं विनिहन्ति याऽन्ते ॥ २७

अन्वयः । प्रनष्टनौतेः अजितेन्द्रियस्य (अत एव) मदादियुक्तस्य परस्य वृद्धिः उपेक्ष-
णीया, विरागहेतुः या अन्ते समूलघातं विनिहन्ति ॥ २७

मङ्गिनाथः । सम्प्रति वृद्ध्यादिप्रतीक्षाप्रकारमेवाह—उपेक्ष-
णीयेति । प्रनष्टनौतेः उत्पद्यप्रवृत्तेः अजितेन्द्रियस्य इन्द्रियपरतन्त्रस्य

तन्मस्य अत एव मदादियुक्तस्य पानादिव्यसनासक्तस्येत्यर्थः ।
ईदृशस्य शत्रोर्वृद्धिरुपेक्षणीया, प्रतीकारप्रयासो न कार्य इत्यर्थः ।
कुतः अपरागहेतुर्विशङ्कटत्वाज्जनापरागमूलं या वृद्धिरन्ते ईषत्-
कालापगमं समूलं हत्वा समूलघातं हन्ति निर्मूलयतीत्यर्थः ।
“समूलाकृतजीवेषु हन्तृकञ्चकः” इति हन्ते र्णमुल् प्रत्यये “कषा-
दिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” । अत्र मनुः—“व्यसनस्य च मृत्योश्च
कष्टं व्यसनमुच्यते । व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्गात्स्वव्यसनी मृतः ॥”
इति ॥ २७

भरतः । वृद्ध्यादिगतां हन्तिमेव निरूपयितुमिदमुच्यते—उपेक्षणीयेत्यादि । अजिने-
न्द्रियस्य अत एव प्रगटनीतेर्नदादियुक्तस्य वृद्धिरपुनश्च परस्य वृद्धिरुपेक्षणीयेव, यतः सा
विरागहेतुः सर्वस्वैव लोकस्य वैमुख्यकारणं, या वृद्धिरन्ते अवसाने समूलघातं विनिहन्ति
समूलं नाशयति तत्र वृद्धिः समूलं विनिहन्ति सर्वेषां विरागहेतुत्वादजितेन्द्रियत्वाददीव्यत्वाच्च
इति सूचितम् ॥ २७

अनुवादः । नीतिगण्यजटे इन्द्रियपरायण शत्रुगणानि वृजनामक नजत्र उन्नति उपेक्ष-
णीय (तादात्र अत्रोक्तं चेष्टे कत्रा उचित नरे) नकारण लोकविनाशेन मूल व्रजण ये वृद्धि,
किङ्कनिन अत्रेइ सेइ वृद्धि उपादेक समूले निधन कत्रे । २७

जनानुरागेण युतोऽवसादः

फलानुबन्धः सुधियात्मनोऽपि ।

उपेक्षणीयोऽभ्युपगम्य सन्धिं

कामादिषड्वर्गजिताधिपेन ॥ २८

अन्वयः । कामादिषड्वर्गजिता सुधिया अधिपेन जनानुरागेण युतः (अत एव)
फलानुबन्धः आत्मनः अवसादः अपि सन्धिं अभ्युपगम्य उपेक्षणीयः ॥ २८

मङ्गिनाथः । व्यसनावसक्तस्य शत्रोर्वृद्धिरुपेक्षणीयेत्युक्तमेव-
मव्यसनिनः स्वस्य ज्योऽप्युपेक्षणीय इत्याह—जनेति । कामादि-
षड्वर्गजिता जितारिषड्वर्गेण । जयतेः “सन्—” आदिना क्तिप् ।
सुधिया बुधिसंपन्नेनाधिपेन विजिगीषुणा राज्ञा जनानुरागेण युतो
जनानुरागसंभिन्नः अत एव फलेनानुबन्धः संबन्धो यस्य सः स्वन्तः
आत्मनोऽवसादः ज्योऽपि सन्धिमभ्युपगम्य आ समयसाभात् परं

संधावोपेक्षणीयः । असंधाने स्वयं क्षीणः परेषामिबुध्यते इति भावः ॥ २८

भरतः । जनैत्यादि । अधिपेन राज्ञा चात्मनीऽप्यवसादः अयः सपेक्षणीयः । किं कृत्वा ? सन्धिमभ्युपगम्य ब्रह्मणा सन्धिमनुकृत्वा चम्यथा क्षीणोऽयमिति परेषामिबुध्यते स्यात् । अवसादः कौटुम्भः ? जनानामनुरागेण युतो बहोऽनुरक्तप्रकृतिमखलत्वात् फणानुबन्धः फलं ब्राह्मणमुपधातीति दातव्यम् । कौटुम्भेनाधिपेन ? कामादीनां यथां वर्गं जितवता अत एव सुविद्या नीतिज्ञेन 'कामक्रोधी क्षीणभोक्षी मद ईर्ष्या इतीह वक्ति' इति वर्गवर्गं जयतीति करैरि क्षिप् ॥ २८

अभ्यासः । विनि वद्विप्रजग्री, श्वृङ्गि एवमिग्री, महे ब्राह्मणं मोक्षभूतानगम्यन्न नननर्त्तने अश्वभानवोश्वं कुड गत्रिणीमेर जग्य निवेन अश्वक किङ्कमिनेन जग्य मन्त्रिकने आवद्ध इहेग्रा उणेका कत्रा उटित । २८

यदा विगृह्णन्न च संदधानो

वृद्धिं क्षयं चानुगुणं प्रपश्येत् ।

आसीत् राजावसरप्रतीक्ष-

स्तदा प्रयासं वितर्ध न कुर्यात् ॥ २९

अन्वयः । यदा विगृह्णन् (उत) संदधानः वृद्धिं अनुगुणं क्षयं (वा) न प्रपश्येत्, तदा राजा अवसरप्रतीक्षः (सन्) आसीत् ; वितर्धं प्रयासं न कुर्यात् ॥ २९

मल्लिनाथः । यदा सन्धौ विग्रहे वा फलं न दृश्यते तदा विजिगोषुरासनमाश्रयेदित्याह—यदेति । यदा विजिगोषुविगृह्णन् परं विरुन्धान उत संदधानः स्निह्यन् वा वृद्धिमात्मन उच्छ्रयमनुगुणमात्मनोऽनुकूलं क्षयं परस्व नाशं वा न पश्येत्तदा राजा विजिगोषुर्नृपोऽवसरं कार्यकालं प्रतीक्षत इत्यवसरप्रतीक्षः सन् । “कर्मस्थग” । आसीत् न रुन्ध्यापि सन्दध्यात् किंतूदासीत्, वितर्धं व्यर्थं प्रयासं न कुर्यात्, करणे वा स्वयमेव क्षीयतेति भावः ॥ २९

भरतः । यदेत्यादि । यदा राजा विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् सन्दधानः सन्धौ कुवां णोऽपि अनुगुणमनुकूलमात्मनो वृद्धिं न पश्येत् न चानुगुणमनुकूलं परस्व क्षयं पश्येत् तदा आसीत् आसनं कुर्यात्, जिह्वासङ्ग उपवेशे विधौ खौ । अवसरप्रतीक्षः अवसरं वृद्धिदीप्यकां प्रतीक्षमाण इति “क्षमीचावतिथी चः” इति परस्वेण चः । स्वमते पचादित्यादन । किं वा अवसरे प्रतीक्षा यस्मैति समासः । वितर्धं निष्प्रयोजनं प्रयासं सन्धिविग्रहोद्यमं न कुर्यात् ॥ २९

अश्रुताः । यथन विगीतं ब्राह्मणं भक्तं महितं विग्रहं वा भक्तिं करिष्यामि निजैश्च अश्रुकुलं
वृद्धिं किं वा भक्तं करिष्यामि तेन वा गानं, तथन मेहे वृद्धिं अवगन्तुं प्रतीकं करिष्यामि उपासिष्ये
नोति अवगन्तुं करिष्येन । विष्णुं अग्रं कर्तव्येन वा । २०

सन्धौ स्थितो वा जनयेत् स्ववृद्धिं

इत्यात्परं वोपनिषत्प्रयोगैः ।

आश्रावयेदस्य जनं च [प]रैर्दा

वियाह्यं कुर्यादवहीनसन्धिम् ॥ ३०

अन्वयः । वा (अथवा) सन्धौ स्थितः स्ववृद्धिं जनयेत्, परं उपनिषत्प्रयोगैः इत्यात्,
अस्य जनं चरे आश्रावयेत् वा वियाह्यं अवहीनसन्धिं कुर्यात् ॥ ३०

• मङ्गिनाथः । तस्यैव पञ्चान्तराख्याह—संधाविति । अथवा
संधौ स्थितः संधिं कृत्वा वृद्धिं जनयेत् संपादयेत् । वृद्धः परं
साधयेदित्यर्थः । परं शत्रुमुपनिषत्प्रयोगै रइत्योपायैर्विषयश्लादि-
भिर्हन्त्यात् । अस्य शत्रोर्जनममात्यादिकं चरैर्गूढपुरुषैराश्रावयेत्
दानमानादेना प्रलोभ्य निर्गमयेद्वा अथवा वियाह्यं प्रबलविग्रहं
कारयित्वा तदवस्थं परं हीनसंधिं कुर्यात् निजवृद्धिसंधिना वशी-
कुर्यादित्यर्थः ॥ ३०

भरतः । सन्ध्यावियादि । सन्धिं कृत्वापि विजिगीषुर्न निवेदयिष्येत्, किन्तु सन्धौ
स्थितः सन् स्ववृद्धिं जनयेत् उत्पादयेत्, यथा वृद्धिं प्राप्य परं कृत्यं समते उपनिषत्-
प्रयोगैर्भिवारैरहःप्रयुक्तैर्विषादिदानैर्वा परं इत्यात् सन्धिना जातविज्ञासत्वात् । 'भवेदुप-
निषद्भवे वेदान्ते च रक्षणीति विद्मः । अस्य परस्य जनं वंशलोकात् आश्रावयेत् देशादि-
दानेन आकर्षयेत् परेण दीयमानभिर्वा विग्रहं कलहं कारयित्वा अवहीनसन्धिं त्यक्तसन्धिं
कुर्यात् । येन सह सन्धिः प्रागासीत् तेन सह सन्धिभङ्गं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३०

अश्रुताः । अथवा भक्तिं करिष्यामि निजैश्च न । वाकिशः निजैश्च वृद्धिगोपनं करिष्येन ।
गोपनीयं उपास्य अग्रोत्तमं भक्त्यैव करिष्येन । किं वा भक्तं अश्रावयितुं लोकजनकं
उत्तमं ब्राह्मणं गानमानादि अलोभनेन अपमानितं करिष्येन । अथवा अथन भक्तिं महितं
वृद्धं वा वाहिना भिक्षां भक्तिं तत्र तांशकं वा वा करिष्येन । ३०

सन्दर्शितस्तेहं गुणः स्वशत्रून्

विद्वेषयन्मण्डलमस्य भिन्द्यात् ।

दूत्येवमादि प्रविधाय सन्धिं [सन्धिः]—

वृद्धेर्विधेयोऽधिगमाभ्युपायः ॥ ३१

अन्वयः । (अथवा) सन्दर्शितलोहगुणः (सन्) स्वशक्तुं विवेचयन् अस्य मन्त्रं
 भिन्नात् इत्येवमादिं सन्धिं प्रविधाय ॥ ३ ॥ अधिगमाभ्युपायः विधेयः ॥ ३१

मस्तिनाथः । पक्षान्तरमाह—संदर्शितेति । अथवा संदर्शित-
 स्नेहगुणः प्रकटितस्नेहधर्मकः सन् स्वयम् 'विधेयम्' कपटमार्ग-
 णाम्नात्यादिविद्वष्टं कुर्वन्नस्य शत्रोर्मण्डलं भिन्नादित्येवमादिसंधिं
 प्रविधाय हृद्द्वेराधगमः श्रुपायो हृदिप्राप्त्युपायो विधेयः ॥ ३१

भरतः । सन्दर्शितत्वादि । अथ नर्मदे सन्धिसुपदिशति अथान्वयोऽनेन सन्धिं न
 कुर्यादिति तान् विधेयम् विमुक्तान् कुर्यात् सन्दर्शितखेदगुणः प्रकटितानुरागः सन् अथ
 शर्वात्मस्थं सामादिभिर्मन्यात् इत्येवमादि चक्रप्रकारादि प्रविधाय कृत्वा हरेरधिनाभ्यु-
 पायः प्रातिष्ठेत्भूतः सन्निविधेयः ॥ २१

অনুমান। অথবা বাহিরে কপট স্নেহ দেখাইয়া নিঃশঙ্কগণ বাহাতে সন্ধি না করে, এইরূপ পরামর্শের মধ্যে বিশেষ উৎপাদন করিয়া শত্রুগণের ভেদ সন্মাদিবেন। উক্তপ্রকার সন্ধি বিধানের নিজের বুদ্ধি আশ্রিত উপায় বিধান করিবেন। ৩১

मत्वा सहिष्णूनपरोपजा[ज]प्यान्
स्वकानधिष्ठाय वना[जना]न्तदुर्गान् ।
द्रुमाद्रिदुर्लङ्घ्यजलाप्रध्वप्यान्
वर्धेत राजा रिपुविग्रहेण ॥ ३२

अन्वयः । राजा स्वकान् सहिष्णुन् अपरीपकायान् भत्वा दुर्माद्विदुर्हृत्पुत्रान् प्रपृच्छान्
नानामदमान् अधिष्ठाय रिपुशिरश्वेभ्यः (अपि) बर्हते ॥ ३१

महिनाथः । एवं सन्धिरिव साधीयानित्युक्ता तदलाभे विग्रहोऽपि हितविशेषमाह—मत्वेति । राजा विजिगीषुर्नृपः स्वकान् स्वकीयान् पुरुषान् सङ्घिणून् महनशीलान् अपरोपजायमान् परेषामभिर्यास्य मत्वा ज्ञात्वा दुर्मैरद्विभिन्नं दुर्लङ्घ्या दुष्प्राप्य ते जलैरप्रवृत्त्याश्च तान् वनान्ते दुर्गान् दुर्गदेयानधिष्ठाय रिपुविग्रहेणापि वर्धते । जलान्तदुर्गान् क्षतिं इति पाठः ॥ ३२

भरतः । सभेर्हृदिहेतुत्वंमुपदर्शय विग्रहस्य हृदिहेतुत्वं कथ्यते—सन्नेत्यादि । अपरोष-
त्राप्यान् परैरेमेयान् सक्षिपन् समर्थान् स्वकानात्मीयान् यमुजिदिनी मत्वा निश्चितं जनान-
दुर्गान् जनानो लोकांनो दुर्गप्रदेशान् अधिष्ठाय तत्र स्थित्वा राजा रिपुविग्रहेषु हेतुना
वर्हेत उपधितः स्यात्, न तु सहसा विग्रहमात्रं हृदिहेतुः । कोऽयान् दुर्गान् ? इमे-

रदिभिर्दंष्ट्राजलेषु करणभूतेः अपघ्न्यान् परेरगम्यान्, वृक्षपर्वतवारिभेदात् चिविधं दुर्गैश्च
उक्तं ; दुःखेन गम्यते यव तददुर्गं “इवजनममादिः” इति आधारे ङः, कृषोः कभाव
व्युत्तोः ॥३२

अमूनाम् । ऐक्यप्रकारेण प्रसिद्धं मन्त्रिण्यन्तर्गतं वाक् कर्तव्यं, एतद्वादि वनितादेन । अव-
नीतं राज्ञो यत्नं निजं अमृतरवर्गके महिषू ए २ मन्त्रं अजेयं मनः करिष्ये, तथैव वनमथा
उपश्रुत्वा नृक, एतत् ए २१ अजय्या उक्तं वाक् । दुर्गं दुर्गं निर्माणपूर्वकं उक्तं वाक् । मन्त्रं
मन्त्रितं युक्तं करिष्ये आश्रितेन वृक्षिमाधनं हरेत्ते पावे । ७२

शक्नोति यो न द्विषतो निहन्तुं

विहन्यते नाप्यबलैर्द्विषद्भिः ।

स श्वावराहं कलहं विदध्या-

दासीत दुर्गादि विवर्धयंश्च ॥ ३३

अन्वयः । यो द्विषतः, निहन्तुं न शक्नोति अबलैः द्विषद्भिः न विहन्यते अपि स न श-
राहं कलहं विदध्यात् । दुर्गादि विवर्धयन् च आसीत ॥ ३३

मन्त्रिनाथः । अरिजिगीष्वोः परस्परविघातसामर्थ्यं जिगीषोः
कृत्यमाह—शक्नोतीति । यो जिगीषुर्द्विषतः शत्रून् निहन्तुं न
शक्नोति अबलैर्द्विषद्भिर्न विहन्यतेऽपि स विजिगीषुः श्वावराहयो-
रिमं श्वावराहम् । “तस्मैदम्” इत्यण्प्रत्ययः । कलहमरेरन्यस्य
च मिथः कलहं विदध्यात् । यथा कश्चित् श्वपचः श्वानं वराहं
विमुच्यान्यतरनाशमोक्षते उभयोरपि भक्ष्यत्वात्तदहन्यतरनाशार्थी
कलहमुत्पादयेदित्यर्थः । तथा दुर्गादि दुर्गराष्ट्रादिकं च विव-
र्धयन्नासीत न तु यायादित्यर्थः ॥ ३३

भरतः । आसनकालः कथ्यते—शक्नोतीत्यादि । यो जिगीषुर्द्विषतः शत्रून् न निहन्तुं
शक्नोति बलरहितैर्द्विषद्भिरेव न हन्यते च स श्वावराहं कुक्कुटं गुरुरसम्बन्धिनं कलहं कुर्यात्
तत्पुण्ययुग्मं उच्यते इत्येत्यर्थः । यथा चण्डालाः स्वयं वराहं हन्तुमशक्ताः श्वानं विमुच्य
योषयन्ति तत्र यदि शुभं वराहो हन्यते वराहो वा न हन्यते उभयथापि तेषां कार्य-
मिद्विषयोः तेषां भक्ष्यत्वात्, तथा उभयोर्द्विषतोः कलहैर्जिगीषोरिति भावः । स्वयं
दुर्गादि अष्टमै विवर्धयन् आसीत विवर्धयन् त्र्यक्षा तिष्ठेत् । ‘क्षिप्रैश्चिक्पथी दुर्गं सेतः
कुक्षरवन्धनम् । ध्वजाकरधनादां युक्तानाञ्च निवेशनम् ॥’ इत्येवोऽष्टमैः । आ च वराह-
हेति चन्दे “श्वावराहो वा” इति परमूलेषु पूर्वपदस्य विकल्पेन दीर्घत्वं, स्वमते विश्वराजोऽदित्यस्य
योगविभागात् पथी पूर्वपदस्यादानत्वं सिद्धम् । अत्र तु तदकरणेऽपि न चतिः “विकार-
सह” इत्यादिना इदमर्थे च द्वौवेदसिद्धेः । विदध्यादित्यन्तर्भूतजार्जो बोध्यः ॥ ३३

ଅନୁବାଦ । ସେ ଜିଗିଷୁ ମଞ୍ଜନାମେ ଅନନ୍ତ, ହୁର୍ଲିମ ମଞ୍ଜୁରୀଃ ବାହାଟେ ବଡ଼େ କରାଟେ ମାତ୍ରେ ନା,
ମେହେ ବାଞ୍ଛି ମଞ୍ଜୁତେ ମଞ୍ଜୁତେ ସୁଦ୍ଧ ବାହାଟେନା ବିକା ବହଃ ମେହେ କବକାମେ ମିଶେର ବଳବୁଦ୍ଧି
କରିବେ । ୭୭

ପ୍ରୟାଣମାତ୍ରେଣ ପରେ ପ୍ରସାଧ୍ୟେ
ବର୍ତ୍ତେତ ଯାନେନ କ୍ଳତାଭିରକ୍ତଃ ।
ଅଶକ୍ତୁବନ୍ କର୍ତ୍ତୁମରେର୍ବିଘାତଂ
ସ୍ବକର୍ମରକ୍ତାଂ ଚ ପରଂ ଅସ୍ମେତ ॥ ୩୪

ଅନ୍ବୟଃ । ପରେ ପ୍ରୟାଣମାତ୍ରେଣ ପ୍ରସାଧ୍ୟେ (ସତି) କ୍ଳତାଭିରକ୍ତଃ (ସନ୍) ଯାନେନ ବର୍ତ୍ତେତ ।
ଅରେ ବିଘାତଂ ସ୍ବକର୍ମରକ୍ତାଂ ଚ କର୍ତ୍ତୁମଶକ୍ତୁବନ୍ ପରଂ ଅସ୍ମେତ ॥ ୩୪

ମଞ୍ଜିନାଥଃ । କିଂ ତର୍ହି ଯାତ୍ରା ନ କାର୍ଯ୍ୟେବ ? ନିତ୍ୟାହ—ପ୍ରୟାଣୋତି ।
ପରେ ଶତ୍ରୌ ପ୍ରୟାଣମାତ୍ରେଣ ପ୍ରସାଧ୍ୟେ ସତି କ୍ଳତାଭିରକ୍ତଃ କ୍ଳତଦୁର୍ଗାଭିରକ୍ତଃ
ମନ୍ ଯାନେନ ଯାତ୍ରାୟା ବର୍ତ୍ତେତ ଯାତ୍ରାଂ କୁର୍ଯ୍ୟାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅରେର୍ବିଘାତଂ
ସ୍ବକର୍ମରକ୍ତାଂ ସ୍ବାରକ୍ଷ୍ୟାନିର୍ବାହଂ ଚ କର୍ତ୍ତୁମଶକ୍ତୁବନ୍ ପରଂ ପ୍ରବଳମନ୍ୟଂ ଧାର୍ମିକଂ
ମନ୍ୟସେତ ॥ ୩୪

ଭଟ୍ଟିକା । ଯାନାଶ୍ରୟୀଃ କାଳଃ କାଞ୍ଚିତ—ପ୍ରୟାଣୋତ୍ୟାଦି । ପରେ ଶତ୍ରୌ ପ୍ରୟାଣମାତ୍ରେଣ
ପ୍ରସାଧ୍ୟଃଭିଭବନ୍ତୀତି ସତି ରାଜା ଯାନେନ ବର୍ତ୍ତେତ ସ୍ବହସ୍ତ୍ରୀ ଯତେତ । କୌଟସଃ ସନ୍ ? ଆତ୍ମଦେଶସ୍ତ
କ୍ଳତାଭିରକ୍ତଃ ସର୍ବତୋଭାବେନ ରକ୍ତା ଥିନ ଶାଢ଼ୟଃ । ଅରେ ଶତ୍ରୌର୍ବିଘାତଂ କ୍ଷିପାଂ ଦୁର୍ଗାଦିକର୍ମଣାଂ
ପରେକପଦନ୍ତ୍ୟମାନାମାହ କ୍ଷ୍ମାଂ କର୍ତ୍ତୁମଶକ୍ତୁବନ୍ ଅସମର୍ଥୋ ଭବନ୍ ପରଂ ଅସ୍ମେତ ଥର୍ତ୍ତୀ ଚଞ୍ଚିମାମ୍ନୀତୀ-
ତ୍ୟର୍ଥଃ ॥ ୩୪

ଅନୁବାଦ । ସୁଦ୍ଧବାଞ୍ଛା କରିବାହେ ସମି ମଞ୍ଜୁ ଗ୍ରହ କରା ସାମ୍, ତାହା ଶ୍ରେଣେ ନିକହୁର୍ଗାମି ମୃଦ-
ତାବେ ବ୍ରହ୍ମା କରିବା ବୁଦ୍ଧି ବାଞ୍ଛା କରିବେ । ମଞ୍ଜନାମ ଏବଂ ମିଶ ଆତ୍ମକ କର୍ମ ବ୍ରହ୍ମା କରିତେ ଅନନ୍ତ
ଶ୍ରେଣେ ବାର୍ଷିକ ଏବଂ ମଞ୍ଜୁ ଆତ୍ମକ ନହେବେ । ୭୮

ଏକେନ ସନ୍ଧିଃ କାଳହୋଽପରେଣ
କାର୍ଯ୍ୟୋଽଭିମିତୋ ବା ପ୍ରସମୌଚ୍ୟଃ ଷ୍ଟବ୍ଧିମ୍ ।
ଏବଂ ପ୍ରଯୁଜ୍ଞୀତ ଜିଗିଷୁରେତାଂ[ତା]
ନୀତିଂ[ତୀଃ]ବିଜାନନ୍ନହିତାତ୍ମସାରମ୍ ॥ ୩୫

ଅନ୍ବୟଃ । ଏକେନ ସନ୍ଧିଃ ଅପରେଣ କାଳହଃ (କାର୍ଯ୍ୟଃ) । ଷ୍ଟବ୍ଧିଃ ପ୍ରସମୌଚ୍ୟଃ ଅଭିମିତଃ ବା
କାଳହଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ । ଏବଂ ଜିଗିଷୁଃ ଅହିତସ୍ତ ଆତ୍ମନସ୍ତ ସାରଂ ବିଜାନନ୍ ପତାଂ ନୀତିଂ ପ୍ରଯୁଜ୍ଞୀତ ॥ ୩୫

मङ्गिनाथः । विग्रहे विशेषान्तरमाह—एकेनेति । एकेना-
रिणा संधिः कार्योऽपरेण कनक्षो विग्रहः कार्यो न युगपदुभाभ्यमि-
त्यर्थः । अथवा वृद्धिमात्मनो बलाधिक्यं प्रसमीक्षाभित उभयतो
वा कलहः कार्यः । एवं जिगौषुरहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं शक्तिं
विज्ञानन् विमृशन्नेतां पूर्वोक्तां नीतिं प्रयुञ्जीत ॥ ३५

भरतः । द्वैधीभावप्रकारः कथ्यते—एकेनेत्यादि । अभित उभयपार्श्वयोः सन्धि-
विग्रहाभ्यां स्वतन्त्रं प्रसमीत्य निरूप्य पश्चादेकेन शत्रुणा स्वव्यभिक्त्युक्तेन सन्धिः अपरणाभि-
युक्तेन स्वयं विग्रहश्च कार्यः । वाचस्पत्यः समुच्चये पूर्वोक्तोपायेन पश्चान्तरे वा । एवमुक्त-
प्रकारेणाहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं बलं विज्ञानन् विजिगीषुरेता नीतीः बाह्यगुणरूपाः
प्रयुञ्जीत ॥ ३५

कैमुगद । जिगौषुः एक शत्रुर सहित शक्ति, अपरत्र सहित विग्रहं कर्तुं उच्छिद्य,
एकममये उच्छिद्य सहित विग्रहं कर्तुं शक्नुते नह । अथवा निष्ठेय वलवृद्धिं बुद्धिः । उच्छिद्य
सहितं विग्रहं कर्तुं शक्नुते । एतेन निष्ठेयं शत्रुं सहितं शक्तिं विवेचनां कर्तुं एते पूर्वोक्त
नीतिं प्रयोगं कर्तव्ये । ७६

त्वया तु लोके जनितो विरागः

प्रकोपितं मण्डलमिन्द्रमुख्यम् ।

रामे तु राजन् विपरीतमेतत्

पश्यामि तेनाभ्यधिकं विपक्षम् ॥ ३६

अन्वयः । त्वया तु लोके विरागः जनितः, इन्द्रमुख्यं मण्डलं प्रकोपितं, (हे) राजन् !
रामे तु एतत् विपरीतम्, तेन विपक्षं अभ्यधिकं पश्यामि ॥ ३६

मङ्गिनाथः । त्वयि तु सर्वं विकृष्टमित्याह—त्वयेति । त्वया
तु लोके विरागोऽपरागो जनितः । इन्द्रमुख्यमिन्द्रप्रधानं मण्डलं
प्रकोपितं प्रक्षोभितम् । हे राजन् ! रामे तु एतत् पूर्वोक्तं विपरीतं
लोकोऽनुरक्तो मण्डलं तु संतुष्टमित्यर्थः । तेन कारणेन विपक्षं
शत्रुमभ्यधिकं प्रबलं पश्यामि जानामि ॥ ३६

भरतः । उत्तरीत्या नीतितत्त्वं प्रदर्शय रावक्षे तद्विपरीत्यान् सन्धिरिव युक्त इति प्रकृत-
मभिधीयते—त्वयेत्यादिना । त्वया पुनर्लोकं विरागो जनितः परद्वीष्टित्वान् इन्द्रादिकं
राजमण्डलं प्रकोपितं तेनेयं भवतो वृद्धिरपि न शुभोदकेति भावः । हे राजन् ! रामे पुनः
सर्वमिदं विपरीतं, धार्मिकत्वेन सर्वजनानुरागस्य जनितायां रक्षोहृन्मूलेनैन्द्रादिसम्पत्तत्वाच्च,
तेन विपक्षं शत्रुं रामं लोकोऽभ्यधिकं पश्यामि । विराग इति रक्षोर्ध्वजस्य “स्वदैवावीद”
इत्यादिना निपातितम् ॥ ३६

अनुवातः । हे महाशत्रव ! त्वमिदं विनाशं कर्माहेराह, हेन्य राहादेन अधान, सेहै
राजमण्डक कोडित करिशाह, किञ्च श्रीशत्रे हेरा विपरीत (त्वमि सकलैर अनुवात-
ताशन, काहेरै राजमण्डक ताशन अनुकूल) सेहैक अत्र विपरीतकोडिता अर्पण प्रवत
मत् करि । ७७

एकेन वाली निहतः शरेण
सुहृत्तमस्ते रचितश्च राजा ।
यदैव सुग्रीवकपिः परेण
तदैव कार्यं भवती विनष्टम् ॥ ३७

अन्वयः । (किञ्च) यदा एव परेण ते सुहृत्तमः वाली एकेन शरेण निहतः, सुग्रीव-
कपिः राजा रचितः, तदैव भवतः कार्यं विनष्टम् ॥ ३७

मञ्जिनाथः । एकेनेति । किं च यदा परेणारिणा रामेण तं
तव सुहृत्तमो वाली एकेन शरेण निहतः सुग्रीवकपिः सुग्रीवनामा
वानरो राजा रचितः कृतश्च, तदैव भवतः कार्यं प्रयोजनं
विनष्टम् ॥ ३७

भगवतः । रावणस्य मित्रवत्तं रामस्य मित्रोपचयं कर्मणामाधिक्यं दर्शयितुमिदमुच्यते
—एकेनेत्यादि । परेण श्रेष्ठेण रामेण कदा एकेन शरेण तव सुहृत्तमो वाली यदैव
निहतो मारितः, सुग्रीवश्च कपिर्यदैव राजा रचितः कृतः तदैव भवतः कार्यं विनष्टं, यत्र
भवती जंता वाली अस्माद्यासेन हतसेन भवज्जयस्यातिमुकरत्वात् ॥ ३७

अनुवातः । यत्रनई शत्रु ब्राह्मण ताशर अधान सूरुष बाजीके एक बाणैरै निहत
करिशाहेन, वानर सुग्रीवके ब्राह्म करिशाहेन, तत्रनई ७ ताशर काज नई हेराई
आहे । ७९

प्राकारमाचारणः प्रभावः
खरादिभिर्यो निहतैस्तवाभूत् ।
लङ्काप्रदाहाच्चवधद्रुमङ्गैः ।

क्लाम्यत्यसावप्यधुनातिमात्रम् ॥ ३८

अन्वयः । यः प्रभावः निहतैः खरादिभिः प्राकारमाचारणः अभूत्, असावपि अधुना
लङ्काप्रदाहाच्चवधद्रुमङ्गैः अतिमात्रं क्लाम्यति ॥ ३८

मञ्जिनाथः । कार्यनाशमेव व्यनक्ति—प्राकारेति । यक्षलोका-
व्यापो तव प्रतापो निहतैः प्राकारादहिरैव मारितैः खरादिभिः

प्राकारमात्रावरणोऽभूदसावपि प्राकारमात्रान्तर्गतोऽप्यधुना लङ्का-
दाह्यादिभिरतिमात्रं क्लाम्यति संकुचति । रामप्रताप एव लङ्काया
बहिर्गतस्य दौष्यमाने त्वत्प्रतापस्य नामापि नश्यतीत्यर्थः ॥ ३८

भरतः । मत्प्रतापादेव कार्यं सिध्यतीत्याशङ्कामपनस्तुमिदमुच्यते—प्राकारित्यादि ।
यस्य प्रभावः निहतैः खरादिभिः प्राकारमात्रावरणोऽभूत् प्राकारमात्रमावरणं यस्य तादृशो
जातः पूः वेलीक्यथापिनोऽपि तस्य इदानीं लङ्कामाने पयान्मत्तात् असावपि अधुना इदानीं
लङ्कायाः प्रदाहेन अक्षय्य वधेन वृक्षाणां भङ्गेन च अतिमात्रम् अत्यर्थं क्लाम्यति ग्लानिमुप-
याति ॥ ३८

अश्वत्थाम । ततोऽत्र ये अश्वत्थामश्चिन्तयन्त्याश्री हिम, आशि आशीन्नेत्र बाहिरेऽत्रै नत्रानि
निश्च ह०शत्रु नकार आशी नोभावक इहेन हन, जेहे नोभावक अश्वत्थाम इहेन नका-
नाह, अश्वत्थाम न ७ अश्वत्थामान्न उः अश्वत्थाम इहेन नका-
नाह, अश्वत्थाम न ७ अश्वत्थामान्न उः अश्वत्थाम इहेन नका-

षड्वर्गवश्यः परिमूढबन्धु-

रुच्छिन्नमित्रोऽरिगणे [विगुणे] रुपेतः ।

मा पादयुद्धं हिरदेन-कार्षी-

नम क्षितौन्द्रं प्रणतोपभोग्यम् ॥ ३९

अश्वत्थाम । (हे राजन् !) त्वं षड्वर्गवश्यः परिमूढबन्धुः रुच्छिन्नमित्रः अरिगणे रुपेतः
हिरदेन पादयुद्धं मा कार्षीः प्रणतोपभोग्यं क्षितौन्द्रं नम ॥ ३९

मत्सनायः । फलितमाह—षडिति । हे राजन् ! त्वं षड्वर्ग-
वश्यः कामादिजितः परममूढबन्धुर्मात्मा त्वं रुच्छिन्नमित्रो वा-
प्रभृतीनामपि हतत्वात् । अरिगणं रुपेत आक्रान्तो हिरदेन पाद-
युद्धं मा कार्षीमां कुरु प्रणतानामुपभोग्यमुपजीव्यं क्षितौन्द्रं रामं
नम प्रणम ॥ ३९

भरतः । रामेण सह तत्र युद्धमनुचितमिति दर्शयितुमिदमुच्यते—षड्वर्गवत्यादि । त्वं
हिरदेन हस्तिना सह पादयुद्धं पादेन विग्रहं मा कार्षीः न कुरु, षड्वर्गवश्यत्वादोष-
हीनेन रामेण सह कतही हिरदेन युद्धस्य तुल्य इत्यर्थः । हिरदेन पादयुद्धमित्यनेन वी-
र्या दुर्बलस्य युद्धमुपलक्ष्यते, किन्तु क्षितौन्द्रं रामं नम प्रणम यथादसौ प्रणतैरेव जनै-
रुपभुज्यते वशीक्रियते । त्वम् कीदृशः ? षड्वर्गस्य कामक्रोधलोभमोहमदीर्घात्मकस्य वश्यः
आयतः, वश्यं गतो वश्यः “उपेक्षात्” इति यः । परिमूढबन्धुर्मात्मा परीवारः रुच्छिन्नमित्रः हत-
वालिखरादिमित्रः मित्ररहितो वा, अत एव विगुणरुपेतः येन गुणेन दोष उच्यते तेन
युक्तः । ननेत्यत्र “विधिमित्रकथ” इत्यादिना प्राप्तवाले नौ ॥ ३९

अनुवाच । मन्त्रावाच । तूनि काव-लोभादि इव त्रिपुत्र वत् एव । त्रिपुत्रं अवातापि वधू-
वर्गं वृक्षं । वागी, धनं, पूषणं अङ्गुलिं त्रिपुत्रं निहतं हरेःशब्दे ; एतेन त्रिपुत्रं मन्त्रा
तात्रिणिकं विवित्रं आढे, अतएव वातज्वरं महितं पापयुक्तेन त्रिपुत्रं त्रिपुत्रं महितं वृक्षं कवि
ना, अणतलोकेन उपासीत त्रिपुत्रं त्रिपुत्रं अणतं इव । ७७

रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो

वयं हृतैर्बन्धुभिरात्मतुल्यैः ।

तप्तेन तप्तस्य यथायसो नः

सन्धिः परेणास्तु विमुञ्च सीताम् ॥ ४०

अन्वयः । (किंच) रामः दाराहरणेन तप्तः, वयं आत्मतुल्यैः बन्धुभिः हृतैः (तप्ताः)
तप्तस्य अयसः तप्तेन (अयसा) यथा (तद्वत्) नः परेण सन्धिः अस्तु सीताय विमुञ्च ॥ ४०

मञ्जिनाथः । राम इति । किं च रामो दाराहरणेन तप्तो
वयं आत्मतुल्यैर्बन्धुभिर्हृतैस्तप्ताः । तप्तस्यायसस्तप्तेनायसा यथा
तद्वत्तोऽस्माकं परेण रामेण सन्धिरस्तु । सीतां च विमुञ्च । सन्धिस्त-
द्वारप्रत्यर्पणमात्रमुलभ इत्यर्थः ॥ ४०

भरतः । कथमावयोभिर्भ्रमयंयोः सन्धिः स्यादित्याशङ्क्यामिदमुच्यते—राम इत्यादि ।
दाराहरणेन सीतापहरणेन रामस्तप्तो वयमपि आत्मतुल्यैः हृतैर्बन्धुभिरादिभिरात्मत-
प्तोऽस्माकं परेण रामेण सन्धिः स्यात् । यथा तप्तेन सीतेन तप्तस्य सीतेन सन्धिर्वटना भवति, तथा परेण रामेणापि नोऽस्माकं सन्धिरस्तु
उभयोः सन्धिरस्तुः सन्धिरिति व्यायात् । अतः सीतां विमुञ्च अत्र ॥ ४०

अनुवाच । तेष त्रीन्मन्त्रं पञ्चीकरणे मन्त्रं, आवातापि वधूनि निवर्तन
उत्तं । अतएव उत्तलोकेन महितं उत्तलोकेन त्रिपुत्रं त्रिपुत्रं महितं वृक्षं कवि
ना, अणतलोकेन उपासीत त्रिपुत्रं त्रिपुत्रं अणतं इव । ७७

संयुञ्जितं मण्डलचण्डवाते-

रमर्षतीक्ष्णं क्षितिपालतेजः ।

सामान्यसा शान्तिमुपैतु राजन्

प्रसीद जीवाम सबन्धुभृत्याः ॥ ४१

अन्वयः । (हे) राजन् ! मण्डलचण्डवातेः संयुञ्जितं रमर्षतीक्ष्णं क्षितिपालतेजः,
सामान्यसा शान्तिं उपैतु । प्रसीद, सबन्धुभृत्याः जीवाम ॥ ४१

मञ्जिनाथः । सम्प्रति सन्धिं प्रार्थयते—संयुञ्जितमिति । राजन् !
मण्डलानि इन्द्रादीनि तैरेव चण्डवातेः संयुञ्जितं सन्धीयतमम

वैष्णो रोषेण तौष्ण्यं क्रोधाग्नियोगादतिदौर्ममिस्त्वर्थः । क्षितिपाल-
तेजो रामप्रतापैस्त्रिभिः सामान्यसा साम्बवादोदकेन शान्तिमुपैतु ।
प्रसीदं प्रसन्नो भव । सबन्धुधृत्या जीवाम । सर्वत्र प्रार्थनायां
लोटे । अन्यथा कुलक्षयो भविष्यतीति भावः ॥ ४१

मरतः । सन्धिं विनापि जीवनं नास्तीति दर्शयितुमिदमुच्यते—समुच्चितमित्यादि ।
क्षितिपालस्य तेजः साम्बा सन्धिना चम्भमा जलेनैव शान्तिमुपैतु गच्छतु । तेजःशब्देन चम्भ
सौताविरहमन्युजीऽपि रूपलक्ष्यने । कीदृशं तेजः ? इन्द्रादिराजमण्डकैः प्रचण्डवातेरिव
समुच्चितं दौपितं, चमर्वेष परामवासिष्ठतया तौष्ण्यं असञ्चं, तस्मान् हे राजन् ! प्रसीद,
किं क्रोधिन ? बन्धुभिः भृत्यैश्च सह वयं जीवाम, “विधिनिमन्त्रण” इत्यादिना प्रार्थनायां गो ॥ ४१

अशूराश्च । मशोराज । ईशानि शङ्खचक्रमङ्गलं वाग्धारा अस्मान्निष्ठं क्रोधाग्निमन्त्राणां
अग्नेः शान्त्युत्पत्तिं मासुनाकाजले उगमनं आशु हरेत् । आगनि अमन्नं हरेत्, आश्वत्थं
वक्रवाक्यवृत्त्यां महं जीवनं नाशं करि ; अन्तर्धाम निर्हरन् इहेते इहेत्वे । ४१

अपक्वकुम्भाविव भङ्गभाजौ

राजन्नियातां मरणं समानौ ।

वीर्ये स्थितः किं तु कृतानुरागो

वामो भवांसोत्तमभूरिवैरौ ॥ ४२

अन्वयः । (हे) राजन् ! समानौ अपक्वकुम्भौ इव भङ्गभाजौ मरणं इयातां, किन्तु
रामः कृतानुरागः वीर्ये स्थितः भवांसु उत्तमभूरिवैरौ ॥ ४२

मङ्गिनाथः । किं च समेनापि सन्धातव्यं किं पुनर्बलीयसे-
त्याह—अपक्वेति । हे राजन् ! समानावाराजगोषु अपक्वकुम्भौ
घटाविव भङ्गभाजौ परस्परामियोगाद्भङ्गौ सन्तौ मरणमिया-
ताम्, इणो लिङि यासुटि तस्यस्तामादेशः, किं तु रामः कृतानुरागो-
ऽनुरक्तमण्डलो वीर्ये महामासत्वे स्थितो भवांसु उत्तमा महान्तो
भूरयो भूयांसश्च वैरिण इन्द्रादयो यस्यः । अतो रामरावणयोर्जय-
पराजयौ यथाक्रमं व्यकथ्यताविति भावः ॥ ४२

मरतः । समयीरपि विषङ्गी न युक्तः सुतरां हीनाधिकयोरिति दर्शयितुमिदमुच्यते—
अपक्वकुम्भावित्यादि । हे राजन् ! यथा अपक्वकुम्भौ परस्परामिघातभङ्गभाजौ तथा
समानौ युध्यमानौ मरणमियाताम्- इत्यः खो ; समानयोर्विषङ्गः कथञ्चित् युज्यतेऽपि किन्तु
रामो वीर्ये स्थितः उत्साहशक्तिसम्पन्नः कृतानुरागः सर्वलोकेष्विति शेषः । भवान् पुनश्चत-

मानां भूरीणां चङ्गानां दन्तादीनां वैरी चतुर्मा भूरी वक्ष्य वैरीषो वसेति वा चतो ह्रीना-
धिकारीः सन्धिरैवोचित इति भावः ॥ ४२

अश्वदाप । अहो ! अपक कमसूत्रक वयस्य पत्रम्पत्र संवर्षां तन्निश वाक्, तेषमि चरि
तु जिनैर्दुःखमल हईले ताहाउ विनाशधाउ हइ । किउ त्रामेज्ज मकलेज्ज अिअ एवः
अनीमवीर्यमप्यत्र आत्र आपनि वइअवम मऊवेडिउ, शूउत्राः आपमात्र पत्राज्ज अरउछावो ॥ ४२

दण्डेन कोशेन च मन्यसे चेत्

प्रकृष्टमात्मानमरेस्तथापि ।

रिक्तस्य पूर्णेन वृथा विनाशः

पूर्णस्य भङ्गे बहु हीयते तु ॥ ४३

अवयवः । दण्डेन कोशेन च आत्मानं परैः प्रकृष्टं मन्यसे चेत् (तथापि) पूर्णेन
(तथा) रिक्तस्य विनाशः वृथाः पूर्णस्य (ते) भङ्गे तु बहु हीयते ॥ ४३

मञ्जिनाथः । ननु बलिना दुर्बलो विद्याह्य एव न सन्धेयो
बली चाहं रामात् प्रभुशक्तेरित्याशङ्काह—दण्डेनेति । दण्डेन
चतुरङ्गबलेन कोशेन धनेनात्मानमरेर्विषयाद्रामात् प्रकृष्टं बलिष्ठं
मन्यसे चेत् । अङ्गौक्यत्वाद्वादेनोत्तरमाह—तथापि पूर्णेन समृद्धेन
त्वया रिक्तस्य निःस्वस्य रामस्य विनाशो भङ्गे वृथा । उभयोर्वापि
नष्टितुष्ट्योरभावादिति भावः । पूर्णस्य ते तव भङ्गे तु बहु हीयते
प्राणैः सह सर्वैश्वर्य्यहानेरिति भावः ॥ ४३

भरतः । शक्तयस्त्रिस्तः प्रभावीत्याहमन्मजा इति कोषः । दण्डबलं प्रभुशक्तिः अधिक्त-
विक्रमः उत्साहशक्तिः शानबलं मन्त्रशक्तित्वं यद्यपि राम उत्साहशक्तिशाली तथापि प्रभु-
शक्तिहीनः अहन्तु उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिभिर्वृक्तः चतो ह्रीनेनाधिकस्य विग्रह एवोचितो न तु
सन्धिरित्याशङ्गेदमुच्यते—दण्डेनेत्यादि । दण्डेन चतुरङ्गबलेन कोषेन च हेमकव्यादिना
चेन यदि परैः शस्त्रीः सकाशादात्मानं 'प्रकृष्टं' मन्यसे, तथापि रिक्तस्य कोषदण्डहीनस्य
रामस्य पूर्णेन भवता हेतुना विनाशो वृथा निष्फलः, पूर्णस्य भवती रिक्तेन रामेन भङ्गे सति
पुनरङ्ग हीयते, चतो यस्मिन् जिने किमपि फलं नमस्ति तेन ह्रीनेनापि सन्धिः कर्तुमुचिताः
वृथा सङ्कट-विशानौचित्यत् । “दण्डो यने मानमेदि खगुडे दमसेनयोः” इति विश्वः ॥ ४३

अश्वदाप । आत्र वणि दूत्रि आपणाः क हयो अर वरथ उ पपाति एउं उदुअज वःज एवः
धने मऊ अपेक पणिउं वःज कइ, ताहा हईलेउ दूत्रि मयुक्कसम्पन्न हईश निःव रावेर
विनाश करिने, ताहाउ कइ कि १ किउ मयुद्धिपानी तांगर वणि विनाश हइ, ताहा हईले
ने अनेक धन च आपेनर शनि हईवे । ४३

क्षिप्तात्मभृत्यः परिमृग्यसंप-

न्माननी यतेतापि स संशयेऽर्थे ।

सन्देहमारोहति यः कृतार्थी

नूनं रतिं तत्र (स्य) करोति न श्रीः ॥ ४४

अन्वयः । क्षिप्तात्मभृत्यः परिमृग्यसम्पत् माननी संशये अर्धे यतेतापि यस्तु कृतार्थः अपि सन्देहं आरोहति, नूनं श्रीः तत्र रतिं न करोति ॥ ४४

मक्षिनाथः । ननु रिक्तभञ्जने विजय एव फलं किं फलान्तरे-
णेत्याशङ्क्य सत्यं सन्दिग्धस्थलत्वात् न तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्याह—
क्षिपेति । क्षिप्ता आत्मा भृत्याश्च यस्य सः, परिमृग्यसंपत्प्राप्त्यर्भूतिः ।
मृग्यतेः स्वायंस्वन्तात् “अचो यत्” । मान्यभिमानी संशये
सन्दिग्धेऽर्थे यतेतापि प्रवर्त्ततापि पाक्षिकफलस्यापि श्रेयस्त्वात्
तस्याकिञ्चनस्येति भावः । यस्तु कृतार्थः पूर्णकामोऽपि सन्देह-
मारोहति सन्दिग्धे प्रवर्त्तते नूनं श्रीस्तत्र पुरुषे रतिं न करोति
स श्रिया मुक्त इत्यर्थः । ‘सुहृद्वनं’ तथा राज्यवामानं कीर्त्तिमेव च ।
युधि सन्देहदोलार्थं को हि कुर्यादबालिशः । ईषत्फलं च
सन्दिग्धफलमेव च । कुर्यात्—’ इति च कामन्दकः ॥ ४४

भरतः । रिक्तस्य भङ्गे मा भूदन्त किञ्चित् फलं विजयो वैरिनिर्घातगण फलमसीत्या-
शङ्के दमुच्यते—क्षिप्तास्तेत्यादि । क्षिप्तो दुःखित आत्मा शरीरं भृत्यश्च यस्य सः, परिमृग्य-
सम्पत् प्राथम्यविभूतिर्माननी संशयेऽर्थे सन्दिग्धे अर्धे यतेतापि युवं कुर्यादपि, यः पुनः
कृतार्थी भवादृशस्त्रीकविजयित्वात् सन्देहमारोहति सन्ध्याव्यमानविनाशे सन्दिग्धकर्मणि
प्रवर्त्तते तत्र नूनम् अवश्यं श्रीः लक्ष्मी रतिं स्थितिं प्रीतिं वा न करोति । तस्येति कश्चित्
पाठः । सगल्कञ्जु मार्गेषु “तव्यानीयाः” इति कर्मणि यः ॥ ४४

अश्वत्थाम । श्रीशत्रु पक्षे एवः अश्वत्थामः सर्वत्र करोत्येव कश्चित्कहे. विनि धनार्थो ऽ
अश्वत्थामो, मेहे वाकि मन्त्रिककार्ये कहे कत्रेन कत्रन, किञ्च आगनात्र कात्र कृत्वा एवः
जिज्वनकत्रो लोक वापि मन्त्रिककार्ये अश्वत्थ हन, ताश हहेने निम्नर ताशत्र नन्नी शक्तिश
वान् ॥ ४४

शक्यान्यदोषाणि महाफलानि

समारभेतोपनयन् समाप्तिम् ।

कर्माणि राजा विहितानुरागो

विपर्यये स्याद्वितथप्रयासः ॥ ४५

अन्वयः । राजा शक्यानि अदोषाणि महाफलानि कर्माणि तन्मात्रं उपनयन् विहितानुरागः समारमेत विपर्यये वितथप्रयासः स्यात् ॥ ४५

मञ्जिनाथः । तर्हि कुत्र प्रवर्त्ततेत्याकाङ्क्षायामाह शक्या-
नीति । राजा शक्यानि अशक्यारम्भस्य विनाशहेतुत्वादिति
भावः । अदोषाणि तत्काले उत्तरकाले वेत्यर्थः । 'तदा त्वदोष-
जननमायत्यां चैव निष्फलम्' इति शास्त्रनिषेधादित्यर्थः । महा-
फलानि बृहत्फलानि कर्माणि समाप्तिं फलपर्यन्ततामुपनयन्
विहितानुरागोऽनुरक्तजनः सन् समारमेत । विपर्यये उक्तवैपरीत्ये-
नारम्भे वितथप्रयासो निष्फलारम्भः स्यात् ॥

भरतः । तर्हि कदा विग्रहः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्येदमुच्यते—शक्यानीत्यादि । राजा
समाप्तिमुपनयन् फलान्तमुपगच्छन् कर्माणि समारमेत प्रस्तुतानि कुर्याद्व्यवहारेत्यधीतं
यदि विहितानुरागोऽनुरक्तप्रकृतिमण्डलो भवेत् । कीदृशानि ? शक्यानि कर्त्तव्यमधीतं
अदोषाणि पर्यन्तशुद्धानि, महाफलानि बहुप्रयोजनानि । विपर्यये उक्तस्य वैपरीत्ये विरक्त-
प्रकृतिमण्डलो राजा समाप्तिम् अकुर्वन् यदि अशक्यानि अदोषाणि निष्फलानि कर्माणि
समारमेत तदा प्रयासो वितथो निष्ठा निष्फलः स्यात्, समस्तपाठे वितथाः प्रयासा यस्य
तादृशो राजा स्यात् ॥ ४५

अश्वराज । श्मशानं, रईमानं च उविवाडे निर्दोषि एवः मशानलनक कार्गुलनिक
मगलं करिणं, अकुडिपुल्लेन अश्वराजलान्न इहेणं, राजारि वृद्धानिकार्ये अश्व ६४३ उठिठ ;
ताहार अश्वराज अश्वराज करिण (न कार्गु निष्फल इहेण वाक्ये । ४६

जेतुं न शक्यो नृपतिः सुनीति-

दोषः क्षयादिः कलहे ध्रुवश्च ।

फलं न किञ्चिन्न शुभा समाप्तिः

कृतानुरागं भुवि संभ-[त्य] जारिम् ॥ ४६

अन्वयः । सुनीतिः नृपतिः जेतुं शक्यः न, कलहे क्षयादिः दोषश्च ध्रुवः, फलं किञ्चित्
अपि नास्ति, न समाप्तिः शुभा (ततो) भुवि कृतानुरागं अरिं संभज ॥ ४६

मञ्जिनाथः । विपर्यये वैपरीत्यमेव दर्शयति—जेतुमिति ।
सुनीतिर्नीतिसम्पन्नो नृपतिर्जेतुं शक्यो न । कलहे विग्रहे
क्षयादिः, आदिशब्दादव्ययप्रयासादिः, दोषश्च ध्रुवोऽवश्यभावी ।
फलं च किञ्चिदपि नास्ति, न समाप्तिः क्रियासमाप्तिः शुभा
कुलक्षयात् स्वन्ता न भवति । ततो भुवि कृतानुरागमनुरक्तलोक-
मरिं रामं संभज संवेवस्व ॥ ४६

भरतः । कुनापि रामविषये सर्वमेतदस्तीत्याशङ्क्य दमुच्यते—जेतुमित्यादि । श्रुपतिः
रानीजेतुमभिभवितुं न शक्यः, यतः सुनीतितेन सह कलहे विषये वस्तुचयादिर्दोषो
ध्रुवः अवश्यभावी, फलन्तु न किञ्चित् रत्नादिलाभश्च्यत्वात्, समामिरपि न युभा न साधो
विनाशहेतुत्वात् समामिरशक्यो वा तत्सैन्यस्यायनेकत्वात्, अती मुवि ज्ञानानुरागम् अरिं
रामं सन्त्यज ॥ ४६

अश्रुवाप । सुनीतिञ्च नृपतिं त्रायके किङ्कतेऽहं उग्रं कर्त्ता चाहैवे न । तीक्ष्णं महितं युक्तं
करिणे धनजनं कश्चिद् अनेकं नोय अवशङ्कावो । उग्रं करिणे पात्रिणेन किङ्करोज्ज
लाभं नात्र । कुलकुर तत्र कार्यमशङ्कितं वच्छन्ने हरेवे न । जगते सकलं नोकरे तीक्ष्णं
अश्रुवत्; अतएव मेऽहं त्रायके उज्जनां कर । ४७

त्वन्मित्रनाशो निजमित्रलाभः

समेतसैन्यः स च मित्रकृच्छ्रे ।

भोग्यो वशः पश्य शरेण शत्रोः

प्रसाधितो वालिवधे न कोऽर्थः ॥ ४७

अन्वयः । शरेण वालिवधे (सति) शत्रोः कः अर्थः न प्रसाधितः ? (तथाहि) पश्य
त्वन्मित्रनाशः निजमित्रलाभः, समेतसैन्यः स च मित्रकृच्छ्रे (जातः) । भोग्यः वशः ॥ ४७

महानाथः । किं चार्यं वालिवधादेव सर्वसामर्थीसम्पन्नो जात
इत्याह—त्वदिति । शरेणैकवाणेन वालिवधे सति शत्रोस्तद्विप-
क्षस्य रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः सर्वोऽपि साधित एवेत्यर्थः ।
तथाहि—पश्य, त्वन्मित्रस्य नाशो निज आत्मोद्यो मित्रमेव लाभः
सुखोवाख्यः । स च एकाको न भवतीत्याह—समेतसैन्यः सेना-
समेतः, स च मित्रलाभो मित्रकृच्छ्रे जातः । कृच्छ्रोपहतो नोप-
कारिणं जहातोति भावः । भोग्यः कार्यसिद्ध्याद्युपजीव्यो वशोऽनु-
कूलो विधेय इत्यर्थः । अतीऽपि न रामस्ते विद्यान् इति भावः ॥ ४७

भरतः । रामस्य सुनीतिल दशयितुमिदमुच्यते—त्वन्मित्रेत्यादि । पश्य निरूपय,
शरेण वालिवधे सति शत्रोः रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः न सन्पादितः अपि तु सर्वं एव,
प्रथमं त्वन्मित्रस्य वालिनो नाशः, निजमित्रस्य सुखीवस्य लाभः प्राप्तिः, स चेति बुद्धिर्ह्यं परा-
जयति-मित्रस्य जीवत्वात्, किं वा लाभ इति कर्मणि घञ्, मित्रस्य तन्नाशेति समासः, स
च मित्ररूपी लाभः मित्रस्य रामस्य कृच्छ्रे व्यस्ये समेतसैन्यः भोग्यः उपजीव्यः वशोऽनु-
कूलः ॥ ४७

अश्रुवाप । वानी निवृत्तं हरेवात्र पत्रं पत्रमिकुर तीक्ष्णं नृप त्रायके कोनं कार्यं समाधि
करे नहि ? (मरहे करिग्राहे) । मेव, अथवे त्रायके मित्रं वानीं विनाश, श्रुतीवके निज
विज्जने लाभ, मेऽहं विज्जने आवां विपक्षेन समरे पटिग्राहे (शत्रुनाः मे मरेन कर्त्तापि

उपकारो रामके हृष्टिते पात्रिते वा) वस्तुतः (सहै मित्रनाथ समस्तकार्यो उपजीव्यो ऽप्यु-
ज्युर्ल । ४५

लोभाङ्गयाद्वाभिगतः कपोन्द्रो

न राघवं येन भवेद्विभेदः ।

स्थितः सतां वर्त्मनि लब्धराज्यः

प्रतिप्रियं सोऽभ्यगमच्चिकौर्षुः ॥ ४८

अन्वयः । कपोन्द्रः लोभात् भयात् वा राघवं न अभिगतः, येन विभेदः भवेत् (क्षिप्त)
स लब्धराज्यः, (अत एव) सतां वर्त्मनि स्थितः (सन्) अभ्यधिकं प्रतिप्रियं चिकौर्षुः
—अभ्यगमत् ॥ ४८

मङ्गिनाथः । न च तं भित्त्वा रामं जेष्यामीत्याशङ्का कार्थ्य-
त्याह—लोभादिति । कपोन्द्रः सुग्रीवो लोभाङ्गयाद्वा राघवं
नाभिगत आश्रितो येनार्थदानेनाभयदानेन वा विभेदः स्यात् ।
किं तु स कपोन्द्रो रामाङ्गवराज्योऽत एव सतां वर्त्मनि धर्ममार्गे
स्थितः सन्नभ्यधिकं रामकृतादधिकं प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं चिकौर्षु-
रभिगतोऽतो न भेद इति भावः ॥ ४८

भरतः । धनेन मित्रमेदं कृत्वा तं जेष्यामीत्याशङ्कदमुच्यते—लोभादित्यादि । कु-
लुब्धभीतापमानिताश्रित्यारी भेदा भवन्ति, तत्र कपोन्द्रः सुग्रीवः सम्प्रति लोभाङ्गयाद्वा राघवं
रामं नाभिगती येन लोभ्यमानो भौतो वा सन् विभेदो भेदाहो भिन्नुं शक्यो वा भवेत्, “ते
स्याः शक्वाहः” इति ध्येत् । स कपोन्द्रः प्राप्तराज्यः साक्षाचारत्वात् सतां मार्गे धर्मो स्थितः
सन् प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं कर्तुमिच्छुः अभ्यागमन् राममभिभूतः । लब्धराज्यत्वेन निर्भीतत्वं
रामाभिगमेन निर्भयत्वं श्लोघोऽपमानसासम्भवास्तीकः ॥ ४८

अशुवाप । ये हेतु कपिनः शूचीव लोभे वा भये रात्रेण आश्रय ग्रहण करेन नाहे,
अतएव अर्थगने वा भयप्रदर्शने रात्रेण सहित ताहार, भेद घटने असम्भव । (काश्चिद्वृत्तं नृप
भीतं ऽपगमनित इहेजेहे तेन ज्ञानं वा ।) तानि रात्रेण शरीरादेः रात्रौ नात करिष्य-
नेन, वृत्तरात्रं संपन्न अवलक्षणे रात्रौ उपकार अपेक्षा अधिक अङ्गुपकार करिते
इच्छुः इहेहा रात्रेण सहित मिलित इहेहाहेन । (एहे तेन असम्भव) । ४८

फलाशिनो निर्भरकुञ्जभाजो

दिव्याङ्गनालि[न]ङ्गरसानभिन्नाः ।

न्यगजातयो रत्नवरेरलभ्या

मुख्याः कपीनामपि नोपजा[ज]प्याः ॥ ४९

अन्वयः । फलाग्निः निर्भरकुम्भभाजः दिव्याङ्गनालिङ्गरसानभिज्ञाः, (यतः) न्यर-
जातयः (यत एव) रत्नवरैः अलभ्याः कपोनां मुख्याः अपि नोपजाप्याः ॥ ४८

मङ्गिनाथः । तदनुजौविनो न भेद्या इत्याह—फलेति । फला-
ग्निनो नाक्काकाङ्क्षिणो निर्भरान् कुम्भांश्च भजन्ति पानार्थं निवासार्थं
चेति तद्भाजो न सम्भृतोदकगृहार्थन इत्यर्थः । दिव्याङ्गनाना-
मालिङ्ग आनिङ्गनम् । भावे घञ् । तद्रसस्य तत्सुखस्यानभिज्ञा
अतो न स्त्रीप्रलोभ्या इत्यर्थः । कुतः, यतो नीचो जातिर्येषां ते
न्यग्जातयस्तिर्य्यस्योऽत एव रत्नवरैरन्येरापि श्रेष्ठवस्तुभिरलोभ्या
नाकर्षणीयाः कपोनां मुख्याः कपियूथपा अपि नोपजाप्या न
भेद्याः । अतस्तद्वारापि सुग्रीवो न भेद्य इति भावः । अत्र साभि-
प्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कारः । ‘साभिप्रायविशेषणत्वं परिकरः’
इति लक्षणात् ॥ ४८

भरत । तदनुजौविनोऽपि न भेद्या इति दर्शयन्नाह—फलाग्नि इत्यादि । कपोनां
मुख्याः श्रेष्ठा इन्मन्म्रीलकुसुदादयो न उपजाप्या न भेदं ह्यं भित्तुं न शक्या वा, यतः फला-
ग्निः मिष्टान्ननिरपेक्षाः, निर्भरकुम्भभाजः न सुवासितजलपासादसेविनः, दिव्याङ्गनासु योऽन-
जरमः कामभोगक्षदनभिज्ञाः न्यग्जातयस्तिर्य्यग्योनयः, अत एव रत्नवरैः इन्दुनीलपद्मरागा
दिभिरपि न लभ्याः । अपिशब्दः पूर्वश्लोकापेक्षया ॥ ४८

अनुवाक । इन्मान् नील कुसुम अङ्गति अशान अशान कपिगणं ततोऽत्र वने आनिते ना.
कात्रण ताभिरा वङ्गकलभाज तोजन करे, निर्भरं कुम्भ पान करे, वनप्रदेशे वास करे,
दिवाङ्गनां रज्ज्वन नञ्जिष्ठ एव नोद काति ; सुतरां देह्य नीलगन्धर्वगाभि श्रेष्ठं विसृष्ट
अवने आनिते पात्रिदेव ना । ४८

कृताभिषेको युवराजराज्ये

सुग्रीवराजेन सुताविशेषम् ।

ताराविधेयेन कथं विकारं

तारासुतो यास्यति राक्षसार्थम् ॥

अन्वयः । ताराविधेयेन सुग्रीवराजेन सुताविशेषं युवराजराज्ये कृताभिषेकः तार-
सुतः कथं राक्षसार्थं विकारं यास्यति ॥ ५०

मङ्गिनाथः । अङ्गदभेदस्तु दूरापास्त इत्याह—कृतेति । तारा-
विधेयेन सुग्रीवराजेन सुताविशेषं सुतानां विशेषं युवराजराज्ये
कृताभिषेकस्तारासुतोऽङ्गदः कथं राक्षसार्थं विकारं भेदं यास्यति ।
न हि स्वर्गस्थः नरकमिच्छतीति भावः ॥ ५०

মরতঃ । অস্মিন্মিত্রপুত্রোক্তদঃ পিতৃবচনমর্থাৎ রাজাসীমাশ্চ মিত্রঃ, অন্তঃপি কপয়-
সাস্ত্রী বকা এবেষ্যাস্ত্রী দমুশ্যনে—কৃত্যাদি । তারাসুতোক্তদঃ কথং রাশ্চসার্থং রাশ্চস-
হঁতুকং রাশ্চসপ্রীত্যে বা বিকারং মেদং যাস্মতি । যতঃ সুতাবিশেষং যথা স্মাস্তথা সুযীবরাজেন
যুবরাজরাজ্যে ক্রতাভিষেকঃ । কৌহুগেন সুযীবরাজেন ?—তারাবিশেষেন তারাবিস্তারাবিস্তারিণা ;
এতেন স্তম্ভৈশ্চত্বাংসু সুযীবাযসতয়া মাতৃগর্ভীনত্বাচ্চামিষ এবায়মিতি দাঠ্যং প্রতিপাদিতং,
সুতোবিশেষী যন্তেত্যভিষেক ক্রিয়াবিশেষং, মনৈবাযং পুত্রী ন বালিন্ ইত্যেবং উপেত্বার্থঃ ।
'বিশেষী বিনয়গাঢ়ী'ত্বমরঃ । “অর্থোঃশিষ্যেই শব্দানাং ঘনকারণবস্তুত্বাৎ । প্রয়োগেন নিবৃত্তৌ
চ বিষয়ী চ প্রবর্ততে” ॥ ৫০

অনুবাদ । ইতীয বালিন-পত্নী তারার চিঠাশ্রমণী, তিনি তারার পুত্র অশ্রমণক মগস্তা-
নিস্কিন্বে যুবরাজপনে অভিষিক্ত করিয়াছেন, ইতরাং অশ্রমণ কি লক্ষ্য রাশ্চসের নিষিদ্ধ
বিকার শ্রীষ্ট হইবে ? । (অর্থবানী ইচ্ছা করিয়া নরকে বাইতে চাহে না) । ৫০

পশ্যামি রামাদধিকং সমং বা

নান্যং বিরোধে যমুপাশ্রয়েম ।

দত্বা বরং সানুশয়ঃ স্বয়ম্-

রিন্দ্রাদয়ঃ পূর্বতরং বিরুদ্ধাঃ ॥ ৫১

অন্বয়ঃ । রামাত্ অধিকং সমং বা অন্যং ন পশ্যামি, বিরোধে যম্ উপাশ্রয়েম । স্বয়ম্-
বরং দত্বা সানুশয়ঃ, ইন্দ্রাদয়স্তু পূর্বতরং বিরুদ্ধাঃ ॥ ৫১

মঞ্জিনাথঃ । ন চ রামে ক্রুদে কস্বিদস্মাকং শরণমিত্বাহ -
পশ্যামীতি । রামাদধিকং সমং বাস্ব্যং পুরুষধীরেয়ং ন পশ্যামি,
বিরোধে রামবিশেষে যমুপাশ্রয়েম । সম্ভাবনায়াং সংগ্রহে লিঙ্ ।
স্বয়ম্ভূত্বা তব বরং দত্বা সানুশয়ঃ কাৰ্য্যং কৃতং ময়িতি পশ্চা-
ত্তমঃ । ইন্দ্রাদয়স্তু পূর্বতরং ততঃ প্রাগেব বিরুদ্ধাঃ । অতো রামবিরোধে
সর্বলোকবিরোধিনামস্মাকং শরণমেব শরণমিতি-ভাবঃ ॥ ৫১

মরতঃ । অস্মিন্মিত্র রামং জিহ্বামৌলদেদমুশ্যতে—পশ্যামীত্যাदि । রামাদধিকং হেতু-
সমং তুল্যং বা অন্যং ন পশ্যামি, বিরোধে বিষয়নিমিত্তং যম্ উপাশ্রয়েম আশ্রয়ং গচ্ছেম,
“বিশিনিমলক্যা” ইत्यादिলা সংগ্রহে লি । তদ্বি দেবা এবায়শ্যনামিত্যত আত্ম—স্বয়ম্ভূঃ ব্রহ্মা
বরং দত্বা সানুশয়ঃ পশ্যাত্তাপান্বিতঃ কিমিদমকাৰ্য্যং ময়া কৃতমিতি । অন্যে ইন্দ্রাদয়-
দেবাঃ পূর্বকালমেব বিরুদ্ধা ব্যরোধয়ন্ত ॥ ৫১

অনুবাদ । যুদ্ধ উপস্থিত হইলে বাহাকে আশ্রয় করি বীর, বীর অপেক্ষা অধিকবলবান
কিংবা রায়ের ভুল্য এমন অস্ত্র কোনও লোক দেখিতে পাই না । ব্রহ্মা তোমাকে বর দিয়া
এখন (হারি কি মর্জনাশ করিয়াই বলিয়া) অনুতাপ করেন । ইন্দ্রাদিগণও তাহার অতি
পূর্বেরই বিরোধী । ৫১

दुर्गाश्रितानां बहुनापि नास्ति [राजन्]

कालेन पार्श्वग्रहणादिहेतुः ।

दुर्गोपरोधं न च कुर्वतोऽस्ति

शत्रोश्चिरेणापि दशास्य हानिः ॥ ५२

अन्वयः । दुर्गाश्रितानां बहुनापि कालेन पार्श्वग्रहणादिहेतुः न अस्ति । दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रोश्च चिरेणापि हानिः (हे) दशास्य ! न अस्ति ॥ ५२

मन्त्रिनाथः । दुर्गबलं च न किञ्चिदत्रोपयुज्यत इत्याह—
दुर्गेति । दुर्गाश्रितानामस्माकं परोपरोधे बहुनापि कालेन पार्श्व-
ग्रहणादिहेतुस्तत्कारो नास्ति । रामस्य कः पार्श्वग्रहः इति
भावः । तस्मा भूत् । अत्र दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रो रामस्य चिरे-
णापि हानिरुपघातश्च हे दशास्य ! नास्त्येव । रामस्य दुर्गापरोधुः
को वा वारयितेति भावः ॥ ५२

भरतः । दुर्गमाश्रित्य रामं वक्षयिष्यामि, इत्यहेदमुच्यते—दुर्गाश्रितानामित्यादि । हे
राजन् ! हे दशास्य ! दुर्गमाश्रितानामपि अस्माकं बहुनापि कालेन पार्श्वग्रहणमित्येवमादि-
भ्यो हेतुरपि नास्ति तथादुर्गाश्रितानामपि अथ एव । यद्वा दुर्गाश्रितानामपि अस्माकं
पार्श्वग्रहणादिहेतुका हानिरवश्यं बहुनापि कालेन भविष्यति जगद्द्विजादस्माकमस्मिन्नवसरे
अन्वेष्य पार्श्वग्रहादयो हानि करिष्यामीत्यर्थः । “पार्श्वः स्यात् दुर्गमस्त्रियाम् ।” “स्त्रिया
इयोः सैव्यपृष्ठे पादयाहे धनेऽपि चे”ति कोषः । अस्माददुर्गोपरोधं कुर्वतस्तु शत्रोश्चिरेणापि
कालेन न हानिर्नापचयो भविष्यति, अस्मादतिरिक्तस्य तद्वैरिणोऽसत्त्वान् । अतो दुर्गाश्रयो-
पि न युज्यते ॥ ५२

अभूवात् । महाब्रह्म । त्रिरात्रं दुर्गाश्रिते वाकिलेऽपि आभाषेत् पञ्चाङ्गं नञ् निवारण
प्राप्त्यकारो केह नाहे, किञ्च नञ् त्रिरात्रं आभाषेत् दुर्गं अत्रोपय करिष्या वाकिलेऽपि प्राप्ति-
पत्र कोनशानि नाहे । (काङ्क्षु मयङ्कङ्कङ्कङ्क आभाषेत् नञ्, आभाषा त्रिरात्रे केह नञ्
नाहे) ॥ ५२

शस्त्रं तरुर्वीधरमम्बु पानं

वृत्तिः फलैर्नो गजवाजिनाथ्यः ।

राष्ट्रं न पश्चान्न जनोऽभिरक्ष्यः

किं दुःस्थमाचक्षु भवेत्परेषाम् ॥ ५३

अन्वयः । तरुर्वीधरं शस्त्रं, अम्बु पानं, फलैः वृत्तिः, गजवाजिनाथ्यः नो पश्चात् राष्ट्रं,
न, (अथ एव) अभिरक्ष्यः जनो न, परेषां दुःस्थं किं (अस्ति) ? आचक्षु ॥ ५३

खलहलिर्वाहं ककम्प्रा

मातामहो रावणमित्युवाच ॥ ५५

अन्वयः । (अथ) विभीषणोक्तं बहु मन्यमानः परिणामनघं देहं प्रीक्ष्य खलहलिः
वाहककम्पमूर्ध्ना मातामहः रावणं इति उवाच ॥ ५५

मङ्गिनाथः । विभीषणेति । अथ विभीषणोक्तं बहु मन्यमानो
गुरुकुर्वन् परिणामनघं जरावनतं देहं प्रीक्ष्य प्रयत्नेनोन्म्य
खलहलिखलहलोको वाहकं पृथक्त्वन् । मनोघादित्वात् वृत् ।
तेन कम्पमूर्ध्ना मातामहो मातुः पिता माखवान् । “पितृव्यमातुल-
मातामहपितामहाः” इति निपातनात् साधुः । इति वक्ष्यमाण-
मुवाच ॥ ५५

भरतः । विभीषणोक्तमित्यादि । विभीषणस्य उक्तं वाक्यं बहु मन्यमानः शास्त्रज्ञानी
मातामहो माखवान् देहं प्रीक्ष्य उत्प्रेष्य रावणमिति वक्ष्यमाणमुवाच । कौटुम्भिकं देहं ?—
परिणामनघं वयसः परिणामाद्वाहकान्नमनशीलम् । स कौटुम्भिकः ? खलहलिः दीप्तो-
त्तेपात् खलहलो बलिर्जराग्रयं चर्म यस्य सः । “बलिश्चामरदण्डे स्यात् जरसा ज्ञयचर्मणि ।”
वाहकेन हृदयेन कम्पः कम्पनशीलो मूर्ध्ना मस्तको यस्य सः । “नमिकम्पिभ्यां हिंसदीप”
इत्यादिना रः । कम्पमूर्ध्नाति पाठे कम्पने इति कम्पः पचादित्वादन । हृदय
भावी वाहकं “किंकारसङ्के” इति कण् “चित्ते त्रि”रिति त्रिः, मातुः पितृत्वर्थे मातृपितृभ्यां
तत्पितरि डामहोऽभिधानात् ॥ ५५

अनुवाच । विभीषणस्य कथां कति सज्जत वने करीषे कृत्वा गतः पक्षे वृक्षसङ्कारे उन्नत
कश्चिद् । (अर्थात् वनरा) गच्छन्निधिनं हस्तं कति बलैरेतत् बलाः ते एव वाहकः । निःकन-
नस्य कौण्डिन्ते कौण्डिन्ते मातामह (मातावान्) रावणके अत्रः कौण्डिन्ते बलिन्ते मागि-
नेन । ६६

एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान्

योऽनेकमायानि वियद्गतानि ।

रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीन्

का तत्र वो मानुषमात्रवार्त्ता[शङ्का] ॥ ५६

अन्वयः । यः एकः पदातिः धनुष्मान् (सन्) अनेकमायानि वियद्गतानि चतुर्दश
सहस्राणि चार्दीन्, तत्र वः का मानुषमात्रवार्त्ता ? ॥ ५६

मङ्गिनाथः । एक इति । यो राम एकः एकाकी, पदातिः
पादचारो भूमिष्ठ इत्यर्थः । धनुष्मान् धनुरेकायुधः सन् । अनेका
माया येषां तानि वियद्गतानि खेचराणि चतुर्दश रक्षःसहस्राण्यार्दी-

दवधोत् । अर्दं हिंसायाम् लुडि सिचि “इट ईटि” इति सलोपः ।
अजादित्वाहुविः । तत्तस्मादत्र रामे वो युष्माकं मनुषमाच-
वार्त्ता का मनुष्यत्वशङ्कापि कुत इत्यर्थः ॥ ५६

भरतः । एक इत्यादि । यो रामो राक्षसानां चतुर्दशसङ्ख्यासि आदीत् जघान, तत्र
वो युष्माकं का मनुषमाचशङ्का, मनुष्योऽयमिति की वितर्कः ? नैवेत्यर्थः । कौटुम्भः ? एकः
असहायः, तत्रापि पदातिः न इत्यत्राद्याहृदः, पुरुषः मनुष्यः न देवादिः, धनुषान् धनुर्मावा-
युधः । रक्षांसि कौटुम्भानि ?—अनेकमायानि बहुकपटयुक्तानि, विषद्वगतानि आकाशे
स्थितान्तात् जेतुमशक्यानि, सहस्रशब्दस्यासंख्यमाववाचित्वेऽपि परम्परया मुक्तगुणिनीरमेद-
शिवत्वात् वा जेतुमकमलं चतुर्दशसङ्ख्यासि चरन्त्यासि आदीत् इत्यर्थः ॥ ५६

अश्रुवाप । यिनि एकाको गोमठारी गुरुव, (माश्रव, मेवता नद्वे) एकमात्र वसुः वात्र
कश्चिन्ना अनेकमाश्रविनाशन गुरुठात्रो छतुर्दशसङ्ख्यासि वष करिशाहेन, सेहै त्राये त्रोगा-
वेन मावाञ्च माश्रव दूहि किरणे जगिल ? ॥ ५७

ब्रह्मर्षिभिर्नूनमयं सदेवैः

सन्तापिते रात्रिचरक्षयाय ।

नराकृतिर्वानरसैन्यशाली

जगत्यज्यो विहितोऽभ्युपायः ॥ ५७

अन्वयः । अयं सन्तापितैः सदेवैः ब्रह्मर्षिभिः रात्रिचरक्षयाय जगति विहितः नराकृतिः
वानरसैन्यशाली अज्यः अभ्युपायः नूनम् ॥ ५७

मल्लिनाथः । तर्हि कोऽसावत आह—ब्रह्मेति । अयं सन्ता-
पितैः सदेवैर्ब्रह्मर्षिभिर्वासिष्ठादिभिः रात्रिचरक्षयाय राक्षसनाशाय
जगति विहितः कल्पितो नराकृतिर्मानुषाकारो वानरसैन्यशाली
अज्यो जेतुमशक्यः । “अज्यज्यौ शक्यार्थे” इति निपातनात्
साधु । अभ्युपायः कोऽपि दिव्यः साधनविशेषो नूनम् ॥ ५७

भरतः । यदि न मनुषमात्रं तर्हि कौटुम्भोऽयमित्यस्य मेद उच्यते—ब्रह्मर्षिरित्यादि ।
ब्रह्मर्षिभिर्वाश्रवादिभिः रात्रिचराणां राक्षसानां क्षयाय नाशाय नूनमयं रामोऽभ्युपायो
विहितः कृतः । कौटुम्भः ? सदेवैः देवतासहितैः, सन्तापितैः पौकितैस्त्वयैत्यर्थान्, उपाय-
निधाने बीजमिदम् । कौटुम्भः ? नराकृतिः मनुष्यरूपी देवविशेषः वानरसैन्ये न युक्तः श्रीभ-
मान इति विद्यासागरः । जगति अज्यः जेतुं न शक्यः ॥ ५७.

अश्रुवाप । त्रोगा कर्तृक उगोद्धित मेवता ७ ब्रह्मर्षिगण निष्कण्डे त्राक्षसवर्णक्षस्रेण निमित्त
पृथिवीदे एहै मनुष्यशाली वानरसैन्यशाली त्राक्षस वानरसैन्यस्य उपाय विधान करिशा-
हेन । ५७

वज्रावपा[भिधा]तैरविरुग्णमूर्त्तैः

फेनैर्जलानामसुरस्य मूर्ध्नः ।

चकार भेदं मृदुभिर्महेन्द्रो

यथा तथैतत्किमपीति बोध्यम् ॥ ५८

अन्वयः । महेन्द्रः वज्रावपातैः अविरुग्णमूर्त्तैः असुरस्य मूर्ध्नि मृदुभिः जलानां फेनैः भेदं यथा चकार, तथा दृष्टव्यं किम् अपि इति बोध्यम् ॥ ५८

मङ्गिनाथः । पुनर्दिव्यमेवाह—वक्ष्येति । महेन्द्रो वज्रावपातैर्वज्रायुधप्रहारैरविरुग्णमूर्त्तैरभिवरूपस्य असुरस्य नमुचेर्मूर्ध्नः मृदुभिर्जलानां फेनैर्हृच्छीरैर्भेदं यथा चकार तथैतदपि किमपि दिव्यमेवाह्यं वक्ष्येति बोध्यं ज्ञेयम् ॥ ५८

भरतः । दृष्टव्यं विधायकरो देवानामिति दर्शयितुमिदमुच्यते—वज्रं वादि । वज्राभिघातैरपि अविरुग्णमूर्त्तैः अभिघ्राययवस्य असुरस्य नमुचिनाथः सज्जस्मिनी मूर्ध्ना मक्षकस्य भेदं हृदं मृदुभिरपि जलानां फेनैर्महेन्द्रश्चकार यथा, तथा इदमपि नराकृति वस्तु देवानामपि बोध्यं ज्ञेयं भवन्नित्यर्थान् ॥ ५८

अनुवादः । येन वज्रप्रहारो अविरुग्णमूर्त्तिं नमृत्तिं अशत्रुं शत्रुक इत्येव जडि कोशजं जलकेन वात्रा त्रिजं कत्रिशाहिरण्यं, नैवेद्यं एवैव त्रिजं अशुर्वं विद्या वल्ल, इति निष्पद्य कानिः ॥ ५८

क्व स्त्रीविष-[स]ह्याः करजाः क्व वक्षो

दैत्यस्य शैलेन्द्रशिलाविशालम् ।

सम्पश्यतेतद् द्युस[ष]दां सुनीतं

विभेदं तैस्तन्नरसिंहमूर्त्तिः ॥ ५९

अन्वयः । (क्व) स्त्रीविषह्याः करजाः क्व ? शैलेन्द्रशिलाविशालं दैत्यस्य वक्षः क्व ? नरसिंहमूर्त्तिः तैः तत् वक्षः विभेदः । एतद्दुसदां सुनीतं सम्पश्यत ॥ ५९

मङ्गिनाथः । ज्ञेति । किञ्च स्त्रीभिर्विषह्याः सुसह्याः सुखकराः करजा नखाः क्व । शैलेन्द्रशिलाविशालं तद्वत्कठोरमित्यर्थः । दैत्यस्य हिरण्यकशिपोर्वक्षः क्व । नरसिंहमूर्त्तिर्भगवांस्त्रीनखैस्तद्वक्षो विभेदं विदारयामास । एतद्दुसदां देवानां सुनीतं सुनयम् । भावे क्तः । सम्पश्यत । तस्माद्रामेऽपि न मानुषबुद्धिः कार्य्येति भावः ॥ ५९

भरतः । क्व स्त्रीवादि । क्व स्त्रीभिरपि विविधैश्चाकटेन सीदं वक्ष्याः करजा नखाः

क ? दैत्यस्य हिरण्यकशिपीः 'शैलेन्द्रशिलावहिशालं वचसः क ? अत्यन्तासम्भवे कवयम् ।
तथापि सुवदां देवानामेतत् सुनीतं सुनयं धूयं पश्यतः, यतस्तैः कारुण्यैस्तदधी नरसिंहमूर्तिः
देवो विमदः, तदन्तनुष्योऽपि राक्षसान् जनिष्यतीति भावः । दिनैरपत्यमिति "बाह्याद्यतो-
ऽव्याकदेः" इत्यादिना गणादित्वात् ण्यः ॥ ५२

अशूराय । कोऽथोत्र व्रमणीयमयम् नव ? आत्र पर्यन्तत्राजनिनां वरं कष्टोत्र हिरण्यकशिपूत्र
वक्त्रः हनते वा कोऽथोत्र ? नरसिंहमूर्तिं नारायणं तेनैव नववाणं तेनैव कष्टिनं वक्त्रः विनीतं करित्री-
हिलेन । अत्रैव तेषु, तेषुगणेषु नोक्ति केषुन शूराय ॥ ५३

प्रमादवांस्त्वं क्षतधर्मवर्त्मा

गतो मुनीनामपि शत्रुभावम् ।

कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्

कुरुष्व राजेन्द्र विभीषणोक्तम् ॥ ६०

अन्वयः (हे) राजेन्द्र ! त्वं प्रमादवान् (क्षत एव) क्षतधर्मवर्त्मा (क्षत एव) मुनी-
नामपि शत्रुभावं गतः । कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्, विभीषणोक्तं कुरुष्व ॥ ६०

मल्लिनाथः । फलितमाह - प्रमादेति । हे राजेन्द्र ! त्वं प्रमाद-
वान् प्रमत्तः, क्षत एव क्षतधर्मवर्त्मा हतधर्ममार्गः, क्षत एव मुनीना-
मपि शत्रुभावं गतः । कुलस्य शान्तिं चेत् बहु मन्यसे चेद्-विभी-
षणोक्तं कुरुष्व ॥ ६०

भरतः । प्रमादवानित्यादि । हे राजेन्द्र ! कुलस्य शान्तिं कस्यार्थं त्वं चेत् यदि बहु
मन्यसे तदा विभीषणोक्तं कुरुष्व । कौटिल्यः ? प्रमादवान् असावधानस्य क्षतधर्मपथी-
ऽजितेन्द्रियत्वात् मुनीनां समदर्शिनामपि शत्रुत्वं प्राप्तः । यदैव देवैरुपायेन हि रण्यकशिपु-
प्रभृतयोऽपि हन्यन्ते अतः तदा प्रमादिनस्तैः कथं रक्षा स्यादिति भावः ॥ ६०

अशूराय । महाराज ! धूमि पातनं हरेण शस्त्रमार्गं नष्टे करारं व्रजगणैः मुनिगणैश्च नष्ट
हरेण गडिग्राह । यमि वरुणैश्च व्रजगणैः करारं गतं कर, तांशं हरेण विभीषणं तांशं वने,
तांशं कर । ७०

घोषिण तेन प्रतिलब्ध [बहु]संज्ञो

निद्राविलासः श्रुतकार्यसारः ।

स्फुर्जन्[स्फुरद्] घनः साम्बरिवान्तरिक्षे

वाक्यं ततोऽभाषत कुम्भकर्णः ॥ ६१

अन्वयः । ततः तेन घोषिण प्रतिलब्धसंज्ञः निद्राविलासः कुम्भकर्णः श्रुतकार्यसारः
(सन्) चन्द्ररिषे साम्बरिवान्तरिक्षे घनं इव स्फुर्जन् वाक्यम् अभाषत ॥ ६१

मज्झिमायः। घोषेणेति । ततो माण्यवहाक्यानन्तरं तेन घोषेण विभाषणादिकण्ठघोषेण प्रतिलब्धसंज्ञः प्राप्तबोधो निद्राविलासः कुम्भकर्णः श्रुतकार्यसारो माण्यवदादिमुखेन ज्ञातवृत्तान्तः सन्नन्तरित्वे साम्बघनो मेघ इव स्फूर्जन् गर्जन् वाक्यमभाषत ॥ ६१

भरतः । घोषेणेत्यादि । मातामहवचनानन्तरं कुम्भकर्णो वाक्यं वक्ष्यमाणम् अभाषत सक्तवान्, सजली मेघ इव अन्तरिक्षे स्फूर्जन् अत्युच्चत्वादासनस्थान्तरिक्षतुल्यत्वाद्वा, तेन प्रहसतिभीषणमातामहानां घोषेण शब्देन प्रतिलब्धसंज्ञः विबुधः अत एव निद्राविलासः निद्रया कलुषीकृतवपुः श्रुतकार्यसारः अगस्तकार्यसारः ॥ ६१

अभूवात् । जाग्रत पर तस्यै कर्तृक्षनि अवग्रे निद्रा उग्र हृष्टाग्नि निद्राविमलपद्मे कर्तृग विवर्त अवगत् इहेश दूष्टकर्ण आकाशे सज्जपूर्ण मेघेन छात्र शृङ्गोन्नयने परवर्त्तो कथाञ्जलि वलिष्ठ नाशिनः । ७१

क्रियासमारम्भगतोऽभ्युपायो

नृद्रव्यसम्पत् सहदेशकाला ।

विपत्प्रतीकारयुतार्थसिद्धि-

मन्त्राङ्गमेतानि वदन्ति पञ्च ॥ ६२

अन्वयः । क्रियासमारम्भगतः अभ्युपायः, सहदेशकाला नृद्रव्यसम्पत् विपत्प्रतीकारयुता अर्थसिद्धिः एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति ॥ ६२

मज्झिमायः । क्रियेति । क्रियासमारम्भगतः अभ्युपायः कर्मणा-मारम्भोपायः, सहदेशकाला नृद्रव्यसम्पत् पुरुषद्रव्यसम्पत्सिद्धेश-कालौ चेत्यर्थः । विपत्प्रतीकारयुता अर्थसिद्धिः, विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेत्यर्थः । एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति ॥ ६२

भरतः । मन्त्राणां विना कथनमयुक्तमिति साङ्गं मन्त्रमुपदिशति—क्रियेत्यादि । एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति नीतिविद्ः, क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां यः समारम्भस्तदगतस्तत्सम्बन्धो योऽभ्युपायः येन कर्मारम्भो भवतीत्येकमङ्गं तृणां मनुष्याणां द्रव्याणाञ्च सम्पदिति द्वितीयं, हयोः सहकथनं परस्परोपयोगसूचनां सहदेशकाला देशकालाभ्यां सञ्चिता सम्पदित्यन्वयः । तेन यस्मिन् देशे यस्मिन् काले च सिद्धिसिद्धयविशिष्टं तृतीयम् । अत्र सहवचनं क्षीण-बाहिल्यवृत्त्याय अनुष्ठेयमानानां कर्मणां या विपत् तस्या यः प्रतिकारः तेन युक्ते सति चतुर्थम् । अत्र कार्यस्य सिद्धिरिति पञ्चमं, मन्त्राङ्गमित्येकवचनेन मिलितानामिष्टमङ्गत्वं न तु प्रत्येकमिति सूच्यते, सामान्यविशेषभावः इत्यन्वये ॥ ६२

अनुवादः । मन्त्राणां विना उपनेन तृणां, एहेकञ्च अत्र मन्त्रा वलिष्ठहेन । कार्य आशुद्धर उपाय, लोक उ ज्ञाय मन्त्र, ज्ञेय-काग विभाग, विपत्-प्रतिकार एव कार्यसिद्धि, पञ्चदेश एव पाँट्टिके मन्त्राग्न अत्र वलिष्ठ निर्दिष्ट कद्वेन । ७२

वि[न]निश्चितार्थं समयं न [च]देशं ।
 क्रियाभ्युपायादिषु योऽतियायात् ।
 स प्राप्नुयान्मन्त्रफलं न मानौ
 काले विपन्ने क्षणदाचरेन्द्र ! ॥ ६३

‘अन्वयः । यः क्रियाभ्युपायादिषु विनिश्चितार्थं समयं देशं न चतियायात्, सः मन्त्रफलं प्राप्नुयात् । (हे) क्षणदाचरेन्द्र ! मानी काले विपन्ने (सति) न (प्राप्नोति) ॥ ६३

मल्लिनाथः । एवं मन्त्राङ्गाख्यक्ता मन्त्रभाह—विनिश्चितेत्यादि । या राजा क्रियाभ्युपायादिषु चतुर्वर्गेषु विषये विनिश्चितः सर्वथा भविष्यतीति निर्णीतोऽर्थः प्रयोजनं यास्मिन्सं समयं कालं देशं च नातियायात् योग्यदेशकालाख्याङ्गान्तक्रमेण कर्मारम्भादिकं कुर्यादित्यर्थः, स मन्त्रफलं कार्यसिद्धिं प्राप्नुयात् । हे क्षणदाचरेन्द्र ! मानी अहङ्कारो काले विपन्नेऽतिपन्ने सति न प्राप्नोति ॥ ६३

भरतः । न निश्चितार्थेत्यादि । क्रियाभ्युपायादिषु मध्ये निश्चितार्थं निश्चितोऽर्थोऽवश्यं सिध्यति यस्मिन् समये काले देशे च तादृशं समयं कालं देशं यो जिगीषुर्नातियायात् नातिक्रामेत्, हे राक्षसेन्द्र ! स एव मन्त्रफलमर्थसिद्धिं प्राप्नुयात् न पुनर्मानौ भवादृशः काले विपन्नेऽतिक्रान्ते सति प्राप्नोति । यदेव सौताद्वरणं कर्तुमिष्टं तदेव मन्त्रेण युक्ता, मानित्वात् कृत्वा सम्प्रति किं मन्त्रेण साध्यमिति भावः ॥ ६३

अनूवाक । ये राजा जिज्ञासुश्चर उपायं अष्टाद्विर्निर्दिष्टं देव-कालं वा अतिक्रम्य कर्त्तव्यं तस्मिन् यज्ञेन कल (कर्पासिकि) नाष्ठ कर्त्तव्यं । हे राक्षसेन्द्र ! यिनि (तेषां यज्ञेनाष्टा यज्ञानां) तस्मिन् यज्ञेन अष्टा इव ना । अतिक्रान्ते यज्ञेन अतिक्रम्य कर्त्तव्यं यज्ञेन नाष्ठ कर्त्तव्यं ना । ७७ ।

औष्ण्यां त्यजेन्मध्यगतोऽपि भानुः
 शैत्यं निशायामथवा हिमांशुः ।
 अनर्थमूलं भुवनावमानौ •

मन्ये न मानं पिशिताशिनाथ ! ॥ ६४

अन्वयः । मध्यगतः अपि भानुः औष्ण्यां त्यजेत्, अथवा हिमांशुः निशयां शैत्यं त्यजेत् । (हे) पिशिताशिनाथ ! भुवनावमानौ अनर्थमूलम् अपि मानं न त्यजेत् (इति) मन्त्रे ॥ ६४

मल्लिनाथः । मानी मानमेवेच्छति न फलमिति चेत् सत्यमित्याह—औष्ण्यामिति । मध्यगतो मध्याह्नगतो भानुरौष्ण्यां

त्यजेत्, अथवा हिमांशुनिशायां शैत्यं त्यजेत् । हे पिशिताशिनाथ
राक्षसेन्द्र ! भुवनावमानो लोकतिरस्कारो मानो अनर्थमूलं
सर्वानर्थबोजमपि मानं न त्यजेदिति मन्ये जानामि ॥ ६४

भरतः । शीष्प्रमित्यादि । हे पिशिताशिनाथ ! राक्षसानामीश्वर ! भानुर्नभोमध्ये
गतोऽपि मध्याह्नस्थितोऽपि वा उषतां त्यजेत्, अथवा हिमांशुयन्दो निशायामपि शीतत्वं
त्यजेत् । सन्धावने स्त्री । कश्चिदेवमपि सन्धाव्यते, न तु भुवनावमानो गगदवज्ञाशीलो
महादृशः अनर्थस्य मूलं कारणं त्यजेदित्यहं मन्ये । एतेन सम्प्रत्यपि सीतासमर्पणादिव रक्षा,
तत्र त्वया मानिना कदापि न कार्यमिति भावः । भुवनान्ववमन्यत इति यद्वादिलान् शिष्य
भुवनान्ववमन्युं शीलं यस्येति परः ॥ ६४

अश्वराव । हे शक्रसेन ! यथाहर्षाऽऽ उक्ताऽऽ तां कस्मिन् पात्रेन, किंवा शूराणां
उत्तमोऽपि नैतन्तां तां कस्मिन् पात्रेन, किं वापि मने कस्मिन्, तेषामत्र शत्रुं जग-
नीदृक् अतिशयोक्तिः, किञ्चिदेवै मरुत अनर्थेन मूलं अतिमानं तां कस्मिन् पात्रे न । ७४

तथापि वक्तुं प्रसभं यतन्ते

यन्मद्विधाः सिद्धिमभीप्सवस्त्वाम्

विलोमचेष्टं विहिताप[व]ह]हासाः

परैर्हि तत् स्नेहमयैस्तमोभिः ॥ ६५

अन्वयः । तथापि सिद्धिम् अभीप्सवः मद्विधाः परैः विहितापहासाः विलोमचेष्टं तां
वक्तुं प्रसभं यतन्ते (इति) यत् तत् स्नेहमयैः तमोभिः (उताः) हि ॥ ६५

मञ्जिनाथः । तर्हि तूष्णो भूयतां किमनेन कण्ठशोषणेनेत्या-
शङ्क्यः—तथापीति । तथापि ज्ञात्वापि सिद्धिमभ्युदयमभीप्सवः
प्रेम्णवो मद्विधा मादृशा आताः परैर्मूर्खैर्विहितापहासा अपहास्य-
माना अपि विलोमचेष्टं विरुद्धप्रवृत्तिमनर्थप्रवृत्तं त्वं वक्तुं हित-
मुपदष्टुं प्रसभं वलादियतन्ते इति यत्, तत् स्नेहमयैस्तमोभिर्हता
इति हेतोरेत्यर्थः । न स्निग्धाः स्वजनहानिं संहन्ति इति भावः ॥ ६५

भरतः । तथापीत्यादि । यद्यपि त्वमेवविधस्तथापि कार्यस्य सिद्धिं प्राप्तुमिच्छन्तो मद्विधा
विभोषणादयः परैः अश्वदुक्तावन्नापरैः प्रहृष्टादिभिः शत्रुभिर्वा विहितापहासाः जलोप-
हामा अपि सन्तः, विलोमचेष्टं प्रतिकूलकारिणं तां प्रसभं वलाद्वक्तुं यत् यतन्ते तत् स्नेह-
मयैः स्नेहपैस्तमोभिरेव नैतुमिदं, स्नेहादेवमपि तां वक्तुं यतन्ते इत्यर्थः । यथा यतो
वक्तुं यतन्ते तस्मात् स्नेहमयैस्तमोभिरेव पलायिता इत्यर्थः । हिमशब्दोऽवधारणे । पादपूरणे
इत्यन्ये ॥ ६५

अश्वराव । तां शृङ्गेण कार्यागिद्धिर्वापि आत्र शत्रुं वाञ्छन्ते ते मूर्ख अश्वराव

मञ्जिनाथः । सर्वं त्वदर्थमुक्तं, मम तु त्वदर्थं प्राणत्याग एव
पुरुषार्थ इत्याह—दत्तमिति । त्वणमादादर्थिभ्यः किं न दत्तं, कं
वा विषया न भुक्ताः, कं वा परिभूय उच्चैः पदे न स्थितोऽस्मि ।
इत्थं कृतार्थस्य लब्धमवपुरुषार्थस्य मम त्वदर्थं मृत्युमरणं स्याद्-
य द कं न लब्धं सर्वमेव लब्धं ध्रुवम् । स्वाम्यर्थे युद्धमरणं वीराणां
जन्मजीवनयोः फलमिति भावः ॥ ६७

भरतः । किं त्रिलोमचेष्टस्य भारती समोपदेशेन त्वदर्थे प्राणा एव त्याज्या इति दर्श-
यितुमिदं त्वत्तत्त्वे—दत्तमित्यादि । किं न दत्तं ? वस्तुयाचकादिभ्यो मया ? अपि तु सर्वं दत्तं
नव प्रसादादिति वाक्यशेषः, किं वा त्वया मया किं न दत्तम् ? अपि तु सर्वं दत्तमेव । के
विषयाः सक्चन्दनादयो मया न भुक्ताः ? अपि तु सर्वं एवोपभुक्ताः । किं वा उच्चैर्नृणां
परिभूय न स्थितोऽस्मि, किं वा परिभूय उच्चैर्महति पदे न स्थितोऽस्मि इति वा । कं वेति पठे—
जनमिति शेषः । अपि तु सर्वमेव तिरस्कृत्य स्थितोऽस्मीत्यर्थः । इत्थम् अनेन प्रकारेण
कृतार्थस्य लब्धजन्यफलस्य मम यदि त्वदर्थं मृत्युः ध्रुवम् अवश्यं स्यात् तदा किं न लब्धं ?
सर्वमेव फलं प्राप्तमिति भावः ॥ ६७

अनुवाक । ताम्रार कुलं र आरि वाऽकके (कानं वल्लु शानं करि नाडे ? डेण ताभा निमव
मदथा कोन दिवस्य उभां करि नाडे ? आर कडाकेडे वा गवाक्षं ना करिवा मन्तीकपे
अपिठोम करिवादि ? (फल २० ए ममउदे मण्णंन हरेवाहे) एडेकण मकल तिमवडे कुणाया
हडेवा वनि ताभाव कल्ल आभां व निमव वृत्ता उग्र, ताश हडेले आभां कि नाक करिउ
वाको थाक (अल्लु व लल्लु पुच्छे मरणं त' वीरगणेर कल्ल-मरणेर छत्रम फल) । ७१

किं दुर्नयैस्त्वय्युदितैर्मृषार्थै-
वीर्येण वक्तास्मि रणे समाधिम् ।
तस्मिन् प्रसुप्ते पुनरित्यमुक्त्वा
विभीषणोऽभाषत राक्षसेन्द्रम् ॥ ६८

अन्वयः । (हे राजन् !) त्वयि उदितैः मृषार्थैः दुर्नयैः किं (तेषां) रणे वीर्येण
समाधिं वक्तास्मि । इत्थम् उक्त्वा तस्मिन् प्रसुप्ते (सति) पुनः विभीषणः राक्षसेन्द्रम्
अभाषत ॥ ६८

मञ्जिनाथः । किमिति । हे राजन् ! त्वयि विषये उदितैः
प्रहस्तोक्तैः, वटेः कर्मणि क्तः, यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।
मृषार्थैर्निरर्थकैर्दुर्नयैर्भानुं पितृषामेत्यादिकैः शूरास्त्रापैः किं, किं तु
तेषां रणे वीर्येण पराक्रमेण समाधिं समाधानं वक्तास्मि वक्ष्यामि ।
ववेर्लुटि मिति तास् । किमिह सभामध्ये शूरास्त्रापैः ? सर्वेषां

रामरण एव निकषस्थानं, तत्र कर्मण्येव व्यक्तिर्भविष्यतीति भावः ।
इत्यमुक्त्वा तस्मिन् कुम्भकर्णे प्रसुप्ते सति पुनर्विभोषणो राक्षसेन्द्र-
सभाषत ॥ ६८

भरतः । किं दुर्नयैरित्यादि । प्रह्लादादीनामुदितैर्वाक्यैः किं द्यौरघोऽस्त्वयादिभिर्मूष घै-
र्यलोकोद्गमैर्नैर्नैतिरहितैस्त्वयि विषये किं फलं यतस्तेषां वाक्यानां समाधिं प्रतीकारं रणे
रामसखस्विना वीर्येणाहं वक्तास्मि वदित्वास्मि । रामविक्रमेणैतद्वचनानां मिथ्यात्वं ज्ञास्यसि,
अतो विभीषणवचनमेव उचितं न प्रह्लादादिवचनमित्यर्थः । इत्यमु एवमुक्त्वा तस्मिन् कुम्भ-
कर्णे प्रसुप्ते निद्रिते सति विभीषणो राक्षसेन्द्रं पुनः अभाषत ॥ ६८

अश्वत्थाम । मशोरात्र ! अश्वत्थामि द्राक्मसरा ज्ञोशोर निकटं ये सकल निफलं दूर्नोतिपूर्णं
कथं वनित्रादे, पुनरात्र तांशोर उच्यते अत्राजन किं ? अग्निं युक्त्वादेव रामवोया-प्रदलनं
काटंशो तांशो अत्राकर करिष्य । एतेकप वनित्रा कुष्ठकर्ष निद्रा गेले विविधप पुनरात्र
गानगके वनित्रे नागिलेन । ७८

निमित्तशून्यैः स्थगिता रजोभि-

दिशो मरुद्भिर्विकृतैर्विलोलैः ।

स्वभावहीनैर्मृगपक्षिघातैः

क्रन्दन्ति भर्तारमिवाभिपन्नम् ॥ ६९

अन्वयः । निमित्तशून्यैः रजोभिः स्थगिताः विलोलैः मरुद्भिः विकृतैः दिशः स्वभाव-
हीनैः अभिपन्नं भर्तारं क्रन्दन्ति इव ॥ ६९

मस्तिनाथः । अथोत्पाता अनर्थसूचका दृश्यन्त इत्याह—
पञ्चभिः श्लाकैर्निमित्तेत्यादिभिः । निमित्तशून्यैराकास्मिकै रजोभि-
धूलिभिः स्थगिताः कृत्रा विलोलैः क्षुभिनैर्मरुद्भिर्विकृता भयङ्करा
दिशः स्वभावहीनैः प्रकृतिविपरीतैर्मृगपक्षिघातैराभिपन्नं मृतं
भर्तारं स्वपतिं क्रन्दन्तोव क्रोशन्तीव ॥ ६९

भरतः । सम्यति रावणस्य भयोत्पादनार्थं दुर्निमित्तं कथ्यते—निमित्तेत्यादि । दिशः
स्वभावात् हीनैर्विकृतैर्मृगाणां पक्षिणाश्च धीवैः शब्दैः अभिपन्नं मृतं भर्तारं श्रीकात् क्रन्दन्ति
इव । कौटुम्भी दिशः ? निमित्तशून्यैः प्राणिव्यापाररूपकारणशून्यैः रजोभिः धूलिभिः स्थगिता
आच्छादिताः । स्थगि संवृतौ । मरुद्भिश्च स्थगिताः, चकारोऽवाध्याहार्यः । किं वा वायुभिः
कचुर्भिर्धूलिभिः कारणभूताभिः स्थगिताः । कौटुम्भी मरुद्भिः ?—विकृतैः प्रचण्डैः विलोलैः
अनिग्रतदिव्यैर्बलिभिः ॥ ६९

अश्वत्थाम । बिना कारणे धूलिपटल उच्यते हहेरा गतिरिक् वायु करिष्याहे, आत्र
कृश-गायु विकृतावे वरमान हउशाय ऐ ममत्त दिक् अति उग्रस्वरूप धारण करिष्या अवाता-
विक युगपक्षिरेव येन मृत अश्वत्थामादे रोगेन करिष्येहे । ७९

उत्पातजं छिद्रमसौ विवस्वान्
व्यादाय वक्त्राकृति लोकभीष्मम्[तौक्ष्णम्]
अत्तुं जनान् धूसररश्मिराशिः
सिंहो यथा कौर्णसटोऽभ्युदेति ॥ ७०

अन्वयः । असौ विवस्वान् वक्त्राकृति लोकभीष्मं उत्पातजं छिद्रं व्यादाय धूसररश्मि-
राशिः (सन्) जनान् अत्तुं कौर्णसटः सिंहः यथा अभ्युदेति ॥ ७०

मल्लिनाथः । उत्पातेति । असौ विवस्वान् वक्त्राकृति मुख-
कारं लोकभीष्मं लोकभयङ्करं भीषणमुत्पातजमुत्पातप्रयुक्तं छिद्रं
रश्म्युद्वादाय विवृत्य धूसररश्मिराशिः सन् जनानत्तुं भक्षयितुं
कौर्णसटो विक्षिप्तकेशरः सिंहो यथा सिंह इवाभ्युदेति ॥ ७०

भरतः । उत्पातजमित्यादि । असौ धूसरकिरणजालो विवस्वान् सूर्यः छिद्रं व्यादाय
व्यादाय जनानत्तुं भक्षयितुम् अभ्युदेति । यथा सिंहः कौर्णसटः प्रसारितकेशरकलापः
सन् मुखं व्यादाय भक्षयितुम् उत्तिष्ठति तद्वत् । कौटिल्यं छिद्रम् ?—उत्पातजमुत्पाते अनिष्टे
सति जातं, वक्त्राकृति मुखसदृशं लोकस्य तौक्ष्णं भयजनकम् । भीष्ममिति क्वचित् पाठः,
सोममाप क्वचित् । सूर्यं छिद्रं लोकसङ्ख्याय भवतीति प्रसिद्धिः ॥ ७०

अश्वनाथः । सिंहं यत्र लोकभयङ्करं कञ्च छिद्रं लोकविहीनं करिष्यति (कृत्वाहेन)
इति इह, सङ्केतः धूम्रकिरणजालं जे निवाकत्र भूतकृति लोकभयजनकं उद्गातृक
छिद्रं विहीनं करिष्यति लोकभयङ्करं कञ्च निमित्तं उद्दिष्टं इति चेन्न ॥ १०

मार्गं गतो गोत्रगुरुर्भूगूणा-

मगस्तिनाध्यासितविन्ध्यशृङ्गम् ।

संदृश्यते शक्रपुरोहितोऽङ्घ्रि

क्ष्मां कम्पयन्त्यो निपतन्ति चोत्काः ॥ ७१

अन्वयः । (किञ्च) भूगूणां गोत्रगुरुः मगस्तिना अध्यासितविन्ध्यशृङ्गं मार्गं गतः, यत्र
पुरोहितः अङ्घ्रि संदृश्यते, उत्काश्च क्ष्मां कम्पयन्त्यः निपतन्ति ॥ ७१

मल्लिनाथः । मार्गमिति । किञ्च भूगूणां गोत्रगुरुर्भार्गवः
शक्रोऽगस्तिनागस्थेन 'मगस्तिर्विन्ध्यकूटकः' इत्यगस्थपर्यायेषु
यादवः । अध्यासितं विन्ध्यशृङ्गं यस्मिंस्तं मार्गं दक्षिणमार्गं गतः ।
शक्रपुरोहितो वृहस्पतिरङ्घ्रि संदृश्यते । उत्काश्च क्ष्मां कम्पयन्त्यो
निपतन्ति ॥ ७१

भरतः । मार्गेतित्यादि । अगच्छेन मुनिना अध्यासितम् अभिहितं विष्यपर्वतस्य शङ्क-
यव त व वर्ध भूयुषा भव्यपथानां मोदगुरुः शुक्र मतः, दक्षि ॥ मार्गेवारी शुक्रोऽनिष्टं तु-
रित ससिद्धिः । “नाम्राव्ये तिक् च” इति अस्यतेल्लिक्, अगस्यास्तिरगसिः मनौषादित्वाद-
कार तीप, अगस्योऽगसिरिति शब्दभेदः । भूयुषामिति “भृग्व्याहिरः” इत्यादिना अपत्य-
प्रथयलोपः । शक्रपुरीहितो वृद्धस्यतिः अत्रि दिवसे संदृश्यते, उल्काः आं पृथिवी कम्पयन्ती
निपतन्ति ॥ ७१

अश्वत्थम् । सुष्ठवः शीघ्रनिर्गत्र गौडशुक्र लुक् अगस्त्यत्र अध्यासित विद्याचलेन मार्ग-
मिदं प्रेषित इहेहाह्वन, (अ० उ० २८८) । इत्यु प्रोत्रोहित वृहस्पतिः क दिवातागहै नेवा
याहेतेह (इहेहा अ० उ०) । उक्ताकलं पृथिवीकै कागाहै वनिश पाडुतेहे । ११

मांसं हतानामिव राक्षसाना-

माशंसवः क्रूरगिरा रुवन्तः ।

क्रव्याशना[शिनो] दीप्तकृशानुवक्ता

भ्राम्यन्त्यभौताः परितः पुरं नः ॥ ७२

अन्वयः । (किञ्च) हतानां राक्षसानां मांसम् आशंसवः इव क्रूरगिरः रुवन्तः
दीप्तकृशानुवक्ताः क्रव्याशनाः नः पुरं परितः अभौताः (सन्तः) भ्राम्यन्ति ॥ ७२

मङ्गिनाथः । मांसमिति । किं च हतानां राक्षसानां मांस-
माशंसवो भिन्नव इव “सनाशंसभिन्न उः” क्रूरगिरः परुषा-
रावा रुवन्तः क्रोशन्तो दीप्तः कृशानुयेषु तानि वक्ताणि येषां ते
अग्निगर्भमुखाः क्रव्याशनाः शृगालादयो नोऽस्माकं पुरं परितः
सर्वतोऽभौता निर्भीका भ्राम्यन्ति चरन्ति ॥ ७२

भरतः । मांसमित्यादि । क्रव्याशिनः शृगालादयः निर्भयाः सन्ती रुवन्ती नदनो मोऽ-
स्माकं पुरं लङ्कां परिणः सर्वतो भ्राम्यन्ति, समुज्जृष्ण चाले “क्रमक्रमभ्रम” इति पक्षे श्रम,
श्रमादित्वात् दीर्घः, ‘धिक् समाय’ इत्यादिना परितोद्योगे द्वितीया । क्रव्याशिनः कौटुशाः ?
—हतानामिव राक्षसानां मांसं भक्षयितुम् आशंसव आकाङ्क्षन्तः सन्तः “भिन्नाशंस उः”
इत्यन्वयः । क्रूरगिरो भौषणनादाः दीप्तकृशानुवक्ताः उल्काः मुखः ॥ ७२

अश्वत्थम् । निष्ठत राक्षसगणैश्च मार्गस्थार्थो इहेहाहै धेन कर्कशचित्कार इव करिठे
करिठे खगदनमृग्यो मार्गानां नृगानां कृत्तव्य आवापेन नगरेषु चारिदिके निर्भयचित्
अश्व कर्तिहेहे । १२

पयो घटोध्नौरपि गा दुहन्ति

मन्दं विवर्णं विरसच्च गोपाः

हव्येषु कौटोपजनः सकेशः

न दीप्यतेऽग्निः सुसमिन्वनोऽपि ॥ ७३

अन्वयः । गोपाः घटोद्भोः अपि गाः मन्दं विवर्णं विरसञ्च पयः दुहन्ति । हव्येषु सर्वेशः कौटोपजनः, सुसमिन्वनः अपि अग्निः न दीप्यते ॥ ७३

मल्लिनाथः । पय इति । गोपा गोपालकाः, घटा इवोधांस्यापोनानि यासां ता घटोद्भोरपि गा धेनूः, ‘जधस्तु कौबमापीनम्’ इत्यमरः । “जधसोऽनङ्” इत्यनङ्समासान्तः । “बहुव्रीहैरुधसो ङोष्” मन्दमत्स्यं विवर्णं विरसं च रूपरसान्तरमापन्नमित्यर्थः । पयः क्षीरं दुहन्ति, ‘दुहयाचि—’ इत्यादिना हिकर्मकत्वम् । हव्येष्वोदनादिषु सकेशः कौटोपजनः कौटजन्म । जनेर्भावे घञ् । “जनवध्योश्च” इति वृद्धिप्रतिषेधः । सर्वव्रीदनादिकं केशकौटावसन्नं दृश्यत इत्यर्थः । सुसमिन्वनोऽप्यग्निर्न दीप्यते ॥ ७३

भरतः । पय इत्यादि । गोपा घटोद्भोःपि पीवरस्तनौरपि गा मन्दम् अल्पं विवर्णं स्वाभाविकवर्णहीनं विरसमस्तादृ पयो दुहन्ति भोजयन्ति । घट इव जधस्तनो यासां, “सद्योधः” इति ईप् सस्य नकारश्च । गवां गणाः प्रसूतरीवरीधस इत्यादि प्रयोगास्तु ईप्स्येव सस्य नकारभावात् “सदानोऽङ्गोपः” इति अनोऽङ्गोपः । गां पानि रचन्तीति गोपाः, “इम-जनान्” इति ङः । हव्येषु इवनीयेषु घृतादिषु केशे. सङ्घ कौटोपजनः कौटजन्म भवति, घञि “जनवधः” इति ऋस्वः । शोभनसम्यग्मिन्वनयुक्तोऽपि अग्निर्न दीप्यते न ज्वलति । केषितु हव्येषु सत्सपि अग्निर्न दीप्यते । कौटशः ?—कौटस्योपजनां यदेति व्याचक्षते ॥ ७३

अनुशास । गोपगणं कलजेन श्वाय वड् २७ पानानयुक् ११०ी पोहन करिषा अठाल विवर्णं विवर्णं इक्षु वादिनं कटिः ७३, वृत्त अत्रापि ७३ मन्मथ कोटि कश्चित् ७३, ७३३ ७११३ः ७३३ पाने ७ अग्निं अग्निः ७३ ना । १०

तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन्

स्नेहान्मया रीवर्ण ! भाष्यमाणः ।

वदन्ति दुःखं ह्यनुजौविहत्ते

स्थिताः पदस्थं परिणामपथ्यम् ॥ ७४

अन्वयः । (हे) रावण ! तस्मात् मया स्नेहात् भाष्यमाणत्वम् अस्मिन् प्रतिकारं कुरु । (तथाहि) अनुजौविहत्ते स्थिताः पदस्थं परिणामपथ्यं वदन्ति ॥ ७४

मल्लिनाथः । तस्मादिति । हे रावण ! तस्माद् दुर्निमित्तदर्शनात्मया स्नेहाद् भ्रातृस्नेहाद् भाष्यमाणो हितमुच्यमानस्त्वमस्मि-

जनार्थं प्रतिकारं परिहारम्, बहुलग्रहणात् “उपसर्गस्य घञि—”
इति न दोषः, कुरु । तथाहि—अनुजोविहत्ते सेवकवृत्तौ स्थिताः
सेवका इत्यर्थः, पदस्थं स्वामिपदस्थं स्वामिनं दुःखयतीति दुःखं
तस्मात्तासङ्घ परिणामे उत्तरकाले पथ्यं हितं वदन्ति उपदिशन्ति,
अतो मयोच्यत इत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
व्यासः ॥ ७४

भरतः । तस्यादित्यादि । यत एवंविधानि विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते
तस्मान् हे रावण ! मया खं हाहायमाश्रयस्वम् अस्मिन् प्रकृते वस्तुनि प्रतीकारं सीताप्रत्यर्पणेन
सम्धिं कुरु । कुत एवमप्रियं कथ्यत इत्याह—हि यस्यादनुजोविहत्ते सेवककर्माणि स्थिता
जना दुःखमापाततः कटुत्वात् दुःखजनकमपि परिणामपथ्यमुत्तरकाले हितं वचः स्वामिपदे
स्थितं जनं वदन्ति दुःखहेतावपि दुःखग्रहप्रयोगी दृश्यते, यथा—कटं व्याकरणम् । पदे
तिष्ठतीति “जनजनात्” इति उः ॥ ७४

अनुवाद । हे रावण ! उक्त अशुभचिह्नं मम नृणां निशान्तिं बलिना जातुनेत्येवै एवै हि
कथांशनि बलिनाम, धूमि ए विषयैर्न अतीकारं कर्तुं, (मोहात्के किन्नादेशः ५१७) । नृवत्केना
आपातः अमश ७ परिणामेन अशुभं वाक्यं अशुभचिह्नं बलिना वाक्ये । १४

विरुग्णसंकीर्णविपन्नभिन्नैः

प्रक्षुब्धसंक्रौणशितास्त्रवृक्षैः ।

यावन्नराशेन रिपुः शवाशान्

सन्तर्पयत्यानम तावदस्य ॥ ७५

अन्वयः । (हे रावण !) रिपुः विरुग्णसंकीर्णविपन्नभिन्नैः प्रक्षुब्धसंक्रौणशितास्त्र-
वृक्षैः नराशः शवाशान् यावत् न सन्तर्पयति तावत् अस्य नम ॥ ७५

मङ्गिनाथः । विरुग्णेति । हे रावण ! रिपुः रामां विरुग्णे-
भन्वैः, रजो भङ्गे “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वेणत्वम्, संक्रौर्णैः
संश्लिष्टविपन्नैर्मृतैर्भक्षैर्विदारितैः प्रक्षुब्धैः संक्षुण्णैः यथायोगं
रदाभ्यां निष्ठानत्वम् । संक्रौर्णैः पराजगलज्जितैः । “नुदविद—”
इत्यादिना पक्षे निष्ठानत्वम् । शितास्त्रवृक्षैः शितशरच्छिन्ने,
आव्रश्च छेदने ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । “स्क्रोः—” इति संयोगादि-
सकारलोपः, “चाः कुः”, नराशेनरभक्षकैः राक्षसैः शवानश्र-
न्तीति शवाशान् कुणपाशिना गृध्रगोमायुप्रमुखान्, उभयत्र
अश्नातेः “कर्म्मण्यण्”, यावच्च सन्तर्पयति तावदस्य रामस्य नम
रामं प्रणमेत्यर्थः, सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ ॥ ७५

भरतः । विरुग्ण्येयादि । जीवत् रिपुः रामो नराशैः राक्षसैः शत्रुशत्रून् स्वतभक्तान्
ग्रन्थालादीन् सन्तर्पयति; तावदस्य रिपोस्त्वम् आनम प्रथम, अस्मेति “समाधेन” इत्यादिना
कर्मणि षष्ठी । अस्य समीपे आनम नखी भव—समीपलक्षणाया षष्ठीयमिति विद्यासागरः
चरणावित्यप्याह्वरन्त्ये । कौटुम्भैः? विरुग्णैः भग्नैः, रजो शौ “भक्ते सुलाघोः” इति
षोडश्यात् क्तस्य नत्वम् । सङ्कीर्णैः इतस्ततो विविधैः, कृ श विचिपे “अदिरथौ” इतीर् व्यनच्-
तयि” इति दीर्घः, पूर्वेषु रेफात् क्तस्य णत्वम् । विपन्नैर्घं तैः, यौ पद ऊ गतौ विपूर्वो विपत्ति-
माह पूर्वेषु दकारात् क्तस्य नत्वम् । भिन्नैर्विदारितदेहैः’ अ धौ भिदिर्भिदिर् भिद विदा-
रणम् । प्रक्षुब्धैः संपिष्टैः, अ धौ क्षुदिर् क्षुदि क्षुत् संचूर्णनम् । रंजोर्बलंस्त्रितैर्वयमपीदृशो
दशा प्राप्ता इति मत्वा । ज्ञौ लज्जं, “ज्ञौघ्रावोन्द” इति क्तस्य पठे नत्वम्, शितास्त्रेण वृक्षै-
स्त्रिभुजैः, ब्रह्म श्रेष्ठे “ब्रह्मः कञ् च” इति क्तस्य नत्वम्, कञ्चस्य कत्वे तन्निमित्तस्य शस्य
सत्वे “स्यादिः सं लोपः यद्वस्वपादोः” इति निः ॥ ७५

अष्टवक्र । ८७ ब्राह्मण ! नन्द ब्राह्मण वृत्तकृत् भग्न, मङ्गिष्ठे, वृत्त, विप्रावृत्त, हर्षित
गन्तव्यमालम्ब्य एव नागिडास्य छिन्न नरभट्टाखी ब्राह्मण वृत्तपदभट्टाखी नृपान नृपान
अवृत्तिर कृत्ति माधन ना कत्रेन, देशत्र मधोदे छूमि भिन्न ठाहात्र वृत्त एवाम कत्र । १८

भूमङ्गमाधाय विहाय धैर्यं

विभीषणं भोषणरुचचक्षुः ।

गिरं जगादोग्रपदामुदग्रः

स[स्व] स्फावयन् शक्ररिपुः प्रभावम् ॥ ७६

अन्वयः । (अथ) शक्ररिपुः भूमङ्गम् आधाय धैर्यं विहाय भोषणरुचचक्षुः उदग्रः
(सन्) प्रभावं संस्फावयन् विभीषणं उदग्रपदां गिरं जगाद ॥ ७६

मङ्गिनाथः । भूमङ्गमिति । अथ शक्ररिपुर्दशास्यो भूमङ्ग-
माधाय भुक्तुं कृत्वा धैर्यं निर्विकारतां विहाय भोषणानि भय-
ङ्गराणि रुचाणि क्रूराणि चक्षुषि यस्य स तथा उदग्र उन्मत्तितोर्ध्व-
कायः सन् प्रभावं सामर्थ्यं संस्फावयन् संवर्ध् प्रकटयन्नित्यर्थः ।
“स्फायो वः” इति णिचि वकारादेशः । विभीषणमुदग्रपदां परुषा-
न्तरां गिरं जगाद ॥ ७६

भरतः । भूमङ्गमिथादि । एवं विभीषणवचनात् कोपेन भूमङ्गं भुक्तुम् आधाय
आवध्य धैर्यं तिहाय त्यक्त्वा शक्ररिपुः रावणः प्रभावं स्वकीयं विक्रमं स्फावयन् वर्धयन् विभी-
षणं गिरं वाचं जगाद । कौटुम्भैः ?—भोषणं भयानक रुचं परुष चक्षुष्यस्य तादृशः ।
उदग्र उत्तमिददृष्टः । गिरं कौटुम्भम् ?—उदग्रपदां स्वपतोऽर्थतश्च कठोरत्वात् उवाच
पदानि यत्, स्फायौ च संवर्धौ “पातिस्फायोः” इति वङ् ॥ ७६

अनुवा० । विद्योपगम कथा अ० ११ द्वावप क्रोधे अर्धोऽहोरात्रं कृत्वा विपन्नक-नष्टेन
नेह्रेण उद्धृष्टं उद्धृतं करिष्ये अथाव वद्धितं करिष्ये कविः ५ विद्योपगमे कर्कशं वाक्यं बलिष्ठे
मार्गिनः । १७

शिला तरिष्यत्युदके न पर्णं
ध्वान्तं रवेः स्यन्त्यस्यति वङ्गिरिन्दोः ।
जेता परोऽहं युधि जेष्यमाण-
स्तुल्यानि मन्यस्व पुलस्त्यनमः ! ॥ ७७

अन्वयः । (हे) पुलस्त्यनमः ! शिला उदके तरिष्यति पर्णं न, रवेः ध्वान्तं स्यन्त्यस्यति
इन्दोः वङ्गिः (स्यन्त्यस्यति) युधि परः जेता अहं ज्येष्ठमाणः तुल्यानि मन्यस्व ॥ ७७

मञ्जिनाथः । शिलेति । पुलस्त्यनमः पुलस्त्यस्य पौत्र ! छात्र-
गन्धर्हीनोऽसौति भावः । 'नमस्यारौ पौत्रदौहित्रौ' इति यादवः ।
शिला उदके तरिष्यति पूविष्यते पर्णं न तरिष्यति किन्तु मङ्ग्यतीति
भावः । रवेरर्कादध्वान्तं स्यन्त्यस्यति स्यान्त्येतं स्रविष्यतीत्यर्थः ।
स्यन्दू प्रसन्नये । "वृद्धाः स्यसन्तोः" इति पक्षे परस्मैपदम् । "न
वृद्धाश्चतुर्भ्यः" इतीट्प्रतिषेधः । इन्दोश्चन्द्रार्द्राङ्गः स्यन्त्यस्यतीत्यनु-
षङ्गः । युधि परो जेताहं जेष्यमाणस्तुल्यान्येतानि मन्यस्व । शिला-
प्रतरणादिकल्पो मे पराजय इति भावः । अत्र शिलाप्रतरणपर्य-
मञ्जनादिवाक्यार्थानां पराजयवाक्यार्थेन सामानाधिकरण्याभावात्
सादृश्याच्चेपादङ्गनां मालया निबन्धनाच्चासम्भवद्वस्तुसम्बन्धा वाक्यार्थ-
निष्ठा मालानिदर्शना । असम्भवद्वर्त्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रति-
विम्बाक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥" इति लक्षणात् ॥ ७७

सरतः । शिलेत्यादि । उदके जले शिला प्रसरतरिष्यति न तु पर्णं पत्रं तरति,
रवेः सकाशात् ध्वान्तं स्यन्त्यस्यति गच्छियति, इन्दोः सकाशात् वङ्गिः स्यन्त्यस्यति स्यन्दू क
वृत्तुती "वृद्धाः स्यसन्तोः" इति इमनिषेधः । अत एव युधि परोऽहं उत्तमो वा
जेता, अहं जेष्यमाणः, हे पुलस्त्यनमः ! हे पुलस्त्यमुनिपौत्र ! एतानि शिलातरणादीनि
तुल्यानि मन्यस्व ; यदि शिलातरणादिकं सम्भवेत् तदा मे पराजय इत्यर्थः । पुलस्त्यनाङ्गस्य
भीरुत्वान्नमूलमपि सादृशमिति नमस्तन्मोक्षनेन सूच्यते ॥ ७७

अनुवा० । पुलस्त्यः पौत्र ! पावनं जलं प्राप्तिः, पत्रं पत्रं, पूर्णं इहेते अक्षकार एव
छत्र इहेते अग्नि निर्गत इहेते, आत्रं दूष्टं नष्टं भेदा इहेते, आभिः प्रसन्नित इहेते,
ए मकल ममानं यत्नं करिष्ये । ११

अनिर्घृतं भूतिषु गूढवैरं
सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयम् ।
विभिन्नकर्माशयवाक्कुलैनो [कुले नो]
मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद्भूत् ॥ ७८

अन्वयः । भूतिषु अनिर्घृतं गूढवैरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयं विभिन्नकर्माशयवाक्कुलैनः ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचित् (अपि) मा भूत् ॥ ७८

मल्लिनाथः । अनिर्घृतमिति । भूतिषु सम्पत्सु अनिर्घृतं बहु गृहीत्वाप्यसन्तुष्टं गूढवैरं वह्निः प्रसन्नमपि अन्तःसम्भृतमत्सरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयं मत्कुर्वत्स्वपि दोषदृष्टिपरम् । विभिन्नानि विपरीतानि कर्माण्याशया अभिप्राया वाचस्य यस्य तत् । “वचस्यन्यन्यस्यन्वत् कर्मस्यन्यददुरात्मनाम्” इति भावः । कुलस्य एनः जन्मान्तरसाञ्चितपापस्वरूपं ज्ञातिचेलं गर्हितज्ञातिर्भुवि कस्यचिदपि मा भूत् । गर्हितो ज्ञातिः ज्ञातिचेलम् । ‘चेलो नौचेऽन्यवच्चे लमंशुके गर्हितेऽन्यवत्’ इति विश्वः । अत्र विशेषणसमासे प्राप्तं विशेष्यस्य पृथगुपपातार्थः “कुलितानि कुलनैः” इति समासः । अत्र विशेषणस्य चेलशब्दस्य “वेयाकरणस्वसूचीत्यादिवत् विशेष्यलिङ्गत्वे न्यः नपुंसकत्वं चित्यम् । अथवा नपुंसकपाठः प्रामादिको लेखकहस्तागतः । अनिर्घृतो भूतिषु गूढवैर इत्यादि सर्वत्र पुंलिङ्गान्तरपाठ एव साधीयान् द्रष्टव्यः । कुलेन इति नियतलिङ्गत्वात् उभयत्राप्यविरुद्धमिति सर्वं सुस्थम् ॥ ७८

भरतः । अनिर्घृतमित्यादि । भुविर्दृष्टं ज्ञातिचेलं गर्हितो ज्ञातिः नोऽस्माकं कुले कस्यचित् माभूत् न भवतु अस्माकमपि कस्यचित् कुलं इत्यर्थो वा । कौटुम्भिकः ?—भूतिषु ज्ञातिमन्वन्विनीषु सम्पत्तिषु अनिर्घृतं सुखरश्मिं गूढवैरं कालं हनिष्यामीति गुह्यं सत्कारकालेऽपि प्रज्ञासमयेऽपि कृताभ्यसूयं कृताभ्यसूयं गुह्येऽपि दोषाविवर्तनमसूयम् । विभिन्नाः परस्परविरोधिन्यः कर्माशयवाची यस्य क्रूरत्वादाशयोऽन्यो वाक्कर्माशी चास्य इत्यर्थः । “चलो नौचेऽन्यवच्चे लमंशुके गर्हितेऽन्यवत्” इति विश्वप्रकाशः । यद्यपि चेलशब्दस्य गर्हिते वाच्यलिङ्गत्वमुक्तं तथापि “गर्हितेऽप्यवसाने च चेलमाचक्षते कुपैः” इत्यनुशासनादत्र क्लीबत्वम् । सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वमिति विद्यासागरः । विशेषणस्य कृत्वि परनिपातोऽभिधानात् ॥ ७८

अनुवाकः । कालिन्नः सन्त्यजः पर्वतः अश्वी, अश्वः विषयः बुद्धिमन्त्रः, सन्त्यजः विद्वान् अति७

अशुभावः, योशिर कारी, अतिशय उ वाक्य विभिन्न (यत्न एक कथार उ कारी अत्र)
 एतः कूलकनकचक्रण मे येन गार्हित छाति येन वगते कशिर उ वरुण लग्नग्रहण ना
 वरे । १८

इच्छन्त्यभीक्षां क्षयमात्मनोऽपि
 न ज्ञातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीम् ।
 नमन्ति शत्रून् न च बन्धुवृद्धिं
 सन्तप्यमानैर्हृदयैः सहन्ते ॥ ७६

अन्वयः । (किञ्च) ज्ञातयः अभीक्षाम् आत्मनः अपि क्षयम् इच्छन्ति । (तथापि
 ज्ञातयः) तुल्यकुलस्य लक्ष्मीं न (सहन्ते) शत्रून् च नमन्ति (किन्तु) सन्तप्यमानैः हृदयैः
 (उपलक्षिता) बन्धुवृद्धिं न सहन्ते ॥ ७६

मङ्गिनाथः । इच्छन्तीति । किञ्च ज्ञातयोऽभीक्षामात्मनोऽपि
 क्षयमिच्छन्ति, तत्क्षये स्वस्यापि क्षयोऽस्तु । तथापि तुल्यकुलस्य
 भगोत्रस्य लक्ष्मीं नैच्छन्ति न सहन्ते । शत्रून् नमन्ति मानहानिं
 न पश्यन्तीति भावः । किन्तु सन्तप्यमानैरार्थार्थान्नना दह्यमानैः
 हृदयरूपलक्षिता बन्धुवृद्धिं न सहन्ते । मानहान्यात्मनाशावपि
 सह्यो न बन्धुवृद्धिरित्यर्थः ॥ ७६

भरतः । इच्छन्तीत्यादि । ज्ञातयो वरम् आत्मनोऽपि क्षयमभीक्षां पुन पुनरिच्छन्ति
 न पुनः समानकुलोत्पन्नस्य भ्रातादेर्लक्ष्मीमिच्छन्ति, तथा वरं शत्रून् नमन्ति न पुनर्बन्धूनां
 वृद्धिं सन्तप्यमानैः हृदयैर्दह्यमानैर्हृदयैः सहन्ते ॥ ७६

अशुभाव । अधिक कि, छातिवर्ग वारंवार निवेद्य कति ईच्छा करिषे, तथापि छातिव
 र्गोकि मेचिते पात्रिषे ना । नरके अगोत्र करिषे, किञ्च योशिर वरुण रूपाय छाति
 वरि मय करिषे पात्रिषे ना । १९

त्वयाद्य लङ्काभिभवोऽतिहर्षाद्-
 हृद्दुष्टोऽतिमात्रं विवृतोऽन्तरात्मा ।
 धिक् त्वां मृषा ते मयि दुःस्थबुद्धि-
 र्वदन्निदं तस्य ददौ स पार्श्वम् ॥ ८०

अन्वयः । अद्य त्वया लङ्काभिभवे (सत्यपि) अतिमात्रं हृद् अन्तरात्मा अतिहर्षात्
 विवृतः, मयि ते दुःस्था बुद्धिः मृषा, (अतः) त्वं-धिक्, इदं वदन् सः (रावणः) तस्य
 पार्श्वं ददौ ॥ ८०

मङ्गिनाथः । किमपराधं मया येनायसुपालम्भ इत्याह—
त्वयेति । अद्य त्वया लङ्काया अभिभवे उपप्लवे सत्यपि अतिमात्रं
दृष्टोऽन्तरात्मा अन्तर्ह्यामो अतिहर्षाद्विह्वतः जेतुं न शक्य इत्यादिना
प्रकाशितः । मयि विषये तव दुःखा दुःखतप्ता बुद्धिः सृष्टा मिथ्या ।
अतस्त्वां धिगितौदं वदन् स रावणस्तस्य विभीषणस्य पार्ष्णि
गुल्फाधोऽङ्घ्रिभागम् । 'स्त्रियां पार्ष्णिस्तयोरधः' इत्यमरः । ददौ
पादेन प्रजहारेत्यर्थः ॥ ८०

भरतः । पूर्वश्रीकृत्यार्थं विभीषणे घटश्रितमिदमुच्यते—त्वयेत्यादि । लङ्काया अभि-
भवं दाहादौ सति त्वया अतिहर्षात् दुष्टोऽन्तरात्मा प्रकाशित
एतावन्तं कालं गुप्त आसदिति भावः । मयि अस्माद्विषये दुःस्थोऽयमस्मिन्निमित्तं भयमुक्तं इति
तं तव बुद्धिर्दृष्टा मिथ्या, अतस्त्वां धिगिति वदन् स दशाननस्तस्य विभीषणस्य पार्ष्णि पाद-
प्रहारं ददौ ॥ ८०

अनुवाच । एतन् लङ्कारं विपद् उपहित इहेनाह वनिश तोमारं अस्तुवाञ्छा अताञ्छ रुहे
रुहेनाह, अति आनन्दे तांहाहे प्रकाशं करिशाह । आमारं उपरं तोमारं दुःखमस्तुता बुद्धि
कश्चिन्नाह—हेहा मिथा कथा; अतएव तोमाके धृक् । अहे कथा वनिशा मेहे त्रावण मिहानन
पार्ष्णि विभं, वणेन मष्टुक पत्राशठ करिज । ८०

ततः स कोपं क्षमया निगृह्णन्
धैर्येण मनुं विनयेन गर्वम् ।
मानं [मोहं] धियोत्साहवशादशक्तिं
समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात् ॥ ८१

अन्वयः । ततः सः कोपं क्षमया निगृह्णन् मनुं धैर्येण गर्वं विनयेन मानं धिया
अशक्ति उत्सहवशात् (निगृह्णन्) चतुर्भिः सचिवैः समं उदस्थात् ॥ ८१

मङ्गिनाथः । तत इति । ततः पादप्रहारानन्तरं स विभीषणः
कोपं पादप्रहारप्रयुक्तं क्रोधं क्षमया क्षान्त्या निगृह्णन् निरन्ध्रं
मनुं सभासम्योऽवमानप्रयुक्तं शोकं धैर्येण मनःसमाधिना गर्वं
प्रतीकारप्रवर्तकं दर्पं विनयेन दमेन मानमहङ्कारं सामर्थ्याभिमानं,
धिया विवेकबुद्ध्या अशक्तिं प्रहारप्रयुक्तं शक्तिह्वासमुत्साहवशात्
प्रयत्नदार्ढ्याच्च निगृह्णन् चतुर्भिः सचिवैः समं सार्वम् उदस्थात्
आसनादुत्थितः । उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लुङि ऊर्ध्वकर्मत्वात्तद्ध । अत्र
क्षान्त्यादिगुणयोग्यत्वाद्गुणसमुच्चयोऽलङ्कारः । कोपादिनिग्रह-

क्रियायोगपद्यात् क्रियासमुच्चयश्च । 'गुणक्रियायोगपद्यं समुच्चयः'
इति सूच्यतात् ॥ ८१

भरतः । तत् इत्यादि । पाष्णिप्रहारादनन्तरं स विभीषणः समया आत्मा कोपं
निगृह्यन् अभिभवन् धैर्येण मन्त्रं शोकं निगृह्यन् विनयेन गये दधे निगृह्यन् धिया बुद्ध्या
बोद्ध वैचित्र्यं निगृह्यन् उत्साहवशादशक्तिसामर्थ्यं निगृह्यन् चतुर्भिः सचिवैः समान्यैः
उदध्यात् आसनादुत्थितवान् ॥ ८१

अभूवात् । तादृशं पत्रं विजोषणं कर्मोक्त्येन कोपः, धैर्योक्त्येन मन्त्रोऽपगमनञ्जानत
लोकाः, विनयस्तुतेन शर्त्तुः, विवेकं बुद्धिः माहात्म्येन मासर्थाभिमान एवम् अथवा दृढतां गाम-
अश्वारुढनिष्ठं शक्तिशालिहृत् कृत्तुं कवितां निजैश्च अमात्राः उद्गृह्यैश्च महिष्ठ आसनं हस्तैः उठिशा
गङ्गिमेन । ८१

उवाच चैनं क्षणदाचरेन्द्र'

सुखं महाराज विना मयास्व ।

मूर्खातुरः पथ्यकटूननश्रन्

यत्सामयोऽसौ भिषजां न दोषः ॥ ८२

अन्वयः । (अथ) एनं क्षणदाचरेन्द्रम् उवाच,—(हे) महाराज ! मया विना सुखं
(यथास्वात् तथा) आस्व, मूर्खातुरः पथ्यकटून् अनश्रन्, (अतः) सामयः (इति) यत्
असौ भिषजां न दोषः ॥ ८२

मन्त्रिनाथः । उवाचेति । अथोत्थानानन्तरं क्षणदाचरेन्द्रं
रावणमुवाच । किमित्यपेक्षितं चतुर्भिराह—हे महाराज ! मया
विना सुखं यथा तथा आस्व तिष्ठ । न चात्रोपेक्षादोषा समाना
दृष्टान्तेनाह—मूर्खातुरो मूर्खरोगो पथ्यानि हितानि कटूनि
तोष्यान्त्योषधन्त्यनश्रन् न सेवमानोऽतः सामयो रोगीति यत् असौ
रोगी भिषजां दोषो न भवति । किन्तु मन्त्रिणां भिषजामवन्नुप-
देशो दोषस्तदश्रवणं रोगिण इव राज्ञो दोषो नोपदंष्टुरिति दृष्टा-
न्तालङ्कारः ॥ ८२

भरतः । उत्थितो विभीषणो रावणं वाचमुवाच, किमुवाचेत्याह—उवाचेति । हे
महाराज ! मया विना सुखम् आस्व सुखेन तिष्ठेत्यर्थः, किंलासङ् उपवेशं गी । तवैवात्
दोषो न समेत्पदिशन्नाह—मूर्ख आतुरो रोगी पथ्यान् कटून् अनश्रन् अभक्षयन् सामयो
रोगी यत्तिष्ठत्यसौ भिषजां वैद्यानां न दोषः किन्तु तस्यैव ॥ ८२

अभूवात् । विजोषणं शक्तिसमाश्रयकं वनिमेन, महाराज ! आमात्रं छाडिशां भूमिं नृप-
थाकं, शूर्यरोगी हिच्छकं कटू उषधं सेवनं ना करिशां वै चिरदिनं दोगं जेलां करे, से
चिकित्सकं नोपे नहे । ८२

• करोति वैरं स्फुटमुच्यमानः
प्रतुष्यति श्रोत्रमुखैरपथ्यैः ।
विवेकशून्यः प्रभुरात्ममानो
महाननर्थः सुहृदां वतायम् ॥ ८३

अन्वयः । (किञ्च यः) प्रभुः स्फुटम् उच्यमानः वैरं करोति, (तथा) श्रोत्रमुख-
अपथ्यैः प्रतुष्यति, विवेकशून्यः आत्ममानो अयं प्रभुः सुहृदाम् (आश्रितानां) महान् अनर्थः
(वत) ॥ ८३

• मङ्गिनाथः । करोतीति । किञ्च यः प्रभुः स्फुटं व्यक्तमुच्यमानो
हितमुपदिश्यमानो वैरमुपदेष्टरि द्वेषं करोति तथा श्रोत्रमुखैस्तत्-
कालाभ्याद्यैरपथ्यैरन्तर्विरमेद्गुरुपदेशैस्तुष्यति, विवेकशून्यो मूढ-
आत्ममानो पाण्डित्यशून्योऽयं प्रभुः स्वामो सुहृदामाश्रितानां महा-
ननर्थोऽनर्थहेतुरित्यर्थः ॥ ८३ •

भरत । करोतीत्यादि । प्रभुरीश्वरो विवेकशून्यः सदसहिचाररहितः, आत्ममानो
मत्कर्मा गालीति आत्मावं द्राघमानो, वत खेदे । अयमेव सुहृदां महाननर्थो दःखहेतुः
कथम् ? इत्याह—तादृक् प्रभुः स्फुटं यद्यर्थम् उच्यमानः क्रोधं करोति न तु पथ्यमानः
नोक्तमिति चेह श्रोत्रमुखैः कथं सुखकारिभिः अपथ्यैरप्येति दःखजनकैः प्रतुष्यति, अतस्तस्य
विनाश एव स्यात् । आत्मानमेव मन्यत इति गृहादित्वात् णिन् ॥ ८३

अनुवादः । हाह ! ये अजु शून्यश्रेकणे उपनिष्टे हरेण उपनिष्टोऽति श्रेष्ठ आकाश करे
एव अतिमधुर अहित परिणाम कथं तूह हह, नेह अविनेतक आकाशमानी अजु अति ३
अरुणगणेर महादुःखेर हेतु । ८३

• क्रीडन् भुजङ्गेन गृहानुपातं
कश्चिदयथा जीवति संशयस्यः ।
संसेवमानो नृपतिं प्रमूढं
तथैव यज्जीवति सोऽस्य लाभः ॥ ८४

अन्वयः । यथा कश्चित् (व्यक्तग्राहो) गृहानुपातं भुजङ्गेन क्रीडन् संशयस्यः जीवति,
तथा एव प्रमूढं नृपतिं संसेवमानः अपि यज्जीवति, स एवास्य लाभः ॥ ८४

मङ्गिनाथः । क्रीडन्निति । यथा कश्चिद्-व्यालग्राहो गृहं
गृहमनुपत्य गृहानुपातम् । “विशिपति—” इत्यादिना व्यापमाने

णमुल् । भुजङ्गेन सर्पेण क्रोडन् संशयस्थः प्राणसंशये तिष्ठन्नेव
जोवति तथैव प्रमूढमविर्विकनं नृपतिं स्यामिनं सेवमानोऽपि
यज्जोवति यावतः क्षणान् जोवति स एवास्य लाभः । न त्वागा-
मिच्छणाया । उपमालङ्कारः ॥ ८४

भरतः । क्रौडङ्गिणादि । यथा कश्चिन् व्यालयाहो गृहानुपातं गृहं गृहानुपत्य गत्वा
भुजङ्गन सर्पेण क्रौडन् संशयस्थः किल यं खाद्विष्यति न वेति मन्देहे वर्णमानो जोवति तथैव
प्रमूढमतिमूर्खमधिपतिं संसेवमानो यज्जोवति अस्य सेवकस्य स एव लाभः, एतेन मूर्खस्य
एव सेवायां सम जीवनमेव लाभ इत्याशयः । गृहानुपातमिति चणम् वा, इत्यस्य योगविभा-
गात् साकल्ये चणम्, गृहा अनुपत्यन्ते यस्मिन् इति क्रौडनविशेषणं वा तदा कर्मणि
घञ् ॥ ८४

अनुवाक । येन कोन लोक (नागुडे) वाडी वाडी गिरा सर्प लहेण थेना कविठ
कविठे आणमन्तर कार्णे निष्ठ धाकिण्ड वीठे, तेणमिभूत नृपतिर सेवा करिण्ड ये
सेवक मुहूर्तकाले वीठे, राशहे राशत्र गळे मगलात् । ८४

दत्तः स्वदोषैर्भवता प्रहारः

पादेन धर्म्ये पथि मे स्थितस्य ।

स चिन्तनीयः सह मन्त्रिमुख्येः

कस्यावयोर्लाघवमाददाति [धातु] ॥ ८५

अन्वयः । धर्म्ये पथि स्थितस्य मे भवता स्वदोषैः दत्तः पादेन प्रहारः (तव) मन्त्रि
मुख्येः सह चिन्तनीयः आवयोः (मध्ये) कस्य लाघवम् आददाति ॥ ८५

मन्त्रिनाथः । दत्त इति । धर्म्ये पथि स्थितस्य मे मम भवता
स्वदोषैर्दपरोषादिभिर्निमित्तेर्दत्तः क्षतः पादेन प्रहारस्तव मन्त्रि-
मुख्येः सह चिन्तनीयो विचारणीय आवयोर्मध्ये कस्य लाघव-
माददातीति । 'आकेशग्रहणास्त्रमकार्यात्मद्विवर्त्तयेत्' इति
शास्त्रान्तर्ववायं दोषो न मे धर्म्ये पथि स्थितस्येत्यर्थः ॥ ८५

भरतः । दत्त इत्यादि । भवता स्वदोषैरात्मनोऽविवेकत्वादितिः पादेन प्रहारो मम
दत्तः । मम क्रौडस्थः ?—धर्म्यादनयेते पथि वर्णमानस्य । स पादप्रहारो मन्त्रिमुख्येः सह
तथा चिन्तनीयो निदृश्यमाणः सन् आवयोर्मध्ये कस्य लाघवं करोतु निदृश्यमाणस्यैव
विवेकशून्यत्वव्यातिरूपं लाघवमुत्पादयिष्यतीति भावः ॥ ८५

अनुवाक । आमि वर्णगणे अवहित बाकार दूत्रि निष्ठ उदुतावने वे आयादक पाद-
अशत्र करिणे, अधान मन्त्रिगणेर महित ठिठा करिण देव, ये अशत्रे आमानेर मथे
काशत्र मोठता अकाण करिठेहे । ८५

इति वचनमसौ रजनिचरपतिं
बहुगुणमसकृत्प्रसभमभिदधत् ।
निरगमदभयः पुरुषरिपुपुरा-
न्नरपतिचरणौ नवितुभरिनुतौ ॥ ८६

अन्वयः । असौ रजनीचरपतिं बहुगुणं इति वचनम् असकृत् प्रसभम् अभिदधत् ।
अरिनुतौ नरपतिचरणौ नवितुं पुरुषरिपुपुरात् अभयः (सन्) निरगमत् ॥ ८६

मञ्जिनाथः । इतीति । अमौ विभीषणो रजनिचरपतिं
रावणम् । “कृदिकारादक्तिनः” इति विकल्पाटनोकारः । बहुगुण
शब्दोदकमिति पूर्वोक्तं वचनमसकृद्बहुकृत्वः प्रसभं वलादभिदध-
दभिदधानः । “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमभावः । अरिभिर्नुतौ
रिपुस्तुतौ किमुत भक्तैः सर्वशरणत्वादिति भावः । “श्रुकः किति”
इतीदृशप्रतिषेधः । नरपतिचरणौ रामपादौ नवितुं स्तातुं सेवितु-
मित्यर्थः । णु स्तुतौ इति धातोः तुमुनि दृढागमः । युगुक्त्वाव इति
वचनात् । पुरुषरिपुपुरात् लङ्घानगरात् अभयः निर्भयो निरगमत् ।
गमलुङि लृटित्वादङ् । शाकरं प्रहरणकालिकावृत्तम् । ‘ननभनल-
गिति प्रहरणकालिका’ इति लक्षणात् ॥ ८६

भरत । इतीत्यादि । असौ विभीषण इत्युक्तप्रकारं वचनम् असकृत् बारंवारं प्रसभं
दत्तान् रजनिचरपति रावणम् अभिदधत् वदन्, नरपतेः रामस्य चरणौ नवितुं स्तातुं पुरुष-
रिपुः रावणस्य पुरात् लङ्घाया निरगमत् निर्गतवान् । वचनं कोदृशम् ?—बहुगुणम्
श्रीदार्यादिगणयुक्तम् । असौ कोदृशः ?—अभयः । न विद्यते भयं यस्य । रामचरणौ
कोदृशौ ?—अरिभिर्नितौ नुतौ । “तु ल स्तुतौ, “वेमूत्” इत्यादिना वेमूत्वात् वेमू-
“डीयोदिद्वे म” इति इमूनिषेधः । नवितुमिति पाठे—नू शि सवन् इत्यस्य छपम् । रज-
निचर इति शब्दाशब्दः, तेन संज्ञायां बहुलं क्रस इति केचित् । रजनिशब्द शौवादिभ्यो
क्रसाल इति विद्यासागरः ; वस्तुतोऽप्येवमेव, “रजनिजितगुरुजागररागकषायितमलस-
निमेषम्” इति जयदेवः । ‘सखि । रजनिरहं गतवती’ति कालिदासः । दीर्घान्धया तु
“पाच्छीनादि” इत्यादिना पक्षे ईदृशविधानात् । प्रहरणकालिका नाम हयं, तद्वचनं यथा—
‘ननभनलगिति प्रहरणकालिका’ ॥ ८६

अनुवाद । विभीषण निपाठरश्चर रावणके परिणीतं लुप्तं एवै कथा वारंवारं वलपूर्वक
बलिते बलिते लङ्घनप्रेरितं सन्निवृत्तं रावणं क्षणाय कविवाच जज्ञ निर्दग्धचित्ते लङ्घनग
हरेते निर्गत इत्येवम् । ८७

अथ तमुपगतं विदितसुचरितं
 पवनसुतगिरा गिरिगुरुहृदयः ।
 नृपतिरमदयन्मुदितपरिजनं
 स्वपुरपतिकरैः सलिलसमुदयैः ॥ ८७

(इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे भाविकत्वप्रदर्शनस्तृतीयः
 काव्यस्य द्वादशः सर्गः ॥) १२

अन्वयः । अथ गिरिगुरुहृदयः नृपतिः उपगतं पवनसुतगिरा विदितसुचरितं स्वपुरपति-
 करैः सलिलसमुदयैः मुदितपरिजनम् तं (विभीषणं) अमदयत् ॥ ८७

भक्षिनाथः । अथेति । अथ विभोषणगमनानन्तरं गिरिगुरु-
 हृदयः स्थिरचित्त इत्यर्थः । नृपतिः राम उपगतं रावणादागतं
 पवनसुतगिरा हनूमदाख्यं विदितसुचरितं ज्ञानशुद्धिं स्वपुरपतिं
 कुर्वन्तीति तत्करैः स्वस्वामिनो लङ्काधिपत्ये हेतुभारत्यर्थः । “कृजो
 हेतु—” इत्यादिना हेत्वर्थ एप्रत्ययः । सलिलसमुदयेरभिषेकाद-
 पूरंमुदिनपरिजनं सन्तुष्टत्वं । विभोषणममदयत् समतोषयत् अत्यन्त-
 मादृतवानित्यर्थः । पूर्वकमेव वृत्तम् ॥ ८७

इति श्रीऽद्वयक्यामाणपारवारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल-
 मल्लिनःश्रीसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्यानं सप्तमोऽध्यायः
 द्वादशः सर्गः ।

भरतः । अथेत्यादि । अनन्तरम् उपगतं तं विभीषणं नृपतिः रामः सलिलसमुदयैः
 अभिषेकजलममूढैर्हेतुभिः अमदयत् हर्षितवान् । तं कौटुम्भम् ?—पवनसुतस्य हनूमतो
 गिरा वचनेन विदितं ज्ञातं सूचरितं श्रीमन्चरितवन्धस्य । मुदिता लङ्काधिपतित्वे स्वामी
 अभिविभक्त इति तुष्टाः परिजना अमात्याश्चत्वारो यस्य । नृपतिः कौटुम्भः ?—गिरिवदगुरु-
 निष्कम्भं हृदय यस्य सः तथा । सलिलसमुदयैः कौटुम्भे ?—स्वपुरपतिकरैः लङ्काधिपत्यं
 कर्त्तव्यैः । मदीमिर्यजि हर्षे, जिः प्रेरणे, घटादित्वात् ह्रस्वः । कृजः सृजुट इति टः ।
 पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ८७

इति सप्तमोऽध्यायः हरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लोकात्मजश्रीभरतसेनविरचितायां
 मुग्धवासिण्या भट्टिकाव्या विभीषणागमनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२

अनुगाध । अनन्तरं अचलवत् अटनन्ति नृपतिं रामं, रावणेन निकटं दृष्टेते मयागतं,
 हनूमनेन राट्का विभितं, विभुश्चरितं विभीषणेन अपूराविगतं कर्त्तव्येन हेतुवृत्तं अतिवक्त-
 व्यं इति मङ्गलं कर्त्तव्येन, ताशते अथाऽऽतुष्टेयं मङ्गलं दृष्टेन । ७१

त्रयोदशः सर्गः ।

चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा
आवहराममोहा वेलामूले विभावरी परिहोणा ॥ १

अन्वयः । चारुसमीरणरमणे वेनामूले हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा विभावरी
आवहराममोहा परिहोणा (अभूत्) ॥ १

मङ्गिनाथः । अथास्मिन् सर्गे भाषासङ्करस्यापि चमत्कारकारि-
तया काव्येऽलङ्कारत्वेन तन्निवधन् अपभ्रंशादौनां तथा प्राकृतभेदेषु
च देशितद्वयोश्च संस्कृते समावेशसम्भवात् तत्समाख्यभेदाश्रयणेन
भाषासमाख्यं शब्दचित्रमार्थागोत्याख्येन मात्रावृत्तेनाह—चार्वि-
त्यादि । चारुणा शैत्यादिगुणमनोहरेण समोरणेन रमयतोति
रमणे मनोरमे । नन्द्यादित्वाङ्गुः । वेलामूले समुद्रतीरप्रान्ते ।
'विलाकाले समुद्रस्य तीरनीरावकांरयोः' इति विश्वः । हरिण-
कलङ्कस्य मृगाङ्गस्यन्दोः किरणावलोभिः सविलासा विलासवती
चन्द्रेण सह विहारिणोत्यर्थः । एवम्भूता विभावरी रात्रिः आबह-
राममोहा स्वयमुद्योपकत्वात् रामस्य जानतमूर्च्छां मतीत्यर्थः ।
परिहोणा परिहोणा विभातेत्यर्थः । एतेन समुद्रप्रायणार्थं तत्कूले
सनियम कुशशयनसन्निविष्टेनैकरात्रिर्नीता । तावतैव समुद्रो न
प्रत्यक्ष इत्युक्तं वेदितव्यम् । अत्र सर्वेषां शब्दानां संस्कृतप्राकृतयो-
रेकरूपत्वात् भाषासमत्वम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । रमणे मूले
इत्यत्रापि "ङेरम्मा" इति पक्षे ङेरैकारः प्राकृते संस्कृते गुण इत्येक-
रूप्यादविराधः । अस्मिन् 'सर्गे' मात्रावृत्तमार्थागोतिः इति ।
'अर्थ्यापूर्वाहं' यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरत्तद्विच-
खिलं भवति यद्योयमुद्भूतयमार्थागोति ।' इति लक्षणम् । आर्या
सप्तगणा इयमष्टगणेति एतावाननयोर्भेद इत्यर्थः ॥ १

भरतः । अथ भाषासमावेशः । काव्यं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभेदाभिन्निविधं, प्राकृतोऽपि
संस्कृतभवः संस्कृतसमो देशी चेत्यनेकविधः । अथ देशिसंस्कृतभवयोः प्राकृतयोरपभ्रंशस्य
चासाधुशब्दलेनाधर्मजनकत्वात् उपक्रान्ते संस्कृतवत्त्वे समावेशसम्भवाच्च सद्वाकविभक्तैर्हरिः
असामर्थ्ये बोधयन् शब्दसमायाः प्राकृतभाषायाः संस्कृतवत्त्वे समावेशं दर्शयति । अथच

भाषाज्ञेष एव, तथा च रुद्रटः—वाक्ये यवैकस्मिन् अनेकानाम् । न च न्ययः । नयम-
परो मतिमस्ति भाषाज्ञेषोऽयं विज्ञेयः ॥” इति । प्राकृतशब्दे तालव्यशकारो मूर्धन्यषकारश्च
नास्ति तत्र हि “श्वोः स” इति सूत्रम्, एवं दन्त्या नकारो नास्ति “नीय” इति सूत्रम् ।
एवम् अन्यस्ययकारो नास्ति “यस्य जः” इति सूत्रम् । एवमादि बहुतरमुन्नेयम् । सेतुबन्ध-
नाथं कृतनियमेन रामश्च पत्रशय्यायां रात्रिर्गमिनिति ज्ञापयितुं प्रभातवर्णनामधिकरीति—
चावित्यादि । वेलामूले वेलायाः समुद्रजलस्य मूले तटे विभावरी रात्रिः परिहोषा
निगता । कोट्टशे वेलामूले ?—चारुणा मन्दश्रोतसु-
खिना समारणेन वायुना रमणे
च नन्दने, चारु मनाञ्जलं तत् समीरणरमणश्चेति कर्मधारयो वा, रमयतीति रमणं रमने-
ऽनेति वा । कोट्टशो विभावरी ?—हरिणकलङ्कस्य चन्द्रस्य किरणावल्या राश्रमपङ्क्त्या
सविस्त्रासा शोभमाना सविभ्रमा वा, आवद्धो रामस्य मोहो यथा । प्राकृते
आकारात् परस्य सतस्य कवचनस्य “उच्छिन्” इत्यादेशो भवतः, तत्र उपेचं संस्कृतसमत्वम् ।
स्त्वन्वा छन्दः—तल्लक्षणं यथा—“चौमत्ता अष्टयणा पूर्व्वे उत्तरे वि ह्रीन्ति समरुपा ।
सो स्त्वन्वा विद्याचक्षु पिङ्गल पभण्डे मुद्दिबहु सम्भेषा” ॥ इति ॥ १

अनुरागः । नैतापिषण्डं गयोत्रगमिष्ठ मयूज-उट्टे—छत्तिका-विनामवडो वाग्निनी
त्रायेत्र गौह लम्बादेशं अडातां श्हेन । १

वडो वासरसङ्गे भीमो रामेण लवणसलिलावासे ।

सहसा संरम्भरसो दूरारूढरविमण्डलसमो लोले ॥२

अन्वयः । वासरसङ्गे लोले लवणसलिलावासे रामेण सहसा भीमः दूरारोहरवि-
मण्डलसमः संरम्भरसः वडः ॥ २

मार्ज्जनाथः । अथ प्रार्थनामनाद्रियमाणाय समुद्राय राम-
सुक्रोधेत्याह—वड इति । अथ वासरसङ्गे प्रभाते लोले क्षुभिते
लवणसलिलावासे लवणजलनिधौ विषये रामेण सहसा सद्यो
भीमो भयङ्करो दूरारूढरविमण्डलसमो मध्याह्नस्थितमार्त्तण्ड-
मण्डलप्रचण्डः संरम्भरसो रौद्ररस इति यावत् । ‘संरम्भः सम्भवे
कोपे’ इति विश्वः । वडः स्थापितः । ‘अत्राप्यावासे लोल इति डौ
पूर्ववदेकरूप्यम् । वडो भीमो इत्यादौ “अत ओत्तोः” इति सोरो-
कार इति प्राकृते, संस्कृते तु “हसि च” इति रोरुत्वे गुण इत्युभय-
त्रैकरूप्यम् ॥ २

भरतः । वड इत्यादि । वासरस सङ्गः सम्बन्धो यत्र प्रभाते वासरस्य दिवसस्य सङ्गे
सम्बन्धे सति वा रामेण लवणसलिलावासे लवणसमुद्रे संरम्भरसः क्रोधरसः सहसा ततश्चात्
वडः कृतः । कृतोपवासेऽपि मयि नाथं प्रकटीभूत इति मत्वा संरम्भरसः । कोट्टश्च ?—भीमो
भयदः दूरमारूढस्य मध्याह्नस्थितस्य रवेः सूर्यस्य मण्डलेन समोऽस्तितीक्ष्णत्वात् । समुद्रे
कोट्टश्च ?—शीले चञ्चले, रामभयेण प्रभातवातेन वा क्षोभमाणत्वात् । प्राकृतशब्दे लवण-

शब्दस्य मध्ययज्ञस्य स्वरिण मधोर्ल, पचे विहितं, तेन लीणं लवणमिति हयमपि स्नात् ।
गाथावत् स्तम्भकायामपि षष्ठी गणो मध्यगुरुचतुर्लघुर्वा, अत्र पूर्वार्धे चतुर्लघुः षष्ठा गणः ॥ २

अनुवाकः । अष्टादशकाले ब्राह्मणे चक्रेण नवगमयत्त एति ब्राह्मण मङ्गला मधोर्ल
२१७९ अतिगम्य उग्रकृत् शक्तिं शत्रुण, करिणेन (कृष्ण इहेलेन) । २

गाढगुरुपुङ्खगौडासधूमसलिलारिसम्भवमहाबाणे ।

आरूढा सन्देहं रामे समहोधरा मही सफणिसभा ३

अवयवः । रामे गाढगुरुपुङ्खगौडासधूमसलिलारिसम्भवमहाबाणे समहोधरा सफणि-
सभा मही सन्देहम् आरूढा ॥ ३

मस्तिनाथः । अथ समुद्राय क्रुद्धो रामः साक्षेपमस्त्रं प्रजिघाये-
त्याह—गाढेति । रामे गाढया निर्वाडया गुरोः पुङ्खस्य कर्त्तर्या-
ख्यस्य मूलप्रदेशस्य ‘कर्त्तरी पुङ्खे’ इति यादवः । पाङ्गया अङ्गलि-
पाङ्गेनेन सधूमस्य सलिलारिरग्नेः सम्भवो यस्मात्स महाबाणो यस्य
तस्मिन् मति आग्नेयास्त्रं प्रयुञ्जाने मतात्ययः । समहोधरा सपर्वता
सफणिसभा मनागलोका मही सन्देहमारूढा तद्विनाशशङ्का जाते-
त्ययः । अत्र धूमेति धरेति धकारस्य पदादित्वात् “खवयधमां हः”
इति हकारो न भवति, “अनादी” इत्यधिकारात् । सभेति
भकारस्यानादित्वेऽपि प्रायग्रहणात् न भवतीति सास्यस्थितिः । सप्तमो
तु पूर्ववत् ॥ ३

भरणः । गाढ इत्यादि । गाढा दृढा गुरुपुङ्खस्य या गौडा अङ्गुष्ठमर्जनीभ्यामाकषणं
तथा सधूमस्य सलिलारिरग्नेः सम्भवो यत्र तादृशी महान् बाणो यस्य तादृशं रामे सति मही
पृथिवी सन्देहं विनाशमसंशयम् आरूढा प्राप्ता । कीदृशी ?—समहोधरा पर्वतैः सह वन-
माना, सफणिसभा सर्वसमूहेन सहिता । प्राकृते महीधरपदे क्त्वो न भवति, तत्र बहु-
लाविकारात् । ‘खवयधमां’ भित्ति धकारस्य हकारो न भवति, तत्र प्रायोऽधिकारात् । पीडति
डो ख इति लत्व न भवति प्रायोऽदृष्ट्यात्, पीलिति पाठी वा संस्कृतेऽपि मनीषादित्वादैक्यसं-
ख्यात् ॥ ३

अनुवाकः । ब्राह्मणं दृष्टकाले अङ्गुष्ठं तर्जनीं शत्रुं मङ्गलं वागपुङ्खं (मूलपुङ्खं) निशीडित
करिणो मधुम आग्नेयास्त्रं मयूहेन एति निःश्वेन करिणेन महीधरं नां लोकां ह वरगोपेवो
विनाश मङ्गलां इहेलेन । ३

घोरजलदन्तिसङ्कुलमट्ट-

महापङ्ककाहलजलावासम् ।

आरीणं लवणजलं समिद्ध-

फलबाणविद्धघोरफणिवरम् ॥ ४

अन्वयः । घोरजलदन्तिसङ्कुलं अष्टमहापङ्ककाहलजलावासं समिद्धफलबाणविद्धघोर
फणिवरम् लवणजलम् आरीणम् ॥ ४

मङ्गिनाथः । घोरिति । घोरैर्भीमेर्जलदन्तिभिर्गजयादोभिः
सङ्कुलं सङ्कीर्णमदृशोत्पट्टं शुष्कमित्यर्थः । अनेकाद्यत्वाद् धातूना-
मदृ—हिंसातिक्रमयोरिति धातोर्भौवादिकात् पचाद्यच् । तांस्म-
अष्टमहापङ्के काहलाः शुष्का जलावासा जलग्रहा यस्मिंस्तत् । 'काहलं
भृगुशुष्कयोः' इति विश्वः । समिद्धफलेन प्रज्वलितबाणेन बाणेन
विद्धाः प्रहृता घारा भोमा फणिवरा महासर्पा यस्मिंस्तत् । लवणं
च तत् जलञ्च तत् आरीणं समन्ताच्छुष्कम् । री गतिशोषणयोः
इति धाताः कर्तरि क्तः । "त्वादिभ्यः" इति निष्ठानत्वे णत्वम् । ४

भरतः । घोरित्यादि । रामेण आग्नेयास्त्रे चिमे सति लवणजलम् आरीणं समन्तात्
शुष्कम् । श्री रौड्य चरणे "सुखाद्या" इति तस्य मत्वम् । कौटुभं जलम् ?—घोरैः भीमैः
अङ्गुलिभिः सङ्कुलं व्याप्तम् । अष्टः शुष्कोऽत्यर्थो वा यो महापङ्क्तेन काहलाः शुष्का जला-
वासा मत्स्यादयो यव, अष्ट क् अतिक्रमे वधे इत्यस्येदं रूपम् । "अष्टं भये च शुष्के च चोमे-
ऽत्यर्थं दृष्टान्तरे" "काहलो तु तनुष्ठां स्यात् काहल भृगुशुष्कयोः" इति च विश्वः । 'काहल
विह्वलेऽपि स्यात्' इत्यन्ये । प्राकृतपक्षे कातरशब्दस्य काहलमिति भवति, 'कातरवितस्त्रि-
मातुलुङ्गेषु' इत्यनेन तकारस्य छान्देशात् हरितादित्वेन रफस्य सन्नाह । द्यौमफलेन बाणेन
विद्धा घोराः फणिवराः सर्पश्रेष्ठा यव ॥ ४

अनुवाकः । रात्रिवाले लवणमशुद्धं ममल्लं लवणं शुद्धं गेन, बड् बड् लवणं लवणं लवणं
मेहेन पूर्णं हरेण गेन, अग्रां शुद्धं कर्कशं गेन उग्रं लवणं ममल्लं शुद्धं हरेण पङ्क्तिं ब्रह्म,
उद्यनं शान्तं अल्लिङ्गाद्यं वागवांशं जीवनं ब्रह्ममर्षल्लिके विद्धं कर्कशं वाग्विद्धं लवणं ॥ ४

समयं परिहरमाणो

महाहिसङ्चारभासुरं सलिलगणम् ।

आरुढो लवणजलो

जलतीरं हरिबलागमविलोलगुहम् ॥ ५

अन्वयः । लवणजलः महाहिसङ्चारभासुरं सलिलगणं परिहरमाणः । हरिबलागमविलो-
लगुहं जलतीरं समयम् आरुढः ॥ ५

मत्तिनाथः । अथ , समुद्रः प्रादुरभूदित्याह—सभयमिति । जवणजलो मूर्त्तिमान् लवणसमुद्रो महतामहीनां सञ्चारिण भासुरं तच्छिरोरंभैर्भास्वरं सलिलगणं जलपूरं परिहरमाणोऽपसारयन् हरिबलागमेन कपिसैन्यसञ्चारिण विलोलगुहं व्याकुलगङ्गरं जलतीरं रामाधिष्ठितं तटं सभयं यथा तथा अपराधित्वादिति भावः । आरुढः आरूरोह । रुहेः कर्त्तरि क्तः । सावोत्वं प्राकृते, संस्कृते तूत्वगुणौ च पूर्ववत् ॥ ५

भरतः । सभयमित्यादि । लवणं जलमस्य स लवणजलः समुद्रः जलतीरम् आरुढः सम्प्राप्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा । किं कुर्वन् ?—सभयं यथा स्यात् तदा सलिलगणं जलराशिं परिहरमाणः परित्यजन् । सभयमित्यत्र प्राकृते प्रायोगदृष्ट्यात् बलीपाभावः, “कगचव” इति बलीपे अवर्चयश्रुतिरिति यकारत्रयणमित्यन्वे । कौटुम्भं सलिलगणं ?—महाहीनां महासर्पाणां सञ्चारिण भासुरं तच्छिरोमणिभिर्दीप्तम् । कौटुम्भं जलतीरं ?—हरिबलागमेन वानरसैन्यागमनेन विलोला व्याकुला गुहा यव । विलोचनतद्वमिति क्वचित् पाठः ॥ ५

अनुनाद । लवणसमुद्र मकरजालं महानर्पे निरालम्बं तावत् जलराशिं पत्रिधातुं कश्चिन्न वानरसैन्यं सभयमेव व्याकुलगङ्गां त्रामाधिष्ठितं तीरेण उन्ने उन्ने उन्नेति पठिष्य ।

चञ्चल[ल]त्त[त]रुहरिणगणं

बहुकुसुमाबन्धबद्धरामावासम् ।

हरिपल्लवतरुजालं

तुङ्गोरुसमिद्धतरुवरहिमच्छायम् ॥ ६

अन्वयः । चञ्चलतरुहरिणगणं बहुकुसुमाबन्धबद्धरामावासं हरिपल्लवतरुजालं तुङ्गोरुसमिद्धतरुवरहिमच्छायम् ॥ ६

मत्तिनाथः । तदेव तीरं श्लोकद्वयेन विशिनष्टि—चञ्चदिति । चञ्चलतो वलान्तस्तरुहरिणगणाः शाखासृगसमूहा यस्मिंस्तत् । बहुकुसुमानां बहुकुसुमवृक्षाणामाबन्धः परस्परसङ्गस्ताव बद्धो रचतो रामावासो यस्मिंस्तत् । हरिपल्लवानि हरित्किसलयानि तरुजालानि यस्मिंस्तत् । ‘हरिर्वीच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः’ इति विश्वः । तुङ्गा उन्नता . उरवो विपुलाः समिद्धा उज्ज्वलाश्च ये तरुवरास्तैर्हिमशतला छाया यस्मिंस्तत् ॥ ६

भरतः । चञ्चलित्यादि । कौटुम्भं जलतीरमारुढः ?—चञ्चलतरुहरिणगणां वानराणां

गच्छी यत्र, वदन्ति कुसुमानि येषां तेषां वृक्षाणाम् आश्रये । परस्परसंश्लेषेण बद्धी घटितः राम-
स्थावासी वासस्थानं यत्र । हुरयः पिङ्गलाः पङ्कजा यस्य तादृशं तरुजालं वृक्षसमूहो यत्र,
तृणः । उवा उरवोऽवर्धविलीर्यमखलाः समिद्धा उज्ज्वला ये तरुवक्षोः शीलता लाया यत्र ॥६॥

अश्रुवाप । नेहै तीरे अनेककुलि छल वानर छिन । बहू कुशम मग्विठ पन्नमव
मन्त्रिष्ठे वृकनिष्ठे रात्रेण आवास निश्चित इहैशक्ति, अनेककुलि हरिठ वर्ण पन्नम-वित्रा-
श्रित एक छिन एक उन्नत ग्रहण उज्ज्वलतरुवर मकल हिरवण नैतल ह्यो विद्यां कन्नित-
ति ॥ ७

वरवारणं सलिलभरेण

गिरिमहीमण्डलसंवरवारणम् ।

वसुधारयं तुङ्गतरङ्गसङ्ग-

परिहीणलोलवसुधारयम् ॥ ७

अन्वयः । वरवारणं (तथा) सलिलभरेण गिरिमहीमण्डलसंवरवारणं वसुधारयं
तुङ्गतरङ्गसङ्गपरिहीणलोलवसुधारयम् ॥ ७

मत्तिनाथः । वरेति । पुनः वरवारणं श्रेष्ठगजाव्यं तथा
सलिलभरेण समुद्रजलौघेन गिरीणां महीमण्डलस्य च यः संवरः
संवरणमाक्रमणम् । “ग्रह वट्टनिश्चिगमश्च” इत्यपप्रत्ययः । तस्य
वारणं निवारकं समुद्रस्य वेलानातिक्रमत्वादिति भावः । वसूना
धनानां धारयतीति धारयम् । “अनुपसर्गाङ्गम्य—” इत्यादिना
धारेः शप्रत्ययः । तुङ्गतरङ्गाणां सङ्गः सम्बन्धस्तस्मात् परिहीणो
भ्रष्टो लोलो वसुधायां तत्सम्बन्धिन्यां रयो यत्र तत् तीव्रतरङ्गाघात-
मित्यर्थः । तीरं प्राप । एतानि सप्त साकल्येन भाषाद्वयसमानि
वृत्तानि ॥ ७

भरतः । वरवारणमित्यादि । पुनः कौटुम्भ १.—वरा उत्तमजटा वारणा कृत्तिनी यत्र,
सलिलभरेण जलातिशयेन गिरीणां महीमण्डलस्य च संवरः संवरणं तस्य वारणं निषेधकं समु-
द्रजल विलाया अतिक्रमात् । वसुधारयं द्रव्यस्य धारकम् । “साहस्रगति” इति धारैः शः । तुङ्गा-
नाम् उच्चानां तरङ्गाणां यः सङ्गः संश्लेषः तेन परिहीणी भ्रष्टो लोलो वसुधायां तत्सम्बन्धिन्यां
रयो वेगो यत्र, तरङ्गेषु जलवेगनिर्गमात् । एतानि सप्त सङ्कीर्णानि संज्ञतप्राज्ञतयोरविशिष्ट-
स्वरूपत्वात् ॥ ७

अश्रुवाप । एवम् जनादेन बड़ बड़ माठक छिन एवम् नेहै तीरे जनराणि वारा पर्वत उ
त्र्यपुत्रेण आक्रमण निवारक छिन, अनेक धनूपि जग्य तथा छिन, अत्र निह उन्नतनिष्ठ
काशत्र निश्च शक्ति, वृत्तकाः उवात्र हस्तवरेण उद्गेषु अतिक्रम कन्नित ना । १

प्रणिपत्य ततो वचनं जगाद

हितमायतौ पतिवारीणाम् ।

गङ्गावलम्बिबाहू रामं

बहु[ह]लोरुहरितमालच्छायम् ॥ ८

अन्वयः । ततः वारीणां पतिः गङ्गावलम्बिबाहुः (सन्) बहुलोदहरितमालच्छायं
रामं प्रणिपत्य आयतौ हितं वचनं जगाद ॥ ८

मञ्जिनाथः । प्रणिपत्येति । ततस्तौरप्राप्त्यनन्तरं वारीणां पतिः
समुद्रो गङ्गावलम्बी सव्रणत्वाददयादाद्यिष्यहेतुत्वाच्च भार्याहस्ता-
वलम्बी बाहुयस्य स सन् । “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति संस्कृते
दीर्घः । “सुभिस्सुप्सु दीर्घः” इति प्राकृते सुलोपश्च । बहुलः
सान्द्रः उर्मिहान् हरिर्हरितश्च यस्तमालस्तस्येव काया कान्तिर्यस्य
तं रामं प्रणिपत्य आयतौ उत्तरकाले । ‘उत्तरः काल आयतिः’
इत्यमरः । हितमुभयोरपि पथं वचनं जगाद । अत्र पूर्वाह्णे शुद्ध-
संस्कृतमुत्तरार्धे तु पूर्ववत् ॥ ८

भरतः । प्रणिपत्येत्यादि । ततस्तौरप्राप्त्यनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रः रामं प्रणिपत्य
प्रणम्य वचनं जगाद । कौटुम्भं वचनम् ?—आयतौ उत्तरकाले हितम्, आत्मनो रामस्य च
पथम् । कौटुम्भः समुद्रः ?—गङ्गावलम्बनशौभी बाहू यस्य । संस्कृते ‘रिचीवे’ इत्यनेन
कृतरेफस्य “दीर्घः” इति लोपः, पूर्वस्य दीर्घत्वम् । प्राकृते तु पुल्लिङ्गे चकारस्य दीर्घत्वं सिद्धो-
पश्च । रामं कौटुम्भं ?—बहला निविड उर्मिहन्तौ हरितमालयोर्वि चक्रेणविशेषयोरिव
काया कान्तिर्यस्य “इकादिकपिमेकेषु हरिनाः कपिषु विषु” इत्यमरः । प्राकृते हरि-
कन्दस्य तलोपोऽन्वेषनस्येवनेन । पूर्वाह्णे विरक्ष्यमिति वचनशब्दस्य दन्त्यान्त्यात् प्राकृतस्य
पूर्वाह्णेन सुचयः । तेन केवलसंस्कृतत्वाद्भिरवयवम्, उत्तरार्धेण सहोर्ध्वमेव ॥ ८

अशुभात् । एतानि पत्रं तन्निपति (मन्त्र) त्रयस्यापि कठं कठरात्रं पञ्चो गङ्गात्रं इत्युक्तं
पूर्वकं निकटे त्रिंश निविडं बहू हरिण उर्मिहन्तौ त्रयान्-हारायन् नीलवर्णं त्रायकं अश्विनं त्रिंशं त्रि-
शयत्तं उक्तं त्रिंशं कथां वनिष्ठं नागिनम् । ८

तुङ्गा गिरिवरंदेहा अगमं

सलिलं समीरणो रसहारौ ।

अहिमो रविकिरणगणो

माया संसारकारणं ते परमा ॥ ९

अन्वयः । गिरिवरदेहाः तुङ्गाः, सलिलं अगमं, समीरणः रसहारी, रविकिरणगणः अहिमः, परमा महती ते माया संसारकारणम् ॥ ८

मञ्जिनाथः । वचनमेवाह—तुङ्गा इत्यादि । गिरिवरदेहाः पर्वतशरोराणि तुङ्गा उन्नता दुरारोहाः कृता इत्यर्थः । सलिलं समुद्रादिकं न गम्यत इत्यगमं दुरवगाहम् । ‘ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च’ इति गर्भरूपप्रत्ययः । समीरणो वायुः रसहारी जलशोषकः रव-किरणगणः अहिमः उष्णः परमा महती ते माया शक्तिः संसार-कारणम् । त्वत्कृते जगद्वैचित्ते मम दुरवगाहत्वे कोऽपराध इत्यर्थः । अत्र मायारूपकारणेन गिरितुङ्गत्वादिकार्यसमर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तुङ्गा देहा इत्यत्र संस्कृते जसि सर्वदीर्घे संज्ञितायां यलोपः । प्राकृते “जसृष्ट्वासु दीर्घः” इति दीर्घे जसो लोपः । गतमन्यत् ॥ ८

भरतः । तुङ्गा इत्यादि । गिरिश्रेष्ठानां देहाः, तुङ्गा उष्णः सलिलं समुद्रादि अगम्यं, समीरणो वातो रसहारी जलशोषकः, रवेः-किरणगणोऽहिम उष्णः इत्यादिकं यत् सर्वं संसारस्य कारणं हेतुः, तत् ते तव परमा माया महाकपटम् । एतेन त्वं विष्णुः स्वयं सृष्टे मयि रोषोऽनुचित इति सूचितम् ॥ ८

अनुवाकः । अट्ठा । तूभिरे गिरिश्रेष्ठानेन देह उन्नत करिष्ये, समुद्रदिगते दुरवगाह, समीरणक जलशोषक एव रवकिरणक उष्ण करिष्ये, यथा तयोर्वा रसा, ये एते अग्रे वैचित्र्येन कारणं (आमित्र दुरवगाह इत्येतोर्वा लोकाः) त्वेव आमीत्र उन्नत एव कोप केन ? ॥ ८

आयाससम्भवारुण संहार

संहारहिमहरसमच्छायम् ।

बाणं वारिसमूहं सङ्गच्छ

पुराणचारुदेहावासम् ॥ १०

अन्वयः । आयाससम्भवारुण संहारहिमहरसमच्छायं बाणं संहार, पुराणचारुदेहावासं वारिसमूहं सङ्गच्छ ॥ १०

मञ्जिनाथः । आयासति । आयाससम्भवेन रोषोदयेनाहयेति सम्बुद्धिः । संहारे प्रलये हिमहरोऽग्निरादित्यो वा तत्समच्छायं कालाग्निकल्पं बाणं संहार । पुराणस्नानादेः चारोऽस्त्रैलोक्यसुन्दरस्य

देहस्यावासमाधारं वारिसमूहं वारिराशिं सङ्गच्छ सभाव । अन्यथा
कस्यात्ते कुत ते शयनमिति भावः ॥ १०

भरतः । अथासेत्यादि । हे, आयाससम्भवारुण ! आयाससम्भवेन दुःखजनितेन क्षीयिष्य
अवश्य । रक्ताङ्ग ! त्वं बाणं संहर उपसमय । कौटुम्बं बाणं ?—संहारं प्रत्येयं हिमहराः सूर्यः ।
वज्रयो वा त्वं; समा ह्वया कान्तिर्यस्य तम् । त्वं वारिसमूहं संगच्छ अङ्गीकुर्व, रक्षेति
भावः, “समी गम्यच्छ” इति न भं, सम्यक्कत्वात् । यद्यः पुराणस्य पूर्वकालीनस्य चारीः
मनोऽस्य स्वदेहस्य आवासं स्थानम्, आवासमित्यत्र प्राकृते भो विन्दुरित्यनुस्वार एव भवति,
संस्कृते तु यद्यपि सकारस्थितिरेव स्यात्, तथा श्रुतेरभिदाहावासमावेश इति वडा इति
विद्यासागरः । वा विरामे इत्यन्वे ॥ १०

अनुवादि । हे श्रेष्ठ ! आपनां व दण्डः (कोपः) वज्रवर्णं हरेवाह, अलङ्कारात्मिनं शृणुमि
अवकाञ्छि वां न ज्ञां कर्तुम्, आपनां अनामि ज्ञेयलोकाश्चन्द्र (नेत्र) आधारे वारिराशिं
वृत्तिं कर्तुम् । अत्राथ अलङ्कारात्वे कोपः अभव करिष्येन ? १० .

असुलभहरिसञ्चारं

जलमूले बहलपङ्कजहायामम् ।

भण किं जलपरिहोणं

सुगमं तिमिकम्बुवारिवारणभौमम् ॥ ११

अन्वयः । असुलभहरिसञ्चारं (कुतः ?) बहलपङ्कजहायामम् (कुतः ?) जलपरि-
होणं तिमिकम्बुवारिवारणभौमं जलमूलं सुगमं किं भण ॥ ११

मङ्गिनाथः । असुलभेति । किञ्च असुलभहरिसञ्चारं दुर्लभं
कपिप्रचारं कुतः ? बहलपङ्केन रुहायाममाक्रान्तविस्तारं कुतः ?
जलपरिहोणमग्निदाहशुष्कजलम् । “कृत्यचः” इति निष्ठादेशस्य
णत्वम् । प्राकृते “नो चः” इति णत्वम् । किञ्च तिमिभिर्मत्स्य
विशेषैः कम्बुभिः शङ्खैर्गारिवारणेर्जलचरैश्च भौमं जलानां मूलं तल
सुगमं किं भणेत्यर्थः । अत्र तलदुर्गमत्वस्य पङ्करोधादिपदार्थहेतुक-
त्वात् तद्देतुत्वं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ११

भरतः । असुलभेत्यादि । एतत् जलमूलम् आग्नेयास्त्रेण जलपरिहोणमपि किं सुगमं
सुखेन गम्यते इति भण श्रूहि, अपि तु नैव, यतो बहलः सान्द्रो यः पङ्कजेन बह आवासी
देष्टुं शक्य, अपि पङ्कजभाषी नास्ति ? तिमिभिः मत्स्यैः कम्बुभिः शङ्खैः वारिवारणैः जल-
फलभिः भोग्य एव सति असुलभो दुर्लभो हरिसञ्चारो वानरपर्यटनं यत् । “तिमिः भौमः”
इति वलायुधः । “अस्ति मत्स्यलिङ्गिनीम दशयोजनविल्लतः” इत्यन्वे । असुलभेत्यत्र वलारा-
देशो न भवति प्राकृते प्राद्योयङ्चातृत्वे ॥ ११

अशुवाव । वनून वेवि आशेरादेउ जलेन युन गर्वायु समीहीन कराटेक वानरगण सज्जले
विप.त (पात्र हरेते) गात्रिदेव कि ? कात्रण गात्र कर्ममे ये जलेन विवृति आश्रयक करिगहे ।
(अर्थात् उल्लसतीरहे कर्ममय) आश्रित्ति (वनवासन विवृत मन्त्र) मन्त्र ए जलहृत्वी धाकाः
उपहर, तवे कि अकारे म्मग्न हरेवे वन । ११

गन्तुं लङ्कातीरं

वह्ममहासलिलसञ्चरेण सहेलम् ।

तरुहरिणा गिरिजालं वहन्तु

गुरु [गिरि] भारसंसहा गुरुदेहम् ॥ १२

अन्वयः । गुरुभारसंसहाः तरुहरिणाः वह्ममहासलिलसञ्चरेण लङ्कातीरं सहेलं
गन्तुं गुरुदेहं गिरिजालं वहन्तु ॥ १२

मार्जनाथः । तर्हि का गतिरत आह—गन्तुमिति । गुरु-
भारस्य महाभारस्य संसहन्त इति संसहाः क्षमाः । पचाद्यच् ।
तरुहरिणाः कपयः सञ्चरन्त्यस्मिन्निति सञ्चरः सञ्चारभूमिः । “गोचर-
सञ्चर” इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । वह्नेन सङ्कटितेन महता
मलिलेन सलिलोपरिसञ्चरेण मार्गेण सेतुमार्गेणेत्यर्थः । लङ्कातीरं
लङ्कासमोपं सहेलं सविनोदं गन्तुं गुरुदेहमधिकारूपं गिरिजालं
वहन्तु प्रापयन्तु ॥ १२

भारतः । गन्तुमित्यादि । वज्रो घटिती यो महासलिलं सञ्चरः सेतुकेन सहलं सकौ-
तुकं यथा खाल् तद्य लङ्कासम्बन्धिरीरे, गन्तुं गुरुदेहं महाकायं गिरिजालं पर्वतमसृष्टं
वहन्तु । कौटुम्भीः ?—गिरिभारसंसहाः पर्वतवहनक्षमाः । सञ्चरत्यनेन लोक इति सञ्चरः
करयिष्य ॥ १२

अशुवाव । विपुल उग्रवहनक्रम उग्रयुगल (वानरगण) जलरागिण उग्र सेतुनिर्माण
करिवा उग्रोत्र उग्र विरा मन्त्रा पात्रे अनाश्राने वीर्येण वज्र वड वड अश्वर ५५ वरिहः
आश्रक । १२

हरहासरुद्धविगमं

परकण्ठगणं महाहवसमारम्भे ।

हिन्दन्तु रामबाणा

गम्भीरे मे जले महागिरिवद्धे ॥ १३

अन्वयः । गम्भीरे मे जले महागिरिवद्धे—रामबाणा हरहासरुद्धविगमं परकण्ठगणं
महाहवसमारम्भे हिन्दन्तु ॥ १३

मञ्जिनायः । हरति । गम्भीरे अगाधे मे मम जले महा-
गिरिभिर्वहे सति रामबाणा हरहासेनैश्वरप्रसादेन रुद्धविगमं पुनः
प्ररोहवरप्रसादेन निरुद्धविच्छेदं परस्य शत्रोर्दृष्टकण्ठस्य कण्ठगणं
महाहवसमारब्धे महायुद्धोपक्रमे छिन्दन्तु । विधौ लोट् । गत-
मन्यत् ॥ १३

भरतः । हरत्यादि । मम गम्भीरेऽगाधे जले महागिरिभिर्वहे सति महायुद्धस्य समारम्भे
प्ररोहे परस्य दशाननस्य कण्ठसमुद्दं रामस्य बाणाच्छिन्दन्तु, आशिवि गो । कौटुम्भ ?—हर-
हासेन रुद्धो निवारितो विगमोऽपायो यस्य । रावणो महादेवस्य प्रीतये स्वशिरासि छिन्नशान्
ततस्तुष्टस्य महार्देवस्य हासो जात इति प्रसिद्धिः ॥ १३ ॥

अनुवाक । आचार्य अगाधं सन वडु वडु पाथरं रुद्धं हरेत् । रामबाणनिष्ठं विवशमाद-
पुनः अक्रुत् (पुनरुत्पन्नमकन) अक्रुत् रावणेन मरुत्कण्ठेन महायुद्धकाले छेदनं कर्तव्यम् । १७

गच्छन्तु चारुहासा

वौररसाबन्धरुद्धभयसम्बन्धम् ।

हन्तुं बहुवाहुवलं हरिकरिणो

गिरिवरोरुदेहं सहसा ॥ १४

अन्वयः । हरिकरिणः चारुहासाः वौररसाबन्धरुद्धभयसम्बन्धं गिरिवरोरुदेहं बहुवाहु-
वलं हन्तुं सहसा गच्छन्तु ॥ १४

मञ्जिनायः । गच्छन्त्विति । हरिकरिणः कपिग्रेष्ठाः । उप-
मितसमासः । चारुहासा मडाट्टहासाः । मन्तो वौररसस्याबन्धेना-
विच्छेदेन रुद्धभयसम्बन्धं निरुद्धभयसंस्पर्शं निर्भीकं । गिरिवरोरवः
पर्वताधिका देहा यस्य तद् बहुवाहोर्विशतिभुजस्य दशास्यस्य बलं
सैन्यं हन्तुं सहसा गच्छन्तु । 'दशास्यो विंशतिभुजस्तुष्टान् पान-
मन्दरः' इति यादवः । षड्भुजानि सङ्कीर्णानि ॥ १४

एतानि षट्सङ्कीर्णानि ।

भरतः । गच्छन्त्वित्यादि । हरिकरिणो वानरग्रेष्ठा आद्यासामावात् सकौतुकाः सन्त
बहुवाहोः रावणस्य बलं सैन्यं हन्तुं सहसा विरोधेन गच्छन्तु । कौटुम्भं बलं ?—वौररसस्य
शौर्यस्य स आबन्धः सततप्रवर्धनं तेन रुद्धो निवारितो भयसम्बन्धः आससम्पर्को यस्य, गिरि-
वरस्यैव उद्धमं हान् दीधो यस्य ॥ १४

अनुवाक । कपिग्रेष्ठरं सकलं अष्टाष्टकं सहकारे मर्त्यना मोर्षा अक्रान्तिं कर्तव्यम् । अगस्त्य उग्र
विश्वजिह्वं वाहं रावणेन मर्त्यउत्पन्नं महाकायं मेघनाथेन वधेन अक्रान्तिं कर्तव्यम् । १४

जिगमिषया संयुक्ता बभूव
कपिवाहिनौ मते दाशरथेः ।

बुद्धजलालयचित्ता गिरि-
हरणारम्भसम्भवसमालोला ॥ १५

अन्वयः । दाशरथेः मते बुद्धजलालयचित्ता कपिवाहिनौ जिगमिषया संयुक्ता गिरि-
हरणारम्भसम्भवसमालोला बभूव ॥ १५

मल्लिनाथः । जिगमिषयेति । अथ दाशरथे रामस्य मते
सम्पत्तौ सति बुद्धजलालयचित्ता । विदितसमुद्राभिप्राया कपि-
वाहिनौ कपिसेना जिगमिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता सती गिरि-
हरणारम्भस्य पर्वतानयनोपक्रमस्य सम्भवे सम्पत्तौ महालोला
अतिसदृश्या बभूव । पर्वतानानेतुं प्रक्रान्ता इत्यर्थः । 'लोलस्र-
सदृशयोः' इत्यमरः । अत्र द्वितीयाहमेव संकीर्णं, पूर्वाहं तु
संस्कृतमेव ॥ १५

भरतः । जिगमिषयेत्यादि । दाशरथेः रामस्य मते इच्छार्थं सत्यां कपिसेना जिग-
मिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता बभूव । कीदृशी ?—बुद्धम् अथगतं जलालयस्य समुद्रस्य चित्तं
यथा, गिरिणां यत् हरणमानयनं तस्य य आरम्भसम्भवोऽमुष्ठानं तेन समा रामाज्ञानन्तरमेव
चलितेति भावः । लोला चञ्चला । पूर्वाहं निरवयं संस्कृतभावत्वात् जिगमिषयेत्यादौ
मूर्धन्यवादिष्यवशात् ॥ १५

अष्टवक्त्र । रामचन्द्र मयूख वाटका मयूखि अकाल करिणः कपिः जनो मयूखेन मनोभावं
वृद्धिं गमनेन मयूखेन पर्वत आनयनेन अमूठाने कथं (वात्) इहेरा उठिन । १६

गुरुगिरिवरहरणसहं
संहारहिमारिपिङ्गलं रामवलम् ।

आरूढं सहसा खं
वरुणालयविमलसलिलगणगम्भीरम् ॥ १६

अन्वयः । गुरुगिरिवरहरणसहं संहारहिमारिपिङ्गलं रामवलं वरुणालयविमलसलिल-
गणगम्भीरं खं सहसा आरूढम् ॥ १६

मल्लिनाथः । गुर्विति । गुरुगिरिवरहरणस्य महापर्वतानयनस्य
सहं क्षमम् । पचाद्यच् । संहारहिमारिवत् कालान्निवत् पिङ्गलं

रामबलं वरुणालयस्य समुद्रस्य विमलसलिलानां गणो राशिस्तद्वद्-
गम्भीरं न्वृमाकाशं सहसा द्रुतमारुढं, पर्वताहरणार्थं समुत्पपाते-
त्यर्थः ॥ १६

भरतः । गुरुगिरीत्यादि । ततो रामबलं कठं सहसा तत्क्षणं खम् आकाशम् आरुढम्
आरुढः । रुढः कर्त्तरि क्तः । कौटुभं बलं ?—गुरुणां गिरिवराणां यत् हरणमानयनं
तस्याह, सहते इति पचादित्यादम् । सहारे प्रलयकाले यो हिमारीः अग्निसद्वत् कपिलं,
तेजस्वित्वमपि तादृशं सूचितम् । खं कौटुभं ?—वरुणालयस्य समुद्रस्य यो विमलः सलिल-
गणस्तद्वत् गम्भीरं द्रुतवगादम् ॥ १६

अनुवाच । बुध् ९ अक्षरं आनयनं अमर्षं अनप्राप्तिर्यत् पित्रमवर्षं त्रायेत् तैमज्जनं विषमं मभूज
जनत्राभिजुः १ गभीरं नीलं आकाशेन उरुणा १९ उडिशा पडित १३७

• अवगाढं गिरिजालं

तुङ्गमहाभित्तिरुडसुरसञ्चारम् ।

अभयहरिरासभौमं करिपरि-

मलचारुबहु[ह]लकन्दरसलिलम् ॥ १७

अन्वयः । तुङ्गमहाभित्तिरुडसुरसञ्चारम् अभयहरिरासभौमं करिपरिमलचारुबहुल-
कन्दरसालिलं गिरिजालम् अवगाढम् ॥ १७

मङ्गिनाथः । अवगाढमिति । तुङ्गाभिर्महाभिः त्तभमं हातटे-
निरुद्धः सुरसञ्चारो येन तत् तथोच्यतमित्यर्थः । अभयानां हरोणां
सिंहानां रासेर्नादैर्भीमं करिपरिमलेन परितो मिलनेन मदगन्धेन
वा चारुणि बहुलानि कन्दरोषु दरोषु सलिलानि यस्मिंस्तद्वदगिरि-
जालमवगाढमुत्पाटयितुमवष्टब्धम् ॥ १७

भरतः । अवगाढमित्यादि । खम् आरुह्य रामबलेन गिरिहन्दम् अवगाढम् अवष्टब्धं,
तुङ्गाभिः उडभिः सहतीभिः परिषाड्वतीभिः भित्तिभिः बहु निराकृतः सुरस्य सञ्चारा येन
यत्र वा, हरोणां सिंहानां रासेन गन्धेन भयानकं, करिपरिमलेन हसिसंमदं जनितमद-
गन्धेन चारु भीमं बहुलं प्रचुरं कन्दरसलिलं यत्र ॥ १७

अनुवाच । पत्तेरं वानरैरा अड्याक महाडटं भूमिचारां वेवगपेत्त सकरणं त्रायक, निर्द्धर
सिंहगर्भेन तीव्र एव यथाशक्तेर उडारं अक्षगजेरं अक्षगजं समविद्धं अक्षगजेरं अक्षरं अक्षरं
विक्षपानं जेहे पक्षकमानां यथा अविष्टे हहेन । ११

अलिगणविलोककुसुमं

सकमलजलमत्तकुररकारण्डवगणम् ।

फणिसंकुलभीमगुहं

करिदन्तसमूहसरसवसुधाखण्डम् ॥ १८

अन्वयः । अलिगणैर्विलोलाकुसुमं सकमलजलमत्तकुररकारखण्डगणं फणिसङ्कुलभीम-
गुहं करिदन्तसमूहसरसवसुधाखण्डम् ॥ १८

मञ्जिनाथः । अथ गिरिजालमेव त्रिभिर्विशिनष्टि—अली-
त्यादिना । अलिगणैर्विलोलानि कुसुमानि यस्मिंस्तत् सकमलेषु
जलेषु मत्ताः कुरराणां मुतक्रोशानां कारखण्डानां जलकुङ्कुटानां च
गणा यस्मिंस्तत् फणिसङ्कुला भीमा गुहा यस्मिंस्तत् करिदन्तैः
समूहानि प्रहृतानि सरसानि सार्द्राणि वसुधाखण्डानि
यस्मिंस्तत् ॥ १८

भरतः । अलिगणेत्यादि । कौटिल्यं गिरिजालम् ?—अलिगणैः भ्रमरसमूहैः विलोलानि
कुसुमानि यत्, सकमलेषु जलेषु मत्ताः कुरराणां कारखण्डानाञ्च पत्तिविशेषाणां गणाः
समूहा यच्च, फणिभिः सर्पैः सङ्कुला व्याप्ता अत एव भीमा गुहा यत्, करिदन्तैः समूहम् उत्-
चिभिं सरसम् आर्द्रं वसुधायाः खण्डं यच्च ॥ १८

अश्वपाद । महे गर्जितवानां ज्वरं लब्धेन विनाशेन अहं कृत्य आह, सकमलजले
मत्त कुरर (वाज) उ जलकुङ्कुटगणं वास करे, ताशयं उहासिनि गर्जपूर्णं धाकतं उग्रद्वर
एवः करिदन्तं मत्तावातेन हानेन हानेन सार्द्राणि वृत्तिका यत् उक्लिष्ट करिद्राह ॥ १८

अरविन्दरेणुपिञ्जरसारस-

रवहारिविमलबहुचारुजलम् ।

रविमणिसंभवहिमहर-

समागमाबहुबहुलसुरतरुधूम[प]म् ॥ १९

अन्वयः । अरविन्दरेणुपिञ्जरसारसररवहारिविमलबहुचारुजलं रविमणिसंभवहिमहर-
समागमबहुबहुलसुरतरुधूमम् ॥ १९

मञ्जिनाथः । अरविन्देति । अरविन्दरेणुपिञ्जराणि सारसरव-
हारीणि विमलबहुचारुजलानि यस्मिंस्तत् रविमणिसंभवस्य
सूर्यकान्तोज्ज्वलस्य हिमहरस्याग्नेः समागमेनावद्धा उत्पादिता
बहुलाः सुरतरुणां देवदारुणां धूमा यस्मिंस्तत् ॥ १९

भरतः । अरविन्देत्यादि । पुनः कौटिल्यं गिरिजालम् ?—अरविन्दानां रेणुभिः पिञ्जराः
पिङ्गवा ये सारसाः पश्चिमदाक्षेणा रवेव मनोहारि निर्मलं बहु चारु जलं यत्, रविमणिसमु-

त्यजेन हिनहरेण अविना यः सुभागमस्तन आवहो जनिता विपुलः सुरलक्ष्मूपो देवदाह-
भूपो यवः तादृशम् । “पोव” इति प्राकृतसूत्रे बहुलाधिकारान्न वकारादेशः ॥ १८

अश्वरीद । तथोत्र, पञ्चदशेऽपि निजगकात्र सारजेत्र ब्रवे मनोहर विमल अचूत शून्यजन
आहे, एवं श्रुतीकाव्यनि हरेते उद्गत अग्निम संयोगे अद्भुत मेवनात्र वृ कत्र धन उद्गत
हरेतेहे । १२

हरिरवविलोलवारण-

गम्भीरावडसरसपुरुसंरावम् ।

घोणासङ्गमपङ्काविल-

सुबलभरसहोसवराहम् ॥ २०

• अन्वयः । हरिरवविलोलवारणगम्भीरावडसरसपुरुसंरावं घोणासङ्गमपङ्काविलसुबल-
भरसहोसवराहम् ॥ २०

मस्तिनायः । हरीति । हरीणां सिंहानां रवैर्विलोला विवस्ता
वारणास्तेर्गम्भीरमावडा जनिताः सरसा मधुरा पुरवः प्रभूताः संरावा
हं हणानि यस्मिंस्तत् घोणासङ्गमसम्भवेन पोवाघातसंक्रान्तेन
पङ्केनाविला मलिनाः सुबलाः प्रबला भरसहा रणभरणक्षमा उर-
वराहा यस्मिंस्तत् । एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥ २०

भरतः । हरिरवेत्यादि । पुनः कोदृशं निरिजालं ?—हरीणां सिंहानां रवेण शब्देन
विलोलाः चञ्चला ये वारणा इति नसौः गम्भीरम्, आवहो जनिताः सरसी भयानक-
रमान्विताः पुरुः महान् संरावः शब्दो यवः, घोणायां नासिकायाः सन्दर्भात् सम्भवो यस्य तेन
पङ्केन आविला मलिनाः सुबला अत एव भरसहा उरवो महानो वराहा यव ॥ २०

अश्वरीद । जेठे निरिजाल आवार सिंहरवे जीठ इति जग कर्तुं गम्भीरतावे उद्गमादित
रुषानक त्रमावित अद्भुत ब्रवे परिपूर्ण, एवं नासिकापात सद्भुत कर्कश्ये यस्मिन् अवल तार-
वडनेर उद्गपुक्त बड बड शूक्रे परिपूर्ण । २०

उच्चखनुः परिरब्धान्

कपिसिंहा बाहुंभिस्ततो भूमिभृतः ।

निष्पिष्टशेषमूर्धः शृङ्ग-

विकीर्णोष्णरश्मिनक्षत्रगणान् ॥ २१

अन्वयः । ततः कपिसिंहा बाहुभिः परिरब्धान् निष्पिष्टशेषमूर्धः शृङ्गविकीर्णोष्ण-
रश्मिनक्षत्रगणान् भूमिभृतः उच्चखनुः ॥ २१

राम आयात इति मयात् तत्र आगती न सञ्चरन्तीत्यर्थः । तीरं गिरिम् । आकटा इति पार्श्वं
चङ्गप्राचीनपुस्तके दृश्यते । आकटाक्षीरगिरिमिति पाठे प्राकृते विमर्गकोपात् सङ्कीर्णत्वं न
स्यात्, लुप्तविमर्गपाठे संस्कृतत्वमङ्ग इति मन्थमानाः प्राकटाक्षीर गिरिम् आकटा इति तीरपद-
मसमस्त निरिपदेन च समासं कृत्वा विस्मयं पठन्ति । यद्यपि “वैकल्यार्थेऽसौ” इति समासं
नित्य एव सम्बिल्लयापि “वधाती डौः” इति डित्कारणेन सम्बन्धनित्यत्वज्ञापनात् “मात् स्वधा-
वृज” इति दर्शनाच्च समासेऽपि कश्चिन् सम्बन्धं भवतीति बोध्यं, समासेऽपि कश्चिद्विस्मयः
पाणिनीयाः, “इत्थञ्चासवर्णे नित्यममासवर्जम्” इति क्रमदोशरसूत्रे नित्यसमासवर्जनात्
विकल्पममासेऽत्र पक्षे प्रकृतिभावः स्फुट एव, एवं परसञ्चारमित्यत्र परसञ्चार इति पाठो
तीरविशेषणं वदन्ति । तीरगिरिम् आकटा इति पाठो न शुद्धश्चन्दोभङ्गात् ॥ २५

अनुवाक । इहमा सेहै कपिवरकुम्भिर्भरिते वनेन अति आत्राकाय इति लक्षणम् । न
वनेन आत्राक इति लक्षणम् । नान्येन वनस्य डौड निनात् नान्येन वनस्य डौड निनात् नान्येन वनस्य डौड निनात्
सेहै मय्यु ठोत्रहित पर्वते आत्रोदन करिन् । २६

ततः प्रणीताः कपियूथमुख्यै-

न्यस्ताः कृशानोस्तनयेन सम्यक् ।

अकम्पब्रध्नायनितम्बभागा

महार्णवं भूमिभृतोऽवगाढाः ॥ २६

अन्वयः । ततः कपियूथमुख्यैः प्रणीताः कृशानोः तनयेन सम्यक् अस्ताः अकम्पब्रध्नाय-
नितम्बभागाः भूमिभृतः महार्णवम् अवगाढाः ॥ २६

महिनाशः । तत इति । ततोऽनन्तरं कपियूथमुख्यैः प्रणीता
नलस्य हस्ते दत्ताः कृशानोस्तनयेन मौलेन सम्यक् दृढं गृह्णा-
न्ति । अत्र एव अकम्पा निश्चला ब्रध्नायनितम्बभागा मूलग्रिखर-
मध्यप्रदेशा येषां ते भूमिभृतः पर्वता महार्णवमवगाढाः प्रविष्टा
निखातमूलाः स्थिता इत्यर्थः । इदं निराख्यातमसङ्कोचम् ॥ २६

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं कपियूथमुख्यैर्नानादिभिः प्रणीताः दत्ताः कृशानोः
अग्रोस्तनयेन सम्यक् साधु लभ्या अपर्पिता भूमिभृतः पर्वताः महार्णवम् अवगाढाः आच्छाद-
यामासुः । कीदृशाः ? — अकम्पाः अकम्पगम्यीनाः स्थिरा ब्रध्नायनितम्बभागा येषां “मूलं
ब्रध्नाद्विनासकः” इत्यमरः । वृथैकैर्बुधैर्न “नाम्नामेतिक् च” इति कः, उभू क् ख उभौ इत्य-
आन त्वा इति केचित् ब्रध्नायनितम्बभागा इत्यर्थः । अयं ग्रन्थः, वितम्बो मध्यम् । निराख्यातमा-
ख्यातप्रययद्वित निरवयः केवलसंस्कृतात् तालव्यशादिमत्यात् ॥ २६

अनुवाक । आहारं परं कपिवरपतिगणं सेहै पर्वतकुम्भि नलेन हस्ते निज, अग्निपूज नीज
नेष्ठनि.क मय्युवधे । एतन् दृष्टत्वा वेमाद्विनाशे । आहारं पूजयथा . ७ . अग्रतोऽग्न एकदूष
नद्विनाशे । २७ ॥

तेनेऽद्रिबन्धो बहधे पयोधि-

स्तुतोष रामो मुमुदे कपौन्द्रः ।

तत्रास शत्रुर्दृष्टे सुवेलः

प्रापे जलान्तो जङ्घुः प्रवङ्गाः ॥ २७

अन्वयः । अद्रिबन्धः तेने पयोधिः बहधे, रामः स्तुतोष, कपौन्द्रः मुमुदे, शत्रुः तत्रास
सुवेलः दृष्टे, जलान्तः प्रापे, प्रवङ्गाः जङ्घुः ॥ २७

मङ्गिनाथः । तेन इति । अद्रिबन्धाऽद्रिमयः सेतुबन्धस्तेन
विस्तारितः पयोधिर्वहधे अद्रिपूरणादुद्धजलो जात इत्यर्थः । राम-
स्तुतोष मिहप्रायं कार्यमिति सन्तुष्टः, कपौन्द्रः सुधीवोऽपि मुमुदे
मित्तकार्यं निर्व्यूढकर्णमिति हृष्ट इत्यर्थः । शत्रुर्दृष्टास्योऽपि तत्रास
स्वदुर्घटितमित्यमनर्थाय प्रकल्पत इति अत्यन्तं वस्तोऽभूदित्यर्थः ।
सुवेलो लङ्काद्वारवर्त्ती सुवेलोऽद्रिर्दृष्टे आसन्ना लङ्केति मेनिर इत्यर्थः ।
जलान्तो जलपारं प्रापे प्राप्तः । अर्धवौ वितौर्ण इत्यर्थः । प्रवङ्गा
जङ्घुः । स्वप्रयासः सफल इति हृष्टा इत्यर्थः । “असंयोगाक्षिप्त्
कित्” इति अर्पितो लिटः किस्वाच्च गुणः । एकान्तराख्यात-
विचित्रमसङ्कोचम् ॥ २७

अन्वयः । तेन इत्यादि । अद्रिर्वा बन्धस्तेने वानवैर्विस्तारितः । पयोधिः बहधे इति गतः,
पर्वतैः पूर्यमाणालान् तीरे अविलसन्निवर्धः । रामस्तुतोष तुष्टः सुकरम् इदानीं शत्रुव्यापा-
दनमिति मत्वा कपौन्द्रः सुधीवो मुमुदे हृष्टः प्राप्नो मे प्रत्युपकारकालः इति मत्वा । शत्रुः
तत्रासन्तः तत्रास भीतः, अवापि राम आगत इति मत्वा । सुवेलो दृष्टे वानवैर्दृष्टः यतो
जलान्तोऽवमानं प्रापे प्राप्तः । अत्र एव प्रवङ्गा वानरा जङ्घुः हृष्टाः स्वाव्यादेशः सम्पादित
इति मत्वा । एतदीकान्तराख्याते स्वात्मन्यपदैर्ध्वबधानात् निरवधं च प्राकृताभावान् ॥ २७

अन्वयः । वानरान् पर्वतं विना (महोदधेन) न वानिनः, मधुञ्ज पर्वते पूर्ण इति शत्रु-
जान्तरं जगन् विद्धि इति, (अर्धवौ इति शत्रुः प्राविष्ट इति) काव्यमिदं मन्त्रावलीयं त्रयं मन्त्रं
इति शत्रुः । कश्चिन्न शत्रुवै बहून्काव्यं शत्रुं मन्त्रं कश्चिन्न इति एव वानान् विजयशत्रुः उ-
पान्ति मन्त्रं उच्यते इति । मन्त्रावलीयं शत्रुं मन्त्रं पर्वतं पर्वतं पर्वतं मन्त्रं एव मन्त्रं
मन्त्रं मन्त्रं इति मन्त्रं इति । २७

भेमुर्ववल्गुर्नन्दतुर्जङ्घु-

र्जगुः समुत्पुष्पु विरे निषिदुः ।

आस्फोटयाश्चक्रुरभिप्रणेदुः रं जुर्ननन्दुर्विययुः समीयुः ॥ २८

अन्वयः । (कवयः) भे १ः, ववल्गुः, नवृत्तः, जजङ्ग, जगुः, समुत्पुङ्गविरे, निरेदुः
आस्फोटयाश्चक्रुः, अभिप्रणेदुः, रंजुः, ननन्दुः, विययुः, समीयुः ॥ २८

मस्तिनाथः । अथ कपीनां हर्षचेष्टितान्वाह—भ्रे मुरिति ।
भ्रे मुर्वभ्रमुः । “राजृभ्रमुवसाम्” इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपो ।
ववल्गुव्युत्पेतु । वल्गु गता । नवृत्तुर्वृत्यन्ति स्म । लिटः
किच्चात्र गुणः । जजङ्गुर्भक्षयामासुजङ्गमुर्वा । जजङ्ग भक्षहसनयोः ।
जगुरगायन् । कै गै शब्दे । समुत्पुङ्गविरे ललङ्घिरे । इङ् यतो ।
उवडादेशः । निषेदुत्पविष्टाः । “अत एकहल्—” इत्यादिना
एत्याभ्यासलोपो । आस्फोटयाश्चक्रुरहो महत्कमे कृतमस्माभि-
गिति जगर्जुः । ख्यन्तास्त्रिष्वाम्यन्वयः । अभिप्रणेदुः स्वेदितवन्तः ।
“अत एकहल्—” इत्येव । रंजुः रराजुश्चाश्रिरे । “फणाश्च
मसानाम्” इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपो । ननन्दुर्नन्दन्ति स्म विद्यु-
वियाता घृष्टाः प्रजगत्स्मिर इत्यर्थः । ‘घृष्टे घृष्टौ वियातः’ इत्यमरः ।
यातर्लिट् । जेहमादेशः । समीयुर्हर्षादेकत्र समेता इत्यर्थः । इण् ।
लिटि जेहमादेशः । “दोघे इणः कित्” इत्यभ्यासदोघः । केवला-
व्यातचित्तमसङ्कीर्णम् ॥ २८

भवनः । भेमुर्गत्यादि । मितुना पारं प्राप्य केचित् भेमुः प्रदिग्दर्शनीत्मुक्ता इतमती
गताः, अपरे ववल्गुः वल्लितवन्तः । वल्गु भ्रजे अभिवाधेत्वात् इवादिङितकप्रलापार्थः पि
वर्तने । अन्ये नवृत्तः हर्षात् कृत्य चक्रुः, अन्ये जजङ्गः फलानि भक्षितवन्तः, हर्षात् हसितवन्तौ
व, अन्ये भक्षहसनयोः । केचित् समुत्पुङ्गविरे उत्पुङ्ग्य गङ्गवन्तः । केचित् विषेदुः प्रमापनी-
दनार्थम् उपविष्टाः । केचित् आस्फोटयन्तश्चक्रुः । छिः कृत्याख्याने छिः । अन्वभिप्रणेत
परीसास्त्रिये शब्दं चक्रुः । केचित् रंजुः पुण्यादिना ब्रीभितवन्तः । अन्ये ननन्दुः कृतकृत्यान्
हर्षं प्राप्ताः । केचित् विययुः युष्मादन्वयं नवाः कौतुकात् । अपरे समीयुः एकत्र सन्धय
स्थिताः । आख्यातनास्ति पुञ्जतल्यानां क्रियापदानां यथार्थात् उपसर्गस्य लिङ्गत्वेऽपि इषक्
स्थितत्वाभावात् क्रियाधीतकत्वेनाख्यातवत्स्थितया न्यपदेशः ॥ २८

अनुराग । ननुप्रेत्र पात्रं शिवा केह केह इतडठठ पेशिपात्र उड्डपुरिगि (वड़ाई) क
नागिल, केह वा नाकाइतेड नागिल, केह नाठिडेड नागिल, केह कल बाहेतेडहिल, केह
हासितेडहिल केह मोड़ाहेतेडहिल, केह बसिगि इहिल, केह अनापागोवने भूख
कनिठेडहिल ७

गिरिपङ्कचारुदेहं कक्कोल-

लवङ्गबद्धसुरभिपरिमलम् ।

बहुबहलोरुतरङ्गं परिसर-

मारुढमुहुरं लवणजलम् ॥ २६

अथः । विरिपञ्चवर्गैः कल्लोलवद्भवसुरभिपरिमलं बभ्रवन्मौक्तिकम् ॥ ३४ ॥
मयणज्जले परिस्तरम् शकटम् ॥ २९ ॥

मञ्जिनाथः । गिरौति । गिरोणां पङ्क्तेष्वारुढं रम्यरूपं कक्काले-
नैवङ्गैश्च बहु जनिताः सुरभिपरिमलः सुगन्धो यस्य नत् । बहुवच-
नोत्तरङ्गमुद्धरमनर्गलं लवणजलं कर्तुं परिसरमारुढं प्रक्षिप्यमाणं
पर्वतनोदनात् तटमारुरोहेत्थर्थः । कर्त्तरि क्तः । दृष्टादिकार्यम् ॥२८॥

भरतः । गिरिपङ्केत्यादि । लवणजनं कर्तुं परिमरं पथ्यन्तभुवं तटम् चाष्टं प्राप, संतनुः
मिश्रारितकतित्वात् । कौटुम्भे जलं ?—गिरौषां प्रक्षिप्तानां यो गैरिकाश्चामुपपन्नं चक
देष्टुः यस्य, वर्षान्तरोत्पादनात्, ककौलैर्लवणैश्च गन्धद्रव्यविशेषैः बहु रचितः सुरभिः परिमलो
विमदीत्यो गन्धो यतः, बहवः प्रचूरा बहुलाः स्थूलाः सरस्यः तरुणा यन्त्र, लहरी मन्थ्यादा
मर्तकान्तम् । प्राकृते ककौलशब्दस्य नाम्नास्त्वविधिः, ककौलशब्दस्यैव तत्त्वोक्तित्वात् ; यत्तु
कर्पूरमश्वत्थी कडोलीकुलं कुपित इति तत्रापि ककौलोन्वेद पठनीयं—लवणकप्रसादादनु-
स्वारपाठः, वैकुण्ठिकीऽप्यनुस्वार इत्यन्ते ॥ २८

অসুখাদ। সমুদ্রা তানো নির্মাণ নিষিদ্ধ বিকল্প পদ্ধতি সকলের গৈরিকাদি পক্ষ
স্বল্পর দেহ ধারণ করি। বৎসর। লবঙ্গাদি পক্ষত্বকোর সুগন্ধে সুগন্ধয এবং প্রচুর সুখ উভয়
করস্বর ইইয়া নিরন্তর তীরে উঠিত লাগিল। ২২

श्लो० कूलाभिगमे

खे तुङ्गामलनिबद्धपुरुपरिणाहम् ।

सुरगङ्गाभरणसहं

गिरिवन्धवरेण लवणसलिलं रुद्धम् ॥ ३०

अन्वयः । कृत्वाभिगने लीलं चै तुक्तामलमिदं पुनरुपरिणाहं सुरसङ्गाभरणमहं त्वव
सलिल निरिधम्बरीण इहम् ॥ ३०

सन्निधायः । लोत्समिति । कूलाभिगमे तटारोहणे लोत्सं
खलत् खे आकाशि तुङ्गं च तदमर्लं च तन्निबद्धपुरुषारिणां कृत-

महाविस्तारं चेति विशेषणसमाप्तः । सुरगङ्गाभरणं मण्डाकिर्णो-
पकरणं सङ्घं क्षमम् । पंचाद्यच् । लवणसन्निधौ गिरिवन्धनरेण
गिरिमयमहासेतना सङ्घं निवारितम् ॥ ३०

भरतः । श्रीलम्ब्यादि । गरिबन्धवर्षेण मेऽना लक्षणञ्जलं ब्रूम् । कोट्टशः—कुलाभिगमे
नष्टागमने लीले वच्छले, खे आकाशे, तुङ्गश्च तदमलश्चेति तुङ्गामलं. निबद्धः ससुक्तः पक्षः सङ्गात्
परिषाहो विषाजता यस्य, तुङ्गामलश्च ततः निबद्धपक्षपरिषाहश्चेति विदधः । खे आशीरुपरि-
षाहः । यत्कनित्यर्थः । सुरगङ्गायः सन्तःकित्याः पूरणे समर्थः विदुःश्रुतात् । प्रकीर्त कुलाभिगमे
इत्यतः भकारस्य दृक्काति म भवति, प्रायेण गङ्गायाम् ॥ ३०

কিনী-পুরণকম সমস্ত পর্বত নিম্নিত সেতুতে বন্ধ হইয়া গেল। এ-

• आरूढं च सुवेलं तरुमाला-

बभ्रुहारिगिरिवरजालम् ।

रावणचित्तभयङ्करमापिङ्गल-

लो जकेसरं रामबलम् ॥३१

अथ । रावणचित्तभयद्वरम् आपिङ्गललीलकेसं रामवत्सं तद्वत्सालावस्थद्वारिणिनि-
 जालं सुषेलां च आकटम् ॥ ३१

मङ्गिनाथः । आरूढमिति । रावणचित्तस्य भयङ्करं भयजनक-
मापिङ्गला लोलाक्ष केसरा यस्य तद्रामबलं कर्तुं तद्वृणां भान्ता-
बन्धेन पङ्क्तिमन्निवेशेन हारोणि मनोहारिणि गिरिवरजालानि
प्रत्यन्तपथेतसमूहा यस्य तं सुवेलां सुवेलाद्रिमःरूढमारुरोह ॥ ३१

भरतः । आहवजित्यादि । रामबलं समुद्रम् उत्तीर्य सुषेले पर्वतम् आहवतम् । अका-
रस्य प्राक्तने लोपो न भवति, पदमध्यान्त्योरवर्त्तमानात् । कौट्यं १—तद्व्याख्याया आवाक्येन
वक्ष्येन द्वारि मनोद्वारि पद्मेलगिरिवरजालं यथ्य यव वा । रामबलम् कौट्यं १—रावण-
वितस्य भयजनकम्, आपिङ्गलानि केशिराण यथ्य । केशरशब्दो दन्त्यमन्थः ॥ ११

অনুমান। রামসৈন্য (খানরাওঁল) পট্টিফ্রমে সন্নিবেশিত তুফংগার ঘনোহর প্রত্যক্ষ
লক্ষ্য-বৈধিত স্ব-বলপক্ষতে আরোণ করিতে তাহারে উৎকর্ষিত পিঙ্গল কেশরভঙ্গি চঞ্চল হয়।
নিড়িত্তি, তদন্থনে রাবণের মন ভয়ের সঞ্চার হইল। ৩১

लङ्कालयतुमुलारवसुभर-

गभौरोरुकुञ्जकन्दरविवरम् ।

वीणारवरससङ्गमसुरगण-

मङ्गुलमहातमालच्छायम् । ३२

अन्वयः । लङ्गाल-तुमुलारवमुभरगभोरीककुम्भरकन्दरविवर- वीणारवरससङ्गमसुरगण-
मङ्गुलमहातमालच्छायम् ॥ ३२ *

मस्तिनाथः । अग्रेकादशभिः सुवेलाचलं वक्ष्येति—सङ्के-
त्यादि । लङ्गालयानां लङ्गानिवासिनां तुमुलैः सङ्गलैरागधैः सुष्ठु,
स्त्रियन्त इति सुभराणि सुपूर्णानि गम्भोराण्यर्हानि च कुञ्जानां
कन्दराणाञ्च विवराणि यस्य तम् । वीणारवस्य रसेनास्वादेन सङ्गमो
येषां तैः सुरगणैः सङ्गलो महातमालानां छाया यस्य तम् ॥ ३२

भरतः । लङ्गत्यादि । कौटुम्भं ?—लङ्गालयानां राक्षसानां यन्तुमुलो महाभारवर्जिन
सुभराणि सुपूर्णानि गम्भोराणि स्रष्टुमि सन्नाति कुञ्जानि कन्दराणि विवराणि च यस्य यत्न
वा, वीणारवस्य रसेनच्छेद्यः सङ्गमः परस्परमिलनं तेन सङ्गमो सुरगणैः सङ्गुला व्याप्ता
महातमालाच्छाया यत्न, वीणारवरसेन सङ्गमो येषां सुरगणानामित्यन्वे ॥ ३२

अनुवर्त । उभय लङ्गालाणि राक्षसानां यन्तुमुलो महाभारवर्जिन स्रष्टुमि सन्नाति कुञ्जानि कन्दराणि विवराणि च यस्य यत्न
वा, वीणारवस्य रसेनच्छेद्यः सङ्गमः परस्परमिलनं तेन सङ्गमो सुरगणैः सङ्गुला व्याप्ता
महातमालाच्छाया यत्न, वीणारवरसेन सङ्गमो येषां सुरगणानामित्यन्वे ॥ ३२

मरसबहुपल्लवाविलकेसर-

हिन्तालबडबडलच्छायम् ।

ऐरावणमदपरिमलगन्ध-

वहाबडदन्तिसंरम्भरसम् ॥ ३३

(अन्वयः पदद्वये कृत एव कविना)

मस्तिनाथः । सरसेति । सरसा बहुवच पल्लवा येषां तेराविल-
केसरेः रजःकलुषकेसरैश्च हिन्तालेस्तालावशेषैश्चैवाः संघट्टिता बहुलाः
सान्द्राच्छाया यस्य तम् । ऐरावणमदपरिमलस्य सखन्वी यो गन्ध-
वहो वायुस्तेनावहा दन्तिनां संरम्भरसः क्रोधरसो यच्च तम् ॥ ३३

भरतः । सरसेत्यादि । पुनः कौटुम्भं सुवेलां ?—सरसैः स्त्रियैः बहुभिः पल्लवैः आकृता
व्याप्ताः केसरा हिन्तालाश्चैवाः तैः वहा जनिता बहुला निविता छाया यत्न, पल्लवा विलकेसरैरिति
पात्रे—आविला अन्वकारिताः । ऐरावणसखन्वी मद्रस्य परिमली यत्न, तादृशेन गन्धवर्हेन
वहो जनिता दन्तिनां क्रोधरसो यच्च, ऐरावत ऐरावण इत्यभयं प्राकृतं साधु । यद्यप्यकारस्य
प्राकृतं निर्विकारोदृष्टं उक्तत्वापि उद्दिष्टा च केषांचिदनुक्तत्वात् तन्मते नेदमुदाहृतम्,
अथक् उक्तत्वाच्चैव धनिति ॥ ३३

* इत आरभ्य दयःकं वन्धीक यावदन्विता एव इत्यस्माभिज्ञावामन्वयो न प्रदर्शितः ।

अभूतात् । एवम् नृपि वरुणस्य वापि नागकेसर एवम् ईशान वृक्षमकल विविड फावा
कविषा नागनाडिन । ऐन्द्रवतेन मन्त्रकमपि च वायु मकारित इत्यपि अपर इत्येवमिव
केचिदपि नृपि इहेच्छन्ति । ३०

तुङ्गतल छायाकूटकोमल-
हरिहारिलोलपल्लवजालम् ।
हरिणभयङ्करसकुसुमदाव-
समच्छविलोलदाडिमकुञ्जम् ॥ ३४

अन्वयः पुञ्जवत् ॥ ३४

मृत्तिनाथः । तुङ्गेति । तुङ्गतलं छायाः एकेकस्य तरोरेकैक-
च्छाया ता बद्धाः अन्यथा पूर्वपदार्थबाहुल्ये “छायाबाहुल्ये” इति
नपुंसकत्वं स्यात् । तासु रोहन्तीति रुहाणि । इगुपधलक्षणः
कः । तानि कोमलानि हरोणि हरितानि हरोणि च लोलपल्लव-
जालानि यत्र तम् । हरिणभयङ्कराणि सकुसुमानि अत एव
दावसमच्छवानि विलोलानि दाडिमकुञ्जानि यत्र तम् ॥ ३४

भरतः । तुङ्गेत्यादि । पुनः कौटुम्भ सुखेन ?—तुङ्गानां तल्लं छायासु बद्धं जातम्
अत एव कोमलं स तुङ्गवत् हरिणं हरि मनीहर लोलं चञ्चलं पल्लवानां जालं समुहो यत्र, हरि-
णानां भयङ्करी दावमादृश्याद्वयजनकः सकुसुमः पुष्पैः मङ्गवर्तमानः, अत एव दावेन वना
प्रिया समा क्वचित्सुखकान्तः, विलोलः चञ्चलो दाडिमकुञ्जो यत्र, अग्निशिखापि लोला
भवति “दवी दावी वनारथश्री” इत्यमरः । बह्वैरिजुङ्गलत “कूटश्रीश्री” इति
कः । पल्लववाममिति केचित् पठन्ति । तदा संस्कृते बालवन्द्य नवार्थस्य विशेषणस्य
परनिषातोऽभिधानात् कर्तुं शक्यते । प्राक्कने तु पूर्वनिधम एव । तस्मान्न पल्लवं बलति
धारयतीति “टात् पल” इति षण् । प्राक्कने क्वचिन्दे वकारलोपो न भवति, तत्र प्रायो-
यहणात् । “दाडिमयच दालिममिति क्वचित् पाठः, संस्कृते उल्लस्यो रलोरेकमिति परः ।
स्वमते मनीषादित्वात् तादृष्य प्राक्कने जी ल इति खलं क्वचिन्न भवति, तत्र प्रायोयहणात् ।
ईमवन्दे न तु टवर्गस्य वा ल इत्युक्ता दाडिमं दालिममित्युदाहरणम् ॥ ३४

अभूतात् । ऐन्द्रवतेन उद्भूतवृक्षकारासङ्गत वृक्षे कोमलं हरिणं मनोहरं च वृक्षमपल्लव
मोडो पाठोऽस्ति । हरिणपतेन उद्भूतवृक्षे वापि तुला काष्ठि (शाल्मलीयान्) पूजितं दालिम-
कूटं पठेच्छेत्ति । ३४

कलहरिकण्ठविरावं
सलिलमहाबन्धसङ्कुलमहासालम् ।

चलकिसलयसम्बद्धं

मणिजालं सलिलकणमयं विवहन्तम् ॥ ३५

अन्वयः । कालहरिकण्ठविराजम्, सलिलमहाबन्धसङ्कुलमहासालम्, चलकिसलयसम्बद्धम्, सलिलकणमयं, मणिजालं विवहन्तम् ॥ ३५

मञ्जनाथः । कलेति । कला मधुरा हरिकण्ठविरावाः सिंह-
कण्ठनादा यत्र तं, सलिनानां महता बन्धन सेतुना सङ्कुलाः
संक्रिष्टा महासाला महावृक्षा यत्र तं, चलकिसलयैः सम्बद्धं सङ्गतं
सलिलकणमयं जलाबन्दुरूपं मणिजालं विवहन्तं बिम्बावम् । प्राक-
तःप्येवम् ॥ २५

भरतः । कलहेषादि । पुनः कौटुम्भं सुवेत्तं ?—कलीऽन्यक्तमधुरी हरिः सिंहस्य
कण्ठविराजो यत्र, सलिलमहाबन्धेन सेतुना सङ्कुलाः परिभ्याता महानाः सान्द्रा यत्र,
चञ्चलैः किसलयैः पङ्क्तैः सयुक्तं मणिजालं विवहन्तं विशिष्य धारयन्तम् । मणिजालं
कौटुम्भं ?—सलिलकणान् मिमोति अतिस्निग्धत्वात् प्रचिपतीति पचादित्यादम्, सलिल-
कणाः प्रसृता बधति वा, अभिधानात् प्रसृतवर्णेर्मयद्, सलिलसालकिसलयशब्दा दन्त्या-
न्विताः ॥ ३५

अनुवाक । मनोहर निःशकटवत् ये गर्वित ब्रुवन्ति शक्तिः, अकाशेऽसू गङ्गिष्ठे वङ्ग
गङ्गा मालविक विप्राज किं दृष्टिम्, एवम् वायुमिति गङ्गागतिं जलविष्णु विगतित इति वा
इहोऽहिल येन पश्यत मग्नश्च वाग्नि कत्रिगोह । ७६

तुङ्गमणिकरणजालं

गिरिजलसङ्कुट्टवद्गम्भीररवम् ।

चारुगुहाविवरमभं

सुरपुरसममरचारणसुसंरावम् ॥ ३६

अन्वयः । तुङ्गमणिकरणजालं, गिरिजलसङ्कुट्टवद्गम्भीर रवम्, चारुगुहाविवरमभम्,
अमरचारणसुसंरावम्, सुरपुरसम् ॥ ३६

मञ्जनाथः । तुङ्गेति । तुङ्गानि मणिकरणजालानि यत्र तम् ।
गिरिजलानां निर्भराणां सङ्कुट्टेन आघातेन बद्धो गम्भीररवो यत्र
तम् । चारुणि गुहाविवराख्येव सभाः सदांसि यत्र तम् । अमराणां
चारणानां च श्राभनः संरावो यत्र तम् । अत एवासुरपुरसम् ॥ ३६

भरतः । तद्वन्ध्यादि । पुनः कोदण्डं ?—तुङ्गं मणिकिरणमालं यत्र, गिरिमलानां
मङ्गलं मिथीभिर्वातेन* बद्धा जलितो गन्धोररवो यत्र, चात्र गुह्यविहारमेव सभायुक्तं यत्र,
अमरचारवानां गन्धर्वाणां गोभनः सरागो यत्र, अत एव अमरपुरस्य समानमिति ॥ ३६

अनुवाकः । सेवानेन अनेन मणिकिरणमालां किञ्चन उल्लेखेन उल्लेखितं, अमरपुरस्य आवाते
गन्धोर रवि उचितं उल्लेखितं । तत्रात्र अमरपुरं कदा भवेत् न कदाचित् सभां वसितं एतत्
आवाते मेधेयाने वसितां अमरपुरस्य गानं करितं वसितां अमरपुरी (अमरपुरं सभां वसितं) ॥ ३७

विमलमहामणिटङ्गं

सिन्दूरकलङ्कपिञ्जुरमहाभित्तम् ।

वीरहरिदन्तिसङ्गम-

भयरुद्रविभावरोविहारसमौहम् ॥ ३७

लतान्वयोऽयं श्लोकः ॥ ३७

मञ्जिनाथः । विमलेति । विमला महामणिटङ्गा महारुद्रभि-
त्तयो यत्र तम । सिन्दूरस्य कलङ्केन* पुञ्जरा महाभित्तयो
यत्र तम् । हरयोऽदन्तिसङ्गं हरिदन्तः । “येषां च विरोधः शास्त्र-
तिकः” इति द्वन्द्वैकवद्भावः । वीरस्य तस्य सङ्गमादभयेन कदा त्यक्त्वा
विभावरोविहारसमौहा रात्रिविहाराकाङ्क्षा यत्र तम् ॥ ३७

भरतः । विमलत्यादि । पुनः कोदण्डं सुवर्णं ?—विमला महामणीनां टङ्गाः केदा यत्र,
अत एव सिन्दूरस्य कलङ्केन लाङ्कनेन पिञ्जरा महाभित्तयो यत्र, वीराणां, मित्राणां दन्ति-
नाश्च यः सङ्गमो भयः ससर्गः तस्मात् भयेन कदा निरस्ता विभावर्यां रात्रौ विहारसमौहा
विहरणेका यत्र, विभावर्याः पुंयस्या विहारसमौहा तवेति वा । “विभावरो विद्रायां
कटिन्धां चन्द्रयोषिती”ति विश्वः । प्राकृते भकारस्य हकारो न भवति तत्र प्रायोयङ्ग्यात् ॥ ३७

अनुवाकः । सेवानेन पत्रिकार एव उल्लेखे मणिकिरणमालां, सिन्दूरस्य कलङ्केन
पिञ्जुरमालां (पिञ्जल) चित् । सेवानेन सभां वसितं सिन्दूरं उल्लेखितं अमरपुरं ससर्गं
अत एव ससर्गेन विहारसमौहा सङ्गं उल्लेखितं । ३७

समहाफणिभौमविलं

भूरिविहङ्गतुमुंलारुवोरविरावम् ।

वारणवराहहरिवर-

गोगणसारङ्गसङ्गलमहासालम् * ॥ ३८

* वायं श्लोको मञ्जिनाथ सम्मतः ।

कृतान्वयोऽयम् ॥ ३८

भरतः । सप्तपञ्चाशद्व्यादि । पुनः कौटुम्भं सुवेष्ट ?—सप्तपञ्चाशद्व्यादिनां यत एव भौमानि विलासि विवराणि यत्, भूरीणां वङ्गनां विङ्गानां तुमुलीङ्गिकरूपी व्याकुली वा उक्तमहान् घोरौ रौद्री विरावो यत्, इक्षिभिः शूकरैः सिंहवरेः योग्यैः हरिणैश्च सङ्कुलाः श्लेषकशून्यनार्थं व्याप्ता महानः सालव्या यत् । “नालान्वे तिक च” इति सत्तरणप्रत्ययः । सारङ्गी दन्त्यादिः ॥ ३८

अनुवाद । वेड वडु सर्प थाकाय तांकाय लहानि डोवण डेड्डाहिन, विश्वमङ्गल नाना-
प्रकार मणिवोर त्रिचित्रव रालु हहेड । भद्र-वराह-सिंह-गो उ मारुतभण शकचर्येण
विमान मोगवृक्षलिके कड कन्निवाहिन । ७७

चलकिसलयसविलासं

चारुमहौकमलरेणुपिञ्जरावसुधम् ।

सकुसुमकैसरबाणं

लवङ्गतकृतकणवरीवल्लरहासम् ॥ ३९

कवयः । अथमपि कृतान्वयः । ३९.

महाभायः । चलेति । अलैः किसलयः सविलासं विलास-
वन्तं चारुभर्महौकमलानां स्थलाजानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा
यत् तं, सह कुसुमकैसरबाणैर्येस्तं लवङ्गतकृतां तत्कणवल्ग्या
वालमञ्जर्यस्तासां वरा हासा विकास एव हासो हास्यं
यस्य तम् ॥ ३९

भरतः । चलेत्यादि । पुनः कौटुम्भं सुवेष्ट ?—चञ्चलैः किसलयैः इलैरिव सविलासं
प्रारब्धवृत्तमिव, चारुमहौकमलानां शोभनस्थलपद्मानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यत्,
सकुसुमाः कैसराः पुष्पाणां बाणा क्रियन्ती यत्, लवङ्गतकरोः तत्कणवल्ग्या मञ्जर्या वरः
येष्टो हासो विकासो यत् । एतेन लवङ्गतकरोः कलं मञ्जर्याश्च नायिकालं व्यङ्ग्यम् ॥ ३९

अनुवाद । हरेण पर्वत मूलत्र हलपद्मेन पद्माणां लूठमेषलिके कन्निवा येन चकल किम-
जय इत्युपलक्षणं नूठा कविदेहिन, एवम्. तांकाय लूठमेषलिके नायिकाम् एव मौलिकिः अणत्र-
निक लवङ्गतकरो डाल डाल नवमञ्जरी विकसित थाकिरु हाताङ्गना मणानिड हहेडहिन । ७७

अमलमणिहेमटङ्कं

तुङ्गमहाभित्तिरुत्तरुपङ्कगुमम् ।

चमरारूढपरिसरं

मेरुमिवाविरलसरसमन्दारतरुम् ॥ ४०

अवयवः । अमल—टङ्क, तुङ्ग—गमम् अमराकटपरिसरम्, अविरल—तदम्
मेवमिव ॥ ४०

मङ्गिनाथः । अमलेति । अमलानां मणीनां हेम्नां च टङ्का-
स्तुटभित्तयो यत्र तम् । 'तुङ्गाभिमंहाभित्तिभिर्मंहातटे रुद्धो रुक्म्यां
मृगाणां पङ्कगमः पङ्कप्राप्तियेव तम् । वङ्कगम इति पाठे वङ्कगमन-
मित्यर्थः । अमरैराकटपरिसरम् । अविरलसरसमन्दारतरुम् । अत
एव मेवमिव स्थितम् ॥ ४०

भरतः । अमलमणीत्यादि । पुनः कीदृशं सुवेलम् ?—अमलानां निर्मलानां मणीनां
हेम्नां टङ्काः हेदा यत्र, पूर्वे मणिटङ्कसाठमुक्तं सम्प्रत्यभयटङ्क इति भिदः । किंवा अमला-
भित्तयो यमेति विग्रहः, तुङ्गा चङ्गा मङ्गती स्त्रीणां या भित्तिः तथा रुद्धो रुक्म्यां मृग-
विग्रहाणां वङ्के गमो गमनं यत्र । वङ्कगममिति पाठे—वङ्कः कुटिलो गमो यत्र, वकिङ्क्
कौटिल्ये इत्यस्य रुक्मम् । अमरे आकटः परितः पर्यन्तभूतं, अविरला घनाः सरसा
मन्दारतरुणां देवराणां इव, अत एव मेवमिव ॥ ४०

अनुवाक । अं गर्जः उ निम्नं गतिं उ गर्जेन अनेकं यत् हिम, उक्तं विमानादिभिरेव नव
मुनेन कर्मदेव राहिवारं यत्र रुक्म, उक्तं गर्जेन नवगणेश अधिष्ठानं हिम एवः यन्मन्त्रिविष्टे
मन्त्रावतलं वाकांशं नृपेन्द्रं ज्ञानां वृद्धेति ॥ ४०

फलभरमन्यरतरुवर-

मविदूरविरुद्धहारिकुसुमापीडम् ।

हरिणकलङ्कमणिसम्भव-

बहुवारिभरसुगम्भीरगुहम् ॥ ४१

कृतावयवः श्लोकः ॥ ४१

मङ्गिनाथः । फलेति । फलभरमन्यरास्तरुवरा यस्य तम् ।
अविदूरं विरुद्धा हस्तापचेया हरिणः कुसुमापीडा यत्र तम् ।
हरिणकलङ्कमणिसम्भवैवन्दकान्तासम्भूतैर्बहुवारिभिः । सुभराः
सम्पूर्णा गम्भीरगुहा यत्र तम् ॥ ४१

भरतः । फलभरीत्यादि । पुनः कीदृशं सुवेलम् ?—फलभरीणं मन्यरा ईष्यताः तद्वरा
यत्र, अविदूरं समीपे विरुद्धा उत्पन्ना हरिणी मनीहराः कुसुमापीडाः पुष्पलवणा यत्र,
हरिणकलङ्कमणिसम्भवेः चन्द्रकान्तात् सम्भवी येषां तोदशैः बहुभिः वरिभिः सुभराः परि-
पूर्णा गम्भीरगुहा यत्र, मणिवारुण्येन वारिवाङ्मयं तत्र गम्भीरस्थानिपूरणम् । प्राकृते
वापीडमन्त्रे प्रकारस्य वकारादेश ईकारस्य लीपौ भवति । यथा अयं इति, अयं इति
बहुलाविकारात् न भवति ॥ ४१

अनुवाच । तांशत्र वशीतकृति कलकाले त्रैव्यं ततः हिन, एवः तांशत्र वशी-
तन कृत्तवत्तव वत्त उक्त हिन, तांशत्र दृगतीत्र वशीकृति कलकाले त्रैव्यं ततः हिन, एवः
[८३] । ४१

जलकामदन्तिसङ्कुल-

सहेमरसचारुधवलकन्दरदेहम् ।

अङ्कुरोहसमच्छवि-

रुग्णसंलीढतरलहरिमणिकिरणम् ॥ ४२

अथमपि कृतान्वयः ॥ ४२

मञ्जिनाथः । जलेति । जलकामैर्जलार्थिभिर्दन्तिभिः संकुला
जलभ्रान्त्या सङ्कीर्णा सहेमरसा हेमद्रवलिप्ताचारवो धवलाः कन्दर-
देहाः कन्दरस्वरूपाणि यत्र तम् । हरिणमयकन्दरच्छायासु तोय-
भ्रान्त्या सञ्चरमाणमातङ्गमित्यर्थः । अथ एव भ्रान्तिमदलङ्कारः ।
रोहन्तीति रोहाः । पचाद्यच् । लघूपधगुणः । अङ्कुरा एव रोहा
नवप्ररूढाङ्कुरा बालवृणानौत्यर्थः । तैः समच्छवयस्तुल्यकान्तयः अत
एव रुग्णैर्गृहजैः संलीढाः ग्रथ्यभ्रान्त्या लिङ्गमाना हरिमणीनां
मरकतमणोनां किरणा यत्र तम् । अत एवात्रापि भ्रान्तिमद-
लङ्कारः ॥ ४२

भरतः । जलकामेत्यादि । पुनः कोदृक् सुखं ?—अलं कामयन्ते इति जलकामा
कृतिनः तैः संकुलाः व्याप्ताः सहेमरसाः सुवर्णपारदसङ्गिताः चारवः शोभना धवलाः यलाः
कन्दरदेहा गुहासन्निवेशा यत्र, अङ्कुरात् रोहः सङ्कीर्णो यस्य ग्रथ्यस्य अङ्कुरस्य प्ररोहो वा तेन
समच्छवयस्तुल्यवर्णाः अत एव भ्रान्ता रुग्णा मणिविषयाणां मणैः संलीढा जिह्वया स्पृष्टाः
तरलाः अथवा हरिमणीनाम् इन्द्रणीलमणीनां किरणा यत्र । हरिश्चन्द्रो हरितपर्व्यायः ॥ ४२

अनुवाच । जे गस्तुतत्र कलकाले त्रैव्यं ततः हिन, एवः तांशत्र वशी-
तन कृत्तवत्तव वत्त उक्त हिन, तांशत्र दृगतीत्र वशीकृति कलकाले त्रैव्यं ततः हिन, एवः
[८३] । ४२

गाढसमीरणमुसहं

भीमरवोत्तुङ्गवारिधरसंघट्टम् ।

धवलजलबाहमाला-

सम्बन्धावच्छिन्नधराधरलीलम् ॥ ४३

मञ्जिनाथः । गाढेति । गाढसमीरणेन स्निग्धवायुना निमि-

तेन सुसहं सुहृ सङ्गं सेव्यमित्यर्थः । सङ्गेः खलुप्रत्ययः । भीमरवा-
स्तुङ्गाश्च ये वारिधरास्तेषां सङ्गदो यस्य तम् । धवलजलवाहमाला-
सम्बन्धेनावहाः प्राप्ता हिमधराधरस्य हिमाद्रेर्लीखिव लीला यस्य
तम् । इति निदर्शनालङ्कारः ॥ ४३

भरतः । गाढमित्यादि । पुनः कौटुम्भं सुखेत् ?—गाढी महान् यः समीरणी वादः
तस्य सुमहं पचादित्वादनं, अतिस्थिरत्वात् भीमरवा उत्तुङ्गाश्च ये वारिधरा मेषाः तेषां
सङ्गः सङ्गे बी यञ् । भीमरवेति उत्तुङ्गेति सङ्गद्विविशेषणं वा । वरोत्तुङ्गेत्यत्र यद्यपि प्राकृते
लीपीऽन इत्यनेन अचि परे अचो लोपे भृशं कृतेति स्यात्, तथापि बहुलाधिकारान् नास्ति
लोङ् । धवलानां मेषाणां मालया यत्सम्बन्धं भावे तः । सम्बन्धेति क्वचित् पाठः । तेन
वारणभूतेनावहाः कृता हिमधराधरस्य हिमालयपर्यन्तस्य लीला विधमं येन, तं सुर्वलमाकटं
रामबलमिति । सम्बन्धः ॥ ४३

अश्वबाणः । शूक्रेण वाशु हिर, अश्वेण स्वयमेव, ताशते लीवणगर्जनं प्रकाशं येष
आनिशं आगतं करो । शूक्रेण श्वल येषमाशत्रं मरुतेन हिमाद्रेण लीला अश्वकदम्ब
कत्रितेहिनः ॥ ४३

लवणजलबन्धसरसं

तरुफलसम्पत्तिरुद्धदेहायांसम् ।

लङ्कातोरणवारण-

मालोलं [रुद्धं] समरलालसं रामबलम् ॥ ४४

अन्वयः । लवणजलबन्धसरसं तरुफलसम्पत्तिरुद्धदेहायांसं समरलालसं रामबलं
लङ्कातोरणवारणम् मालोलं [आकटम्] ॥ ४४

मङ्गिनाथः । लवणेति । लवणजलबन्धाद्धेतोः सरसं सरागं
मोक्षाहमित्यर्थः । तरुफलसम्पत्त्या रुद्धो निर्वाप्तो देहायासः
शुद्धाधायस्य तत् । लङ्कातोरणानां वारणं निवारकं निरोधक-
मालोलं समन्तात्परिध्वंसमदुरामबलं रामसैन्यं समरोन्मुखं संहतमिति
शेषः । उत्तरस्तोत्राद्वा आकृष्टव्यम् ॥ ४४

भरतः । लवणेत्यादि । रामबलम् आकटं सुखेति पूर्वोक्तमिहापि शीज्यम् । विशेषा-
भिधानाय पुनरुक्तत्वादिवत्वात् । आकटमित्यत्रालोलमिति पाठे—रामबलं समरलालसं
आतमियेवं द्वाध्यम् । कौटुम्भं रामबलं ?—लवणजलबन्धाद्धेतोः सङ्गर्षं, तरुफलसम्पत्त्या
रुद्धोऽपनोती देहायासो बुभुवापीडावस्य । तरुफलसम्पत्तिरुद्धदेहाभिमिति क्वचित् पाठः,
तदा भोगशब्दस्य प्राकृते नकारलोपी न भवति, प्रायोयङ्वात् । लङ्कायास्तोरणस्य वरि-
धारस्य वारणं निरोधकं, किं वा सुर्वलमाकट्य लङ्कातोरणं वारणतुल्यं बहिर्धारस्थितइति
वा आकटमित्यन्वयः । समरे लालसा महतीत्या यस्य ॥ ४४

अमृतान् । त्रामरेणैक मकल मवगमयन्-वकनद्वय इत्येतावति ६, उक्तमन्त्रादि वाक्ता
मृधानिवृद्धि कतिशा मन्त्रात्र तत्रान् अत्रोक्त कतिशा एवः युक्त कतिशात्र अत्र मय्येव ७ इति ॥ ७७

गु[उ]रपणववेणुगुञ्जा-

भेरीपेलोरुभक्त्यरौभीमरवम् ।

ढक्काघण्टातुमुलं

संवृत्तं[सन्नद्धं] परबलं रणायामससहम् ॥ ४५

अन्वयः । गुरुपणववेणुगुञ्जामेरीपेलोरुभक्त्यरौभीमरवं ढक्काघण्टातुमुलं परबलं रणा-
याससहं संवृत्तम् ॥ ४५

मङ्गिनाथः । गुर्विति । अथ गुरुभिः पणवादिवाद्यघोषेरुरवो
भक्त्यरौणां भीमरवा यच्च तत् । ढक्काघण्टादिभिस्तुमुलं तद्वोषभोषण-
मित्यर्थः । परबलं रावणसेना सेन्यमपि रणायामसहं रणकर्मीस्तु कं
संवृत्तम् । रणप्रवृत्तं रामबलं दृष्ट्वा रावणबलमपि तथा प्रवृत्त-
मित्यर्थः ॥ ४५

भरतः । उरुपणवेत्यादि । परस्य रावणस्य बलं सन्नद्धं युद्धायोद्यतमित्यर्थः । कीदृ-
शम् ?—उरुणां पणवादीनाम् उरुभक्त्यर्यां भीमो रवो यव । ‘ममो पणवकर्दलौ’
‘गुञ्जाणि पटहे ग्रीवा काकवल्यां कलध्वनौ’ इति विश्वः । ढक्काणां घण्टाणाम् तुमुलं
संमूर्च्छितः शब्दो यव, रणायामसहं संयामकेशसहम् ॥ ४५

अमृतान् । त्रामरेणैकमकलं गुञ्जाञ्जितं पेरिशाम् अङ्कुरेणैकमवगमयन् युक्ते अत्रुक्त इहेवात्र ढक्का
मणव, (युक्तका) वेणु, गुञ्जा (टाक) डेवो (गङ्गाका) पुल एवः अमृतो अङ्कुरि (अत्रवत्
वाक्ता) वाक्ता यद्वत्तु कोव न करिउ वाक्ता । त्रै वाक्तामिति अङ्कुरेणैकमवति कोव
इहेवा उक्तिम् ॥ ७७

आरूढबाणघोरं विमलायसजालगूढपीवरदेहम् ।

चञ्चलतुरङ्गवारणसंघट्टाबडचारुगिरिणाङ्गुणम् ॥ ४६

अन्वयः । आरूढबाणघोरं विमलायसजालगूढपीवरदेहं चञ्चलतुरङ्गवारणसंघट्टाबड-
चारुगिरिणाङ्गुणम् ॥ ४६

मङ्गिनाथः । परबलमिव आकङ्क्षयेन विशिनष्टि—आरूढेत्यादि ।
आरूढैरारोपितैर्बाणैर्वीरं भीमं विमलैरायसजालैर्लोहकक्षकममूहे-
गूढाः संवृत्ताः पीवरा देहा यस्य तत् वर्मितसर्वाङ्गमित्यर्थः । चञ्चलं
प्रचलं यत्तुरङ्गवारणम् । सेनाङ्गत्वादङ्गैकवद्भावः । तस्य सङ्घट्टेना-

यस्य कृतञ्चकारः प्ररिणाहो विस्तार एव गुणो यिन तत् । मजाश्व-
सम्बाधे मिथो विस्मयदित्यर्थः ॥ ४६

भरतः । चाकट्यादि । कौटुश परबलम् ?—चाकटम् अर्थात् धनूंश्च बाणा यस्य
तस्य तत्र वीरं रोद्रयेति विग्रहः ; चाकटो बाणो यस्य, तस्य धनुषा वीरं वा । विमलन
अयोविकारिण वर्मणा कवचेन गूढ चाच्छादितः स्खलो देही यस्य । बर्मेत्यत्र आत्मपदं
पठित्वा विमलेनायसेन जालतुल्येन सन्नाहयेत्यर्थे प्राहुः । चञ्चलानां तुरङ्गाणां हस्तिनाञ्च
य सहस्रः संघे घलेनावहस्यारुपहिणाहगुणी यस्य ॥ ४६

अनुवाक । अकृतेनैव धनून्के बाणाद्व्राण कविण, एवम् नोद्वेगं अकांठ मेव सव्य
आवुत क्रिशो हर्षं दृष्ट्वा उठिन, तांशान्नेव ५००० भजराजित धातुअठिषां३ अणक्केर सुअत्र
विनालता अकां गोहेन । ४७

असितोमरकुन्तमहा-

पट्टिशभञ्जवरबाणगुरुपुरुमुसलम् ।

वीररसालंकारं

गुरुसंराव[चङ्क]हयदन्तिसमहौकम्पम् ॥ ४७

अन्वयः । असितोमरकुन्तमहापट्टिशभञ्जवरबाणगुरुपुरुमुसलं वीररसालंकारं गुण-
मरावहयदन्तिसमहौकम्पम् ॥ ४७

मल्लिनाथः । असितं । अस्यादिभिर्गुरुणि दुष्प्रवेशानि पुरुणि
प्रभूतानि मुमलानि यस्मिंस्तत् । वीररस एवालङ्कारो यस्य तत् ।
पौरुषभूषणमित्यर्थः । गुरुसंरावेण महाघोषेण हयदन्तिना समहौ-
कम्पं गजाश्वक्रमणेन कृतभूकम्पमित्यर्थः ॥ ४७

भरतः । असित्यादि । पुनः कौटुश परबलम् ?—असिभिः खड्गैः, तीमरैः शक्तिभिः,
कुलैः प्राचैः, महापट्टिभैः लोहदन्तविशैः, भञ्जैः श्रेष्ठबाणैश्च गुरु अनभिभवनीयं पुरु महत्
मुसलं वज्र, वीररस एव अलङ्कारो यस्य, गुरुः संचारो येषां तादृगैः हयैः दन्तिभिश्च हंतुभिः
महौकम्पमहितम् । “तीमरीदन्तौ लोहदन्तः शक्तिः कामूश्च सर्वला । पट्टिश्च लोहदन्तौ
यन्ताश्च वारः चुरीपमः ॥” मुसलशब्दो दन्तमध्योऽपि पलविधौ दुर्गटीकायां प्रत्युदाहृत-
ज्ञात् । सुव श्रेष्ठ इत्यस्य हयलादित्यात् मुसल इति वचनादिश्रवायामुक्तत्वाच्च । अतः सङ्कीर्ण-
त्वात् दन्तमध्यः ॥ ४७

अनुवाक । तांशान्नेव अत्र ;—असि, तांशान्, कुड, महापट्टिन, तीमर, दन्त, कुडवान्,
अठ्ठ शूम्न, तांशान्नेव दूरान् ;—वीरव्रत । तांशान्नेव अत्र शूम्न महापट्टे पृथिवी के पिठ
माजिन । ४९

ते रामेण सरभसं

परितरला हरिगणा रणसमारम्भे ।

रुद्धा लङ्कापरिसर-

तरुवन[भूधर]परिभङ्गलालसा धीररवम् ॥ ४८

अवयव । रणसमारम्भे परितरलाः (सन्नाः) लङ्कापरिसरतरुवनपरिभङ्गलालसाः ते हरिगणाः रामेण सरभसं धीरवं रुद्धाः ॥ ४८

मञ्जिनाथः । तत इति । रणसमारम्भे युद्धकर्मण परितरलाः परिचलिताः मन्तो लङ्कापरिसरेषु तरुवनानां परिभङ्गे परिभञ्जने लालसा लोलास्ते हरिगणाः कपिसङ्घाः 'लोसुपो लोसुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि च' इति यादवः । रामेण सरभसं सत्वरं धीररव-
जुषैः स्वरं यथा तथा रुद्धा निवारिताः रक्षोभयात् पलाय्य कार्पेया
वनभङ्गप्रवृत्तास्ते मा पलायितेति निवर्तिता इत्यर्थः ॥ ४८

भरतः । ते रामिणेत्यादि । ते हरिगणा वानरसमुदाः रामेण रुद्धाः प्रतिविद्धाः ।
कीदृशाः ?—सरभसं सकीतुक्तं यथा स्यात् तथा रणसमारम्भे सति तन्निमित्तं वा परि-
तरनाः लज्जिताः लङ्कायाः हरिसरे समीपे यैः पर्वतास्तेषां परिभङ्गे लालसा लङ्कतीक्षा येषां
तादृशाः । अत एव रुद्धाः धीरो रवो यन्नेति । प्रतिषेधक्रियाविशेषणम् ॥ ४८

अनुवाक । वृक्षात्रय वानरगण उक्त इति लङ्कात्र आद्यदि उक्त इत्यत्र इत्येते
उक्तगणा रामेण उक्तेः चरन् (अनुवाक कतिपय) निरर्थक इति । ४८

जलतीरतुङ्गतवर-

कन्दरगिरिभित्तिकुञ्जविवरावासम् ।

भीमं तरुहरिणवलं

सुसमिद्धहिमारिकिरणमालालोलम् ॥ ४९

अवयव । जलतीरतुङ्गतवरकन्दरगिरिभित्तिकुञ्जविवरावासं भीमं तरुहरिणवलं सुस-
मिद्धहिमारिकिरणमालालोलम् ॥ ४९

मञ्जिनाथः । अथ युष्मेनाह—जलेति । जलतीरेषु तुङ्गतवर-
वरकन्दरेषु गिरिभित्तिषु कुञ्जविवरेषु चावासी यस्य यत् । तत्र तत्र
लोममित्यर्थः । भीमं भयङ्करं तरुहरिणवलं कपिसैन्यं कर्तुं, राम-
प्रोत्साहनात् सुसमिद्धस्य हिमारिरग्नेः किरणा इव किरणास्तेषां
मालाभिर्लोलं जाह्नवत्वमानं सत् ॥ ४९

भरतः । जलतीरैत्यादि । तरुहरिणवलं कपिसैन्यं रामेण निषिद्धं सन् अद्यादिपु
समाह्वयमिति वक्ष्यमाणेन सूच्यते । कीदृशं ?—जलतीरेषु तुङ्गतवरैषु कन्दरेषु गिरि-

भिन्निषु कुञ्जविवरेषु च आवासो गृह, भीम भवानकं, सुसज्जितस्य हिमारीः सुख्यस्य वा वा
किरणमालासितवत् खीलं चक्षुषम् ॥ ४८

अमृताम् । रामेयैः कृपणं उच्यते मृज्जलीये, उक्तं वृक्षे त्रिभिः शरीरे, त्रिभिः त्रिभिः
एषः कुञ्जमथो गलायनं करिष्ठे जातिन, गत्रे रामेयैः देवमाह्वयकः अस्मिन् करिष्ठिः
श्रीः ११९ वाञ्छन्मानं (उच्यते) इति । ४८

रावणबलमवगन्तुं

जलभरगुरुसलिलवाङ्गणसमच्छायम् ।

अदृतरुमञ्चमन्दिर-

तोरणमालासभासु समारूढम् ॥ ५०

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे भाषासमावेशो नाम चतुर्थः

काव्यस्य त्रयोदशः सर्गः ॥ १३

अन्वयः । जलभरगुरुसलिलवाङ्गणसमच्छायं रावणबलम् अवगन्तुम् अदृतरुमञ्च-
मन्दिरतोरणमालासभासु समारूढम् ॥ ५०

मङ्गिनाथः । रावणेति । जलभरगुरवो यैः सलिलवाङ्गा मेघा-
स्तेषां गणेन समच्छायं सवर्णं मेघस्यैव रावणस्य बलं सैन्यमवगन्तु-
मिदमौदृगिति ज्ञातुमहादिषु समारूढमहादिकमारूढ्य रक्षोबल-
मद्राक्षीदित्यर्थः । एतानि द्वादशसङ्कोर्णानि । प्रसन्नकाण्डस्य
समाप्तः ॥ ५०

इति त्रयोपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्याय-

कोलाचक्षुमङ्गिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्वपथीनाख्याने भाषासमो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३

भरतः । रावणबलमिच्छादि । रावणस्य बलं सैन्यं कौटुक इत्यवगन्तुं ज्ञातुं तद-
वगन्तुम् अहादिषु समारूढम् । अहम् उपरितनं गृहम् । रावणबलम् अपिबर्णं वा
कौटुकं ?—जलभरं गुरुः यः सलिलवाङ्गण्यो मेघसमूहस्येन समच्छायं तुल्यमानि ।
एतानि द्वादशानि सङ्कोर्णानि ॥ ५०

इति सर्वं य... श्रीभरतस्यैव विरचितायां सुखवीरिण्यां भट्टीकायां

सैतुवन्धो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३

अमृताम् । रामेयैः कृपणं, जलपूर्णं गङ्गा मेघमात्रावत् ज्ञानवर्धनं रावणेनैकं कुरुषु जाति-
वारं कुरुषु, आशेषेण त्रिभिः, वृक्ष, वृक्ष, वृक्ष, त्रिभिः त्रिभिः गङ्गा ७ गङ्गा ७ अङ्गुलिः ७ गङ्गा
जातिः इति । ५०

अथ चतुर्दशः सर्गः ।

ततो दशास्यः स्मरविह्वलात्मा

चारप्रकाशीकृतशत्रुशक्तिः ।

विमोह्य मायामयराममूर्ध्ना

सौतामनौकं प्रजिघाय योद्धुम् ॥ १

अन्वयः । ततः चारप्रकाशीकृतशत्रुशक्तिः दशास्यः स्मरविह्वलात्मा मायामयराममूर्ध्ना सौतां विमोह्य योद्धुम् अनीकं प्रजिघाय ॥ १

मञ्जिनायः । इह सौशब्दं नाम काव्यशोभाकरे गुणः । स च 'सुपां तिङां च व्युत्पत्तिः सौशब्दं परिकीर्तितम्' इति द्विविध उक्तः । तत्र सुबन्ता व्युत्पादिताः । अथेदानीं तिङां लादेशत्वात् तत्रापि लेट्छान्दसत्वादित्यान् नव लडादिविलासान् नवभिरुत्तरैः भर्ग्यैर्युत्पादयिष्यन्स्मिन् संगं लिङ्गिलासमुत्पादयति—तत इत्यादि । ततः स्वरपरबलाभियोगानन्तरं चारेः प्रणिधिभिः प्रकाशीकृतशत्रुशक्तिरजुय इति व्याख्यातरामप्रभावो दशास्यस्तथापि स्मरविह्वलात्मा सौतां मोक्तुमसहः मन्त्रित्यर्थः । मायामयेन मायाविनिर्मितेन राममूर्ध्ना सौतां विमोह्य रामस्येदं शिरश्चित्तत्वानीतामति मोहयित्वेवं चात्मानमनाया वरिष्यतीत्याशया भ्रामयित्वेत्यर्थः । तेनापि विकलः सन्निति शेषः । योद्धुमनौकं सैन्यम् । 'वर्द्धिनी बलं सैन्यं चक्रं चानौकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रजिघाय प्रहितवान् न तु सौतामित्यर्थः । हिनोतेति लिटि णक्ति वृद्धायादेशौ । "हेरचडि" इति कुत्वम् ॥ १

भरतः । स्याद्यन्त्युत्पत्तौ यत् सौष्ठवं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तं, ततः प्रसन्नकाष्ठादनन्तरं त्याग्यनकाष्ठासुच्यते । तदार्थवशात् प्रथमं ठी प्रदर्शने, पाणिनिमते त्यादन्तस्य तिङन्त इति संज्ञा ठोस्य लिङ्गिति संज्ञा । तत इत्यादि । अनन्तरं दशास्यो रावणः स्मरविह्वलात्मा कामविह्वलचित्तः सन् भर्तृनाम सौतामुद्धृत्य यास्यतीति मत्वा मायामयेन मायाखड्गेण रामसन्निधौ मत्तकेन सौतां मीढ्वित्वा चारैः प्रकाशीकृता ब्रह्मणा रामादीनां

शक्तिः सामर्थ्यं येन तस्याभूतः सन्, योऽसुं युद्धं कर्तुम् अनौकं नैवं प्रजिघास प्राप्तिषीत् ।
इति न बह्वेने गती । “भवद्भूतभूये विश्वः” इति भूतम माय्ये ठी, “ध्वंङ्गङ्गि” इति
द्वित्वं; “भभखखवर्ध” इति खेइस्य जत्व, “खेः खेरनङ्गिचिः” इति चि, “क्वचित्त्वेने
जुङ्गतीः” इति त्रिः, “यलायवाथावः” इति आय ॥ १

अश्वः । तांशत्र पत्र पत्तनन चरवृत्ते त्रामनङ्गि अवगठ इष्टेयां कौमविकृतचित्ते
मांशकजित त्रामयुं पत्तनन गोतांक विमोहित क्रित्रिा युद्धार्थेऽनेन अत्रन करिण । १

कम्बूनथ समादधुः कोणैर्भेर्यो निजघ्निर ।

वेणून् पुपूरिरे गुञ्जा जुगुञ्जः करघट्टिताः ॥ २

अन्वयः । अथ कम्बून् समादधुः, कोणैः भेर्योः निजघ्निर, वेणून् पुपूरिरे, गुञ्जाः
करघट्टिताः जुगुञ्जुः ॥ २

मार्जनाथः । युद्धमेव वर्णयति—कम्बूनित्यादि । अथानीकप्रेष-
णानन्तरं कम्बून् शङ्खान् समादधु रधमन् मुखमारुतपूरणेनाध्वनय-
न्नित्यर्थः । धा शब्दे । भूतानद्यतने परोक्षे लिट् । भेरसादेशः ।
“भातो लोप इटि च” इत्याकारलोपः । कोणैर्वादनदण्डैः । ‘कोणी
वीणादिवादनम्’ इत्यमरः । भेर्यो निजघ्निर निजघ्ताः । हन्तेः
कर्मणि लिट् । “गमहन—” इत्यादिनोपधालोपः । वेणून् वंशान्
पुपूरिरे मुखमारुतपूरणेनाध्वनयन्नित्यर्थः । पूरी आप्यायने इति
धातोः कर्त्तरि लिट् । तङ् । गुञ्जा वाद्यविशेषाः । ‘गुञ्जापि पटङ्गे
प्रोक्ता’ इति विश्वः । करेर्घट्टिता वादिता जुगुञ्जुर्दध्वनुः । गुञ्जि
अव्यक्ते शब्दे ॥ २

भरतः । कम्बूनित्यादि । अथ प्रेषणादनन्तरं सैनिकाः कम्बून् शङ्खान् समादधुः
शब्दायितवन्तः । धा कश्चिद्युतो ध्वनो उत्सृजित्वं “भभखखवर्ध” इति खेः क्खत्वं “अथ
दध्व खेः आद्यधी लोप्यः” इति खेमलोपः, “उखेचि” इति प्रकृतरालोपः । कश्चित् भेर्यो
वृद्धदण्डाः कोणैर्निजघ्निर ताडिताः । हन्तेः कर्मणि ठी । “हननम्” इत्युङलोपः, “खेङ्गो-
घीजिजति च” इति प्रकृतेर्हस्य चलं, “ङनीङ्” इति प्रादेशः । कोणशब्देन वाद्यवादन-
काण्डदण्डादय उच्यन्ते । वेणून् वंशान् कश्चित् मुखमारुतैः पुपूरिरे पुरितवन्तः । पूरी
य ऊ पूर्ता । करेष घट्टिता अभिघ्ता गुञ्जा वाद्यभेदा जुगुञ्जुः शब्दं चक्रुः । गुञ्जि कृज्जने,
ङ्गुङ्गलोपीः शक्ति विधीयमानो लोपी नेदिपूजायां चोरित्यनेन प्रतिषिध्यते अत
एवेदितो मुख लभ्यते ॥ २

अश्ववाप । युद्धवाजी सैन्धवपत्र केह केह पत्तननि करिण । केह केह वापनपत्र वांश
वृहं छेत्री वाजाइतेहिन ; केह वा वंशी, केह केह करताडने छङ्गा वाजाइतेहिन । २

वाद्याञ्चक्रिरे ठक्काः पणवा दध्वनुहताः ।

काहलाः पूरयाञ्चक्रुः पूर्ण[र्णाः] पैराञ्च सखनुः ॥ ३

अन्वयः । ठक्काः वाद्याञ्चक्रिरे, पणवाः हताः दध्वनुः, काहलाः पूरयाञ्चक्रुः, पैराः च पूर्ण सखनुः ॥ ३

मङ्गिनाथः । वादयामिति । ठक्का वाद्याञ्चक्रिरे वादिताः । पणवा उपरि पाणिपुत्तया वाद्यविशेषास्ते हताः पाणिताडिता दध्वनुः । काहलाः सुधिरवाद्यविशेषाः पूरयाञ्चक्रुः पूर्णाञ्चक्रुमुख-
माकृतपूरणेनानादयन्नित्यर्थः । पैराः खरमुखाकारा सुधिरवाद्य-
विशेषास्तेऽपि पूर्ण सखनुदध्वनुः ॥ ३

भरतः । वादयामित्यादि । केचित् ठक्काः वादितवन्तः, “वदेजिंविंजादि” इत्यादिना
न्यायत्वादाय, “भक्तुग्रामः” इति कृष्योऽनुप्रयोगः । पणवा वाद्यभेदा हतासाङ्गिताः सन्तो
दध्वनुः शब्दञ्चक्रुः । काहला मुखमाकृतेः पूरयाञ्चक्रुः । पुरादेः पूरपातो रूपं, पूरोष्
पूर्तो पूरक् चेति चकारात् पूर्तो । “इत्यनितयदीर्घां स्यात् ध्रुवस्तुमुपपत्ता । यद्वा-
ताच्चमयी मध्यमुधिरा काहला मताः ॥” इति नाट्यदर्पणे । पैराः खरमुखाकाराः मुख-
माकृतेः पूर्णाः सलः सखनुः शब्दञ्चक्रुः । खन नि शब्दे खनच चकारात् शब्दे निस्त्वात्
फवादिः । “तुफल” इत्यादिना विभाषया अत एव खिलोपच तदभावपक्षे रूपमिदम् ॥ ३

अध्वराय । अपत्र नठकठनि टेनञ्ठ टका वाजाहेल, केह वा पणव (वृक्ष टका) केह
काहल (निजा) केह वा चक्रुर्थाकृति पेरवन्न वाजाहेलतिल । ७

मृदङ्गाः धीरमाखनुहतेर्नदे [खेने] च गोमुखैः ।

घण्टाः शिशिञ्चिरे दीर्घं जङ्गादे पटहैर्भृशम् ॥ ४

अन्वयः । मृदङ्गाः धीरम् आखेनुः, हतैः गोमुखैः च नदे, घण्टाः दीर्घं शिशिञ्चिरे,
पटहैः भृशं जङ्गादे ॥ ४

मङ्गिनाथः । मृदङ्गा इति । मृदङ्गा मर्दसा धीरं गन्धोर-
माखेनुः सखनुः । “फणाञ्च सप्तानाम्” इति विकल्पादत्वाभ्यास-
साधौ । हतं स्थाङ्गितेर्गामुखैर्वाद्यविशेषैर्नदे नदितम् । नदेर्भावे
लिट् । घण्टा दीर्घं शिशिञ्चिरे दध्वनुः । शिजि अभ्यक्ते शब्दे ।
कर्त्तार लिट् । तङ् । पटहैर्भृशं जङ्गादे जङ्गादितम् । जङ्गाद
अभ्यक्ते शब्दे । भावे लिट् ॥ ४

भरतः । मृदङ्गा इत्यादि । मृदङ्गा धीरं गन्धोरं यथा स्यात् तथा आखेनुः शब्द-

शब्दः, “तृफल” इत्यादिना स्तनैश्चत एव खिलोपच । “वर्मणां महवदनी मध्ये चैव पु-
न्रवेत् । सतिमानिर्मितयेव मृष्टम् इति कौत्सितः ॥” इति भरतः । हस्तैः ताडितैः
गोमुखैः स्तनैः शब्दितं, ठी । चयटा दीर्घमुच्चैः शिशिचिरे, शिशि न किञ्च चस्तुट्भवनी ।
पट्टैः भ्रमस्यार्थे जडादि शब्दितं, ज्जादङ् च स्तने भावे रूपम् ॥ ४

अनुवाच । एकत्रिके भुवनं कनारुत गोमुखं च वाचिन । उरैः च वने, एतः गटे
वाचाहेतु नागिन । ४

इया जिह्वेपिरे हर्षाङ्गभीरं जगज्जु[जु]र्गजाः ।

सन्धस्ताः करभा रेसु[टु]चुकुवुः पत्ति[चि]पङ्क्तयः ॥ ५

अन्वयः । इया हर्षात् जिह्वेपिरे, गजाः गभीरं जगज्जुः, करभाः सन्धस्ताः रेसुः,
पत्तिपङ्क्तयः चुकुवुः ॥ ५

मञ्जिनायः । इया इति । इया हर्षात् जिह्वेपिरे हेपितवन्तः ।
हेषु शब्दे । गजा गभीरं जगज्जुः । गर्ज अव्यक्ते शब्दे । अत्र यति-
भङ्गः सोढव्यः । करभाः क्रमेलकाः सन्धस्ता गजगर्जनाङ्गीता रेसु-
चक्रन्दुः । पत्तिपङ्क्तयः पत्तिसङ्घासं सन्धस्ताचुकुवुः रुचुवुः । कु
शब्दे । भेरुस्युवङ्गादेशः ॥ ५

भरतः । इया इत्यादि । इया अत्रा हर्षात् जिह्वेपिरे शब्दं चक्रुः । हेष्टुः सर्पणे
हृष्टे च स्तने अत्रानामिति चकारात् हेष्टुः अपि अत्रानां स्तने । गजा गभीरं यथा व्याप्त
तथा जगज्जुः गर्जनं चक्रुः, मायन्ति वेति वा । गज मदे गजि च स्तने इति चकारात्
गजस्तने । करभा उड्वा गानावाद्यश्चात् सन्धस्ताः सन्धः शब्दं चक्रुः, रटे च वाचि,
“तृफल” इत्यादिना चत एव खिलोपच, पत्तिपङ्क्तयः पदातिसमूहाः चुकुवुः शब्दं चक्रुः,
कुञ्ज शब्दे कुञ्ज वेति चकारात् शब्दे “किङ्कीटोपम्” इति अपिङ्गाः किस्वात् अगुचत्वे
“नुभ्वोरस्यचि” इति उव् ॥ ५

अनुवाच । वाङ्मयने कर्षावित अचरुणं ह्युवाच कत्रिः नागिन, गजगणं गतीरं गर्जनं
कत्रिः नागिन, ह्युवाचकनं अचरेण उड्वा वाचनावक उड्वावर्गं कत्रिः नागिन । गगातिक
गगा उड्वावर्गं ह्युवाच कत्रिः नागिन । ४

कु[तु]रङ्गाः पुस्तुदुर्भीताः पुस्तुदुर्वृषभाः परम् ।

नार्येषुचभिरे मन्मर्मुहुः शुशुचुः पतौन् ॥ ६

अन्वयः । कुरङ्गाः भीताः पुस्तुदुः, वृषभाः परं पुस्तुदुः, नार्यः शुशुचिरे, मन्मर्मुहुः, पतौन्
पतौन् पश्युः ॥ ६

मञ्जिनायः । कुरङ्गा इति । कुरङ्गा मृगा भीताः पुस्तुदुर्भया-

स्थियो विज्ञेष्टा इत्यर्थः । वृषभाः परमवर्ग्ये पुस्तुदृष्टा नैदुरि-
त्यर्थः । नार्थ्यसुभिरि प्रियविप्रयोगभर्मात् सुमिताः । मन्त्र-
ज्ञानाः । सुमुहुर्मूर्च्छिताः । पतीन् शुशुचुरशोचन् ॥ ६

भरतः । तुरङ्गा इत्यादि । गजादिः श्रृंगान् भीताः तुरङ्गाः पुस्तुदृष्टा इतस्ततो गताः ।
फट्ट शि विक्राशे । वृषभाः परमवर्ग्ये पुस्तुदृष्टिताः स्मुर शि स्फूर्तो चले । नार्थ्यसुभ-
भिरि पतिमरणशङ्कया चाभं प्रापुः । सुभञ्ज् सञ्चले । अत एव मन्त्रः कान्तिरहिता
बभूवुः । क्व कान्तिसंशये “एवीऽश्रिति” इति आ, सञ्चोत्पालोपः । ततो मुमुहुः शोचं
प्रापुः । मुहु ल्जि वेचिष्ये । पतीन् शुशुचुः शोचितवत्यः । शुच शोके ॥ ६

अनुवाक । ॐ नमो कृष्णगण ईडुडुडा विनिष्ठे इहेन, इवकूग अडिग्नन्न रुहेयव कः ७
नागिन, ए०२ नात्रोगन पडिदिनामनकात्र मुक, श्रान ए०२ मुक इहेन पडिन्न नोक कः ७
नागिन । ७

जगजुर्जह्वषुः शूरा रेजुस्तुष्टुविरि परैः ।

बबन्धुरङ्गुलित्राणि सन्नेहुः परिनिर्ययुः ॥ ७

अन्वयः । शूराः जगजुः, जह्वषुः, रेजुः, परैः तुष्टुविरि, अङ्गुलित्राणि बबन्धुः, सन्नेहुः,
परिनिर्ययुः ॥ ७

मङ्गिनाथः । जगजुरिति । शूरा वीरभटा जगजुः समर-
भयात् सिंहनादांशक्रुः । जह्वषुर्दृष्टा रेजु रराजुः । “फणाञ्च
सप्तानाम्” इति विकल्पादेत्वम् । अङ्गुलोत्थायन्त इत्यङ्गुलित्राणि ।
“आतोऽनुपमर्गे कः” । बबन्धुः । सन्नेहुः संवर्मयाशक्रुः । अह
बन्धनं । “अत एकहल—” इत्येत्वाभ्यासलापी । परिनिर्ययुः
परितो निर्याताः ॥ ७

भरतः । जगजुरित्यादि । शूरा जगजुः जेषाम इति शब्द चक्रुः । गजंशब्दे । तथा
जह्वषुः शिरात् प्रातः संग्राम इति सत्वा तुष्टाः, हव हवञ्जि तुष्टी । रेजुः शुभभिरि । राजु
अथ दौष्टी शिखात् फणादि, “तूफल” इत्यादिना अत एव खिलोपश्च । परैः अन्यैः तुष्टु-
विरि स्तुताः । टु अल स्तुतो कर्मणि ठी, “खिरावपः” इत्यादिना शमादिस्वपान्नात् खिरा-
दिखोप, आद्यादिष्व इति षस्व सत्वात् “क्लितात्” इति षः । अङ्गुलित्राणि बबन्धुः बध्नन्ति क्व ।
बन्धीन् बन्धक् बधक् बन्धे “स्यात् पिल्किवा” इति क्लिप्ताभावश्चे इमुकुलोपऽथावित्यस्याप्रभते-
मन्लोपाभावः । यथा “स्यात्पिल्किवा” इत्यत्र वाग्व्यो व्यंस्यावाची, तेन मयादिर्बिभाषया
क्लिप्ताम् बन्धादेस्तु क्लिप्ताभाव एव, तेन ममभुः ममभुः सस्वजे सस्वजे इत्यादिरुपपद्यं दृश्यते ।
बबन्धुः बमभुः ददंशुरित्यादयो नित्यम् । परे तु इन्वो न्छिति च खञ्जी वेति नकारलोपाद्ये
मूलं कुर्वन्तः । इत्यधातोराणि न स्यात् । आमाऽभावपक्षे नित्यं नलोपः सञ्चस्तु वा अन्यत्र तथा
मन्लोपाभाव इति । अङ्गुलि त्रायत इति हनजनादिति कः । सन्नेहुः सन्नाहं जतवन्तः चञ्चजी
बन्धे परिनिर्ययुः निर्गताः, या ल गती ॥ ७

अनु ॥१॥ नीरगण इष्टी इष्टी भाविण निःशनाम कविउठिल, फेहे इष्टी, मोठा पाईल, अन्ध लोके भाविण ज्ञानास कविने लागिल, फेहे अन्ध लोका वैविउठ लागिल, केह वा वत्र पत्रिउठिल, केह वा गुढार्थ वाहिर उठल । १

धनूंथारोपयाञ्चक्रूरुहस्ते[क्रुरारुह] रथादिषु ।
असौनुद्वहृदीप्तान् गुर्वीरञ्चिचिपुर्गदाः ॥ ८

अन्वयः । ते धनूंषि आरोपयाञ्चक्रुः, रथादिषु क्रूरुहः, दीप्तान् असौन् उद्वहृदः, गुर्वीरः गदाः उच्चिचिपुः ॥ ८

मल्लिनाथः । धनूंषीति । धनूंथारोपयाञ्चक्रुरारोपयामासुरधि-
ज्यानि चक्रुरित्यर्थः । “रुहः पोऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पात्
एकरादेशः । ते वीरा रथादिषु क्रूरुहः रथादीन् क्रूरुहुरित्यर्थः ।
कर्मण्यधिकरणविवक्षायां सप्तमो । दीप्तान्मौनुद्वहृदुद्यमेः । वृद्ध
उद्यमने । गुर्वीर्गदा उच्चिचिपुर्गदस्त्वन्तः ॥ ८

भरत । धनूंषीत्यादि । धनूंषि रथे हस्ते वा आरोपयाञ्चक्रुः, आरोपितवन्तः आरोपित-
गणानि चक्रुरिति कवित । जि कर्त्ता जग्या जिः, “रुहः पङ् वा” इति पङ्, “गुर्वृङ्” इति
गुर्वृ, ल्याल्लादास । रथादिषु आक्रूरुहः आरोहन्ति स्म, कर्मणोऽप्याधारविषयता न द्वितीया ।
दीप्तान् असौन् खड्गान् उद्वहृदः उद्यमान चक्रुः, वृद्ध उद्यमे “भ्रमस्त्वय” इत्यादिना खिञ्च्-का-
रस्य अकारः । गुर्वीरमहतागदयिचिपुः उत्त्विमवन्तः, चिप अ औ चिप्यौ गृदि, “खिर-
लचः” इत्यादिना खिः प्रकारस्य लीपः, “भ्रमस्त्वय” इत्यादिना खिः कस्य चत्वम् ॥ ८

अनुवाक । भाविण धनूरेक भाविण, अन्धधानिवाशने भाविण, भाविउठिल, भावि उठल-
न ७ भाविण निःशनाम कविन । ८

शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुर्बाणानाददिरे शुभान् ।

भेमुश्चुर्कादिरे रिसुर्ववल्गुश्च पदातयः ॥ ९

अन्वयः । पदातयः शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुः, शुभान् बाणान् आदिरे, भेमुः, चुर्कादिरे,
रिसुः ववल्गुः च ॥ ९

मल्लिनाथः । शूलानीति । पदातयः शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुः ।
भ्रमरमस्तत्त्वान्मित्वे ज्ञस्त्वम् । शुभान् योग्यान् बाणान् आदिरे
आप्तवन्तः । “आडो दो नास्यविचरणे” इत्यात्मनेपदम् । भेमुर्युद्ध
बभ्रमुः । “वा जुभ्रमुव्रसाम्” इत्येत्वादिर्विकल्पः । चुर्कादिरे
चिक्रीडुः । कुदे खुदे क्रीडायाम् । लिटि तङ् । रिसुर्मेदुः । रस
शब्दे । “अत एकहल्—” इत्येत्वम् । ववल्गुर्वलितावन्तः ॥ ९

भरतः । शूलानि-दि । शूलानि भ्रमशास्त्रकः भ्रमरान्त्वय । भ्रमु जण चानि निः हञ्जिः
“घटाटिजनि” इत्यादिना भ्रमन्तात्वात् इत्यः । गभान् गोभृगानान् बाणान् आदन्दरे गृह्येत
वन् । अरुपूर्वो ददातिगृहणे “आदाजोऽभ्रप्रसार” इति सम् । पदातयो धेमु इतस्ततो
ग कान्त्वय, चुकुदिरे क्रोडागन्ति स्म, कुर्दङ् क्रोडाग्राम् । रंसुः शब्दं चक्रुः रस शब्दे, ववल्गु
शब्दान्त्वय, ववल्गु श्रमि श्रमि व्रजि ॥ ६

अभ्रवत् । गजाडिना गजाश्च वृक्षादेः नागिन उ उभयकु वान् एवम् कौशिका युक्त्येव
प्रथम, क्रोडन, कौशिकान उ उभयकु वान् कान्ति नागिन ॥ ७

समुत्पतुः कशाघातैः रश्माकर्षेभेममङ्कि[ङ्गि]रे ।

अश्वः प्रदुद्रुवुर्माचे रक्तं निजगरुः श्रमे ॥ १०

अन्वयः । अश्वः कशाघातैः समुत्पतुः, रश्माकर्षेः समङ्किरे, मोचे प्रदुद्रुवुः, श्रमे रक्तं
निजगरुः ॥ १०

मल्लिनाथः । समिति । अश्वः कशाघातेभ्यमताडनोप्रहारेः,
‘कशा स्याच्चर्मताडनी’ इति । वश्वः । समुत्पतुः समुत्पुल्लिवर, भूत-
गतानि चक्रुरित्यर्थः । रश्माकर्षेः प्रग्राहकर्षणमसाङ्कर आकुञ्चित-
घाणतया विरेजुरित्यर्थः । मकि मङ्कन । तङ् । मोक्षे प्रग्रह-
माचने प्रदुद्रुवु द्रुतगतिं चक्रुरित्यर्थः । श्रमे द्रुतगत्या श्रमे जाते
साति रक्तं निजगरुः खलानघर्षणात् अस्मं प्रक्षुसुवुरित्यर्थः । गृ निग-
रणे । “अच्छत्युताम्” इति गुणः ॥ १०

भरतः । समुत्पतुः-रित्यादि । अद्यादिभाङ्गो कशाघातमिघातैः अश्वः समुत्पतुः उत्पृता,
पत नृ ज गत्याम् । रश्माकर्षेः प्रग्राहकर्षणैः समङ्किरे शृङ्गभरे सङ्कुचितत्रैगलान्, मकि-
भूष । “किरन्ध्रप्रग्रहौ रश्मा” इत्यमरः । मोक्षे रश्मिश्लोककरणे प्रदुद्रुवुः धावन्ति स्म, द्रुसु-
गता । श्रमे सति खलानप्रभव रक्तं निजगरुः पीतवन्तः । चज्जगरुरिति पाठे—सङ्कुषीर्षा
रक्तमुद्धीकृतवन्तः गृ निगरणे “अतो गुः कित् उयाम्” इति गुणः ॥ १०

उभयान् । अश्वान् कशाघाते उल्लङ्घन कविते नागिन, रश्मि आकर्षणे नागिकौ कुञ्चित
वर्षा नागो पादिते नागिन, पते वधा नागिन कविते इत्येव अमरगतः रक्तं उद्गीकृत
वावडे नागिन ॥ १०

गजानां प्रदुः[धु.] शाली[रो]न्

कम्बलान् परितस्तरुः ।

तेनूः कक्ष्या[क्षां] ध्वजांश्चैव

समुच्छिश्रियुरुच्छिखान् ॥ ११

अन्वयः । गजानां शालीन् प्रददुः, कम्बलान् परितप्तकः, कक्ष्या तैनुः, चच्छिखान् ध्वजान् च समुच्छ्रियुः ॥ ११ ॥

मल्लिनाथः । गजानामिति । गजानां शालीन् युद्धयोग्यपर्याणानि । ‘शाला रक्षापकरणे तथा शकुनिकान्तरं युद्धायगजपर्याणं’ इति विश्वः । प्रदधुर्निदधुः । कम्बलानास्तराणि पारतस्तर्हः परिस्तोर्णवन्तः । “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः । कक्ष्या मध्यबन्धनानि तैनुर्विनेनः । उच्छिखान् ध्वजांश्च समुच्छ्रियुः समुच्छ्रितवन्तः । अयतेर्भोरसि इयङादेशः ॥ ११ ॥

भरतः । गजानामित्यादि । इत्यारीहा गजानां शालीन् युद्धोपकरणानि प्रददुः पृष्ठं आरोपितवन्तः । “शारियुद्धोपकरणं तथा शकुनिकान्तरं” इति विश्वः । कम्बलान् परितप्तकः आसीर्णवन्तः, कृषाधेति पाठे—चितकम्बलानित्यर्थः । “कुयः स्यात् विचकम्बल” इति विश्वः । कृज मिच्छादन इत्यस्य “कृता गः कित ठ्याम्” इति गुणः । कक्षाम् उदरायवःस्यतां रज्जुं तैनुः विस्फारितवन्तः तन दु ज विस्तृता । “कचोदयाङ्गलका काघा प्रकोष्ठगजरज्जुषु” इति विश्वः । उद्धतशिखान् ध्वजदण्डान् समुच्छ्रियुः उत्क्षिप्तवन्तः शिखं सेवने, उत्तपूर्वाभ्यमुत्तचेरणऽपि “अध्वीरन्वचि” इति इयः ॥ ११ ॥

अश्ववाण । इतिपालकगण इतिपृष्ठे शूद्राण्योशी आङ्गिरा ७ कचले माकाहेते नागिनः, ऐतद्वचनत्रयं विद्यार कत्रिषा ७ उन्नताय अजा तुनिशा दिन । ११

विशिखासयिषाञ्चक्रुरालिलिङ्गश्च योषितः ।

आजघ्नूर्मूर्ध्नि बालांश्च चुचुम्बुश्च सुतप्रियाः ॥ १२ ॥

अन्वयः । (वीराः) योषिनः विशिखासयिषाञ्चक्रुः अलिलिङ्गं च, सुतप्रियाः बालान् च मूर्ध्नि आजघ्नुः चुचुम्बुः च ॥ १२ ॥

मल्लिनाथः । वीरति । वीराः प्रयाणसमये योषितः स्वकाम्ना विशिखासयिषाञ्चक्रुः सर्वथा निजित्यागमिष्याम इति विश्वासयितुमीषुरच्छापूर्वकं विश्वसयामासुरित्यर्थः । श्वसेर्णन्तात् सनि लिङ्ग “कास्पत्ययादाम्—” इत्याभ्यत्यये कञोऽनुप्रयोगः सनादिकार्यं च । आलिलिङ्गुराशिस्त्रिषुश्च । गत्यर्था लिगिराङ्पूर्वं आक्षेपाद्यः । इदित्वानुम् । सुतप्रियाः प्रियसुताः । ‘बहुव्रीहौ वा प्रियस्य’ इति पूर्वनिपातविकल्पः । बालान्मूर्ध्नि आजघ्नुराघातवन्तश्च । विहितत्वादिति भावः । घ्रा गन्धापादानं । भोरस्यातालापः । चुचुम्बुश्च प्रेम्णेति भावः ॥ १२ ॥

भरतः । विशील्यादि । योषा योषितः स्त्रियो विशिष्टासशिषाः कृत्ः विश्वासयितुं
सात्वयितुमिष्टवन्तः, यस्य प्राग्ने जिः सन् त्यान्तत्वादाम् ॥ तथा आलिङ्गितुः आलिङ्गने,
चक्र, लिङि गतो आङ्पूर्व आङ्प्रोपमाङ् । मृताः प्रिया येषां ते बालान् मृद्धं आजगुः
शिरास आप्रातवन्तः, प्रा गत्ययङ्ग्ये “भनखय” इत्यादिना खर्धस्थातः अत्र ततो जत्वम् ।
चुचुस्वय चुन्वितवन्तय, चुवि कि चुवने । म्रिय आलिङ्गं बालकानामाश्रयणाय जम्भ-
रित्यर्थः ॥ १२

अभूवोप । योक्त्वा गण निरुद्ध आभवा अङ्गुष्ठ कटिना अटिते किवि उक्ति नतिथी ये निव
निगमक आभवा ३ आलिङ्गन करिण । गूढकथाभिप्रेत उभयानामनिवृत्तन मयुकाङ्गा ३ मृष्टयन
कटिभिः ॥ २३

गम्भीरवेदिनः संज्ञां गजा जगृहुरक्षताः ।

ववधे शुशुभे चैषां मदो हृष्टैश्च पुप्लुवे ॥ २३

अन्वयः । गम्भीरवेदिनः गजाः अक्षताः संज्ञां जगृहुः, एषां मदश्च ववधे, शुशुभे च,
हृष्टैः पुप्लुवे ॥ १२

मङ्गनाथः । गम्भीरिति । गम्भीरवेदिनो मदाम्ना गजाः ।
‘त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावाग्नांसस्य अयनादाप । आत्मानं यो न
जानाति तस्य गम्भीरवेदिता ।’ इति राजपुत्रोपे । तेष्वक्षता
अक्षताङ्गुशा एव संज्ञां तत्तत्सङ्केतं जगृहुर्जङ्घुः । लिङ् कित्त्वात्
“ग्राह्यावयि—” इति मप्रभारणम् । एषां गजानां मदश्च ववधे
शुशुभे च । हृष्टैस्तैः पुप्लुवे मृतं च । भाव लिट् ॥ १३

भरतः । गम्भीर्यादि । अङ्गुशः दृढमाह्वयमाना अपि ये न विषोदन्त, ते गम्भीरवेदिनो
गजाः, अक्षता अङ्गुशैरक्षता अपि संज्ञां युद्धोपयुक्तां जगृहुः युद्धकुशलत्वात्, यत्र उपादानं
“त्यथयङ्” इत्यादिना खर्जिः अकारस्य “भनखय” इत्यादिना अन्ते, “यङ्स्वपाद्याः” इति
प्रकृतिर्जिः । अक्षता इति अण्विण्वत्त्वे कं “वन्तनाद्यनिसाम्” इति नलोपः ।
“त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावाग्नांसस्य अयनादापि । संज्ञां न लभते यस्तु गजां गम्भीरवेद्यमो” । एषां
इतिनां मदो ववधे शुशुभे च, ववध् दीप्तो । मते, गजैः हृष्टैः पुप्लुवे वैगन मतेम् । मृक्
सर्पे भावि रूपम् ॥ १३

अभूवोप । उद्भावेन मयमङ्गुशैः अङ्गुशाङ्गु ३ इत्येवै वृक्षकृत निमित्तं पात्रिन ।
उद्भावेन मय ३ मोला बाङ्गि ३०२ पूनकिठिठे : पाङ्गिठे लजिन । ३०

मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः शिवाः सम्यग्ववाशिरे ।

अवामैः पुष्करैर्देहैः प्रसिदे चित्तवृत्तिभिः ॥ २४

अन्वयः । मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः, शिवाः सम्यक् ववाशिरे, अवामैः देहैः पुष्करैः चित्त-
वृत्तिभिः प्रसिदे ॥ १४

मस्तिनाथः । मृगा इति । ततः प्रचक्षतां तेषां मृगाः हरिणा-
दयः प्रदक्षिणं यथा तथा समुर्जम् । शिवाः क्रोशारश्च सम्यक्
ववाशिरै वामभागे चुकुजुर्त्यर्थः । वाशु शब्दकुत्सायाम् । अत्रामै-
दक्षिणैर्देहैर्देहावयवैरक्षिभुजादिभिः पुष्करं पश्यन्ते । भावे लिट् ।
चित्तवृत्तिभः प्रसेदं प्रसन्नम् । भावे लिट् । मरिष्यतामप्येषां
तादात्मिकावयवसूचितान्यतानि निमित्तानीति द्रष्टव्यम् ॥ १४

भरतः । मृगा इत्यादि । मृगाः प्रदक्षिणं समुर्जमं चक्रुः, च गती । शिवाः शृगालाः
सम्यक्तामपरिभ्रष्टा सत्या ववाशिरै शब्दं चक्रुः, वाशु शब्दे, वासुवपैति, अपभ्रष्टात्
मृगाशब्दः पुंश्च तादात्म्यं स्वीकृत्य एव । अत्रामैः दक्षिणैः, देहैः भुजादिभिः पुष्करं स्फुरितं
चित्तवृत्तिभिर्वापि प्रसेदं प्रसन्नं स्फुरति स्फूर्तिं चर्त्तन्, घटजो विषादो शरणं गतो प्रभूः
प्रसन्नोमाह । भावे इति पश्यम् ॥ १४

अनुवादः । यत्किञ्चिन्मृगमगच्छन्तं दक्षिणदिशि गच्छन्तं चक्रुः, वामभागे मृगा-
दयः क्रोशारश्च दक्षिणं चक्रुः वाशु शब्दं चक्रुः अत्रामैः दक्षिणैः देहैः भुजादिभिः पुष्करं स्फुरितं
चित्तवृत्तिभिर्वापि प्रसेदं प्रसन्नं स्फुरति स्फूर्तिं चर्त्तन्, घटजो विषादो शरणं गतो प्रभूः
प्रसन्नोमाह । भावे इति पश्यम् ॥ १४

प्राच्यम[अ]हिहिषाङ्क्रं प्रहस्तो रावणाज्ञया ।

द्वारं ररंह[ङ्ग]तुर्यास्यं महापार्श्वमहोदरौ ॥ १५

अन्वयः । प्रहस्तो रावणाज्ञया प्राच्यं द्वारम् अहिहिषाङ्क्रं, महापार्श्वमहोदरौ रा-
(द्वारं) ररंहतुः ॥ १५

मस्तिनाथः । प्राच्यमिति । ततः प्रहस्तो रावणाज्ञया प्राचि
भवं प्राच्यं द्वारं प्राग्द्वारम् । “द्युप्राग्—” इत्यादना यत् ।
अहिहिषाङ्क्रं अहितुं गन्तुमियेष । तत्रासक्तोऽभूदित्यर्थः ।
अहि मती इति धातोर्नुदात्तेनः सक्तास्त्रिव्याम्प्रत्यये क्त्वाऽनु-
प्रयोगः । इदं चानुमागम । “अजादाहेतायस्य” इति हेर्द्विवे-
चनम् । “न न्द्रः—” इति निषेधात् नकारस्य निषेधः । “पूर्व-
वसनः” । “अभ्यप्रत्ययवत् क्त्वाऽनुप्रयोगस्य” इति तड् ।
महापार्श्वमहोदरौ नाम रावसौ यस्यास्य दक्षिणं द्वारम् । “दित्य-
दित्यादित्य—” इत्यत्र ‘अमाञ्चेति वक्तव्यम्’ इति श्यप्रत्ययः ।
ररंहतुर्जम्मतुः । ररंह गती । इदित्वाद्गुम् ॥ १५

भरतः । प्राच्यं मेया इति । यमनेति द्विषा प्रहस्तो रावणाज्ञया प्राच्यं द्वारं पूर्वद्वारम्
अहिहिषाङ्क्रं गन्तुमियेष, अहिङ् गती सन् “अजादाहेतायस्य” इतीम् “स्यादौ नवद्वारेण राज-

लादेशः ई” इति वचनात् सन्प्रत्ययान्तो हिरिति द्विषभागस्यैव द्वित्वं, त्यानत्वादाम् । प्राच्या भवसिन्तं “ढवे कान्तं” इति णाः । महापात्रं महीदरोऽयाम् दाक्ष्यं हारं रुरहवुः, रधि गथाम । यमो दे-तः अस्त्यति “विकारसङ्ग” इत्यादिना णाः ॥ १५

अनुवाक । १०५ अत्राष्टादश पूरणावकाशं वाङ्मैत्रि चान्ति, महापात्रं महीदरो दे-तः अस्त्यति “विकारसङ्ग” इत्यादिना णाः ॥ १५

प्रयथाविन्द्रजित्प्रत्यगियाय स्वयमुत्तरम् ।

समध्यासिसिषाञ्चक्रे विरूपाक्षः पुरादरम् ॥ १६

अन्वयः । इन्द्रजित् प्रत्यक् (हार) प्रययो, स्वयं (रावणः) उत्तरम् (हार) इत्याय, विरूपाक्षः पुरादरं समध्यासिसिषाञ्चक्रे ॥ १६

मल्लिनाथः । प्रेति । अथेन्द्रजित् प्रत्यक् पश्चिमं हारं प्रययौ । स्वयं रावण उत्तरं हारमियाय । विरूपाक्षो नाम राज्ञः पुरादरं पुरमध्यं समध्यामिमिषाञ्चक्रे तदध्यासनासक्तोऽभूदित्यर्थः । आसः सन्नन्तास्त्रिव्याम्प्रत्यये कृजाऽनुप्रयोगः । पूर्ववत् तद्ध ॥ १६

भरतः । प्रयथावित्यादि । इन्द्रजित् प्रत्यक् पश्चिमं हारं प्रययौ, या ल गतो “यथातो डो” इति डौ, “टेलीपि डिति” इत्यालोपः । प्रतिपूर्वादङ्गतेः क्लिबन्तात् दिक्शब्दात् “दिग्-देशकालोऽस्तात्” इति सप्तम्याः सप्तात् तस्य लोपः, प्रतीच्या दिगीत्यर्थः । स्वयं रावण उत्तरं हारम् इयाय गतः, इण ल गतो “जिण्यन्तेत्” इति ब्रह्मो “स्वयोरियुवणे” इतीयः । विरूपाक्षः पुरादरं लङ्गान्प्रत्ययसिषाञ्चक्रे तदध्यासनासक्तोऽभूदित्यर्थः । आसः सन्नन्तास्त्रिव्याम्प्रत्यये कृजाऽनुप्रयोगः । पूर्ववत् तद्ध ॥ १६

अनुवाक । इन्द्रजित् प्रत्यक् पश्चिमं हारं प्रययौ, या ल गतो “यथातो डो” इति डौ, “टेलीपि डिति” इत्यालोपः । प्रतिपूर्वादङ्गतेः क्लिबन्तात् दिक्शब्दात् “दिग्-देशकालोऽस्तात्” इति सप्तम्याः सप्तात् तस्य लोपः, प्रतीच्या दिगीत्यर्थः । स्वयं रावण उत्तरं हारम् इयाय गतः, इण ल गतो “जिण्यन्तेत्” इति ब्रह्मो “स्वयोरियुवणे” इतीयः । विरूपाक्षः पुरादरं लङ्गान्प्रत्ययसिषाञ्चक्रे तदध्यासनासक्तोऽभूदित्यर्थः । आसः सन्नन्तास्त्रिव्याम्प्रत्यये कृजाऽनुप्रयोगः । पूर्ववत् तद्ध ॥ १६

शुश्राव रामस्तत्सर्वं प्रतस्थे च ससेनिकः ।

विस्फारयाञ्चकारास्त्रं बबन्धाय च बाणधौ ॥ १७

अन्वयः । रामः तत्सर्वं शुश्राव, ससेनिकः प्रतस्थे च, अस्त्रं विस्फारयाञ्चकार, अथ बाणधौ बबन्धाय च ॥ १७

मल्लिनाथः । शुश्रावेति । रामस्तत्सर्वं श्रुत्वेष्टितं शुश्राव । ससेनिकः प्रतस्थे च । अस्त्रं धनुर्विस्फारयाञ्चकार अधिष्यमाच-कर्षेत्यर्थः । “चिस्फुराणौ” इति वैभाषिकस्यात्वम् । गतमस्यत् । अथ बाणा धोयन्ते अनयोरिति बाणधौ इषुधौ । “कमेश्यधिकरणे च” इति घोः किप्रत्ययः । बबन्ध च पृष्ठे बद्धवांश्च ॥ १७

भरतः । श्यावत्यादि । श्यामलं रामः तत्सर्वं राक्षसं दूतद्वारा श्याव, यं गतो
गुप्तौ । द्वेनिकैः सहप्रतस्थे प्रसिद्धतः, स्या स्याने प्रपूर्वा गतिमाह 'प्रतिज्ञानिर्णय' इत्यादिना
मम । मेनायां समवेतीति "दधेकात्" इति णिकः । "मेनायां समवेता ये मेत्यास्तं
मेनिकाश्च ते" इत्यमरः । अन्व क्षुर्विष्कारयाच्चकार आरोप्याकृतवान्, स्फुर शि स्फूर्भो चले
त्रि "क्रोत्रोर्लोऽना निस्फुर" इति पवे उकारभ्यान् स्फुरधातो रूप वा, बाणधा तुण्वयश्च
बाणा धोयन्तं यदेति "ढाड्ड" इति किः ॥ १७

अश्रुदाद । राम से ममस्तु क्षमिनेन एवमैस्रेण अश्रुन करिरेन । ताश्र पत्र धनुके
बाणारोपण कारणा पृष्ठे तून्नेवध्न नैःशलेन । १७

ईक्षाञ्चक्रेऽथ सौमित्रिमनुजञ्चे बलानि च ।

नमश्चकार देवेभ्यः पणतल्पं मुमोच च ॥ १८

अन्वयः । अथ (रामः) सौमित्रिम् ईक्षाञ्चक्रो, बलानि च अनुजज्ञे, देवेभ्यः नमश्च-
कार, पणतल्पं मुमोच च ॥ १८

मल्लिनाथः । ईक्षामिति । स रामः सौमित्रिं लक्ष्मणभीक्षाञ्चक्र
ईक्षितवान् दृशेव योद्धमनुज्ञातवानित्यर्थः । ईक्षते लीटि "इजादंश्च
गुरुमतोऽनृच्छः" इत्यामप्रत्ययः । गतमन्वत् । बलानि चानुजज्ञं
योद्धुमिति शेषः । देवेभ्यो नमश्चकार अप्रतिबन्धेन जयार्थमहर्था मति
भावः । पणतल्पं मुमोच तत्स्थानात्प्रचलित इत्यर्थः ॥ १८

भरतः । ईक्षाञ्चक्र इत्यादि । राम, सौमित्रिम् ईक्षाञ्चक्र ददण, ईक्ष इ दृशेने-
'ईजादि' इत्याम् । बलानि मेत्यान च अनुजज्ञं अनुज्ञातवान् युधार्थेन्यान्, आ ग
बोधने उपसर्गपतिरूपकोऽयमनुजज्ञः, तेन "अनुजज्ञान्" इत्यादिना सं, क्रिया सौमित्रिं
बलानि च ईक्ष चक्रो अनुजज्ञं च । "अज्ञात्" इति म, शाब्दी प्राकाङ्क्षा शब्देन प्रपू-
र्यत इति कर्माविषयेऽपि कर्मानुक्ते, क्रिया अनुजज्ञ अनुज्ञातो रक्षण विभक्तिव्यत्ययेन
भावे रूपम् । देवेभ्यो नमश्चकार "शक्तार्थ" इत्यादिना चतुर्थी । ननु कथमथ उपपद-
विभक्तेः 'कारकविभक्तिर्नानुयमोति' ज्ञातवान् द्वितीया न स्यादिति चेन्न, अथ नमःशब्दस्य
वाचकत्वं तेनैव क्रजोऽन्वयात् द्वितीयाप्राप्ति, यदा तु कश्च प्रणामार्थत्वं नमःशब्देन द्योत्यते
तदा तस्यायात् द्वितीया । यथा—'वारायणं नमस्कृत्य' इत्यादि । पणतल्पं पल्लवरचितशय्या
मुमोच तस्याज । पणशालामिति कचिन् पाठः ॥ १८

अश्रुदाद । तदनश्रुतं राम लक्ष्मणके दृष्टि मःकठे गुहार्थे आऽन्व मिनेन एवमैस्रेण-
निगदके गुहार्थ आख्या मिनेन । ताश्र पत्र दिनि नेवडागिगके अथाव करिरेन तूणवया
ताश्र करिरेन । १८

चकासाञ्चक्रुत्तस्युर्नेदुरानश्रिरे दिशः ।

वानरा भूधरान् रघुर्वभञ्जुश्च ततस्तहन् ॥ १९

अन्वयः । ततः वानराः चकासाश्चक्रुः । उत्तम्यः नेदः, दिशः आनशिरं, रुधिरान्
वैधुः, तदन् वमञ्चुः च ॥ १८

मल्लिनाथः । चकासांचक्रुगिति । ततोऽनुज्ञानानन्तरं वानरा-
श्चकासांचक्रुः रणरागाद्रेजुरित्यये । चकास् दीपो । लिटि 'कास्य-
नेकाव इति वक्तव्यम्' इत्याम्प्रत्ययः । उत्तस्थुर्नात्यताः । ऊर्ध्वकर्म-
त्वाच्च तद्ध । नेदुश्चिह्नं डिरे, दिश आनशिरं व्यापुः । अशू
व्याप्ती । "अश्रोतिश्च" इति दोषाभ्यामादत्तरस्य मुडागमः । भूधरान्
रुधिररुधिरानुरित्यर्थः । "राधो हिंसायाम्" इत्येत्वाभ्यासलोपी ।
तरुन् वमञ्चुश्च ॥ १८

भरतः । चकानामिति यादः । ततोऽनन्तरं वानराः चकासाश्चक्रुः चकास् "दीपो
"। 'जादि' इत्याम् अनिज्ञात्वात् । उत्तम्यः उत्थिताः, नेदः, नदं स्थितीनां । दिश आन-
शिरं व्यापुर्बलिं स्म, अशू ऊ न व्याप्तिसंज्ञकौ, "स्यान्नादादृताद्यश्रीः" इति खेर न । भूधरान्
वैधुः "उन्मृतिनात्", राधौ मिहौ अस्य हिना- "तृफन" इत्यादिना पञ्च आत एत्वं स्त्रिलो-
पश्च । तरुश्च वायुः, भञ्जा घौ मोटते "सात् व्यापिन्" इति पञ्च कित्वाभावान् नलो-
पभावः ॥ १८

अभ्युपगमः । तादृशं वा वानरगणं तत्रात्र विराजमानं दृष्ट्वा । आगतादिभिर्दृष्टेन दृष्टिवा
यं कश्चित् कश्चित् छात्रदिके व्यापः पङ्क्तिः । पश्चिन्ताको दृष्टपङ्क्तिः एव उक्तं नक्त
दृष्ट कश्चित् नागिनः ॥

ददाल भूर्नभो रक्तं गोष्यदग्रं ववर्ष च ।

मृगाः प्र[रुष्टयु]सुसुवुर्वामं खगाश्चकुविरेऽशुभाः ॥ २०

अन्वयः । भुः ददाल, नभः गोष्यदग्रं रक्तं ववर्ष च, मृगाः वानं प्रसुसुवुः, खगाः
अशुभाः चुकुविरे ॥ २०

मल्लिनाथः । अयास्य दुर्निमित्तान्याह—ददालेति । भूर्ददाल
दलिता, नभश्च गोष्यदं पूरयित्वा गोष्यदग्रम् । "वर्षप्रमाणं कुलाप-
सास्यान्यतरस्यम्" इति पूरणं मुलप्रत्ययः ऊकारलोपश्च । रक्तं ववर्ष ।
मृगा हरिणा वमं प्रदक्षिणं प्रसुसुवुर्जम् । भोहस्युवद्ध । खगाः
पाक्षिणोऽशुभाः प्रतिकूलश्चकुविरे चुकुञ्च । कु शब्दे । पूर्व-
वदादेशः ॥ २०

भरतः । ददालेति यादः । रामलक्ष्मणयोः नागयोगवन्धनसूचनार्थम् अमङ्गलं शोक-
द्वयं उच्यते । भूमिददाल दल नि मेः । नभ आकाशं गोष्यदं पूरयित्वा रक्तं ववर्ष

इषु सीचने इषु चेत्, चकारात् सीचने, पुरो आध्यायने इत्यस्यात् वर्षप्रमाणे ज्ञाणम् कर्त्तव्यमिति परः । स्मरते गोपदं प्राति पुरयतीति गोपदप्रं रक्तस्य विशेषणं, गोपद-
पुरणेनेव रक्तवर्षप्रमाणं गम्यते । प्रा त् पूर्णं “हनजनात्” इति डः । स्या वासं दिग्भासं
प्रसृष्टपुर्यतेः, लृ खपो गत्याम् । अशुभाः खगा उलूकादयः चतुर्विंशं कुङ्कुमम् । अशुभ-
मिति पाठे—क्रियाविशेषणम् ॥ २०

अशुवारः । उच्यते लूनिविरोधं इहेतु नाग्निन, नरुद्राग्नौ गोपदपूर्णं कविषा वृद्धवृष्टि
कविरन, भृगुकूल अतिकूल विरुद्रन कविरेविल, एवम् पाङ्कगण अमुक्त व्रत कविर । २०

उल्का ददृशिरि दीप्ता रुक्वुश्चाशि[वं]वाः शिवाः ।

चक्ष्माये च महौ रामः शशङ्क चाशुभागमम् ॥ २१

अन्वयः । दीप्ताः उल्काः ददृशिरि, शिवाः अशिवाः रुक्वुः, महौ चक्ष्माये च, रामः
अशुभागम च शशङ्क ॥ २१

मल्लिनाथः । उल्का इति । दीप्ता उल्का ददृशिरि दृष्टाः ।
अशिवाः अशुभाः शिवाः क्रीष्टारख रुक्वुश्चक्रुः । महौ चक्ष्माये
चक्ष्मे । क्ष्मायी विधूननं । रामश्चाशुभागममनिष्टागमं शशङ्क ॥ २१

भरतः । उल्का इत्यादि । दीप्ता उल्का दृश्यन्त आ, शिवाः शगलाः अशुभं रवं
चक्रुः, अशुभा इति पाठ—अनिष्टा इत्यर्थः, अशुभमिति क्वचित् पाठः । रुक् च ध्वनौ ।
महौ चक्ष्माये कम्पता, क्ष्मायूङ् विधूनने । रामस्य अशुभस्वागमनं शशङ्कं शङ्कितवान्,
अकुशलदर्शनेन पथ्याकुलत्वात् । शङ्क इ वासशङ्कयोः ॥ २१

अशुवारः । उच्यते उल्का देवा विल, भृगु-गण अमुक्त व्रत क व्रत, पृथिवी नापिउत नाग्निन,
ताइ.उत वानरुद्र वानरुद्र नापिउत नाग्निन । २२

रावणः शशुवान् शत्रून् राक्षसानभ्युपेयुषः ।

स्वयं युयुत्सयाश्चक्रे प्राकाराये निर्षादवान् ॥ २२

अन्वयः । रावणः राक्षसान् अभ्युपेयुषः शत्रून् शशुवान्, प्राकाराये निर्षादवान्, स्वयं
युयुत्सयाश्चक्रे ॥ २२

मल्लिनाथः । रावण इति । रावणो राक्षसानभ्युपेयुषो योद्धु-
मभ्युपगतान् शत्रून् शशुवान् शत्रुतवान् प्राकारायेऽपिदवान् प्राका-
रापरि स्थितः । क्षसोराप लिडादेशत्वात् तदन्तानां प्रयोगः ।
स्वयं युयुत्सयाश्चक्रे योद्धुमिच्छावतश्चक्रे । प्रोत्साहयन् योधयामासे-
त्यर्थः । युधेः सन्नन्ताङ्गट आम्प्रत्यये पूर्ववत्तङ् ॥ २२

भरतः । रावण इत्यदि । रावसान् युनेयुषोऽभिमुखमुपगतान् श्वन् रासादीन् युयुषान् रावणः स्वयं पाकारस्याये निषण्णः सन् रावसान् यीरुमिच्छां कारयन्मास । युध्यो ह् युद्धे सन् जिः आम्, इण यनौ “ठीपमवत्” इति क्लृप्तः, वनोर्घसेकादिनात” इति डम्, “यिषोऽच्यो” इति यः, “जिः किति” इति दीर्घ, “वसोर्वसेम्” इति डमसहितस्य षस्य सत्वं सट्ः कसौ “तृफल” इत्यादिना अत एत्वं त्विषोपय ॥ २२

अनुवाक । शक्र युद्धेन कृत्वा नाकमपूरीकृत उपश्रित लुम्बिना रावण श्वसः प्राचीरेव उपग्न वनिना वाक्कमिन्द्रक युक्ताऽऽशौ कविते अयुक्ते ॥ २२

निरासू राक्षसा बाणान् प्रजहुः शूलपट्टिगान् ।

अमौश्च बाह्याचक्रः पाशैरा[श्चा]चक्रषुस्ततैः ॥ २३

अन्वयः । राक्षसाः बाणान् निरासुः शूलपट्टिगान् प्रजहुः, असौ च बाह्याचक्रः, ततैः पाशैः आचक्रुः ॥ २३

मल्लिनाथः । निरासुरिति । अथ राक्षसा बाणान् निरासुः परेषुः चित्तिषुः । “अत आटः” इत्यभ्यामदीर्घः । शूलपट्टिगान् प्रजहुः प्रायुञ्जतेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् । “जातिरप्राणि-
नम्” इत्येकवद्भावाकरणं चिन्त्यम् । असौ खड्गान् बाह्याचक्रुः प्रवर्त्तयामासुः प्रायुञ्जतेत्यर्थः । ततैः प्रसारितैः पाशैराचक्रषु राक्षस-
वन्तश्च । अपिप्लुटः किञ्चान्न गुणः ॥ २३

भरतः । निरासुरन्त्यादि । राक्षसा बाणान् निरासुः चित्तिषुः, असु इच्छेपे । शूल-
पट्टिगान् प्रजह् जतोरुपरि त्यक्तवन्तः, ओ हाक् त्यागे । शूलानि च पट्टिग इति इतरै-
तरदन्तः, परं तु शूलसहितः पट्टिगा इति शाकपार्थिवादिः इन्ने हि अप्राण्यजातेत्वात् नप-
सकल स्यात् इत्याहुः । असौ खड्गान् बाह्याचक्रुः वडे औ प्रापये जिः । ततैर्विस्तृतैः
पाशैः आचक्रुः आचक्रवन्तः । कथी आलुषि । २३

अनुवाक । अनश्वर वाक्कमिन्द्रा वाक् निष्कण कविते, नूनं च पट्टिग अथ तांश कविते,
नटं च बाह्याचक्र एव विस्तृत पाशं चक्र आकषण कविते वाणि । २३

भल्लैश्च विभि[वि]दुस्तीक्ष्णैर्वि[वि]धुस्तोमरैस्तथा ।

गदाभिश्चूर्णयांचक्रुः शि[र]तेश्चक्रैश्च चिच्छिदुः ॥ २४

अन्वयः । तीक्ष्णैः भल्लैः च विभिदुः, तथा तोमरैः विविधुः, गदाभिश्चूर्णयाचक्रुः, शितैः
चक्रैः च चिच्छिदुः ॥ २४

मल्लिनाथः । भल्लैरिति । तीक्ष्णैर्भल्लैः क्षुद्रिदलफलेर्वाणैर्विविधुः
प्रजह् इत्यर्थः । व्यधेलिति “ग्रहिज्यावयि—” इत्यादिना संप्रसा-

रणम् । तथा तोमरेर्बिम्बदुर्विदारयामासुः । गदाभिखूण्यांचक्रुः ।
सत्यापाद्दिष्यन्तात् लिख्यन्मत्ययः । चक्रैः शिराश्चिच्छिदुः ॥ २४

भरतः । भङ्गेरित्यादि । राक्षसाः तोम्रैः भक्तैः बिम्बैः, बिम्बिर्भभीभिदि । तथा
तोमरे, विविधः अथ्यो ताङ्गे व्यययर्हेति खर्जि, “यहस्वपादी” इति प्रकृतर्जि । गदाभिः
खूण्यांचक्रुः खूणितवन्तः, खूणं क् षेपि खूणं इत्यादा नः, “कृत्याख्यानु जिः” इति जिः ।
शितैः तीक्ष्णैः चक्रैः चिच्छिदुः किदि रौ ड् ऊर्दं ॥ २४

अनुवाच । राक्षसेषां तीक्ष्णं उल्लंघनं अश्ववारा विगोचनं, तेषां च अश्वे विक्रं, गदांश्चार्त्तं एवं
माणितं हक्राश्ववारा हरेन कविते भाषितम् । २४

वानरा मुष्टिभिर्जघ्नददंशुर्दशनैस्तथा ।

निरासुश्च गिरींस्तुङ्गान् द्रुमान् विचक्रुस्तथा ॥ २५

अन्वयः । वानराः मुष्टिभिः जघ्नुः, तथा दशनैः ददंशुः, तुङ्गान् गिरीन् च निरासुः
तथा द्रुमान् विचक्रुः ॥ २५

मञ्जिनाथः । राक्षसयुद्धप्रकारमुक्त्वा वानरयुद्धप्रकारमाह—
वानरा इति । वानरा मुष्टिभिर्जघ्नुः राक्षसानिर्नाति शेषः । “गम-
हन—” इत्युपधालोपः । तथा ददनैर्ददंशुर्ददंशुवन्तः । तुङ्गान्
गिरीन् निरासुः चित्तिपुः । असु क्षेपणे । भेरुम् । “अत आटेः”
इत्यभ्यासदोषः । तथा द्रुमान् विचक्रुर्विचित्राक्षपुः । “चच्छत्यु-
ताम्” इति गुणः ॥ २५

भरतः । वानरा इत्यादि । एवं राक्षसेषु युध्यमानेषु वानरा मुष्टिभिः जघ्नुः, हतवन्तः
राक्षसानिर्नाति शेषः, हन लो गतो वधे “हनगम्” इत्युलोपः । तथा ददनैः ददंशुः दशनैश्च ।
दशनैश्च दशनैः तुङ्गान् उच्चान् गिरान् निरासुः क्षेपवन्तः, तथा द्रुमान् उच्चान् विचक्रुः
विचित्रवन्तः, कृ श विक्षेपे क्षती णः “क्षितुव्याम्” इति णः ॥ २५

अनुवाच । वानरेषां राक्षसविभक्तं मुष्टिवारा अश्वरश्च पशु वारा पशुन कर्त्तव्यं, युद्धे
अश्वश्च एवं प्रकीर्तं युक्तं निष्केप कर्त्तव्यं भाषितं भाषितम् । २५

लाङ्गूलैर्लीठिड्यांचक्रुस्तलैर्निन्युश्च संचयम् ।

नावेश्च चक्रतुः क्रुद्धाः पिपिषुश्च क्षितौ बलात् ॥ २६

अन्वयः । क्रुद्धाः (ते वानराः) लाङ्गूलैः लोड्यांचक्रुः, तलेषु संचयं निन्युः नक्षे-
षु चक्रुः, क्षितौ बलात् पिपिषुः च ॥ २६

मञ्जिनाथः । लाङ्गूलैरिति । ते वानराः क्रुद्धा लाङ्गूलैः पुच्छै-

लोड्यांचक्रु पुच्छे रावे टां संमन्युरित्यर्थः । अस्मादां प्रत्ययः । तलैः
करतलाघातं च संक्षयं निन्युरमैषुः । नखैश्च चकतुश्चिच्छिदुः । कृतो
छेदने । लिटः किच्चाह्, णप्रतिषेधः । बलात् क्षितौ पिपिषुर्गुण्या-
मासुः ॥ २६

भरतः । लाडू लैरित्यादि । वानराः लाडू लैः राक्षसान् ताडितवन्तः । कुठ वादिवदित्यत्र
वादिवदिति कुठधातोरर्थे प्रतीयान्ते लपधानि स्यत्यर्थः । “धातवी हन्तिभाषार्था अकितौ वा
पुरादयः” इत्युक्तेः स्वार्थे णि । तः अपेक्षेयं सङ्गर्थं निन्युः प्रापितवन्तः, यौ च प्रापये
शुभ्रोरित्यादिना यत्वम् । नखैरपि चकतुः । शौ श्र प च्छिदि, कुठ्ठाः सन्तः बलात् क्षितौ
पिपिषुः धौ पिप् ल चूर्णजे ॥ २६

अनुरागः । एव ताडितं कुठ इडेण लङ् लुण्ण इडाईशा भाद्रिन, छेपटांवाठे वध, नखा-
वाठे छिन्न छिन्न एषः शुद्धिकाय फेनिका ह्यर्ष विहर्ष करिष्ठ नागिनेन । २७

सम्बभुवुः कबन्धानि प्रोक्षुः शोणिततोयगाः ।

तेरुर्भटास्यपद्मानि ध्वजैः फेनैरिवावभे ॥ २७

अन्वयः । कबन्धानि सम्बभुवुः, शोणिततोयगाः प्रोक्षुः, भटास्यपद्मानि तेरुः, ध्वजैः
फेनैः इव आवभे ॥ २७

मल्लिनाथः । समिति । कबन्धान्यपसूर्ध्वकलेवराणि सम्बभुवुः
सम्भृतानि । भवतीर्लिटि भेरुमि “भुवी वुष्कुड्सिटोः” इति वुगा-
भमः । शोणिततोयगा रक्तापगाः प्रोक्षुः प्रावहन् । “प्रावहः” इति
परस्मैपदम् । वर्ह्यर्जादित्वात् संप्रसारणे हिर्भावः । “संप्रसारणाच्च”
इति पूर्वरूपत्वे सवर्णदोषः । भटानामास्यपद्मानि तेरुस्तत्र प्रवन्ते
स्म । “तृफलभजत्रपञ्च” इत्येत्वाभ्यासलोपो । ध्वजैः फेनैरिवावभे
भातम् । भातर्भावे लिट् ॥ २७

भरतः । सम्बभुवुरित्यादि । कबन्धानि सम्बभेभुः सम्भृतानि, भू सतायां “भुवो वन्
डोव्यचि” इति वन् भुवोऽङ् व्याप्तिरिति खेरङ् । “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपसूर्ध्वकलेवरम्”
इत्यमरः । रक्तनद्यः प्रोक्षुः प्रवहन्ति स्म, प्रहता इत्यर्थः । वही जी प्रापये ऐदित्वात्
यज्ञादिः “व्यथयङ्” इत्यादिना खेजिः “यञस्वपाथी.” इति मूलस्य जिः । भटानां वीधानां
सुखपद्मानि अत नद्यां तेरुः प्रवन्ते स्म, तृ तरेऽभिभवे प्रुत्याम् कृतो चः “तृफल” इत्यादिना
एत्वं विलोपोऽपि । पतितैः ध्वजैः तत्र नद्यां फेनैरिव आवभे श्रीभितम् । भा ख व दीवी
भावे रूपम् ॥ २७

अनुरागः । शोमनस्य वपुः कुठ इडेण लङ् लुण्ण इडाईशा भाद्रिन, छेपटांवाठे वध, नखा-
वाठे छिन्न छिन्न एषः शुद्धिकाय फेनिका ह्यर्ष विहर्ष करिष्ठ नागिनेन । २७

रक्तपङ्के गङ्गाः सेदुर्न प्रचक्रमिरे रथाः ।

निममज्जुस्तुरङ्गाश्च गन्तुं नोत्सेहिरे भटाः ॥ २८

अन्वयः । रक्तपङ्के गङ्गाः सेदुः, रथाः न प्रचक्रमिरे, तुरङ्गाः च निममज्जुः, भटाः गन्तुं न उत्सेहिरे ॥ २८

मङ्गिनाथः । रक्तेति । रक्तपङ्के पङ्कीभूतरक्ते गङ्गाः सेदुः सखा मन्वा इत्यर्थः । रथा न प्रचक्रमिरे गन्तुं न शक्ताः । “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति तड् । तुरङ्गाश्च निममज्जुर्निमन्वाः । भटाः पदातयश्च गन्तुं नोत्सेहिरे न शक्नुवन् इत्यर्थः । “अत एकहस्त—” इत्येवाभ्यासलोपी । “शकष्टुष—” इत्यादिना तुमुन् ॥ २८

भरतः । रक्तपङ्क इत्यादि । रक्तानां पङ्के गङ्गा इति नः सेदुः चमसादं प्रापुः, षट् लो विषादे शरवे गत्याम् । तत्र रथा अपि गन्तुं न शक्ताः, क्रमु गतौ, “प्रोपादारभ्य” इति मन् । तुरङ्गाश्च तत्र निमग्नः मसृजौ च द्वे खानि “अपहसीः” इति सख इत्ये सुबु- भिषुज्ञात् । भटा योवा गन्तुं न उत्सेहन्ते च, सहेः “उफल” इत्यादिना एत्वं, खेर्लोपः च ॥ २८

अभूवाव । हस्तौगुनि वक्रपङ्के अवसन्न इहेन, वथ छलिन ना, अवगुनि ७ ड्रविश गेन, सूत्ररां मैत्रगण आत्र अग्रसत्र इहेते पात्रिन ना । २८

कोट्या कोट्या पुरदारमेकैकं रुधे द्विषाम् ।

षट्त्रिंशद्वरिकोट्यश्च विवत्रुर्वानराधिपम् ॥ २९

अन्वयः । द्विषाम् एकैकं पुरदारं कोट्या कोट्या रुधे, षट्त्रिंशत् हरिकोट्यः तु वानराधिपं विवत्रुः ॥ २९

मङ्गिनाथः । कोट्येति । द्विषां सम्बन्धि एकैकं पुरदारम् । “एकं बहुव्रीहिवत्” इति द्विर्भावः सुलोपश्च । कोट्या कोट्या हरीणामेकैकया कोट्या इत्यर्थः । वीप्सायां द्विरक्तिः । रुधे रुधम् । अवशिष्टाः षडुत्तरास्त्रिंशत् षट्त्रिंशत् हरिकोट्यस्तु वानरा- धिपं सुग्रीवं विवत्रुः परिवत्रुः, वृणोतीर्लिटि भेदसि यथादेशः ॥ २९

भरतः । कोट्येत्यादि । द्विषां राक्षसानाम् एकैकं पुरदारं वानराणां कोट्या कोट्या रुधे रुधं, रुधिर्षो नि आहती कर्मेणि ठी । षट्त्रिंशद्वरिकोट्यः वानराधिपं सुग्रीवं विवत्रुः आहूतवन्, उ अ इती संख्यामात्रादित्यात् कोट्येकैकवचनं वीप्सायां द्वित्वं लोकावः विवत्रुः ॥ २९

अश्वान । मङ्गलग्नेष्वेक एकौ गुरवाश्च कोटौ कोटौ वानरे अश्वक
कन्निक, अग्नौ हस्तिनकोटौ वानर कर्णराज (श्रीवत्क) वेदेन कन्निका
वर्द्धन । २०

तस्तनुर्ज्ज्वलुर्मम्लुर्जम्बुर्लुलुठिरे क्षताः ।

सुमूर्च्छूर्ववमू रत्नं तद्वपुश्चोभये भटाः ॥ ३०

अन्वयः । उभये भटाः क्षताः तस्तनुः, ज्ज्वलुः, मम्लुः, जम्बुः, लुलुठिरे, सुमूर्च्छुः,
रत्नं ववमुः, तद्वपुः ॥ ३०

मन्निनाथः । तस्तनुरिति । उभये भटाः कपिराक्षसवीराः
क्षताः परम्पराहताः सन्तः तस्तनुर्वेदनया चुक्रुशुः । स्तन शब्दे ।
ज्ज्वलुः क्रोधाज्ज्वलिताः । मम्लुरङ्गशेथिष्वं गताः । जम्बुर्द्विष्यं
गताः । लुलुठिरे क्षतौ लुठिताः । सुमूर्च्छूर्मूर्च्छिताः । रत्नं ववमु-
र्वमन्ति स्म उद्गिरन्ति स्म । वमु उद्गिरणे । “न शशददवादिगुणा-
नाम्” इत्येत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधः । तद्वपुस्तृषिताश्च । गुणप्रति-
षेधः ॥ ३०

भरतः । तस्तनुरित्यादि । उभये भटा रामरावणसम्बन्धिनः क्षताः सन्तः सनन्ति अ ।
स्तन मि शब्दे, ज्ज्वलुः कोपेन इत्यर्थात् ज्वलन् चलत्विधौ । मम्लुः स्त्रै कान्तिरुचये जम्बुः
स्त्रै क्रमे । लुलुठिरे भूमौ लुठन्ति अ । सुमूर्च्छुः मोह गताः, मूर्च्छा संमोहे चक्षुष्ये ।
सुसुहुरिति क्वचित्पाठः । रत्नं ववमुः वमन्ति अ । दु वमु उद्गिरणे, दूफलेत्यादिना
विभावया एवं खिलोपश्च तदभावश्चे ह्यपमिदम् । तद्वपुः दृष्ट दृष्टि दृष्ट पिपासा । तद्वसु-
रिति पाठे—वासं गताः । वस्य भये । उभये इति सङ्ख्ययुद्धमुक्तम् ॥ ३०

अश्वान । उक्तं पक्षे वीरगण परम्परा कृत इत्युक्तं शोकार्थं करिउ
नागिन, क्रोधेऽग्निना उठिन, ताहापेन अश्वशुभं शिथिलं । ताहापेना
विश्वं हरेत्ता दूतने लुठित हरेते नागिन, श्रुतिं उ वृषार्थं हरेत्ता वरुणवमन
करिग । ३०

सम्पातिना प्रजङ्घोऽथ युयुधेऽसौ द्रुमाहतः ।

चकम्पेऽतीव चुक्रोश जीवनाशं ननाश च ॥ ३१

अन्वयः । अथ प्रजङ्घः सम्पातिना युयुधे, असौ द्रुमाहतः अतीव चकम्पे, चुक्रोश,
जीवनाशं ननाश च ॥ ३१

मङ्गिनाथः । एवं तुमुलयुद्धसुक्ता इन्द्रयुद्धमाह—सम्पाति-
नेति । अथ सङ्कलयुद्धानन्तरं प्रजङ्गो नाम राक्षसः सम्पातिना
नाम वानरेण सह युयुधे युध्यते स्म । असौ प्रजङ्गो द्रुमाहतीऽतीव
चक्रम्पे, चुक्रोश चक्रन्द, जीवो नष्टो जीवनाशं ननाश । “कर्त्रो-
र्जीविपुरुषयोर्नाशिवहोः” इति णमुल्प्रत्ययः । गतमन्यत् ॥ ३१

भरतः । सम्पातिनेत्यादि । प्रजङ्गनामा राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह युयुधे
युद्धं कृतवान्, युध्योऽयुद्धे । असौ प्रजङ्गः द्रुमाहताः सन् चक्रम्पे कपिञ्चलास्ति । अतीव
अरुणं चुक्रोश अर्धं चकार, क्रुश जी रोदे इती । जीवनाशं ननाश जीवन् सन् नष्टः ।
नश् च यू नाशं कर्तृदपाञ्जीवाशयो गताये चमिति परः । स्वमते जीवन्त्य नाशोऽदभ्यन्तं
ब्रह्मादिति नाशक्रियाविशेषणम् ॥ ३१

अशूबाद । युद्धेन युद्धेन पत्र प्रजङ्गव राक्षस वानर सम्पातिन महिष्ठ बाह
युद्ध करिष्ठोऽह्म, पत्रे मे द्रुमाहत हरेरा अतिभय कम्पन उ द्रोहन करिष्ठे
करिष्ठे प्रागताग करिण । ३१

उच्चस्नाते नलेनाजौ स्फुरत्यतपनाच्चिषी ।

जम्बुमालो जहौ प्राणान् याव्वा माकृतिना हतः ३२

अन्वयः । नलेन आजौ स्फुरत्प्रवपनाच्चिषी उच्चस्नाते, जम्बुमाली माकृतिना याव्वा
हतः (सन्) प्राणान् जहौ ॥ ३२

मङ्गिनाथः । उदिति । अथ नलेन वानरेण आजौ रणे स्फुरती
ये प्रतपनस्य राक्षसस्य अच्चिषी नेत्रे ते उच्चस्नाते उत्स्नाते उत्पा-
टिते । स्वमतेः कर्मणि लिट् । “गमहन्—” इत्यादिनोपधात्तोपः ।
जम्बुमालो नाम राक्षसो माकृतिना हनूमता कर्षा याव्वा करणेन
हतः सन् प्राणान् जहौ तत्याज । जहातेर्लिट् । “आत औ णसः”
इत्यौकारादेशः ॥ ३२

भरतः । उच्चस्नाते इत्यादि । नलनाम्ना वानरेणाजौ युद्धे स्फुरतः प्रतपननाम्ना
राक्षसस्य अच्चिषी अच्चिषी उच्चस्नाते उत्स्नाते, स्नान् विदारे कर्मणि रूपं “हनगन्” इत्या-
त्तोपः । जम्बुमाली राक्षसी माकृतिना हनूमता याव्वा प्रकरेण हतः सन् प्राणान् जहौ
त्यक्तवान् । ओ हा वि त्यागे ॥ ३२

अशूबाद । युद्धेन नल अतिभय राक्षसेन जाज्जलमान चक्रुर्वा उद्गताटित
करिण । अशूबाजो राक्षस हनूमानेन पावाणावाते आहत हरेरा प्रागताग
करिण । ३२

मित्रघ्नस्य प्रचक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।

सुग्रीवः प्रघ[सं]णं ने[भि]हे बह्वन् रामस्ततर्द च ॥ ३३

अन्वयः । विभीषण मित्रघ्नस्य अङ्गं गदया प्रचक्षोद, सुग्रीवः प्रघसं नेहे, रामः बह्वन् ततर्द च ॥ ३३

मङ्गिनाथः । मित्रेति । विभीषणो मित्रघ्नस्य नाम राक्षस-
स्याङ्गं शरीरं गदया प्रचक्षोद संचूर्णयामास । सुग्रीवः प्रघसं नाम
राक्षसं नेहे जघान । एह हिंसायाम् । अनुदात्तेत्वात्तद्ध । रामश्च
बह्वन्स्ततर्द जघान । तर्द हिंसायाम् ॥ ३३

भरतः । मित्रघ्नस्येत्यादि । विभीषणो गदया मित्रघ्नस्य राक्षसस्य अङ्गं प्रचक्षोद
चूर्णयामास, च धी क्षुद्रि च्छत् संपेषणम् । सुग्रीवः प्रघसं राक्षसं नेहे जघान । नभतुभ
लुब्धेति चकारात् हिंसे लुब्धो भिरप्यनुबन्धो । रामश्च बह्वन् राक्षसान् ततर्द जघान,
तर्द हिंसे लुब्ध धिर्नादरे इत्यस्य वा रूपम् ॥ ३३

अश्वत्थाम । विभीषण गदायाते मित्रघ्न राक्षसस्य शरीरं चूर्णविचूर्ण करिणेन ।
सुग्रीव अघणक वध करिणेन, रामऽस्तु अनेक राक्षस निहत करिणेन । ३३

वज्रमुष्टे विशिष्टेष मैन्देनाभिहतं शिरः ।

नीलश्वकर्त्त चक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् ॥ ३४

अन्वयः । मैन्देन अभिहतं वज्रमुष्टे शिरः विशिष्टेष, नीलः निकुम्भस्य स्फुरत्शिरः
चक्रेण चकर्त्त ॥ ३४

मङ्गिनाथः । वज्रेति । मैन्देन वानरेणाभिहतं वज्रमुष्टेनाम
राक्षसस्य शिरो विशिष्टेष विशिष्टम् । नीलो नाम वानरो
निकुम्भस्य स्फुरच्चलत् शिरश्चक्रेण चकर्त्त चिच्छेद ॥ ३४

भरतः । वज्रमुष्टेरित्यादि । वज्रमुष्टेः राक्षसस्य शिरो मैन्देन वानरेणाभिहतं सत्
विशिष्टेष विशिष्टं, श्लिषी य लुजि श्लेषे, विपूर्वः पृथग्भावमाह । नीलो वानरो निकुम्भस्य
राक्षसस्य स्फुरत् शिर दीयेन चक्रेण चकर्त्त चिच्छेद, कृतो छेदने ॥ ३४

अश्वत्थाम । मैन्ध वानर कर्तुम् आहत वज्रमुष्टि राक्षसस्य मण्डकटी विधुक्त
हहेन, नीलवानर चक्राक्षेण धारा निकुम्भ राक्षसस्य कम्पमान मण्डकटी कर्त्तन
करिण । ३४

विरूपाक्षो जहै प्राणैस्तृढः सौमित्रिपत्रिभिः ।

वि[प्र]मोचयाञ्चकारासून् द्विविदस्त्वशनिप्रभम् ॥३५

अन्वयः । विरूपाक्षः सौमित्रिपत्रिभिः तृढः प्राणैः जहै, द्विविदः तु अशनिप्रभं असून् विमोचयाञ्चकार ॥ ३५

मन्त्रिनाथः । विरूपेति । विरूपाक्षो नाम राज्ञसः सौमित्रि-
पत्रिभिल्लक्षणबाणैस्तृढः हिंसितः । तृढः हिंसायामिति तौदादि-
कात् कर्मणि क्तः । ऊदित्वात् “यस्य विभाषा” इति निष्ठायामिद-
प्रतिषेधः । टत्वटुत्वढलोपाः । प्राणैः कर्तृभर्जहे त्यक्तः । जहातेः
कर्मणि लिट् । द्विविदस्तु अशनिप्रभं नाम राज्ञसमसून् विमोच-
याञ्चकार तं जघानेत्यर्थः । अत्र आण कर्तुः कर्मेत्वं चिन्त्यम् ॥ ३५

भरतः । विरूपाक्ष इत्यादि । सौमित्रेः पत्रिभिः बाणैः तृढो जतो विरूपाक्षः प्राणैः
जहै त्यक्तः । ओ हा लि त्यागि, कर्मणि रूपं, तृढ ध ज हिसे क्तः, हो दः “ढभातयीः” इति
ध., “ट्रभिः” इति टः, “द्वौट्रि” इति ढलुक् ; तत्र ञकारवर्जनात् न दीर्घः । द्विविदो बानरः
अशनिप्रभं राज्ञसम् असून् प्राणान् प्रमोचयाञ्चकार त्याजितवान् । तुञ लृ ष प औ लोके
जान्तः । अत्र सुबन्मोचनपूर्विकायां गतौ वर्णमानत्वेन “घोऽजौ जेः” इत्यादिना प्रयोज्यस्य
कर्मत्वयोगेवभावाद्वा, आपिशलिस्तु “गत्यर्थादिषु कर्मैव लोखाद्यादिषु कर्णता ।” ॥ ३५

असूवाप । मन्त्रेणैव वागेन विद्वद्दृष्ट्या विक्रमात्क मन्त्रिण । द्विविदं बानरं
जघनिश्रुतं त्राक्मेव श्रागं बाहिरं करिण । ७६

गदा शक्रजिता जिघ्ये तां प्रतीयेष वालिजः ।

रथं ममन्य सहयं शाखिनास्य ततोऽङ्गदः ॥३६

अन्वयः । शक्रजिता गदा जिघ्ये, तां (गदा) वालिजः प्रतीयेष, ततः अङ्गदः अत्र
(इन्द्रजितः) सहयं रथं शर्तखना ऽर्जय ॥ ३६

मन्त्रिनाथः । गदेति । शक्रजिता इन्द्रजिता गदा जिघ्ये
प्रजिघ्ये प्रहिता प्रयुक्तेत्यर्थः । हिनोतेः कर्मणि लिट् । “हैरचङि”
इति कुत्वम् । “परनेकाचः—” इति यणादेशः । तां गदां वालिजो-
ऽङ्गदः प्रतीयेष प्रतिजग्राह । इषेर्लिटि “अभ्यासस्त्रासवर्णे”
इतीयङादेशः । ततो गदाप्रत्येषणान्तरमङ्गदोऽस्येन्द्रजितः सहयं
साखं रथं शाखिना वृक्षेण ममन्य पिपेसेत्यर्थः । मन्येः क्रैयादि-
काङ्क्षिद् ॥ ३६

भरतः । गदेत्यादि । इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रेषिता, ईषिण वईनेमतौ, “हेः स्नेहनाडि
चिः” “श्रुधोः” इत्यादिना यत्वम् । बालिजोऽङ्गदः तां गदां प्रतीयेष जयाङ्, इषेः
“वैश्वीरिप्रवर्णे” इति इय् । ततोऽनन्तरं शास्त्रिणा उद्येण अङ्गदीऽस्य शङ्कजितः सङ्कथं रथं
ममन्य चरितवान् ॥ ३६

अङ्गुराद । हेत्यङ्गिणं गदां निष्कपे करिणेन अङ्गद उठा करिण । उठाङ्क
गत्र अङ्गद दृक्कत्र आवाते हेत्यङ्गिउत्तरं वथं ७ अथ दूर्ग करिण । ७७

**तत्कर्म बालिपुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिद्धिये ।
संवेसू राक्षसाः सर्वे बहु मेने च राघवः ॥ ३७**

अन्वयः । बालिपुत्रस्य तत्कर्म दृष्ट्वा विश्वं विसिद्धिये, सर्वे राक्षसाः संवेसूः, राघव
च बहु मेने ॥ ३७

मङ्गिनाथः । तदिति । बालिपुत्रस्याङ्गदस्य तत् कर्म दृष्ट्वा
विश्वं विसिद्धिये । अशक्यकरणादिति भावः । सर्वे राक्षसाः
संवेसूः संवेस्ताः । स्वनाशस्य कैमुत्यन्यायसिद्धत्वादिति भावः ।
राघवस्य बहु मेने । कृतज्ञत्वादिति भावः ॥ ३७

भरतः । तत्कर्मैत्यादि । बालिपुत्रस्य अङ्गदस्य तत्कर्म गदासम्यग्वपं दृष्ट्वा विश्वं
वैनीकं विसिद्धिये विस्मितं, ङिङ् श्रुधोरितोय् । सर्वे राक्षसाः संवेसूः संवेस्ताः वस्य
वनीक भये, तृफलीत्यादिना एत्वं खिलोपथ । राघवस्य बहु मेने अङ्गदं श्लाघितवान् । मम
दङ्क वीर्यं, मन्वीङ् च ॥ ३७

अङ्गुराद । अङ्गदेन गदे कार्या पेशिनी जगत् विस्मिन् एव राक्षस मकन
उद्दिश्य इहेन, रात्रि उ ताशत्र अनेक शस्त्रा करिणेन । ७७

**सुग्रीवो मुमुदे देवाः साध्वित्यूचुः सविस्मयाः ।
विभीषणोऽभितुष्टाव प्रशशंसु प्रवङ्गमाः ॥ ३८**

अन्वयः । सुग्रीवः मुमुदे, देवाः सविस्मयाः साध्व इति ऊचुः, विभीषणः अभितुष्टाव,
प्रवङ्गमाः प्रशशंसुः ॥ ३८

मङ्गिनाथः । सुग्रीव इति । सुग्रीवो मुमुदे पुत्रपौरोत्कर्षा-
दिति भावः । देवाः सविस्मयाः सन्तश्चित्रमिन्द्रजितमपि जिगार्येति
विस्मिताः सन्तः साध्वित्यूचुः । वनैर्यजादिवात्संप्रसारणं दोषश्च ।
विभीषणोऽभितुष्टाव स्वयमिन्द्रजिच्छत्तमभिज्ञत्वादिति भावः ।

प्रवङ्गमाः प्रशंसुः स्ववर्गैर्कर्षादिति भावः । माभिप्रायविशेषण-
त्वात्परिकरः ॥ ३८

भरतः । सुग्रीव इत्यादि । तत्कर्म दृष्ट्वा सुग्रीवो मुमुदे, जि मृदच् हर्षे । देवाः
माभित्युक्तवन्तः, विभीषणोऽभिनृष्टाव अभिमुखोभूय स्नातं कृतवान् । दृष्ट्वा स्तुतौ गौकः
स्तुतुमेति षत्वम् । वानराः प्रशंसुः । शन्सु हि साम्बुन्तोः ॥ ३८

अशूनाम् । सूग्रीव अलौकिक पूत्र-कार्यं पशने आनमिष्ठ इहेन ।
देवताया विश्वे माधू माधू (धृष्ट धृष्ट) बालेन । विभीषण निकटे गिरा
खव करिनेन । वानरेभ्यः अशंसः करिणो नागिनः ७८

हि[ही] चित्रं लक्ष्मणेनोचे रावणिश्च तिरोदधे ।

विचकार ततो रामः शरान् संतत्रसुर्द्विषः ॥ ३९

अन्वयः । लक्षणेन हि चित्रम् (इति) ऊचे, रावणिः च तिरोदधे, ततः रामः
शरान् विचकार, द्विषः सन्तत्रसुः ॥ ३९

मल्लिनाथः । हीति । लक्षणेन हि चित्रमिति । ‘चित्रं हि
विस्मयविषादयोः’ इति विश्वः । आभोक्ष्याविवक्षया समानार्थयाः
मह प्रयागः । इत्यूच उदितम् । वचेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात्
सम्प्रसारणं दोषे । रावणिरिन्द्रजिच्च तिरोदधे तिरोहितः । गूढं
प्रहर्तुमिति भावः । दधातः कर्तरि लिट् । तङ् । ततो रामः
शरान् विचकार विचक्षेप । कृ विक्षेपे । लिटि णालि ह्राच्चः ।
द्विषो राक्षसाः सन्तत्रसुः त्रेसुः । “वा जृम्भमुचसाम्” इति
विकल्पादेत्वाभ्यामलोपी ॥ ३९ ॥

भरतः । ही चित्रमित्यादि । ही विस्मये । लक्षणेन चित्रमिदं, कर्मण्युच । रावण-
पुत्रः इन्द्रजित् तिरोदधे माधया चिदृश्यो नाति । रावणस्यापत्यमिति “बाह्याद्यतः” इति
णिः । ततोऽनन्तरं रामः शरान् विचकार विचित्रवान् । कृश् विक्षेपे । द्विष सत-
त्रसुः सन्तत्राः, “तृफलः” इत्यादिना विभीषणा एतद्विधानादव तदभावः ॥ ३९

अशूनाम् । “कि आशुनाम्” एहे कथा लक्ष्मण रमिनेन । इन्द्रजिः ७
अशूना इहेन । ताशत्र पत्र त्रान् उपशूनाग्रि वाप वर्षण कारिनेन । लक्ष्मण
उद्दिष्ट इहेन । ८०

विभिन्ना जुषुर्वीरं जघुः क्रव्याशिनो हतान् ।

चुस्योत प्रा[व्र]णिनां रक्तं क्षिन्नाद्येलुः क्षणं भुजाः ४०

अन्वयः । विभिन्नाः (राक्षसाः) चोरं जुषुः, क्रथाग्निः कृतान् जुषुः, प्राणिनां रक्तं चुष्योत, क्षिप्ताः भुजाः क्षणं चेलुः ॥ ४०

मल्लिनाथः । विभिन्ना इति । विभिन्ना विदारिता राक्षसा चोरं भोमं जुषुःशुक्रुशु । घुर भोमार्थशब्दयोः । “कुहोशुः” । क्रथाग्निः श्वमांसभक्षका गृध्रगोमायादयो इतान् राक्षसान् जुष्टुर्मन्त्रयामासुः । “लित्वन्यतरस्याम्” इत्यदर्घस्मादेशः । “गम-हन—” इत्यादिनोपधालोपः । “स्वरि च” इति चत्वम् । प्राणिनां रक्तं चुष्योत । सुप्रतिर क्षरणे । कर्त्तरि लिट् । स्वरितेत्वात्तड् । क्षिप्ता भुजाः क्षणं चेलुः द्विस्त्रिस्त्रिगोधापुच्छवत् कम्पिता इत्यर्थः ॥ ४०

भरतः । विभिन्नेत्यादि । द्विषी रामशब्दैः विभिन्नाः सन्तो चोरं जुषुः शब्दचक्रः । घुर श भ्वनौ भोमार्थे । क्रथाग्निः श्रगालादयो इतान् द्विषी जुषुः भक्षितवन्तः, अद्वनौ भवे, “व्या वा” इति घसादेशः, भवे लृ घघी चेत्यस्य वा रूपं, “हनगम्” इत्युङ् लोपः “भपभघीः” इति घस्य कत्वे “क्षिप्तात्” इति पः । प्राणिनां श्वरैः सतानां द्विषी रक्ते चुष्योत । सुप्रतिर क्षरणे । भुजाःक्षिप्ताः सन्तः क्षणं चेलुः । चल गमने ॥ ४०

अश्ववान् । बाणविक्र राक्षसेरा धोरं जुषुषुः श्व एव मांसानीं जुष्टुगण इत राक्षसनिगते उक्त्वा करिते नागिन । शररुत प्राणिनिगेरं रुक्तयोत वक्षि । छिप्र इच्छुणि (भूहर्षेरं जग) किङ्करुण नडितेछि । ४०

कृतैरपि दृढक्रोधो वीरवक्त्रैर्न तत्त्यजे ।

पलायांचक्रिरे शेषा जिह्रियुः शूरमानिनः ॥ ४१

अन्वयः । कृतैः अपि वीरवक्त्रैः दृढक्रोधः न तत्त्यजे, शेषाः पलायांचक्रिरे, शूरमानिनः जिह्रियुः ॥ ४१

मल्लिनाथः । कृतैरिति । कृतैश्चक्रैरपि वीरवक्त्रैर्दृढोऽनुवृत्तः क्रोधो न तत्त्यजे न त्यक्ताः । तथाप्योष्ठदृष्टभ्रकुट्याद्यनुवृत्तेरिति भावः । त्यजेः कर्मणि लिट् । शेषा इतशेषाः पलायांचक्रिरे पलायिताः । अग्रते कर्त्तरि लिटि तड् । “दयायासश्च” इत्याम्-प्रत्ययः । “उपसर्गस्यायतौ” इति लत्वम् । शूरमानिनः तत्रापि शूराभिमानिनः । “मनः” इति णिनिः । जिह्रियुर्जीषाः । क्री लज्जायाम् । भीरुसीर्यङ्गादेशः ॥ ४१

भरतः । कृत्तरित्वादि । शूराणां मुख्यैः क्षिप्रैरपि दृढक्रोधी न सत्यजे न त्यक्तः, सन्दष्टापरमुकुट्यादीनां तृथैव विस्फोरात् । त्यज हानौ कर्मणि रूपम् केचित् पलायाच्चक्रिरे पलायिताः । 'अथङ् गतो परापूर्वः' । विंशति "इत्याम् डोरलः" इत्यत्र योगविभागात् लत्वमभिधानात् । शेषा ये न पलायितास्तैः शूरमानिनो जिह्रियुः, क्रौलज्ये "शुध्वी" इत्यादिना इय । शूरम् चर्यादात्मानं मन्यत इति यद्वादितात् त्विन् ॥ ४१

अशूराण । वीरगणैश्च मृगशुनि हिंस्र हठेष्वाऽ मेहे दृढ क्रोध तांग करिण ना । इडावनिष्ठे राक्षसेषां पलायन करिण । वीराभिमानिना नञ्जित हरेण । ४१

राघवो न दयाचक्रे दधर्धैर्यो न केचन ।

मम्रे पतङ्गवदीरेहाहेति च विचुक्रुशे ॥ ४२

अन्वयः । राघवः न दयाचक्रे, केचन धैर्ये न दधुः, वीरैः पतङ्गवत् मम्रे, हाहेति विचुक्रुशे ॥ ४२

मस्मिनाथः । राघव इति । राघवो रामो न दयाचक्रे न दयते स्म । निर्दयो ममर्देत्यर्थः । 'दयतेः कर्त्तरि लिटि तङि "दयायासञ्च" इत्याम्प्रत्यये कञोऽनुप्रयोगः । केचन केचिदपि धैर्यं न दधुः न कोऽपि तस्याग्रे स्थातुं शक्नुवित्यर्थः । वीरैः पतङ्गवत् शलभवत् मम्रे मृतं न तु केनापि जीवितमित्यर्थः । म्रियतेर्भावे लिट् । हाहेति विचुक्रुशे च दुःखादुच्चैर्विक्रुष्टं च । क्रोधतेर्भावे लिट् ॥ ४२

भरतः । राघव इत्यादि । रामो न दयाचक्रे । वि दय यदृष्टेः गतो बधे दानेऽवने, विंशतीत्याम् । केचित् धैर्यं न दधुः पतवन्तः, सर्व एव व्याकुला इत्यर्थः । दुधाः जल धारणे उत्सेहीत्यालोपः । वीरैः पतङ्गवत् शलभैरिव मम्रे मृतं, मृङ्गश्च मृतौ भावे षपम् । हाहेति च विचुक्रुशे षप्तिम् । , क्रुशजौ रोदं हतौ, भावे षपम् ॥ ४२

अशूराण । राम उधन निर्दय, हरेण मारितेन नागिनेन । दैर्घ्या धरिद्रा कह तांहात्र निकटे थाकिवार योग्या हिन ना ! वीरेश्वरा पतङ्गवत् मारितेन एव तांहात्रेन कांमिठे नागिने । ४२

तिरोबभूवे सूर्योणा प्राप्ते च निशयास्पदम् ।

जगसे कालरात्रीव वानरान् राक्षसांश्च सा ॥ ४३

अन्वयः । सूर्येण तिरोबभूवे, निशया आस्यदं च प्रापे, सा कालरात्रीव वानरान् राक्षसान् च जयसे ॥ ४३

मङ्गिनाथः । तिर इति । सूर्येण तिरोबभूवेऽन्तर्दधेऽस्तमितमित्यर्थः । भुवो भावे लिट् । निशया रात्र्या आस्यदं प्रतिष्ठास्थितिः । “आस्यदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् सुडागमः । प्रापे प्राप्तम् । निशाप्युपस्थितेत्यर्थः । कर्मणि लिट् । सा निशा कालरात्रौव प्रलयकालरात्रिरिव । “रात्रेखाजसौ” इति संज्ञायां ङीप्प्रत्ययः । वानरान् राक्षसांश्च उग्रसे जघास । तस्यां रात्र्या-मुभयबलसंहारी महारणः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ४३

भरतः । तिर इत्यादि । सूर्येण तिरोबभूवे अस्तं गतं, भावे रूपम् । भुवोऽङ्ख्यामिति पञ्चे खेरङ् । निशया आस्यदं स्थानं प्रापे प्राप्तं, कर्मणि रूपम् । आङ् पदे सुट् आस्यदं स्थाने प्रभुत्वे चति परः, स्वमते मनीषादित्वात् । सा निशा कालरात्रौव वानरान् राक्षसांश्च जयसे भजितवती । यम स्तसुङ् भवे । कालो यमः तेन प्रयुक्ता रात्रिः कालरात्रिः, शाकपाथिर्वादिति परः । स्वमते सम्बन्धविबन्धया षष्ठीसमासः । पाञ्चोनादीत्यादिना पञ्चे ईप् ॥ ४३

अभूवान् । सूर्या अस्त गेलेन, रात्रि उपस्थित इहेन । जेहे रात्रिकाल रात्रिरात्रां वानर ३ राक्षसदिनके आस करिते नागिन (अर्थात् तूष्ण मन्त्रात्म उक्तवर्णकोश अनेक मेश्च मरिच) । ४०

चुकोपेन्द्रजित्युगं सर्पास्त्रं चाजुहावुः ।

आजुहुवे तिरोभूतः परानीकं जहास च ॥ ४४

अन्वयः । इन्द्रजित् चुकोप, अत्युगं सर्पास्त्रं च आजुहाव, तिरोभूतः (एव) परानीकम् आजुहुवे, जहास च ॥ ४४

मङ्गिनाथः । चुकोपेति । अथे स इन्द्रजिच्चुकोपं । अत्युगं सर्पास्त्रं आजुहाव चाहृतवांश्च । “अभ्यस्तस्य च” इति सम्प्रसारणे द्विवचनं णलि वृद्धिरावादेशश्च । तिरोभूतोऽन्तर्हित एव परानीकं परबलमाजुहेवे मया सह युध्यस्वेति सस्यधेमाहृतवान् । “सर्पाया-माङ्” इति तङ् । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् । “लिटस्तभ्योर्गिशरेच्” इत्यंशादेशे उवडादेशः । जहास च मन्त्रायया हताः स्थेति जहास च ॥ ४४

भरतः । चुकोपेत्यादि । रामपराक्रमदर्शनात् इन्द्रजित् चुकोप । कृष्य इर कोपे ।
अत्युद्यं सर्परूपमस्त्रम् आजुहाव आहतवान् । तिरोभूतः सन् परानीकं शुद्धैश्वर्यम् आजु-
ह्वे अर्जितवान् । “स्यर्हायामाङ्” इति सं, ह्ये अर्थे शब्दे च उभयत्र “व्यथयह” इति
कौर्जः । जहास च हसितवाच । हस हसि ॥ ४४

अशूबाद । हेतुजि० कृष्ण हहेन एव अति भयङ्कर नागपान अशू अश्वरुण
करिण । परे मेघेर अशुभ्राणे प्रच्छन्नभावे शोकिश शङ्कामेव डकिते
एवं हासिते नागिण । (अर्थात् आर आमार मश्र युक् कर बलिश डकिण
एवं आमार माश्र तौरा मरिवि बलिश हासिते नागिण) ४४

बबाधे च बलं कृतस्त्रं वि[नि] जग्राह च सायकैः ।

उत्ससर्ज शरांस्तेऽस्य सर्पसाञ्च प्रपेदिरे ॥ ४५

अन्वयः । कृतस्त्रं बलं बबाधे, सायकैः विजग्राह च, शरान् उत्समसर्ज, ते अस्य
(शराः) सर्पसाञ्च प्रपेदिरे ॥ ४५

मल्लिनाथः । बबाध इति । कृतस्त्रं बलं बबाधे विलोडयामास
च । बाध् विलोडने । सायकैर्विजग्राह च तुतोदित्वर्थः । शरानुत्स-
मसर्जः । ते उत्सृष्टाः शराः अस्य परस्य बलस्य सर्पसात् कात्स्न्येन
सर्पीभूताः । “विभाषा” साति कात्स्न्ये” इति सातिप्रत्ययः ।
प्रपेदिरे सम्प्राप्ताः ॥ ४५

भरतः । बबाध इत्यादि । स इन्द्रजित् कृतस्त्रं रामबलं बबाधे अभिभूतवान् ।
बाध् विह्वलितौ । सायकैः शरैः नियुहीतवाच । असौ यान् शरान् उत्समसर्ज क्षिप्तवान् ।
सृजोऽविसर्गेऽथ सृजौ श चेति चकाराहिसर्गे । ते शराः अस्य रामबलस्य सर्पसात् सर्प-
भूता प्रपेदिरे सम्पद्यन्ते अ । “कात्स्न्यायन्थीः” इति चमात् । यी पदङ् गतौ ।
“तृफल” इति एत्वं खिलीपथ ॥ ४५

अशूबाद । एवं ममंशु राममेवञ्च विगोडितं वाणं वर्षणे कर्ज्ज्वरित
करिण । ये वाणं निक्षेप करिण, मेहे वाणञ्च नि ममंशुहे सर्प हहेषा राममेव
ममोपे उगच्छित हहेन । ४०

आचिचाय स तैः सेनामाचिकाय च राघवौ ।

वभाण च न मेमायां जिगायेन्द्रोऽपि किं नृभिः ४६

अन्वयः । सः सेनाम् तैः आचियाय, राघवौ च आचिकाय, मे मायाम् इन्द्रः अपि न
जिगाय, नृभिः किम् ? इति वभाण ॥ ४६

मञ्जिनाथः । आचिचायति । स इन्द्रजित् सेनां कपिसेनां
तैः सर्पैराचिचाय आचितवान्, राघवौ च आचिकृत्य आचितवान् ।
चिनोतेः लिटि णलि वृद्धायादेशौ । “विभाषां चेः” इति
कुत्वविकल्पः । मे मायामिन्द्रोऽपि न जिगाय । “सन्लिटोर्जेः” इति
कुत्वम् । नृभिर्नरेः किं क्रियत इति शेषः । इति बभाष ॥ ४६

भरतः । आचिचायेत्यादि । स इन्द्रजित् तैः शरैः रामसेनाम् आचिचाय, राघवौ
रामलक्ष्मणौ आचिकाय आच्छादितवान् । चिनचिच् चित्या “चेः किर्वासन्ख्यौ,” इति
विभाषयाः किः । एवञ्च बभाष उक्तवान् । अत्र भण्यते चेति चकारात् शब्दे । किं
बभाषेत्याह—मम मायाम् इन्द्रोऽपि न जिगाय, नृभिः मनुष्यैः किं ? न किञ्चित् प्रधीजन-
मित्यर्थः । “जेर्गिः सन्ख्यौः” इति ग्यादेशः ॥ ४६

अशूराय । ते कपिपैतृक एवम् राम लक्ष्मणक सेहे गर्जवाणे हृदिना
केनिन एवम् “आमार मांश हेतुः एङाहेते पात्रे ना, मांश्वेन मांश कि ?”
एहे कथां वनिन । ४७

आचिक्र्याते च भूयोऽपि राघवौ तेन पन्नगैः ।

तौ मुमुह्नुरुद्दिग्धौ वसुधायां च पेततुः ॥ ४७

अन्वयः । तेन (इन्द्रजिता) भूयः अपि राघवौ पन्नगैः आचिक्र्याते, तौ उद्दिग्धौ
मुमुह्नुः, वसुधायां च पेततुः ॥ ४७

मञ्जिनाथः । आचिक्र्याते इति । तेनेन्द्रजितापि भूयोऽपि
राघवौ पन्नगैराचिक्र्याते आचितौ । चिनोतेः कर्मणि लिटि पूर्व-
वत्कुत्वम् । तौ राघवावुद्दिग्धौ चकितौ मुमुह्नुः । मुह वैचित्ये ।
वसुधायां पेततुः पतितौ च । “अत एकहल्—” आदिकार्यम् ॥ ४७

भरतः । आचिक्र्याते चेत्यादि । तेन इन्द्रजिता भूयः पुनरपि पन्नगैः सर्पाक्षैः राघवौ
आचिक्र्याते आच्छादितौ । कर्मणि चिञी कपम् । च पादपूरणे वक्ष्यमार्षाक्रयापेक्षया
समुद्भवे वा । तौ च तत उद्दिग्धौ व्याकुलौ मुमुह्नुः भीष्टं प्रापतुः । मुह्य लृजि वैचित्ये ।
भूयो च पेततुः पतितौ । पत लृज गत्वाम् ॥ ४७

४९ । हेतुकिं पुनर्सीत् राम लक्ष्मणक गर्जवाणे गवाक्षं करिण ।
ठांशरा वाक्कुण्डित, श्रुक्तिं च कृतमे गतिं हरेणेन । ४९

ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः परिदिदेविरं ।

निश्वसुश्च सेनान्यः प्रोचुर्धिगिति चात्मनः ॥ ४८

अन्वयः । ततः सेनान्वः 'राम इति' चक्रन्दुः, चेतुः, परिदिदेविरे, निशश्चसुः, आत्मनः
धिक् इति च प्रोचुः ॥ ४८

मस्त्रिनाथः । तत इति । ततः पातानन्तरं सेनान्वः सुग्रीवा-
दिसेनापतयः । "एरनेकान्वः—" इति यणादेशः । रामेति चक्र-
न्दुश्चक्रुः । चेतुस्त्रस्ताः । गतमेतत् । परिदिदेविरे विलेपुः ।
देह देवने । देवनमत्र परिदेवनम् । निशश्चसुर्दीर्घमुष्णं च निश्च-
सितवन्तः । आत्मनो धिगिति प्रोचुश्च । आत्मनिन्दां चक्रु-
रित्यर्थः ॥ ४८

भरतः । तत इत्यादि । पतनानन्तरं सेनापतयो नीलादयो रामेति चक्रन्दुः शब्दं
चक्रुः । क्रदि रोदने आह्वाने । चेतुः भयं प्रापुः । चस्य चसीण भयं । परिदिदेविरे
परिदेवनं चक्रुः । देहङ् तु देवने, "स्तमखयहर्षः" इति खरकारस्य इत्य इकारः, "एषो
युगलम्" इति वचनात् । निशश्चसुः निशामं त्यक्तवन्तः । चस प्राणने । आत्मनो धिगिति
च प्रोचुः उक्तवन्तः । "धिक्षममया" इति द्वितीया ॥ ४८

अशूराश्च । तांशत्र पत्र गेनापतिगण "हा राम हा राम" वनिशा कान्तिते
नागिन । उद्विग्न हृदया विनाप ७ दीर्घ ऋक् निशाम ताग करिण एव
"आमापिगटे धिक्" एव कथा वनिन । ४८

मन्युं शेकुर्न ते रोडुं नास्त्वं संरुधुः पतत् ।

विविदुर्नेन्द्रजिन्मार्गं परीयुश्च प्रवङ्गमाः ॥ ४९

अन्वयः । ते मन्यु रोडुं न शेकुः, पतत् अस्त्वं न संरुधुः, इन्द्रजिन्मार्गे न विविदुः
प्रवङ्गमाः परीयुः ॥ ४९

मस्त्रिनाथः । मन्युमिति । ते कपीन्द्र मन्युं कोपं '[शोकं]रोडुं
निवारयितुं न शेकुः । पतत् सवत् असमन्यु रोडुं रुधुः
शेकुरित्यर्थः । इन्द्रजितो मार्गं न विविदुः । अनेन मार्गेण गत
इति न निश्चिक्कुरित्यर्थः । प्रवङ्गमाः परीयुः समन्तात् गतवन्तः,
क्वासी अगमदिति ॥ ४९

भरतः । मन्युमित्यादि । ते वानरसेनान्वः मन्युं शोक रोडुम् आवरीतुं न शेकुः न
शक्ताः । शक् न शक्ती, रुचिर्धौ जिज्ञा आवती । पतदस्त्वं रोदनजनं न संरुधुः न
वारितवन्तः । इन्द्रजितो मार्गं पयानं न विविदुः न जानन्ति स्य, कुतो गत इति । विदव-
न्तो प्रवङ्गमाः परीयुः सर्वतो गताः क्वावागमदिति । इत्य गतौ ॥ ४९

અશ્વવાદ । મેઠે વાનવચ્ચળ કોઠ (વા ક્રોધ) એવં ગળે અશ્વ નિવારણ કરિતે પારિલ ના । ફેલ્લજિં કોન્ પથે કોંવાય ગેલ, તાઠા જ્ઞાનિતે પાશ્વિલ ના એવં તાશર અશ્વનકાનાર્થે ફેલ્લજિતઃ ધારિત હેર્ન । ૪૦

દધાવાઙ્ગિસ્તતચ્ચત્તુઃ સુગ્રીવસ્ય વિભીષણઃ ।

વિદાંચકાર ધૌતાચ્ચઃ સ રિપુંં ચે નનર્દં ચ ॥ ૫૦

અન્યથા । તતઃ વિભીષણઃ સુગ્રીવસ્ય ચત્તુઃ અઙ્ગિઃ દધાવ, ધૌતાચ્ચઃ સઃ (સુગ્રીવઃ) રિપુંં ચે વિદાચ્ચકાર નનર્દં ચ ॥ ૫૦

મક્ષિનાથઃ । દધાવેતિ । તત ઉક્તોપદ્રવાનન્તરં વિભીષણઃ સુગ્રીવસ્ય ચત્તુઃ અઙ્ગિરભિમન્વિતોદકૈર્દધાવ પરિમમાર્જ । ધાવુ ગતિશુદ્ધયોઃ । અથ ધૌતાચ્ચઃ સ સુગ્રીવઃ ચે રિપુંં વિદાચ્ચકાર વિવેદ દદર્શત્યર્થઃ । નનર્દે જગર્જં ચ ॥ ૫૦

મરતઃ । દધાવેત્યાદિ । તતોડનન્તરં વિભીષણઃ સુગ્રીવસ્ય ચત્તુઃ અઙ્ગિર્જલૈઃ દધાવ પ્રજાલિતવાન્ । ધાવુજ જવે સ્વજિ । સુગ્રીવઃ ધૌતાચ્ચઃ પ્રજાલિતચત્તુઃ સન્ ચે આકાશિ સ્થિતં રિપુન્મ્ હન્દ્રજિતં વિદાચ્ચકાર જ્ઞાતવાન્ । “હામ્ વા ક્યામ્” ઇતિ હામ્ । નનર્દં ચ કૃતેદાનોં યાસ્યસીતિ । નર્દં શબ્દે ॥ ૫૦

અશ્વવાદ । તાઠાર ગર વિભીષણ સૂગ્રીવેર ઠકુર્ધ્વ જલ મિત્રા ધુટેશા મિલેન, તથન મે ધોતનેત્રે જ્ઞાનિતે પારિલ યે, ફેલ્લજિં શૂંચે રઠિશ્ચાલે । (અગ્નિ ક્રોધાંશ્ચ ચાહેવે વલિશ્ચા) ગર્જન કરિતે લાગિલ । ૫૦

ઉચ્ચુગૂરે તતઃ શૈલં હન્તુમિન્દ્રજિતં કપિઃ ।

વિભા [હા] ય રાવણિસ્તસ્માદાનંદે ચાન્તિકં પિતુઃ ૫૧

અન્યથા । તતઃ કપિઃ હન્દ્રજિતં હન્તું શૈલમ્ ઉચ્ચુગૂરે, રાવણિઃ તસ્માદ વિભાય પિતુઃ ચાન્તિકમ્ આનંદે ॥ ૫૧

મક્ષિનાથઃ । ઉદિતિ । તત હન્દ્રજિદર્શનાનન્તરં કપિઃ સુગ્રીવ હન્દ્રજિતં હન્તું શૈલમ્ ઉચ્ચુગૂરે ઉચ્ચિવેપ । ગુરી હિંસાગત્યારિતિ દેવદિકાશ્લિટ્ । રાવણિરિન્દ્રજિત્ તસ્માત્કર્પેર્વિભાય પિતૄ રાવણ-સ્યાન્તિકમાનંદે જગામ । અહિ ગતૌ । લિટ્ । “અત આદેઃ” ઇત્યમ્યાસદૌર્ધઃ । “તસ્માન્નુહિ હિહલઃ” ઇતિ નુહામમઃ ॥ ૫૧

મરતઃ । ઉચ્ચુગૂરેત્યાદિ । તતોડનન્તરં કપિઃ સુગ્રીવઃ હન્દ્રજિતં હન્તું શૈલમ્

उज्जुगुरे उत्तचित्तवान् । गुरौ य ऊ वधे गत्याम् उत्तपूर्वं उत्तप्रेषणेऽपि वर्तते, शिगुरङ्ग
उज्जम इत्यसौ तु ङस्योपधः । रावणपुत्रः तस्मात् विभाय भयं प्राप । जिभीलिं भीत्याम् ।
भौतः सन् पितुः अतिकं समीपम् आनङ्ग गतः । अङ्गिहती, “कान्तादात्” इति खरान् ।
विभायत्यत्र विहायति पाठे युक्तं त्यक्त्वा तस्मात् आकाशात् पितुरतिकमानङ्गे इत्यर्थः ॥ ५१

अभूवात् । ताहार पत्र शूरीव देहखिण्णक मात्रिवारं खण्ड अन्तरं निकष
करिण । ताहाते ब्रावण पूत्रं भयं पाहेन एव पितारं निकटे गमनं कारिण ॥ ५१

आचचक्षे च वृत्तान्तं प्रजहर्षं च रावणः ।

गाढं चोपजुगूहैनं शिरस्युपशिशिङ्क्षु च ॥ ५२

अन्वयः । (सः) च वृत्तान्तम् आचचक्षे, रावणः च प्रजहर्षं, एनं गाढम् उपजुगूह
च, शिरसि उपशिशिङ्क्षु च ॥ ५२

मङ्गिनाथः । आचचक्षे इति । वृत्तान्तं नामपाशवृत्तान्तमाच-
चक्षे आख्यातवान् । रावणः प्रजहर्षं प्रकृष्टम् । एवं पुत्रं गाढ-
मुपजुगूह चालिङ्गिषु च । “ऊदुपधाया गोहः” इत्युत्पत्तम् । शिर-
स्युपशिशिङ्क्षु आप्नातवांस । शिधि आप्नाणे । इतित्वाच्च ॥ ५२

भरतः । आचचक्षेत्यादि । स इन्द्रजित् रामवन्धनरूप वृत्तान्तम् आचचक्षे पितरम्
इत्यर्थात्, चचक्षु ल वदे, “व्यां वा” इति पक्षे कशाङ्ख्याआदेशाभावः । रावणस्य प्रजहर्षं
प्रकृष्टं हर्षं प्राप । इत्यञ्जि इतुष्टौ । एनं पुत्रं गाढम् उपजुगूह च चालिङ्गितवांस, गुह्यञ्ज
आरम्भ संवृत्तौ उपपूर्वं चालिङ्गनमाह—“गुह्यो णोक्तः” इति दीर्घत्वम् । शिरसि उपशिशिङ्क्षु
च आप्नातवांस संवृत्तिस्फारीत्यम् । शिधि आप्नाणे ॥ ५२

अभूवात् । एवम् नागपानं वक्रान् वृद्धाञ्च पितारं बलिण, ब्रावणं ताहाते
मकुष्ठे इहेन एवम् पूत्रकं अगाठकूपे आनिजनं च ताहारं मकुष्ठं आजाण
करिण । ५२

ध्वजानुद्दधुवुस्तुङ्गान् मांसं चेमुर्जगुः पपुः ।

कामयांचक्रिरे कान्तास्ततस्तुष्टा निशाचराः ॥ ५३

अन्वयः । ततः निशाचराः तुष्टाः (सन्तः) तुङ्गान् ध्वजान् उद्दधुवुः, मांसं चेमुः,
जगुः, पपुः, कान्ताः कामयाचक्रिरे ॥ ५३

मङ्गिनाथः । ध्वजानिति । ततो नागपाशवन्धनवपानन्तरं
निशाचरास्तुष्टाः सन्तस्तुङ्गान् ध्वजानुद्दधुवुः उच्चक्षिपुः, धू विधं-

नने । मांसं चैमूर्जक्षुः । चम्पदने । “अत एकहल्—” इत्ये-
त्वादि । जगुर्गायन्ति स्म । पपुर्मधून्यपिबन् । कांताः कामिनीः
कामयाञ्चक्रिरे रेमिर इत्यर्थः । कमेर्णिङ् क्ताञ्जिटाग्राम्यत्यथे कञो-
ऽनुप्रयोगे तद्ध ॥ ५३

भरतः । ध्वजानित्यादि । निशाचरा अपि रामधन्वनात् तुष्टाः सन्तः तुङ्गान् ध्वजान्
चतुर्ध्रुवः उत्त्विमवन्तः । ध्रुव शिक् कल्पने धुशिक्ष्ये कधुमगि, धूष्य चेत्यस्य वा रूपम् ।
मांसं चैमुः अचितवन्तः, चमूचमक्षमजमजिमक्षमु मत्ते । जगुर्गान् कृतवन्तः । रे गाने,
पपुः मयादिकं पीतवन्तः । पा पाने । कांताः कामयाञ्चक्रिरे कामितवन्तः । कसुकञ्
सृष्टि, “वाऽरे” इति पाचिकोचिः । त्यागत्वादान् ॥ ५३

अशूबात् । तांशत्र पत्र राक्षसेना गच्छते इदंश अङ्गात् श्वजां तुनिश
मिन एवम मांसं लोचन, पान, यञ्चादि पान करिते गानिन, उ कामिनी
कायना करिण ॥ ५३

दर्शयाञ्चक्रिरे रामं सीतां राज्यं शासनात् ।
तस्या मिमीलतुर्नेत्रे लुलुठे पुष्पकोदरे ॥ ५४

अन्वयः । राज्यं शासनात् सीतां रामं दर्शयाञ्चक्रिरे, तस्याः नेत्रे मिमीलतुः, (सा)
पुष्पकोदरे लुलुठे ॥ ५४

मञ्जिनाथः । दर्शयामिति । राज्ञो रावणस्य शासनात् सीतां
सीतया रामं दर्शयाञ्चक्रिरे । सीतां पुष्पकमारोप्य रणे पतितं
रामं दर्शितवन्तश्चेत्यर्थः । तद्दर्शनात् सा रामनिराशा स्ववशमेथ-
तीति दुराशयेति भावः । अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यान-
दधिकर्तुर्वा कर्मत्वम् । तदेतदस्माभिर्घण्टापथे ‘स सस्ततं दर्शयते
गतस्त्रयः’ इत्यत्र यथाभाष्यं सम्यग्विवेचितमिति नात्र भरः कृतः ।
तस्या नेत्रे मिमीलतुर्मीलिते । पुष्पकस्रोदरेऽभ्यन्तरे लुलुठे लुठित-
वती ॥ ५४

भरतः । दर्शयामित्यादि । तादृशं पतिं दृष्ट्वा सीता ममालुक्छा स्यात् इत्यभिप्रायं
कुर्वती राज्यं रावणस्य शासनात् आश्रया राक्षसाः पुष्पके आरोप्य सीतां रामं दर्शितवन्तः ।
घोऽजोऽरित्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । तस्याः सीतायाः नेत्रे मिमीलतुः सुदृष्टं प्रापतुः ।
मील निमेषे । सीता पुष्पकरथमध्ये लुलुठे पतिता । लुलुठञ् प्रतीघाते ॥ ५४

अशूबात् । राक्षस आरुण्ये राक्षसेना जीतादेक (शूङ्गकश्च तुनिश
नागपानवक् अवहात्) रामदेक पथारेण । तांशत्र चक्षुर्ध मिमीलित इहेन

एवम् व्रथमथो भङ्गिना त्रिनि गङ्गाशेट नागिनेन (अर्थात् एक इहेतो वृद्धिः ।
नागिन उच्यते व्रथमथो वृद्धिः इहेतु नागिनेन) । ८४

प्राणा दध्वंसिरे गात्रं तस्तस्मै च प्रियं हते ।

उच्छ्वास चिराद्दौना करोदासौ ररास च ॥५५

अन्वयः । प्रिये हते [मति] प्राणाः दध्वंसिरे, गात्रं च तप्तम्, चिरात् उच्छ्वास,
असौ दौना करोद, ररास च ॥ ५५

मङ्गिनाथः । प्राणा इति । प्रिये हते मति प्राणा दध्वंसिरे
ध्वस्ताः । गात्रं तस्तस्मै स्तब्धं च, निस्पन्दं जातं चेत्यर्थः । त्वग्भु
प्रतिबन्धे । तद् । चिरादुच्छ्वास उज्जिजाव । अथासौ दौना
अनाथा सती करोद अश्रूणि मुमोच ररास विललाप च ॥ ५५

भरतः । प्राणा इत्यादि । प्रिये रामे हते मति तस्याः प्राणा दध्वंसिरे ध्वस्ताः ।
अन्यसु लृङ् गतौ भङ्गः । गात्रं तस्तस्मै काष्ठवत् निश्चलमभूत् । क्षमिद् स्तब्धं । चिरादुच्छ-
वास आसं व्यक्तवती । यम च लु प्राणने । ततो दौना दुःखिता करोद क्रन्दितवती । रुद
रादे । ररास च वज्रमार्गं विलापं चकार । रम शब्दे ॥ ५५

अश्रूनाम् । अश्रूनाम् निश्चल इत्यादि मीठात्र प्राणवायु (येन) श्वसनप्राप्तौ
इह, गात्रं काष्ठवत् निष्कल (अभाङ्ग) इहेतु नागिन । त्रिनि वृद्धिः पदे
निष्वास फेदलेन एवम् वृद्धिः इहेतु प्राणने उ विलाप करिते नागिनेन । ८८

लो[लो]हवन्धैर्बन्धे नु वज्रेण किं विनिर्ममे ।

मनो मे न विना रामादयत्पुष्कोट सहस्रधा ॥५६

अन्वयः । मे मनः लोहवन्धैः बन्धे नु ? वज्रेण विनिर्ममे किं ? यद् रामात् विना
सहस्रधान पुष्कोट ॥ ५६

मङ्गिनाथः । लोहैरिति । मे मनो लोहैरायसैर्बन्धैर्बन्धे बद्धम् ।
कर्मणि लिट् । वज्रेणाशनिना विनिर्ममे नु विनिर्मितं किम् ।
माङ्गः कर्मणि लिट् । यद्यस्माद्रामात् विना रामेण विनाभूत-
मपि । “पृथग्विना—” इत्यादिना पक्षे पक्षमी । सहस्रधा
न पुष्कोट न विदद्रे । अतो लोहबन्धं वज्रमयं वा नूनमन्यथा
विदीर्येत्यर्थः ॥ ५६

भरतः । लोहवन्धैरित्यादि । लोहविकारैः बन्धैः मे मनः किं बन्धे बद्धम् अतो

વિધાતા । રત્નો જ, વસ્ત્રક, વધક, વચ્ચે । ન્ન પિતર્કે । કિં વા વચ્ચે તન્નિર્મિતમ્ । મા
ત્વ માને કર્મણિ રૂપદયમ । યસ્માન્ રામેણ વિના મહસાગારીણ ન સ્પૃટિતં, સ્પૃટિવિસંખ્યે,
વિશ્વો રક્ષિતાર્થઃ, “અન્ધારમ્” इति पञ्चमी । “સંખ્યાયા પૌત્ર પ્રકાર” इति धात् ॥ ૫૬

અનુવાન । એ હેતુ ગ્રામાવહીન હરેશ્વર મદ્ય ચાત્ર વિભક્ત હરેન ના
હવે કિ વિધાતા આમાર ચનકે પોશ્વકને આવક કરિયાહેન ? ના વહેતર
દારા નિર્મિત કરિયાહેન ? ૫૬

उत्तेरिथ समुद्रं त्वं

मदर्थेऽरीन् निजघ्निय[जिहिंसिय] ।

ममार[ममर्थ] चातिघोरां मां

धिग्जीवितलघूकृतताम् ॥ ૫૭

અન્યથા । મદર્થે ત્વં સમુદ્રમ્ ઉત્તેરિથ, અરીન્ નિજઘ્નિય, મમાર ચ, (તથાપિ)
જીવિતલઘૂકૃતામ્ અતિઘોરાં ચ માં ધિક્ ॥ ૫૭

મન્નિનાયઃ । ઉદિતિ । મદર્થે મમ કૃતે ત્વં સમુદ્રસુતેરિથ
ઉત્તોર્ણોઽસિ । તરતેર્લેટિ થલિ હઢાગમે “થલિ ચ સેટિ” “તૂપ્પલ-
ભજન્નપચ્ચ” इत्येत्वाभ्यासलोपो । અરીન્ નિજઘ્નિય જિહિંસિય ।
હસ્તેર્લેટિ થલિ “ગમહન—” इत्यादिनोपधालोपः । મમાર ચ
મૃતચામિ । મૃડ્ પ્રાણત્યાગિ । લુહ્લિહ્લવિષયાદન્યચ “શિષાત્
ક્ત્તેરિ શરમ્પૈપદમ્” । તથાપિ જીવિતેન જીવનેન લઘૂકૃતાં તુચ્છી-
કૃતામત એવાતિઘોરામતિક્રૂરાં માં ધિક્ ગર્હે ॥ ૫૭

મરતઃ । ઉત્તેરિથેત્યાદિ । હ પ્રિય । મદર્થે મત્પયોગનનિમિત્તં ત્વં સમુદ્રમ્ ઉત્તોર્ણ-
વાન્, તૂ તરેઽભિભવે પ્રુલ્લાં, “તૂપ્પલ” इति अत एत्वं स्त्रिलोपच, “ધૂતો વેમ” इत्यत्र अठौटौ-
पनेः” इत्युक्तेरिमी दीर्घाभावः । અરીન્ નિજઘ્નિય • કૃતવાર્તેસિ । હન લૌ ગતૌ વધે,
“મૃજદ્વચ ચ પાઠાક્ષતઃ” इति पठे इम, “હનગમ” इत्यादौ अणायित्य कचिद्व्यभिचारा-
दङो लोपः । જિહિંસિયેતિ પાઠે હિસિ ધ કિ હિંસે इत्यस्य रूपम् । મમર્થ ચ મૃતોઽપ્ચસિ ।
મૃડ્ મૃતી, “ચદ્દષ્ટીચ્ચે મમ્” इति नियमादश्च पं, “નેમત્તસ્યપોઽધ્ધ્વુઃ” इत्यनेन
“નેમત્તમ્” इत्यादिना प्राप्त इम प्रतिषिध्यते । મદર્થે इति सर्वत्र योग्यम् । અતોઽતિઘોરાં
સ્વામિઘાતકત્વેન માં ધિક્ જીવનેન લઘૂકૃતાં સ્વામિનાશોપિ જીવનાક્ષણત્વમ્ ॥ ૫૭

અનુવાન । હુમિ આમાર જજી સમુદ્ર પાંત્ર હરેન, અજ વધ કરિને, એવં
નિદેશ ચરિને, તથાપિ જીવન ગેન ના અતઃએવ અમાર પતિષાઠિનો આમાકે
ધિક્ । ૫૭

न जिजीव[वा] सुखी तातः प्राणता रहितस्त्वया ।
मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मयागकभार्यया ॥ ५८

अन्वयः । तातः (दशरथः) प्राणता त्वया रहितः न जिजीव (अतः) सुखी, त्वयि मृते अपि जीवन्त्या मया अगकभार्यया किम् ? ५८

मस्तिनाथः । नेति । तातो दशरथः प्राणता जीवता त्वया रहितो न तु मृतेन । अतः प्राणने । लटः शत्रादेशः । तथापि न जिजीव । अतः सुखो । त्वयि मृतेऽपि जीवन्त्या अत एव अगक-
भार्यया कुक्षितकलत्रेण । 'कुपूयकुक्षितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । "पापाणके कुक्षितैः" इति ममासः । मया किं प्रयोजनम् । त्वां विना जीवतोऽपि मृत एव धन्य इति भावः ॥ ५८

भरतः । न जिजीवेत्यादि हे प्रिय । प्राणता जीवतापि त्वया रहितः सन् वियुक्तः सन् तव तातो दुःखितो न जीवितवान् । जीव च प्राणने । त्वयि मृतेऽपि जीवन्त्या अगक-
भार्यया कुक्षितभार्यया मया किं प्रयोजनम् ? इत्येवं राम चेति पूर्वम् सम्बन्धः । "कुपूय-
कुक्षितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः" इत्यमरः ॥ ५८

अभूवाम् । तूमि जीवित थाकिउत ? पिता मन्त्रथ तोमार अभाएव
वाँछिगेन ना श्रुतवाः तिन श्रुथौ, किहु तूमि मरिगेन अथछ आमि जीविता
अत एव आमार आश कूडार्याार जीवनेन अशोकन कि ? । ५८

सा जगुप्सांप्रचक्रेऽसून्

जगर्हे लक्ष्णानि च ।

देहभाञ्जि मुहः[ततः] केशान्

लुलुच्च लुलुठे तथा[मुहः] ॥ ५९

अन्वयः । सा असून् जुगुप्सांप्रचक्रे, देहभाञ्जि लक्ष्णानि च मुहः जगर्हे, केशान् लुलुच्च, तथा लुलुठे ॥ ५९

मस्तिनाथः । सेति । सा सीता असून् प्राणान् जुगुप्साम्प्रचक्रे
जुगुप्सितवती । गुपेः सञ्चन्ताङ्गित्याम्प्रत्यये कञोऽनुप्रयोगः । प्रोप-
सर्गव्यवधानं तु उपसर्गस्य धात्वर्थोभिव्यञ्जकस्य धातुशरीरान्तः
पतितत्वाच्च दोषः इत्युक्तं प्राक् उच्चांप्रचक्रुः इत्यत्र । केचित्

जुगुप्सन् इति जुगुप्सन् गच्छानिति जुगुप्सधातोर्ध्वञ्च शसन्तपाठं
कल्पयन्ति । देहभास्त्रि देहस्थानि त्वृणानि भाग्यचिह्नानि च
मुहुर्जगर्हे वैयर्थ्याद्विगिति निनिन्द । केशान् शिरोरुहान् लुलुच्च
लुलाव । अवनी लुलुठे परिगुत्ता ॥ ५८

भरतः । सेत्यादेः । सा सीता प्राणान् निनिन्द प्रियेण विना चरन्त्यानाम् । गुप् कु
नोपकुलसन्धीः, “कित्तिजगुप” इति सन्, इमोऽभावश्च । क्रमादेतेऽन्त्यादिना अर्थनिन्दार्थ-
नियमः, त्यागलादाम्, सीपसर्गस्य कञोऽनुप्रयोगः । किं वा जुगुप्सामात्मनि निन्दा प्रचक्षे ।
“शब्दादः” इति अः । असन् लक्षणानि च जगर्हे इत्यनेनात्ययः । देहस्थितानि अवैधव्य-
चिह्नानि निन्दितवती । गर्हङ् कुलने । मुहुः बारम्बारं केशानुत्पाटितवती । लुल्लापनयने
गतौ, तथा लुलुठे पतिता ॥ ५८

अश्रुवाप । त्विनि निजैर्यौवनके पिकार मिलेम एव देहश्च अदेवधरा
रुचक चिरुञ्जित् पुनः पुनः निन्दा करिणेन, केनञ्जलि उरुपाटन करिणेन
एव लुल्ले लुल्लित इहेते नागिणेन । ०२

जम्लौ दध्यौ वितस्तान् क्षणं प्राण न विव्यथे ।

दैवं निनिन्द चक्रन्द देहे चातीव मन्युना ॥ ६०

अन्वयः । सा जम्लौ, दध्यौ, वितस्तान्, क्षणं न प्राण, विव्यथे, दैवं निनिन्द, चक्रन्द,
मन्युना च अतीव देहे ॥ ६०

मल्लिनाथः । जम्लाविति । जम्लौ शोकाद् ग्लाना । दध्यौ
चिन्तयामास । वितस्तान् दुःखात्कमपि कण्ठध्वनिं सन्ततान् ।
स्तान् शब्दे । क्षणं न प्राण न जिजीव मुहुर्मुमुर्च्छेत्यर्थः । अन
प्राणने । लिट् । “अत आदेः” इत्यभ्यामदोर्घः । विव्यथे लब्ध-
संज्ञापि व्यथितवती । व्यथेलिट् । “लित्वाभ्यामस्योभयेषाम्” इत्य-
भ्यासस्य सम्प्रसारणम् । दैवं निनिन्द । चक्रन्द विललाप । मन्युना
शोकाग्निना अतीवात्यन्तं देहे दग्धा । देहेः कर्मणि लिट् । “अत
एकहल्—” इत्येत्वादिकार्यम् ॥ ६०

भरतः । जम्लावित्यादि । सा जम्लौ ग्लानि प्राप, ग्ले क्लमे । दध्यौ चिन्तितवती,
ध्ये चिन्तने । वितस्तान् शब्द चक्षे । स्तान् मि शब्दे । क्षणं न प्राण मूर्च्छया निस्पन्दत्वात्
जीवितवती, अन च लु प्राणने । “प्राग्वन्नो यः” इत्यादिना पाचिक णत्वम् । विव्यथे
लब्धसंज्ञा सती दुःख प्राप, व्यथ य म ऊ दुःखे चाने, “व्यथयह” इति खेजः देवं निनिन्द
निन्दितवती । निदि कुलने । चक्रन्द, रुदोद, मन्युना शोकेन अत्यर्थं देहे दग्धा । दहौ
दाहे, कर्मणि चक्रम् ॥ ६०

अश्रुवाप । गौडा शोके गान् उच्छ्रिता हहेनेन, द्रष्टुं आर्तनादं करिते नागिनेन, मुखसुहं मुञ्चितं उ मुञ्छास्ते बाधितं हहेनेन । अदृष्टेनिना उ क्लमन आरम्भ करिनेन शोकानेन अतिशयं दग्धं हहेते नागिनेन । ५०

आश्वत्थसयाञ्चकारांश्च त्रिजटा तां निनाय च ।

ततः प्रजागराञ्चक्रुर्वानराः सविभीषणाः ॥ ६१

अन्वयः । अथ त्रिजटा ताम् आश्वत्थसयाञ्चकार निनाय च, ततः सविभीषणाः वानराः प्रजागराञ्चक्रुः ॥ ६१

मङ्गिनाथः । आश्वत्थसयामिति । अथ सीताविलापानन्तरं त्रिजटा नाम काचित्तां सीतामाश्वत्थसयाञ्चकार तामाश्वत्थं निनायान्यतो नीतवती । ततः सविभीषणा वानराः प्रजागराञ्चक्रुः जजागरुः । जाग्र निद्राक्षये । लिट् । “उषविदजाग्रभ्योऽन्यतरस्याम्” इत्याम्प्रत्ययः ॥ ६१

सरतः । आश्वत्थसयामित्यादि । अथानन्तरं, रावणस्य भगिनौ त्रिजटा राक्षसी तां सीताम् आश्वत्थसयाञ्चकार, तव प्रियो न क्षत इति अशोकवनिनी नीतवती च । ततोऽनन्तरं विभीषणेन सह वानरा जायन्ति स्म । राक्षसयोः रक्षार्थमालोकयाञ्चक्रुरित्यर्थः । जाग्र च जागरे “दृष्टिद्राकाशकाशजाग्रुष” इति पाञ्चिक आम् ॥ ६१

अश्रुवाप । अनन्तरं रावणभगिनौ त्रिजटा गौडाके (राम भद्रेन नाहं वनिना) आश्वत्थं दिग एव अन्धकारवने गहेत्तां नेन, तांश्व पत्र वानरेव विडोषणैश्च गहितं जागृति इहेन । ५१

चिचेत रामस्तत्कृच्छ्रमीषाञ्चक्रे शुचाथ सः ।

मन्युश्चास्य समापिष्ये विरुराव च लक्ष्मणम् ॥ ६२

अन्वयः । रामः तत् कृच्छ्रं चिचेतः अथ सः शुचा ओषाञ्चक्रे, अस्य मन्युः च समापिष्ये लक्ष्मणं विरुराव च ॥ ६२

मङ्गिनाथः । चिचेतेति । रामस्तत्कृच्छ्रं पाशबन्धदुःखं चिचेत जज्ञौ । अथ ज्ञानानन्तरं स रामः शुचा शोकाग्निना ओषाञ्चक्रे दग्धः । उष दाहे । कर्मणि लिट् । “उषविद—” इत्यादिना विकल्पादाम्प्रत्ययः । अस्य रामस्य मन्युः शोकः समापिष्ये वहधे । ओ प्यायी वृद्धौ । लिट् । “प्यायः पीः” इति पौभावे द्विर्भावे ।

“एरनेकाचः—”इति यणादेशः । लक्षणं प्रति विरुराव विलसापे-
त्यर्थः ॥ ६२

भरतः । चिचेतेत्यादि । रामः सत् कृच्छं नामपाशवन्धनरूपं चिचेत ज्ञातवान् ।
चित्ती संज्ञानि । अथानन्तरं शुचा शीकेन स रामः शोषाशुके दग्धः । उषु दाष्टि । “दरिद्रा-
काशकासः” इत्याम् । अस्य रामस्य मनुः शोकः समापये संवदः । शो घ्यायी ऊ हञी
“घ्यायः पौर्यङ्ग्योः । लक्षणञ्च विरुराव आहृतवान् । क म ध्वनौ ॥ ६२

अश्रूनाम् । राम सेहे पाश वन्धन खानिते प्राविश शोक मग्न हरेते
नागिनेन, उाशर शोक वाङ्मि, अश्रनि मन्त्रनेत्र जग विनाप करिते
नागिनेन । ७२

समी[हे]षे मर्तुमानर्चे तेन वाचाखिलं बलम् । .
आपपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देशं विससर्ज च ॥ ६३

अन्वयः । तेन (रामेण) मर्तुं समीषे, अखिलं बलं वाचा आनर्चं, सुग्रीवम् च
आपपृच्छे, स्वं देशं विससर्ज च ॥ ६३

मल्लिनाथः । समिति । तेन रामेण मर्तुं प्राणांस्त्यक्तुं समीषे
इष्यते स्म । इषेरविवक्षिते कर्मणि भावे लिट् । अखिलं बलं वाचा
प्रियोक्त्या आनर्चे अर्चितम् । अर्चेर्भौवादिकात्मकर्मणि लिट् । “अत
आदेः” इत्यभ्यासदीर्घे “तस्मात्तुङ् द्विहलः” इति तुङागमः ।
सुग्रीवमापपृच्छे आपृष्टवान् परलोकयात्रां निश्चित्य आमन्त्रित-
वानित्यर्थः पृच्छतेः कर्तरि लिट् । आङि मुप्रच्छयोरुपसंख्या-
नात्तुङ् । स्वं देशं प्रति विससर्ज किष्किन्यां गच्छेत्यादिष्टवा-
नित्यर्थः ॥ ६३

भरतः । समीष्टे इत्यादि । तेन रामेण मर्तुं समीष्टे समीक्षितम् । ईहङ् धीष्टे भावे
रूपं, कर्तरि इत्यन्य, “गुर्विजाट्” रामोऽनित्यत्वं ये वदन्ति तन्मते रूपमिदं, समीष्टे ईडिपे
समीष्टिरे इत्यादयश्चिन्त्या इति केचित्, ऋषिवचनादिति केचित् । व्यासकृतादयोऽपि गुर्वि-
जाटिरामोऽनित्यत्वमाहुः । समीषे इति पाठे इषु श वाञ्छे । तेन रामेण वाचा बलम् आनर्चे
पूजितं, मत्कृते भवतिः किं न कृतं ? भद्राग्यात् तु सर्वे निष्कलममूदिति । अर्चक् पूजे अर्चयेति
चकारात् पूजे, “स्यान्तादादि” इति खेरान् कर्मणि रूपम् । रामः सुग्रीवम् आपपृच्छे
आमन्त्रितवान्, एहि निच ! मां परिष्वजस्वेति प्रह्वी शं ज्ञीषे, “विपराजि” इति मं, “व्यां
न वैप्रच्छाम्” इति जिनिषेधः । स्वदेशं किष्किन्यां विससर्ज सुग्रीवं प्रस्थापयितुमारम्भे इत्यर्थः ।
सुजी श च विसर्गे ॥ ६३

अश्वत्थ । त्रिणि मृत्वा हेष्ठा करिणेन, अश्वत्थाका मयस्य जैमिन्मय मन्थान
अकान करिणेन । मृत्वा निम्न वृद्धिः अश्वत्थाक डकिणेन एवः अर्ग
वाङ वनिष्ठा विनाश पिणेन । ७०

आदिदेश स किष्किम्यां राघवौ नेतुमङ्गदम् ।
प्रतिजज्ञे स्वयं चैव सुग्रीवो रक्षसां वधम् ॥ ६४

अश्वत्थः । सः सुग्रीवः राघवौ किष्किम्यां नेतुं अङ्गदम् आदिदेश, रक्षसां वधं च
स्वयं प्रतिजज्ञे च ॥ ६४

मल्लिनाथः । आदिदेशेति । रामेणैवमुक्तः सुग्रीवः राघवौ
किष्किम्यां नेतुमङ्गदमादिदेश । एतौ किष्किम्यां नयेत्यादिष्ट-
वानित्यर्थः । रक्षसां वधं च स्वयमेव प्रतिजज्ञे च । अहमेव वैरवधं
कारिष्यामीति प्रतिज्ञातवांश्च । “संप्रतिभ्यामनाध्याने” इति प्रति-
पूर्वाज्जानातेः सकर्मकात्तड् ॥ ६४

भरत । आदिदेशेत्यादि । स सुग्रीवो राघवौ किष्किम्यां नेतुम् अङ्गदम् आदिदेश
उक्तवान्, दिश ड् शीचे चकारादाने वसते, आङ्पूर्वः कथनार्थः, मनोरमाकृतं तु दिश
अतिसर्जने इति पठित्वा व्याचष्टे—अतिसर्जनं दानं विज्ञानं कथनं वेति । स्वयं रक्षसां
वधं प्रतिज्ञातवान् । आ अवबोधने “सम्प्रतिः अश्रुतौ” इति मम् ॥ ६५

अश्वत्थ । सेह अश्वत्थैव रामलक्ष्मणके किष्किम्यां गहेष्ठा गहेते अङ्गदके
आदिदेश करिणेन एवः अश्वत्थं राक्षसवधे अतिष्ठा करिणेन । ७४

नागास्त्रमिदमेतस्य विपक्षस्तार्क्ष्यं संस्मृतिः ।
विभीषणादिति श्रुत्वा तं प्र[नि]दध्यौ रघूत्तमः ॥ ६५

अश्वत्थः । इदं नागास्त्रम्, एतस्य विपक्षः तार्क्ष्यसंस्मृतिः—इति विभीषणात् श्रुत्वा
रघूत्तमः तं प्रदध्यौ ॥ ६५

मल्लिनाथः । नागेति । इदं नागास्त्रं, न शरा इत्यर्थः एतस्य
नागास्त्रस्य विपक्षः प्रतीकारस्तार्क्ष्यं संस्मृतिः गरुडसंस्मरणम् । इति
विभीषणाच्छ्रुत्वा राघवस्तं तार्क्ष्यं प्रदध्यौ संस्मर ॥ ६५

भरतः । नागास्त्रमित्यादि । इदं नागास्त्रम् एतस्य नागास्त्रस्य भयः गरुडस्मरणम्
इति विभीषणात् श्रुत्वा राघवस्तं गरुडं प्रदध्यौ चिन्तितवान् ॥ ६५

अश्वत्थ । एतौ नागास्त्र (नर नर) हेतार नर गरुडं अश्वत्थे हेतार

અહીંકાંત્રોગોત્ર વિહીયતેત્ર ચૂથે એકે કથા ઉનિશ્ચ રૂપુર ગરુડેત્ર ચરણ
કરિતેન । ૭૮ ।

તતો વિજઘટે શૈલૈરુદ્ધેલં પુપ્લુવૈર્મ્બુધિઃ ।

દૃષ્ટેભ્યશ્ચ્યુતે પુષ્પૈર્વિરેજુર્ભાસુરા દિશઃ ॥ ૬૬

અન્યઃ । તતઃ શૈલૈઃ વિજઘટે, અમ્બુધિઃ ઉદ્ધેલં પુપ્લુવૈ, દૃષ્ટેભ્યઃ પુષ્પૈઃ વૃષ્ટાતે. દિશઃ
ભાસુરાઃ વિરેજુઃ ॥ ૬૬

મક્ષિનાથઃ । તત્ત્વમ્ । તતો ધ્યાનાનન્તરં શૈલૈર્વિજઘટે વિઘ-
ટિતમ્ । ઘટેર્ભાવે લિટ્ । અમ્બુધિરુદ્ધેલમુક્તજ્ઞિતવેલં યથા તથા
પુપ્લુવૈ શુષ્કમે ર્થઃ । કર્તરિ લિટ્ । દૃષ્ટેભ્યઃ । “અપાદાને પશ્ચમી” ।
પુષ્પૈશ્ચુપ્તે ચ્યુતમ્ । અવતેર્ભાવે લિટ્ । એતત્સર્વં તાર્ક્યપદ્ધત્તપચન-
વેગાદિત્યવધેયમ્ । દિશો ભાસુરા ભાસુરાઃ સત્યસ્તત્યસ્યમાસેતિ
ભાવઃ । “મક્ષમાસમિદો ઘુરચ” । વિરેજુઃ રરાજુઃ । ફળાદિવિ-
કલ્પાદેત્વાદ્યભાવઃ ॥ ૬૬

મરતઃ । તત્ત્વમ્ । તતો ધ્યાનાનન્તરં તત્પચનવાયુવેગાત્ શૈલૈઃ વિજઘટે વિઘટિતં,
ઘટિ ધ જ્ મ પેટે, વિપૂર્વો વિગ્રેષમાદ્, ભાવે રૂપમ્ । અમ્બુધિઃ સમુદ્રો વેલામતિક્રમ્ય પુપ્લુવૈ
મતઃ, ડ્રુજ્ ચ સર્પથે । દૃષ્ટેભ્યઃ પુષ્પૈઃ વૃષ્ટાતે સ્વલિપ્તં, ચ્યુત ચ્યુતિર્ ચરે । ભાવે રૂપમ્ ।
સ્વર્ણપદ્મપ્રભામિર્ભાસનશીલા દિશો વિરેજુઃ રાજાને જ્ઞ । રાજૃ જ ણ દૌત્તૌ “તુફલઃ” ર્થિતિ પદ્મે
એલાભાવઃ ॥ ૬૬

અશ્વવાન । તોદાર ગર ગરુડગન્ધ વાયુવેગે ગર્જીત કાંટિશ્ચ પડિન, ગમૂજ-
તોર અતિક્રમ કરિશ્ચા કૂલ હરેતે નાગિન, વુલ હરેતે પૂલ્લ અગિશ્ચ પડિન
એવઃ ગર્વગન્ધ પ્રભાગ્નિશ્ચાગ્નિ ઉદ્ગામિત હરેશ્ચ વિગ્રાજ કરિતેહિન । ૭૭

જગાહિરૅમ્બુધિં નાગા વવૌ વાયુર્મનોહરઃ[રમઃ] ।

તેજાંસિ શાશ્વ[શંશ]માશ્વક્રુઃ શરવન્થા વિશિશ્લિષુઃ ॥ ૬૭

અન્યઃ । નાગાઃ અમ્બુધિં જગાહિરે, મનોહરઃ વાયુઃ વવૌ, તેજાંસિ શાશ્વમાશ્વક્રુઃ,
શરવન્થા વિશિશ્લિષુઃ ॥ ૬૭

મક્ષિનાથઃ । જગાહિરે ર્થિતિ । નાગાઃ સર્પા અમ્બુધિં જગાહિરે
પ્રવિષ્ટાઃ, તાર્ક્યત્રાસાદિતિ ભાવઃ । મનોહરઃ શૈલ્યમાન્થાદિયોગાત્
સુશ્લેષર્થ ર્થઃ । વાયુર્વવૌ વાતિ જ્ઞ । તેજાંસિ ચન્દ્રતારવાદિ-

प्रकाशः शशमाचक्रुस्तावत्तेजोऽभिभवान्मृगं शिशुरित्त्वर्थः । शमेः
यङ्कुन्तलित्वाभ्रत्यये अक्षोपयलोपौ ! शरवन्धाः नागपाशा विशि-
न्निषुनिहन्ताः ॥ ६७

भरतः । जगादिर इत्यादि । नागा भयात् अन्धुचिं जगादिरं प्रविष्टाः, गाह्र
विलोडं । मनोरमो वायुस्तपचभवः शुभसूचकः स्वाभाविको वा, वाति अ । वा न
गमनार्हमयोः । रत्नादीनां तेजांसि तत्तेजसा भृशं शान्तानि, यस्तु अ इशमे, “मूवमू” इति
यङ् यङो जुन्, विलं “अमनपः” इति खर्गुष् ल्यान्तादात् । शमयाचक्रुरिति पाठे
गह्वरुष तेजांसि नागास्त्रिवारयन्ति अ इत्यर्थः । शराणां बन्धा विशिष्टाः तत्प्रभावात् ॥ ६७

अशूराद । सर्पगण गह्वरुष उदरे मयूष्य एविष्टे हरेन, तैलतापि अरण्ये
मनोहर वायु वह्नि, श्रृङ्गादिकः अशमित एव नागगणं निधिन हरेन । ७१

भेजिरेऽक्षतवद्व्याधा लेमे संज्ञा च लक्षणाः ।

विमोषणोऽपि ति बभ्राजे गरुत्मान्प्राप चान्तिकम् ६८

अन्वयः । योषाः अक्षतवत् भेजिरे, लक्षणाः च संज्ञां लेमे, विमोषणः अतिवधाने,
गरुत्मान् च अन्तिकं प्राप ॥ ६८

मार्त्तनाथः । भेजिर इति । योषा अक्षतवदक्षतस्तुल्यं भेजिरे ।
फणादिविकल्पादेत्वादि । लक्षणाश्च संज्ञां लेमे । विमोषणोऽति-
बभ्राजेऽतिरराजे भ्राजृ दीप्तौ । फणादिविकल्पादेत्वाद्यभावः ।
गरुत्मांश्चान्तिकं रामसमौपं प्राप ॥ ६८

भरतः । भजिरे इत्यादि । योषा अक्षता इव भेजिरे शोभन्ते अ । भ्राजृ अ च ट
च चकाराहासि “तृफज्” इत्यादिना पाचिकर्मत्वं स्विनीपथ । लक्षणाश्च संज्ञां चेतनां
कथयन् । लभ झोङ् च प्राप्ता । विमोषणोऽपि बभ्राजे समोक्षितं मे सन्त्यग्रमिति,
एवमावपत्ते रूपम् । गरुत्मान् मरुडो राक्षसान्तिकं समौपं प्राप, गरुतः पाचिणोऽनुजीविनः
प्रशसा वा पचाः सन्त्यस्येति गरुत्मान् । “कचिदपवादविषयेऽप्युक्तगोऽभिनिविशते” इति
न्यायात् “मीङ् मरुत्पादतु” इत्यस्य विषयेऽपि मतुरन्वयः इत्यस्याभिनिवेशः “वसोर्यः
क्षेमस्युर्मतुष्योः” इति ज्ञापकात् “मीङ् मरुत्पादतुः” इत्यस्य कचिद्व्यभिचार इति द्वेयोदाह-
रकवर्तिनोक्तम् । “यवादिभ्यो मत्तुः” इति परः । “न दन्तसौ” इति पदलनिषेधात्
न नत्वम् ॥ ६८

अशूराद । तथन रामेनगण अकठवर एतादा पाहेन, मन्त्रगण टेठठ
नाठ करिनेन । विमोषण अटोहेमिदि हठना अतिमय आनमिठ हरेनेन,
गरुडु राक्षस निकटे उपहित हरेनेन । ७७

स[सं]पस्पर्शाय काकुत्स्थौ जज्ञाते तौ गतव्यथौ ।
तयोरात्मानमाचख्यौ ययौ चाथ यथागतम् ॥ ६८

अन्वयः । अथ सः काकुत्स्थौ पस्पर्शं, तौ गतव्यथौ जज्ञाते, तयोः आत्मानम् आचख्यौ, अथ यथागतं च ययौ ॥ ६८

मन्त्रिनाथः । स इति । अथ स गरुत्मान् काकुत्स्थौ राम-
लक्ष्मणौ पस्पर्शं । तौ गतव्यथौ निर्व्यथौ जज्ञाते जातौ । जनौ प्रादु-
र्भावे । कर्त्तरि लिट् । “गमहन—” इत्युपधात्तोपः । तयोः गद्यवयो-
रात्मानमाचख्यौ गरुत्मानहमिति कथयामास । ख्या प्रकथने लिट् ।
यथागतं ययौ चापि । आगमनमार्गेणैव जगामेत्यर्थः ॥ ६८

भरतः । सपस्पर्शेत्यादि । अथानन्तरं स गरुत्मान् काकुत्स्थौ संपस्पर्शं, स्मृश ग्री
स्मृशि । तौ च स्मृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ, जनौस्यङ् जनने, “हनगम्” इत्युङ्लोपः
“क्षुभिमिच्छा” इति मल्ल अः । तयोः काकुत्स्थयोः स्थाने आत्मानम् आचख्यौ
कथितवान् अहं गच्छ इति । ख्या ल गतौ, चलिङः ख्याच्चादेशो वा । यथामतं तथा
ययौ गतः ॥ ६८

अश्वमेधः । अनन्तरं गच्छं ब्राह्मणस्यैव स्पर्शं कस्मिन्, उद्दिष्टं वागानुष्ठ
इहेनेन । उ०१०० ने ब्राह्मणस्यैव निकटे निकटेन परिचरं दिन एवः दे
पथे आगिन्नाहिन नेहे पथेहे अश्वमेधं कस्मिन् । ७०

खेनुस्तिस्त्रिषु रुदयेषु रुचस्त्रिषुः पर्वतांस्तरुन् ।

वानरा दद्रमुश्चाथ संग्रामं चाशशंसिरे ॥ ७०

अन्वयः । अथ वानराः खेनुः, तिलिषुः, उदयेषुः, पर्वतान् तरुन् च उच्यन्तुः,
दद्रमुः, संग्रामं च आशशंसिरे ॥ ७०

मन्त्रिनाथः । खेनुरिति । अथ वानराः खेनुः सखनुः । खन
शब्दे । फणादिविकल्पादेत्यादि । तिलिषुर्दिदौपरि । त्विष दीप्तौ ।
उदयेषु रुच्यताः । “अत एकहल्—” इत्येतम् । पर्वतांस्तरुन् च
उच्यन्तुः कृतस्मात्तवन् इत्यर्थः । खनतेः “गमहन—” इत्यादिनोपधा-
त्तोपः । दद्रमुर्निरस्तो जग्मुः । द्रम गतौ । संग्रामं युद्धमाशशंसिरे
आश्चकाङ्क्षुः । आङ्पूर्वाच्छंसतेरिच्छार्थे तङ् । आङ्ः शास्त्र इच्छा-
याम् । शंसतेर्धेति वचनाद् ॥ ७०

भरतः । खेगुरिन्नादि । अश्वानन्तरं वानराः खेगुर्जयशब्दं चक्रुः । खग च वेति चकारात् शब्दे, “तृफल” इति पुंसे एत्वम् । तिलिषुः दीप्यन्ते अः, तिलीषु भावे । उदयेसुः उदयसं चक्रुः । यमौङ् विरतौ । पर्यतान् तद्वच्च उच्यन्तुः । खलुज् विदारणे । “हनगम्” इत्युङ् लोपः । दद्रुसुः शत्रून् प्रतिजम्बुः । द्रुसु गतौ । संशानच्च आश्रयसिद्धिं इच्छन्ति अ । अन्सु । हंसान्मुन्दीः आङ्पूर्वं इच्छन्माह । यदुक्तम्—“आश्रयसिः स्वादि-
च्छायां शंसतीति स्तुतौ पदम्” इति ॥ ७०

अश्ववान् । अनन्तरं वानरगणं जयक्षन्ति करिण, आनन्ते रुष्टे हरेण, वृक्षैश्च
उपयोगं करिण, पर्यंतं च वृक्षं उपपाटितं करिणो नागिन, हेतुः कृतो समय
एव वृक्षं आर्षणां करिण । १०

डुढौकिरे पुनर्लङ्कां बुबुधे तान् दशाननः ।

जीवतस्य विवेदारीन् बभ्रंशा[ग्ने]ऽसौ धृतेस्ततः ॥ ७१

अन्वयः । (वानराः) पुनः लङ्कां डुढौकिरे, दशाननः तान् बुबुधे, अरीन् जीवतः,
विवेद, ततः असौ धृतेः बभ्रंश ॥ ७१

मङ्गिनाथः । डुढौकिर इति । वानराः पुनर्लङ्कां डुढौकिरे
जम्बुः । दशाननस्तान् लङ्कागतान् बुबुधे । अरीन् जीवतः प्राणतो
विवेद । ततः शत्रुजोवनादसौ दशास्यो धृतेर्धर्याहभ्रंशं भ्रष्टश्च्युतः ।
अंशश्च घः पतने ॥ ७१

भरतः । डुढौकिरे इत्यादि । वानराः पुनर्लङ्कां डुढौकिरे जम्बुः । श्रीक श्रीक
टिक्का गणां खेरीकारस्य रुक्म उकारः । दशाननः तान् बुबुधे ज्ञातवान् । बुधौङ्
वेदने । अरीन् राजादीन् जीवतो विवेद जानाति अ । विद ल भूतौ “काम्वाद्याम्”
इत्यस्माभावपञ्चे रूपम् । ततः धृतेः सक्तायात् असौ भटः, लुभ्यश्च वेति चकारादघः
पते ॥ ७१

अश्ववान् । ताशारां पुनर्लङ्कां लङ्कां गेण, दशाननं बुबुधे ताशारां लङ्कां
आगिराहे । लङ्कां जीवित आहे ताशारां जानिण । तन्निमित्तं मे वैधाय-
ह्यात् हरेण । ११

ससंसे शरबन्धेन दिव्येनेति बुबुन्द सः ।

बभाजाथ परं मोहमुंहासृक्के जयं न च ॥ ७२

अन्वयः । सः दिव्येन शरबन्धेन ससंसे इति बुबुन्द, अथ परं मोहं बभाज, जयं च न
क्रियते ॥ ७२

मङ्गिनाथः । ससंस इति । स रावणो दिव्येन शरबन्धेन नाग-
पाशबन्धेन ससंसे सस्तम् । संसु गतौ । भावे लिट् । इति बुबुन्द
शुभ्राव । उबुन्दिर् निशामने । अथ अवणानन्तरं मोहं बभाज
प्राप । इतिकत्तव्यतामूढोऽभूदित्यर्थः । अत एव जयं च नोहांचक्रे
न तर्कयामास । ऊह वितर्कं । लिट् “इजादेय गुरुमतोऽनृच्छः”
इत्यामप्रत्ययः ॥ ७२

भरतः । ससंसे इत्यादि । दिव्येन शरबन्धेन ससंसे सस्तमिति स दशमनी बुबुन्द
शुतवान् । लसन्सुङ् संश्रि । बुन्दिजर्लं निशामने । अथानन्तः परं मोहं मुच्ये बभाज ।
भङ्ग्यौ भागसेवयोः । स्वकीयस्य जयं न ऊहाचक्रे, ऊहङ् वितर्कं “विजादि” इत्याम् ॥ ७२

अशुभाक्ष । जे निवा नागपानं वक्रन निश्चिन कठेशाह् हेह उनिम । अमंशुत्र
कर्तुवाविशुफ् इहेन, सुउरां चकीत्र कटत्र विवशु उाविउ पात्रिम ना । १२

धूम्राक्षोऽथ प्रतिष्ठामाचक्रे रावणसम्मतः ।

सिंहास्यैर्युजे तस्य वृक्षास्यैश्च रथः खगेः ॥ ७३

अन्वयः । अथ धूम्राक्षः रावणसम्मतः (सन्) प्रतिष्ठासाधकं, तस्य रथः सिंहास्यैः
वृक्षास्यैः च खगैः युयुजे ॥ ७३

मङ्गिनाथः । धूम्रेति । अथ मोहानन्तरं धूम्राक्षो नाम राक्षसो
रावणेन सम्मतोऽनुज्ञातः सन् । इति द्वितीयासमासः । मन्यतः
सम्पूर्वादनुज्ञानार्थत्वाद्भूते क्तः । न तु ‘मतिबुद्धि—’ इत्यादिना
वर्त्मने क्तः । अतो न समासाद्यनुपपत्तिः । प्रतिष्ठासांचक्रे
युद्धाय प्रस्थातुमियेष । प्रपूर्वात् तिष्ठतः सन्नन्ताङ्गिति “कास्-
प्रत्ययात्—” इत्याम्प्रत्ययः । प्रपूर्वस्य ‘तिष्ठतेरात्मनेपदित्वात्
“पूर्ववत् सनः” “आम्प्रत्ययवत्—” इति सर्वत्र तङ् । तस्य रथः
सिंहास्यैः सिंहमुखैर्वृक्षास्यैर्वृक्षमुखैश्च खगेः खेचरैर्वाहनैरिति शेषः ।
युयुजे योजितः । युजेः कर्मणि लिटि तङ् ॥ ७३

भरतः । धूम्राक्ष इत्यादि । अथानन्तरं धूम्राक्षो राक्षसो रावणेन सम्मतोऽनुज्ञातः सन्
प्रस्थातुमिच्छाचक्रे । “प्रतिष्ठानिर्णय” इत्यादिना प्रपूर्वस्याधातोर्मे, “क्लितात्” इति प्रत्वं सनः
बलाभावात् “जिह्वोः से सः वः” इति न नियमः, व्यानत्वादान् । तस्य रथः सिंहमुखैः
वृक्षमुखैश्च खगैः आकाशवासिभिः युयुजे युक्तः । युजिर्धौ च युतौ कर्मणि क्पम् ।
“कीच ईहासनी वृक्ष” इत्यमरः ॥ ७३

अश्वत्थम् । उ० ग० रे भूमाङ्ग राक्षस रावणाद्याश्च युद्धयात्राश्च देखूक इहेन,
तांश्वरं वथं शानि सिंहरूप एतद्वाद्यग्रुथं चेत्यं वाहनं घोषित इहेन । १०

त्वक्त्रैः संविद्यु रङ्गानि [व्ययुर्दहान्] वाहनान्यधिशिष्यिरे
आनर्जुनभुजोऽस्त्राणि ववञ्चुश्चाहवर्चितम् ॥ ७४

अन्वयः । वृभुजः त्वक्त्रैः रङ्गानि संविद्युः, वाहनानि अधिशिष्यिरे, अस्त्राणि
आनर्जुनैः, आहवर्चितं च ववञ्चुः ॥ ७४

मञ्जिनायः । त्वक्त्रैरिति । नृभुजो राक्षसास्त्वचं ध्यायन्त
इति त्वक्त्राणि तनुत्राणि । “आतोऽनुपमगं कः” । तैरङ्गानि गात्राणि
संविद्युः संवव्रुः । व्येज् संवरणे । लिट् भेरुमि किति यजादित्वा-
स्म्यप्सारणे द्विभावे च सति “एरनेकाचः—” इति यणादेशः ।
‘संविद्यिरं इति पाठे “लिट्स्त्वभयोरेशिरच्” । शेषं समानम् ।
वाहनानि गजादीनि अधिशिष्यिरे अधिष्ठितवन्तः । “एरनेकाचः—”
इति यणादेशः । “अविशोङ्—” इति कर्मत्वम् । अस्त्राणि धनु-
रादीनि आनर्जुजगृहः । अर्जे प्रतियत्न । लिट् । “अत आटः”
इत्यभ्यासदीर्घः । “तस्मान्नाङ् द्विहलः” । आहवर्चितं रणभूमिं
ववञ्चुर्जग्मः । वञ्चु गतो ॥ ७४

भरतः । त्वक्त्रैरित्यादि । नृभुजा राक्षसास्त्वचसन्त्वन्धिनः त्वक्त्रैः सन्नादैः दहान्
संविद्युः आकाशितवन्तः । अत्रैव त्रै “व्ययुर्दह” इति ध्वनिः, त्रिबन्धः कितौति पक्ष
जगभावः “ना व्येज्याम्” इति आनिर्गन्धः, तेन “एवोऽग्निव्या” इत्यस्य न प्रवर्तितः, “यलायवा-
बावः” इत्यादिदेशः । त्वचं ध्यायत इति “हनजगान” इति उः । “एवोऽग्निव्या” इत्यत्र
आशतीति विषय समसो तेनादन्तत्वात् । वाहनानि अश्वदीनि अधिशिष्यिरे आकृष्टवन्तः ।
ग्रीह्मं च जि स्त्रप्ते, अधिपूर्वं आनीहर्षोऽपि “मृध्वाः” इत्यादिना यत्न, “कर्मोऽक्रया” इत्यादिना
क्रियाश्रयायत्नं ढले द्वितीया, आरोहणार्थस्य सकर्मकत्वात् श्रीगोऽधिर्गन्धर्मिण्यादौ
आरोहणार्थे तात्पर्याभावाद्धारम्य कर्मत्वम् । अस्त्राणि आनर्जुः जगृहः । अर्जे अर्जने
“स्यान्तादादि” इति खेगान्, आनर्चुरिति पाठे अर्चधातो रूपम् । आहवर्चितं रणभूमिं
ववञ्चुः गतवन्तः । वञ्चु गत्याम् ॥ ७४

अश्वत्थम् । राक्षसरा गोवर्धनं गात्रं टाकिन, गजराजौ आत्रोऽहेन,
अत्र शरणं करिष्या एवः युद्धकाले गमनं करिष्ये । १४

अधुवास रथं तेये पुराचुद्धाव चाशुभम् ।

संवाद[शिव]याञ्चकारास्यां धुमाक्षस्तत्त्वरे तथा ॥ ७५

अन्वयः । धूमाक्षः रथम् अध्ववास, पुरात् तेये, अश्वं च चुञ्चति, आख्यां स्वनामादास-
कार, तथा तत्वरि ॥ ७५

मल्लिनाथः । अधीति । धूमाक्षो रथमध्ववास । रथे उवासे-
त्यर्थः । “उपान्वध्याङ्-वसः” इति कर्मत्वम् । पुरातन्नातस्तेये
निर्गतः । तय गतौ । कतेरि लिट् । अनुदात्तेत्वात्तङ् । “अत
एकङल्—” इत्येत्वाभ्यासलापौ । अश्वं यथा तथा चुञ्चाव
क्षुतवान् । स्वक्षुतमत्यश्वमिति भावः । क्षु शब्दे । आख्यां
स्वनाम संवादयांचकार आवितवान्, वन्दिभिः स्तावयामासेत्यर्थः ।
तथा तत्वरि युद्धाय त्वरितवानित्यर्थः । त्वरनेर्लिट् ॥ ७५

भरतः । अध्ववासेत्यादि । धूमाक्षो रथम् अध्ववास आहट्, वसे ऐ निवासे, “त्यव-
यव” इति स्त्रिजिः, “कर्मक्रिया” इत्यादिना आघातस्य कर्मत्वम् । पुरात् लङायाः नेये
वतः । तयइतिरक्षयोः, “तृफल” इत्यादिना एत्वं झिलीपञ्च । अश्वमम् अश्वभनं चञ्चाव
क्षुतं, क्षु लटुक्षते । आख्यां स्वनाम आवितवान् वानरान् इत्यर्थात् । यत् ल गतौ जिः
व्याकृतादाम् । तथा युद्धाय त्वरां चरौ । जित्वं मङ् खट् ॥ ७५

अश्वगाम । धूमाक्ष रथे उठिग्रा नगर इहेते बाहिर इहेन, अउठ अक
कशिते नागिन एवः बाणकर निकटे निक नाम घोसना करिषा युद्धाबाध
वाउ इहेन । १८

वि [नि] विलिखे मूर्ध्नि गृध्रोऽस्य
क्रू [रा] रं ध्वाङ्गा ववाशिरि ।
शिशीके शोणितं व्योम
चचाल क्षातलं तथा ॥ ७६

अन्वयः । अस्य मूर्ध्नि गृध्रो विलिखे, ध्वाङ्गाः क्रूरं ववाशिरि, व्योम शोणितं शिशीके,
तथा क्षातलं चचाल ॥ ७६

मल्लिनाथः । अथास्य दुर्निमित्तान्याह—विलिखे इति । अस्य
धूमाक्षस्य मूर्ध्नि गृध्रो विलिखे तस्यावित्यर्थः । लीङ् श्लेषणे । “एर-
नेकाचः—” इति यण् । ध्वाङ्गाः काकाः क्रूरं ववाशिरि चुक्रुगुः ।
वाग् शब्दकुक्षायाम् लिट् । व्योम आकाशं शोणितं शिशीके चरितं
ववर्षेत्यर्थः । शीङ् सप्तमि । तथा क्षातलं चचाल चक्षणे ॥ ७६

भरतः । निलिख्ये इत्यादिः । अस्य धूमाक्षस्य गच्छती मूर्ध्नि गृध्रो विलीनः ।
लोभय भी शिवि “मुन्वाः” इति यत्नम् । क्रूरा अशुभशंसिनी ध्वाङ्गाः जाका ववाशिरै
वाशञ् ऊपि अपि शब्दात् शब्दे । व्योम आकाशं कर्तुं, शीणितं शिशौके ववर्ष । शीलञ्
सेके । आतलं तथा चचाल चलति स्य । चल गतौ ॥ ७६

अशूवाप । साक्षात्काले धूमाक्षस्य मुखके गृध्र वसित, काटकरा कर्कश
श्वरे ब्रव करिष्येति, नभोमण्डलं वस्त्रवर्षण आरम्भ करिष्येति एवम् आत्मकम्
हृष्टेते नागिन । १७

ततः प्रजघटे युद्धं शस्त्राण्यासुः परस्परम् ।

वव्रशुराजुघूर्णश्च स्येमुश्चुभिमि[कूर्दि] रे तथा ॥ ७७

अन्वयः । ततः युद्धं प्रजघटे, परस्परं शस्त्राणि आसुः, वव्रशुः आजुघूर्णः स्येमुः चुभ-
िमिरे च ॥ ७७

मल्लिनाथः । तत इति । ततो दुर्निमित्तानन्तरं युद्धं प्रजघटे
प्रवृत्तं । परस्परं शस्त्राण्यासुः चिचिपुः । असु क्षेपणे । लिट् । “अत
आदेः” वव्रशुः परस्परं विच्छिदुः । अजुघूर्णभैमुश्च । घूर्णिरुभय-
पदौ । ‘घोर्णते घूर्णते घोर्णति घूर्णति’ इति भट्टमल्लः । स्येमुः
सस्त्रनुः । स्यमु शब्दे । फणादित्वादित्वम् । तथा चुच्छुभिरे
क्षुभितिः ॥ ७७

भरतः । तत इत्यादि । अनन्तरं युद्धं प्रजघटे प्रवृत्तं, षट् ष ड म चष्टे ।
परस्परं शस्त्राणि आसुः चिचिपुः, हरिराक्षसा इत्ययमशोकान्वयः । असु इक्षेपे ।
परस्परं वव्रशुः । भी व्रश्नं छेदे “व्या न वेप्रच्छाम्” इति जिनिषधः । आजुघूर्णः चक्रवद
भ्रमन्ति स्य । घूर्णश्च भ्रमणं । जुघूर्णिरे च । वव्रशुरिति क्वचित् पाठः । स्येमुः शब्दं
चक्रुः स्यमुश्च ध्वननं, शित्वात् फणादिः, तूफन्यादिना पाक्षिकमैलं खिन्नोपय ।
वकूर्दिरे क्रीडितवन्तः, कूर्दङ् क्रीडायाम् ॥ ७७

अशूवाप । तस्यैव युद्ध आरम्भ इदं, परस्परं अस्त्र निष्कलेण काटाकाटि
करिष्येति नागिन एवम् ऐतच्छब्दः लभ्यते । १८

करुजुर्भजिरे फेसुर्बहुधा हरिराक्षसाः ।

वी[धौ]रा न विभयाच्चक्रुर्भीषयाच्चक्रिरे परान् ॥ ७८

अन्वयः । वीराः हरिराक्षसाः रुक्जः, भेजिरे, बहुधा फेणुः, न विभयाच्चक्रुः, परान् भोषयाच्चक्रिरे ॥ ७८

मल्लिनाथः । रुक्जुरिति । वीरा हरिराक्षसा रुक्जः परस्परं वभञ्जः । रुजो भङ्गे । भेजिरे रजुः । बहुधा फेणुर्नानाविधा गतोश्चक्रुरित्यर्थः । फण गतौ । फणदित्वादुभयत्र पाक्षिकमेत्वम् । न तु विभयाच्चक्रुर्न विभ्युः । “भीष्मोभृदुवां श्रूवच्च” इति विकल्पा-
दाम्प्रत्ययः । किं तु परान् भोषयाच्चक्रिरे भोषितवन्तः । विभेतेर्ष्य-
न्तात्प्राति “भीष्मोर्हेतुभये” इति लङ् । तददनुप्रयोगेऽपि तङ् ।
“भियो हेतुभये षुक्” इति षुगागमः ॥ ७८

भरतः । रुक्जुरित्यादि । हरयो वानरा राक्षसाश्च परस्परं रुक्जः भग्नवन्तः । रुजो शो भङ्गे । भेजिरे यष्टभिरं । भानुङ् ण ट् चति चकाराश्चासि, त्-फर्गति पाक्षिक-
मेव खिनीपय । बहुभिः प्रकारैः फेणुः । फणमिण गतौ । वीराः शत्रून् विभयाच्चक्रुः
विभ्यति च । विभोः लि भौत्वां “पशा वा भौ-ङ्गो” इति पाक्षिकः पशाम् लौत्वान्
“ह्यद्रीरेवः ण्वङ्” इति गुणः । परान् शत्रून् भोषयन्ते च । “भौभौष् वा” इति
भोषादेशो मच्च त्वान्तत्वादाम् ॥ ७८

अशुवाद । वानर उ व्राकम वीरेवरा परस्परं आहत इहेषा कथं इहेले उ
समरकण्डे विराज करिउछिन, नानाविध गति छातूया मेथाहेल, तत्र पाहिल
ना, परस्परं अक्रुपकक भौ उ करिउा तूलिल । १८

रक्तं प्रचुस्यतुः क्षुप्ताः शिथिल्यः क्षु[श] रविक्षताः ।

अस्यतां शुशुबुर्बाणान् भुजाः साङ्गुष्ठमुष्टयः ॥ ७९

अन्वयः । क्षुप्ताः रक्तं प्रचुस्यतुः क्षुरविक्षताः शिथिल्यः, बाणान् अस्यतां साङ्गुष्ठमुष्टयः
भुजाः शुशुबुः ॥ ७९

मल्लिनाथः । रक्तमिति । क्षुप्ता प्रहता रक्तं प्रचुस्यतुश्चक्रुः ।
क्षुरविक्षताः शस्त्रहताः केचन शिथिल्युरुच्छ्रूनाः । “विभाषा श्वेः”
इत्यसम्भारणपक्षे इयङादेशः । बाणानस्यतां क्षिपतां धन्विनां सम्भ-
न्धिनः शरविक्षताः साङ्गुष्ठमुष्टयस्तथैव बह्वमुष्टयो भुजाः शुशुबु-
च्छ्रूनाः । सम्भारणपक्षे उवङादेशः ॥ ७९

भरतः । रक्तमित्यादि । केचित् क्षुप्ताः क्षुब्धिताः सन्ती रक्तं चरन्ति च ।
क्षुरिति चरे । केचित् शिथिलाः सन्तः शिथिल्यः शोषयुक्ताः चक्रुः । इदानीं शिथिल्युक्तोः ।

वाचान् वसुतां विषयां योधानाम् अकृत्स्नमुष्टिना संहिता भुजाः शरविचिताः सन्तः शयन-
मताः पतिता इत्यर्थः । “श्रे जिर्वा यङ् क्यीः” इति पाणिनी जीः ॥ ७८

अभूनाम् । युक्ते प्रयुक्त इहेषा केह केह वक्तु वयन करिण, केह वा
कुराञ्छे कतविकत इहेषा शोधयुक्त इहेण । वागनिकेप करिठे करिठे
काशरुण वा मुष्टिवक्त हस्तशुनि शरावाते पडिषा गेल । १२

रणे चिक्रीड धूम्राक्षः

तं ततर्जानिलात्मजः ।

आददे च शिलां गुर्वीं

[साश्व] पिपेषास्य रथं तथा ॥ ८०

अन्वयः । धूम्राक्षः रणे चिक्रीड, तम् अनिलात्मजः ततर्जः । गुर्वीं शिलाम् आददे,
तथा अस्य रथं पिपेष ॥ ८०

मस्तिनाथः । रण इति । धूम्राक्षो रणे चिक्रीड । तं धूम्राक्ष-
मनिलात्मजो हनुमान् ततर्जे तर्जितवान् । तर्जर्भीवादिकास्मिन् ।
गुर्वीं शिलां आददे जघाहे । तथा शिलया अस्य धूम्राक्षस्य रथं
पिपेष चूर्णितवान् ॥ ८०

भरतः । रण इत्यादि । धूम्राक्षो रणे क्रीडितवान् । क्रीड् क्रीडि । अनिलात्मजो
हनुमान् तं धूम्राक्ष ततर्जं । तर्जं भर्त्स्ये । शिलाम् आददे जघाह च । आद् पूर्वो ङा
वह्वी । तथा शिलया अस्य धूम्राक्षस्य अन्तेन संहितं रथं पिपेष । धौ पिप् लृ चूर्णने ॥ ८०

अभूनाम् । धूम्राक्ष रणशले क्रीडा करिठे नागिन, तथेन हनुमान् ताहाके
कटर्गना करिठे करिठे एकथान वृहत् अखर धरिण एरः सेहे अखर धारा
धूम्राक्षेन रथथानि चूर्णवर्ण करिण । ८०

पपात राक्षसो भूमौ पपा

[ररा]ट च भयङ्करः[म्] ।

तुतोद गदया चारिं

तं दुधा[घ्रा]वाद्रिणा कपिः ॥ ८१

अन्वयः । भयङ्करः राक्षसः भूमौ पपात, चारिं पपाट, गदया तुतोद च ; कपिः
तं वद्रीणा दुधाव ॥ ८१

मस्तिनाथः । पपातेति । भयङ्करो राक्षसो धूम्राक्षो भूमौ

पपात, ततोऽरिं पपाट अभिजगाम च, गदया तुतोद् च । अपिस्त्रं
धूम्नाक्षमद्रिणा दुद्राव जघानेत्यर्थः । धूञ् कम्पने ॥ ८१

भरतः । पपातित्यादि । धूमाक्षो रावसो भूमौ पपात । पत लृज गत्याच्च । 'रराट
शब्द' चक्रे । रट वाचि । ततः उल्लितः सन् गदया च अरिं हनून्मनं तुतोद् पौडित-
वान् । तुदशब्दो व्यथे । कपिः हनूमान् पर्वतेन तं रावचं दुद्राव मारितवान् । ध्रुशि
कम्प । अनेकार्थत्वात् हिंसायामपि । जघानेति क्वचित् पाठः, दुद्रावेति च क्वचित् ॥ ८१

अश्रुवाप । भौवण ब्राह्मण कुतले गडिन्न । अक्षरं मन्मथीन इहेन एव
गदाक्षरा ताशक अपौडित करिण, तथेन हनूमान ताशक एखर हारा
आघात करिण । ८१

अकम्पनस्ततो योद्धुं चक्रमे रावणाक्षया ।

स रथेनाभिदुद्राव जुघुरे चातिभैरवम् ॥ ८२

अन्वयः । ततः अकम्पनः रावणाक्षया योद्धुं चक्रमे, स रथेन अभिदुद्राव, अतिभैरवं
च जुघुरे ॥ ८२

मन्निनाथः । अकम्पन इति । ततो धूम्नाक्षवधानन्तरमकम्पनो
नाम राक्षसो रावणाक्षया योद्धुं चक्रमे कामयाचक्रे । "आयादथ
आर्धधातुके वा" इति विकल्पात् क्रमेणिकभावः । सोऽकम्पनो
रथेनाभिदुद्राव अरीनभिजगाम । अतिभैरवमतिभयङ्करं यथा तथा
जुघुरे जुघोष । घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ८२

भरतः । अकम्पन इत्यादि । ततोऽनन्तरम् अकम्पनो राक्षसो रावणस्य आक्षया योद्धुं
चक्रमे इष्टवान् । कसु कङ् स्युहि "वारं" इत्यनेन जिह्वाभावपक्षे रूपम् । सोऽकम्पनो
रथेन अभिदुद्राव अभिसुख गतः । दु घु लौ गतौ । अतिभैरवम् अतिभयङ्करं जुघुरे शब्द
अकार । घुघुङो हिंसाज्यायोः अनेकार्थत्वात् शब्देऽपि, घुर, श अनी भीमार्थ इत्यस्य भावे
रूप वा । तेनेति विभक्तिव्यत्ययेन सम्बन्धः, क्वचित् परस्मैपदिनांऽपि आत्मनेपादत्वान्
कर्त्तरि रूपं वा शब्दाद्यैरुपधातुरपि आत्मनेपदौ इति जयमङ्गला । जुघोर्गति क्वचित्
पठन्ति ॥ ८२

अश्रुवाप । धूमाक्षवधेन परं अकम्पन नामक ब्राह्मण ब्राह्मणाक्षय युद्ध-
कामना करिण, ते रथाद्राहणे अक्षरं मन्मथे गेण एवः अतिभौवण मिहना
करिण । ८२

पस्पन्दे तस्य वामाक्षि सस्यमुच्चाशिवाः खगाः ।

तान् वव्राज्जावमत्स्यासौ बभासे च रथे शरैः ॥ ८३

अथवा । तर्कावामाक्षि पश्यन्दे, अग्निवाः खगाः च सस्यमुः, तान् अवमत्य असौ वज्राज, रणे शरैः च'वभासे ॥ ८३

मङ्गिनाथः । पश्यन्द इति । तस्याकम्पनस्य वामाक्षि वामनेत्रं पश्यन्दे पुस्तोर । अग्निवा अमङ्गलाः खगा उलूकादयः सस्यमुक्षु-
कूजुः । स्यमु शब्दे । फणादिविकल्पादेत्वाभावः । असावकम्पन-
स्तानुत्पातानवमत्यानादृत्य वज्राज योद्धुं जगाम । रणे शरैर्वभासे
दिदीपे च ॥ ८३

भरतः । पश्यन्द इत्यादि । अकुञ्चलमुच्यते—तस्य अकम्पनस्य वाम अक्षुः सन्दते स्म,
अदिक् ईषत्कन्ये । अश्वभक्षकाः खगाः पक्षिणः सस्यमुः शब्दं चक्रुः । स्यमुणश्च धनमे,
तृफलीत्यादीरप्रवृत्तिपक्षे रूपम् । असौ अकम्पनः तान् खगान् अवमत्य अवशाय वज्राज ।
जग गतौ । रणे शरैश्च वभासे । भास्यङ् दोषौ ॥ ८३

अश्वत्थाम । तारात्र वामदक्ष कौण्डिन्य उडिग, अकुञ्चलक गेठकादि
पक्षिगण डाकिट नागिन । मे समस्त अग्राह्य करिषा युक्ते गेण एव
रगशृङ्गे भरताटल उडतात शृङ्गे । ८०

खमूयुर्वसुधामूवुः सायका रज्जुवत्तताः ।

तस्माद्वलैरपत्रेपे पुप्रोथास्मै न कश्चन ॥ ८४

अथवा । रज्जुवत्तताः सायकाः खम् ऊयुः, वसुधाम् ऊवुः, तस्मात् बलैः अपत्रेपे,
अस्मै कश्चन न पुप्रोथ ॥ ८४

मङ्गिनाथः । खमिति । रज्जुवत् तन्तुवत् तता विस्तृताः प्रसा-
रिताः सायकाः खमाकाशमूयुर्वयन्ति स्म, वसुधामूवुर्वयन्ति स्म ।
तन्तुभिरिव सायकैर्यावापृथिव्यौ प्रोते इत्यर्थः । वेज् तन्तुसन्ताने ।
लिट् । “वेजो वयिः” इति वयिरादेशः । “लिटि वयो यः” इति
यकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधे “ग्रह्णिज्यावयि—” इति वकारस्य
सम्प्रसारणम् । “वक्षान्यतरस्यां किति” इति यकारस्य वैकल्पिके
वकारे द्वैरूप्यम् । तस्मात् तं वीक्ष्य । “ल्यबलोपे पञ्चमी” । बलै-
र्वानरबलैरपत्रेपे अपचपितम् । भावे लिट् । “तृफलभजत्रपञ्च”
इत्येतत् । अस्मै अकम्पनाय कश्चन कोऽपि न पुप्रोथ न प्रबभूवे-
त्यर्थः । प्रोथुं पर्याप्ती । “नमः स्वस्ति—” इत्यब्राह्मणशब्देन
पर्याप्तप्रार्थनार्थेण तदयोरैव चतुर्थी ॥ ८४

भरतः । खमृपुरित्वादि । तेन रज्जुवत्तया विसृताः सायकाः खम् आकाशम् खयुः
 वसुधाञ्च ऊतुः आहतवन्तः । ऐक्ये स्तुती, “वेजी वयवा” इति पाक्षिकी वयादेशः । व्यव-
 यङ्ग्यादौ वययङ्ग्यात् तथा न वेप्रच्छामित्यस्याप्रवृत्तिः, तेन व्यवयङ्ग्यादिना खेजिः यङ्-
 न्मपाद्योरिति प्रकृतैर्जिः, यत्र, कितौल्यस्य पक्षद्वये रूपम् । तस्मात् अकम्पनं बौद्ध्यं वातर-
 सेनैः अपवेपे लज्जितं, अपूर्वमिष्टं क्रिधि । तृफलीत्यादिना पलं खिलीपय, भावे रूपम् ।
 तस्मादिति अन्वारभ्येत्यादिना यवर्थे पञ्चमो । अस्मै अकम्पनाय कश्चन वीरी न पुत्रीष न
 समर्थः । प्रीष्टृषु पथ्यापथे खेरोकारस्य ऋक्ष उकारः, शक्तार्थेत्यादिना चतुर्थी ॥ ८४

अशूशम् । रज्जुनां विवृत्त अकम्पनेन वाप तूष्णं च नात्मावृणोते वापि
 इहेन, तांशदेकं मेधिशो कपि मेकं गच्छा पाहेन, कश्चिद् तांशं उपरि अक्षु-
 मेधशेदेन पात्रिण ना । ८४

स भस्मसाञ्चकारारौन्

दुधा[दा] व च कृतान्तवत् ।

चुक्रोध मारुतिस्ताल-

मुञ्च[ख] च]खान महाशिखम् ॥ ८५

अन्वयः । सः शरीन् भस्मसात् अकार, कृतान्तवत् च दुधाव, मारुतिः चुक्रोध, महा-
 शिखं च तालम् उत्सृजान् ॥ ८५

मस्त्रिनाथः । स इति । सोऽकम्पनोऽरीन् भस्मसाञ्चकार
 कात्स्न्येन भस्मोचकार । “विभाषा सातिकात्स्न्ये” इति साति-
 प्रत्ययः । कृतान्तवद्दुधाव कम्पयामास । अन्तकवत्सर्वानयं संहरिष्य-
 तीति भयमजनयदित्यर्थः । अथ मारुतिर्हनुमान् चुक्रोध क्रुद्धश्च
 महाशिखमुदग्रतालं तालवृक्षमुत्सृजान् उत्पाटयामास ॥ ८५

भरतः । स भस्मसादित्यादि । सोऽकम्पनः शरीन् भस्मसाञ्चकार कात्स्न्येन भस्मो-
 चकार, “विभाषा सातिकात्स्न्ये” इत्यादिना चसात् । कृतान्तवत् यम इव दुधाव पीडित-
 वान् । द्वौ न द्वौ उपतापे । तं दृष्ट्वा मारुतिः हनुमान् चुक्रोध क्रुद्धः, क्रुधन् यौ कोपे ।
 महाशिखम् अतिदीर्घं तालवृक्षं उत्सृजवान् । खलु अ विदारणे । हन-मस्त्रि-
 नाथः ॥ ८५

अशूशम् । अकम्पनं नृकमेकं तूष्णं च कम्पितं करिण, हनुमान्
 क्रुद्ध इहेन अक्रुद्ध एकटी तालवृक्षं उत्पाटित करिण ८५

यमायाकम्पनं तेन निरुवाप महापशुम् ।

बभ्रञ्ज निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निवत् ॥ ८६

अन्वयः । (सः) तेन अकम्पनं यमाय महापशुम् निरुवाप ; तस्मिन् निहते शोकः
अप्रिवत रावणं बभ्रञ्ज ॥ ८६

मल्लिनाथः । यमायेति । स मारुतिस्तेन तालेन करणेन
अकम्पनमेव पशुं यमाय देवतायै निरुवाप निरुप्तवान् दत्तवानि-
त्यर्थः । यद्यपि चरुपुरोडाशादोनां निर्वापः पशूनामालम्बस्तथाप्यत्र
उभयानुगते दानमात्रे प्रयोगः । तालेन तं जघानेति फलितार्थः ।
अत्र वपेर्थ्यजादित्वेऽपि लिटोऽकिञ्चाच्च धातोः सम्प्रसारणम् ।
अभासस्य तु “लित्वाभ्यासस्य” इति भवत्येव । तस्मिन्नकम्पने हृते
शोको रावणमग्निवदग्निना तुल्यं बभ्रञ्ज पपाच ददाहेत्यर्थः ।
भ्रसृज पाके । लिटि णलि “ह्यलां जश् भ्रसि” इति सकारस्य
जश्त्वं दकारः । तस्य चुत्वे जकारः । “भ्रसृजो रोपधयोरमन्यतर-
स्याम्” इति रमागमपक्षे बभ्रञ्जेति रूपम् ॥ ८६

भरतः । यमायेत्यादि । तेन तालवच्चण इजमान् अकम्पनं महापशुमिव यमाय
निरुवाप दत्तवान् । वपीञ् जुं मुञ्जतनुवीजीमयीः निष्पूर्वो दाने वर्त्तते, व्यथ-यहेति
खेजिः । तस्मिन् अकम्पने निहते सति शोकोऽग्निरिव रावणं बभ्रञ्ज ददाह, भ्रसृजलौघ
पाके अकम्पसोरिति सस्य दत्वे स्तुभुभिद्युगादिति जः, भ्रसृजोऽरे णौ भ्रजं वेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे
रूपम् ॥ ८६

अनुवादः । इज्मन् मेहे उल्लङ्घ्य द्वात्रा अकम्पनकण मशं पञ्चके
यमराजेश्वर उद्वेगं दानं करिण । ८७

स विभे[भ्रे]ष प्रचुक्षोद दन्तैरोष्ठं चखाद च ।

प्रगोपायांचकाराशु यत्नेन परितः पुरम् ॥ ८७

अन्वयः । स विभेष, प्रचुक्षोद, दन्तैः ओष्ठं चखाद च ; आशु यत्नेन पुरं परितः
प्रगोपायाञ्चकार ॥ ८७

मल्लिनाथः । स इति । स रावणो विभेष चचाल चकिर्तो-
ऽभूदित्यर्थः । भेषु चलने । प्रचुक्षोद रोषादयत्किञ्चित्पुरोवर्त्तिहस्त-
लग्नं वस्तु चूर्णयामास । क्षुदं सचूर्णने । दन्तैरोष्ठं चखाद च ।

ददंश्चेत्यर्थः । आशु यत्नेन पुरं लङ्घां परितः सर्वतः प्रगोपाया-
ञ्चकार ररञ्च । सर्वत्र रक्षिणो निहितवानित्यर्थः । गुपू रक्षणे ।
लिट् । “आयादय आर्धधातुके वा” इति विकल्पादायप्रत्ययः । ततः
“कासप्रत्ययाद्—” इत्याम्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

भरतः । स विभेषेयादि । स रावणो विषयं चक्षितः, धैर्यादित्यर्थात् । धेवुल्ल
कम्पने । क्रोधान् प्रबुधोद लोटादीन् चूर्णितवान् । अघो सुदिर सुदि । दन्तैरोष्ठं
चखाद दष्टवान् । खाद भक्षणे खद स्थैर्यं वर्ध वा । पुरं लङ्घा परितः समन्तात् आशु
शीघ्रं यत्नं प्रगोपायाञ्चकार रचितवान् । गुपू रक्षे, “वाडरे” इति पाचिकः आशुः
क्षान्तत्वादात् ॥ ८७ ॥

अश्ववादः । रावणं दृक्कन इहेन, क्रोधात् मशूत्रागच्छ वञ्च वा वाङ्मि वाश
पाश, ताशं हर्ष एवः मसुवाश्रा उष्ठं मःमन करिण । उथनरे मयत्वे लङ्का
उठुकिट्टे वञ्चक निवृत्त करिण । ८७

प्रहस्तमर्थयांचक्रे योद्धुमद्भुतविक्रमम् ।

किं विचारेण राजेन्द्र युद्धार्था वर्यामित्यसौ ॥ ८८

भवा[चक्रा]णाशङ्कितो योद्धुमुत्सेहे[ऽथ]च महारथः
नियेमिरेऽस्य योद्धारश्चकृत्पे चाश्वकुञ्जरम् ॥ ८९

अन्वयः । अद्भुतविक्रमं प्रहस्त योद्धुम् अर्थयाचक्रे, असौ—“हे राजेन्द्र ! वर्यं युद्धार्थाः,
किं विचारेण” इति वभाषणम् । अथ स महारथः अशङ्कितः योद्धुम् उत्सेहे, अथ योद्धारः
नियेमिरे, अश्वकुञ्जरं च चकृत्पे ॥ ८८—८९ ॥

मङ्गिनाथः । प्रहस्तमिति । अद्भुतविक्रमं प्रहस्ताख्यं प्रधाना-
माख्यं योद्धुमर्थयाचक्रे प्रार्थितवान् । अर्थयतेः स्वार्थस्त्वन्तादात्मने-
पदिनो लिट्याम्प्रत्यये तङ् । असावित्यं प्रार्थितः प्रहस्तः हे राजेन्द्र !
वर्यं युद्धार्था युद्धप्रयोजनका योद्धुमिव संवर्धिताः तद्विचारेण किमिति
वभाषेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ८८

मङ्गिनाथः । वभाषेति । वभाषेति पूर्वशेषः । महारथः प्रहस्तो-
ऽशङ्कितः सन् योद्धुमुत्सेहे उत्साहवानासीत् । ‘स्वेषान् प्रयत्नं
उत्साहः’ स च वीररसस्य स्थायी । ते तत्सम्पन्ना जाता इत्यर्थः ।
अस्य प्रहस्तस्य योद्धारः सहायभूता योधा नियेमिरे नियमिताः

यमेः कर्मणि लिट् । उभयत्रापि “अत एकहल्—” इत्येतत् ।
अश्वकुञ्जरम् । ‘सेनाङ्गत्वाद्वन्द्वैकवद्भावः । चक्षुषे एतावदिति कृतं
जातम् । कर्त्तरि लिट् ॥ ८६

भरतः । प्रहसमित्यादि । रावणः अतुल्यविक्रमं प्रहसं योद्धुं प्रार्थितवान्, अश्वत्थ-
याचने । अमौ प्रहस इति चक्राणेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । किं चक्राणेत्याह,—
रजिन्द्र ! किं विचारेण यतो वयं युद्धप्रयोजना एव ॥ ८६

भरतः । चक्राणेत्यादि । पूर्वोक्तं चक्राण उक्तवान् । कथं च शब्दे । उक्त्वा महा-
रथोऽसौ निःशङ्कः सन् योद्धुमुत्सङ्गते च । अस्य प्रहसस्य अनुजीविनी योद्धागो रावणेन-
निधेमिरे नियमिताः, प्रहसनेन सह एतावद्विधोऽहव्यमिति, यमौ च विरती, निपूर्वो नियम-
माह, कर्मणि कृपम् । अश्वकुञ्जरं चक्षुषे सञ्जीकृतम् । कृपञ्च कम्पने, कृपः कृपा-
ऽङ्गमादौ । अत्रापि कुञ्जरादेति समाहारशब्दः, सेनाङ्गत्वात् समाहार इति परः । महान्
रथो यस्य स तथा, महारथशब्दः पारिभाषिकीऽप्यस्ति । तथा च,—“रथेनैकेन यी वीरः
शक्ति शत्रुकुलं महतम् । महारथः स विज्ञेयः संग्रामेषु परायणः ॥” इति ॥ ८६

अशूबाह । यूक् कर्त्तरि कञ् अहूत अभाव अहस्तके बलि ।
एव बलि । महाराज ! युद्धे कञ्हेत आशिषिगके शशिशाहेन, तवे आश
विद्याव अशोकिन कि ? । ८७

अशूबाह । एव महाराज (अहस्त) निःशङ्क छिद्ययुक्त कर्त्तते उन्मादी
इहेन, अहस्तत्र महाराज योद्धुर्वर्गके ताशत्र महित यूक्त कत्रा इहेन एव अश
इतो संगृहीत इहेन । ८७

युयुजुः स्यन्दनानश्वैरीजुर्देवान् पुरोहिताः ।

आनर्चुर्ब्राह्मणान् सम्यगाशिषश्चाशशा [शं]सिरे ॥ ८८

अन्वयः । स्यन्दनान् अश्वैः (सह) युयुजुः, पुरोहिताः देवान् ईजुः, ब्राह्मणान् सम्यक्
आनर्चुः (ते) आशिषः च आशशासिरे ॥ ८८

मस्तिनाथः । युयुजुरिति । स्यन्दनान् रथानश्वैः सह युयुजु-
र्युज्यन्ति स्म सारथय इति शेषः । पुरोहिता देवान् ईजुः पूजया-
मासुः । यज देवपूजादौ । लिट् । यजादौनां किंति सम्प्रसारणम् ।
ब्राह्मणान् सम्यगानर्चुर्चयामासुः । अर्चर्भावादिकाङ्गित् । “अत-
आदेः” । “तस्मान्नुड्ङिहलः” इति नुट् । ते ब्राह्मणा आशिषो
मनोरथान् आशशासिरे सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इत्याशश-
सिरे-इत्यर्थः । ‘आडः शासु इच्छायाम्’ इति तङ् ॥ ८८

भरतः । युयुत्थुरित्यादि । अथैः स्यन्दनान् रथान् युयुत्थुः सहस्रयन्ति अथ, मध्यम इत्यर्थात् । युजिष्येण च युतो युज किं संयमे इत्यस्य भादिपक्षे वा रूपम् । ८ पुरोहितो देवान् यजन्ति अथ । यजेजौ देवाद्यादानसङ्गतिः कर्तुः फलवत्त्वाभावात् प्र । व्यथ-यजति खेजिः, यद्द स्वपाद्योरिति मूलस्य जिः । ब्राह्मणार्थं पूजयन्ति अथ । स्थानादादीति अर्थः खेरान् । ते ब्राह्मणा अस्मिताः सन्तः आश्रयथ आश्रयंसिरे इच्छन्ति अथ । आङ्कः मनुषु इच्छायाम् । आश्रयसिरे इति पाठे—आङ्कः शास इच्छायामपि ॥ २०

अनुवाक । नात्रात्रिंश उक्ते अत्र योजनं कद्रिम, पुरोहितो देवाद्यादानं यजति अथ उक्तेन ब्राह्मणगणैर उक्तं कर्तुं कद्रा इहेन एव उक्तेन आश्रयः आश्रयसिरे आश्रयं कद्रिनेन । २०

ऊहरे मूर्ध्नि सिद्धार्था गावश्चालेभिरे भटैः ।

प्रचुक्ष्णुवुर्महास्त्राणि जिज्ञासांश्चक्रिरे हयान् ॥ ८१

अन्वयः । भटैः मूर्ध्नि सिद्धार्थः ऊहरे, यावः च चालेभिरे, महास्त्राणि प्रचुक्ष्णुवुः, हयान् जिज्ञासांश्चक्रिरे ॥ ८१

महास्त्राणि । ऊहरे इति । भटैर्योधैर्मूर्ध्नि सिद्धार्थाः श्वेत-सर्षपा ऊहरे ऊढाः । वहेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । गावश्चालेभिरे स्पृष्टाः । लभेः कर्मणि लिट् । “अत एकहल—” इत्येत्वम् । महास्त्राणि प्रचुक्ष्णुवुः उत्तेजयामासुः । स्फुटतेजने । हयान् जिज्ञासांश्चक्रिरे ज्ञातुमोषुः । शक्तिविषये परोक्षाच्चक्रिरे इत्यर्थः । जानातेः सन्नन्तात् कर्तरि लिट्याम्-अन्वयः । “आश्रयसिरे सन्तः” इति लिट्यनुप्रयोगेऽपि तद्ध ॥ ८१

भरतः । ऊहरे इत्यादि । भटैः योधैः मूर्ध्नि सिद्धार्थाः श्वेतसर्षपा ऊहरे ऊढा इत्यर्थात् । वहेजौ प्रापण, “व्यथ-यज” इति खेजिः, “यद्द-स्वपाद्योः” इति प्रकृतेजिः । गावश्च चालेभिरे स्पृष्टाः, लभेः कर्मणि लिट् । अङ्कः पूर्वः स्यन्दनेऽपि कर्त्तव्यं रूपम् । महास्त्राणि प्रचुक्ष्णुवुः तेजितवन्तः । भटा इति विभक्ति-अव्ययेनानुब्रज्यते, क्षुल्ल तेजने । हयान् ज्ञातुमिच्छाचक्रुः, किमेतं युद्धकुशलं न वेति । आश्रयसिरे । “आश्रय-ननुशा” इति मन् ॥ ८१

अनुवाक । योद्धवर्गं यजन्-कामनां यद्धके श्वेतसर्षपा धारण एव गौ-मर्गं कारुण, महास्त्रं भाषित एव कोन् कोन् अथ युद्धेन उक्तं उक्तं पत्रोक्ता कद्रिनेन नाशिन । २१

ललुः खड्गान् ममार्जुश्च ममृजुश्च परश्वधान् ।

अलं चक्रे समालेभे ववसे बुभुजे पपे ॥ ६२

अन्वयः । खड्गान् ललुः ममार्जुं च, परश्वधान् ममृजुः च, अलं चक्रे समालेभे ववसे बुभुजे पपे ॥ ६२

मङ्गिनाथः । ललुरिति । खड्गान् ललुः 'आदधिरे । ला आदाने । ममार्जुश्च शोधयामासुः । तथा परश्वधान् परशूश्च ममृजुः शोधितवन्तः । उभयत्र मृजुष् शुभौ । लिट् । भेदार्थः "मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिर्वक्तव्या" इति वृद्धिविकल्पाद् द्वैक्यम् । तथा तैरलञ्चक्रेऽलङ्कृतम् । समालेभे समालम्बम् । समालम्बोऽनुलेपनम् । ववसे वसितम् । वस आच्छादनं । बुभुजे भुक्तम् । पपे पीतम् । पा पाने । सर्वत्राविमर्चितकर्मत्वाद् भावे लिट् ॥ ६२

भरतः । ललुरित्यादि । भटाः खड्गान् गृहीतवन्तः, ललु गृहे । ममार्जुः खड्गान् यद्गान् चक्रुः । तथा परश्वधान् परशून् ममृजुः शोधितवन्तः । मृजु ल शुभौ "मृजोऽकङ्किति प्रिया" इति कः इयम् । अलञ्चक्रे शोद्धमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । समालेभे अनर्नपनं कृतं, ववसे आच्छादनं कृतं, वसल स्मृतौ । बुभुजे भुक्तं, भुज धो वाणे भव । पपे पीतं, पा पाने, सर्वत्र भावे ङी ॥ ६२

अभूवादि । घोकादीं थञ्ज् लङ्गेन ७ बाङ्गित् कर्त्रेण, कूठोद्गुलि ७ बाङ्गित् कर्त्रेण, अलङ्कार शार्द्रण, छन्दनादि लेपन, वक्षपत्रिधान, डोक्षण ७ पान कर्त्रेण । २२

जहसे च क्षणं यानैर्निजग्मे योद्धृभिस्ततः ।

विप्रांन् प्रहस्त आनञ्च जहाव च विभावसुम् ॥ ६३

अन्वयः । ततः योद्धृभिः क्षणं जहसे च, यानैर्निजग्मे ; प्रहस्तः विप्रान् आनञ्च, विभावसुं जुहाव च ॥ ६३

मङ्गिनाथः । जहस इति । ततो योद्धृभिः क्षणं जहसे हसितं विनोदितमित्यर्थः । ततः यानैर्वाहनैः करणैर्निजग्मे निर्गतम् । उभयत्र भावे लिट् । "गमहन्—" इत्यादिना गमरूपधालोपः । अथ प्रहस्तो । विप्रानानञ्च पूजयामास । गतमेतत् । विभावसु-
सम्नि जुहाव च जयार्थमित्यर्थः ॥ ६३

भरतः । जहमि श्यार्दि । योद्धुमिः स्यञ्जहमे हसितं, यानेः रथादिभिः निज्जम्
 गीडुं निर्गतम् । ततोऽनन्तरं प्रहस्यो विप्रान् आनर्चं पूजितवान् । विभावसुम् अपि
 मुहाव प्रीणितवान् । १ कृत्ति स्त्रीसेऽने च दृष्टानेकार्थत्वात् प्रीणीनेऽपि ॥ ८३

अभूनाम । उ०प०ये योद्धूगण किङ्कण शीघ्रं कोतुक करिष्या द्रथाद्राशेन
 नर्गत इहेन, प०ये अहम् द्राक्पणेर अर्चनां करिष्ये ७ आश्रित आश्रुति दिन ॥ २७

संवर्गयांचकाराप्तान् चन्दनेन लिलेप च ।

चचाम मधु माद्वीकं त्वक्त्वं चाचकचे वरम् ॥ ८४

अनयः । आप्तान् संवर्गयाचकार, चन्दनेन लिलेप च, माद्वीकं मधु चचाम, वरं
 त्वक्त्वं च चाचकचे ॥ ८४

मल्लिनाथः । समिति । आप्तान् हितान् संवर्गयाचकार मस्यग-
 वर्गी चकार, “तत्करोति—” इति ग्यन्तप्रसिद्धिः । चन्दनेन लिलेप ।
 मृद्दीकाया विकारो माद्वीकं मधु द्राक्षासद्यं चचाम पपावत्यथः ।
 वमु अदने । वरं श्रेष्ठं त्वक्त्वं द्रायत इति त्वक्त्वं कवक्त्वं च ।
 “आतोऽनुपसर्गे काः” । आचकचे आवबन्ध । कक्त्वं बन्धने । कक्त्वं
 स्त्रिति तङ् ॥ ८४

भरतः । संवर्गयामित्यादि । प्रहस्य आप्तान् जनान् संवर्गयाचकार सम्भावितवान्
 जनातोयसमुदायो वर्गः, दक्षिणहस्तादिदानेन प्रपद्यपूर्वकं संवर्गितवान् समुद्गीकृतवानित्यर्थो
 ॥ । संवर्गे करोति इति ॥ जिः । चन्दनेन लिलेप लेपनं कृतवान् । जित्ति-प्रीणयिष्य-
 ष्ये । मधु माद्वीकं मद्यं चचाम, वरं श्रेष्ठं त्वक्त्वं कवक्त्वं आचकचे वज्रयान् । कक्त्वं
 स्थलिवीः ॥ ८४

अभूनाम । अशुभ आशीर्वाक वर्गके अश्वलङ्कृतं करिष्या चन्दनेन अश्रुलेपनम्,
 द्राक्षाश्च पान एवम् प्रेष्ठं कवक्त्वं वक्त्वं करिष्ये ॥ २७

उष्णीषं व्यामुभोचाथ [मुमुचे चारु]

रथं च जुजुषे शुभम् ।

आललम्बे महास्त्राणि

गन्तुं प्रवहते ततः ॥ ८५

अथ उष्णीषं व्यामुभोच शुभं रथं च जुजुषे, महास्त्राणि आललम्बे, ततः

भस्मिनाथः । उष्णीषमिति । अथोष्णीषं शिरस्त्राणं व्यामुमोच
आमृतावान् । शुभं रथं च जुजुषे निषेवे आरुरीहेत्यर्थः । जुषी
प्रौतिसेवनयोः । महास्त्राख्यालक्ष्म्ये दधारेत्यर्थः । ततो गन्तुं
प्रवृत्ते प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ८५

भरतः । उष्णीषमित्यादि । चारु उष्णीषं शिरस्त्राणं मुकुटं वा मुमुचे परिदधे
मुचल्ल शपञ्जीभीचे, परिधानेऽपि दृश्यते । “उष्णीषश्च शिरोवेष्टे किरीटं लक्षणान्तरं”
इति विश्वः । शुभं शोभमानं रथं जुजुषे सेवितवान् आरुह इत्यर्थः । शङ्कीन्त्रि जुष मुदि
वेवे । महास्त्राणि आल्लक्ष्म्ये जयाह । चकि ड अवसं सने च । ततोऽनन्तरं गन्तुं
प्रवृत्तः । इत् इत्तु वत्तने ॥ ८५

अशूबाद । तदनन्तरं मुकुटे परिधे, श्लेषोक्तिरूपे आदेशेन एव
महास्त्राणि ग्रहणं करिष्ये, तत्परे गमने आरुह इहेन । २६

आजघ्नस्तूर्यजातानि तुष्टुवृश्चानुजीविनः ।

रजः प्रवृत्ते धीघोरं घोषश्च व्यानशे दिशः ॥ ८६

अन्वयः । तूर्यजातानि आजघ्नः, अनुजीविनः च तुष्टुवः, घोरं रजः प्रवृत्ते, घोषः
च दिशः व्यानशे ॥ ८६

भस्मिनाथः । आजघ्नुरिति । तूर्यजातानि पटहादिवायुजातानि
आजघ्नस्ताडयामासुः । अनुजीविनः सेवका बन्द्यादयस्तुष्टुवुरस्तु-
वंश । घोरं भीमं रजो धूलिः प्रवृत्ते प्रवृत्तम् । घोषो दिशा
व्यानशे व्याप च । “अश्रोतेष्व” इति जुडागमः ॥ ८६

भरतः । आजघ्नुरित्यादि । तूर्यसमूहान् आजघ्नः वायुकाकाकाडितवन्तः, “आत्माङ्ग-
टादित्यस्याविषयः आत्माङ्गकर्मकत्वाभावात् यनगमित्युल्लोपः । अनुजीविनो जयजयति
स्तुवन्ति अ । स्तु स्तुतौ क्लिनादिति घले टुभिरिति टः । घोरं भीषणं रजो वत्तने
अ । प्रवृत्त इति कचित् पाठः । घोषः कीलाङ्गुलश्च दिशो व्याप्तवान् । अशङ्क व्याप्ति-
संहत्योः स्थानादादीति खेरान् ॥ ८६

अशूबाद । वायुकत्रेरा वायुयश्च तांकाहेन, वनीगणं स्ववपाठं करिष्ये,
उन्नयनं धूनि उचित इहेन एव टैश्च कलत्रेव निक्वाणं इहेन । २७

तं यान्तं दुद्रुवुद्वद्रमुगृध्राः क्रव्यादाश्च सिषेविरे ।

आववुर्वायवो घोराः खादुल्काश्च प्रचक्षुरः ॥ ८७

अन्वयः । तं यान्तं गृध्राः दुद्रुक्षुः, क्रव्यादाः च सिषिविरे, घोराः वायवः आववुः, खादाकाशादुल्काश्च प्रचक्षरुः ॥ ८७

मस्मिन्नन्वयः । अथ सार्धत्रयेणास्य दुर्निमित्तान्याह—तमित्यादि । यान्तं महारणाय गच्छन्तं प्रहस्तं गृध्रा दुद्रुवुरभिद्रुताः । क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादाः शृगालादयः । अदेः “क्रव्ये च” इति विच्प्रत्ययः । ते च सिषिविरे । घोरा भौमा वायव आववुः समन्ताद्गच्छन्ति स्म । खादाकाशादुल्काश्च प्रचक्षरुः प्रपेतुरित्यर्थः । क्षर सञ्चलने ॥ ८७

भरतः । तं यान्तमित्यादि । गृध्रा अपभ्रस्यकाः पक्षिणः तं यान्तं गच्छन्तं प्रहस्तं दद्रुमः गतवन्तः । दुद्रुवुरिति पाठे—दु स्यु गतौ । क्रव्यादः शृगालाः मवितवन्तः, सितङ् मेषने, विरेकारस्य ऋष इकारः । घोराः प्रतिकूला वायवः सर्वतो गच्छन्ति स्म । वा ल-गमनहिंसयोः । तदा तस्मिन् काले उल्काः प्रचक्षरुः आकाशात् पतन्ति स्म क्षर सञ्चलने ॥ ८७

अनुवादः । अष्टाष्टुर बाजाकाले नकुनिगण पञ्चास्र धावित इहेन, माशगामौ शृगालादि मृग्ये चलन, अष्टाष्ट वायु वहिन एवम् आकाश इहेते उल्कापात इहेते नागिल ॥ ८७

सस्यन्दे शोणितं व्योम

रणाङ्गानि प्रजज्वलुः ।

रथाः प्रचखलुः साश्वानेहाश्वक्रे-

[न ररंहा] अश्वकुञ्जरम् ॥ ८८

अन्वयः । व्योम शोणितं सस्यन्दे, रणाङ्गानि प्रजज्वलुः साश्वानेहाश्वक्रे, अश्वकुञ्जरं न ईहाश्वक्रे ॥ ८८

मस्मिन्नन्वयः । सस्यन्द इति । व्योम आकाशं शोणितं सस्यन्दे प्रसुप्ताव ववर्षेत्यर्थः । स्यन्दू प्रसवणे । रणाङ्गान्यायुधानि प्रजज्वलुः प्रज्वलितानि । साश्वानेहाश्वक्रेः प्रचखलुः प्रखलितः । अश्वकुञ्जरं नेहाश्वक्रे न चेष्टते स्म । ईह चेष्टायाम् । “इहादेशं गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम्यत्ययः ॥ ८८

भरतः । सस्यन्द इत्यादि । व्योम आकाशं कर्तुं शोणितं खवति स्म । स्यन्दू ज-सुतो । रणाङ्गानि युधादीनि ज्वलन्ति स्म, ज्वल ज न, चखलिवीः । अश्वः सह रथाः

स्वल्पानि च । स्वल्पं मि चये चले । अश्वकुचरं वारं, न ररं न जगाम । ररि गव्याम् ।
नेहासक्तो इति पाठे—तु चेष्टते खेत्यर्थः ॥ ८८

अश्वगाम । नलोमणुन द्रुक् वर्षेन कद्रिल, अश्वकुचि अलिल, अश्वमं इत्थं
नरुण पडिते भागिल, इत्थो अश्वेव गतिराश इहेल । २८

प्रतोदा जगलुर्वाममानर्जुः । यज्ञिया मृगाः ।

ददाल भूः पुपूरे द्यौः कपीनामपि निःस्वनैः ॥ ८९

अन्वयः । प्रतोदाः जगलुः, यज्ञियाः मृगाः वामं वामानर्जुः, भूः ददाल, कपीनाम्
निःस्वनैः द्यौः अपि पुपूरे ॥ ८९

मञ्जिनाथः । प्रेति । प्रतोदाः प्राजनदण्डा जगलुः सारथि-
हस्तेभ्यो गलिताः । यज्ञिया यज्ञार्हा मृगाः कृष्णसाराः । “यज्ञ-
र्त्विग्भ्यां घस्त्वञो” इति घप्रत्ययः । वाममप्रदक्षिणमानर्जुर्जग्मुः ।
अर्जं गतौ । लिट् । “अत आदेः” । “तस्मान्ङ् द्विहलः” । भृददाल
दलिता । कपीनां निःस्वनैः सिंहनादैर्द्यौरपि पुपूरे पूरिता । पूरौ
आप्यायने । कर्मणि लिट् । स्तोत्राह्वयवत् परोक्षाह्वयविरपि
स्वस्व दुर्निमित्तमिति भावः ॥ ८९

भरतः । प्रतोदा इत्यादि । सारथिहस्तात् प्रतोदाः ताडनदण्डाः गलिताः । गल
भवे । अनेकाद्येत्वात् पतनेऽपि । यज्ञार्हा मृगा कृष्णसारादयो वामं भागं गताः । अश्व-
स्त्रियोक्तौ गतौ । वामानुरिति पाठे अनर्जु ध्वजि व्यक्तिगतिस्त्वक्षणे । भूमिः ददाल विदीर्णा ।
दल मि मेदं । जिह्वानेति पाठे इव न चानि । कपीनां निःस्वनैः द्यौः आकाशं पुपूरं
पूषां । तथा अश्वमं दृष्ट्वा कपीनां हर्षनिःस्वनी जात इति भावः । पूरौ ङ् पूर्तौ ॥ ८९

अश्वगाम । सारथिर रुष्ट इहेत चावूक पडिशा गेल, यज्ञमृगेशा
वामभागे छत्रिते भागिल, पू.पू.दो विदीर्ण इहेल एवः कपिर कोलाहले
गगनपूर्ण इहेल । २९

मिमिह रक्तं हस्यश्वं राक्षसाश्च निटि[ति]ष्ठिवुः ।

ततः शुशुभतुः सेने निर्दयं च प्रजङ्गतुः ॥ ९०

अन्वयः । हस्यश्च रक्तं मिमिह, राक्षसाः च निटिष्ठिवुः, ततः सेने धृशुभतुः, निर्दयं च
प्रजङ्गतुः ॥ ९०

मञ्जिनाथः । मिमिहेति । हस्यश्वं रक्तं मिमिह मूत्रयामास ।

मिह सेचने । राक्षसाश्च रक्तं निटिष्ठिवुर्णिष्ठृतवन्तः । शिवु निर-
सने । “शर्पूर्वाः खयः” इत्यभ्यासे टकारः शेषः । ततो दुर्निमित्तान-
न्तरं सेने कपिराक्षससेने शुशुभतुः रेजतुः । निर्दयं यथा तथा
प्रजञ्चतुर्युधाते ॥ १००

भरतः । मिनेहेत्यादि । हस्त्यश्च कर्तुं, रक्तं मिमेह मूचितवत्, मिहौ सिचि ।
राक्षसाश्च रक्तं निष्ठौवन्ति अ, शिवु निरसने, शिवजाद्यौरिति पात्तिकः खेत्तकारः । तत
ईदृशानङ्गलनिमित्तानन्तरं हे सेने शुशुभतुः, शुभ शुभ दीपनार्हस्योचितस्य रूपम् । शुभ-
खङ् दीप्तौ, क्वचिदात्मनेऽपि परस्मैपदित्वमिति केचित् । निर्दयश्च प्रहार चकतुः । ह्य
हत्वाम् ॥ १००

अनूयाय । ह्यौ च घोटिकेशा वक्रप्रस्थाव करिवाहिन, वक्रमध्वेव
युध ह्येते वक्र निर्गत ह्येशाहिन, तांश्वर अत्र उद्वग्नपक्षीय जेना ह्येशाहिन
निर्गम ह्येशा अश्वरे अयुद्ध ह्येन । १००

दिद्विषुर्दुवुश्चक्षुश्चक्षुः सुषुपुर्हताः ।

चखादिरे चखादुश्च विलेपुश्च रणे भटाः ॥ १०१

अन्वयः । रणे भटाः दिद्विषुः दुदुवुः चक्षुः चक्षुः, हताः सुषुपुः चखादिरे चखादुः
विलेपुः च ॥ १०१

मस्तिनाथः । दिद्विषुरिति । रणे भटा दिद्विषुर्द्वेषं चक्षुः ।
दुदुवुरभिजग्मुः । दु शुभिमगमने । चक्षुश्चिच्छिदुः । ह्यो ह्येदने ।
लिट् । “आदेचः—” इत्यात्वे द्विर्भावादिकार्ये “आतो लोपः” ।
चक्षुः क्षान्ताः । हताः सुषुपुर्द्वेषं सुप्ताः । जि ध्वप् शये । लिटि
मेवसि कित्वात्मप्रसारणे द्विर्भावादिकार्यम् । चखादिरे परैः
खादिताः । कर्मणि लिट् । चखादुः परानखादंश्च । विलेपुः
परिदिदेविरे च । “अत एकहल्—” इत्येतत् ॥ १०१

भरतः । दिद्विषुरित्यादि । भटा रणे द्वेषं चक्षुः द्विषीज वैरे । दुदुवुः अभिमुखं
जग्मुः । दु ल अभिसर्पणे । चक्षुः क्षिप्रवन्तः । ह्यो लूनौ च, हताः सन्तश्चक्षुः भोह
गताः । जिह्वस्य क्लमुभिर्मानौ । सुषुपुः भूसौ पतिताः । स्वपौ जि शये । अनेन पतनं
भवत्यते । “व्यय-यह” इति खेर्जिः, “यह-स्वपाद्योः” इति प्रकृतेर्जिः । चखादिरे अन्यः
खादिताः चिखिदिरे इति पाठे दैव्यं गताः । खिदङ् धौ देव्ये । चखादुश्च अन्यान्
खादितवन्तः । खादङ् भक्षणे । विलेपुः विलापं चक्षुः, च लप भाषे, विपूर्वः
परिदिदेवने ॥ १०१

অনুবাদ। যুদ্ধস্থলে সৈনিকগণ পরস্পর ঘেঁষ করিতে লাগিল এবং পরস্পরের অভিযুগে অগ্রসর হইতে লাগিল, কাটাকাটি করিয়া ক্লাস্ত ও নিহত হইয়া ভূতলে শয়ন করিল। বিপক্ষ কর্তৃক উক্ষিত এবং বিপক্ষকে উক্ষণ ও বিলাপ করিতে লাগিল। ১০১

प्रहस्तस्य पुरोऽमात्यान् जिहिंनुर्दधुस्तथा ।

वानराः कर्म सेनानी रक्षसां चक्षमे न तत् ॥ १०२

अन्वयः । वानराः प्रहस्तस्य पुरः समास्थान् जिहिंसुः, तथा दधुषुः, रक्षसा सेनागोः
तत् कार्यं न चक्षमे ॥ १०२

मक्षिनाथः । प्रहस्तस्येति । वानराः प्रहस्तस्य पुरोऽग्रेऽभा-
त्यान् जिहिंसुर्जघ्नुः । हिंसेलिटि “भेक्ष्म” । तथा दधुषुः प्रजगत्क्षिरे ।
धृषेरपितो लिटः क्तिवान्न गुणः । रक्षसां सेनां नयतीति सेनानीः
सेनापतिः प्रहस्तः । नयतेः संपदादिना क्तिप् । तत्कर्म वानरपौरुषं
न सेहे ॥ १०२

भरतः । प्रहृष्टस्त्रेयादि । वानराः प्रहृष्टस्य पुरोऽयतोऽमात्यान् हिंसन्ति अ । हिंस
धि किं हिंसे । अमा सङ्घार्थे “यथायाचिरः” इत्यादिना त्य । तथा दधुवुः, जि घृषा न
प्रागल्भ्य तत् वानरैः कृतं कर्म रक्षसां संनानीः प्रहृष्टो न चमते अ । चमू ऊ जि
मयं ॥ १०२

অনুবাদ। বানরসৈন্যদল প্রহস্তের সম্মুখেই রাক্ষস অমাত্যগণকে
মারিতে এবং গঙ্গা করিতে লাগিল। রাক্ষসেনাপতি 'প্রহস্ত' তাঁহা সহ্য
করিতে পারিল না। ১০২

ऊर्णनाव स शस्त्रौघैर्वानराणामनीकिनीम् ।

प्रशास च बहून् योधान् जीवितेन विवेच च ॥१०३॥

अन्वयः । सः वानराणाम् अनौक्तिनीं शस्त्राघैः ऊर्णुनाम् बहून् योधान् ब्रह्मास च,
जोबितेन च विवेच ॥ १०३

मङ्गिनाथः । कर्णुनावेति । स प्रहस्तो वानराणामनीकिनी
 सेनां शस्त्रौघैः शरजालैरुर्णुनवाच्छादयामास । कर्णुञ् आच्छादने ।
 लिट् । “अजादेर्हितोयस्य” इति “न न्द्राः संयोगादयः” इति नुश-
 व्दस्य द्विर्भावः । अलि वृद्धावादेशे गुवद्भावात् “इजादेश—”

ହତ୍ୟାମ୍‌ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ନ ଭବତି । ‘ବାସ୍ୟ ଋଣୋର୍ଣ୍ଣୁବନ୍ଧାବୋ ବ୍ୟସିହିଃ ପ୍ରୟୋ-
ଜନମ୍ । ଆମସ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧାର୍ଥମ୍’ इति वचनात् । बहून् योधान्
ग्रशास प्रजहार च । ग्रसु हिंसायाम् । जीवितेन विवेच पृथक्‌चकार
च, प्राणैर्वियोजयामासेत्यर्थः । विचिर पृथग्भवे ॥ १०३

भरतः । ଋଣୁନାବିତ୍ୟାଦି । ସ ପ୍ରହଳୀ ବାନରାଣାମ୍ ଅନୀକିନୀ ସେନାଂ ଶକ୍ତସମୂହଃ
ଋଣୁନାବ ଆଚ୍ଛାଦିତବାନ୍ । ଋଣୁ ଲଞ୍ ଆଚ୍ଛାଦନେ, “ବିଜାଦି” इत्यादौ ଋଣୁବର୍ଜନାନ୍ନାମ୍,
ମାଜନାଦିରାଦିହିଃ : ସ୍ଥାଦୌ ନବଦ୍ରୋସ इति वचनात् नान्व इति । बहून् योधान् ग्रशास
ଜଞ୍ଜାନ, ଚ ଗ୍ରସ ବଧେ । ଜୀବିତେନ ଚ ବିବିଚ ପୃଥକ୍ ଜନବାନ୍ । ବିଚିର୍ବି ଧୌଞ୍
ପୃଥକ୍ ॥ ୧୦୩

अश्ववाह । अश्व अश्वज्ञाने वानरमेना आच्छादित करिण एव० अनेक
बोझाके अश्व ७ आश्विवृक करिण । १०३

आससञ्ज भयं तेषां दिद्युते च यथा रविः ।

नाययास द्विषद्देहैर्जगू[जगा]हे च दिशो दश ॥ १०४

अन्वयः । तेषां भयम् आससञ्ज, रविः यथा दिद्युते तथा (दिद्युते), द्विषद्देहैः दिशः
च जुगूहे, नाययास ॥ १०४

मञ्जिनायः । आससञ्जेति । प्रहस्तेषां कपीनां भयमाससञ्ज
आसञ्चितवान् । रविर्यथा रविरिव दिद्युते दिदीपे । द्विषद्देहै-
र्वानरशरीरैर्दश दिशो जुगूहे संववार । जुगू संवरणे । नाययास
आयासं न गत इत्यर्थः । यसु प्रयत्ने ॥ १०४

भरतः । आससञ୍ଜିତ୍ୟାଦି । ପ୍ରହସ୍ତେଷାଂ ବାନରାଣାଂ ଭୟମ୍ ଆସସଞ୍ଜ ଆରୋପିତବାନ୍ ।
ମଞ୍ଜୁଞ୍ଜି ଅସଞ୍ଜେ, ଅନର୍ଭୂତଆର୍ଥୋଽବ ବୋଧ୍ୟଃ, ସଞ୍ଜେରକର୍ତ୍ତବ୍ୟତ୍ବାତ । କିଂ ବା ଭୟଂ କର୍ତ୍ତୁଂ ଆସ-
ସଞ୍ଜ ଆମକ୍ତବାନ୍ । ପ୍ରହସ୍ତୀ ରବିରିବ ଯୋତେ ଅ । ଦ୍ୟୁତ୍ ଲଞ୍‌ପି, ଅପିଶଞ୍ଚାତ୍ ଦ୍ୟୁତ୍ୟାଂ “ଦ୍ୟୁତ୍-
ରାଧ୍ୟୋଃ ଶ୍ରେଞ୍ଜିଃ” इति जिः । युध्यमानोऽपि नाययास नायासं प्राप । इयंयु यतने, आङ्
पूर्वः ग्रमे । द्विषां देहैः कपिशरीरैः करणभूतैः दश दिशो जगाहे विष्टववान्, ७ गाङ्
वेष्टोद्धने ॥ ୧୦୪

अश्ववाह । ମେ ତାହାମେବ ଯତେ ଭଗ୍ନେର ମଞ୍ଜୁର ଗଠାଞ୍ଜେନ ଏବଂ ମୂର୍ଦ୍ଧାବଂ
ଓକ୍ତୋପିତ ହୁଏନ । ମଞ୍ଜୁର ଯୁଦ୍ଧ କଳେବରେ ମନସିକ୍ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରିଣ ତାହାତେ
ତାହାର କଣ୍ଠେ ହୁଏନ ନା । ୧୦୪

केचित् संशुक्रुटर्भीता लेजिरेऽन्ये पराजिताः ।

संग्रामाद्भयः केचिद्ययाचुश्चापरेऽभयम् ॥ १०५

अन्वयः । केचित् भीताः (सन्तः) संशुक्रुटः, अन्ये पराजिताः (एतः) लेजिरे, केचित् संग्रामात् भयम्, अपरे अभयं ययाचुः ॥ १०५

मङ्गिनाथः । केचिदिति । केचिद्भानरा भीताः सन्तः संशुक्रुटः संशुक्रुट्, रित्यर्थः । कुट कौटिल्ये । अन्ये पराजिता लेजिरे ललज्जिरे । लज ब्रीडायाम् । अनुदात्तेत्वात्तड् । “अत एकहल्—” इत्येतत् । केचित् संग्रामात् समराद्वन्मश्वर्भृष्टाः । अपरेऽभयं ययाचुः । याचिन्मभयपदौ ॥ १०५

भरतः । केचिदित्यादि । केचन भीताः सन्तः संशुक्रुटः कौटिल्यं प्रापुः, कुटिलपुष्पा-
यययात् । कुट शि कौटिल्ये । अन्ये पराजिताः लेजिरे प्रहसेन भस्मिताः, लज भस्मने,
कर्माच्च रूपम् । केचित् संग्रामात् भयम्, पलायिताः । लु वन्मश्वर्भृष्टम् च, चकारान्
चक्षुःपाते । अपरे चाभयं ददौति याचितवन्तः । दुडु याचुज याचने ॥ १०५

अश्वर्षाणि । कोन कोन वानर उभे कूटिगता अग्नयन करिग, अग्नर
कतकशुनि पत्राजित हरेर। गच्छित हरेर। केह केह युद्धान हरेते
गमाग्नन करिग, अग्नर कतकशुनि अउग्रठिका टाहिन । १०६

एवं विजिग्ये तां सेनां प्रहस्तोऽतिददर्पं च ।

शशाम न च संक्रुद्धो निजुगोप निशाचरान् ॥ १०६

अन्वयः । प्रहस्तः एवं तां सेनां विजिग्ये, अतिददर्पं च, संक्रुद्धः न शशाम च, निशा-
चरान् निजुगोप ॥ १०६

मङ्गिनाथः । एवमिति । प्रहस्त एवं तां सेनां कपिबलं
विजिग्ये जितवान् । लिटि “विपराभ्यां जेः” इति तड् । “सन्-
सिटोर्जेः” इति कुत्वम् । “परनेकाचः—” इति यणादेशः । अति-
ददर्पं च अत्यन्तं विजयदृष्टसाभूत् । संक्रुद्धो न शशाम च न क्रोधा-
द्विरराम चेत्त्यर्थः । निशाचरान् निजुगोप नितरां ररक्ष । गुप्
रक्षणे । आर्धधातुके विकल्पादायादेशाभावः ॥ १०६

भरतः । एवमित्यादि । उक्तप्रकारेण प्रहस्तः तां कपिसेनां विजितवान् । शि
जये । “वि-प राजि” इति नं, “जेर्जिः सन्टोः” । अन्वयं दृष्टोऽपि जातः, इत्यन्

हृदयवर्धनीः, हृदयं चि सन्दीपन इत्यस्य वा ज्ञेयभावपक्षे रूपम् । संजुगः सन् न शान्तिं
बभूव, अमुं दर्शये । निशाचरान् निर्जुगीप । युष्म रसे । “वासी” इति पक्षे आयासा-
भावः । निर्जुगीप इति कश्चिन् पाठः ॥ १०६

अश्रुवाद । अश्रुः एवैकपक्षे मेहे वानरसेना कृष्ण करिषा अश्रुः कर्षित
इहेन, किञ्च तेहे ताशर क्रोधेन उपभूय इहेन ना । तदन अपर राक्षस-
अनिके विनेयकपक्षे रक्षा करिते नाभिल । १०७

चक्रुधे तत्र नीलेन तरुस्थोच्चिचिपे महान् ।

प्रहस्तोऽभिहतस्तेन बाणान् विसृज्य बहून् ॥ १०७

अन्वयः । तत्र नीलेन चक्रुधे, महान् तरुः च उच्चिचिपे, तेन अभिहतः प्रहस्तः बहून्
बाणान् विसृज्य ॥ १०७

मत्तिनाथः । चक्रुध इति । तत्र कपिसेनायां नीलेन कपिना
चक्रुधे क्रुद्धम् । भावे लिट् । महान् तरुस्थोच्चिचिपे च तस्योपरि उत्-
क्षिप्तम् । कर्मणि लिट् । प्रहस्तो वृक्षेणाभिहत सन् बहून् बाणान्
विसृज्य नलस्योपरि मुमुचे । सृज्यर्द्धवादिकास्त्रिति तड् ॥ १०७

भरतः । चक्रुध इत्यादि । तत्र प्रहस्तविषये नीलेन चक्रुधे क्रोधः कृतः, क्रुध् सृज्य
क्रोधं, भावे रूपम् । महान् तरुस्थोपरि उच्चिचिपे उत्क्षिप्तः, क्षिप्य च औ क्षिपि
हर्षणि रूपम् । तेन नीलेन तरुणा, वा अभिहतः प्रहस्तो बहून् बाणान् विसृज्य
वान् । सृज्यर्द्ध विवर्गे ॥ १०७

अश्रुवाद । उग्रयो नीलवानर क्रुद्ध इहेना अश्रुः उपर एकटा विमान
उक्त निष्केप करिण । मेहे वृक्षे काइत इहेना अश्रुः अनेक वान निष्केप
करिण । १०९

सेहे कपो रिपोरप्रवांस्तरुणाथ ततर्ह च । #

धरिचौ मुसली तेये प्रहस्तश्चिखिदे न च ॥ १०८

अन्वयः । कपिः सेहे, अथ रिपीः अत्रान् तरुणा ततर्ह च, (ततः) प्रहस्तः मुसली
(सन्) धरिचौ तेये, न च चिखिदे ॥ १०८

“सेहे कपो रवाचांश्च रिपोस्तर्ह वाखिना” इति पाठांतरम् ।

मङ्गिनाथः । सेह इति । कपिर्नीलः सेहे तान् बाणान् सोढ-
वान् । 'सहेभीषादिकात्कर्त्तरि लिट् । तङ् । "अत एकहल्—"
इत्येतत् । अथ रिपोरङ्गान् रथाङ्गान् तरुणा वृत्तेण ततर्दं हिंसित-
वान् । उद्वदिर हिंसानादरयोः । ततर्हेति पाठे दृष्टि हिंसायाम् ।
ततः प्रहस्तो मुसलमस्यास्तीति मुसली मुसलायुध सन् धरित्रीं तेये
जगाम । पदातिरेव सन् युयुध इत्यर्थः । तय गतौ । "अत एक-
हल्—" इत्येतत् । न चिखिदे च तथापि न खिदन्नेत्यर्थः । खिद
दैव्येः । तौदादिकाद्रौधाधिकाद्वा । लिटितङ् ॥ १०८

भरतः । सेहे इत्यादि । कपिः नीलः सेहे सोढवान् । तदाऽऽष्टिमित्यर्थात् । रिपोः
प्रहस्तस्य रथम् अथाथ शाखिना ततर्दं । तर्दं हिंसे । ततः प्रहस्तो मुसलान्वितः सन्
धरित्रीं तेये जगाम, तयङ् गतिरचयोः, न च चिखिदे खिदं प्राप्तः । खिदङ्खौ
दैव्ये ॥ १०८

अशूराय । नील मे वागवर्षण मय कविश्रा मङ्गल अशूलिके बुद्ध्यावाते
मात्रिते नागिन, उधन अश्त मृगन महेक्ष भूतमे अवतीर्ण हरेण । किञ्च मे
कानक्रान्ति हिम हरेण न । १०८

संदुधुचे तयोः कोपः पस्फाये चास्त्रलाघवम् ।

नुनोद शाखिनं नील आवत्रे मुसली तरुम् ॥ १०९

अश्ववः । तयोः कोपः संदुधुचे, अस्त्रलाघवं पस्फाये च, (चय) नीलः शाखिनं
नुनोद, मुसली (प्रहस्तः) तरुम् आवत्रे ॥ १०९

मङ्गिनाथः । समिति । तयोः कपिराक्षसयोः कोपः संदुधुचे
संदिदीपि । धुच्च संद्वेषने । अस्त्रलाघवमस्त्रपाटवं च पस्फाये ।
स्फाये ओप्याये वृद्धौ । अथ नीलः शाखिनं वृच्चं नुनोदः चिच्छेपे-
त्यर्थः । शुद प्रेरणे । मुसली मुसलपाणिः प्रहस्तस्तरुमावत्रे वारया-
मास । वृच्चं संवरणे ॥ १०९

भरतः । संदुधुचे इत्यादि । तयोः नीलप्रहस्तयोः कोपः संदुधुचे संप्रदीप्तः, चिच्छेप
चङ् सन्दीपने क्व मे जीवे । अस्त्रविषये लाघवं औप्यता वर्द्धते अ, स्फायेच् संवृद्धौ ।
नीलः शाखिनं नुनोद, नुदञ् प्रेरणे । मुसली प्रहस्तस्य निवारितवान् । इ ल न इज
इती ॥ १०९

અશ્રુવાદ । ઉડગ પાકેર ક્રોધ ઓતોઈ હશેન । અશ્રુજાનને કિષ્ટ-
કારિઠા વૃક્ષિ પાહેન । નીલ આવાર વૃક્ષ નિકેપ કરિન, એવં ઓહુ મૂમલ
ચારાં તાહા નિવારણ કરિન । ૧૦૭

વિયત્યાનભ્રતુર્ભૂમૌ મણ્ડલાનિ વિચેરતુઃ ।

પ્રદુદ્ધવતુરન્યોન્યં વીરૌ શશ્વમતુર્ન ચ ॥ ૧૧૦

અર્થઃ । વીરૌ (નીલપ્રહસ્તૌ) વિયતિ આનમતુઃ, ભૂમૌ મણ્ડલાનિ વિચેરતુઃ,
અન્યોન્યં પ્રદુદ્ધવતુઃ, ન ચ શશ્વમતુઃ ॥ ૧૧૦

મહિનાથઃ । વિયતીતિ । વીરૌ તૌ નીલપ્રહસ્તૌ વિયત્યાકાશે
આનમ્ભ્રતુર્જમ્ભતુષેરતુરિત્યર્થઃ । અમ્ભ ગતૌ । દિર્ભાવાદિકાર્યે “અત
આદેઃ” । “તસ્માન્નુદ્ દિહલઃ” । આનર્ચ્છતુરિતિ પાઠે ઋષ્ટ ગતૌ
સિદ્ધ । “इजादेश गुरुमतः—” इत्याम्प्रत्ययो न भवति “अनृच्छ”
इति प्रतिषेधात् । “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः । “दिवंचनेऽचि”
इति स्थानिवद्भावाद्विर्वचनम् । “हलादिः शेषः” । “उरत्” ।
“अत आदेः” इत्यादिना । भूमौ मण्डलानि मण्डलाकारविधानि
विचેરતુઃ । “અત એકહલ્—” इत्येत्वम् । अन्धोन्यं प्रदुद्वतु-
रभिद्वुतावित्यर्थः । द्रु गतौ । लिख्यतुस् । “अचि शुधातुभ्रुवाम्—”
इत्युक्तादेशः । तथापि न शश्वमतुर्न आन्तौ च ॥ ૧૧૦

અરતઃ । વિયતીત્યાદિ । તૌ નીલપ્રહસ્તૌ વીરૌ વિયતિ આકાશે ગતૌ, અમ્ભ ગત્યા
“સ્માન્નાદાદિ” इति खेरान् । भूमौ मण्डलानि तिर्यग्भ्रमणानि विचैरतुઃ વિહિતવન્તૌ ।
અન્યોઽન્યં પ્રદુદ્ધવતુઃ સપતાપિતૌ । દ્રુર્જોપતાપે, દ્રુ સ્તુ ગતૌ, ન તુ શશ્વમતુઃ આન્તૌ અસુખ્યજિ-
શ્વનં તપ સિદ્ધયોઃ ॥ ૧૧૦

અશ્રુવાદ । વીરપ્રહર એકવાર મૂઠા એકવાર હૂઠળે વિહરણ કરિશ્વ
પત્રપત્ર પત્રપત્રકે આક્રમણ કરિતે જાગિન, તથાપિ જાણ હશેન ના । ૧૧૦

સમીરયાંચકારાય રાક્ષસસ્ય કપિઃ શિલામ્ ।

હતસ્તયા મમારાસાવાશિશ્રાય ચ ભૂતલમ્ ॥ ૧૧૧

અર્થઃ । અથઃ કપિઃ રાક્ષસસ્ય શિલાં સમીરયાંચકાર, અસૌ (પ્રહસઃ) તથા હતઃ
(હન્) મમાર, ભૂતલં ચ આશિશ્રાય ॥ ૧૧૧

मस्तिनाथः । समिति । अथ कपिर्नीलो राक्षसस्य शिलां
समीरयांचकार क्षितवान् । अमौ प्रहस्तस्तया शिलया क्षतो
ममार मृतः । भूतलमाश्रिताय च भूवि पपातैत्यर्थः ॥ १११

भरतः । समीत्यादि । अथानन्तरं कपिः नीलः राक्षसस्य प्रहस्तस्य शिलां समीरयाञ्च-
कार विक्षितवान् । ईदृक् गतौ नृदि । तथा शिलया क्षतस्याङ्गितीऽसौ प्रहस्तो मृतः ।
“मृड ष्टीम्ये मम्” इति नियमात् पम् । भूतलञ्च आश्रितवान् । शिञ्ज सेवने ॥ १११

अनूवाद । अनन्तरं नीलः प्रहस्तर उपागन्निना निष्कपे करिण, तांशत्र
आवाते मे हृत् उद्देशं कृतमे पठित उद्देश । १११

तुतुषुर्वानराः सर्वे नेशुश्चित्राक्षपा[निशा]चराः ।
जेरुराशा दशास्यस्य सैन्यं नीलं नुनाव च ॥ ११२

अन्वयः । सर्वे वानराः तुतुषुः, चित्राः क्षपाचराः नेशुः, दशास्यस्य आशाः जेरुः, सैन्यं
नीलं नुनाव च ॥ ११२

मस्तिनाथः । तुतुषुरिति । सर्वे वानरास्तुतुषुस्तुष्टाः । चित्रा-
श्चित्रचरित्रा मायाविनः क्षपाचरा राक्षसा नेशुर्नष्टाः । अथ अद-
र्शने । “अत एकहल्—” इत्येत्वम् । दशास्यस्य आशा विजयाशंसा
जेरुर्जीर्णाः । जृष् वयोहानौ । लिटि । “वा जृभ्रमुत्रमाम्” इत्ये-
त्वाभ्यासलोपौ । सैन्यं वानरसेना नीलं नुनाव तुष्टाव च । ण
स्तुतौ । लिटि णलि वृद्धावादेशौ ॥ ११२

भरतः । तुतुषुरित्यादि । ततः सर्वे वानरा तुष्टाः । तुष्ट यौ अि च, चकारात्
तुष्टौ । तुष्टुरिति पाठे—नीलमिति धीज्यम् । चित्रा नानाप्रकारा निशाचरा नेशुः पला-
यिताः । अथल्ल जू नाशे । दशास्यस्य आशा समीरया जीर्णाः, नृ गि कि ज्यातौ क्षतीषुः
क्षित्यां च फलेत्यादिना पाञ्चिकमेतत् खिलोपस्य । जेरुरिति पाठे—यल भवेत् । अनेकाध-
त्वात् गतावपि । सर्वमेव सैन्यं कर्तुं नीलं नुनाव । नु ख स्तुतौ । नृशि स्तवने वा ॥ ११२

अनूवाद । तदन वानर सकल मकुंठे हृद्देश, आशावी निशाचरगण पलायन
करिण, नानानेन विजयाणा कृत्वा हृद्देश, एतत् नेशुगण नीलेन आशंसा कर्तुं
नाशिन । ११२

यदा न फिलुः क्षपादाचराणां
समीरया रामबलाभियोनि

लङ्कां तदा भेजुरुदीर्णदेन्या

व्याचख्युरुच्चैश्च हतं प्रहस्तम् ॥ ११३

इति भट्टिकाव्ये तिङ्मत्तकाण्डे लिङ्गिलसितो नाम प्रथमः

काव्यस्य चतुर्दशः सर्गः ॥ १४

अन्वयः । यदा रामबलभियोगे क्षणदाचराणां मनोरथाः न फेलुः, तदा (ते) उदीर्णदेन्याः (सन्तः) लङ्कां भेजुः, हतं प्रहस्तम् उच्चैः व्याचख्युः च ॥ ११३

मञ्जिनाथः । यदेति । यदा रामबलस्याभियोगेऽभियाने सति क्षणदाचराणां मनोरथा न फेलुर्न फलिताः । फल निष्पत्तौ । लिङ्गिलसितं “तृफलभजत्रपञ्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ । तदा तस्मिन् काले उदीर्णदेन्या उदितदेन्याः सन्तो लङ्कां भेजुः । पूर्ववदेत्वादि । हतं प्रहस्तमुच्चैराचख्युः रावणाय कथयामासुः । त्वया प्रकथने । भेरु-
स्यातो लोपः ॥ ११३

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-

मञ्जिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यश्राव्याने सर्वपथीनास्थाने

लिङ्गिलासो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४

भरतः । यदा नेत्यादि । रामबलस्य हनने क्षणदाचराणां राक्षसानां मनोरथा यदा न फेलुः । फल निष्पत्तौ । तृ फलेति एव खिलोपश्च । तदा निशाचरा लङ्कां भेजुः स्वेदितवन्तः । भज औ भागसेवयो । हतं प्रहस्तम् उच्चैः व्याख्यातवन्तश्च रावणमित्यर्थात् । त्वया व्यातो, चत्विजः स्याद् वा, उदीर्णे महत् देव्यं येषाम् । अग्नि गत्यां तः ॥ ११३

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मज-श्रीभरतसेनविरचितायां

सुश्रवोद्धितां भट्टिकीकायां शरवन्तो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ ११४

अश्ववान् । रामदेमन्त्रेण अस्त्रियाने वधेन राक्षसनिघनेन मनोवत् विक्रम इहेन, त्वयि ताहारा दुःखित इहेना मङ्गात्र अश्वान् पूर्यक “अश्व निहृत् इहेनाह” एहे कथा उदैलःश्वेन रावणके निवेदन करिण । ११७

हेति चतुर्दश सर्गः ।

अथ पञ्चदशः सर्गः ।

राक्षसेन्द्रस्ततोऽभैषौदैक्षिष्ट परितः पुरम् ।

प्रातिष्ठिपच्च बोधार्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान् ॥ १

अन्वयः । ततः राक्षसेन्द्रः अभैषीत, पुरं परितः ऐक्षिष्ट, कुम्भकर्णस्य बोधार्थं राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् च ॥ १

मङ्गिनाथः । अथास्मिन् सर्गे लुङ्ङिनाममधिकृत्याह—राक्षसेन्द्र इति । ततः प्रहस्तवधानन्तरं राक्षसेन्द्रो रावणोऽभैषौहीतः । जि भी भये । लुङ्ङि सिचि वृद्धिः । “अस्तिमिचोऽपृष्ठे” इतीट् । पुरं लङ्गां परितः सर्वत ऐक्षिष्ट इक्षितवान् । ईच दर्शने । लुङ्ङि तङ्ङि सिच् । “आडजादोनाम्” इत्याटो वृद्धिः । कुम्भकर्णस्य बोधार्थं राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् प्रस्थापयामास च । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्णौ चङि द्विवचनम् । “शर्पूर्वाः खयः” इति चत्वम् । सन्वद्भावे “सन्वतः” इत्यभ्यासस्य इत्वम् । “तिष्ठतेरित्” इति धातोरिकारः ॥ १

भरतः । अथ टीमधिकृत्य तद्विलसितमुच्यते । पाणिनिमते लुङिति संज्ञा । राक्षसेन्द्र इत्यादि । राक्षसेन्द्रो रावणः, ततः प्रहस्तवधान् अभैषीत भौतः । जि भी जि भीत्या, “भवद्भूतमन्त्रे विशः” इति भूतसामान्ये टी “घोटीघीषम्” इति धातोः आहौ निच्चादम्, “स्यां मिः” “नेमेकाजात्” इति इमी भावः, “व्रजवद्” इत्यादिना त्रिः, “बदाद्यास्त्रिसे” इति ईम्, “क्लिजात्” इति षः । परितः समन्तात् पुरं लङ्गां वीक्षितवान् । किमपि स्थानं शक्यते न वेति । ईचङ् दर्शने । “भूयोऽमजाद्” इति अमि कृते पुरषम्, “आदिगेचीः” इति सन्धिः, “वमोऽरस्य” इति ईम् षत्वं, “टुभिः” इति तस्य टः । राक्षसान् कुम्भकर्णस्य बोधार्थं प्रस्थापितुवांश्च । सा स्थाने जिः प्रेरणे, “ज्जीवन्ती” इत्यादिना आदसत्वात्पुन, “जिन्निद्रुक्षुक्म्” इति षङ्, “स्यांजीजाङ्गीः” इतीत्वं “पुर्विष्टाङ्” इतिर्लोपः ॥ १

अङ्गवान् । अहम् निधनेन नत्र द्रावणं भोजनं, नञाग्नौ चोत्तरिष्विक् नेष्विच्छे नानिग एवः कुम्भकर्णकं जागृति कर्त्तव्यं कञ्च वाक्कमनिगकं ध्वजं करिण । १

तेऽभ्यगुर्भवन् तस्य सुप्तं चैक्षिषताथ तम् ।

व्याहार्पुस्तुलान् शब्दान् दण्डैश्चावधिषुर्भृशं द्रुतम्

अन्वयः । ते (राक्षसाः) तस्य भवन् अन्वयः, अथ सुप्तं च तम् ऐक्षिषत, तुलान् व्याहार्पुस्तुलान् शब्दान् दण्डैश्चावधिषुर्भृशं द्रुतम् ॥ २

मस्तिनाथः । ते इति । ते राक्षसास्तस्य कुम्भकर्णस्य भवन-
मभ्यगुरभिगताः । “इषो गा लुङि” इति गादेशः । “गातिस्था—”
इति सिचो लुक् । “उत्थपदास्तात्” इति पररूपत्वम् । अथ सुप्तं
तं कुम्भकर्णमेषिषताद्राक्षुः, इच्च दर्शने । लुङि सिचौडागमः ।
तुमुलान् सङ्खलान् शब्दान् व्याहार्षुरुचुः । ‘व्याहार उक्लिर्लपितम्’
इत्यमरः । भृशं दण्डैरवधिषुरताडयञ्च । “लुङि च” इति हनो
बधादेशः । तस्यादन्तत्वादडागमः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्
हलन्तश्चक्षणा वृद्धिः । “इट ईटि” इति सलोपः ॥ २

भरतः । तेऽभ्यगुरित्यादि । ते राक्षसाः तस्य कुम्भकर्णस्य भवनं गृहम् अभ्यगुः
गतवन्तः । इष गतो । “गा तयाम्” इति इषो गादेशः, “अनुस्मिहः” “भूस्थापिबदेच”
इति सेल्लुक्, “उत्थेचि” इत्यालोपः । सुप्तं तं कुम्भकर्णम् ऐषिषत दृष्टवन्तः “मान्त्तोऽदगतः” ।
अथानन्तरं प्रतीकारं तुमुलान् सङ्खलान् शब्दान् व्याहार्षुः व्याहृतवन्तः, चक्षुरित्यर्थः । इज्
हृत्वा “नेमेकाज्ञात्” इति इमनिषेधः, “व्रजवद” इत्यादिना त्रिः, “अनुस्मिहः” । दण्डैश्च
द्रुतम् आबधिषुः, “हनवधटि” इति बधादेशः, हसादेः, “सेम” इत्यादौ बधवर्जनात् त्रिः ॥ २

अनूवाक । तांश्रां कूडकर्णैर अन्नगृहे गेल एव देविण से निद्रित ।
एथन तांश्रां त्रुम्ल अन्न करिषा भुञ्जं द्वात्रा अतिअन्न ताडना करिण ॥ २

केशानलुञ्चिषुस्तस्य गजान् गात्रेष्वचिक्र[विभ्र]मन् ।
श्रीतैरभ्यषिचंस्तोयैरलातैश्चाप्यदम्भिषुः ॥ ३

अन्वयः । तस्य केशान् अनुञ्चिषुः, गात्रेषु गजान् अचिक्रमन्, श्रीतैः तोयैः अभ्यषिचन्,
अलातैः अप्यदम्भिषुः ॥ ३

मस्तिनाथः । केशानिति । तस्य कुम्भकर्णस्य केशानलुञ्चिषु-
त्पाटयामासुः । लुञ्चेः सिचौट् । गात्रेष्वङ्गेषु गजान् अचिक्रमन्
क्रमयन्ति स्म । क्रमेणै चङि “सन्त्यतः” इत्यभ्यासस्येत्वे मित्वाङ्गुलः ।
श्रीतैस्तोयैरभ्यषिचन् सिषिषुः । अत्र सिचिरभ्युक्षणे वर्तते । तेन
“उदकस्य करणत्वम् । “लिपिसिचिञ्चसु” इत्यङ् । अलातैरस्म-
कैरदम्भिषुरचालयन् । दम्भु चलने ॥ ३

भरतः । केशानित्यादि । ते राक्षसाः तस्य कुम्भकर्णस्य केशान् अनुञ्चिषुः उत्पाटित-
वन्तः । लुञ्चापवचने । गात्रेषु हस्तिनो अन्नयन्ति स्म । अनु अन्न खाद्ये, जिः अङ् विलं,
“अनुञ्चि” इति सिचौट् । गात्रेषु गजान् अचिक्रमन् । अचिक्रमन् अचिक्रमन् ।

পাঠে কামু নতী । শ্রীতৈঃ তৌষৈঃ সমিষিষ্মিতি স্ম । বিষ্ণু পশৌজ শরষে, সমিষ্পূৰ্ণঃ শ্রীশব-
মাঙ্ । তৈন তৌযাণাং করণত্বং “বক্ষ্যস” ইत्याদিমা জঃ, “লৌপোতোদ্বিষোঃ গীকঃ” ইত্যাদিমা
বত্বম্ । অলাতৈঃ বহ্নারৈঃ অপি অদম্ভাশুঃ দগ্ধবনঃ । দগ্ধম্ ন দগ্ধে, অনৈকাৰ্থত্বাৎ
দাক্ষাৰ্থঃ ॥ ২

অনুবাদ । রাক্ষসেরা কুন্তকর্ণের বেশ উপাটন, গায়ের উপর হস্তৌচানন,
নীতন জলে শরীর প্রাবন এবং জলস্থ অশ্রার দ্বারা দগ্ধ করিতে লাগিল । ৩

নখৈরকর্ষিষুস্তীক্ষ্মৈরদাঙ্ঘ্ৰুর্দংশনৈস্তথা ।

শিতৈরতীক্ষ্মঃ শূলৈশ্চ মৈরৌশ্মানীনদন্ দৃঢ়াঃ[শুভাঃ] ॥ ৪

অন্বয়ঃ । তীক্ষ্মৈঃ নখৈঃ অকর্ষিষুঃ, তথা দংশনৈঃ অদাঙ্ঘ্ৰুঃ, শিতৈঃ শূলৈঃ চ অনীনদন্,
দৃঢ়াঃ মৈরৌঃ চ অনীনদন্ ॥ ৪

মন্তিনাথঃ । নখৈরিতি । তীক্ষ্মৈর্নখৈরকর্ষিষুঃ ক্রান্তবনতঃ । ক্রতী
ছেদনে । সিচীট্ । লঘুপথগুণঃ । তথা দংশনৈরদাঙ্ঘ্ৰুর্দংশনতঃ
দন্য দংশনে । সিচি হলন্তলক্ষণা হৃদ্বিঃ । “ব্রহ্ম—” আদিমা
বত্বম্ । “ষড়োঃ কঃ সি” ইতি কত্বম্ । শিতৈঃ শূলৈরতীক্ষ্মঃ । তুদ
ব্যথনে । হলন্তলক্ষণা হৃদ্বিঃ । দৃঢ়া মৈরৌশ্চ অনীনদন্ অনাদয়ন্ ।
অবীবদম্বিতি পাঠে অবাদয়ম্বিত্যর্থঃ । উভয়ত্রাপি শৌ চড়াপথ্য
স্বস্বঃ ॥ ৪

অনুবাদ । নখৈরিত্যাদি । তীক্ষ্মৈঃ নখৈঃ চিচ্চিট্ । ক্রতী শপ ছিদি । তথা
তীক্ষ্মৈঃ দংশনৈঃ দংশনিত স্ম । দংশনৌ দংশনে, ত্য়াং সিঃ শৌদিত্বাৎ নেম্, অনিমত্বাৎ “ব্রহ্ম-
বদ” ইত্যাদিমা ব্রিঃ, “ব্রহ্মজ” ইতি ষড়্, “ষড়োঃ কঃ” সৌণ্ডঃ “অদ্যনৌ ক্রিসাত” ইতি
বঃ, “অনুসিধেঃ” । শিতৈঃ তীক্ষ্মৈঃ শূলৈরপি ব্যথয়ন্তি স্ম । তুদ শূলৌ ব্যধে । অমিন্
ত্বাৎ ব্রিঃ, “অপ্পক্ষৌঃ” ইতি দস্ব তঃ । শুভাঃ শৌভনাঃ শুভৈঃ শব্দা মৈরৌঃ বাদিতবনতঃ ।
দৃঢ়াঃ কঠিনাঃ কঠিনত্বাৎ কঠিনাঃ পম্, বদন্ত্বাক্ষরদংশয়ান্তি ত্যস্মাৎ চুরাদ্ভগ্নাভ্যজিরজ্,
হিতং অগ্ধজ্ : কঃ স্বঃ সন্মত্ অলৌপঃ ॥ ৪

অনুবাদ । তাহার ভীক নথদ্বারা চর্খক্ষেপন এবং ভীক দস্তদ্বারা দংশন
করিল, শাণিত শূলোক্ত দ্বারা গায়ে বাথা করা হইল এবং সূক্ষ্ম ভেদ্য কর্ত্ত
নিকটে বাজাইতে লাগিল । ৪

স তান্নাজীগণত্সর্বানিচ্ছয়ানুব্ধ চ স্বয়ম্ ।

অবুবুধত মাং কস্মাদপ্রাচৌচ নিশাচরান্ ॥ ৫

अन्वयः । स सर्वान् तान् न अजीगणत्, स्वयम् इच्छया च अपुष्टः, मां कला
बबुधत इति निशाचरान् अप्राचौत् च ॥ ५

मन्त्रिनाथः । स इति । स कुम्भकर्णः सर्वांस्तान् कलकलकेश-
लुञ्चनादिबाधान् नाजीगणत् न गणयति स्म । गण संख्याने । यौ
चङि “ई च गणः” इत्यभ्यासस्य वैभाषिक ईकारः । किं तु स्वय-
मेवेच्छया कालप्राप्तया अपुष्ट बुद्धवान् । बुध अवगमने । “भलो
भलि” इति सलोपः । भपस्तयोर्धोऽधः” इति तकारस्य धत्वम् ।
मां कस्मादबुधत बोधितवन्तः । बुधेर्णौ चङुरपधाया ङस्वः ।
“दीर्घो लघोः” इत्यभ्यासदीर्घः । “तस्यस्यमिपाम्—” इति यस्य
तादेशः । इति निशाचरान् अप्राचौत् पप्रच्छ । प्रच्छ स्त्रीष्वायाम् ।
इलन्तलक्षणा वृद्धिः । “ब्रह्म—” इत्यादिना “षट्ठोः—” इति
षत्वकत्वे ॥ ५

भरतः । स तानिवादि । स कुम्भकर्णः तान् तुमुलशब्दादीन् न गणयति अ ।
नवत्क सङ्गाने चूर्ध्वोऽङिः अदन्तत्वात् “जिण्यन्तेजुङ्गती” इत्यस्य न विषयः । “इसाञ्जी-
पीऽश्चिञ्जी” इत्यकारलोपः । वेङ्गुगणकयति पाचिकः खेरीङ् । स्वयम् इच्छया च
प्रबुद्धः । बुधोङ् वेदने “पदसन्तो चेष्याय” इत्यस्याप्रतिपत्तेरिति सिः । तस्य “इगुङ्मन्दो-
ख्यनिम्” इति क्तिप्तात् गुणाभावः । “भसखात्” इति सेलोपः । “ढभात्तथाः” इति
थः । “भपभसीः” इति थस्य दः । “खेः सन्त्” इति दीर्घः । प्रच्छोष स्त्रीषे ।
अनिम्त्वादादिः, “षट्ठो कः” ॥ ५

अश्रुवान् । जे जे ममख ग्राय करिग ना । अश्रु हेछा करिग जागरिठ
हहेण, कि जग आमाके आग्राहेण एहे कथा ब्राह्मणिगके जिह्वाणा
करिग । ८

तेऽभाषिषत राजा त्वां दिदृक्षुः क्षणदाचर ।

सीऽस्त्रासीदालिपन्मांसमप्सासीद्वारुणीमपात् ॥ ६

अन्वयः । ते (राजसाः ६) ‘क्षणदाचर ! राजा त्वां दिदृक्षुः’ इति अभाषिषत, सः
(कुम्भकर्णः) अस्त्रासीत्, अलिपत्, मांसम् अप्सासीत्, वारुणीम् अपात् ॥ ६

मन्त्रिनाथः । त इति । ते पृष्टा राजसा—हे क्षणदाचर कुम्भ
कर्ण ! राजा रात्रणस्त्वां दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुरित्यभाषिषत प्रत्यवोचन् ।
भाषिर्लुङि तङि सिचौट् । स एवमुक्तः कुम्भकर्णोऽस्त्रासीत् स्त्रातः ।
ष्वा शौचे । “यमरम—” इति सगिङ्गागमौ । वारुणीं सुरामपात्
पीतवान् “गातिस्त्रा—” इत्यादिना सिचो लुङ् ॥ ६

भरतः। तैश्चापिबलैवादि। ते दृष्टा निग्राहका भावितवन्तः। भावन् पापि
मावीदमतः। • किमिवाह—हे अश्वदाहर! राजा रावणः त्वां द्रष्टुमिच्छुः।
“इवे हति” इत्यादौ सुदन्तज्ञवर्जनात् न कार्यम्। स कुम्भकर्णः ज्ञातवान्। आ
ह बोधने। “भावादि” इति वल्ल सत्वे तन्निमित्तस्य वल्ल मत्वं, “व्यां सिः” “वहाद्यसि”
इति इत्, “वम रम” इति इम्बभी, “भसस्त्राज् वा सि” इति सेर्लोपः, ऐ वेष्टे। अनेकादी-
त्वान् ज्ञानमप्याहृत्ये, ज्ञातः सन्। व्यलिपत् सुन्दनानुलेपनं ज्ञातवान्। जि लिपीश्व
रूपे, “वक्तव्य” इत्यादिना ऊः। मांसम् असासीत् भक्षितवान्। सा ल भक्ष्ये। वाहसी
महिराम् अपात्। पा पाने। “भू-स्यापिब” इति सेर्भुक् ॥ ६

अश्वदाह । तांशत्रा वजिन, हे निशाविशत्रिन् ? त्रावणत्राक आपनोदक
प्रेषिते हेच्छूक । मे तथेन ज्ञान, चमनरमणन, मांसउत्कण उ वाक्पनी
वज्रगान करिते मागिन । ७

न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं प्राहृतदृष्टहात् ।

राजायान्तं तमद्राक्षीददस्थात्त्रेषदासनात् ॥ ७

अन्वयः। (सः) न्यवसिष्टः, ततः रावणं द्रष्टुं गृह्णात् प्राहृतत्; राजा आयान्तं तम्
पद्राक्षीत्, आसनात् ईषत् उदस्थात् च ॥ ७ ।

मञ्जिनाथः। न्यवशिष्टेति। न्यवसिष्ट निवसितवान्। वस
आच्छादने। लुङि यङि सिचीट्। ततः प्रसाधनानन्तरं रावणं
द्रष्टुं गृह्णात् प्राहृतत् प्रवृत्तो निर्गत इत्यर्थः। वृत्तु वर्तने “द्युङ्गो
लुङि” इति परस्मैपदम्। द्युतादित्वादङ्। राजा रावणः आया-
न्तमागच्छन्तं कुम्भकर्णमद्राक्षीत् दृष्टवान्। दृशिर् प्रेक्षणे। “इरितो
वा” इति विकल्पादङ्भावपक्षे हलन्तलक्षणा वृद्धिः। “सृजिदृशो-
र्भस्त्वमकिति” इत्यमागमः। “व्रथ—” आदिना प्रत्वादिकार्यम्।
आसनादीषदुदस्थात् उल्यितश्च। हा गतिनिवृत्तौ। “गातिस्था—”
इत्यादिनां सिचौ लुक् ॥ ७

भरतः। न्यवेत्यादि। कुम्भकर्णो न्यवसिष्ट राजदर्शनोपितवस्त्रं परिहितवान्। वस
सङ् सृती। ततोऽनन्तरं खकीयादृष्टहात् रावणं द्रष्टुं प्रवृत्तः। इत उल्लु वक्तृत्वे,
“भावादिभुत्” इति द्युतादित्वात् ऊः, तेनैव पम्। राजा रावणः तम् आगच्छन्तम् पद्रा-
क्षीत् दृष्टवान्, इहंशौ प्रेक्षे, इरित्वात् पाचिकी ऊः, तदभावे “व्यां सिः” “इयसांङिमि-
जुङ्” इत्यादौ इयवर्जनात् सङ्, “वद्रोङिकिति” “वद्रः” अणिमत्वाद् “व्रजवद्” इति त्रिः,
“व्रज्वात्” इति वङ्, “वदीः कः” “विवात्” इति वः। दृष्ट्वा आसनात् ईषदुल्लितः।
उत्पूर्यतिउत्पूर्यतेटाया पम्। “उदीऽनूहो” इत्युक्तेः “सूखा-पिब” इति सेर्भुक् ॥ ७

अश्वः । न वत्त परिवर्तनं कश्चिन्नाश्रयके पेशिवाश्रयं कञ्च गृहं हरेते
निर्गतं हरेत्, राश्रयं ताश्रयके आनिते पेशिवा निश्रयनं हरेते एकं
उत्तिग्रा माडाहेन । १

अतुषत्पीठमासने निरदिक्षत् काञ्चनम् ।

अस्मैष्ट कुम्भकर्णोऽल्पमुपाविक्षदयान्तिके ॥ ८

अन्वयः । (सः) अतुषत्, आसने काञ्चनं पीठम् च निरदिक्षत् ; अथ कुम्भकर्णः
अल्पम् अस्मैष्ट, अन्तिके उपाविक्षत् ॥ ८

मस्तिनाथः । अतुषदिति । अतुषत् इष्टा तुष्टः । पुषादि-
त्वादङ् । आसकेऽन्तिके काञ्चनं सौवर्णं पीठं निरदिक्षत् निर्दिष्ट-
वाञ्छ । दिश अतिसर्जने । “शल इगुपधादिनटः कः” । अथ
कुम्भकर्णोऽल्पमस्मैष्ट अत्यादरादसन् गाम्भीर्यादल्पं हसित-
वानिति न घात्वर्थनिर्देशेन पुनरुक्तिः । अिङ् ईषदसने । सिञ्चि
गुणः । पत्वष्टुत्वे । अन्तिके उपाविक्षत् उपविष्टः न तु काञ्चन-
पीठे इति भावः । विशेः पूर्ववत् कः ॥ ८

भरतः । अतुषदित्यादि । इष्टा अतुषत् तुष्टीऽभूत् । तुष्ट्योञि च, चकारान् तुष्टौ,
पुषादित्वात् ङः, “क्षितीकुटीपे इतिम्तु वा” इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ पूर्वोच्चार्यक्रमदर्शनात् ।
“शास्त्रिद्वयतुपुषादेः” इत्यादिभूतस्य तथाकारस्य मुष्मन्निषस्य कविकल्पद्वयान्
प्राक् कृतत्वात् गौरवं न वाच्यम् एवमन्यथापि अवधेयम् । आसने आसन आसने
समीपदेशे काञ्चनं पीठम् आदिष्टवान्, दिशेः “इमसोऽग्निमिषङ्” इति सङ्,
“वदोः कः से” काञ्चनस्य विकार इति “विकारसङ्” इति चः । अतस्त्वं
कुम्भकर्णोऽल्पम् अस्मैष्ट अितं चकार, अिङ् अिते । यद्यपि अितम् ईषदसने
तथापि रात्रसन्निध्ये अितस्याप्यनौचित्यादनुपपन्नमनङ्गनायास्यम् इत्युक्तं, शास्त्रमात्रेऽपि
अितमिति केचित् । अितोत्पत्तिः कार्यवशानादुपश्रयदर्शनात् “मेनेकाजात्” इति
इमन्निषेचः । अन्तिके रावणसमीपे उपविष्टवान्, अर्थात् काञ्चनपीठे । विद्या-
दानस्तु अल्पं रावणपीठापेक्षया स्वल्पं काञ्चनपीठमुपाविक्षदित्याह, तत्र साष्ट, आचार-
प्रसङ्गात्, श्री विश प्रवेशे उपपूर्वं आसने ॥ ८

अश्वः । राश्रयं ताश्रयके पेशिवा शब्दे हरेत् एवः निश्रयं गार्श्वे
ताश्रयं कञ्च अर्शयनं निर्दिष्टे कश्चिन् । अनस्य कुम्भकर्णं केशं हात कश्चिन्ना
निकटेऽहं वनिन । ८

अवादीन्मां किमित्याहो

राज्ञा च प्रत्यवादि सः ।

ना[मा]ज्ञासौख्यं सुखी रामो

यदकार्षीत् स रक्षसाम् ॥ ६

अन्वयः । मां किम् आहः इति अवादीत्, राज्ञा च स प्रत्यवादि,—त्वं सुखी, स रामः रक्षसां यत् अकार्षीत्, तत् नाज्ञासीः ॥ ६

मङ्गिनाथः । अवादीदिति । मां किमित्याह आहूतवानसि । “लिपिसिचिह्नश्च” इत्यङ् । आतो लोपः । इति स कुम्भकर्णो-
ऽवादीदप्राचीदित्यर्थः । “वदव्रज—” इति वृद्धिः । राज्ञा प्रत्यवादि
प्रत्युक्तश्च । वदेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । सुखी निद्रासुखा-
सक्तस्त्वं रामो रक्षसां यदकार्षीत् । सिचि वृद्धिः । चस्तदर्थः ।
तन्नाज्ञासीर्न ज्ञातवानसि जानातेर्लुङ् । “यमरम—” इति
सगितौ ॥ ६

भरतः । अवादीदित्यादि । उपविष्ट कुम्भकर्णो रावणम् अवादीत् उक्तवान्, वदे
वाचि व्रजवदेति त्रिः । किमवादीदित्याह—किमिति कक्षात् कारणात् त्वं माम् आहः
आहूतवान् । द्वे जे स्वर्गे “वक्तव्य” इति ङ्, “एचोऽश्विन्या” “उच्छेपि” इत्यालोपः ।
राज्ञा रावणेन च स कुम्भकर्णः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः, “रतनार्यगिष्वा” “इतीष् जित्यन्ते लुङतः”
इति त्रिः, “इत्यसनलोपः” । स नरात्मा रामो रक्षसां यत् कृतवान् भयम् इत्यर्थात् तत्सर्वं
सुखी त्वं न ज्ञातवान् । ज्ञा य बोधने यमरमेति इमं स नौ कञ् कृतौ कृण्वदङ्कृतौ वा
“नेमेकाञ्” इति इमनिषेधः व्रजवदेत्यादिना त्रिः ॥ ६

अश्वमेधः । आर्वाक केन डाकिग्राह, मे एहे कथा विज्ञाता करिण,
ब्राह्म ब्राह्मणं तांशक अत्राह्वर विन ये, तुमिहे श्वी । मेहे ब्राह्म ब्राह्मण
निगेर वरुण करिग्राहे तांश तुमि जान ना । २

उदतारौदुदन्वन्तं पुरं नः परितोऽरुधत् ।

अ[व्य]द्योतिष्ट रणे शस्त्रैरनैषौद्राक्षसान् क्षयम् ॥ १०

अन्वयः । (रामः) उदन्वन्तम् उदतारौत्, नः पुरं परितः अरुधत्, रणे अक्षैः
अद्योतिष्ट, रक्षसान् क्षयम् अनेवीत् ॥ १०

मङ्गिनाथः । रामकृतमेवाह—उदिति । उदन्वन्तमुदधिम् ।

“उदन्वानुदधौ च” इति निपातनाच्चाधु । उदतारौदुत्तीर्णवान् ।
सिचि वृद्धिः । “इट ईट” इति सलोपः । नोऽस्माकं पुरं परितो-
ऽरुधत् अरौक्षीत् । रुधिर आवरणे । “इरितो वा” इति विकल्पा-
दङ् । रणे शस्त्रैरद्योतितष्ट दिदोपे । “द्युद्भ्यो लुङि” इति
विकल्पात्पञ्चे तङ् । राक्षसान् क्षयमनैषीत् नीतवान् । नयतः
सिचि वृद्धिः ॥ १०

भरतः । उदतारौदित्यादि । राम उदन्तं समुद्रम् उत्तीर्णवान्, तू तरेऽभिभवे
शुक्ला “व्या सिः”, “बदावन्ति” इति ईम्, “वसोरथे” इतीम्, व्रजवर्देति त्रिः, भस्त्रादिति
सेर्लोपः । उदकं विद्यतेऽस्य इत्युदन्वान्, मनोषादित्यात् कस्य गत्वम् । अस्माकं पुर
परितः समन्तान् रुद्धवान्, रुधिरौज आत्रतौ इरित्वात् “ग्रामलिद्युत्” इत्यादिना पाञ्चिणी
ङ् । रणे शस्त्रैः विद्योतितवान्, द्युत् लुङ्गपि अपिशब्दात् द्युत्वा “द्युतादृष्टीये”
ऊविधानात् पं गम्यते ङित्त्वान् भवत्येव, तेन व्या द्युतादेरुभयपदित्वं न विरेव ।
राक्षसान् क्षयं नीतवान् । यौत्र प्रापथे तत्त्वं नाज्ञासीरिति सम्बन्धः ॥ १०

अश्वशान् । शङ्क मनुज पात्र हृष्टेष्टाच्छ, आभासेन नगरेन चार्तिविक
अवरोध करिष्याच्छ, वृक्षहृष्टे अश्वशान् मेनैपाशान हृष्टेष्टा द्राक्मकुन
कत्र करिष्याच्छ । १०

न प्रावोचमहं किञ्चित्प्रियं यावदजीविषम् ।

बन्धुस्त्वमर्थि[र्चि]तः स्नेहान्मा द्विषो न वधोर्मम ॥ ११

अन्वयः । अहं यावत् अजीविषं, (तावत्) किञ्चित् प्रियं न प्रावोचं, बन्धुः त्वं
स्नेहात् अर्थितः (सन्) मम द्विषः न मा वधोः किम् ॥ ११

मस्तिनाथः । न च साम्ना सम्भिरित्याह—नेति । अहं याव-
दजीविषं जीवितोऽस्मि तावत्कस्यामि किञ्चित् प्रियं न प्रावोचं
नोक्तवानस्मि । तच्च त्वं जानास्येवेति भावः । “वच उम्” इत्यु-
मागमः । किन्तु बन्धुत्वं स्नेहादर्थितः सन् मम द्विषः शत्रून्
न मा वधोः किन्तु जहौत्यर्थः । प्रतिषेधद्वयस्य विध्यर्थत्वात् ।
माङ्गि “लुङि च” इति हनो वधादेशः । “न माङ्योगि” इत्य-
ङ्भावः ॥ ११

भरतः । न प्रावोचमित्यादि । यावन्तं कालम् अहं जीवितवान् तावन्तं कालं
किञ्चित् प्रियं न प्रावोचं नोक्तवान् अस्मि प्रायशामि अ इति भावः । सम्प्रति बन्धुस्त्वमिति

कृत्वा चेद्वात् प्रार्थितोऽसि मम दिषः शत्रून् त्वं मा न वधीः किन्तु मारय वधोवाधि
“वत्सल्य” इत्यादिना ऊः “वत्सल्यार्थानाम्” इति बोधादेशः, जीव प्राये इव लौ गतौ
वधे “माटौ वा” इति टौ । “वोटोर्वा” इति साययोगेऽसौऽभावः, “हनवधटौ” इति वधा-
देशः ॥ ११

अश्वनाथ । आग्निं वृद्धिर्न कौशलेऽत्राह्नि, उद्धिर्न कांशकेऽत्रिभवाका
वर्गि नाहे (तांश उ आनड) इत्युक्त्वा वक्त्वा (अश्वनाथ) एवै कथं त्रह
महकात्रे जानाहेनाम, तुमि मत्तुमा मत्तु (कवित्वे न किं ?) ॥ ११

वीर्यं मा न ददर्श त्वं वास्याः क्षतां पुरीरम्
तवाद्राक्ष्य वयं वीर्यं त्वं पुरा सुरान् ॥ १२

अश्वनाथः । (हे वीर !) त्वं वीर्यं न मा ददर्शः ? क्षतां पुरीं न वास्याः ? वयं तव
वीर्यम् अद्राक्ष्य, त्वं पुरा सुरान् अजेषीः ॥ १२

मञ्जिनाथः । वीर्यमिति । हे वीर ! त्वं वीर्यं पराक्रमं न मा
ददर्शः किं तु दर्शयेत्यर्थः । दृश्येणौ चङ्घि सिपि रूपम् । सम्ब-
न्धावात् सनीव कार्यम् । क्षतां वानरोपहृतां पुरीं न मा वास्याः
किन्तु चायस्वेत्यर्थः । वैङ् पालने । “आदेशः—” इत्यात्वम्
सुङ्घि यासि चूः सिजादेशः । प्रतिषेधद्वयादि पूर्ववदव्याख्येयम् ।
न चाशक्तिशङ्का त्वयि कार्येत्याह—वयं तव वीर्यं पराक्रममद्राक्ष्य
अपश्यामैवेत्यर्थः । “न दृशः” इति क्सादेशनिषेधः । “हरितो वा”
इति विकल्पादङ्भावपक्षे चूः सिचि “सृजिदृशोः—” इत्या-
मागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । व्रथादिकार्यम् । वीर्यमेवाह—
त्वं पुरा सुरान् देवानजेषीः । जेषुङ्घि सिचि वृद्धिः ॥ १२

भरतः । वीर्यमित्यादि । त्वं वीर्यं सप्तमर्थं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय, दृष्टि-
कान्तादङ् । क्षतां शरीरे पीडिता पुरं लब्ध्वा मा न वास्याः किन्तु मायस्य, वैङ् पालने ।
न त्वम् असमर्थः, यतः तव वीर्यं वयं दृष्टवन्तः, इदं शी प्रेषे हरित्वात् क्साप्रवृत्तिपक्षे
चिः, वद्वौऽङ्कितिति चत्वारः अग्निमूलात् व्रजवद्दीप्ति त्रिः षड्, पदीः कः से । त्वं पुरा
पूर्वस्थिन् काक्षी सुरान् जितवान्, जि जषे च ॥ १२

अश्वनाथ । हे वीर ! त्वम् पराक्रम मेवाहेत्ये किं ? वानर-गौडिष्ठ

नडाके पत्रिकां कतिव ना १ ताम्रा वीर्य आभवा पत्रिकाहि, कृमि
शृङ्गे (पत्रगणके मय कतिवाह । १२

अवोचत्कुम्भकर्णस्तं वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत् ।

न त्वं सर्वं तदश्रीषीः फलं तस्येदमागमत् ॥ १३

अन्वयः । कुम्भकर्णः तम् अवोचत्—वयं मन्त्रे यत् अभ्यधाम, तत् सर्वं न त्वम्
अश्रीषीः, तस्य इदं फलम् आगमत् ॥ १३

मन्त्रिनाथः । अवोचदिति । अथ कुम्भकर्णस्तं रावणम्-
वोचत् । “वच उम्” । षड्भिस्तदेवाह—वयं मन्त्रे पूर्वं विचार-
काले यदभ्यधाम अवोचाम । “गातिस्था—” इत्यादिना सिचि
लुक् । त्वं तत्सर्वं नाश्रीषीः किमपि नाश्रीषीरित्यर्थः । शु-
श्रवणे । लुङि सिचि सिचि वृद्धिः । तस्याश्रवणस्त्वेदं तदुक्तं फल-
मागमत् । गमेर्लृट्त्वादङ् ॥ १३

भरतः । अवोचदित्यादि । इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णं उक्तवान्, वचः पूर्ववत्
ङः बोधादेशश्च । मन्त्रे मन्त्रणमयां वयं यदुक्तवन्तः तत्सर्वं हं न श्रुतवान् तस्याश्रवणस्य
इदं फलं विनाशरूपम् आगतम्, कुम्भकर्णं धारणे पुटौ दानेऽभिपूर्वा भाषणे वर्णते
“मूखापिबर्दनः” इति सेर्लुक्, दंत्यनेन दा-धा-दन्ति दासंशकस्य यद्वयात् शु न् मती श्रुती
“भेमेकाच्” इति इमन्निषेधः, गमल गत्यां लृट्त्वात् ङः ॥ १३

अश्रुवाग्नि । कूडकर्ण रावणके वनिग, आभवा भङ्गनात्र मयः राहा राहा
वनिग्राहिनाम, मय मयल तूम त्राय कर नाहे (एथन) ताहात्र एहे फल
उपश्रुति । १०

प्राज्ञवाक्यान्यवामंस्था मूर्खवाक्येष्ववास्थिताः ।

अध्यगीष्टास्तु शास्त्राणि प्रत्यपत्या हितं न च ॥ १४

अन्वयः । प्राज्ञवाक्यानि अवामंस्था, मूर्खवाक्येषु अवास्थिताः, शास्त्राणि च अध्य-
गीष्टाः, हितं च न प्रत्यपत्याः ॥ १४

मन्त्रिनाथः । प्राप्तेति । प्राज्ञानां विभीषणादीनां वाक्यान्य-
वामंस्थास्तिरस्वकर्णं । मन ज्ञाने । आसि सिच् । मूर्खवाक्येषु
प्रहस्तादिप्रलापेषु अवास्थिता अवस्थितोऽसि । “समवप्रविभ्यः
स्वः” इति तङ् । ‘स्याध्मेरिच्’ इतीत्वं सिचः कित्त्वं च ।

“अस्वादङ्गात्” इति सलोपः । शास्त्राणि चाध्यगीष्ठा अधौत-
वानसि । इङ् अय्यने । “विभाषा लुङ्लङोः” इति गाढादेशः ।
“घुमास्था—” इत्यादिना ईकारादेशः । हितं न प्रत्यपत्याः न
प्रतिपन्नोऽसि । निष्फलं ते श्रुतमपीत्यर्थः । पद गतौ । लुङि
यासि “भलो भलि” इति सलोपः । “खरि च” इति चत्वेम् ॥ १४

भरतः । प्राज्ञवाक्यानीत्यादि । त्वं प्राज्ञानां विभीषणादीनां वाक्यानि अवाप्तः यः
अवज्ञातवान्, मनदङ् भोषे । मूर्खानां प्रह्लादादीनां वाक्येषु अवस्थितोऽसि “प्रतिशान्तिगन्ध”
इत्यादिना अवपूर्वतिष्ठनेन, “स्यादोङि” इति ङि, गुणभावश्च “भस्वस्वाञ्भस्मि” इति
सेनोपः । शास्त्राणि अधीतवानसि, किन्तु हितं न प्रतिपन्नवानसि, अधोङ् ल ध्ययने अभ्यु-
पसर्गोभादानं सङ्गप्रयोगनियमार्थं “गौङ्घीष्ठीर्वा” इति ग्यादेशः, दीर्घादेशो गुणभावः
अप्यर्थः । घंलाद्वगुरियुक्तञ्च योपदङ् गतौ भन्स्वाञ्भस्मोति सेनोपः ॥ १४

अमूराण । तुमि विभेदेणादि शास्त्र वाङ्मय वाटका अवदृष्ट्वा कविश
लाङ्छादि मूर्ख वाङ्मय वाटका व्याख्या ज्ञापनं कर्तव्यम् । अतएव भास्त्र
अथाग्रन कविशोऽहं गता किञ्च उांशव हिउ डेपदेष लक्षणं कविउ गार
नाडे । १४

मूर्खास्त्वामववञ्चन्त ये विग्रहमचौकरन् ।

अभाषीन्मात्स्ववान् युक्तमच्चंस्यास्त्वं न तन्मदात् ॥ १५

अन्वयः । (ते) मूर्खाः त्वाम् अववञ्चन्त, ये विग्रहम् अचौकरन् मात्स्ववान् युक्तम्
अभाषीत्, त्वं तन् मदात् न अचस्या ॥ १५

मल्लिनाथः । मूर्खा इति । मूर्खा मूढास्तामववञ्चन्त वञ्चया-
मासुः । वञ्च प्रलभने । “गृध्रवञ्चरोः प्रलभने” इति ताडि औ
चङ् । वञ्चनमेवाह—ये मूर्खा विग्रहं विरोधमचौकरन् त्वया
अकारयन् । इदमेव वञ्चनमित्यर्थः । करोतेर्णौ चङ् । अभ्यास-
ककारस्य चुत्वम् । “सन्त्यतः” । “दीर्घो लघोः” । मात्स्ववान्
युक्तमभाषीद्वभाष । “इट ईटि” इति सलोपः । त्वं मदात्त-
व्यातामहेनोक्तं नाचंस्या नासहिष्ठाः । क्षमूष् सहने । ऊदित्वात्
“खरतिसूति—” इत्यादिना विकल्पादिङभावः ॥ १५

भरतः । मूर्खानिभ्यादि । ये प्रह्लादादयो विग्रहं कारितवन्तः ते मूर्खाः त्वं
वञ्चितवन्तः, मात्स्ववान् यदयुक्तं मात्स्यम् वञ्चवान् त्वं मदात्तं वीदवान्, वन्ध कञ्च वञ्चि

प्रतारि “वसिष्ठैः” इति म, “जिप्रि” इत्यङ्गजीवन्तादङ् “आङ्गुलः स्वः” इति नत्वत् “खिः सत्वन्” इति सत्वत् “स्थलेभ्यो” इति इत्वं, “ह्रसादेर्घ्य” इति दीर्घत्वम् । भय च चकारात् शब्दे “ह्रसादेः सेमः” इति पवे त्रि, चमूङ् जिप्रच चकारान्तर्धे ऊदित्वात् “वे मूदिन्स्वर” इत्यस्याप्रवृत्तिपवे स्त्रीर्नुः ॥ १५

अधुना । मूर्ध्ना त्रिंशत्क वक्रित कत्रिवाह । वांशत्रा त्रिंशत्क निष्ठा निर्राध कर्ताशेषाः छ तांशत्रा मूर्ध्ना मानावात् वृत्तिवृत्त कथाहे वनिष्ठा-
ह्रिज्जन, त्रुमि तांश मन्त्रार्थ मन्त्र कत्रिज्ज पात्र नाहे । १६

राघवस्यामुषः कान्तामाप्तैरुक्तो न चार्पिपः ।

मा नानुभूः स्वकान् दोषान् मा मुहो मा रुषोऽधुना

अन्वयः । राघवस्य कान्ताम् अमुषः, आप्तैः उक्तः न अपिपः, च स्वकान् दोषान् मा न अनुभूः, अधुना मा मुहः, मा रुषः ॥ १६

मन्त्रिनायः । राघवस्येति । राघवस्य कान्ताममुषः खण्डित-
वानसि । मुष खण्डने । इष्टवियोजनमेव खण्डनम् । दैवादिकः ।
अस्यैव पुण्यादित्वादङ् । दिवाद्यन्तर्गणपुष्पादिरिति काशिका ।
अतो नात्र मुष स्तेये इति भौवादिकस्य क्रमादिकस्य वा ग्रहणम् ।
आप्तैर्मातामहादिभिरुक्तो नार्पिपः न प्रत्यर्पितवांश्च । अर्त्तैर्णौ
चङ् । “अर्त्तिञ्जी—” इत्यादिना पुगागमे “पुगन्तस्य—” इति
गुणः । “द्विवचनेऽचि” इति णिलोपस्य स्थानवद्भावात्
“अजादेर्द्वितीयस्य” इति पिशब्दस्य द्विरुक्तिः । स्वकान् दोषान्
मा नानुभूः अनुभव । गतमेतत् । अधुना मा मुहः न मुह्य ।
मा रुषः न रुष । किं तु मोहरोषौ विहाय प्राप्तमनुभवेत्यर्थः ।
मुह वैचित्र्ये । रुष कोपे । माङ्गि लुङ्गि उभयत्र पुष्पादित्वादङ् ॥ १६

मन्त्रः । राघवस्येत्यादि । प्रमादित्वमपि तवाति, यतस्त्वं राघवस्य कान्ताम् अमुष
अपहतवान्, मुष इच्छिदि, अनेकार्थत्वादपहारार्थः, कान्तावियोजनमेव वाच्यं हेदः, “शास-
त्विद्वात्” इत्यादिना पवे ङः । आप्तैः विभौषणादिभिः उक्तोऽपि त्वं तां न चार्पितवानसि,
न लि गत्या न प्राप्तये च “त्रौबलौरी” इत्यादिना पन् ण्य, “नाजनादिरादिर्हिः”, “सा-
दीगवद्दीर्घ” इति वचनात् पोत्यस्य हित्वं खर्लोपः । अधुना स्वीयान् दोषान् आत्मीयचैदि-
तानि मा न अनुभूः किञ्च अनुभव, अनुपूर्वमेव ते “भूँस्थापिब” इति सेलुङ् । त्वं मा मुहः
मोहं मा गमः, रुषः रोषं नाकाषीः, मुहूचि वैचित्र्ये रुषिणि कुषि आम्ना “शासत्विद्वात्”
इति ङः ॥ १६

अश्वत्थाम ।, तृप्तिं रात्रेर गङ्गाशरणं करिष्याह, आश्वत्थामं कर्षकं
अश्वत्थाम इहेराह उतांशके प्रतार्पणं कर नहि । निजैर दोष अश्वत्थाम
करिते पार नहि, एवमे युध्वा वा कृष्ण इहेराह न । १७

तस्याप्यत्यक्रमीत् कालो यत्तदाहमवादिषम् ।

अघानिषत रक्षांसि परैः कोषं [शं] स्त्वमव्ययीः ॥ १७-

अव्ययीः । अहं तदा यत् अवादिषम तस्य अपि कालो अत्यक्रमीत्, रक्षांसि परैः
अघानिषत त्वं कोषम् अव्ययीः ॥ १७

मङ्गिनाथः । तस्येति । अहं तदा यदवादिषं रामः सन्धेय
इति तस्य सन्धेरपि कालोऽत्यक्रमीत् अतिक्रान्तः । “छुक्र-
मोरनात्मनेपदनिमित्ते” इतीट् । “ह्ययन्त” — इति वृद्धिप्रतिषेधः ।
“इट ईटि” इति सलोपः । तथाहि—रक्षांसि राक्षसाः परैः शत्रुभि-
रघानिषत इताः । “स्यसिच्सीयुट्—” इत्यादिना हन्तेष्विष्वदिटि
वृद्धिः । “ह्यो हन्तेः—” इति कुत्वम् । कोषं धनं त्वमव्ययीः व्ययम-
कार्षीः, लङ्कादाहे उपेक्षणात् । व्यय गता इति धातुर्भावादिकः,
धातूनामनेकार्थत्वात् व्यय वित्तविसर्गमाचष्टे । “ह्ययन्त—” इति
वृद्धिप्रतिषेधः । “इट ईटि” इति सलोपः । व्यय वित्तसमुत्सर्ग इति
चौरादिकात् “आष्टषाढा” इति विकल्पात् णिजभावपक्षे वा रूप-
मिति केचित् ॥ १७

भरतः । तस्येत्यादि । तस्मिन् काले तव यत् अहम् अवादिष रामेण सन्न सन्धिः
क्रियताम् इत्युक्तवानस्मि तस्यापि सन्धेः कालोऽतिक्रान्तः, यतः परैः शत्रुभिः रक्षांसि इतःनि,
त्वं कोषद्रव्यं व्ययितवानसि लङ्कादाहे तस्मारक्षणात् वीरभ्यः प्रदागच्छ, क्रय्यं क्रयं यतौ
“इसादेः सेम” इत्यादौ भान्तवर्जनात् त्रिः, हन्तेः कर्षाणि “हनयट्टगच” इति निष्,
“हनसाङि” इत्यादौ इण्वर्जनात् तड्, “खिह्विण्विति च” इति घः, “भान्तोऽदन्तः”
इत्यन् । व्ययञ्च गत्याम् अनेकार्थत्वात् व्ययार्थेऽपि यान्तत्वात् त्रिः ॥ १७

अश्वत्थाम । आसिं त्वमन याहा वलिनाहिलाम्, ताहारः ७ समग्र अठौठ
इहेराह, अश्वत्थाम राक्षसनिगके बध करिष्याह, तृप्तिं धनार्गात्रेर धनं वाञ्छ
करिष्या केनिषाह । १७

सन्धानकारणं तेजो

न्यगभूतेऽकथस्तथा ।

यस्त्वं वैरेण [वैराणि]कोशं च

सहदण्डमजिग्लपः ॥ १८

अन्वयः । सम्मानकारणं ते तेजः न्यक् समूतं, तथा अक्रथाः, यः त्वं वैरेण सहदण्डं कोशं च अजिग्लपः ॥ १८

मङ्गिनाथः । सम्मानेति किं च सम्माने कारणं कारणभूतं तेजः प्रभावो न्यङ्—नीचमभूत् । “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् । तथा अक्रथाः न्यग्भूतमकार्षीः । “तर्नादिभ्यस्तथासोः” इति सिचो लुक् । यस्त्वं वैरेण शत्रुभावेन सहदण्डं समेन्यं कोशं चाजि-
ग्लपोऽनीनशः । ग्लायतेर्णचि पुगागमे “ग्लान्नावनुवमां च” इति मित्वाद्भ्रुत्वम् । ततो लुङि चाङि णिलोपः । कोशदण्डक्षयात्
चोऽतेजसस्ते यातव्यपक्षस्य कुतः सम्मानमित्यर्थः ॥ १८

भरतः । सन्धेत्यादि । त्वं तथा अक्रथाः कृतवानसि यथा सम्मानकारणं तव तेजो न्यग्भूतं, को ङि तेजभिना सन्धिं करोति, कृजः “इगुङुर्नदि” इति सिः कित्वाद्गुणाभावः, “भ्रस्रस्वात्” इति सिलोपः । यदयस्मात् त्वं वैराणि गीरभावान् गीरघीर्यानि दुर्गाणि वा शत्रुत्वानि वा सह दण्डं संन्येन सह कोपश्च स्मपितवानसि, त्वं क्रमे णिः, “ङीव्लोरी” इति पण् ॥ १८

अश्वनाद । मङ्गिर कारणीभूत ये तोमात्र तेजः ताहा हीन हरेवाछे,
तुमिहे ताहाई करिवाछ । येतेहु तुमि मज्जता करिवा तैस्र ७
(कान मज्जते नष्टे करिवाछ । १८

अक्रुधञ्चाभ्यधादाक्यं कुम्भकर्णं दशाननः ।

किं त्वं मामज्गुप्सिष्ठा नैदिधः किं [स्व] पराक्रमम् ॥

अन्वयः । (अथ) दशाननः कुम्भकर्णम् अक्रुधत्, वाक्यम् च अभ्यधात्, त्वं मां किम् अज्गुप्सिष्ठाः, किं पराक्रमं नैदिधः ॥ १९

मङ्गिनाथः । अक्रुधदिति । अथ दशाननः कुम्भकर्णमक्रुधत् कृतवान् । क्रुध क्रोधे । पुषादित्वाद्ङ् । अत्र कोपस्य नात्यन्ति-
कत्वात् भार्यां क्रुध्यतीतिवत् कर्मत्वमेव न संप्रदानत्वम् । यं प्रति क्रोध इति विशेषणादिति । वाक्यम् अभ्यधादवादिच्च । “गातिस्था—”
इत्यादिना सिचो लुक् । तदेवाह—त्वं मां किमर्थम् अज्गुप्सिष्ठा
अमहिष्ठाः । गुपेः सञ्ज्ञाभुङि घ्रासि सिचौद् । पराक्रमं (क्रमयं

त्वं नेदिधः नैधितवान् । एध वृद्धौ । गौ चङि णिलोपस्य स्थानि-
वत्त्वात् “अजादेर्द्वितीयस्य” इति धिशब्दस्य द्वित्वम् ॥ १८

भरतः । अक्रुधदित्यादि । एवमुक्ती दशाननीऽक्रुधत्, क्रुध ल यी कोपे, पुषादि-
त्वात् ङः । कुम्भकण्ठं चक्रवान्, उ धाञ् लृ धारणे, पुष्टौ दाने टौ भृश्यापिबेति
सेलुङ् । किमभधादित्याह—कि त्वं मां निन्दितवानसि, गुपक गोपनकृतनयोः “किति-
जगुपः” इति सन् निन्दायां निशानार्जवनिन्दासु इत्युक्तेः । स्वपराक्रमं किं न वर्धित-
वानसि । एघङ् वृद्धौ आन्तादङ् द्वित्वञ्च ॥ १८

अमृशान् । दशाननं क्रुक् इदंशो कूळकर्णकं वनिजं तूर्मि आर्माकं निन्दां
करं केन, निन्दत्र पराक्रमं अर्धन करं मां केन ? ॥ १९

भाजि[मोञ्जि]ग्रहः सुनीतानि

मा स्र क्रंस्था न संयुगे ।

मोपालब्धाः कृतैर्दोषै-

र्मा न वाचोर्हितं भ [प]रम् ॥ २०

अन्वयः । सुनीतानि मा जिग्रहः, संयुगे न मा स्र क्रंस्थाः, कृतैः दोषैः मा उपा-
लब्धाः, हितं भवं न मा वाचोः ॥ २०

मञ्जिनाथः । मेति । सुनीतानि सुनीतीर्मा जिग्रहः मा
ग्राहय नोपदिशेत्यर्थः । ग्रहेर्णौ चङ् । संयुगे युद्धे न मा क्रंस्थाः
किन्तु क्रमस्व उत्साहयस्वेत्यर्थः । “वृत्तिमर्गतायनेषु क्रमः” इति
क्रमेलुङि सर्गे तङ् । सर्ग उत्साहः । माङ्योगादि पूर्ववत् । कृतै-
र्दोषैरपराधैर्मोपालब्धाः नोपालभस्व । लभेलुङि थासि “भलो भलिः”
इति सलोपः । “भवस्तथाः—” इति घत्वम् । हितं पथं भवं कार्य-
भारं मा न वाचोर्मा न वद ? वदित्यर्थः । वद प्रपणे । हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । गतमन्यत् ॥ २०

भरतः । मोञ्जिग्रह इत्यादि । शोभनानि नीतानि न उदघाहय यदर्थान्तादङ् ।
असुतमुपन्यस्यग्राह—संयुगे युद्धविषये मास्र न क्रंस्थाः, किन्तु अवश्यम् उत्साहं कुर्व,
“मास्रम धीव्यो” इति सर्वकालं टौ । “हल्युत्साहतायने क्रमः” इति मं, “लुक्मोऽमि”
इति मवर्जनादिमोऽभावाः । कृतैर्दोषैः मा उपालब्धाः नोपालभस्व, न भक्षयेत्यर्थः । लभ
धीव्य भवती “भसस्त्रालुभसि” इति विलोपः । हितं युद्धं परं मा न वाचोः अपि तु
अवश्यं वदित भावः । वदौ प्रपणे अनिमत्तादितिः “ङीङ् कः” ॥ २०

अश्रुवाप । आमाटक श्रुतीति उभयपक्षे निरुद्धं दृश्ये न, युद्धे उभयपक्षे
इति । नोपपत्त्यादेव तद्विचारः कर्तव्यः न, इति कर्तव्यं कार्योक्तं दृश्यं
कर । २०

कुम्भकर्णस्ततोऽगर्जोद्भटांश्चान्यान् न्यवीवृतत् ।

उपायंस्त महास्त्राणि निरगाच्च द्रुतं पुरः ॥ २१

अन्वयः । ततः कुम्भकर्णः अगर्जोत्, अन्यान् भटान् च न्यवीवृतत्, महास्त्राणि उप-
पायंस्त, द्रुतं पुरः निरगाच्च ॥ २१

मञ्जिनाथः । कुम्भेति । ततो रावणक्रोधोत्पन्नान्तरं कुम्भकर्णो-
ऽगर्जोत् स्वामिचित्तानुसारादयोद्धुं निश्चित्य जगर्जेत्यर्थः । अन्यान्
भटान् न्यवीवृतत् एकवोरत्वाभिमानात् निवर्तितवानित्यर्थः । द्रुत-
वर्तने । यौ चाङ् “उर्ध्वत्” इत्युपधाच्कारस्य विकल्पेन ऋकारः ।
“उरत्” इत्यभ्यासच्कारस्य अकारः । ततः सन्वत्कार्यम् । महा-
स्त्राण्युपायंस्त जयाह । उपशब्दः पादपूरणार्थः । आङ्पूर्वादयमेर्लुङि
“समुदाङ्भ्यो यमोऽप्यथे” इति तङ् । द्रुतं पुरः पुरान्निरगाच्च ॥ २१

भरतः । कुम्भकर्ण इत्यादि । ततो रावणवाक्यानन्तरं कुम्भकर्णो गर्जितवान्, गर्जो-
द्भवे । अन्यान् भटान् योद्धुमुद्यतान् निवर्तयामास, इतिर्जानादङ् । महास्त्राणि उप-
पायं स्त्रीचकार, यमो विरतो “उपयमो विवाहे” इति मं, विवाहः स्त्रीकार इति व्याख्यातं
“यमः सूचने वातूहाह” इति पक्षे सं. कित्वाभावात् मलोपाभावः, किं वा आङ्पूर्वस्य
बभौजिजान् इत्यादिना मम् । पुरो लङायाः सकामात् शीघ्रं निर्गतः, “इषी गा”
“भूस्त्रापिव” इति सेर्लुक् ॥ २१

अश्रुवाप । ताशत्र पत्र कुम्भकर्ण (युद्धार्थं) गर्जनं करिष्ये मागिन,
(निरुद्धं अश्रुवाप ताशत्र अश्रु वीरगणके युद्धे बाहेते निरुद्धं करिष्ये,
अश्रुवाप अश्रुवाप अश्रुवाप अश्रुवाप करिष्ये, एतत् अश्रुवाप नगरं इहेते निर्गच्छ
इहेते । २१

मूर्ध्ना दिवमिवालिखीत् खं व्यापदपुषोरुणा ।

पादाभ्यां क्षामिवाभैत्सीन् दृष्ट्याधाक्षीदिव द्विषः ॥ २२

अन्वयः । (सः) मूर्ध्ना दिवम् अलिखीत् इव, उदया वपुषा खं व्यापत्, पादाभ्यां
क्षाम् अभैत्सीन् इव, दृष्ट्या द्विषः अवाचीत् इव ॥ २२

मल्लिनाथः । मूर्ध्नेति । पुराविर्गच्छन् स कुम्भकर्णो मूर्ध्ना
दिवमलेखीदिव अस्त्राक्षीदिव । अभ्रङ्गमूर्धेत्यर्थः । “इट ईटि”
इति सलीपः । उरुणा महता वपुषा खमाकाशं व्यापत् व्याप्तवान् ।
आपेर्लुङि लुदित्वादङ् । पादाभ्यां णां भूमिमभैक्षीदिव
व्यदारयदिव । भिदिर् विदारणे । सिचि वृद्धिः । दृष्ट्या द्विषः
शत्रूनघाक्षीदिव ददाहेव । दह भस्मीकरणे । सिचि हसन्तलक्षणा
वृद्धिः । अनिट्त्वात् न “ह्यन्त—” इति निषेधः । भष्भावादि-
कार्यम् ॥ २२

मरतः । मूर्धेत्यादि । स गच्छन् मूर्ध्ना दिवम् आकाशं स्पृशवानिव, लिखन् लिखने ।
उरुणा महता वपुषा शरीरेण खम् आकाशं व्याप्तवानिव, आप्तुलीकं व्याप्ते लुदित्वात्
ङ् । अरुणाभ्यां णां भूमिं भिन्नवानिव, अग्नौ भिदिर्भिदि जाभावपक्षे सिः अनिमृत्वा-
द्विः । दर्शनमात्रेणैव शत्रून् दग्धवानिव, दहौ दाहे, दादधेः “भ्रमात्स्यादिजवास्” इति
धः “कपभ्रसी.” इतिः कः ॥ २२

अशूबात् । कूष्ठकर्णेश्च मल्लकं द्वात्रा येन वर्गं स्पर्शं करिण, अकाष्ठ
कणवत् द्वात्रा आकाशं वासु करिण, उग्रपद्म द्वात्रा पृथिवीके येन विनौर्ग
करिण एव नृष्टिपादे भक्तगणक येन पश्यं करिणे नागिण । २२

दग्धशैल इवाभासोत् प्राक्रांस्त क्षयमेधवत् ।

अ[प्रा]चकम्पदुदन्वन्तं राक्षसानप्यतिवसत् ॥ २३

अन्वयः । (सः) दग्धशैल इव अभासोत्, क्षयमेधवत् प्राक्रांस्त, उदन्वन्तम् अच-
कम्पत्, राक्षसान् अपि अतिवसत् ॥ २३

मल्लिनाथः । दग्धेति । महत्त्वात् कृष्णवर्णत्वाच्च दग्धशैल
इवासोत् बभौ । भा दोषी । “यमरमनम—” इति संगटौ ।
क्षयमेधवत् कल्यान्तवेगेन तुल्यं प्राक्रांस्त गन्तुं प्रक्रान्त इत्यर्थः ।
“प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति क्रमलुङि तङि सिचि “सुक्रमो-
रनात्मनेपदनिमित्ते” इति निषेधात् नेङागमः । उदन्वन्तमुद-
धिम् । उदन्वानुदधी च’ इति निपातः । अचकम्पत् पादव्यास-
भरात् कम्पयामास । कपि चलने । णौ चङ् । राक्षसानपि
किमुत कपौनिति भावः, अतिवसत् त्रासयामास । वसेर्लौ
चङ् उपधाया कृत्स्नः ॥ २३

मरतः । दग्धेत्यादि । अतिवसत्वात् महत्त्वाच्च दग्धपर्वत इव स भाति क, मा क
व दोषी “यमरम” इति इमस्सी । प्रक्षयसम्बन्धिमेध इव प्रक्रमते क, “प्रोपादारथी” इति

ସମ୍ । ମଧ୍ୟନ୍ ସମୁଦ୍ରମପି ବନ୍ଧିତବାନ୍, କପିଃ ବିଧାଣୀ ଆନାଦଃ । ନ କେବଳ ବସିନ୍
ରାକ୍ଷସାମପି ବାସଯାମାସ. ବସେର୍ଜାନ୍ନାଦଃ ॥ ୧୩

ଅନୁବାଦ । (ଗଗନକାଳେ) ମହାପର୍ବତବଂ ଶୋଭା ପାହିତେ ଽ ନାଗିନ,
ନହାଥଗରକାଶିନ ଯେସେର ଆଃ ଚଳିତେହିନ, ମୟୁକ୍ତେ କମ୍ପିତ କରିଷା ତୁଲିନ
ଅଧିକ କି ରାକ୍ଷସାମିଗତେ ଓ ଭଗ୍ନଶ୍ରୁତ କରିଷା ତୁଲିନ । ୧୩

ସପତ୍ନୋଽଦ୍ରିରିବାଚାଲୀନାଶ୍ଵସୀତ୍ କଲ୍ୟବାୟୁବତ୍ ।

ଅଭାର୍ଷୀଽଧ୍ଵନିନା ଲୋକାନଭ୍ରାଜିଷ୍ଠ ଛୟାଗ୍ନିବତ୍ ॥ ୧୪

ଅନ୍ଵୟ । (ସ :) ସପତ୍ନ: ଅଦ୍ରି: ଇବ ଅଚାଳୀତ୍, କଲ୍ୟବାୟୁବତ୍ ଅଶ୍ଵସୀତ୍, ଅନିନା
ଲୋକାନ୍ ଅଭାର୍ଷୀତ୍, ଛୟାଗ୍ନିବତ୍ ଅଭ୍ରାଜିଷ୍ଠ ॥ ୧୪

ମଞ୍ଜିନାଥ: । ସପତ୍ନ ଇତି । ସପତ୍ନୋ ବାହୁଧୂନନାତ୍ ପଦ୍ମବାନଦ୍ରି-
ରିବ ଅଚାଳୀତ୍ ଚଳିତ: । “ଅତୋ ଶ୍ରାନ୍ତସ୍ତ” ଇତି ଛଦ୍ଧି: । କଲ୍ୟ-
ବାୟୁବତ୍ ଅଶ୍ଵସୀତ୍ । ତତ୍ତୁଲ୍ୟୋଽସ୍ୟ ନିଶ୍ଵାସ ଇତ୍ୟର୍ଥ: । “ଛୟନ୍ତ—”
ଇତି ଛଦ୍ଧିମ୍ପ୍ରତିଷେଧ: । ଅନିନା ସିଂହନାଦେନ ଲୋକାନଭାର୍ଷୀଽଦ୍ଭୂତବାନ୍ ।
ପୁରିତବାନିତ୍ୟର୍ଥ: । ଶ୍ଵ ଗ୍ ଭରଣେ ମିଚି ଛଦ୍ଧି: । ଛୟାଗ୍ନିବତ୍ କଲ୍ୟାନ୍ତ-
ବଞ୍ଚିବତ୍ ଅଭ୍ରାଜିଷ୍ଠ । ଲୋହିତଶିରୋବହୁତ୍ବାତ୍ ତଦ୍ଦଦୌପିଷ୍ଠେତ୍ୟର୍ଥ: ।
ଭ୍ରାଜୁ ଦୀପ୍ତୀ । ଛଦ୍ଧି ମିଚୀଟ୍ ॥ ୧୪

ଭରଣ: । ସପତ୍ନ ଇत्याଦି । ସ ପଦ୍ମଯୁକ୍ତ: ପର୍ବତ ଇବ ଚଳିତ: ବାହ୍ନି: ପଦ୍ମତୁଲ୍ୟତ୍ବାନ୍, ଅଶ୍ଵ-
ଗ୍ନବଦିତ୍ୟାଦିନା ତ୍ରି: । ମଳୟବାୟୁଗି ନିଶ୍ଵାସ ଚକାର, “ହ୍ମାଦି: ସିମ:” ଇत्याଦୌ ହ୍ରସବ-
ଜ୍ଞାନାତ୍ ନ ତ୍ରି: । ଅନିନା ଲୋକବର୍ଗ ପୁରିତବାନ୍, ଶ୍ଵ ଲି ଦୁ ଛୁ ଞ୍ ଧୃତିପୁଞ୍ଜୀ, “ନିମ୍ନେ-
ବାଚ୍” ଇତି ଅନିମ୍ ପଲ୍ୟାଗ୍ନିରିବ ସ୍ଵାଗ୍ନେ ଯା, ଲୋକବିନାଶକତାତ୍ ପିତୃଲକ୍ଷଣାଃ ସାଗୁଃ
ଘଟୁଷ୍ୟାମାସି ॥ ୧୪

ଅନୁବାଦ । ସେ ମହାୟୁକ୍ତ ପର୍ବତବଂ ଚଳିତେ ନାଗିନ, ଶୃଙ୍ଗାନ୍ତବାୟୁର ଆଃ
ନିଶ୍ଵାସ କେନିତେହିନ, ସିଂହନାଦେ ଜିହ୍ଵାବନ ପତ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଷ ଏବଂ ଲୋହିତକେଶ-
ହେତୁ କଳାଞ୍ଜିତବଂ ଶୋଭା ପାହିତେ ନାଗିନ । ୧୪

ଅନଂସୀନ୍ନୁଭରେଣାସ୍ୟ ରଂହସା ଶାଖିନୋଽଲୁଠନ୍ ।

ସିଂହା: ପ୍ରାଦୁଦ୍ରବନ୍ ଭୀତା: ପ୍ରାଚ୍ଛୁଭନ୍ କୁଳପର୍ବତା: ॥ ୧୫

ଅନ୍ଵୟ । ଅସ୍ୟ ଧରେଣ ଶୁ: ଅନଂସୀତ୍, ରଂହସା ଶାଖିନ: ଅଲୁଠନ୍, ସିଂହା: ଭୀତା: (ହନା)
ପ୍ରାଦୁଦ୍ରବନ୍, କୁଳପର୍ବତା: ପ୍ରାଚ୍ଛୁଭନ୍ ॥ ୧୫

मल्लिनाथः । अनसीदति । अस्य रक्षसो भरेण देहगौरवेण भूरनमौत् ननाम । “यमरमनम्—” इति मगिटौ । रक्षसा वेगेन शास्त्रिनो वृक्षा अलुठन् पतित्वा लुठिताः । लुठ प्रतिघाते । द्युतादित्वादङ् । “द्युदभ्या लुडि” इति पठे परस्मैपदम् । सिंहा भीताः प्रादुद्रुवन् प्रदुताः । द्रु गतौ । “णिश्चि—” इत्यादिना चङ् । उवडादेशः । कुलपर्वताः प्राक्षुभन् प्रक्षुभिताश्चलिता इत्यर्थः । क्षुभ सञ्चलने । द्युतादित्वादङ्, परस्मैपदं च पूर्ववत् ॥ २५

अन्वयः । अनसीदित्वादि । अस्य भरेण मूः नमति स्म, “यमरम” इति इमं मनी । अस्य रक्षसा वेगेन शास्त्रिनो वृक्षाः पतित्वा, लुठुष्य विनीटानिलीडयोः, लूदिस्वात् ङः । शालपाठे द्युतादित्वात् ङः नेनेव पम् । सिंहाः भीताः मनाः पलायिताः, न्द्रु यु गतौ “जिश्चिद्रुक्कम्” इति अङ् । कुलपर्वताः क्षोभं प्रापुः, क्षुभङ् सञ्चले द्युतादित्वात् ङः ॥ २५

अमूवाह । ईकार देहतांस्ते पृथिवी अवनत एव वेगे वृक्ष मकल भूमिंते नृछित इहेन । निरङ्गण उद्रे पलायन करिण । महेश्वानि कुनपर्वत-
शुनि विवर्जित इहेन । २८

उत्पाताः प्रावृतंस्तस्य द्यौरशीकिष्ट शोणितम् ।

वायवोऽवासिषुभीमाः क्रूराश्चाकुषत द्विजाः ॥ २६

अन्वयः । तस्य उत्पाताः प्रावृतन्, द्यौः शोणितम् अशीकिष्ट, भीमाः वायवः अवा-
सिषुः, क्रूराः द्विजाः च अकुषत ॥ २६

मल्लिनाथः । उत्पाता इति । तस्य गच्छतोऽग्रे उत्पाता दुर्नि-
मित्तानि प्रावृतन् प्रार्वाक्षत । वृत्त वर्त्तने । द्युतादित्वादङ् ना
परस्मैपदश्च । तानेवाङ्—द्यौराकाशः शोणितमशीकिष्ट असिचत्
ववर्षेत्यर्थः । शीघ्र सेचने । लुडि तडि सिचौट् । भीमाः वायवो-
ऽवासिषुः वान्ति स्म । वा गतिगन्धनयोः । “यमरम—” इति
मगिटौ । क्रूरा द्विजाः पक्षिणश्चोलूकादयोऽकुषत शब्दायन्ते स्म ।
कुङ् शब्दे । भीवादिकोऽनिट् । लुडि तडि कुटादित्वेन सिचः
कित्त्वान्नः गुणः ॥ २६

भरतः । उत्पाता इत्यादि । गच्छतः तस्य उत्पाताः विनाशसूचकाः प्रवृत्ताः, वृत्त

वर्तनेभ्योऽद्विजात् ङः । वीः आकाशं शीघ्रितं चरति अ, शीघ्रङ् सेके । भीमाः प्रचण्डा वायवः बान्नि अ, वा ख गमनहिंसयीः, यमरमेति इमं सनी अशुचिरेः । कृशा भयदा त्रिणाः पक्षिष्वश्च शब्दं चक्रः, कृषिङ् आर्चस्वरे, कुटां चतुर्विंशतीति नियमाद्, आ-
भाषः नेमेकाजिति अणिम् ॥ २६

अशुवाप । याजांकाटन ताक्षत्र अथे प्रवर्तौ उग्रेपात आशुष्ठ
इहेन—आकाशं वक्रवर्षणं करिण, उग्रकरं वायुं वहिण, गेष्टकाणि विश्वकूण
कर्कशं व्रव करिण ॥ २७

अस्यन्दिष्टाक्षि वामं च घोराश्चाराटिषुः शिवाः ।

न्यपसन् मुसले गृध्रा दीप्तयापाति चोल्कया ॥ २७

अन्वयः । (तस्य) वामम् अक्षि च अस्यन्दिष्ट, घोराः शिवाः च अराटिषुः, मुसले
गृध्राः न्यपसन्, दीप्तया चोल्कया अपाति च ॥ २७

मक्षिनाथः । अस्यन्दिष्टेति । किञ्चास्य वाममक्षि चास्यन्दिष्टा-
स्मरत् । घोराः शिवाः क्रोष्टारश्च अराटिषुस्त्राविषुः । रट् शब्दे ।
“अतो ह्लादेः” इति पक्षे वृद्धिः । मुसले मुसलायुधे गृध्रा न्यपसन्
निपतिताः । पतल गतौ । लृदित्वादङ् । “पतः पुम्” इति
पुमागमः । दीप्तया ज्वलितया चोल्कया अपाति । भावे
लुक् ॥ २७

भरतः । अस्यन्दिष्टेत्यादि । अस्य वामम् अक्षि स्यन्दते अ, स्यदिङ् ईषत्काम्ये ।
क्रूराः भीमाः शृगालाः शब्दं चक्रः, रट् वाचि “ह्लादेः सेमः” इति त्रिः । मुसले गृध्राः
पातिताः, पतलज गत्या लृदित्वात् ङः, “अस्यन्निपताम्” इति पसादेशः । दीप्तया
चोल्कया च पतितं, “रतनीर्यमिषौ” इति भावे इण्, “इमस्मन्लोपः” ॥ २७

अशुवाप । एवं वागचक्रः स्फुरित इहेन । शृगालेन उग्रकरं व्रव करिण ।
मृगं अट्टर उग्रेन शकुनिं वसिष्ठ एवम् जगत् उन्का सकल पतित इहेन । २८

आहिष्ट तानसंमान्य दर्पात्स प्रधनचित्तिम् ।

ततोऽनर्दीदनन्दौच शत्रूनाह्लास्त चाहवे ॥ २८

अन्वयः । सः दर्पात् तान् (उत्पातान्) असंमान्य प्रधनचित्तिम् आहिष्ट, ततः
अनर्दीत, अनन्दौ च, आहवे शत्रून् च आह्लास्त ॥ २८

मक्षिनाथः । आहिष्टेति । स कुम्भकर्षो दर्पात्तानुत्पातान-

संमान्यानादृश्य प्रघनचितिं युद्धभूमिम् । 'युद्धमायोधनं जन्मं प्रघनं
प्रविदारणम्' इत्यमरः । आहिष्टागमत् । आहि गतौ । सिचीट् ।
इदित्वात् । अजादित्वादङ् । ततोऽनर्दीत् ननर्द । नर्दं
कुक्षिते शब्दे । "इट ईटि" इति सलोपः । अनन्दौत् ननन्द च ।
नटि सम्यहौ । पूर्ववत् सलोपः । गुमागमश्च । आहवे रूपे निमित्ते
शब्दनाम्नास्त सस्यर्धमाहृतवांश्च । ह्वयते: "स्यर्धाग्रामाङ्:" इति
तङ् । "लिपिसिचिह्नश्च" । "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इत्यङ्-
आवपच्चे सिच् ॥ २८

भरतः । आहिष्टेत्यादि । स कुक्षिकर्णः तन् सत्पातान् दर्शान् असंभाव्य प्रघनचितिं
रथस्त्रीलीम् आहिष्ट गतः, अहिष्ट गतौ, मान किंचाच इत्यस्मात् क्ताच् । ततोऽनर्दीत्
सिंहनादं चकार, नर्दं शब्दे । अनन्दौत् आनन्दयुक्ती बभूव । आहवे युद्धे शब्दन् आहृत-
वान्, "स्यर्धाग्रामाङ्:" इति मं, "वह्यस्य" इति पाचिकोऽङ्सदभावे सिः ॥ २८

अभूवात् । कूष्ठकर्णं वीरवृक्षगर्भं मेहे उपलव्य अग्रांश्च करिष्या युद्धक्षेत्रे गमन-
भूषकं मिश्रणं करिष्ये ; एवं आनन्दप्रकाशं करिष्ये गागिनं, गतं नृक्षगणक-
युद्धं आस्थानं करिष्ये । २८

प्राशीन्न चाटपत् क्रूरः क्षुच्चास्यावधदश्रतः ।

अधाहसामधासीच्च रुधिरं वनवासिनाम् ॥ २९

अन्वयः । क्रूरः (सः) प्राशीत् न च अटपत्, अश्रतः अथ क्षुच् न च अवधत्, वन-
वासिनां (कपीनां) वसाम् अधात्, रुधिरं च अधासीत् ॥ २९

मञ्जिनाथः । प्राशीदिति । क्रूरो हिंस्रः स राक्षसः प्राशीरु-
ग्रितवान् कपिमांसमिति शेषः । अश भोजने । "इट ईटि" इति
सलोपः, आङ् । चाटपत् टप् । टप प्रीणने । पुषादित्वा-
दङ् । अश्रतः भुञ्जानस्यास्य क्षुद्वधत् अवर्षिष्ट । वधु वर्धने ।
क्षुतादित्वादङ् । "क्षुदभ्यो लुङि" इति परस्मैपदम् । वनवासिनां
कपीनां वसां हन्तेदः । 'हन्तेदस्तु मसा' इत्यमरः । अधात्
अपात् । धेद् पाने । "विभाषा धेट्प्रयोगः" इति चङ्भावपच्चे
"विभाषा प्राधेट्प्रयोगः" इति पच्चे सिचौ लुक् । रुधिरं चाधा-
सीत् । लुक्चङोरभावे "यमरमनम—" इति सगिटौ 'इट ईटि'
इति सलोपः । चङ्पच्चे द्विर्भावे आतो लोपे च अदधत् । "एवं च

सामर्थ्यं चापि सोऽस्तम्भीदिक्रमं त[चा]स्य नास्तभन् ।
शाखिनः केचिदुध्युन्यमाङ्गुरपरेस्वधौ ॥ ३१

अन्वयः । सः (कपीनां) सामर्थ्यं च अस्तम्भीत्, ते (कपयः) तस्य विक्रमं न नास्तभन्, केचित् शाखिनः अध्येष्टः, अपरं अमुधौ न्यसाङ्गुः ॥ ३१

मल्लिनाथः । सामर्थ्यमिति । स कुम्भकर्णः सामर्थ्यं कपीनां प्रभावं चास्तम्भीत् स्तम्भितवान् । स्तम्भेरङभावपक्षे सिचि “इट ईटि” इति सलोपः । ते तस्य विक्रमं नास्तभन् स्तम्भितुं न शक्नु- रित्यर्थः । “जृस्तम्भु—” इति च्चेरङादेशः । अङो ङित्वादन- नासिकलोपः । किन्तु केचित् कपयः शाखिनो वृत्तान् अध्यष्ट- रधिष्ठितवन्तः । तिष्ठतेर्लुङि भेरुमि “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् । “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । “अडभ्यास- व्यवायेऽपि” इति षत्वे टृत्वम् । “अधिशोड्स्थासां कर्म” । अपरेऽस्वधौ न्यमाङ्गुर्निमग्नाः । टु मसजो शब्दौ । लुङि सिचि ‘मन्जिनशोर्भलि’ इति मसजेरक्यात् पूर्वो नृमागमः । ‘स्कोः—’ इति सकारलोपः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कुत्वप्र- त्वादि ॥ ३१

भरतः । सामर्थ्यं रापीत्यादि । स कुम्भकर्णः शङ्खं सामर्थ्यम् अस्तम्भीत् निवारित- वान् । अस्य विक्रमं केचिदपि नास्तभन् न निवारितवन्तः, सन्भ सन्भ सन्भ रीधने मौवः, पूर्ववत् पञ्च डस्तदभावे मिः, डं “इमुङ्गन्मोपोऽणौ” इति नथ लोपः । केचित् भयात् वृत्तान् अधितिष्ठन्ति स्म, भूय्येति सेलुक् “गौकःस्त स्तभ” इति षत्वम् । अपरेऽस्वधौ निमग्नाः, मसजौ शब्दे स्नानेऽनिमत्वादत्रिः, “गुन् रधोमुचाम्” इत्यादिना गुन्, स्नादः सलोपः, ‘शङ्काज्’ इति षङ्, षट्ठीः कः, स्त्रीर्जपेज्मन्तोः कित्वादेति षः अमुम् ॥ ३१

अश्वशान । कूष्ठकर्णं वानगणैश्च शक्तिं खड्गं कर्त्रेण वानदेव ताशश्च शक्तिं उद्धितं कर्त्रेते पात्रिण नां तथैव कतकञ्चलि वृक्षादोद्गणं कर्त्रेण आत्र कतक- ञ्चलि मयूढे निमग्ने दृश्यं द्रविल ॥ ७१

अन्ये त्वलङ्घिषुः शैलान् गुहासन्धे न्यलेषत ।

केचिदासिषत स्तश्चा भयात्केचिदघूर्णिषुः ॥ ३२

अन्वयः । अन्ये शैलान् अलङ्घिषुः, अन्ये गुहासु न्यलेषत, केचित् भयात् स्तश्चाः आदिः षत, केचिन् (भयात्) अघूर्णिषुः ॥ ३२

मङ्गिनाथः । अन्य इति । किञ्चेति चार्थः । अन्ये वानराः
 ग्रीलानलङ्घिषुरारुढा इत्यर्थः । लघ्वेर्गत्वार्थाङ्गिडि 'सिचि' "नेटि"
 इति वृद्धिप्रतिषेधः । इदित्वान्तम् । अन्ये गुहासु न्यलेषत
 मिलीनाः । लोड् श्लेषणे । लुङि तङि सिचि गुणः । केचिद्
 भयात् स्तब्धा निश्चला आसिषत पाषाणवत् स्थिता इत्यर्थः ।
 केचिद्भयादवूर्णिषुभ्रान्ताः । घूर्ण भ्रमणे ॥ ३२

भरतः । अन्य इत्यादि । अन्ये कपयः ग्रीलान् अलङ्घिषुः तद्वयाकुललात, लघि शोषे
 अनेकार्थत्वाद्गतावपि, लघिङ् अभुग्यन्योन्यस्य क्वचिदात्मनेपदिनोऽपि परस्मैपदित्वाद्वा
 रूपम् । अन्ये गुहासु लीनाः, लौड्यभोग्रं षणे, नैकाजिति अनिम् । केचित् स्तब्धाः सन्तः
 न्याणवत् भासन्ते अ, जिलासङ् उपविष्टे । केचित् भयात् घूर्णने अ । घूर्णङ्श
 धमर्ग ॥ ३२

अभूवापि । अपत्र कतकञ्जलि पर्वते आद्रोक्षण करिण, केह केह कुश
 मरुता नृकात्रित हरेण, कतकञ्जलि डम्रे पाषाणवत् निम्नल हरेण ब्रह्मि, केहवा
 डम्रे घूर्णिते नागि ॥ ३२

उदतारिषुरभोधिं वानराः सेतुनापरे ।

अलज्जिष्ठाङ्गदस्तत्र प्रत्यवास्थित चोर्जितम् ॥ ३३

अन्वयः । अपरे वानराः सेतुना अभोधिम उदतारिषुः, तत्र अङ्गदः अलज्जिष्ट,
 कर्जितं प्रत्यवास्थित च ॥ ३३

मङ्गिनाथः । उदिति । अपरे वानराः सेतुना सेतुमार्गेणा-
 भोधिमुदतारिषुरुत्तीर्णाः । तरतेः सिचि वृद्धिः । तत्र तेषां
 मध्येऽङ्गदोऽलज्जिष्ट, हा कष्टं पलायन्त इति लज्जितवान् । अथो-
 र्जितं प्रगल्भं यथा तथा प्रत्यवास्थित प्रातिपक्ष्येण स्थितचेत्यर्थः ।
 तिष्ठतेर्लुङि "समवप्रविभ्यः स्यः" इति तङ् । "स्वाध्वोरिच्च"
 इतीत्वं किञ्च च । किञ्चाङ् गुणः । "ङ्स्वादङ्गात्" इति
 सङ्गापः ॥ ३३

भरतः । उदतारिषुरित्यादि । अपरे वानराः सेतुना समुद्रश्च उत्तीर्णाः, तु वरी-
 ऽभिभवो बुल्वान् अजन्तत्वाद्वनजवदेति त्रिः । वानरेषु एवभूतेषु सङ्गु, तत्र अङ्गदो लज्जते
 अ । लज्जि चोङ् लजङ् ग्रीके । कर्जितं पराक्रमश्च प्रत्यवास्थित प्रतिपन्नवान्, प्रतिष्ठा-
 निर्वन्धेत्यादिना मं, स्वादीर्जः असङ्गादिति सङ्गापः ॥ ३३

अभूवापि । अपत्र वानरेषु केतूगत्वे गम्यन् पात्र हरेण, उदतारः अङ्गदः

मङ्गलम् । अनादितेन नञ्जित इहेन । अत्र निजवीर्यं प्रकाश-महकायं मङ्गल-
प्रतिष्ठायां अवस्थानं करिण ॥ ३३

सत्त्वं समदधुक्षच्च वानराणामयुद्धं च ।

ततः शैलानुदक्षैप्सु रुदगूरिषत द्रुमान् ॥ ३४

अन्वयः । वानराणां सत्त्वं च समदधुक्षत्, अयुद्धं च, ततः (वानराः) शैलान्
उदक्षैप्सु, द्रुमान् उदगूरिषत ॥ ३४

मङ्गिनाथः । सत्त्वमिति । वानराणां सत्त्वं बलं समदधुक्षत्
संयुक्षितवांश्च । धुक्ष सन्दीपने । शौ चङ् । स्वयमयुद्धं च युद्धं
कृतवांश्च । युध संप्रहारे । लुङि तङ् । “भलो भलि” इति
सलोपः । “भक्षस्तथोः—” इति धत्वम् । ततो वानराः शैलानु-
दक्षैप्सु रुक्षितसवन्तः । क्षिप प्रेरणे । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
द्रुमानुदगूरिषत उदगूर्णवन्तः । गूरी उद्यमने । सिचीट् ॥ ३४

मरतः । सत्त्वमित्यादि । अङ्गदो वानराणां सत्त्वं बलं संयुक्षयामास । धक्षङ्
सन्दीपे । आनादङ् । स्वयञ् युध्यते क् । युध्यौ ड् युद्धे, “भक्षस्वात्” इति सिलोपः ।
ततः संयुक्षयानन्तरं शैलान् उत्क्षिप्तवन्तः । कपिव्याघ्रा इत्यग्निमग्नीकेनान्वयः । क्षिप
अग्नौ क्षिप्यौ रुदि । अनिमृत्वात् “व्रजवद” इति त्रिः । द्रुमांश्च उदगूर्णवन्तः । गूरङ्क
उद्यमे । “बुभ्योर्ङिवा” इति छेरभावपक्षे रूपम् । गूरी यङ् बधे गत्यामित्यस्य रूपं वा ।
गूरी ङ शि उद्यमे इत्यस्य तु नायं प्रयोगो ऋसोङ्त्वात् ॥ ३४

अशूबाद । अश्वत्थ उरुजाह्नाने वानरविगैर वनं वर्द्धितं करिण एवम् अश्वत्थ-
युद्धे अयुद्ध इहेन । तथैव कपिगणैर्नैव उरु उरुपाटनं करिते नागिन ॥ ३४ ।

अनर्दिषुः कपिव्याघ्राः सम्यक् चायुत्सताहवे ।

तानमर्दीदृखादीञ्च निरास्यच्च तलाहृतान् ॥ ३५

अन्वयः । (अथ) कपिव्याघ्राः अनर्दिषुः, आहवे च सम्यक् आयुत्सत, (कुम्भकर्षः) ।
तान् अनर्हीत्, दृखादीन्, तलाहृतान् निरास्यत् च ॥ ३५

मङ्गिनाथः । अनर्दिषुरिति । अथ कपिव्याघ्राः कपिव्याघ्राः ।
उपमितसमासः । अनर्दिषुः अर्गर्जिषुः । नर्दं कुक्षिते शब्दे ।
क्षिचीट् । “भेष्टि” इति । ब्रह्मिष्ठतिष्ठेष्टः । आहवे सम्यगयुत्सतः

युद्धं कृतवन्तश्च । युध संप्रहारे । लुङि तङि सिच् । “लुङ्-
सिचावात्मनेपदेषु” इति सिचः कित्वात् न लघूपधगुणः । अथ
कुम्भकर्णस्तान् कपोनमर्दीत् ममर्दं । मृद चोदे । क्रैयादिः ।
“इट ईटि” इति सलोपः । अखादीदभक्षयश्च । खाट् भक्षणे ।
पूर्वेवत् सलोपः । तल्लैराहतान्निराख्यत् निरस्तवांश्च । असु
चेपणे । “अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्” । “अस्यतेस्यक्” ।
आङ्लुङि ॥ ३५

भरतः । अनर्दिङ्कृत्यादि । कपियेष्ठा नर्दितवन्तः, मारय मारयति शब्दं चक्रुः ।
नर्दि शब्दे । सम्यक् निर्भयं संगमि युध्यन्तं स्य । “इगडुर्मेटि” इति कित्वात् गुणा-
भावः । तान् वानरान् सन्दितवान्, कुम्भकर्ण इत्ययिमशौकेनावयः । मृदय च्छदि ।
अखादीत् खाट् भक्षणे । तलेन हलाघातेन आहतवान्, निराख्यश्च द्रुतस्तः चिचेप च ।
अस्य इर चेपे । “वचस्यन्निपताम्” इति अश्लिष्टः ॥ ३५

असूवाद् । प्रधान प्रधान वानरैश्च मार मार इव गर्जन करिते करिते
निर्भयचित्ते युक् करित । तथेन कुम्भकर्ण तादादिशब्दे नर्दन, भक्षण च ।
छन्दोवाते हेतुस्ततः निरूप्य करिते गर्गित । ३५

प्राचुर्चूर्णञ्च पादाभ्यामविभीषत च द्रुतम् ।

अतर्ही[र्दी]च्चैव शूलेन कुम्भकर्णः प्रवङ्गमान् ॥ ३६

अन्वयः । कुम्भकर्णः प्रवङ्गमान् पादाभ्यां प्राचुर्चूर्णत, द्रुतम् अविभीषत च, शूलेन एव
च अतर्हीत् ॥ ३६

मङ्गिनाथः । प्रेति । कुम्भकर्णः प्रवङ्गमान् पादाभ्यां प्राचु-
र्चूर्णत् प्रकर्षेण चूर्णितवान् । चूर्णयते: “सत्यापपाश—” इति
ख्यन्तात् लुङि चाङ् द्विर्भावेऽभ्यासङ्गस्यः । द्रुतमाविभीषत च
भीषितवांश्च । अि भी भये । ख्यन्ताल्लुङि “भीष्मगोर्हेतुभये”
इति तङि “भियो हेतुभये षुक्” चाङ् द्विर्भावेऽभ्यासङ्गस्यः ।
शूलेन शूलायुधेन अतर्हीत् अहिंसोदेव च । तद्दु हिंसायाम् ।
“ह्ययन्त—” इति लुङिप्रतिषेधः ॥ ३६

भरतः । प्राचुर्चूर्णित्यादि । पादाभ्यां चूर्णयामास । चूर्णं पेयं, पुरादिर्जातादङ् ।
कुम्भीभीषते । “भीभीषा” इति औ पाणिनीये भीषाद्विभो मन्त्रः कर्तुः । कुम्भकर्णः

एव भयस्य उत्पत्तेः । शूलैर्न च भतर्दीत् । तर्दं हिंसे । भतर्हीविति पाठे—इह भदभ्य
हिंसे इत्यस्य रूपम् ॥ २६

अश्ववान् । कूष्ठकर्णं वानरनिगटेकं भद्रनिगत एतः मयत्र उन्नयाकूणित
करिष्य शूलाज्जघात्रा २४ करिष्येति नागिन । ७७

अतौत्सीहदया गाढमपिषच्चापगूहनैः ।

जानुभ्यामदम[मी]च्चान्यान् हस्तवर्त्तमवीवृतत् ॥ ३७

अन्वयः । (काञ्चित्) गदया अतौत्सीत्, गाढम् उपगूहनैः अपिषत् च जानुभ्याम्
अदमत, अन्यान् च हस्तवर्त्तम् अवीवृतत् ॥ ३७

मञ्जिनायः । अतौत्सीदिति । काञ्चिद्गदया अतौत्सीत् तुतोद ।
तुद व्यथने । हलन्तञ्चक्षणा वृद्धिः । काञ्चिद्गाढं यथा तथा
उपगूहनैराश्लेषणैरपिषच्च । पिषत् संचूर्णने । लृट्प्रतिष्ठादङ् ।
काञ्चिज्जानुभ्यामदमत जानुभ्यामवष्टभ्याहतवानित्यर्थः । इमु
उपशमे । दैवादिकः । पुषादित्वादङ् । कैश्चिददमीति पठित्वा
“ह्वयन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेध इति व्याख्यातम् । अन्यान् हस्तेन
वर्त्तयित्वा हस्तवर्त्तम् । वृतेर्ह्यन्तात् “हस्ते वर्त्तयिहोः” इति
णमुल् । अवोवृतत् वर्त्तयति स्म, हस्ते कृत्वा अपिषदित्यर्थः ।
वृत्तु वर्त्तने । णो चङ् । “उ ऋत्” इत्युपधाऋकारस्य विक-
ल्पेन ऋकारः । “उरत्” इत्यभ्यासऋकारस्याकारे सन्व-
त्कायम् ॥ ३७

भरतः । अतौत्सीदित्यादि । गदया काञ्चित् प्रवृजमानं गाढम् अन्वयम् अतौत्सीत् ।
तुद श श्चौ व्यथनमित्यादत्रिः । अन्यान् उपगूहनैः आलिङ्गनेः पिषवान्, धौपिषत्
चूर्णने कृदित्वात् ङः । अन्यान् जानुभ्यां दमितवान् । दम्भु चूर्णने । मान्तात्र त्रिः ।
अन्यान् हस्तवर्त्तमवीवृतत् हस्ताभ्यां पीडयित्वा चूर्णितवान् इत्यर्थः । वृतेर्ह्यन्तादङ् “वर्दुङ्गो
धुः” इति पञ्चे गुणाभावः । हस्तवर्त्तमिति, हस्तार्थादयहवर्त्तयिता गतार्थत्वं यम्, तदनु-
प्रवर्त्तयति पटः, स्मरते चणम् वेत्यस्य योगविभागात् ॥ ३७

अश्ववान् । कटककुलिके गदाघाते बाधित, गाढं आलिङ्गने चूर्णितं च इह
काञ्चिज्जघात्रा आहत करिष्य एतः अपरकुलिके इच्छे तूङ्गिभाहे चूर्णित
करिष्य ७९

अदालिषुः शिला देहे चूर्णभूवन् महाद्रुमाः ।

क्षिप्तानसौ च नाचेतीतावसौ * नापि चाक्षुभत् ३८

अवयः । (तस्य) देहे शिलाः अदालिषुः, महाद्रुमाः चूर्णभूवन्, असौ तान् क्षिप्तान् च न अचेतीत्, असौ अपि च न अक्षुभत् ॥ ३८

मत्तिनाथः । अदालिषुरिति । तस्य कुम्भकर्णस्य देहे वानरैः क्षिप्ताः शिला अदालिषुर्दीर्णाः । दल विशरणे । भीवादिकः । “अतो क्षान्तस्य” इति वृद्धिः । महाद्रुमाश्चूर्णभूवन् चूर्णीभूताः । अभूततद्भावे चिः । असौ कुम्भकर्णस्थान् द्रुमान् नाचेतीत् नास्मा-
सीच्च । चितो संज्ञाने । भीवादिकः । “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । अपि च नाक्षुभत् नाचालीत् । क्षुभ्यतेः पुषादिच्चादङ् ॥ ३८

भरतः । अदालिषुरित्यादि । अपिभिः क्षिप्ताः शिलाः तस्य कुम्भकर्णस्य देहे अदालिषुः विदीर्णाः । दल मि अदे । व्रजवर्दति त्रिः । महाद्रुमाः चूर्णीभूताः । “भुवीवन् टीव्यचि” । त्वान् वृचान् असौ कुम्भकर्णो न अचेतीत् । चितो संज्ञाने नापि क्षुभितः । क्षुभ लुङ् सञ्ज्ञे द्युतादिः ॥ ३८

अशूबाद । वानरनिर्क्रिष्टं प्रुत्तरं उ वृक्षशृङ्गि कुम्भकर्णस्य भाजे पङ्क्तिं पूर्णं हरेण गेन, जे त्तरा जानितेउ पारिग न एवर तांशते जे कूडित उ हरेण ना । ७८

अद्राष्टां तं रघुव्याघ्री व्या[चा]ख्यञ्जेन विभीषणः ।

एष व्यजिष्ट देवेन्द्रं नाशङ्किष्ट विवस्वतः ॥ ३९

अवयः । रघुव्याघ्री तम् अद्राष्ट्यम्, एनं विभीषणः व्याख्यत् त्व, — एष देवेन्द्रं व्यजिष्ट, विवस्वतः न नाशङ्किष्ट ॥ ३९

मत्तिनाथः । अद्राष्टामिति । रघुव्याघ्री रामलक्ष्मणौ तं कुम्भकर्णमद्राष्टां दृष्टवन्तौ । दृशिर् प्रेक्षणे । लुङि “हरितो वा” इत्यङ्भावपक्षे “न दृशः” इति क्प्रतिषेधे “सजिह्वोः—” इत्य-
मागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “व्रश्—” इत्यादिना पत्वे टुत्वम् । एनं विभीषणो व्याख्यत् कुम्भकर्णोऽयमित्याचष्टेत्यर्थः । ख्या

प्रकथने । “अस्यतिवर्त्तित्यातिभ्योऽङ्” भास्वीपः । एष देवेन्द्रं
व्यजेष्ट विजितवान् । “विपराभ्यां जेः” इति तङ् । सिचि गुणे
वत्वष्टुत्वे । विवस्वतः सूर्यावाशङ्कित, नाभैषीदित्यर्थः ॥ ३८

मरतः । अद्राष्टामित्यादि । रघुव्याघ्री तं कुम्भकर्णं दृष्टवन्तौ । ईरुद्वयो प्रचे ।
वद्रौऽकिदिति च्छ्रः, भस्वस्त्राभसीति सेलीपः । शष्प्राजिति षङ्, दृभिरिति ङः ।
विनीषण एवमाख्यातवान् । ख्याल ख्यातौ कथने । वक्ष्यस्येति ऊः, सख्येव्यालीपः ।
केन प्रकारेणाख्यदित्याह—एष देवेन्द्रं जितवान् । “विपराजि” इति मम् । विवस्वतः
सूर्यादपि नायं शङ्कितवान् । शङ्कित् वासवद्वयोः ॥ ३८

अश्ववाह । अश्वकुलजं ब्राह्मणं कुम्भकर्णकं द्रष्टुं पाहेनन ।
विनीषणं कुम्भकर्णं पारुषं वनिनन ये एहे वीर देवराजाक अत्र करिग्राह्ये,
अ नृपाकं उ वन्न करे ना । ३९

यचेन्द्रशक्तिमच्छासीन्नाप्रोथीदस्य कश्चन ।

कुम्भकर्णाच्च[न्न]मा भैष्टं युवामस्मान्नृपात्मजौ ॥ ४०

अन्वयः । (एषः) यचेन्द्रशक्तिम् अच्छासीत्, कश्चन अयं न अप्रोथीत्, (हे)
नृपात्मजौ ! युवाम् अस्मात् कुम्भकर्णात् च मा भैष्टम् ॥ ४०

मङ्गिनाथः । यचेति । एष यचेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिं शक्त्या-
युधमच्छासीदच्छैकीत् । छो. केदने । “आदेच—” इत्यात्वे
सगिटौ । अस्य कश्चन नाप्रोथीत् न पर्याप्तः । सम्बन्धसामान्ये
षष्ठौ । प्रोथृ पर्याप्तौ । “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः । हे नृपा-
त्मजौ ! युवामस्मात्कुम्भकर्णादस्मा भैष्टं मा विभीतं च । जि भी
भये । सिचि वृद्धिः ॥ ४०

मरतः । यचेन्द्रेत्यादि । यचेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिम् अस्त्रविशेषं सामर्थ्यं वा अच्छासीत्
चिच्छेद । छो य लूनी “वेशाच्छासाध्र” इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे “यमरम” इति इमंसनी,
“भस्वस्त्राभसीम ईमि” इति सेलीपः । अस्य कुम्भकर्णस्य कश्चित् नाप्रोथीत् न शक्तः ।
प्रोथृ च् पर्याप्तये, पर्यापणं सामर्थ्यम् । “शक्तार्थ” इत्यादिना चतुर्थीप्राप्ता सम्बन्धविवक्षया
षष्ठौ शक्तार्थः षष्ठ्यपीत्यत इत्यन्ये । अस्य शक्तिं कश्चन नाप्रोथीत् न हिंसितवान्, अने-
काद्येत्वात् हिंसार्थत्वमपीति भट्टमास्तरः । हे नृपात्मजौ ! अस्मात् कुम्भकर्णात् युवां मा
भैष्टमिति । जि भी लि भीष्मां, “व्यासिः” मेमेकाजिति इमन्निषेधः, व्रजवदेति
त्रिः ॥ ४०

अश्ववाह । एहे वीर कूटवरत्र शक्ति अत्र ह्येन करिग्राह्ये, कह देराक

नमस्क, नारे, रे नृपमनमयुगल ! आपनानां एते कृष्णकर्णिक कृष्ण
कञ्जिवेन ना । ४०

घ्नन्तं मोपेक्षिषाथां च मा न काष्टं मिहादरम् ।

अमुं मा न वधिष्टेति रामोऽवादीततः कपीन् ॥ ४१

अन्वयः । (किञ्च) घ्नन्तं एनं मा उपेक्षिषाथाम्, इह (कुम्भकर्णे) आदरं मा न
काष्टं ; ततः रामः अमुं मा न वधिष्ट, इति कपीन् अवादीत् ॥ ४१

मञ्जिनाथः । घ्नन्तमिति । किं च घ्नन्तमेनं मोपेक्षिषाथामुपेक्षां
न कुरुतमित्यर्थः । इह अस्मिन् कुम्भकर्णे आदरं मा न काष्टं
किं तु कुरुतम् । ततो विभीषणवाक्यानन्तरं रामोऽमुं राक्षसं मा
न वधिष्ट किं तु हत । “लुङि च” इति हनो वधादेशः । इति
कपीनवादित् ॥ ४१

भरतः । घ्नन्तमित्यादि । घ्नन्तं प्रहरन्तम् एनं युवां मा उपेक्षिषाथाम् । ईहङ्
टङ्गि, उपपूर्वोऽयम् अनादरे वर्तते । इह कुम्भकर्णे आदरं मा काष्टं, किन्तु अवश्यं
कुरुतं, कृच्छ्यां सिः, प्रजयदति त्रिः । इत्येवं विभीषण आख्यत इत्यर्थः । ततोऽनन्तरं
रामो वानरान् अवादीत् उक्तवान् । किं तदित्याह—अमुं कुम्भकर्णं युयं मा न वधिष्ट
किन्तु अवश्यं हन्तेति । हनवधष्टीति वधादेशः ॥ ४१

अश्वत्थाम । इननादात् वलिशः ऐशात्के डेपेक्षा कञ्जिवेन ना, ऐशत्र वधे यत्न
कुरुत, विडोषण ऐश वलिने त्राम कपिगणत्के वलिनेन ऐशात्के वध कर । ४०

ते व्यरासिपुराह्वन्त राक्षसं चाप्यपिप्लवन् ।

न्य[अ]वभासन् स्वकाः शक्तौर्द्रुमशैलं व्यकारिषुः ॥ ४२

अन्वयः । ते (वानराः) व्यरासिषुः राक्षसम् आह्वन्त, अपिप्लवन् च, स्वकाः शक्तीः
न्यवभासयन्, द्रुमशैलं व्यकारिषुः ॥ ४२

मञ्जिनाथः । त इति । ते कपयो व्यरासिषुरनादिषुः ।
राक्षसमाह्वन्त सस्यर्धमाह्वतवन्तः । “स्यर्धायामाङः” इति तङ् ।
“लिपिसिचिह्नश्च” । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्यङ् ।
अपिप्लवन् वानराभ्यौ प्लवनं चाप्यकारयन् । प्लवतेर्णौ चङि
सम्बत्काय्यं “स्रवतिशृणोति—” इत्यादिना विकल्पात् सखेत्वम् ।
स्वकाः शक्तीः स्वसामर्थ्यान् न्यवभासयन् अभासयन् प्रकाशयन्ति

स्येत्यर्थः । भासिर्णौ चङि “भाजभास—” इत्यादिना विकल्पात्
उपधाङ्गस्वाभावः । द्रुमाश्च शैलाश्च द्रुमशैलम् । “जातिरप्राणिनाम्”
इति इन्द्रैकऋग्वः । व्यकारिषुर्विचिचिषुः । कृ विचेपे । सिचि
वृद्धिः ॥ ४२

भरतः । ते व्यरामिषुरित्यादि । ते वानरा व्यरामिषुः किलकिलाशब्दं चक्रः ।
रम शब्दे, हसादेः सेम इति त्रिः । राक्षसं कुम्भकर्णं स्पृष्टमाना आहतवन्तः । स्पृष्टांश-
माङ् इति मं, वक्ष्यसेत्यादिना ङः । तमेव अपिप्रवन् । वृङ्च सर्पणे । ज्ञानादङ्कि-
खेः सन्त, युसुद्रुपुष्यङ्कां वेति पचे खेत्कारस्य णकारः । स्वका आत्मीयाः शत्रौः
सामर्थ्यानि प्रकाशितवन्तः । भासृङ् दौप्तौ । ज्ञानादङ् । आजभासभासित्यादिना पक्षे
उङो ऋस्, तदभावपक्षे खेः सन्वदधावित्यस्याविषयः, परे लघुचराभावात् । द्रुमशैल
तदुपरि क्षिप्तवन्तः । ऋश् विचेपे । ऋजवदेति त्रिः । द्रुमाश्च शैलाश्चति समाहारः ॥ ४२

अशूराणि । वानरेषां किम किम नम करिष्या उठिणि । कूडुकर्णके पत्राक्षर
करिष्यां वन्य वृक्षे आस्थान करिष्ये नागिणि । गैनामागरे कूडुकर्णके वेन
भासादेशा निम । अत्र शक्ति अकाम करिष्या ताशर उपर वृक्षे अश्वर
निरूपे करिण ॥ ४२

ते तं व्याशिषताक्षौत्सुः पादैर्दन्तैस्तथाच्छिदन् ।

अर्जिजत् परभो वृक्षं नीलस्त्वादित पर्वतम् ॥ ४३

अन्वयः । ते (वानराः) तं व्याशिषत, पादैः अक्षौत्सुः, तथा दन्तैः अच्छिदन्, शरभः
वृक्षम् अर्जिजत् नीलः तु पर्वतम् आदित ॥ ४३

मस्मिनाथः । त इति । वानरास्तं कुम्भकर्णं व्याशिषत
व्यापुः । अशू व्याप्तौ । सिचौट् । आङ् वृद्धिः । पादैरक्षौत्सुर-
पिषन् । क्षुदिर सम्पेषणे । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । तथा दन्तैर-
च्छिदन् चिच्छिदुः । छिदिर् द्वौघोरणे । “इरितो वा” इत्यङ् ।
शरभा नाम वानरो वृक्षमार्जिजत् अर्जितवान् गृह्योतवान् । अजं
प्रतियन्ने । स्तार्थस्थान्ताञ्चङ् । रेफवर्जितस्य जिशब्दस्य द्विर्वचने
सन्वत्कार्यम् । नीलश्च पर्वतमादित आत्तवान् । डुदाञ् दाने ।
“स्वाध्वोरिच्च” इतोत्त्वं च । “ङ्स्वादङ्गात्” इति सलोपः ॥ ४३

भरतः । तं तमित्यादि । ते वानराः तं कुम्भकर्णं व्याश्रवन्तः । अयनङ् व्याप्ति-
सङ्गोः, वेमूदिति पचे इम् । पादैः क्षुब्धवन्तः । अधो बुदिर्बुद्धिः इरित्वात् पाक्षिक-
कानावे सिः, अनिमित्वादिति । तथा दन्तैः अच्छिदन् । छिदिर् धौष्, वेदे, इरित्वात्

पक्षे कः । शरभनामा कपिः वृक्षम् आर्जितम् यद्वीतुं यतते अ । अर्जन् संस्कारं, युष्मेः वृक्षसंस्कारी यद्वृक्षप्रेरणानुज्ञानव्यापारः । चुरादिजालादङ् । नौलः पर्वतम् आदित गवाह । अङ्पूर्वदाञ् यद्वृक्षे, स्यादोर्ङिः ॥ ४३

अश्रुवान् । वानरेण कूष्ठकर्णके विरिग्ना फेनित । पदाघाते एवः पश्वाते हिरण्यं करिष्यते नागिन । अश्रुवान्नं वृक्षं नौगवान्नं पर्वतं मंग्रहं करिष्यते ॥ ४३

ऋषभोऽद्रीनुदक्षेप्सीत्ते तैररिमतर्दिषुः ।

अस्फूर्जोर्गिरिशृङ्गं च व्यसाक्षीद्व्यमादनः ॥ ४४

अन्वयः । ऋषभः अद्रीन् उदक्षेप्सीत्, ते (वानराः) तैः अरिम् अतर्दिषुः, गन्धमादनः अस्फूर्जोत्, गिरिशृङ्गं च व्यसाक्षीत् ॥ ४४

मस्तिनाथः । ऋषभ इति । ऋषभोऽद्रीनुदक्षेप्सीदुत्क्षिप्तवान् । क्षिप्तं प्रेरणे । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । ते वानरास्तैरद्र्यादिभिररिं कुम्भकर्णमतर्दिषुर्जिहिंसुः । तर्दं हिंसायाम् । गन्धमादनोऽस्फूर्जोद्विज्वज्जुघाप । ‘इट ईटि’ इति सलोपः । ‘नेटि’ इति वृद्धिप्रतिषेधः । गिरिशृङ्गं च व्यसाक्षीद्व्यसर्ज । “सृजि-दृशोः—” इत्यमागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “व्रथ—” इत्यादिना षत्वे कत्वषत्वे ॥ ४४

भरतः । ऋषभ इत्यादि । ऋषभो नाम कपिः पर्वतान् उन्मिश्रवान् । क्षिप्स्वर्जो विष्णो नुदि, अनिमृत्वाद्विः । ते शरमादयः तैः वृक्षादिभिः आरं कुम्भकर्णम् अतर्दिषुः । तर्दं हिंसो । गन्धमादनः कपिः अस्फूर्जोत् वज्रवत् शब्दघकार । द्री स्फूर्जो वज्रमिघाधि । गिरिशृङ्गं क्षिप्तवान् । सृजौ च चकाराविसर्गे वद्रीऽकिदिति ऋद्ध अनिमृत्वाद्विः, षङ् पठोः कः ॥ ४४

अश्रुवान् । अश्रुव कपि कतकञ्जि पर्वतं निरूप्य करिष्य, अना वानरेण महे पर्वतादिद्वारा शृङ्गेक एवम् करिष्यते नागिन, गन्धमादन कपि गर्जन करिष्य एव गिरिशृङ्गं निरूप्य करिष्यते ॥ ४४

अकूर्दिष्ट व्यकारौ च गवाक्षौ भूधरान् बहन् ।

न[स]तान[न्ना]जीगणद्वीरः कुम्भकर्णोऽव्यथिष्ट न ॥ ४५

अन्वयः । गवाक्षः अकूर्दिष्ट, बहन् भूधरान् च व्यकारौ, वीरः कुम्भकर्णः तान् न जीगणत्, न च अव्यथिष्ट ॥ ४५

मल्लिनाथः । अकूर्दिष्टेति । गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट रणे चिक्रीड । कूर्दं कूर्दं क्रोडायाम् । बहन् भूधरान् व्यकारोत् विक्षिप्तवान् । कृ विक्षेपे । सिचि वृद्धिः । 'इट ईटि' इति सलोपः । वौरः कुम्भकर्णस्तान् भूधरान् नाजीगणत् । गण संख्यानं । शौ चङ् । 'ई च गणः' इत्यभ्यासस्य विभाषा ईकारः । नाव्यथिष्ट न चचाल । व्यथ भयचलनयोः ॥ ४५

भरतः । अकूर्दिष्टेत्यादि । गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट क्रोडापूर्वकं चेष्टते अ । कूर्दं कूर्दं क्रोडायाम् । बहन् पर्वतात् विजयमानः । कृ विक्षेपे । स कुम्भकर्णः तान् शरमादीन् न गणयामास । गणत्क गणयामास । अकूर्दिष्टेत्यादि । वृद्धगणकश्च इति पाक्षिकः । सिचिङ् । न च व्यथितो बभूव, यतो वाचः । व्यथयमङ् । वि- ॥ ४५

अभूवाव । गवाक्षं रणक्रोडां प्रदर्शनं भृशं च अनेकं पर्वतं निरक्षणं करिणः, कूष्ठकर्णं ताशं शीघ्रं करिणं ना । वृद्धं च विरहितं दृष्टेण ना । ४६

अमन्यीच्च परानीकमप्लोष्ट च निरङ्कुशः ।

निहन्तुं चात्वरिष्टारौ नजक्षीच्चाङ्गमागतान् ॥ १६

अन्वयः । (सः) परानीकम् च अमन्यीत्, निरङ्कुशः अप्लोष्ट च, अरौ न् निहन्तुम् अत्वरिष्ट च, अङ्गम् आगतान् च अजक्षीत् ॥ ४६

मल्लिनाथः । अमन्यीदिति । परानीकममन्योत् विलोडित-
वांश्च । मन्य विलोडने । क्रैयादिकः । "नेटि" इति वृद्धि-
प्रतिषेधः । निरङ्कुशोऽप्रतिघातः सन् अप्लोष्ट चचार । झङ्-
गतौ । लुङि तङि सिचि गुणः । अरौ न् निहन्तुमत्वरिष्ट संभ्रान्त-
वान् । जित्वरा संभ्रम । अङ्गे समीपमागतानजक्षीद्भक्षित-
वांश्च । जक्ष भक्षहसनयोः । "नेटि" इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ४६

भरतः । अमन्यीदित्यादि । कुम्भकर्णः परानीकं शत्रुसैन्यं च जीमितवान् । मन्य ग गाह । निरङ्कुशोऽप्रतिघातः सन् गतं चकार । झुङ् च संप्रणे । नेमि-राजिति भावम् । अरौ न् निहन्तुं त्वराच्चक्रे, अङ्गमागतान् क्रोडप्रविष्टान् भक्षितवान् । जक्षन् भक्षहसनयोः ॥ ४६

अभूवाव । कूष्ठकर्णं शकटेभ्यः विलोडितं करिषा अनाथे रणे मङ्गलं करिते गात्रिण । मङ्गलं च अनाथं एव सन्निपातं मङ्गलं उक्त्वा करिते गात्रिण । ४७

व्या[य]क्रुक्ष्वानरानीकं संपलायिष्ट चायति ।

हस्ताभ्यां नश्यदक्राचीक्रीमे चोपाधितानने ॥ ४७

अन्वयः । आयति (तस्मिन् कुम्भकर्णे) वानरानीकं व्याक्रुक्षत्, संपलायिष्ट च (सः) नश्यत् हस्ताभ्याम् अक्राचीत्, भीमे चानने उपाधित च ॥ ४७

मल्लिनाथः । व्याक्रुक्षदिति । तस्मिन् कुम्भकर्णे आयति आगच्छति मति । इषो लटः शत्रादेशः । वानरानीकं कर्त्तुं, व्याक्रुक्षत् व्यासुक्रोश । क्रुश आह्वानं रोदने च । “शल इगुपधाद-
नितः क्तः” । संपलायिष्ट पलायितं च । “उपसर्गस्यायतौ”
इति रेफस्य लत्वम् । स नश्यत् पलायमानं तद्वानरानीकं कमे,
हस्ताभ्यामक्राचीदाकृष्टवान् । कृषविलेखने । सिच् । “अनुदात्तस्य
चर्दपधस्यान्यतरस्याम्” इत्यमागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कत्वादि-
कार्यम् । भीमे चानने उपाधित उपहितवांस । डुधाञ् । “स्थाध्वो-
रिच्च” इत्यादि गतम् ॥ ४७

भरतः । व्यक्रुक्षदित्यादि । तस्मिन् आयति समागच्छति सति वानरसैन्यं
विश्लोषति च । क्रुशोऽज रोदं इतौ ह्रस्वोऽनिमिजुड इति सकृ, संपलायते च । अथङ् गतौ
परापूर्वः मनीषादिलाङ्कारः । कुम्भकर्णं नश्यत् पलायमानं वानरसैन्यं हस्ताभ्याम्
आकृष्टवान् । कृषवृक्षसृग्नेत्यादिना पाचिकः सिः, वट्टोऽकिति पाचिकश्चकारास्य रः, अग्निम्-
त्वादत्रिः, षट्ठोः कः । भीमे चानने उपाधित न्यस्तवान् । डुधाञ् लि धारणे पुटौ दाने,
स्थादोऽङि रिति डिः, गुणाभावश्च, दासंज्ञकस्य ग्रहणात् ॥ ४७

अश्ववाप । कुम्भकर्णं निकटे आसिते वानरसैन्येन द्रोपणं पूर्वकं पलायनं
करिते लागित । तथन से पलायमानं सैन्यं गणके इहे हस्ते धरिष्ये भौषण
वशने निक्षिप्तं करिते लागित । ४७

रक्तेना[क्तैर]चिक्षिदभूमिं सैन्यैश्चातस्तरवतैः ।

नाताप्सींश्चयन् क्रूरो नाश्रमद्-घ्नन् प्रवङ्गमान् ॥ ४८

अन्वयः । रक्तेन भूमिम् अचिक्षिदत्, इतैः सैन्यैः च अतस्तरत्, क्रूरः भक्षयन् न यताप्-
सीन्, प्रवङ्गमान् घ्नन् न च अश्रमत् ॥ ४८

मल्लिनाथः । रक्तेनेति । रक्तेन भूमिमचिक्षिदत् क्षिप्त्वा-
मकरोत् । क्षिदू आर्द्राभावे । “षो चङुरपधाया क्तः” । इतैः

सैवैरतस्तारत् आच्छादयच्च । स्तृज् आच्छादने । शौ चङि
“अत्संस्तृत्वरप्रथमदस्तृत्प्रशाम्” इत्यभ्यासस्य अकारः । क्रूरो
वानरान् भक्षयन् नातापसीत् न दत्तः । त्वप प्रीणने । सिचपक्षे-
रूपं “पितृनतापसीत्” इत्यत्रैव गतम् । प्रवङ्गमान् घ्नन् नाश्रमत् न
श्रान्तः । पुषादित्वादङ् ॥ ४८

भरतः । रक्तैरित्यादि । स कपिसैन्यस्य रक्तैः भूमिम् आदंतां नीतवान् । क्रिय इत्
क्लृप्ते आत्मादङ् । हते सैन्यैः भूमिम् आच्छादितवान् । स्तृज् स्तृजि च्छादने वा ।
आत्मादङ् । क्रूरोऽसौ तान् भक्षयन्नपि न दत्तौ बभूव । जित् त्वप्युच, चकारात् पोषवे ।
क्षयप्रशस्यश्रेत्यादिना पक्षे सिः, वद्वोऽकिदित्यस्य पक्षेऽप्रवृत्तिः, रथादित्वात् पक्षे इमोऽभावः,
नेच व्रजवदेत्यादिना त्रिः । प्रवङ्गमान् घ्नन् शान्तिं न जात । श्रमस्यङि इत्तपःखेदयोः,
पुषादित्वात् ङः, इत्यनुबन्धेन कस्यचिन्नते विभाषा दर्शिता ॥ ४८

अशूनाम् । व्रणशूल वानरवरेण कर्कशाङ्क एव निहतं तैमनापरेण आच्छन्न
कविना मेरे क्रूरं वरुणैश्च उक्तेन च तृप्ते इहेन ना । वरुणं वानरवरेण च अश्र
वोप कविना ना । ४८

न योद्धुमशकन् केचिन्नाढौकिषत केचन ।

प्राणशन्नासिकाभ्यां च वक्त्रेण च वनौकसः ॥ ४९

अन्वयः । केचित् वनौकसः योद्धुं न शक्यन्, केचन न षटौकिषत (केचन)
नासिकाभ्यां वक्त्रेण च प्राणशन् ॥ ४९

मस्तिनाथः । नेति । केचिदपि वनौकसो वानरा योद्धुं नाश-
कन् न शक्ताः । खदित्वादङ् । केचन नाढौकिषत नाचेष्टिषत ।
आनने क्षिप्तास्तु नासिकाभ्यां नासारन्ध्राभ्यां च वक्त्रेण वक्त्रविवरेण
च प्राणशन् प्रणष्टाः प्रभष्टा निर्गता इत्यर्थः । णश अदर्शने ।
पुषादित्वादङ् । “उपमर्गादममासेऽपि णोपदेशस्य” इति
णत्वम् ॥ ४९

भरतः । न योद्धुमित्यादि । केचित् वनौकसो वानराः योद्धुं न शक्ताः । शक्यन्-
शक्तिरुन शक्ती पुषादिः केचन वानरा न षटौकिषत समीपं न जन्तुः । ङौकङ् गत्वाम् ।
ये च तेन मुखे क्षिप्ताः ते नासर्गविवराभ्यां वक्त्रेण च प्राणशन् पलायिताः । नश्च एव नाभि
पुषादिः, प्राणवक्त्रेण इत्यादिना णत्वम्, नश्चनेशकाङ् इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे रूपम् ॥ ४९

अशूनाम् । कटकशूलि वानरवरेण कर्कशाङ्क इहेन । अश्वत्थ कटकशूलि

कृच्छकर्णेर निकटेऽ गेल न । से ये सकल वानर उक्षण करिवाहिल ताहार ।
कटक छलि नासिकारक्क दिशा आर कतक छलि मुखरक्क दिशा निर्गत हईल । ४०

उदरे चाजरन्नस्य तस्य पातालसन्निभे ।

आक्रन्दिषुः सखीनाह्वन् प्रपलायिषतास्त्रिदन् ॥ ५०

अन्वयः । अन्ये तस्य पातालसन्निभे उदरे अजरन् आक्रन्दिषुः, सखीन आह्वन्,
प्रपलायिषत, अस्त्रिदन् च ॥ ५०

मस्तिनाथः । उदर इति । अन्ये वानरास्तस्य रक्षसः पाताल-
सन्निभे उदरेऽजरन् जीर्णाः । जृ वयोहानौ । “जृस्तम्भ—”
इत्यादिना वा च्चेरडादेशः । ‘ऋट्शोऽडि गुण’ । केचिदाक्रन्दिषु-
रक्रुचन् । क्रदि आक्रन्दन । “नेटि” इति वृद्धिप्रांतषेधः । सखीन्
मित्राख्याह्ववाहृतवन्तः । ‘लिपिसिचिह्नश्च’ इति द्वयतेरङ् ।
प्रपलायिषत प्रकर्षेण पलायिताः । अय गतौ । गतमन्यत् ।
अस्त्रिदन् स्त्रिन्नाः । त्रिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । पुषादित्वादङ् ॥ ५०

भग्नः । उदर इत्यादि । पातालतुल्ये तस्य उदरे केचित् कपयो जीर्णाः । जृ मित्रि
न्यानौ आसलिङ्गदुदित्यादिना पचे ङः, वृथोर्गुणिति गुणः । अपरे आक्रन्दिषवन्तः । अन्ये
सखीन् मित्राणि आह्वतवन्तः । वक्ष्यस्थेत्यादिना ङः । अन्ये प्रस्त्रिन्नाः लृमिदाजिङ् च,
चकारात् स्त्रिह्रि स्त्रेह्युक्ता वभुवः इत्यर्थः । त्रिभिदा गात्रप्रक्षरणे इति पठन्त्ये पुषादिः ।
अस्त्रिदन्निति पाठे स एवार्थः ॥ ५०

अश्रुवाद् । अपर कतक छलि तांशर पाताल मद्धम् उदररक्ते जौर्ग हईल ।
केह कौन्दिठे लागिल, केहवा वक्रुगाम्भवदिगके डाकिठे लागिल, आर केह
पलायन करिल, केहवा शिन्न हईशा पड़िल । ५०

रक्तमश्वोतिषुः क्षुम्भाः क्षताश्च कपयोऽदृषन् ।

उपास्थायि नृपा भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिहन् ॥ ५१

अन्वयः । क्षुम्भाः कपयः रक्तम् अश्वोतिषुः, क्षताः च अदृषन्, भग्नैः नृपः उपास्थायि,
असौ (रामः) सुग्रीवम् (योनुम्) एजैहन् ॥ ५१

मस्तिनाथः । रक्तमिति । क्षुम्भाः सञ्चर्णिताः कपयो रक्त-
मश्वोतिषुरक्षरन् । क्षुतिर् क्षरणे । “इरितो वा” इत्यङ्भावपक्षे
सिचौट । क्षताः प्रहता अदृषन् दृष्टिताः । दृष पिपासायाम् ।

पुषादित्वादङ् । अथ भग्नैर्वानरेर्नृपो राम उपास्थायि उपस्थितः
प्राप्त इत्यर्थः । • उपपूर्वात्तिष्ठतेः प्राप्तार्थात् कर्मणि लुङि चिण् ।
असौ रामः सुग्रीवं योद्धुमित्युत्तरश्लोकस्थमिह याज्यम् । ऐजिहत्
योद्धुमीहयति स्म । योद्धुमादिशब्दित्यर्थः । ईह चेष्टायाम् । शौ
चङि णिलोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् 'अजादे-
द्वितीयस्य' इति हिशब्दस्य द्विरुक्तौ 'कुहोयः' ॥ ५१

भरतः । रक्तमित्यादि । अन्ये कपयः कृष्णाः खण्डिताः सन्ती रक्तं चरन्ति स्म ।
श्रुतिरक्षरे पचे मिः । भताः सन्तीऽत्यन्तं, ईर्ष्या तपद्विष । वट् पिपासा, पुषादिः ।
भग्नैः कर्णैः पलायमानैर्वा नृपो राम उपास्थायि आगन्धितः, रतनोग्रगिणाविति कर्मणि
ङण्, यनञ् णिदिति यन । असौ रामः सुग्रीवम् ईहां कारितवान् । योद्धुमिति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः । ईहङ् चेष्टे आन्तादङ् ॥ ५१

अश्वत्थाम । कृष्ण कपिकूज वक्रवशन करिण, कृतकान्तर कपिगण उन्मार्ष्टु
कृतेन । वृक्ष कपिगण राक्षस आराधना करिणो वाजिन, तथैव रामऽस्य
यूक्तर कृत्वा शूरीशक आदेश करिणेन । ६१

योद्धुं सोऽप्यरुषत्तचोरैरिरञ्च महाद्रुमम् ।

तं प्राप्तं प्रासहिष्टारिः शक्तिं चोगामुदग्रहीत् ॥ ५२

अन्वयः । सः अपि अरुषत्, योद्धुम् गतोः महाद्रुमम् ऐरिरत् च अरिः (कुम्भकर्णः)
प्राप्तं तं (द्रुमं) प्रासहिष्ट, उयां शक्तिं उदग्रहीत् च ॥ ५२

मल्लिनाथः । योद्धुमिति । स सुग्रीवोऽप्यरुषत् अक्रुध्यत् । रुषं
कोपे । पुषादित्वादङ् । शचीर्महाद्रुममैरिरत् ईरितवाञ्छ । ईर
क्षेपे । अदादे स्वायेष्यन्ताच्चङ् । अरिः कुम्भकर्णः प्राप्तं तं द्रुमं
प्रासहिष्ट अभ्यभूत् । 'प्रसहनमभिभवः' इति काशिका । उयां शक्तिं
शक्त्यायुधमुदग्रहीत् उदग्र्य गृहीतवानित्यर्थः ॥ ५२

भरतः । योद्धुमित्यादि । तत्प्रेरणया सुग्रीवो रुष्टः । रुषिञि कृषि पुषादिः ।
शक्नोः कृते समीपे वा महाद्रुमं प्रेरयामास । ईर्ष्यां गतो मुदि चरादिः आन्तादङ् ।
अरिः कुम्भकर्णः प्राप्तं तं वृक्षं सीदवान् । उयां शक्तिम् अस्त्रं जयाह । हान्तवान्
त्रिः ॥ ५२

अश्वत्थाम । शूरीश उन्मार्ष्टु कृत्वा हरेण, युद्ध करिवार कृत्वा मज्जन् ।

उपगम्य प्रकाशं दृक् मन्त्रं केलितेजिन । कूष्मकर्णं मयोपागतं दृक्पदं ५७
५७ करिष्ये उग्रशक्तं अत्र ग्रहणं करिष्ये । ५२

स तामबिभ्रमङ्गीमां वानरेन्द्रस्य चामुचत् ।

अ[प्रा]पत्तन्मारुतिस्तत्र तां चालासीद्वियद्गताम् ॥५३॥

अन्वयः । स भीमां तां शक्तिम् अबिभ्रमत्, वानरेन्द्रस्य अमुचत् च तत्र मारुतिः अप-
पत्, वियद्गतां ताम् अलासीत् च ॥ ५३

मङ्गिनाथः । स इति । कुम्भकर्णो भीमां तां शक्तिमबिभ्रमत्
भ्रमयति स्म । भ्रमेणैव चङ् । वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्यामुचच्च ।
मुचल्ल मोक्षणे । लुदित्वादङ् । तत्र शक्तिमार्गं मारुतिर्हनुमान-
पतत् पतितः । पत्ल्ल गतां । लुदित्वादङ् । “पतः पुम्” इति पुमा-
गमः । वियद्गतामाकाशगतामेव तां शक्तिमलामौत् आत्तवांश्च ।
स्त्रा आदाने । ‘यमरमनम—’ इति सगिटौ ॥ ५३

भरतः । स तामित्यादि । स कुम्भकर्णः ता भीमा शक्तिं भ्रमयामास । भ्रमेणैव
नादङ् । सुग्रीवस्य कृतं व्यक्तवान् । मुचल्ल शपञ्जी मोक्ष । लुदित्वात् ङः । तः
तस्यां मुक्तायां सत्यां तद्देशं मारुतिः हनुमान् उपस्थितः । पतल्लज गत्यां, लुदित्वात् ङः
वचस्यश्चिपतामिति पराट्शः । तां शक्तिं च वियद्गतां जयाह । यमरमेति इमसनी ॥ ५३

अनूनाथ । कूष्मकर्णं (सेठे) डौषणं शक्तिं गुराहेते जागिल एवः सुग्रीवदे-
वक्या करिष्ये निरूप करिष्ये, एतन् भवननमनं सेठे शक्तिं निकटे उपस्थि-
कहेन एवः शूत्रे उठित्वात् अनन्त तां करिष्ये केलिन । ५०

अशोभिष्टावखण्डच्च शक्तिं धी[वी]रो न चायसत् ।

लो[ली]हभारसहस्रेण निर्मिता निरकारि मे ॥५४॥

शक्तिरित्यकुपट्रक्षो गिरिं चोदखनीद्गुरुम् ।

असृष्ट तं कपीन्द्रस्य तेनामूर्च्छीदसौ ह[क्ष]तः ॥५५॥

अन्वयः । धीरः (हनुमान्) अशोभिष्ट, शक्तिं अचखण्डत् च न अयसत् च । “लो-
भारसहस्रेण निर्मिता मे शक्तिः निरकारि” इति रचः अकुपत्, गुरुं गिरिम् च उदखनी-
तं कपीन्द्रस्य असृष्ट, तेन हतः असौ सुग्रीवः अमूर्च्छीत् ॥ ५४—५५

मङ्गिनाथः । अशोभिष्टेति । धीरो वीरो हनुमानशोभि

शक्तिहस्तः शुभमे । शक्तिमचखण्डत् अखण्डयच्च । खड्गि भेदने इति
चौरादिकांश्चौ चड् । नायसत् नायस्तस्य । यस्तु प्रयत्ने । पुषादि-
त्वदड् । उत्तरार्धमुत्तरश्लोकेनैकवाक्यतया योज्यम् ॥ ५४

मत्तिनाथः । शक्तिरिति । लाहभाराणां महत्वेण निर्मिता ।
'भारः स्याद्विशतिस्तुला' । मे शक्तिर्निरकारि निरर्थीकृतेति रक्षः
कुम्भकर्णोऽकुपयकोप । पुषादिद्वादड् । गुरुं महान्तं गिरिमुदख-
नौत् उत्खातवांश्च । 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पः । तं गिरिं
कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य व्यसृष्ट विसृष्टवान् । सृजेद्वेदादिकादनिष्टो
लुङि ताङि सिचि पत्वशुत्वे । तेन गिरिणा हताऽसौ सुग्रीवोऽमू-
र्च्छीत् मूर्च्छितः ॥ ५५

भरतः । अशोभिष्टत्यादि । गृहीतशक्तिः मारुतिः वीरोऽशोभिष्ट । शुभ लङ्
दीप्तौ, मे ऊभावात् सिः । शक्तिश्च खण्डयामास । खड्गिखण्डक् भेदं चुरादिः, अयना-
दड् । तां खण्डयन् न चायासं प्राप । इयंस्तु यवे पुषादिः । लौहभारसहस्रं
निर्मिता मे मम शक्तिः अनेन निरकारि भया इति । रक्षः कुम्भकर्णोऽकुपयति वक्ष्यमाण-
श्लोकेनान्वयः । कृज न वध इण् । "तुलास्त्रियां पलगतं भारः स्याद्विशतिस्तुला"
इत्यमरः ॥ ५४

भरतः । शक्तिरित्यादि । अकुपय कृपितः । कुप्य इर कोपे पुषादिः । गुरुं महान्तं
गिरिम् उत्खातवान् । खनय् विदारं हसादः सेम इति ऋः पाक्षिकत्वादभावः । तं
पर्वतं कपीन्द्रस्य कृतं विसृष्टवान् । सृज्याङ् विसर्गे भ्रमस्वाङ्भसीति सेनापः, शङ्कर
जिति षड् । तेन गिरिणा हताऽसौ कपीन्द्रो मूर्च्छां प्राप । मूर्च्छां स्रज्याङ् उत्कथे
च ॥ ५५

अशुवाद । शौर हनुमान् शक्ति इत्यु शोभा पाहेत लागल । शक्तिटोके
थञ् थञ् करिण । ताहाते ताशार किछू मात्र कष्टे हईल ना । मध्य भार (८०००
ठोलाय भार) मोह निग्रिष्ठ आमार शक्ति उग्र हईल एते वनिग्रा राक्षस ऊक
हईल एवः प्रकाष्ठ एकजै पकृत तुनिग्रा ताहाव उपर निरक्षण करिण,
ताहाते आहत हईल श्रुग्रीव मूर्च्छि हईल । ८४:८८

अलोठिष्ट च भूपृष्ठे शोणितं चप्यसुसुवत् ।

तमादाय पलायिष्ट व्यरोचिष्ट च राक्षसः ॥ ५६

अन्वयः । (सः) भूपृष्ठे अलोठिष्ट च, शोणितम् च अपि असुसुवत्, राक्षसः (शुभ-
कर्तः) तम् (सुग्रीवम्) आदाय पलायिष्ट, व्यरोचिष्ट च ॥ ५६

मङ्गिनाथः । अलोठिष्टेति । भूपृष्ठे भूतलोऽलोठिष्टं लुठितञ्च ।
शोणितं चाप्यसुस्रवत् सुतवान् । सु स्रवणे । “णित्रि—” इति
अङ्गुवडादेशः । राक्षसः कुम्भकर्णस्तं मूर्च्छितं मुषीवमादाय पला-
यिष्टं रणङ्गाद्भिर्जगाम । व्यरोचिष्टं विजयेन व्यरुचञ्च । “द्युदभ्यो
लुडि” इति विकल्पेन तड् ॥ ५६

भरतः । अनीतिष्टयादि । स कपीन्द्रो मूर्च्छितः सन् भ्रष्टे अनीतिष्ट लुठति अ । ल
लुठङ् प्रतीवाते । अथ शोणितमपि सवति अ । त्रिषीत्यङ् शुष्पीरित्युक् । राससः कुम्भ-
कर्णः । तं सुयावन् आदाय गृह्णीत्वा पलायित' गमनं च हर्गात् ॥ ५६

অধুবাদ। পরস্ৰতাৰাতে স্মৰণ-দুতৰে পতিত হইয়া লুপ্তি হইতে-
ছিল এবং তাহাৰ মুখ ও নাসিকা হইতে ৰক্ত নিৰ্গত হইল। কুস্তকৰ
গণস্থল হইতে তাহাকে লইয়া পলায়ন কৰিতে কৰিতে হৰ্ষবশে শোভা
পাই'ত লাগিল ! ৫৬

अभैषुः कम्पयोऽन्वारत् कुम्भकर्णं मरुत्सुतः ।
शनैरवोधि सुग्रीवः सोऽलुच्छोत् कर्णनासिकम् ॥ ५७
राक्षसस्य न चात्रासौत् प्रनष्टमर्यातिष्ठ च ।
अक्रोधि कुम्भकर्णन पेष्टमारम्भि च क्षितौ ॥ ५८

अन्वयः । कपयः अभैषुः, मरुत्मुतः कम्भकणम् अन्वारत्, सः मयीवः शनैः अवीधि,
 आश्वमस्य कर्णनामिकम् अलुङ्क्रीत्, न च अवासीत्, प्रनष्टम् अथतिष्ठ च कुम्भकणैः
 अवीधि, चित्ती पेट्टं च आरांम् ॥ ५७—५८

मङ्गिनाथः । अभैषुरिति । कपयोऽभैषुः सुग्रीवग्रहणाच्चविभ्यः ।
मरुत्सुतां हनूमांस्तं कुम्भकर्णमन्वारदन्वगमत् । ऋगतौ । 'सार्त्त'
शास्वर्त्तिभ्यश्च' इत्यङ् । "ऋदृशोऽङि गुणः" । अङागमः । स
सुग्रीवः शनैः क्रमात् अबोधि अबुद्ध लब्धसंज्ञोऽभूदित्यर्थः । बध्
अवगमने । कर्त्तरि लुङि तङि "दोषजन—" इत्यादिना च्छिणा-
देशः । अथ राक्षसस्येत्तरश्चोक्तादाकष्टव्यम् । राक्षसस्य
कर्णनासिकम् । प्राण्यङ्गत्वात् इन्द्रैकवक्त्रावः । अलुब्धोदपनोतवान्
छिन्नवानित्यर्थः । लुब्ध अपनयने ॥ ५७

मङ्गिनाथः । राक्षसस्येति । नात्रासीद्वाभैषीत् प्रनष्टमपसर्तुम् । नशेत्सुमुन् । “मसजिनशोर्भलि” इति नुम् । अयतिष्ट । यती प्रयत्ने । प्रवृत्त इत्यर्थः । अथ कुम्भकर्णेनाक्रोधि कृष्टम् । भावे लुङ् । स सुघोवः क्षिती पेष्टुं भूमौ निहत्य चूर्णयितुमारम्भि आरब्ध । रम्भिः कर्मणि लुङ् । “रभैरशब्लिटोः” इति नुमागमः ॥ ५८

भरतः । अभैरुरित्यादि । अस्मिन् गृहीते कपयो भीताः । व्रजवदति त्रिः । मक्षस्तो हनुमान् कुम्भकर्णम् अनुजगाम । अष्ट प्रापणे च, चकाराङ्गत्वा, वक्ष्यस्यादिभा पक्षे ङ, द्वितीये । सुघोवः शनैः मनाक् प्रवृद्धः । बुध्योङ् वेदने । पदसन्निधित्यादिना पक्षिक इण् । स प्रवृद्धः सन् तस्य कर्णं नासिकाञ्च चिच्छेद राक्षसस्येति भक्ष्यमाणान्वयः । लुञ्च अपनयने ॥ ५७

भरतः । राक्षसस्येत्यादि । सुघोवो न च तस्मात् वक्षः, चस भी भये । हसादिः सेम् ईति त्रिः । पलायितुं यतने अ, यतीङ् यत्ने, नशेर्नुण् रघोसुवामिति नृण् । अशान्तत्वात् णः । आत्मावस्थां दृष्ट्वा कुम्भकर्णेन अक्रोधि । भवे इण् । क्षिती पेष्टुः सुघोवं चूर्णयितुम् आरब्धं, रभौङ् राभस्य, पूर्ववृत्तुण् ॥ ५८

अशूराय । तथैव वानरगण उग्र आहेन । हनुमान् कुक्षकर्णैर अङ्गुलिं शक्तिं शहेन । शूश्रूव क्रमणः ङेत्तल्ललाट करिण ७ निर्भङ्गं कुक्षकर्णैर कर्णं ७ नासिकां क्षिप्रं करिणं पलाहेत् ङेत्तल्ललाटं करिण । कुक्षकर्णं कृत्वा शहेन एव शूश्रूवत्कृत्वा ललाटे पातितं करिणः शक्तिं करिणं नासिकां ॥ ५९-६०

सुघोवोऽस्याभ्रशङ्खस्तात् समगाहिष्ट चाम्बरम् ।

तूर्णमन्वसृपद्राममाननन्दञ्च वानरान् ॥ ५९

अन्वयः । सुघोवः अस्या हस्तात् अभ्रशङ्खं, चम्बरं च समगाहिष्ट, तूर्णम् रामं अन्वसृपत्, वानरान् च आननन्दम् ॥ ५९

मङ्गिनाथः । सुघोव इति । सुघोवोऽस्य रक्षसो हस्तादभ्रशङ्खं शङ्खः । भ्रशु भ्रशु अधःपतने । पुषादित्वादङ् । अम्बरमवगाहिष्ट आक्रान्तश्च । गाह्य विलोडने । तूर्णं राममन्वसृपदनुसृतः । सृपल्ल मती । हृदित्वादङ् । वानरानाननन्ददानन्दश्च । नहि समृद्धौ । यौ चङ् । हृदित्वाङ् ॥ ५९

भरतः । सुघोव इत्यादि । अथ कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुघोवो यष्टः । लक्षणशङ्खश्चकारादर्थः पाते पुषादिः, हसुङ्खोयोऽशौ । अम्बरम् आकाशम्, आक्रान्तवान् । उगाह्य

प्रतिष्ठापयन्तीः । अग्राहिष्टेति पाठे उगाह विबोद्धे, उदित्वाहेन् । 'ततः श्रीमं' रामम् अनुजगाम । लु सपी गत्वा ; लुदित्वात् ऊः । वानरांश्च नन्दयामास । टुमदि संकधि, आत्मादङ् ॥ ५८

अनूवाप । सुग्रीव कूष्ठकर्णेर हस्त हरेत्त ज्ञान 'पाहेन, मे शूत्रे उत्थान पूर्वक उत्कर्णां ब्रामेर मग्नौपवर्द्धी हरेत् । वानरानिगके आनन्दिता करिण । ५९

अतत्वरच्च तान् योद्धुमच[चि]चेष्टच्च राघवौ ।

कुम्भकर्णो न्यवर्त्तिष्ट रणेऽयुत्सत वानराः ॥ ६०

अन्वयः । सः तान् वानरान् योद्धुम् अतत्वरत्, राघवौ च अचचेष्टत्, कुम्भकर्णः न्यवर्त्तिष्ट, वानराः रणे अयुत्सत ॥ ६०

मल्लिनाथः । अतत्वरदिति । स सुग्रीवस्तान् वानरान् योद्धुमत्वरत् त्वरयति स्म । जित्वरा सम्भवे । शौ चङ् । "अत्तमृदुत्वर—" इत्यभ्यासस्याकारः । राघवौ च अचचेष्टत् चेष्टयति स्म । योद्धुं प्रावर्त्तयदित्यर्थः । चेष्ट चेष्टायाम् । शौ चङ् । "विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः" इत्यत्वमभ्यासस्य । कुम्भकर्णोऽपि न्यवर्त्तिष्ट मरणनिश्चयादिति भावः । सेटः सिचोऽकित्वाङ्गुणः । वानरा रणेऽयुत्सत अयुध्यन्त । युध सम्प्रहारे । लुङि तङि सिच् । भस्मादादेशः ॥ ६०

भरतः । अतत्वरदित्यादि । सुग्रीवः तान् वानरान् योद्धुं त्वरयति स्म । जित्वरं मङ्गलं स्यादित्यादिना खेरङ् । स राघवौ च योद्धुं चेष्टयामास । चेष्टक्रीडे, आत्मादङ्, पूर्ववत् पचिः खेरङ् । कुम्भकर्णो युधे निष्ठः वृत्तङ् लु वर्त्तने, मे जाभावात् सि । वानरा युध्यन्ते स्म । युध्यौङ युधे । इगुर्ध्वदीति सेः कित्वाङ्गुणः ॥ ६०

अनूवाप । सुग्रीव वानरानिगके युद्धं करिष्येति उद्वाहितं करिष्या ब्रामेणमग्नके युद्धे अवहितं करिष्ये । कूष्ठकर्ण उग्रे, निवृत्त हरेत्, वानरगण युद्धे अवृत्त हरेत् । ६०

अविवेष्टन्नृपादेशादारुचंश्चाशु राक्षसम् ।

तानधावीत्समारूढांस्तेऽप्यसंसिषताकुलाः ॥ ६१

अन्वयः । (वानराः) नृपादेशात् आशु राक्षसम् अविवेष्टन्, आशुचन् च (कुम्भकर्णः) समारूढान् तान् अधावीत्, ते अपि आकुलाः असंसिषता ॥ ६१

मञ्जिनाथः । अविवेष्टमिति । वानरा नृपादेशाद्रामाज्ञया
आशु राक्षसमविवेष्टन् अविवेष्टन्तेत्यर्थः । वेष्टतेर्णौ चङ् । “विभाषा
अविवेष्टिच्योः” इत्यल्पाभावपक्षेऽभ्यासस्य ऋस् इकारः । अथ
णिजर्थस्यानन्वयादविवेष्टेति द्रष्टव्यम् । आरुतन्नारुदाश्च । रुष्टे-
र्लुङि “शल इगुपधादनिटः क्” । समारुढांस्तान् वानरानधा-
वौत् । धूज् कम्पने । सिचि वृद्धिः । “स्वरतिसूति—” इत्या-
दिना विकल्पात् “इट ईटि” इति सलोपः । तेऽप्यकुना विह्वलाः
सन्तोऽसंमिषत सस्ताः ॥ ६१

भरतः । अविवेष्टन्नित्यादि । वानराः राक्षसं वेष्टयामासुः, राम इत्यध्याहृत्य वानराणां
चेष्टग्रामास इत्यर्थो वा । चूर्ध्वोर्ध्वव्यस्य योगविभागात् क्वचिन्नादिरन्यथादपि जिरित्यन्ते,
अदृष्ट इत्यस्यापठतिपक्षे रूपम् । अविवेष्टमिति पाठे—वेष्टङ् वट वेष्टे । राक्षसं वेष्टित-
वन्तः । पूर्ववत् खेरङ् वा । नृपादेशात् रामाज्ञया वानराः शीघ्रं राक्षसम् आरुढाः ।
क्लिप्तं रुष्टौ जन्त्यां हसशोऽनिमिजुङ् इति सक् । कुम्भकर्णः समारुढान् धृतवान् । धूज-
न् कम्पे । दू-स्तोः सेरिम् पे इति इम्, अजन्ताव्रजवदिति त्रिः । ते कपयो व्याकुलाः
सस्ताः । लुञ्जन्मुङ् भंशे मे भिः ॥ ६१

अज्ञानम् । वानरगणं राक्षसं आच्छाद्य तथैव कूटकर्णके वेष्टेन करिण
एतत् तांश्वरं भद्रौरेव उभयं आलोचनं करिण । ते गात्राकृष्ट वानरनिगदे
कौपाठेते नागिन । तांश्वरा उ तथैव उभययाकृष्टिरेते तांश्वरं गात्रं इहेते
पठितं हरेते नागिन । ७१

अग्रसिष्ट न्य[व्य]धाविष्ट समाश्लिष्य च निर्दयम् ।

ते चाप्यघोरिषुर्घोरं रक्तं चावमिषुर्मखैः ॥ ६२

अन्वयः । (कांशिन्) अग्रसिष्ट, न्यधाविष्ट, निर्दयं समाश्लिष्य च, ते (वानराः) च
अपि घोरम् अघोरिषु, मुखैः रक्तम् च अवमिषुः ॥ ६२

मञ्जिनाथः । अग्रसिष्टेति । कांशिदग्रसिष्ट अग्रमत् । ग्रसु
अदने । न्यधाविष्ट कांशिदस्तादेवाधो निपात्य धीतवान् । धावु
गतिशुद्धयोः । कांशिनिर्दयं समाश्लिष्यत्, यथा स्त्रियेरन् तथालिङ्ग-
दित्यर्थः । “श्लिष आलिङ्गने” इति कसादेशः । ते तथा पीडिता
वानरा महाघोरं भयङ्करमघोरिषुषुक्रुशुः । घुर भीमार्थशब्दयोः ।
मुखे रक्तमवमिषुरवमन् । टुवम उन्निरणे ॥ ६२

भरतः । अथसिष्टेत्यादि । कुम्भकर्णः काचित् वसने अ । यमुङ् भवे काचित्
भावति । अ । धावुञ् नवे वणि । व्यवाधितेति पाठे काचित् प्रवाधने अ । बाधुङ्
विहंतौ काचित् निर्दयं समाश्लिषन् आलिङ्ग्य हतवान् इत्यर्थः, शिषी यद्यत्रि शेषे । ह्यस्य
निमि कुङ् इति आलिङ्गने ऊपवादः सकृ । ते वानराः तेन हताः सन्तः घोरं शब्दं चक्रुः ।
परं श्रुत्वा भीमाद्यः । रक्तं मुखैः अवमिषुः । तु वम उद्गिरिं मान्त्वान्न त्रिः ॥ ६२

अश्रुवान् । कुम्भकर्ण कठकशुनि वानर उक्त्वा उ कठकशुनिन गच्छात् शरान्
कत्रिण कठकशुनिके निर्दिश आनिश्रान आहूत कत्रिण । ताश्रां उ तथन
विकटे व्रज कत्रिणा व्रजुवसन कत्रिण नाशिज । ७२

स चापि रुधिरैर्मत्तः स्वेषामप्यदयिष्ट न ।

अग्रहीच्चायुरन्येषामरुधच्च[इ च] पराक्रमम् ॥ ६३

अन्वयः । स च अपि रुधिरैः मत्तः (सन्) स्वेषाम् अपि न अदयिष्टः अन्येषाम् च
आयुः अग्रहीत्, पराक्रमं च अरुधत् ॥ ६२

मल्लिनाथः । स इति । स कुम्भकर्णो रुधिरैर्मत्तः सन् स्वेषां
स्वकौयानामपि नादयिष्ट न दयते स्म । किमुत परेषामित्यर्थः ।
“अधीगय्यदयेषाम्” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । दयतेर्लुङि तडि
सिचौट् । अन्येषामायुर्जीवितमग्रहीत् । ग्रसेः “ह्यन्त—” इति
उद्धिप्रतिषेधः । केषाञ्चित्पराक्रममरुधद्रुवान् । रुधिर आवरणे ।
“इरितो वा” इति विकल्पादङ् ॥ ६३

भरतः । स चेत्यादि । सोऽपि कुम्भकर्णः शीणितैर्मत्तः सन् स्वेषां राक्षसानामपि न
दयां चक्रे । किं पुनः परेषां ? कर्मणि सम्बन्धविवक्षया वा षष्ठी । अिदयङ् शङ्खे गतौ
अधे दानेऽवने । अन्येषां वानराणाम् आयुः ग्रहीतवान् । ह्यन्तस्वान्न त्रिः । अदीहीवायु-
रिति पाठे तादृशं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा अन्येषाम् आयुः स्वयमेव अदीहीव । दुह लजौ दुहिः
द्ववत्तद्वोद्वे इति दवदित्युक्तेः दभावे ममिति मं, वेणजदुह इति इण् । अन्येषां पराक्रमं च
अरुवान् । रुधिरौ जिज आहतौ, भस्मस्मात् भसीति सिचौ लोपः ॥ ६३

अश्रुवान् । कुम्भकर्ण व्रजुपादेन मत्त इत्येता आक्षौत्र राक्रमनिगतेऽपि मत्त
कद्रिज ना । अग्र वानरैश्च लौढन नष्टे कत्रिणा अग्र वानरगणैश्च पराक्रम-
ब्रौम वत्रिज । ७३

संवत्सानामपाहारि सत्त्वं च वनवासिनाम् ।

अस्मैदि लक्ष्मणेनास्य किरीटं कवचं तथा ॥ ६४

अन्वयः । सनत्सुताणां वनवासिनां सत्वं च चापाहारि, लक्षणेन यस्य किरीटं तथा कवचम् अश्चेदि ॥ ६४

मञ्जिनाथः । समिति । सन्तस्तानां वनवासिनां वानराणां सत्वं बलं चापाहारि, अपहृतं रक्षसेति शेषः । हरतेः कर्मणि लुङि सिच् । अथ लक्षणेनास्य रक्षसः किरीटं तथा कवचं च अश्चेदि छिन्नम् । छिदेः पूर्ववक्षकारः ॥ ६४

भरतः । सनत्सुतानामित्यादि । सनत्सुताणां वानराणां सत्वं बलं तेन अपहृतम् । हृज कर्मणीष् । लक्षणेन यस्य किरीटं मुकुटं कवचञ्च छिन्नम् ॥ ६४

अशूबाद । से उद्योद्विधं वनवासि वानरानिग्नं वन अपहरणं करिणेन लक्षणं तांशं मुकुटं च कवचं छेदनं करिणेन । ७४

अमेदि च शरैर्देहः प्राशंसीत् निशाचरः ।

अस्पृष्टिष्ट च रामेण तेनास्याक्षिप्ततेषवः ॥ ६५

अन्वयः । शरैः देहः च अमेदि, तं निशाचरः प्राशंसीत्, रामेण च अस्पृष्टिष्ट, तेन यस्य इषवः अक्षिप्तत ॥ ६५

मञ्जिनाथः । अमेदोति । शरैर्देहस्यामेदि भिन्नः । पूर्ववक्षकारः । तं विक्रान्तं लक्षणं निशाचरः कुम्भकर्णः प्राशंसीत् तुष्टाव । रामेणास्पृष्टिष्ट च बालत्वालक्षणमगणयित्वेति भावः । तेन रामेणास्य रक्षस इषवोऽक्षिप्तत क्षिप्ताः । क्षिपेः कर्मणि लुङि सिच् । सिचः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ ६५

भरतः । अमेदीत्यादि । लक्षणेन यस्य देहः शरैः भिन्नः । ततो निशाचरः कुम्भकर्णः तं लक्षणं प्रशंस । शंस हिंसास्तुत्योः । रामेण सह योद्धुं अर्हते 'स्य' । स्पृष्टिष्ट संक्षेपः । तेन रामेण यस्य रक्षसस्य कृते इषवः क्षिप्ताः । क्षिप्यौ तुदि, कर्मणि टी ॥ ६५

अशूबाद । एवम् वागं वाग्रा तांशं शरीरं छेदनं करिण, कुम्भकर्णं तांशं प्रशंस । एवम् रामेण सह युद्धं करिष्ये वनिना स्पर्क्षा करिष्ये नागिनि तनि उद्धार उद्धार वागक्षेप करिणेन । ७५

यैरघानि खरी काली मारौचो दूषणस्तथा ।

अवामंस्त स तान् दर्पात् प्रोदयंसीच्च सुदगरम् ॥ ६६

अन्वयः । यैः (द्युभिः) खरोऽघानि, तथा वाली मारीचः दूषणः ३ (च घघानि) सान् सः (कुम्भकर्णः) दर्पात् अवामस्त, मुद्गरं च प्रोदयंसीत् ॥ ६६

मन्त्रिनाथः । यैरिति । यैरद्युभिः खरोऽघानि तथा वाली मारीचो दूषणश्चाघानि । हन्तेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । “हो हन्तेः—” इति कुलम् । तानिषृन् स राक्षसो दर्पादवामंस्त अवामेने । मन ज्ञाने । कर्तरि लुङि सिच् । तस्याकिस्वानानु-
भासिकलोपः । मुद्गरं च प्रोदयंसीत् उद्यतवान् । “यमरम—” इति सगिटौ । अत्र परस्मैपदं चिन्त्यम् । “समुदाङ्भ्यो यमो-
ऽधन्ये” इत्यात्मनेपदविधानात् ॥ ६६

भरतः । यैरित्यादि । यैः शरैः खरादिः हतः सः कुम्भकर्णः तान् चिन्तान् अवमन्यमे-
व । दर्पात् अङ्गद्वारात् । मन्त्रि-ङ् च बोधि । मुद्गरम् उद्यतवान् । यमौ उ-
चिरितौ यम-रमेतौमसौ ॥ ६६

अश्वान । एष मकल बाटण अत्र, दूषण, वाली एवःमात्रोऽनित्तु हरेश्चाहिल
कुम्भकर्ण दर्पे अंश अंशे करिण ना, मृगक भूतान् उद्यत करिण । ७७

वायव्यास्त्रेण तं पाणिं रामोऽच्छैत्सीत् सहायुधम् ।
अदीपि तरुहस्तोऽसावधावौच्छारिसंमुखम् ॥ ६७

अन्वयः । रामः सहायुधं तं पाणिं वायव्यास्त्रेण अच्छैत्सीत्, असौ तरुहस्तः अदीपि,
सिपुसंमुखं च अधावीत् ॥ ६७

मन्त्रिनाथः । वायव्येति । रामः सहायुधं समुद्गरं तमुद्यतपाणिं
वायव्यास्त्रेणच्छैत्सीत् चिच्छेद । छिदर्र् धौञ् छेदे, अनिमृत्वाङि । “हरितो वा”
इत्यङ्भावपक्षे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । तरुहस्तस्तरुयुक्त-
हस्तो राक्षसोऽदीपि दिदीपे । कर्तरि लुङि तङि “दीपजन—”
इत्यादिना च्लेष्टिणादेशः । अरैः संमुखमभिसंमुखमधावीदभिक्षु-
तश्च । धाव गतिशुद्ध्योः । “इट ईटि” इति सलोपः ॥ ६७

भरतः । वायव्यास्त्रेणेत्यादि । येन पाणिना मुद्गरम् उदयंसीत्, तं पाणिम् आयु-
धेन मुद्गरेण सहितं वायव्यास्त्रेण रामः छिन्नवान् । छिदर्र् धौञ् छेदे, अनिमृत्वाङि ।
वायुः दिवता यस्य इति विकारसङ्ख्यादिना ण्यः, न्वोर्लोपी तौतेऽच्चे इति ओकारः, औदीतौ-
ऽच्चेदिति अज्वाभावः, यस्माद्यवायाव इति अच् । असौ छिन्नहस्तो राक्षसः तरुहस्तः सन्
क्षिप्यते च । पदसन्तोष्ये च इत्यादिना कर्भरि इव । तरुः इत्ये यस् तरुयुक्तो हस्तो यस्य

इति वा समासः। अरिभ्यश्च रामाभिमुखम् अधावीश वेगेन गतः । धातुजने
मज्जि ॥ ६७

अश्रुवाद् । रामोऽपि भूतगत्र मइ जेइ इच्छथानि वाधवाट्ठे छिन्न करिणेन ।
से एकटी वृक्ष इच्छे नइइ अकून्नचित्ते रामेन दिक्क धावित इहेन । ७१

समृच्चमच्छिदत्तस्य महा[शक्रा]स्त्रेण करं नृपः ।

जङ्घे चाशीशतङ्गागौरप्रासौदिषुभिर्मुखम् ॥ ६८

अन्वयः । नृपः (रामः) तस्य समृच्चं करं महास्त्रेण अच्छिदत्, बाणैः जङ्घे च अशी-
शतन् इषुभिः मुखम् अप्राप्नोत् ॥ ६८

मल्लिनाथः । समृच्चमिति । नृपो रामस्तस्य रक्षसः समृच्चं
करं महास्त्रेण महेषुणोच्छिदच्छिदेद । “इरितो वा” इति विकल्पा-
दङ् । बाणैर्जङ्घे चाशीशतत् शातितवान् चिच्छेदेत्यर्थः । शदल्ल
शातने । णो चङ् । “शदेरगतौ तः” इति णौ टकारस्य तकारः ।
मन्वत्कार्यम् । इषुभिर्मुखं वक्रकुहरमप्राप्नोत् पूरयामास । प्रा-
पूरणे । सगिटी ॥ ६८

भरतः । समृच्चमित्यादि । नृपो रामः तस्य कुम्भकर्णस्य व्रतमहितं हस्तानरं शक्रा-
स्त्रेण छिन्नवान् । इरित्वात् पठे ङः । बाणैः प्रीञ्जककर्तृभिः तस्य जङ्घे च अलीखन्
क्षुदितवान् । लूज गि च्छिदि, जिः प्रेरणे, अङ्, धित्, त्रिः, जङ्गुजः स्तः, स्तेः सन्वत्,
जयलोप ल्योर्थे इति स्त्रेकारस्य इकारः, तस्य चौहमादिर्घयेति दीर्घत्वम् । अशीशतदिति
पाठे शदोऽगतौ तङ् । गत्वसमर्थं च जङ्घे कृतवान् इत्यर्थः । अस्य मुखं शरैः पूरित-
वान् । प्रा पूर्तो । यमरमेतिममनौ ॥ ६८

अश्रुवाद् । रामोऽपि भूतगत्र मइ जेइ इच्छथानि एवम् अश्रनिकट्टे
जङ्घाद्वय छेदन करिन्ना भूधविवर परिपूर्ण करिणेन । ७८

ऐन्द्रेण हृदयेऽव्यात्सीत् सोऽध्यवात्सीच्च गां इतः ।

अपिचातां सहस्रे द्वे तद्देहेन वनौकसाम् ॥ ६९

अन्वयः । (रामः) ऐन्द्रेण हृदये अव्यात्सीत्, सः च इतः (सन्) नाम् अध्यवात्
सीत् तद्देहेन वनौकसां द्वे सहस्रे अपिचाताम् ॥ ६९

मल्लिनाथः । ऐन्द्रेणेति । ऐन्द्रेण ऐन्द्राक्षेण हृदयेऽव्यात्सीत्
इति । अपिचाताम् । इति ।

राक्षसो हतः सन् गां भूमिमध्यवात्सीत् अध्वुवास । भुवि पतित
इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ् वसः” इति कर्मत्वम् । वस निवासि ।
लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “सः स्यार्धधातुके” इति
तत्त्वम् । तस्य पतता देहेन वनौकसां कपोनां द्वे सहस्रे अपिघ्नातां
पिष्टे । पिष्टल्ल संचूर्णने । कर्मणि लुङ्घातां सिचि कत्वधत्वे ।
सिचः कित्त्वान्न गुणः ॥ ६८

भरतः । ऐन्द्रेयश्चादि । इन्द्रदेवतेन अस्त्रेण हृदये नं विद्धवान् । व्यधौ ताड्ये
अभिसृत्वात् त्रिः, अस्यासीदिति पाठे — व्यजे इतौ । निरुद्धवान् इत्यर्थः । स कुम्भकर्णो
हतः सन् गां भूमिम् अध्वुषितवान् । वसै चो निवासे, अभिसृत्वात् त्रिः । सत्पथे इति
सत्यं तः । पततः तस्य देहेन वानराणां द्वे सहस्रे अपिघ्नाता चूर्णिते । धौपिष्टल्ल चूर्णने
कर्मणि द्विवचन, ह्यगसोऽनिमि लुङ् इति सक्, पठोः क, सप्तोद्धोपः, तेन याथातोऽत इत्य-
स्याविषयः ॥ ६८

अश्ववान् । इति ज्ञेयान् दारा ताशत्र क्षय विक् कत्रिगेन, मे ३ निहत्
अवज्ञात्र भराभाधो ह्येन । अतन मगये ताशत्र मेहे वनवासी द्विगुल्य कपि
पिष्टे ह्येना गेन । ७०

अस्ताविषुः सुरा रामं दिशः प्रापन्निशाचराः ।

भूरकम्पिष्ट साद्रीन्द्रा व्यचालीदभ्रसां पतिः ॥ ७०

अन्वयः । सुराः रामम् अस्ताविषुः, निशाचरा दिशः प्रापन्, साद्रीन्द्रा भूः अकम्पिष्ट,
अभ्रसां पतिः व्यचालीत् ॥ ७०

मङ्गिनाथः । अस्ताविषुरिति । सुरा देवा राममस्ताविषुस्तु
ष्टुतः । ष्टुञ् स्तुतौ । लुङि सिचि “स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु”
इति इट् । “इट ईटि” इति सलोपः । निशाचरा दिशः प्रापन्
प्राप्ताः । लृदिच्चादङ् । साद्रीन्द्रा सकुलशैला भूरकम्पिष्ट ।
अभ्रसां पतिरब्धिव्यचालीत् विचचाल क्षुभित इत्यर्थः । “अतो
क्षान्तस्य” इति वृद्धिः ॥ ७०

भरतः । अस्ताविषुरित्यादि तस्मिन् इति सुरा रामं स्तुवन्ति अ । सु-स्तु-धीः सेरिम्
ये अकम्पितात् त्रिः । राचसा भयात् दिशः प्रापुः । आशुचौकि व्यापने । लुदिक्ता
प्राप्ताः । साद्रीन्द्रैः कुलपर्वतैः सहिता भूमिः अम्पिता । कपि चालीः अभ्रसां पतिः
क्षान्तः विचचालिः सङ्गोऽप्ययम् । अतोऽक्षान्तस्य इति ॥ ७०

अश्वत्थ । कूडकर्ण इत इरेण देवगण रामेन खव करिनेन । रामसेन
ता रदिने पलायन करिण । अष्टकुलात्त मह शूणवौ कौपिशा उठिण एवः
पञ्च कूडित इहेन । १०

हृतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्रवन् ।

अरोदौद्रावणोशोचोन्मोहं चाशिश्रियत् परम् ॥ ७१

अन्वयः । रक्षांसि राजानं (रावणं) हन कुम्भकर्णम् अशिश्रवन्, रावणः अरोदीत्,
प्रतीचीत्, परं मोहं च अशिश्रियत् ॥ ७१

मल्लिनाथः । हृतमिति । रक्षांसि हतशेषा राक्षसा राजानं
रावणं हृतं कुम्भकर्णमशिश्रवन् अश्रवयन् । शृणोतेर्बुद्धयर्थत्वात्
“गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । “सौ चङ्ग्रप-
धाया क्लृप्तः” सन्वत्कार्यं च । “स्रवति शृणोति—” इत्यादिना
अभ्यासस्य विकल्पादित्वम् । रावणोऽरोदौद्रशूणि मुमोच । रुदिर्
अश्रुविमोचने । “इरितो वा” इत्यङ्भावपक्षे निचोष्ट । “इट
इटि” इति सलोपः । “नेटि” इति वृत्तिप्रतिषेधाल्लघुपधगुणः ।
अशोचीत् शोचति स्म । श्रुव शोके । सर्वं पूर्ववत् । परं मोहं
मूर्च्छां चाशिश्रियत् श्रितः । श्रयतेः “गिाश्र—” इति चङ् ।
इयडादेशः ॥ ७१

भरतः । हृतमित्यादि । हृतं कुम्भकर्णं राक्षसा राजानं श्रवितवन्तः । शुनगतौ
श्रुतौ आगत्वा दृष्टं हितं त्रिः आङ्गुलः स्त्रः स्त्रेः सन्वत्, श्रुश्रु सुट् इति खेरकारस्य पाचित्क
इकारः, घोऽवौञ्चेरिति प्रयोज्यस्व राज्ञः कर्मत्वम् । श्रुत्वा च रावणोऽरोदीत् । लघिररुद
रीदे । अशोचीत् शोचति स्म । श्रुव शोके । परम् उत्कृष्टं मोहम् आश्रितः । श्रिज
सेवने । जिशीत्यङ्, शुद्धोरितीयः ॥ ७१

अश्वत्थ । रामसेना कूडकर्णेन गूडा मशवाप त्रावणके कुनाहेन, ताशते
त्रावण त्रावण उ शोक करिते करिते विषम मूर्च्छास्थांशु इहेन । १०

अपप्रयद्गुणान् भ्रातुरच[चि]कीर्त्तत विक्रमम् ।

क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन येऽदर्शिषत शत्रवः ॥ ७२

कथं न्वज्जीविवृत्तेऽल्पाः [च] स चामृत महाबलः ।

प्राकृत्यसिपताम्रास्य कसामा रावणं हतः ॥ ७३

अन्वयः । (रावणः) भ्रातुः गुणान् अपप्रथयत्, विक्रमम् अपचकीर्तयत् । क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन ये शत्रवः अदर्शयन्त, ते भस्माः कथम् अजीविषुः ? स च महाबलः अस्मत् ? ततः (शोकानन्तरं) कुमाराः रावणम् आश्वस्य प्राययुस्मिपत ॥ ७२—७३

मल्लिनाथः । अपप्रथयदिति । भ्रातुर्गुणानपप्रथयत् प्रथयति स्म । वर्णितवानित्यर्थः । प्रथ प्रख्याने । घटादिः । तस्मात्सौ चङ्कि “अत्स्मृदृत्वर—” इत्यभ्यासस्यात्वम् । विक्रमं चाचकीर्तयत् कीर्तितवान् । कृत संशब्दने । चौरादिकः । णौ चङ्कि “उच्यत्” इति ऋकाराभावपक्षे “उपधायाश्च” इति ऋकारस्येत्वे “वोरुपधायाः—” इति दीर्घे “उरत्” इत्यभ्यासऋकारस्यात्वम् । क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन ये शत्रवोऽदर्शयन्त दृष्टाः । दृष्टेः कर्मणि लुङ् सिचि “स्वसिच्सौयुट्—” इत्यादिना चिखदिति गुणः ॥ ७२

मल्लिनाथः । कथमिति । अत्यास्ते तद्दृष्टाः शत्रवः कथमजीविषुर्जीवितवन्तः कथं नुं महाबलः कुम्भकर्णोऽस्मत् । “स्त्रियते लुङ्निङोश्च” इति तङ् । “ह्रस्वादङ्गात्” इति मलोपः । सिचः कित्च्चास्त्र गुणः । ततः शोकानन्तरं कुमारा रावणात्मजा रावणमाश्वस्य प्राययुस्मिपत प्रकर्षेण योद्धुमैच्छन् । युद्धोत्साहप्रकाशनेन रावणमुत्साहयामासुरित्यर्थः । युधेः सन्नन्ताङ्गङि “पूर्ववत् सनः” इति तङि सिचीट् । भस्म चादादेशः ॥ ७३

भरतः । अपप्रथयदित्यादि । रावणो भ्रातुः कुम्भकर्णस्य गुणान् प्रथयति स्म । प्रथक-च ख्याति, ज्ञानादङ्, स्मृदृत्वरप्रथेति खेरङ् इहाधकः । तस्य विक्रमं कीर्तयति स्म । कृतक संशब्दे ज्ञानादङ् । विक्रमकीर्तनमेवाह, —कुम्भकर्णेन क्रुद्धेन सता ये शत्रवो दृष्टाः ते च कथं अजीविषुः जीवन्ति स्म इत्युत्तरस्त्रीकैरान्वयः । दृष्टेः कर्मणि बहुवचने, हनयद्दृष्टश्च इति पक्षे मिष् ॥ ७२

भरतः । कथमित्यादि । शब्दः प्रथे । स च महाबली स्मत् । सृजङ् स्तौ । सृङ्गीष्टम् इगुङ्मदीति से कित्च्चास्त्राभावः । भस्मादिति सेलोपः । ततोऽनन्तरं कुमाराः रावणपुत्रा देवान्कादयो रावणम् आश्वस्य अपनीतशीकं कृत्वा योद्धुमिष्टवन्तः युध्योङ् युधे । सन्निष्ठायां णीनिमि सनि ॥ ७३

अनुवाद । कुरुकर्ण कुरु इहेरा ये मकल तुच्छ शत्रुन प्रति एकवारं नृष्टिपात करे ताहारा किरणे जीवित धाके ? किरणेइ वा मेइ महाबल आगताग करे ? रावण अइ शत्रारे लाठार उग्रविस्तर उ विकर कीर्तः करिडे नागिन । उग्रनर देवाक अहंति रावणपुत्रगण रावणके आश्व

देवान्तकोऽतिक्वायश्च विशिराश्च नरान्तकः ।

त्वे चांहिषत संग्रामं बलिनो रावणात्मजाः ॥ ७४

अन्वयः । देवान्तकः अतिक्वायः च विशिराः नरान्तकः च बलिनः ते च रावणात्मजाः संग्रामम् आंहिषत ॥ ७४

मल्लिनाथः । देवेति । देवान्तकादयो बलिनस्ते रावणात्मजा रावणाज्ञया संग्राममांहिषत अगमंश्च । अहि गतौ । इदित्वा-
वृम् । सिचीट् । आङ्घ्रिः ॥ ७४

भरतः । देवान्तक इत्यादि । के ते कुमागः ? इत्यत्र उक्तं देवान्तक इत्यादि । ते च बलिनो रावणपुत्राः सङ्ग्रामम् आंहिषत गताः । अहिङ् गता ॥ ७४

अश्वमेध । देवान्तक अतिक्वाय, विशिरा ७ नरान्तक नामक मेहे महादल द्वावगुणतन्मग्नग शूद्रा राजा करिण । १४

युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षार्थमाञ्जिहत् ।

सुतानां निरगातां तौ राक्षसौ रणपण्डितौ ॥ ७५

अन्वयः । राजा (रावणः) सुतानां रक्षार्थं युद्धोन्मत्तं च मत्तं च आञ्जिहत्, रक्ष-
पण्डितौ तौ राक्षसौ निरगताम् ॥ ७५

मल्लिनाथः । युद्धेति । राजा रावणः सुतानां रक्षार्थं युद्धो-
न्मत्तं च मत्तं च आञ्जिहत् अजीगमत् प्रस्थापयामासेत्यर्थः ।
अहि गतौ । तौ चण्डि द्वितीयैकाचो हिशब्दस्य द्विवचनम् ।
सुवम् । आङ्घ्रिः । रणपण्डितौ तौ राक्षसौ मत्तोन्मत्तौ
निरगातां निर्गता । “इणो गा लुङ्” इति गादेशे तसस्तामा-
देशः ॥ ७५

भरतः । युद्धेत्यादि । राजा रावणः सुतानां तेषां रक्षार्थं युद्धोन्मत्तं मत्तञ्च राक्षस-
द्वयम् आञ्जिहत् प्रस्थापितवान् । अहिङ् गतौ, आन्तादङ् । तौ रणपण्डितौ राक्षसौ पुरात-
नगता । हन गतौ । त्वां भूस्थापिष्येति सेर्लुक् ॥ ७५

अश्वमेध । राक्षसराज शूद्रगणेश ब्रह्मणार्थं शूद्राशूद्र ७ मल्लिनाथक इष्टेष्टी
शोकम पाठाहेन । रणनिपुण मेहे ब्राह्मणश्च नगर इष्टेष्टे निर्गत हरेण । १५

तैरजेषत सैन्यानि द्विषोऽकारिषताकुलाः ।

पर्वतानिव ते भूमावचैषुर्वानरोत्तमान् ॥ ७६

અન્યઃ । તેઃ (કુમારેઃ) સૈન્યાનિ અજેષત, વિષઃ આકુલાઃ અકારિષત, તે વાનરોત્ત-
માન્ પર્વતાન્ શ્વ ભૂમી અવચૈષુઃ ॥ ૭૬

મલ્લિનાથઃ । તૈરિતિ । તેઃ કુમારેઃ સૈન્યાનિ કપિબલ્લાનિ અજે-
ષત જિતાનિ । ળેઃ કર્ણણિ લુહિઃ । ચિન્વદિહભાવપદ્ધે સિચિ
ગુણઃ । દિષઃ શ્વઃ આકુલા વ્યગ્રા અકારિષત ક્ષતાઃ । કરોતેઃ
કર્મણિ લુહિઃ ચિન્વદિટિ દ્વિઃ । તે રાક્ષસા વાનરોત્તમાન્ પર્વતા-
નિવાચૈષુઃ । ચિચૌષન્તો રાશૌચક્રુરિત્યર્થઃ । ચિનોતેઃ કર્ત્તરિ લુહિઃ
સિચિ દ્વિઃ ॥ ૭૬

મરતઃ । તૈરિત્યાદિ । તેઃ દેવાન્તકાદિભિઃ સૈન્યાનિ જિતાનિ । જિ જયે ચ કર્મણિ
વહુવચનં, શ્વવચાકુલાઃ ક્ષતાઃ, કર્મણિ હનયદ્દટશ ચ इति મિણ્ । તે રાક્ષસા વાન-
રોત્તમાન્ પર્વતતુલ્યાન્ ભૂમી વૈતવનઃ પુત્રીચક્રુઃ । ચિન્ ચિન્વા, વ્રજવદંતિ ત્રિઃ ॥ ૭૬

અનુવાપ । તાંશરાં વાનરૈમેશુ નગકે અગ્ર કરિશાં શત્રુમિગકે વાંકુલ
કરિલ એવં પ્રધાન પ્રધાન કપિ મેશુ વશ કરિશાં પર્વતાકારે ક્રૂતજે
રાશૌકૃત કરિતે નાગિલ । ૧૭

અજ્ઞદેન સમં યોદુ મઘટિષ્ટ નરાન્તકઃ ।

પ્રૈષિષદ્રાક્ષસઃ પ્રાશં સોઽસ્ફોટીદ્ઙ્દોરસિ ॥ ૭૭

અન્યઃ । (તત) રાક્ષસઃ નરાન્તકઃ અજ્ઞદેન સમં યોદુમ્ અઘટિષ્ટ પ્રાશં પ્રૈષિષત્
સઃ (પ્રાસઃ) અજ્ઞદોરસિ અસ્ફોટીત ॥ ૭૭

મલ્લિનાથઃ । અજ્ઞદેનેતિ । તત્ત્વ નરાન્તકો નામ રાક્ષસોઽજ્ઞ-
દેન સમં યોદુમ્ અઘટિષ્ટ ઘટિતઃ પ્રવૃત્ત इत्यર્થઃ । પ્રાશં કુન્તં પ્રૈષિષત્
પ્રજિઘાય । દિષ ગતૌ । ચહિ આહ્વહિઃ । સ પ્રાસોઽજ્ઞદોરસ્યસ્ફો-
ટીત્ સ્ફુટિતો ભગ્ન इत्यર્થઃ । સ્ફુટિર્ વિશરણે । “નેટિ” ।
“દટ દૈટ” । ગુણઃ ॥ ૭૭

મરતઃ । અજ્ઞદેનિત્યાદિ । નરાન્તકઃ કુમારઃ અજ્ઞદેન સહ યોદું ઘટિતવાન્ । ઘટ
વચ્ચક્ષેષ્ટે । સ રાક્ષસઃ પ્રાશં કુન્તં પ્રેષિતવાન્ । રૂપ્ય સર્વથે । આભાદ્ઙ્, દૈષક દાનેષ
ક્ષિન્તે ચેત્યસ્ય કર્પ વા । અયસ્ય ચકારાત્ સર્વથેઽપિ, સ પ્રાસઃ, અજ્ઞદસ્ય વચસિ અસ્ફોટી-
વિદીર્ષઃ । સ્ફુટિર્વિશરણે ॥ ૭૭

અનુવાપ । તન્નાથા નરાંશ્ચ રાક્ષસ-અજ્ઞદેન નહિત દુક્તે પ્રવૃત્ત હૈદ્રે
પ્રાસ અજ્ઞ નિરુપ કરિલ । સે પ્રાસ અજ્ઞદેન વશઃશ્વેન નહિત હૈદ્રેશ હૈ
હૈદ્રેન । ૧૧

अश्वान् वालिसुतोऽहिंसोदतताडच्च मुष्टिना ।

रावणिश्चाव्यथो योद्धुमारब्ध च महीं गतः ॥ ७८

अन्वयः । वालिसुत अश्वान् अहिंसीत्, मुष्टिना च अतताडत्, महीं गतः रावणिः च अव्यथ, योद्धुम् आरब्ध ॥ ७८

मल्लिनमथः । अश्वानिति । वालिसुतोऽङ्गदोऽश्वानहिंसोद-
वधीत् । हिंसि हिंसायाम् । “नेटि” इत्यादि । मुष्टिना अत-
ताडत् अताडयच्च । ताडस्ताडनम् । भावे घञ् । ततः “तत्क-
रोति—” इति णिच् । णाविष्ठवद्भावात् टिलोपः । “नाम्नो-
ऽपि—” इत्युपधाङ्गस्त्रनिषेधः । तड् आघात इति चौरादिकात्
गौ चङ्प्रपधाङ्गस्त्रे सन्वत्कार्यं च अतीतइदित्येव स्यात् । अथ
महीं गतो रथभङ्गात् पदातिः रावणिर्नरान्तकः । “अत इज्” ।
निर्व्यथ एव योद्धुं प्रारब्ध प्रावर्त्तिष्ट । रमेर्लुङि “भलो भलि” इति
सलोपः । “भगस्तथो—” इति धत्वम् । जश्त्वं च ॥ ७८

भरतः । अश्वानित्यादि । वालिसुतोऽङ्गदो नरान्तकस्य अश्वान् हिंसितवान् । हिंस
धिकि हिंसे । मुष्टिना रावणं ताडितवान् । तदङ्कं द्विधीलस्यात् भावे खञ्, तं करोतीति
छान्तादङ्, अम्नोपित्वात् लङ् । ङस्वाभावः । स व रावणपुत्री व्यधारितः हताश्रितान्
रथान् अवतीर्थ महीं गतः सन् योद्धुम् आरब्धवान् । रमेर्लुङ् स्यात् रावणस्य भगस्य
भमीति सेर्लोपः । रावणस्यापथमिति वाङ्माद्यत इति णिः ॥ ७८

अश्ववान् । अश्वान् रावणपुत्रेण अश्वं वध करिण एवः भूष्टिप्रशस्त्रं करिण
नागिन । वधं वधे, वृत्तले अवतीर्ण नरायकं अक्रान्ते युक् आरब्ध
करिण । १८

तस्याहारिषत प्राणा मुष्टिना वालिसूनुना ।

प्रादुद्रुवंस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥ ७९

अन्वयः । वालिसूनुना मुष्टिना तस्य प्राणा अहारिषत, ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयः
अङ्गदं प्रादुद्रुवन् ॥ ७९

मल्लिनाथः । तस्येति । वालिसूनुनाङ्गदेन कर्त्रा मुष्टिना
करणेन तस्य नरान्तकस्य प्राणा अहारिषत हताः । हरतः कर्मणि
लुङि चिण्वदिटि वृद्धिः । ततो नरान्तकवधात् क्रुद्धाः सर्वे

रावणयो रावणपुत्राः । “अत इह” । अङ्गदं प्रति प्रादुर्दुम्
प्रदुताः । दु गतौ । लुङि “णिञि—” इति चङुवङ् ॥ ७८

भरतः । तस्येत्यादि । बालिसूनुना अङ्गदेन तस्य प्राणा मुष्टिना करणेन हताः ।
हृजः कर्मणि हृज्यहृज्य च इति निष् । ततोऽनन्तरं सर्वे रावणपुत्राः क्रुद्धाः सन्तः अङ्गदं
प्रदुतवन्तः अय्युः इत्यर्थः । जिघीक्षुङ् ॥ ७८

अङ्गुवाद । बालिपुत्र मुष्टिप्रहात्रे मेहे नराष्टकेन प्राण हरण करिण ।
मेहेकञ्च रावणपुत्रगण क्रुद्ध इहेन अङ्गदेन दिक्क धारित इहेन । १०

ततो नीलहनुमन्तो रावणीनववेष्टताम् ।
अकारिष्ठां गिरींस्तुङ्गाभ्य[न]रौक्षीत् त्रिशिराः शरैः ८०

अन्वयः । ततः नीलहनुमन्तो रावणीन् अववेष्टतां, तुङ्गान् गिरीन् अकारिष्ठां, तान्
त्रिशिराः शरैः न्यरौक्षीत् ॥ ८०

मस्त्रिनाथः । तत इति । रावणिप्रद्वानन्तरं नीलहनुमन्तो
रावणीनववेष्टतामवेष्टिताताम् । णिजर्थो न विवक्षितः । वेष्ट वेष्टने ।
यौ चङि “विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः” इत्यभ्यासस्यात्वम् । गिरीनकारिष्ठां
निक्षिप्तवन्तौ । कृ विक्षेपे । सिचि वृद्धिः । तान् गिरीन् त्रिशिराः
शरैर्न्यरौक्षीत् निवारितवान् । रुधिर आवरणे । “इरितो वा”
इत्यङ्भावपक्षे सिचि वृद्धिः ॥ ८०

भरतः । तत इत्यादि । अनन्तरम् अङ्गदं प्रति गच्छतो रावणपुत्रान् नीलहनुमन्तौ
वेष्टितवन्तौ, गिरींश्च विक्षिप्तवन्तौ । कृश्च विक्षेपे । अजन्तत्वात् त्रिः । तान् क्षिप्तान् गिरीन्
त्रिशिराः शरैः निरुद्धवान् । रुधिरौद् आहतौ यभावपक्षे सिः ॥ ८०

अङ्गुवाद । अनन्तरं नील हनुमान् रावणपुत्रदिगत्के त्रिशिरा केजिन
एवम् तांहादेन उपर वड वड पर्कत निरुद्ध करिण । त्रिशिरा त्राकम वाण
वर्षणे तांहा निवारिण करिण । ८०

परिधेनावधिष्टाय रणे देवान्तको बली ।

मुष्टिनाददरत्तस्य मूर्धानं मारुतात्मजः ॥ ८१

अन्वयः । अथ बली देवान्तकः रणे परिधेय अवधिष्ट, तस्य मूर्धानम् मारुतात्मजः
मुष्टिना ददरत्त ॥ ८१

मस्तिनाथः । परिषेणेति । अथ बली देवान्तकः परिषेणा-
वधिष्ठ आजन्ने । अविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् “आडो यमहनः”
इति तद्ध । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति हनो वधादेशः ।
तस्य देवान्तकस्य मूर्धानं मारुतात्मजो मुष्टिनाददरत् दारितवान् ।
दृविदारणे । “यौ चङ्गुपधाया ऋसः” । “अत्स्मृदृत्वर—” इत्य-
भ्यासस्वात्वम् ॥ ८१

भरतः । परिषेणेत्यादि । अथ बली देवान्तको रणे परिषेण आहतवान् । आत्मा-
हन्नादादृशेति मन्, अविवक्षितकर्मात्वादकर्मकत्वं, हनवधटौति पठे वधादेशः । तस्य
मूर्धानं पवनात्मजो हनूमान् मुष्टिना दारयाभास । दृग्विदारः । दृ-दृत्वरप्रथेति
खरङ् ॥ ८१

अनूवाक । तांशत्र पत्र वलिष्ठ देवाष्टक ममराक्षत्रे पद्मिष (गोहवद्ध
मण्ड) द्वारा आघात करिण ? हनूमान् मुष्टिप्रधारे तांशत्र मण्डक विनाश
करिण । ८१

अदौदिपत्ततो वीर्यं नीलं चापीपिडच्छरैः ।

युद्धोन्मत्तस्तु नीलेन गिरिणानायि संचयम् ॥ ८२

अन्वयः । ततः युद्धोन्मत्तः वीर्यम् अदौदिपत्, शरैः नीलं अपीपिडत् च स तु नीलेन
गिरिणा संचयम् आनायि ॥ ८२

मस्तिनाथः । अदौदिपदिति । ततो देवान्तकवधानान्तरं युद्धो-
न्मत्तो वीर्यं विक्रममदिदीपहीपितवान् । शरैर्नीलमपीपिडत्
पीडितवाञ्छ । “आजभास—” इत्यादिना विकल्पादुपधाङ्गस्यः
पूर्वत्र तदभावश्च । स युद्धोन्मत्तो नीलेन कर्वा गिरिणा करणेन
संचयामानायि नीतः । नयर्तर्हि कर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि लुङ् ।
“प्रधानकर्मण्याख्ये लाटोनाहुहिकर्मणाम् । अप्रधाने दुहा-
दीनां ष्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥” इति वचनात् ॥ ८२

भरतः । अदौदिपदित्यदि । ततो देवान्तकवधानान्तरं युद्धोन्मत्तो नाम राक्षस-
स्त्रीर्यहीपयामास । आजभासमासमासेत्यादिना पाचिक उडो ऋसः, खेः सन्वहाविति
दोर्घः । शरैश्च नीलं पीडयामास । पूर्ववदुडो ऋसः । अपीपदिति पाडे—पुक पूर्ण ।
स तु नीलेन गिरिणा संचयं नीतः । कर्मणि रतनोरितोन् ॥ ८२

अनूवाक । देवाष्टक वल्म्व पत्र युक्कान्नाडं वीर्यप्रकाश करिण एवम्
ममराक्षपणे मौलिक कातर करिण, नीलं गिरिनिषेणः तांशत्र
मौलिक मंशत्र करिण । ८२

अवभाजततः शक्तिं त्रिशिराः पवनात्मजे ।

हनूमता चतास्तस्य रणेऽमृषत वाजिनः ॥८३॥

अन्वयः । ततः त्रिशिराः पवनात्मजे शक्तिम् अवभाजत्, हनूमता रणे चताः तस्य वाजिनः अमृषत ॥ ८३ ॥

मस्तिनाथः । अवभाजदिति । ततो युद्धोत्पन्नवधामन्तरं त्रिशिराः पवनात्मजे किये शक्तिं सामर्थ्यमवभाजत् प्रकाशितवान् । भ्राजृ दीप्तौ । यौ चडि “भ्राजभास—” इत्यादिना विकल्पादुपधाङ्गस्वाभावः । हनूमता रणे चताः प्रहृतास्त्रिशिरसो वाजिनो रथाश्वा अमृषत मृताः । “म्रियतेर्लुङ्लिङोश्” इति तङ् ॥ ८३ ॥

भरतः । अवभाजदित्यादि । तदनन्तरं त्रिशिराः कुमारो हनूमन्विषये शक्तिं दीपयति स्म । भाजृङ्णटु च । चकाराङ्गसि लङी ङ्गस्वाभावपक्षे रूपमिदम् । तस्य वाजिनो रथाश्वाः हनूमता चताः ताडिताः सन्तो मृताः । मृडयितुं शक्नुम इत्युक्तं इति किञ्चात् गुणाभावः ॥ ८३ ॥

अश्वान् । शूकान्मृगं वधेन परं त्रिशिरा हनूमानोर उभयं शक्तिं शक्यं करिष्ये । हनूमान् कर्तुं समरे अश्वं ताश्वं वधेन अश्वं गच्छेत् ॥ ८३ ॥

अस्रसच्चाहतो मूर्ध्नि खड्गं चाजीहरद्विषा ।

प्राणानौज्जीवी च खड्गेन छिन्नैस्तेनैव मूर्धभिः ॥८४॥

अन्वयः । (त्रिशिराः) मूर्ध्नि आहतः अस्रसत् द्विषा (हनूमता) खड्गम् अजीहरत्, तेन एव खड्गेन छिन्नैः मूर्धभिः प्राणान् अजीकृतं च ॥ ८४ ॥

मस्तिनाथः । अस्रसदिति । अथ हनूमता मूर्ध्नाहतो मुष्टि-
हतस्त्रिशिरा अस्रसद्रथादभ्रष्टश्च । संसु अवसंसने । “युद्धो
लुङि” इति तिप् । द्युतादित्वादङ् । इति अनुनासिकलोपः ।
द्विषा हनूमता खड्गमजीहरश्च हारितवांश्च । हव् हरणे । यौ
चङापधाङ्गस्वः । सन्वत्कार्यं च । तेनैव खड्गेन छिन्नैर्मूर्धभि-
र्हन्तुभिः प्राणानौज्जीवीदित्याचीञ्च । लज्भ उत्सर्गः । “इट ईटि” ।
आद्यज्वादिः ॥ ८४ ॥

मरतः । अक्षसदित्यादि । इन्मता मूर्ध्नि बाह्वक्षः, विशिरा रथात् अष्टः । लक्षन् मुकुक्षुं, सुतादित्यात् कः, तेनैव पं, हसुङ्गनलोपः । अक्षः सन् सङ्क्षल्लितं खङ्गं विना इन्मता हारिवान्, तद्भाकुल्येन इन्मता खङ्गो हत इत्यर्थः । इक्षु इत्यां, आन्तादन्, चोऽजीवेरित्यादिना प्रयोज्यस्य न कर्मत्वं, फलिकत्वात् । तेनैव खङ्गेन द्विष्टः मूर्धाभिः हेतुभूतैः स विशिराः प्राणान् त्यक्तवान् । उज्ज्वल्य त्यागे ॥ ८४

अश्रुवान् । मृष्टके आहत रक्षेत्रा द्विशिरा त्रयं हहेते पठितं हहेन । तारांशं मृष्ट इन्मन् तारांशं इष्टं यज्ञं यज्ञपूर्वकं ग्रहणं करिण । मेहे यज्ञं दारां द्विष्ट मृष्टक रक्षेत्रा मे आगतागं करिण । ८४

मत्तेनामारि सम्प्राप्य शरभास्तां महागदाम् ।

सहस्रहरिणाक्रीडीदतिकायस्ततो रणे ॥ ८५

अन्वयः । मत्तेन शरभास्तां महागदां सम्प्राप्य अमारि, ततः अतिकायः सहस्रहरिणा रणे अक्रीडीत् ॥ ८५

मत्तिनाथः । मत्तेनेति । अथ मत्तेन कुमाररक्षार्थमागतं राक्षसेन शरमेण शरभाख्येन वानरेणास्तां क्षिप्तां महागदां सम्प्राप्या-
मारि मृतम् । भवे लुब्धः । ततो मत्तमरणानन्तरमतिकायो
नाम रावणपुत्रः सहस्रहरिणा सहस्राक्षेन रथेन रणे अक्रीडीद्विज-
हान् ॥ ८५

अमृत । मत्तेनेत्यादि । शरमेण कपिना क्षिप्तां महागदां सम्प्राप्य मत्तेन राक्षसा मृतं,
भावे टो । मत्तेन या गदा शरभाय क्षिप्ता तथैव शरभः तं मारयामास इत्यर्थः । तदनन्तरम्
अतिकायः कुमारो रणे क्रीडति अ, क्रीडुं क्ते । केन ? सहस्रहरिणा सहस्राक्षयुक्तेन रथेन
इत्यादिमन्त्रीकेन सम्बन्धः ॥ ८५

अश्रुवान् । मृष्टं ब्राह्मणं अश्रुवानं निक्षिप्तं महागदां आघाते आगतागं
करिण । अतः परं अतिकायं ब्राह्मणं महस्य अश्रुवत् तथारोहणे समरक्रीडां
करिते जागिण । ८६

रथेनाविव्यथञ्चारीन् व्यचारीच्च निरङ्कुशः ।

विभीषणेन सोऽस्यायि राघवस्य महारथः ॥ ८६

अन्वयः । (अतिकायः) रथेन अरीन् अविव्यथन्, निरङ्कुशः व्यचारीन् अ (अथ)
महारथः स विभीषणेन राघवस्य अस्यायि ॥ ८६

মঙ্গিনাথঃ । রথেনেতি । রথেন পূর্বোক্তেন সহস্রাশ্বেন অরো-
নবিষ্মথত্ অথ্যামাস চ । অর্থোর্মতো গৌ চন্ড “প্রসিদ্ধা—”
ইत्याদিনা সম্ভাসারম্ । নিরঙ্কুশো নিরংলো ব্যচারীত্ বিচচর
চ । অথ মহারথঃ সৌভাগিকায়ো বিমৌল্যেন রথবাস্যাস্থায়ি
কথিতঃ । স্থা প্রকথনে । কর্মণি লুন্ড চিণি যুগাগমঃ ॥ ৮৬

ভরত । রথেনেতি । অরোঃ সমুদয়ে । অরীন্ অরুন্ অবিষ্মথত পৌষ্যামাস ।
অর্থোর্মতো অর্থসুদ্র ইত্যাদিনা অর্চ্ । নিরঙ্কুশঃ অস্বাহতগতিঃ সন্ ব্যচারীত্ বধাম ।
রথবাস্য সম্বন্ধে বিমৌল্যেন মহারথোক্ত্যায়, সৌভাগ্যমগত ইতি নির্দিষ্ট ইত্যর্থ ॥ ৮৬

অনুবাদ । অতিক্রম শূন্যাক্ত রথে আবোহন করিয়া অগ্নিগণকে বধিত
করিল এবং নিরঙ্কুশ সময়ে বিচরণ করিলে লাগিল । তাহার পর বিমৌল্য
প্রমেয় নিকটে গেছে প্রসিদ্ধিগ্ৰেয় বৃদ্ধাঙ্ক বর্জন কারণেন । ৮৬

অতস্তম্ভদয়ং বজ্রং স্বয়ম্ভুবনতুতুপত্ ।

অশিচ্চিষ্ট মহাস্থাণি রণেঽরজৌচ্চ রাক্ষসান্ ॥ ৮৭

অন্বয়ঃ । অর্থ রণে বজ্রং অতস্তম্ভং, স্বয়ম্ভুবন তুতুপত, মহাস্থাণি অশিচ্চিষ্ট,
(রণে) রাক্ষসান্ চ অরজৌচ্চ ॥ ৮৭

মঙ্গিনাথঃ । অতস্তম্ভদতি । অয়মতিকায়ো রণে বজ্রং বজ্রা-
যুধমতস্তম্ভত্ স্তম্ভিতবান্ । স্তম্ভু প্রতিবন্ধে । গৌ চন্ড ।
স্বয়ম্ভুবং ব্রহ্মাণমতুতুপদুগ্রেণ তপসা প্রসাদিতবান্ । তুতুপতৌ
চন্ডুপধাক্রমঃ । তপঃফলমাহ—মহাস্থাণ্যাশিচ্চিষ্টাভ্যস্তবান্ ।
রণে রাক্ষসানরজৌচ্চ দেবেভ্যস্তাতবানিত্যর্থঃ ॥ ৮৭

ভরতঃ । অতস্তম্ভদিত্যদি । অয়ং বজ্রং সমুদয়ামাস নিবাসিতবান্ । শুভিসমিচ্চ-
সম্ভে অস্বাদেচ্ । স্বয়ম্ভুবং ব্রহ্মাণং তীষিতবান্ তপসীত্যর্থাত্, স্বয়ম্ আত্মনা ভুবং পাল-
নেন তীষিতবান্ ইত্যর্থঃ । তপ তপঃ । আত্মাঃ চন্ড । ব্রহ্মলৈ স্তেঃ সম্ভদতি দীর্ঘঃ ।
মহাস্থাণি অশিচ্চিষ্ট ইত্যর্থঃ । অশিচ্চ চন্ড ইত্যর্থঃ । রাক্ষসান্ রক্ষিতবান্ ॥ ৮৭

অনুবাদ । এই অতিক্রম রণে বজ্রবৃষ্টি করিয়াছে, তপশ্রাশ্র ব্রহ্মাকে
সমুদ্রে করিয়াছে, তাঁহার বরে মহাস্থাণী শিক্ষা করিয়াছে এবং অনেকবার রক্ষা-
ক্রিয়াদ্বিগুণে রক্ষা করিয়াছে । ৮৭

अध्यगीष्टार्थशास्त्राणि यमस्याङ्गोष्ट विक्रमम् ।

देवाहवेष्वदीपिष्ट नाजनिष्टास्य साध्वसम् ॥ ८८

अन्वयः । अर्थशास्त्राणि अध्यगीष्ट, यमस्य विक्रमम् अङ्गोष्ट, देवाहवेषु अदीपिष्ट, अस्य साध्वसं न अजनिष्ट ॥ ८८

मल्लिनाथः । अर्थेति । अर्थशस्त्राण्यध्यगीष्ट अधीष्ट । इङ् अध्ययने । “विभाषा लुङ्लङोः” इति गाडादेशः । यमस्य विक्रम-मङ्गोष्ट अपङ्गतवान् निरस्तवानित्यर्थः । ङुङ् अपङ्गवे । मिचो-ऽकित्वाद्गुणः । देवाहवेषु देवयुद्धेषु अदीपिष्ट अपतिहृती दिदीपे । अस्य साध्वसं नाजनिष्ट । न कुतश्चिद्विमेतीत्यर्थः । “दीपजन—” इत्यादिना चिणभायपक्षे रूपम् ॥ ८८

भरतः । अध्यगीष्टादि । अर्षोपयुक्तानि शास्त्राणि असौ अधीतवान् । गोङ्गष्टी-योर्भा । यमस्य विक्रमम् अपङ्गतवान् । ङुङ् चौर्थ्य । देवाहवेषु असौ दीपयने अ । अस्य साध्वसं भयं कृत्वापि न जातं । पदस्मनीयं च इत्यादिरप्रतिपक्षे सिः ॥ ८८

अश्वनाम । एहे वीर अर्थशास्त्र अध्यासनं करिष्याहे । यमेव विक्रमं दूवं करिष्याहे । पदेनतानं मण्डितं गृहे विराजं कण्ठित, कोशश्रेष्ठ इहारां भवः अन्ने नाहे । ८८

एष रावणिरापादि वानराणां भयं यतः[भयङ्करः] ।

आह्वताय स काकुत्स्थं धनुश्चापि[पु]स्फुरद्गुरुम् ॥ ८९

अन्वयः । एषः रावणिः आपादि, यतः वानराणां भयं (जातं), अथ स काकुत्स्थम् आह्वत, गुरु धनुः अपिस्फुरत् च ॥ ८९

मल्लिनाथः । एष इति । एष रावणिरतिक्राय आपादि आपन्नः प्राप्तः । “चिणं तं पदः” इति चिणि वृद्धिः । “चिणा लुक्” । यतो यस्माद्दानराणां भयम् । अथ सोऽतिक्रायः काकुत्स्थं राममाह्वत सस्पर्धमाह्वतवान् । “स्पर्धायामाङ्” इति तङ् । “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति चुरेडादेशः । गुरुं महद्गुरुपिः स्फुरत् स्फुरितवान् । “चिस्फुरोर्णौ” इत्यात्वपक्षे णौ चङ्गुपधा-ङ्गत्वात् । सन्वत्कार्यम् ॥ ८९

भरतः । एष आपादि । एष एवभूतं स एष रावणपुत्रोऽतिक्राय आपादि आगतः ।

योपदङ् गर्तो पदसमीपे । यतो यस्मात् वागराणां भयम् उत्पन्नमिति विभीषणेनाख्यायते ।
मन्त्रः । भयङ्कर इति क्वचित् पाठः । सांतितायो रामम् आहूत । स्पर्धायामाह
इति म, नक्त्यस्येति डः । गृह मङ्गल धनुः स्फारितवान् । स्फुरन्नि स्फूर्त्तौ । आत्मादङ् ।
जीजीऊ इत्यादिना पाञ्चिक उकारस्याकारः ॥ ८९

अभूवाप । एहे रावणपुत्रके देखिवा वानदेवरा उर पाहेवाहिन । अनङ्गर
ने म्पद्मामहकादे वामके मूर्त्तार्थ आस्थान करिन, एवम् अंका ७ धनूक धारण
करिन । ८२

सौमित्रिः सर्पवत्सिंहमार्दिदत्तं महाहवे ।

तौ प्रावोहततां जेतुं शरजालान्यनेकशः ॥ ९०

अन्वयः । सौमित्रिः सिंहं सर्पवत् महाहवे तम् मार्दिदत्त, तौ जेतुम् अनेकशः शर-
जालानि प्रावोहतताम् ॥ ९०

मल्लिनाथः । सौमित्रिरिति । अथ सौमित्रिर्लक्ष्मणः सिंहं
सर्पवत् सर्प इव । अत्र माटोपत्यात् सिंहसाम्यं शत्रोरवन्ध्यकोपत्वेन
सर्पसाम्यं सौमित्रेरित्यनुसन्धेयम् । महाहवे । तस्मात्तिकायमार्दिद-
द्धिमोत् अभियुक्तवानित्यर्थः । अर्दं हिंसायाम् । चुरादिः । चङ्-
णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् रेफवर्जितस्य दिशब्दस्य द्विवचनम् । तौ
लक्ष्मणातिकायो जेतुं परस्परजिगीषयेत्यर्थः । अनेकशः शरजालानि
प्रावोहततां प्रवर्त्तितवन्तौ । हतु वर्त्तने । णौ चङ् । “उच्यत्” ।
“उच्यत्” सन्वत्कार्यम् ॥ ९०

भरतः । सौमित्रिरित्यादि । लक्ष्मणः तं महाहवे मार्दिदत्तं पोडितवान्, सिंहं सर्प
इव एकगृहास्यतया तयोः विरोधात् । अर्दक् च चकारात् वधे । चुरादिआत्मादङ् ।
अर्दं घातनागतियाचन इत्यस्मान् बुभुक्षोर्ज्वलस्य योगविभागात् वा जिः । घञन्तात् जिरिति
क्वेचित् । तौ लक्ष्मणातिकायो जेतुम् अनेकशो वज्रानि शरजालानि प्रवर्त्तितवन्तौ । हत
उच्यत् वर्त्तने । आत्मादङ् । वदुं डीधुरिति पक्षे गुणभावाः ॥ ९०

अभूवाप । सर्प येमन एक शृङ्गाश्रौ मिश्रके प्रगोडित करे मेहेक्षण
मूर्तिमानकन नेहे अधिकारके महारणे प्रगोडित करिगेन । ठाहारा
इहेकनेहे परम्पर कदगादेउर आभाय अनेक बाण बर्षण करिउठे नागिगेन । १०

अस्त्रैस्तां च महात्मानौ चिरमश्रमतां न च ।

तथा तावास्यतष्टां वायानतानिष्टां तमो यथा ॥ ९१

अथवाः । महात्मानो (तौ) च चिरम् अर्द्धेतां, न अश्वमतां च तौ तथा बाणान्
बाण्यताम् यथा तमः अतनिष्टाम् ॥ ८१

मल्लिनाथः । अर्द्धेतामिति । महात्मानौ महामनसौ तौ
चिरमर्द्धेतामन्योन्यशरजालानि क्षिप्रवन्तौ । क्षिप्रं द्वैधीकरणे ।
“इरितो वा” इत्युक्तभावपक्षे सिचि वृद्धिः । “भलो भल्लि” इति
मलोपः । नाश्वमतां न आन्तौ च । अमेः पुषादित्वादङ् । तौ तथा
बाणानाख्यतां क्षिप्रवन्तौ । असु क्षेपणे । “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्”
‘अस्यतेत्युक्’ । यथा येन प्रकारेण तमोऽन्धकारमतनिष्टां विस्तारि-
तवन्तौ । तनु विस्तारे । “अतो हलादेः” इति वृद्धिविज्ञप्यः ॥ ८१

भरतः । अर्द्धेतामित्यादि । तौ च महात्मानौ महायवौ परस्परं शरजालानि क्षिप्र-
वन्तौ । क्षिप्रं धीञ् ऋदे । उभाभ्यपक्षे गिः, अनिम्त्वादत्रिः, असस्माञ् असीति
सिन्धोप । “आत्मा यवौ धृतिर्बुद्धिः” इत्यमरः । विरं वपुनापि कालिन् न आन्तौ, अमु
तपःक्षेदयोः । तथा तौ बाणान् क्षिप्रवन्तौ, यथा तमोऽन्धकारं विस्तारितवन्तौ । असु इत्य-
क्षेपे । वक्ष्यस्येति ऊः, वक्ष्यस्यपतामित्यस्यार्द्धशः, तन दुष् विसृता, हलादेः सेम इति
पक्षे त्रिः ॥ ८१

अनुवाक । तौशरा महायवौ अनेककण पत्रम्पत्र पत्रम्पत्रेण वागं क्षिप्रं
क्षिप्रं, एककृते पत्रिष्ठांशु इहेलेन न । तौशरात्र एहे शकारे वागं वर्षणे
पत्रम्पत्र अक्रकारमय इहेला गेगल । २१

सौर्याग्नेये व्यकारिष्टामस्त्रे राक्षसलक्ष्मणौ ।

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम् ॥ ८२

अन्वयः । राक्षसलक्ष्मणौ सौर्याग्नेये अस्त्रे व्यकारिष्टां, ते च परस्परं समासाद्य नाशं
उपागमताम् ॥ ८२

मल्लिनाथः । सौर्येति । राक्षसलक्ष्मणौ यथाक्रमं सौर्याग्नेये
अस्त्रे व्यकारिष्टां प्रयुक्तवन्तावित्यर्थः । क्व विक्षेपे । सिचि वृद्धिः ।
यथासंख्यालङ्कारः । ते च अस्त्रे परस्परं समासाद्य नाशमदर्शन-
मुपागमतां प्राप्ते । गमेर्लुङ् । लृदित्वादङ् ॥ ८२

भरतः । सौर्येत्यादि । राक्षसलक्ष्मणौ सौर्याग्नेये अस्त्रे यथाक्रमं व्यकारिष्टाम् । क्व
व विक्षेपे । सूर्यो देवताऽस्त्रेति विकारसङ्केत्यादिना च । सौर्येति क्षत्रियादः । अपिः
देवताऽस्त्रेति पूर्वेष्वप्येव । ते च अस्त्रे परस्परं समासाद्य प्राप्य नाशम् उपगमताम्
उपगमः । अस्त्रिणां गमेर्लुङ् ॥ ८२

अत्रादि । अतिकार मोराञ्च (कर्मण करिण, कर्मण आश्रयाञ्च शक्तिरूपेण
करिणन पत्रम्परेण अत्र पत्रम्पत्र मन्त्रं आश्रय इहेन विनष्टे इहेन । २२

अविभ्रजत्ततः शस्त्रमैषीकं राक्षसो रणे ।

तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥ ८३

अन्वयः । ततः राक्षसः रणे ऐषीकम् शस्त्रम् अविभ्रजत्, लक्ष्मणेरितं माहेन्द्रम् आसाद्य
तत् अपि अध्वसत् ॥ ८३

मल्लिनाथः । अविभ्रजदिति । ततोऽस्त्रहयनाशानन्तरं राक्षसो
रणे ऐषीकं न'म शस्त्रमस्त्रमविभ्रजत् प्रकाशयामास प्रयुक्तवानि-
त्यर्थः । भ्राजादिना विकल्पादुपधाङ्गस्त्वम् । तदैषीकमपि लक्ष्मणे-
रितं लक्ष्मणप्रयुक्तं माहेन्द्रं माहेन्द्रदेवताकमस्त्रमासाद्याध्वसत्
ध्वस्तम् । ध्वमे द्युतादित्वादङ् । 'द्युदभ्यो लुङि' इति वा परस्मै-
पदम् ॥ ८३

भरतः । अविभ्रजदित्यादि । तदन्तरं राक्षसपुत्र ऐषीकम् अस्त्र रणे आश्रयामास ।
भ्राजामिति पार्श्वक लङ्ते ऋत्विः । लक्ष्मणेरितं चित्त माहेन्द्रम् अस्त्रम् आसाद्य तदपि
ऐषीकम् अस्त्रं ध्वसत् ; माहेन्द्रो देवताऽस्येति वा ॥ ८३

अत्रादि । उल्लेखाञ्च नाशेन पर राक्षस गुह्ये ऐषीक अत्र अत्राग
करिण, कर्मण आश्रयिण मन्त्रं आश्रय इहेन विनष्टे इहेन । २३

ततः सौमित्रिरक्षार्षीर्ददेविष्ट च दुर्जयम् ।

ब्रह्मास्त्रं तेन मूर्धानमदध्वंसन्नरद्विषः ॥ ८४

अन्वयः । ततः सौमित्रिः दुर्जयं ब्रह्मास्त्रं अस्त्रार्षीत्, अदेविष्ट च, तेन नरद्विषः
मूर्धानम् अदध्वंसत् ॥ ८४

मल्लिनाथः । तत इति । ततोऽस्त्रनाशानन्तरं सौमित्रिर्दुर्जय-
ममोघं ब्रह्मास्त्रमस्त्रार्षीत् सस्त्रार । सचि वृद्धिः । अदेविष्ट च
तस्माद्विध्यादभृशं द्रिद्युते । देह देवमे । देवनमत्र द्योतनम् ।
तेनास्त्रेण करणेन नरद्विषो राक्षसस्य मूर्धानमदध्वंसत् ध्वंसयामास
वाश्रयामासित्यर्थः । 'सप्तप्रध्वंसतेऽप्येति विनश्यति त्रिषीयते' इति
भट्टभास्करः ॥ ८४

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं सौमित्रिः दुर्गं ब्रह्मालं स्मृतवान् । अथ सौमी । स्मरणात् उपस्थितं तत् अर्दविष्ट शोभते अ ; किं वा स्मरणात् उपस्थिते ब्रह्माले सौमित्रिः इति शोभते अ, जेतुमिच्छति अत्र व्याख्यार्थो वा । देवङ् देवनि । देवनशब्देन दिव्यधर्तारणां त्रिगीषाद्या उच्यन्ते । तेन ब्रह्मास्तेन प्रथो ज्यकर्तृणा नरैष्वो राक्षसस्य मूर्धानं जघ्नीषी जंमशामाम । ध्वंसु छङ् गतो भंगे ज्ञानादङ् ॥ ८४

अश्ववाह । ऐश्वरीयान् नास्तेषां पत्र स्मिन्नात्मनश् छङ्गं त्रकास्तेषां शान्तिं करिष्ये । अश्ववाहोऽहं अश्वं अकामं पाद्रेण । मेहे अश्वं द्वाभ्यं मङ्गकं चरणं करिष्ये ॥ ८४

ततोऽक्रन्दोद्दशग्रौवस्तमशिखसदिन्द्रजित् ।

निरयासीच्च संक्रुद्धः प्रार्चिचच्च स्वयम्भुवम् ॥ ८५

अन्वयः । ततः दशग्रीवः अक्रन्दोत्, इन्द्रजित् तम् आशिखसत् संक्रुद्धं निरयासीत्, च स्वयम्भुवं प्रार्चिचत् च ॥ ८५

मञ्जिनयः । तत इति । ततः कुमारभरणानन्तरं दशग्रीवोऽक्रन्दोद्दरोदोत् । इन्द्रजितं दशग्रीवमार्शिखसदाश्वासयामास । श्वसंः श्वो चञ्चुपधाङ्गस्वः, सन्वत्कार्यस्व । संक्रुद्धो निरयासीद् योद्धुं निर्यातश्च । यातं लुब्धं मणितो । स्वयम्भुवं ब्रह्माणमार्चिचदर्शयामास । अर्चयौरादिकाश्चो चङ् । 'अजार्द्वितीयस्व' । अङ् वृद्धः ॥ ८५

भरतः । तत इत्यादि । पुत्रवधानन्तरं दशग्रीवः क्रन्दति अ । तं रुदन्तं इन्द्रजित् आश्वसितवान् । मयि स्थिते का चिन्तेति । त्वम प्राणने ज्ञानादङ् । स च संक्रुद्धः स्वर्गनिर्गतः । यमभरणमात इति यातेरिमस्मिन् मोऽन्तः । अश्ववाहो निर्व्रातः सन् स्वयम्भुव ब्रह्माणम् अर्चयितवान् । अर्चं पूजे । दुरादिज्यादाङ् ॥ ८५

अश्ववाह । अतिक्लेशं वदन् पत्र अश्वानेन द्रोहणं करिष्ये नाशितम् । ऐश्वर्यं तादाक आश्वसं विष्णु एवः क्रोधादन्ते पूत्रो हरेते निर्गत इदं द्वा त्रकाय आश्वसना करिष्ये ॥ ८५

अहोषीत्कुशावर्त्मानमयष्टायुधमण्डलम् ।

सोऽलब्ध ब्रह्मणः शस्त्रं स्यन्दनं च जयावहम् ॥ ८६

अन्वयः । सः कुशावर्त्मानम् अहोषीत् आयुधमण्डलम् अयष्ट, ब्रह्मणः जयावहं शस्त्रं स्यन्दनं च अलब्धम् ॥ ८६

जिः पतिस्माधीरिति वङ् । ब्रायकोः बाधैः यदून् अगृहीत् अस्मादितवान् । मुञ्चन्
सहती । उदित्वायेम् । गृहीतीकः । महारौद्रम् अपोरीत् शब्दं चक्रे । पुरश् ध्वनी
भीमार्थे । खडां गत्वा रावणं प्रीणाति स्म । प्रीज तर्पणे । प्री न ज्ञ कान्तौ चेत्यस्य वा
उपम् ; अयमपि चकारात् तर्पणे । किं वा रावणं प्रेरयामास जितशत्रून् द्रष्टुम् इत्यर्थात् ।
इत्य तर्पणे ॥ ८८

अश्वान् । हेतुजिः श्रीम मायर्था वृत्तिं प्रेथाहेन, भद्रकाणेन मयञ्च मिक्
आङ्गम् करिण एवम् अति भौषण गर्ह्येन करिते नागिन, पत्रे गृहे याहेन
त्रावणक औठ करिशा निख प्रकृषकात्र प्रेथाहेवार खञ्च श्रेत्रण करिण ॥ ९०

विभीषणस्ततोऽबोधि सस्फुरौ रामलक्ष्मणौ ।

अवादी [पारी]त् स गृहीतोऽल्को हतशेषान् भवङ्गमान्

अन्वयः । ततः विभीषणः रामलक्ष्मणौ सस्फुरौ अबोधि, सः गृहीतोऽल्कोः (सन्)
हतशेषान् भवङ्गमान् अवादीत् ॥ १००

मस्तिनायः । विभीषण इति । ततस्तस्मिन् काले विभीषणो
रामलक्ष्मणौ स्फुरणं स्फूः, सम्पदादिक्रिय, तत्सहितौ सस्फुरौ
स्फुरन्तौ जीवन्तावित्यर्थः, अबोधि बुद्धवान् । बुध अवगमने ।
कर्त्तरि लुङ् । “दीपजन—” इत्यादिना च्छेष्टिणादेशः । स
विभीषणो गृहीतोऽल्को गृहीतोऽल्कः सन् हतशेषान् भवङ्गमान्
अवादीदवोचत् ॥ १००

भरतः । विभीषण इत्यादि । तदनन्तरं स विभीषणो रामलक्ष्मणौ सस्फुरौ स्फुरन्तौ
अबोधि ज्ञातवान् । पदस्तनीष् धे इत्यादिना इष् । स्फुरजि स्फूर्त्तौ । पचादित्वादन, कुटां
सुग्रीं श्रुतीति नियमान् गुणभाषः । इलुङ्गलान् कृगृञ्जाभीलुङ् इति कप्रत्ययी वा । अथे
तु भावेऽपि कः प्रत्ययः स्वादित्युक्ता सस्फुरावित्यत्र सङ्गश्चेन समानं कुर्वन्ति । स विभी-
षणोऽन्धकारात् गृहीतोऽल्को हतशेषान् वानरान् अपारीत् अभयदानेन पालयामास । पृ
लि पालने ॥ १००

अश्वान् । तथन विभौषण, रात्रनक्षत्र जीवित आहेन वृत्तिते पारि-
णन । तनि एकटी उञ्जन आलोक नहेन इतावनिष्टे कपिमिगक पत्रवर्द्धौ
कथा वलिरंनन । १००

मा शोचिष्ट रघुव्याघ्रौ नामृषातामिति ब्रुवन् ।

अवाबुद्ध स नीलादीन् निहतान् कपियूथपान् ॥ १०१

अन्वयः । मा शीघ्रिष्ट, रघुश्याम्रौ न अस्वपाताम्, इति ब्रुवन् स निहतान् नौलादीन् कपियूथपान् चवाबुह ॥ १०१

मस्तिनाथः । यदवादीतदेवाह—मेति । हे वानराः ! मा शीघ्रिष्ट शोकं मा कुरुत । रघुश्याम्रौ नाम्बपातां न मृतौ । सङ् प्राणत्यागे । “स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति तङ् । सिचः कित्त्वान् गुणः । इति ब्रुवन् नौलादीन् कपियूथपान् निहतानवाबुहवुहवान् । “दीप- जन—” इत्यादिना चिणभावपक्षे “भलो भलि” इति सलोपः । धत्वजश्त्वे ॥ १०१

भरतः । मा शीघ्रिष्टेत्यादि । यूयं मा शोकं कुरुत । शुच शोके । रघुशेडौ राम- लक्ष्मणौ नाम्बपातां न मृतौ इति ब्रुवन् अपारोदिति पूर्वशोकेन सम्बन्धः । अथ नौलादीन् कपियूथपान् निहतान् ब्रुववान् । पदसन्धीष्वे इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे सिः भससादिति सिचोपः ॥ १०१

अभूताम् । “तामरा इःष करिष नः । त्रामगन्धन जोविठ आट्ठनः ।” हेह ! वणिठे वणिठे गरिप्रलम्भ करिषा तिमि वुक्किटन (य वानरवृषपति मौन अङ्गति निहत इहेषाहे) । १००

तत्रेषज्जाम्बवान् प्राणीदुदमीलो[दमीमिल]च्च लोचने ।
पौलस्त्यं चागदौत् कच्चिदजीवीन्मारुतात्मजः ॥ १०२

अन्वयः । तत्र जाम्बवान् ईषत् प्राणीत्, लोचने उदमीलीत् च, मारुतात्मज- जीवीत्, कश्चित् पौलस्त्यं च अगदीत् ॥ १०२

मस्तिनाथः । तत्रेति । तत्र जाम्बवानीषत् प्राणीदजनीत् । अत्र प्राणने । “इट ईटि” इति सलोपः । “अनितेः” इति णत्वम् । लोचने उदमीलीच्च उन्मिषितवांश्च । मील निमेषणे । अथ मारुता- त्मजो हनूमानजोवोत् जोवितः सन् कश्चित् किमिति पौलस्त्यं विभीषणमगदौदगादीच्च । “अतो हलादिः” इति ठाङि- विकल्पः ॥ १०२

भरतः । तत्रेत्यादि । तेषु मध्ये जाम्बवान् ईषत् प्राणीत् चक्षुसिति क् । अण्व् न प्राणने । जाम्बवो क इत्यादिना पाचिक णत्वम् । लोचने अमीमिलत् मीलयासात् । मी- ल निमेषे । अण्नादङ्, अण्नादासिति पाचिक उङी इत्यः । उदमीलीश्च मि पाठे—कि- डीममी । उदमीलीश्च मि पाठोऽगुह एव, कतिपयमावात् न च अण् व्यधिकारात् न च अक्षरः द्विच इति न्या रणेऽपि कश्चिदपवादविधयेऽप्युक्तमोऽमिमिविभक्त इति अण् । वक्तुं इत्यः ।

कृत्वा चित् केचिदनुत्तमात् पुषादिपाठः स्वीकर्त्तव्य इत्यन्ते । पौलस्त्यं विभीषणस्य मदितवान् । गदभावे । हसादेः सेम इति पक्षे त्रिः । किम् अगदीदित्याह—प्रास्तात्म्यं हनुमान् जीवितवान् । काञ्चित् कामप्रवेदने । जीव स्य प्राप्ते । आशंसायां टी, अभिधानाः सा टीवेत्यत्र योगविभागात् वा ॥ १०२

अश्रुवान् । तांशत्र यथा आश्रुवान् एकट्टे चेतनां पाहेशां नवनं तेनोनिच कविन एव विभीषणके वनिन हनुमान् वीरिना आह किं ? हनुमान् चेतननां कर्त्तव्या विभीषणके वनिन “ए किं इहेन !” १०२

तस्य क्षेमे महाराज नामृषाह्यखिला वयम् ।

पौलस्त्योऽशु[शि] श्रवत्तं च जीवन्तं पवनात्मजम् १०३

अन्वयः । महाराज ! तस्य (हनुमतः) क्षेमे वयम् अखिलाः न अमृषाहि पौलस्त्यः जीवन्तं तं पवनात्मजं च अश्रुयवत् ॥ १०३

मङ्गिनाथः । हनुमज्जीवनप्रश्रयस्य प्रयोजनमाह—तस्येति । महाराज विभीषण ! तस्य हनुमत एकस्य क्षेमे जीवने सति वयमखिला नामृषाहि मृषीमहीत्यर्थः । “आशंसायां भूतवच्च” इति तुङ् । पौलस्त्यो विभीषणः पवनात्मजं जीवन्तं तस्याश्रुश्रवत्तमश्रवयादित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । शृणोतेः शौ चङुप्रधाङ्गस्वः । “स्रवतिशृणोति-” इत्यादिनाभ्यासस्यत्वाभावपक्षे प्राकृतमुत्त्वम् ॥ १०३

भरतः । तस्येत्यादि । हे महाराज, विभीषण । हनुमतः क्षेमे कुशले सति सर्व एव वयं न मृताः । मृडलीयं मम् इगुडुमंदीति किञ्चादृशभावः । अपि आशंसायां टीत्यन्तः । एवमुक्तः पौलस्त्यो विभीषणो जीवन्तं पवनात्मजं तं जास्त्वन्तं श्रावयामास । आञ्जानादज् । शुद्धद्रु इत्यादिना खेत्तः पाक्षिकमित्त्वं । घोऽजी जेरिति प्रवीज्यस्व कर्मत्वम् ॥ १०३

अश्रुवान् । आश्रुवान् वनिन महाराज ! एक हनुमान् नव मङ्गले (जीवन आकलने) आप्रवा मङ्गले हे जीवनमात्रण करिव । विभीषण तांशके उवाहे-
लेन ये हनुमान् जीवित आह । १०३

आयि[हि]ष्ट मारुतित्तव ताव[तौ चा]प्यहृषतां ततः ।

प्राहृष्टां हिमवत्पृष्ठे सर्वौषधिगिरिं ततः ॥ १०४

तौ हनुमन्तमानेतुमोषधिं मृतजीविनीम् ।

सम्भानकरणीं चान्यां विशल्यकरणीं तथा ॥ १०५

अन्वयः । मारुतिः तत्र आयिष्ट, ततः तो अपि बह्वतां, तो मृतजीविनीं सन्धान-
करणीं तथा विशल्यकरणीं अन्त्याम् च ओषधिम् आनेतुं हनूमन् हिमवत्पृष्ठे सर्वोषधि-
गिरिं प्राह्वेष्टुम् ॥ १०४।१०५

मञ्जिनाथः । आयिष्टेति । मारुतिस्तत्रायिष्ट । सोऽप्यान्विष्य
आगतः । अयं गतौ । आङ्पूर्वाङ्ङिङ् तङ् । ततो हनूमदागमनात्
जाम्बवद्भिभोषणावह्वषतां ह्वष्टौ । ह्वष तोषे, पुषादित्वादङ् ।
उत्तरार्धमुत्तरश्लोकशेषः ॥ १०४

मञ्जिनाथः । ताविति तो जाम्बवद्भिभोषणी मृतजीविनीं
मृतसञ्जीवनीं सन्धानकरणीं भग्नाङ्गानां पुनः सन्धात्रीं तथा
विशल्यकरणीमन्तर्निलीनशल्याङ्गानां निःशल्यात्मस्यादिनीं चौषधि-
मात्रेण हनूमन्तं हिमवत्पृष्ठे स्थितं सर्वोषधीनां गिरिं प्रति प्राह्वेष्टां
प्रहितवन्तौ । हिनोतेः प्रपूर्वात् लुङि सिचि वृद्धिः ॥ १०५

भरतः । आह्वेष्टेत्यादि । तत्र देशे मौलस्येन आहतो मारुतिः आह्वेष्ट आगतः ।
अह्वङ् गतौ । आयिष्टेति पाठे—अयङ् गतौ । ततोऽनन्तरं तो च जाम्बवद्भिभोषणी इषि
प्रापतः । ह्वष्यति तृष्टौ पुषादिः । ततः तो हिमालयस्य पृष्ठभागे सर्वा ओषधयो यत्र तं
गिरिं प्राह्वेष्टां प्रस्थापितवन्तौ । हनूमन्तमित्युत्तरश्लोकेनान्वयः । हिनं वहने गतौ ॥ १०४

भरतः । तावित्यादि । या मृतं जीवयति, या च क्षतस्य सन्धानं करोति, या च
विशल्यं करोति; ता ओषधीः आनेतुं हनूमन्तं तो प्राह्वेष्टामिति पूर्वशान्वयः । कमारवन्तौ
इति कर्त्तरि अनट् नन्दादिर्श ॥ १०५

अश्रुवाद् । हनूमन् तथैव आसिनेन काष्माणं ७ विभीषणं तूष्णे इहेतेन,
ऊँहारा मृतसञ्जीवनी, मक्रानकरणी, विमलाकरणी ८८९ अग्रागत्र उषधी
आनिवारं कञ्च हनूमन्तेन हिमालयेन पञ्चभ्रवश्चित्तं मत्स्योदधिरं पर्यन्ते प्रेरण
करिणेन । १०४-८

प्रोदपाति नभस्तेन स च प्रापि महागिरिः ।

यस्मिन्नञ्जलिषू रावौ महौषध्यः सहस्रशः ॥ १०६

अन्वयः । तेन नभः प्रोदपाति, यस्मिन् रावौ सहस्रशः महौषध्यः अञ्जलिषु, स
महागिरिः च प्रापि ॥ १०६

मञ्जिनाथः । प्रेति । तेन हनूमता नभः प्रोदपाति, खं प्रत्युत्-
पतितं स महागिरिश्च प्रापि प्राप्तः । “अणि भावकर्मणोः” । यस्मिन्

गिरौ रात्रौ महौषधः सहस्रशोऽज्वलिषुः प्रज्वलिताः । सान्तात्वा-
बुद्धिः ॥ १०६

भरणः । प्रोदपातीत्यादि । तेन हनूमता नभ आकाशम् उत्पतितं, स च महागिरिः
प्राप्तः, उभयत्र कर्मणि इष् । यस्मिन् महागिरौ सहस्रशो महौषधयो रात्रौ ज्वलन्ति अ,
जगज्जदेति त्रिः ॥ १०६

अश्रुवाप । हनूमान् नृञ्ज उच्यते इहेवा ये जगज्जदे द्राष्टिकाले गच्छ-
नस्य महोषधौ गच्छन्ति इव, गेहे महापक्ष्मे उच्यते इहेन । १०७

निरचायि यदा भेदो नौषधीनां हनूमता ।

कृतस्त्र[सर्व] एव समाहारि तदा श्रेलः सहौषधिः ॥

चन्द्रयः । यदा हनूमता औषधीनां भेदः न निरचायि, तदा सहौषधिः श्रेलः कृतस्त्र
एव समाहारि ॥ १०७

मस्तिनाथः । निरिति । यदा हनूमता औषधीनां भेदः औषध-
मन्त्रादिशेषो न निरचायि न निश्चितस्तदा सहौषधिरौषधिसहितः
कृतस्त्र एव श्रेलः समाहारि समाहृतः आनीत इत्यर्थः ॥ १०७

भरणः । निरचायोत्यादि । यदा हनूमता औषधीनां प्रागुक्तानां भेदो न निश्चितः,
तदा औषधिसहितः समस्त एव श्रेलः समाहारि समानीतः, उभयत्र कर्मणौ । 'सहः सो
वै'ति पक्षे सादृश्याभावात् ॥ १०७

अश्रुवाप । यथन हनूमान् औषधिर उच्यते निरुद्ध कश्चित् असमर्थ इहेन,
उच्यते औषधिर गच्छति गच्छन् पक्षे अति तुल्य आनिन । १०८

सुप्राणिषुस्ततः केचित् * केचित्तु प्रोदमौलिषुः ।

तमोऽन्येऽहासिषुर्योधा व्यजृम्भिषत आपरे ॥ १०८

चन्द्रयः । ततः केचित् सुप्राणिषुः, केचित् तु प्रोदमौलिषुः, अन्ये योधाः तमः अहासिषुः,
अपरे च व्यजृम्भिषत ॥ १०८

मस्तिनाथः । सुप्रेति । ततस्सदोषधिसन्निधानादेव केचित् सुष्ठु
प्राणिषुरजौविषुः । अत्र प्राणने, । सिच ईट, "भेजुस" । केचित्
प्रोदमौलिषुर्नरे उन्मौलितवन्तः । मौलतः सिजादि पूर्ववत् । अन्ये
योधास्तमो मोहमहासिषुरत्याहुः । ओहाक् त्यागे, संगटौ ।
अपरे व्यजृम्भिषत गात्रविनामं चक्रुः । जृम्भि गात्रविनामे । लुङि
लङि सिच ईट ॥ १०८

भरतः । प्राचिबुग्न्यादि । प्रभावान् निहताः कैचिदयोधा प्राचिबुः उन्मूलिताः ।
कंचित् च उन्मूलितमेवा अभूवन्, अन्ये तस्यो भोक्तुम् अस्मासिबुः व्यक्तवन् । योहा नि
न्वावे, यमरमेति इत्युभयौ, ततोऽन्येऽहमिबुरिति पाठे—अनन्तरम् आत्मानं इहा हसितवन् ।
इत्यर्थः । इह हसि । अपरे लुभा कृतवन् । अग्निह् च चकारात् जुषे ॥ १०८

अश्ववाप । सेहै उर्वधिर निकटे आगातेहै केह केह सम्पूर्ण जीवन
पाहेन, केह चकू उन्मिलित करिन, अपर. योहावा ठेठठ पाहेन एक. अत्र
कंठकण्ठलि योहा बारंबार झुञ्जुन करिते नागिन । १०८

अजिघ्रपंस्तथैवान्यान्योषधीरालिमंस्तथा ।

एवं तं चेतिषुः सर्वे वीर्यं चाधिषताधिकम् ॥ १०९

अन्वयः । तथा एव अन्यान् योधान् ओषधी अजिघ्रपन् अलिपन्, एवं ते सर्वे
अचेतिषुः, अधिकं वीर्यं च अधिषत ॥ १०९

मल्लिनाथः । अजिघ्रपन्निति । तथैवान्यान्योधानोषधीरजिघ्रप-
न्नाप्रापयन् प्राणेन तद्वत्त्वमग्राहयन्नित्यर्थः । अत एव बुद्ध्यर्थत्वात्,
“गतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम्, प्रा. गन्धोपादाने,
“अर्त्तिञ्छे—” इत्यादिना पुगागमः, गौ चडि “जिघ्रतेर्वा” इति
विकल्पादुपधाया इकारः । तथा ओषधीरनिपन् । लिप उपदेहे,
“लिपिसिचिह्नश्च” इत्यङ् । एव ते सर्वे योधा अचेतिषुः संज्ञां
लेभिर इत्यर्थः । चितौ संज्ञाने । अधिकं वीर्यं बलं चाधिषत
दधिर । दधातेर्लुङि तङि “स्थोर्धोरिश्च” इतीत्वे “इस्मादङ्गात्”
इति मलोपः । मिचः कित्त्वान्न गुणः ॥ १०९

भरतः । अजिघ्रपन्नित्यादि । अन्ये लक्ष्यसज्जाः सन्तः अन्यान् ओषधीः प्रापितवन्तः ।
प्रा. बन्धयद्दणं, तच्च नासिकया भोजनं ज्ञानविशेषो वेति घोऽगौ केरित्यादिना प्रवीण्यस्य
कर्त्तव्यं, घोरिति पाचिकमुङ् इत्यम् । अन्ये आनिपन् लिपवन्तः, प्ररीरान् ओषधीभिरिष्य-
धात् । वक्ष्यसेति ङः । एवम् अनेन प्रकारेण ते सर्वे चेतिषुः संज्ञां प्रापुः । चितौ
संज्ञाने । अधिकञ्च वीर्यं शक्तिं दधति च । स्थादीङि ङमे न चः ॥ १०९

अश्ववाप । सेहै एकान्तर अत्र योहू वर्गके उर्वधि आजाण करिहेन एवम्
काह्यरु अत्र उर्वध लेपन करिन । एहेरूपे जाह्यार मकणहै ठेठठ
नात्र करिवा अधिक शक्ति शङ्कन करिन । १०९

अजिह्वदत् स काकुत्स्थौ शेषांश्चाजीजिवत् कपीन् ।
हनूमानथ ते लङ्कामग्निनादीदिपन् द्रुतम् ॥ ११०

अन्वयः । सः हनूमान् काकुत्स्थौ अजिह्वदत्, शेषान् कपीन् च अजीजिवत्, अथ ते द्रुतं लङ्काम् अग्निना दीदिपन् ॥ ११०

मल्लिनाथः । अजिह्वददिति । हनूमान् काकुत्स्थौ चाजिह्वद-
दाह्नादयति स्म । ह्नादी सुखे च । शौ चङ्गपधाङ्गस्वः अभ्यास-
कार्थं च । शेषान् कपींश्चाजीजिवत् जीवयति स्म । अथ जीवितास्ते
कपयो द्रुतं लङ्कां वज्जिनादीदिपनजिज्वलन् । उभयत्र शौ चङि
“भ्राज—” इति विकल्पादपधाङ्गस्वः ॥ ११०

भरतः । अजिह्वददि-यादि । स हनूमान् रामलक्ष्मणौ ह्लादयामास । ह्नादीक-
मीटने । आत्मादङ् । शेषाथ कपीन् जीवयति स्म । आश्रयासेत्यादिना पठे चङो
कृतः । अथ जीविताः सन्तः ते द्रुतं लङ्कां वज्जिना दीपयन्ति स्म, पूर्ववदङो ङस्वः ॥ ११०

अशुदास । हनूमान् एशेक्रेण रामलक्ष्मणक मन्त्रे कदिशा अर्वाभटे कपि-
क्षितिरेकं पूनक्षीवित करिण । अनश्वरं ताशशं त्त्तङ्गां अधिप्रधाने नङ्गा
मक्ष करिण । ११०

समनात्मीततः सैन्यभमार्जीङ्गलतोमरम् ।

अमार्जीञ्चासिपत्रादीनवभासत् परश्वधान् ॥ १११

अन्वयः । ततः सैन्यं समनात्मीत्, भङ्गतोमरं च अमार्जीत्, असिपत्रादीन् च
अमार्जीत्, परश्वधान् अवभासत् ॥ १११

मल्लिनाथः । समिति । ततो लङ्कादःहानन्तरं सैन्यं कर्त्तुं,
समनात्मीत् सवहति स्म । णङ् बन्धने । “नहो धः” । चर्त्त्वम् ।
हन्तलक्षणा वृद्धिः । भङ्गतोमरं कर्म, अमार्जीअमार्जीत्तेजयामास ।
मृजुषं शुद्धौ । ऊदित्वादित्पद्ये “इट ईटि” इति सलोपः । असि-
पत्रादींश्च । ‘स्याच्छ्वो चासिपत्री च कुरिका चासिधेनुका’
इत्यमरः । अमार्जीत् । इङ्भावपद्ये: “त्रस—” इत्यादिना षत्वम् ।
कत्वादि । उभयत्रापि “मृजेर्वृद्धिः” । परश्वधान् परशून्वभावभासय-
मास । भ्राजादिविकल्पादपधाङ्गस्वः ॥ १११

भरतः । समनास्तीदित्यादि । ततोऽनन्तरं रावणस्य सेन्यं समनास्तीत् सङ्ग्रहम् । अत्र
जो बन्धे, अनिमृत्वात् त्रिः, नष्टो भङ्गभौ । भङ्गं तोमरस्य अस्त्रम् अमार्जितं शोधितवत् ।
मृजल्लेष युद्धौ । ऊऽदित्वाहम्, खजोऽकडितौति त्रिः । असिपत्रादीन् खड्गादींश्च अमार्जितं ।
इमोऽभावपक्षे रूपं, शक्याजिति षड्, षटोः कः । परश्वधान् अवभासत् । भासद् दीप्तौ ।
श्यानादङ् । भाजभासेति क्रस्वाभावपक्षे रूपम् । अभासीत्येति पाठे—भातेरनभूतकार्य-
त्वम् ॥ १११

अनूवाद । अनश्वरं द्वाक्पट्टेनञ्जनं युद्धेन कञ्च एकत्र नलवद् इहेन ।
तद्ग, तोमारं ७ असिपट्टौ (छुरिका) प्रकृतं अस्त्रमस्त्रं शोधितं दशितं
नाशितं । कृष्टां गुणि शलाघं घसितं नाशितम् ॥ १११

कुम्भकर्णसुतौ तत्र समनङ्गां महाबलौ ।

निकुम्भश्चैव कुम्भश्च प्रापतां तौ प्रवङ्गमान् ॥ ११२

अन्वयः । तत्र महाबलौ कुम्भकर्णसुतौ समनङ्गां, तौ कुम्भः निकुम्भः एव प्रवङ्गमान्
प्रापताम् च ॥ ११२

मञ्जिनाथः । कुम्भेति । तत्र सेन्ये महाबलौ कुम्भकर्णसुतौ
कुम्भश्चैव निकुम्भश्च समनङ्गां मंनस्यौ । पूर्ववद्वत्वं ह्यद्वयम् । “भय-
स्तयोर्धोऽधः” । तौ कुम्भनिकुम्भौ प्रवङ्गमान् प्रापतां प्राप्सौ ।
ह्यदित्वाऽदङ् ॥ ११२

भरतः । कुम्भकर्णेत्यादि । निकुम्भकुम्भौ कुम्भकर्णसुतौ महाबलौ सङ्ग्रहौ । नष्टः पूर्ववत्
भङ् । तौ वानरान् प्राप्सौ । आप् न्व शौकि व्यापने । ह्यदित्वात् कः ॥ ११२

अनूवाद । मेहे मेनञ् मरुता महाबलं कूष्ठकर्णं प्रकृष्टं कूष्ठं ७ निकुम्भ-
युद्धार्थं मिलितं इहेन कर्णमेनञ्चरं निकटे उपस्थितं इहेन ॥ ११२

अगोपिष्ठां पुरीं लङ्कामगौ[गो]प्तां रक्षसां बलम् ।

अत्याक्तामायुधानीकमनेष्टां च क्षयं द्विषः ॥ ११३

अन्वयः । (तौ) लङ्कां पुरीम् अगोपिष्ठां, रक्षसां बलम् अगौप्तां, आयुधानीकम्,
अत्याक्तां, द्विषः क्षयम् अनेष्टाम् च ॥ ११३

मञ्जिनाथः । अगोपिष्ठमिति । तौ लङ्कां पुरीमगोपिष्ठां गुप्त-
वन्तौ । गुप् रक्षणे । ऊदित्वाहिकस्यादिट् । “नेटि” इति ह्रस्वि-
प्रतिषेधः । रक्षसां बलमगौप्ताम् । इङ्भावपक्षे “भक्षो भक्षि” इति

सलोपः । आयुधनीकमायुधसमूहमत्यात्तां त्यक्तवन्तौ च । त्यज-
विसर्गे । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । “भलो भल” इति सलोपः । द्विषः
शब्दन् अयमनैष्टां नीतवन्तौ च । शौक् प्रापणे । सिचि वृद्धिः ॥ १२३

भरतः । अगोपिष्टमित्यादि । तौ खडां पुरीम् अगोपिष्टां रचितवन्तौ । रचसां सैन्य-
अगोषां, गुप् रचे, वाडरे इति आयाभावपक्षे ऊदित्वाहेम् । अनिमपक्षे व्रजवदेति त्रिः ।
असत्त्वादिति सेनोपः । आयुधानीकम् अस्त्रसमूहं त्यक्तवन्तौ, कपौनामुपरीत्ययात् । त्यजौ
शानौ । द्विषः शब्दन् अयं नीतवन्तौ । नीज्या सौ त्रिः ॥ ११४

अश्रुवान् । तांशत्रा नङ्क नगत्रो ङ राक्कम ङेनङ्क वृक्का करिउतेह्लिन्, एकपे
अश्रुनिकत्र निरुक्कप करिउश अङ्कनिगट्क अत्र करिउते नागिन् । ११७

अकोकूयिष्ट तरसैन्यं प्रपलायिष्ट चाकुलम् ।

अच्युतच्च क्षतं रक्तं हतं चाध्यशयिष्ट गाम् ॥ ११४

अन्वयः । तत् सैन्यम् अकोकूयिष्ट, आकुलं च प्रपलायिष्ट, क्षतं (सत्) रक्तं च अच्यु-
तत्, हतं च (मत्) गाम् अध्यशयिष्ट ॥ ११४

मङ्गिनाथः । अकोकूयिष्टेति । तसैन्यं कपिबलमकोकूयिष्ट
भृशं चुक्रोश । कु शब्दे । “धातोरेकाचः—” इति भृशार्थे यङ् ।
“सन्धडाः” इति द्विवचनम् । “गुणो यङ् लुकोः” इत्यभ्यासस्य गुणः ।
“न कवतेर्याङि” इति चुत्वप्रतिषेधः । “अकृत्स्नार्वाधातुकयोर्दीर्घः ।”
यङ्माङ्गाङि ताङि सिच् इट् । “उपमगोस्यायतौ” इति लत्वम् ।
क्षतं प्रहृतं सत् रक्तमश्रुतत् क्षरितं च । अश्रुतत् क्षरणे । “इरितो
वा” इति विकल्पादङ् । हतं सत् गां भुवमध्यशयिष्ट भुवि शयित-
मित्यर्थः । “अधिशोञ्—” इति कर्मत्वम् ॥ ११४

भरतः । अकोकूयिष्टेत्यादि । तत् सैन्यं भयात् अकोकूयिष्ट भृशं शब्दं अकार । कुङ्क
शब्दे । मृगवदेत्यादिना यङ्, कोचुर्वेति खेः पादिकं चुत्वम्, अच तदभाक् । खेर्णुः खोऽ-
अथरी । आकुलं तत् सैन्यं प्रपलायितव्यं, क्षतं खण्डितं तत् सैन्यं रक्तम् अच्युतत् क्षरति अ,
क्षरित्वात् ङ । हतं सत् गाम् अध्यशयिष्ट मूढौ पतितम् । कर्मक्षियेति अधिशोङ् आधा-
रस्य कर्मत्वम् ॥ ११४

अश्रुवान् । नेहे कपिटेनङ्क अतिभृशं वृक् करिन् एवः आकुलं हरेत् ।
नगाशन करिउते नागिन् । तांशत्रा एङ्कउ हरेत् वृक्क वसन करिन् एङ्क
मिश्रउ हरेत् फूठणे अशन करिन् । ११४

अङ्गदेनाहसातां तौ युध्यकम्पनकम्पनौ ।

अभ्य[त्या]र्दीर्घालिनः पुत्रं प्रजङ्घोऽपि समत्सरः ११५

अन्वयः । तौ अकम्पनप्रकम्पनौ युधि अङ्गदेन अहसातां, समत्सरः प्रजङ्घः अपि
पालिनः पुत्रम् अभ्यर्दीत् ॥ ११५

मङ्गिनाथः । अङ्गदेनेति । तौ प्रसिद्धावकम्पनकम्पनौ युध्यङ्गदे-
नाहसातां हतौ । हन्तेः कर्मणि लुङि सिचः कित्वादनुनासिक-
लोपः । विकल्पादघाटेशाभावः । अथ समत्सरः सवैरः प्रजङ्घो
वालिनः पुत्रमङ्गदमभ्यर्दीत् प्रजहार । अर्दं हिंसायाम् ॥ ११५

भरतः । अङ्गटेनेत्यादि । तौ अकम्पनकम्पनौ युधि संयामि अङ्गदेन हतौ, हनेः
कर्त्तृणि द्विवचनं, हनवधटीति मे पक्षे वधादेशाभावः, वनतनाद्यानिमामिति नस्य लोपः ।
अनन्तरं प्रजङ्घो राक्षसो आत्सर्थावितः सन् वालिनः पुत्रम् अत्यार्दीत् जघान । अर्दं च वधे ।
आभिमुख्येन जगाम इति वा । अर्दं खातनागतियाचने । “अथ मत्सरः, असह्यपरसम्पत्तौ
मात्सर्य रूपेण क्रुधि” इति विश्वः ॥ ११५

अनुवाक । अत्र यङ्कालेन अग्रे अकम्पनं च कम्पनकं च कर्त्तुम्,
अनन्तरं अथवा प्राक्च च मत्सरं नर्दकात् अकम्पकं अताञ्च पीडितं
कर्त्तुम् । ११६

तस्याप्यवेभिदिष्टासौ मूर्धनं मुष्टिनाङ्गदः ।

अहार्षोच्च शिरः क्षिप्रं यूपाक्षस्य निराकुलः ॥ ११६

अन्वयः । तस्य अपि मूर्धनम् असौ अङ्गदः मुष्टिना अवेभिदिष्टः, (तथा) निराकुलः
(सन्) क्षिप्रं यूपाक्षस्य शिरः च अहार्षोत् ॥ ११६

मङ्गिनाथः । तस्येति । तस्य प्रजङ्घस्यापि मूर्धनं मुष्टिना अवेभिदिष्टासौ
मुष्टिनावेभिदिष्टात्यर्थं भिन्नवान् । भिदेर्यङन्ताङ्गुलिं ताङ्गुलिं सिचि
ङ्ङत् । अङ्घोपयलोपी । तथा निराकुलः सन् क्षिप्रं यूपाक्षस्य शिरसा-
हार्षोत् जहार । हरतेर्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ ११६

भरतः । तस्येत्यादि । असौ अङ्गदः तस्यापि प्रजङ्घस्यापि मूर्धनं मुष्टिना अवेभिदिष्टं
भिनति च । भिदेर्यङ्गुलिं सिचि । निराकुलो नाम वागरो घूमाक्षस्य शिरः क्षिप्रं शीघ्रं
हतवान् । निराकुल इति अङ्गदस्य विशेषणं कैचित् आहः ॥ ११६

अनुवाक । अत्र यङ्गुलिनामेवे अङ्घोपयलोपं मत्सरं हर्षाद्विह्वलं एव
निरुद्धिर्गच्छते उत्कर्षः यथाङ्घोपयलोपं च हर्षं कर्त्तुम् । ११७

शरीरं लोहिताक्षस्य न्यभाङ्क्षीद्विविदः क्षितौ [सदा]
क्रुद्धः कुम्भस्ततोऽभैरसौ नैन्दं सद्विविदं शरैः ॥ ११७

अन्वयः । विविदः लोहिताक्षस्य शरीरं क्षितौ न्यभाङ्क्षीत्, ततः क्रुद्धः कुम्भः सद्विविदं शरैः अभैरसौत् ॥ ११७

मल्लिनाथः । शरीरमिति । विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य नाम राक्षसस्य शरीरं क्षितौ न्यभाङ्क्षीत् क्षितौ निपात्य बभञ्जे-
त्यर्थः । ततोऽनन्तरं कुम्भः क्रुद्धः सन् सद्विविदं नैन्दं नैन्दद्विविदौ वानरौ भ्रातरौ शरैरभैक्षीर्दाबभेद । अङ्गभावपक्षे हस्तलक्षणा
दृष्टिः ॥ ११७

भरतः । शरीरमित्यादि । विविदी नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरम् न्यभाङ्क्षीत् ।
अनृजा धौ मोदने । ततोऽनन्तरं कुम्भो राक्षसः क्रुपितः सन् विविदेन सह नैन्दं कपिं
शरोर्वभेद । धौ भिद्विभिदि ॥ ११७

अधुना । विविद नामक कपि लोहितारक्ष राक्षसके हृत्तले पातित
कर्परा ताशर पेश उद्य करिण । उद्गनयत्र कुष्ठराकन ऊक्ष ह्येशा विविदेन
अशित ताशर वाता येन कपिके ७ पत्रजाले विक्ष करिण । ११७

अ[१]घूर्णिष्टां क्षतौ क्ष्मां च तावाग्निश्रियतामुभौ ।

मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं बालिसुतो नगैः ॥ ११८

प्रौर्णावोष्करवर्षेण तानपौहोन्निशाचरः ।

वानरानेजिह्वद्रामस्तूर्णं रक्षितुमङ्गदम् ॥ ११९

अन्वयः । सौ स्मौ क्षतौ अघूर्णिष्टां, क्ष्मां च अग्निश्रियतां बालिसुतः विह्वलौ मातुलौ
दृष्ट्वा कुम्भं नगैः प्रौर्णावौ । निशाचरः शरवर्षेण तान् अपौहौत्, अथ रामः अङ्गदं
रक्षितुं तूर्णं वानरान् ऐजिह्वत् ॥ ११८ ॥ ११९

मल्लिनाथः । अघूर्णिष्टामिति । तावुभौ नैन्दद्विविदौ क्षतौ
शरक्षतौ सन्तौ अघूर्णिष्टां भ्रान्तवन्तौ, क्ष्मासग्निश्रियतां अग्निौ ।
अयतः “अग्नि—” इत्यादिना चङि इयङादेशः । अथ बालिसुतो-
ऽङ्गदो विह्वलो मूढो मातुलो मातृभ्रातरौ । ‘मातृभ्राता तु
मातुलः’ इत्यमरः । “पितृभ्राता—” इत्यादिना निपातः । दृष्ट्वा

कुम्भं नगैर्वृक्षैः प्रोर्णावीत् इत्युत्तरश्लोकादाकृत्य योज्यम् । आच्छा-
दयामासेत्यर्थः । ऊर्णुङ् आच्छादने । “विभाषोर्णोः” इति
ङित्वाभावपक्षे “ऊर्णोतिविभाषा” इति पाक्षिकवृद्धिः ॥ ११८

मङ्गिनाथः । प्रीर्णावोदिति । निशाचरः शरवर्षेण तान् नगा-
नपौहोदपोहितवान् निरस्तवानित्यर्थः । ‘उपसर्गादस्यत्पूजोर्वा
वचनम्’ इति वा वचनात् परस्मैपदम् । अथ रामोऽङ्गदं रक्षितुं
तूष्णं वानरानैजिहत् । ईहेर्णौ चङ् । गतमेतत् ॥ ११९

भरतः । आचूर्णयामित्यादि । तौ उभौ वानरौ चतौ खण्डितौ सन्तौ घूर्णितौ ।
घूर्णञ् भ्रमणे । आं मूमिम् अश्रितवन्तौ च । शिचि सेवने । त्रिशीलङ् । तौ आत्मनाऽप्यौ
व्याकण्ठौ दृष्ट्वा बालिसुतोऽङ्गदः नगैः कुम्भं प्रीर्णावोदित्ययिमन्त्रोक्तोक्तान्वयः । ऊर्णं चङ्
आच्छादने । नूवन्निष्यामिति त्रि । न गच्छतीति नगः, हनन्नादिति ऊः, नजोऽनी
वाऽज्जम्भसोरिति पक्षे आदेशाभावः । “शैलवचो नगावगौ” इत्यमरः । मातुर्धाता मातुषी
निपातनाम ॥ ११८

भरतः । प्रीर्णावोदित्यादि । निशाचरः कुम्भः तान् बाणवृक्षान् अपौहोत् निरस्तवान् ।
ऊर्णुङ् तर्के । अपपूर्वे निवारणेऽपि, गेर्वांस्लोङ्घिटे चेति मस्य पाक्षिकत्वात् पम् । रामश्च
अङ्गदं रक्षितुं तूष्णं वानरान् प्रेरयामास । ईहङ् चेटे । अन्तादङ् ॥ ११९

अशूवात् । येन ७ विविध वागे ऋत इहेषा घृत्रिते घृत्रिते लृत्तले
पठित इहेण । अजम् मातुलवृक्षके विह्वल मेधिषा वृक्षनिकरे कुक्षुके आच्छिन्न-
करिण । निशाचर शरवृष्टिते निरक्षिष्ट वृक्षशृङ्गि अपमारात्रि करिण । ताहार
पर राम अजमेव वृक्षात्र अशू उवाच वानरवर्गके प्रेरण करिणेन । ११८-१२

द्रुतमत्रास्त सुग्रीवो भ्रातृव्यं शत्रुसङ्घातात् ।

मुष्टिना कौम्भकर्णिं च क्रुद्धः प्राणैरतित्यजत् ॥ १२०

अन्वयः । (सुग्रीवः) भ्रातृव्यं शत्रुसङ्घातात् द्रुतम् अत्रास्त । (सः) क्रुद्धः (सन्)
कौम्भकर्णिं मुष्टिना प्राणैः अतित्यजत् च ॥ १२०

मङ्गिनाथः । द्रुतमिति । भ्रातुरपत्यं पुमान् भ्रातृव्यस्तमङ्ग-
दम् । “भ्रातृव्यञ्च” इति व्यत्प्रत्ययः । शत्रुसङ्घातात् शत्रुसम्बाधात्
द्रुतमत्रास्त भरचीत् । चैङ् पालने । “आदेचः—” इत्यात्वम् ।
सिच् । किञ्च क्रुद्धः सन् कौम्भकर्णिं कुम्भं मुष्टिना करणेन प्राणैः
प्रयोज्यैरतित्यजत् त्याजयामास । मुष्टिघातेन जघानेत्यर्थः । त्यज्
विसर्गे । गौ चङ् उपधाङ्गस्तः ॥ १२०

भरतः । द्रुतमित्यादि । सुधीवः तस्मात् श्वसद्वटात् आठव्यम् अङ्गदं द्रुतमवासरक्षित-
वान् । वैष् पासने । धातुरपत्यं आठव्यो निपातनात् । क्रुद्धः सन् कुम्भकर्षापत्यं कुम्भं
कुटिना प्राच्यान् त्याजयामास । त्यजो हानौ, आत्मादङ् । अथ त्वत्प्रियागपूर्विकायां गतौ
वर्त्तते, तेन धीऽसौ वेरित्यादिना प्रयोक्तव्यां प्राच्यां कर्मत्वम् । आपिप्रसीयवत्ते-
वन्धार्थादिभ्योऽन्वस्य योगे प्रयोग्यस्य पद्ये कर्मत्वमिष्यते । प्राचैरिति क्वचित्पाठः ॥ १२०

अभूवाप । सुधीवः लातुल्लूख अभवत्क शङ्क मङ्कटं हृतेते मङ्गरं वक्रा
करिण ॥ १२१ ॥ हृष्टः शङ्क हृष्टः शङ्क अहो हृष्टः शङ्क अहो हृष्टः शङ्क अहो हृष्टः शङ्क ॥ १२०

निकुम्भो वानरेन्द्रस्य प्राह्वैषीत् परिघं ततः ।

हनूमांश्चापतन्तं तमभाङ्गीकोगिभौषणम् ॥ १२१

अन्वयः । ततः निकुम्भः वानरेन्द्रस्य परिघं प्राह्वैषीत्, हनूमान् च अपतन्तं भोगिभौष-
णम् तं (परिघं) अभाङ्गीक ॥ १२१

मङ्गिनाथः । निकुम्भ इति । ततः कुम्भमरणानन्तरं निकुम्भो
वानरेन्द्रस्य परिघं प्राह्वैषीत् प्रजघाय । हि गतौ । सिचि वृद्धिः ।
हनूमानापतन्तं भोगिभौषणं तं परिघमभाङ्गीकभञ्ज । भञ्जो
आमर्दने । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कुत्वपत्वे ॥ १२१

भरतः । निकुम्भ इत्यादि । ततो आठवधात् निकुम्भः सुधीवस्य कृते परिघं प्रहृष्ट-
वान् । हि वृद्धे गतौ, तम् आपतन्तं भोगिभौषणं सर्पवद्वहदरं परिघं हनूमान् वमन्न ।
भन्वीरनिमृत्वात् त्रिः ॥ १२१

अभूवाप । ताहाव नत्र निकुम्भ वानरेन्द्र सुधीवेव उभय परितः अत्र
निकुम्भ करिण, हनूमान् ७ सर्प १९ आगुड अति उन्नतः ॥ १२१ ॥ नत्रिषाञ्च उन्न
करिण ॥ १२१

प्रीर्ण[र्ण]वीत्तेजसारातिरर[रा]सौच्च भयङ्करम् ।

यीवां चास्य तथाक्राचीदजिजीवद्यथा न सः[तम्] ॥

अन्वयः । तेजसा अरातिं (निकुम्भं) प्रीर्णवीत्, भयङ्करं अरसीत् च अथ यीवां
तथा अक्राचीत् च यथा न स अजिजीवत् ॥ १२१

मङ्गिनाथः । प्रीर्णवीदिति । तेजसाः प्रतापेनारातिमरिं
निकुम्भं प्रीर्णवीत् प्राह्वयोच्च । ऊर्णोतिर्लुङि इटो हित्वाभावपद्ये-
हृद्विकल्प्यात्पद्ये गुणः । अत्रायं विवेकः—“अङ्गित्वे गुणहृद्वी-

स्त श्रीर्णवीदीर्णवीदिति । डित्वे तु तदभावे स्यात् षवडे
श्रीर्णुवीदिति । इति चैरूप्यभूर्णोतिर्वर्ण्यते शाब्दकैरिति ॥” भयङ्करं
यथा भवति तथा अरसोदनादीच्च । अस्य निकुम्भस्य ग्रीवां तथा
तेन प्रकारेणाक्रांचीदाकृष्टवांश्च । कृष विलेखने । “अनुदात्तस्य
चर्दपधस्यान्यतरस्याम्” इति पक्षे अमागमः । हलन्तलक्षणो
हृदिः । स राक्षसो यथा येन प्रकारेण नाजिजीवत् नाजीवदि-
त्यर्थः । ग्रीवां भङ्क्त्वा हतवानित्यर्थः । णिजर्थोऽत्र न विशक्षितः ।
जीवेर्यां चङि भ्राजादिना विकल्पादपधाङ्गस्यः ॥ १२२

भरतः । प्रीर्णुवीदित्यादि । हनुमान् तेजसां अरिं निकुम्भं प्रीर्णुवीत् अनिभूतवान् ।
भूत्रिस्थामिति सव् । क्वचिद् गुणवान् इति पाठः । भयङ्करं यथा स्यात् तथा शब्दं कृत-
वान् । रस शब्दे । अस्य निकुम्भस्य ग्रीवां तथा आकृष्टवान्, यथा तं न जीवयामास, ग्रीवाम्
आकृष्य जघान इत्यर्थः । कृषी आकृषिः कृपस्यस्युभेति पाचिकः मिः, वटोऽकिदिति ऋद्रः,
अनिभूत्वाद्वटिः, जीव च प्राणै, आत्मादङ्, भ्राजमासमासिति पक्षे ङ्स्यः ॥ १२१

अश्ववारः । हनुमान् श्रीं त्रैलोक्ये अत्राति निकुञ्चके आच्छन्नं कश्चिन्ना
कृष्टं गर्ज्जनं कवितुल्यं एव ग्राह्यं तेन जीवितं न शक्यं तेनै-
वात्रैव तादृशं श्रीं आकर्षणं कश्चिन्ना । १२२

समंगत हरि[कपि] सैन्यं संमदेनातिमात्रं

विटपि[प]हरिणनाथः सिद्धिमौहिष्ट नित्याम् ।

नृपतिमतिररंस्त प्राप्तकामेव हर्षा-

द्रजनिचरपतीनां संततोऽतायि शोकः ॥ १२३

इति भट्टिकाव्ये तिङ्काण्डे लुङ्ङिलसितो नाम

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

अन्वयः । हरिणैश्च नृपतिस्त्वं संमदेन समंगत, विटपिहरिणनाथः सिद्धिम् नित्यां
मौहिष्टः नृपतिमतिः प्राप्तकामा इव हर्षात् अरंस्त, रजनिचरपतीनां शोकः सन्ततः (सन्)
अतायि ॥ १२३

मल्लिनाथः । समंगतेति । हरिसैन्यं कपिसेना अतिमात्रं
संमदेन सुतोषेण सह समंगत दुर्जयविजयादिति भावः । “समो
गम्युच्छि—” इत्यादिना सम्पूर्वादकर्मकाङ्क्षुङि “वा गमः” इति

पक्षे सिचः किच्चादनुनासिकलोपः । “ऋस्वादङ्गात्” इति सिचो लुक् । विटपिहरिणनाथः शाखासृगपतिः सुग्रीवः सिद्धिं कार्यसिद्धिं नित्यामवश्यम्भाविनौमौहिष्ट वितर्कितवान् । ‘वितर्कयत्कूटयति’ इति भट्टमल्लः । ऊह वितर्कं । लुङि तङि सिच इट् । आङ्गुष्ठिः । नृपतिमतिः रामचित्तवृत्तिः प्राप्तकामिव मम्यन्मनोरथेव हर्षादुष्मा-
हादरंस्त समतोषीत् । रमेः सिचः किच्चादनुनासिकलोपः । रजनिचरपतीनां रावणदीनां शोकः सन्ततोऽविच्छिन्नः सन्नतायि ववृधे । तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानोऽत्र वृद्धिः । अन्यथा सन्ततशब्देन पौनरुक्त्यात् । “दीपजन —” इत्यादिना कर्तरि लुङि तङि ल्लेयिणादेशः ॥ १२३

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारोग्यीमहामहोपाध्यायकोला-
चलमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्व-

पथीनाख्याने लुङ् विलासो नाम

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

भरतः । समगतेत्यादि । कपिमेवम् सन्धर्दनं हर्षेण अतिमातम् अत्यर्थं सङ्गतं वैरि-
नाम्नात् । समो गद्यन्तेति सम्, इगङ्मुन्देति पञ्च म, किञ्च, वनतनाथनिमामिति मलोपे
ऋस्वादिति सिचोपः । विटपिहरिणानां वानराणां नाथः सुग्रीवः नित्याम् अवश्यम्भाविनीं
कार्यसिद्धिं ज्ञातवान् । ऊह वितर्कं । नृपते, रामस्य मतिः प्राप्तकामिव शत्रुवधे सीताञ्च
प्राप्तवतीति हर्षात् रमते अ । रमु ङ् जां क्रीड़े । रजनिचरपतीनां रावणेन्द्रजिदादीनां
सन्ततोऽविच्छिन्नः शोको वर्धते अ । तायृ ङ् पालनसन्तत्योः, पदस्तनीणं धे इत्यादिना
पाञ्चिक इण् । अप्यायीति पाठे तु—अप्यायी ङ् इडौ ॥ १२३

इति हरिहरस्वानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लोकात्मजश्रीभरतसेनकथायां

मुग्धबोधिन्यां भट्टीकायां कुम्भकर्णादिवधो नाम

- पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

अशुवास । कपिप्रेमञ्च अतिशय आनन्दे एकत्र मिलित इहेन, कपिपति
शुग्रीव निष्ठश्च कार्यासिद्धिं तदेव वनिष्ठा मने मने विचार्य करिष्ठा श्विर करिण ।
रामचन्द्रेण चित्तवृत्ति सकल मनोरथपूर्ण प्राय बुद्धिश्च येन आनन्दे पूर्ण इहेन ।
निशाचरपति रावण प्रभृतिर शोक अविच्छिन्नभावे बुद्धि पाहेन । १२०

पक्षान्ध सर्ग समाप्त इहेन ।

षोडशः सर्गः ।

ततः प्ररुदितो राजा रक्षसां हतबान्धवः ।

किं करिष्यामि राज्येन सीतया किं करिष्यते ॥ १

अन्वयः । ततः हतबान्धवः रक्षसां राजा प्ररुदितः, (अथ) राज्येन किं करिष्यामि सीतया किं करिष्यते ॥ १

मन्त्रिनाथः । अथ लुङ्गविलासमधिकृत्याह—तत इत्यादि । ततो निकुञ्जवधानन्तरं हतबान्धवो रक्षसां राजा रावणः प्ररुदितः प्रकर्षेण रोदितुं प्रारब्धवानित्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः । “कर्त्तरि च” इति कर्त्तरि क्तः । प्रागिन्द्रजिह्वजयाद्रोदनप्रकारमेवाह—अथ राज्येन किं करिष्यामि सीतया वा किं करिष्यते । करोतेः कर्मणि लृट् । उभयत्र न किञ्चिदित्यभिप्रायः । सामान्येन सर्वत्र “लृट् शेषे च” इति लृट् । कचिदन्यत्रापि वक्ष्यते । सर्वत्र “स्यतासी लृलुटोः” इति स्यप्रत्ययः ॥ १

भरतः । अथ तौ प्रदर्शयन्ते, तस्याः पाणिनिमते लृट्संज्ञा । तत इत्यादि । तदनन्तरं हतबान्धवो रक्षसां राजा रावणः प्ररुदितः क्रन्दितुमारब्धवान् । आदिर्दे क्तः । रोदनमेवाह—अहं राज्येन किं करिष्यामि ? अहं सीतया च किं करिष्ये ? बान्धवनाशात् सधै निष्प्रभमेव । कृङ् उभयपदित्वं जित्वात् । स्यस्येन इति इम् । सीतया किं करिष्यते इति पाठे—मयेति शेषः, सीतया कवया वा ॥ १

अभूवान् । निकुञ्जं वधेरं प्र रक्षसां कृतं कथां विनागं कश्चित् नागिनः, ब्राह्मणपतिश्च १११ शत्रुः । एतन् ब्राह्मणं वा मौडा द्वारा आत्र किं कर्तव्यम् ।

अतिकाये हते वीरे प्रोत्सहिष्ये न जीवितुम् ।

ऋपयिष्यति कः शत्रून् क्वं केन जायिष्यते यमः ॥ २

अन्वयः । वीरे अतिकाये हते जीवितुं न प्रोत्सहिष्ये, कः शत्रून् ऋपयिष्यति, केन यमः जायिष्यते ॥ २

मन्त्रिनाथः । अतीति । वीरेऽतिकाये हते सति जीवितुं न

प्रोत्सह्ये न शक्यामि । “शकष्ट—” इत्यादिना तुमुन् । तथा हि कः शक्रं क्रेपयिष्यति ब्रोडयिष्यति । क्री लज्जायाम् । “अतिङ्को—” इत्यादिना पुगागमः । पुगन्तगुणः । अद्य केन यमोऽन्तको जायिष्यते जेष्यते । जि जये । कर्मणि लृट् । “स्यसिच- सोयुट्—” इत्यादिना चिण्वदिटि वृद्धिः ॥ २

भरतः । अतिकाय इत्यादि । अतिकाये हते सति जीवितुम् अहम् उक्ताङ्गं नः करिष्यामि । तेन विना कः शक्रं लज्जयिष्यति ? क्री निजस्य । क्रीवैति पण् । केन यमो जेतव्यः जि जये च, हनयद्दृशयः इति पादिकी भिण् ॥ २

अशूबात् । वीर अतिकाय निष्ठ उग्रशस्त्र आत्र आभ्रात जीवन धारणे ऐश्वर्य नाहं । एतेन ऐश्वर्ये के भक्ष्ये भवेत् ? यमकेह वा के भक्ष्ये करिष्ये ? २

**अतिकायादिना पाशं को वा हेत्स्यति वारुणम् ।
रावणं मंस्यते को वा स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति ॥३**

अन्वयः । अतिकायात् विना वारुणं पाशं को वा हेत्स्यति, को वा रावणं मंस्यते, स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति ॥ ३

मङ्गलनाथः । अतोति । अतिकायादिना तं विनेत्यर्थः । पृथ-
ग्विना—” इत्यादिना पदे पञ्चमी । वारुणस्येवं वारुणं पाशं पाशा-
युधं को वा हेत्स्यति ब्रोडयिष्यति । को वा रावणं मंस्यते ज्ञायते
गणयिष्यतीत्यर्थः । मन ज्ञाने । स्वयम्भूर्ब्रह्मा कस्य तोक्ष्यति
प्रसक्त्यति । स्वयम्भूसन्तोषणसमर्थः क इत्यर्थः । तुष तुष्टौ ।
लृटि स्म । “षटोः कः सि” इति कत्वम् । “इण्कोः” इति
षत्वम् ॥ ३

भरतः । अतिकायादित्यादि । अतिकायेन विना को वा वारुणपाशं हेत्स्यति हिदिर्
वी अ हेदि । अन्वयार्थेत्यादिना विनायीये पञ्चमी । को वा रावणं पूजयिष्यति ? मन्थी
ऊ च, चकाराद् वधे, अनेकार्थत्वात् पूजायामपि । स्वयम्भूः कस्य भीतिं जनयिष्यति ? तुष
यी जि च, चकारात् तुष्टौ, षटोः कः ॥ ३

अशूबात् । “शस्त्रं अतिकाय विना के वक्रमेव पाशं ह्येन करिष्ये !
एतेन आत्र केह वा आभ्रात्क रावणं वनिषा मन्थानं करिष्ये ? अन्वयार्थे वा
के (उपसाय) मद्धे करिष्ये ? । ३

श्लाघिषे केन को बभूव्नेषालुन्नतिमुन्नतः ।

कः प्रेषार्तं पितृन् काले कृत्वा कलियथा न कः ॥

अन्वयः । केन श्लाघिष्ये, उन्नतः कः बभूवुः उन्नतिं नेषति, कालं कः पितृन् प्रेषयति, कृत्वा न कः कलियथे ॥ ४

मङ्गिनाथः । श्लाघिष्य इति । अद्याहं केन श्लाघिष्ये केन मा श्लाघ्यो भविष्यामि । उन्नतो गुणोन्नतः को बभूवुः उन्नतिं नेषति । कुलकौत्तिकरः क इत्यर्थः । काले परोक्षकाले कः पितृन् प्रेषयति तपयिष्यति । प्रीञ्ज तपणे । लटि स्वप्रत्यय गुणः । कृत्वा को न कलियथे कथ्यते न करिष्यति । महत्कर्म कृत्वापि अविक्लान् इत्यर्थः ॥ ४

भरतः । श्लाघिष्य इत्यादि । केन पुष्पेण श्लाघ्यो भविष्यामि ? कर्मणि रूपम् । केन आत्मानं श्लाघ्य कथयिष्यामि ? इत्यर्थे कर्त्तरि रूपम् इत्यन्वयः क उन्नतः सन् बभूवुः उन्नतिं प्रापयिष्यति ? कः कालं पितृन् तपयिष्यति ? प्रीञ्ज तपणे । मङ्गदपि कार्यं कृत्वा आत्मनः श्लाघां न करिष्यति ? अतिकायादिनेति सर्वत्र योज्यम् । कत्य उ श्लाघे ॥ ४

अश्ववाद । अतिक्रान्तिं विना केन पुत्र आमारक श्लाघा करिष्ये ? उः गान्धर्व आत्र के आच्छे, वज्रगात्रवत्के उन्नीत करिष्ये ? ईशान पर के पित्रुत्पन्नं करिष्ये । केहे वा भद्रकर्षा करिष्या श्लाघा ना करिष्ये । ४

उद्यं स्यते[ति] हरिर्वज्रं विचरिष्यति निर्भयः ।

भोक्ष्यते यज्ञभागांश्च शूरमानं च वक्ष्यति ॥ ५

अन्वयः । हरिः वज्रं उद्यं स्यते, निर्भयः विचरिष्यति, यज्ञभागान् च भोक्ष्यते, शूरमानं च वक्ष्यति ॥ ५

मङ्गिनाथः । उदिति । हरिरिन्द्रो वज्रमुद्यं स्यते उन्नमयिष्यति । “समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रत्ये” इति तङ् । ‘क्वचित्पुस्तकेषु परस्मैपदपाठः ग्रामादिकः । अद्य निर्भयो विचरिष्यति । यज्ञभागांश्च भोक्ष्यते मभ्यवहरिष्यति । “भुजोऽनवर्णे” इति तङ् । शूरमानं शूराभिमानं च वक्ष्यति वोढा ॥ ५

भरतः । उद्यं वलीत्यादि । हरिः इन्द्रो वा प्रति वज्रम् उद्यापयिष्यति । अतिकावक

इतस्ततो गतिष्यते, आसीद्यान् यज्ञभागाय भक्षयिष्यति । भुजोऽग्ने इति मम् । ग्रमानं
 'यरीऽहमिति' अहदारं धारयिष्यति । वहे औ प्रापये । हो ङः षट्ठीः कः । पूर्वं सर्वमिदम्
 अतिक्रियेन निराकृतमिति भावः ॥ ५

अशूवात् । इत्थं एतन् आभात्क अक्षरं करिते वज्र उद्धृतं करिते ।
 निर्भ्रष्टिष्ठे इत्युद्धृते निष्ठरणं करिष्यात् अशूवात् पञ्चभागां ग्रहणं करिते एवम्
 वीरशक्तिमान् अकामं करिते । ८

रविस्तप्स्यति निःशङ्कः[ङ्क]वास्यत्यनियतं मरुत् ।

न[नि]व[र्व]त्स्यत्यृतसंघातः स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति ॥ ६

अन्वयः । रविः निःशङ्कः तप्स्यति, मरुत् अनियतं वास्यति, ऋतुसंघातः न वत्स्यति,
 इन्दुः स्वेच्छया उदेष्यति ॥ ६

सङ्क्षिप्तायः । रविरिति । रविर्निःशङ्कस्तप्स्यति तीव्रं द्योति-
 ष्यते न तु पूर्ववन्मन्दमित्यर्थः । तप संतापे । मरुत् वायुरप्य-
 नियतं स्वेच्छन्दं वास्यति संचरिष्यति न तु पूर्ववन्मन्दमेवेत्यर्थः ।
 ऋतूनां संघातः सदा संभूयस्त्तिर्न वर्त्स्यति न वत्तिष्यते । क्रम-
 वृत्तिर्भविष्यतीत्यर्थः । “वृद्धभ्यः स्यमनोः” इति वा परस्मैपदम् ।
 “न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः” इतीट्प्रतिषेधः । इन्दुश्च स्वेच्छयोदेष्यति न तु
 सदा सम्पूर्ण इत्यर्थः ॥ ६

भरतः । रविरित्यादि । रविः सूर्यो निःशङ्कं यथा स्यात् तथा तप्स्यति द्योतिष्यते ।
 वायुः सततं गमनं करिष्यति । वा न गमनहिंसयोः । ऋतुसंघातः पञ्चाम् ऋतूनां मेलनं
 मनीष्यानि निवृत्ती भविष्यति । इत ऊर्ध्वी वर्त्तने । वृद्धो नेमपे इति इमन्निषेधः, एत एव
 पम् । चन्द्र उदयं करिष्यति स्वेच्छया, न तु मम इच्छया । इण् गतौ ॥ ६

अशूवात् । एतन् शूया निर्भ्रष्टिष्ठे किन्नरज्वाल विस्तारं करिते ; सर्वदा हे
 वायु अवाञ्छितं हरेवे । वसन्तादि ऋतू मकल पर्यायक्रमे कार्या करिते एवम्
 इत्थं हेकाशूया उद्धृतं हरेवे । ७

तौत्रं स्यन्दिप्राते मेघैरुग्रं वर्त्तिष्यते यमः ।

अतिकायस्य मरणे किं भविष्यति नान्यथा ॥ ७

मङ्गिनाथः । 'तीव्रमिति । मेघैस्तीव्रं स्रग्दिष्यते वर्षिष्यते न
तु रजःशमनमात्रमित्यर्थः । स्रग्दू प्रसवणे । भावे लट् । यमो-
ऽन्तकक्षीयं वर्त्तिष्यते सर्वान्मारयिष्यतीत्यर्थः । तथाहि—अतिकायस्य
मरणे सर्वसाकल्ये सतीति भावः । किं नामान्यथा न भविष्यति
सर्वं भविष्यत्येव नियन्तुरभावादित्यर्थः ॥ ७

भरतः । तीव्रमित्यादि । मेघै तीव्रम् अतिशयं स्रग्दिष्यते वर्षिष्यते, पूर्वं हि धूळि-
प्रशमनं यावदेव मत्पुत्रे दृष्टिरसीदिति भावः । स्रग्दू ङ्, सुतो । भःवे रूपम् । यम उभं
वर्त्तिष्यते । अतिकायस्य मरणे सर्वमिदं विपरीतं किं न भविष्यति ? किं करिष्यन्तीति पाठे
इत्यादयः इति शेषः ॥ ७

अबूवाद् । एतन् मेघ गकल अति तीव्र वर्षण करिष्ये ; कृष्ण कृष्ण
कृष्ण प्राग्विनिर्माण करिष्ये ; अधिक कि अतिकायस्य मृत्प्राप्य किमेवरे वा
विपश्चिन्त न। घटिष्ये ? १

उन्मीलिष्यति चक्षुर्मे वृथा यद्विनयागतम् ।

आञ्जालाभोन्मुखं नम्रं न द्रक्ष्यति नरान्तकम् ॥ ८

अन्वयः । वृथा मे चक्षुः उन्मीलिष्यति, यत्—विनयागतम् आञ्जालाभोन्मुखं नम्रं
नरान्तकं न द्रक्ष्यति ॥ ८

मङ्गिनाथः । उदिति । किं च वृथा मे चक्षुः उन्मीलिष्यति यद्-
यस्माद्विनयेनागतमाञ्जालाभोन्मुखं कैङ्कर्यात्मकमित्यर्थः । नम्रं प्रणतं
नरान्तकं न द्रक्ष्यति । अतो निष्फलं चक्षुःस्नेषणमिति
भावः ॥ ८

भरतः । उन्मीलिष्यतीत्यादि । मम नेत्रं वृथा उन्मीलिष्यति । मौल निमिष । यत्
यस्मात् विनयेन आगतम् आञ्जालाभाय उन्मुखं नम्रं नरान्तकं न द्रक्ष्यति । दृष्टिरी प्रवे ।
वर्द्धीकिदिति ऋद्रः, शङ्कागति षड् । षटोः कः ॥ ८

अबूवाद् । एतन् आभार चक्षुः वृथा उन्मीलित इहेते, केन ना मविनये
उपहित, आञ्जालाभेन कृष्ण उन्मुख एव विनोद नराशक पुत्रक्रे ७ आर
मेधिते पाहेते ना । ८

धिङ् मां चिश्चिरसां नाहं संदर्शिष्याऽव यत्पुनः ।

प्राणिष्यति विमं विनं नमिष्यति पञ्चमयागते ॥ ९

अथयः । मां धिक्, यन—पुनः अद्य त्रिशिरसा अहं न सन्दर्शये, तस्मिन् पञ्चत्वम्
आगते केन द्विषः घानिष्यन्ते ? ॥ ८

मल्लिनाथः । धिगिति । मामभाग्यं धिक् योऽहमद्य त्रिशि-
रसा पुनर्न सन्दर्शये न संद्रष्ट्ये । दृशेः कर्मणि लृटि चिष्वदिटि
टेरेत्वम् । तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्चत्वमागते मृते सति केन द्विषो
घानिष्यन्ते हनिष्यन्ते । अत्रापि चिष्वदिट् ॥ ८

भरतः । धिङ्मार्गान्यादि । • मां धिक्, यस्मात् अथ पुनः अहं त्रिशिरसा दृष्टी न
मविष्यामि । हनगहदृशच्च इति कर्मणि मिष् । तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्चत्वमागते मृते
सति द्विषः केन हन्तायाः ? पूर्ववत् मिष् । पञ्चानां पृथक्त्वं पञ्चत्वम् ॥ ८

अनुराग । आभाटेक धिक्, येहत् त्रिशिरा भूत्र उ आभाटेक दग्धन करिच्छे
ना, ये त्रिशिराहे एथन के अकृणम करिषे । ८

शत्रुभिर्निहते मते द्रव्योऽहं संयुगे सुखम् ।

युद्धोन्मत्ताहिना शत्रून् समास्कन्त्यति को रणे ॥ १०

अथय । मते निहते अहं शत्रुभिः संयुगे सुखं द्रव्ये, युद्धोन्मत्तात् विना रणे कः
शत्रून् समास्कन्त्यति ॥ १०

मल्लिनाथः । शत्रुभिरिति । मत्ते मत्ताख्ये राक्षसे निहते
सति अहं संयुगे शत्रुभिः सुखं निःशङ्कं द्रष्ट्ये ईक्षिष्ये । दृशेः कर्मणि
लृटि चिष्वदिटिभावपक्षे रूपम् । युद्धोन्मत्ताहिना रणे कः शत्रून्
समास्कन्त्यति अभियोक्ष्यत इत्यर्थः । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ।
दकारस्य चत्वं ॥ १०

भरतः । शत्रुभिरित्यादि । मत्तनाम्नि राक्षसे शत्रुभिर्निहते सति तैरेव शत्रुभिः
संयुगे सुखं यथा स्यात् तथा अहं द्रष्टव्यः । पूर्वं तस्मात्त्रिधायात् अहं दुर्दर्श इति भावः ।
युद्धोन्मत्तं राक्षसञ्च विना रणे कः शत्रून् समास्कन्त्यति शोषयिष्यति ? अभिभवयिष्यति
इत्यर्थः । स्कन्दिर् शोषणगणयोः ॥ १०

अनुराग । मठउ निहत्त हहेण, एथन शत्रूना युद्धहेण निःशङ्किते
आभाटेक देखिषे । युद्धोन्मत्तत्र अडाए के युद्ध अकृणां करिषे । १०

आह्वांस्यते विगड्ढो मां योदस्यमानः शत्रुक्रतुः ।

अन्वयः । दुर्हणे निकुम्भे हते शतक्रतुः योत्स्यमानः विशङ्कः (सन्) माम् आह्वास्यते, तस्य च अर्थः प्रकल्प्यस्यति ॥ ११

मङ्गिनाथः । ' आह्वास्यत इति । दुःखेन हन्यत इति दुर्हणो दुर्निबद्ध्यणः । " ईषदृ—" इत्यादिना खलुप्रत्ययः । " हन्तेः " इति शत्वम् । तस्मिन् निकुम्भे हते शतक्रतुरिन्द्रो योत्स्यमानो युधं करिष्यमाणो विशङ्को मामाह्वास्यते । " स्वर्धायामाङ् " इति तड् । तस्येन्द्रस्यार्थः प्रयोजनं प्रकल्प्यति सेत्स्यतीत्यर्थः । " लृटि चक्-लूपः " इति वा तिप् । " तासि च क्लृपः " इतीट्प्रतिषेधः ॥ ११

भरतः । आह्वास्यत इत्यादि । शतक्रतुः इन्द्रो युधं करिष्यन् निःशङ्कं यथा स्वात् तस्मात् युद्धार्थम् आह्वास्यते । स्वर्धायामाङ् इति सं, युधेकोपसवत्सदस्यमानाविति स्वमानः । दुर्हणे निकुम्भे हने सति तस्य शतक्रतोरर्थो निष्कण्टकराज्यलाभः प्रकल्प्यति समास्यति । क्लृप् डृ लृ च कल्पने । इत्यादित्वात् पे इभ्योऽभावः । क्लृपक्लृपोऽक्लृपादौ । दुःखेन हन्यते इति ईषदृसीतेति खलु । प्राग्वक्षो ण इत्यादौ दुर्बर्जनात् शत्वम् । किंचित् शत्वमाहुस्तत्र साधु, परिधामपि दूर इति शत्वप्रतिषेधकमूलदर्शनात् ॥ ११

अश्वपाम । दूर्ध्वा निकुलु इह इहेषाः ई, एथन नत्वेन युक्ते अश्व इहेषा निःशङ्कोऽपि आमाङ्क रणे आश्वान कर्मात् । ताः शत्रु अत्रोजन एथन गठेन गच्छन् इहेव । २२

कल्पिष्यते हरिः प्रीतिर्लङ्का चोपहनिष्यते ।

सुरैरागंस्यते चेह श्रुत्वा कुम्भं निपातितम् * ॥ १२

अन्वयः । कुम्भं निपातितं श्रुत्वा हरिः प्रीतिः कल्पिष्यते, लङ्का च उपहनिष्यते, इह सुरैः आगंस्यते च ॥ १२

मङ्गिनाथः । कल्पिष्यत इति । किञ्च कुम्भं निपातितं श्रुत्वा हरिरिन्द्रस्य प्रीतिः कल्पिष्यते । तिपो विकल्पात्तड् । अत एव नेङ्-भावः । लङ्का चोपहनिष्यते उपगोष्यते । हन्तेः कर्मणि लृटि " ऋद्धनोः स्ये " इतीट् । इह सुरैरागंस्यते आयास्यते च । गमेर्भावे लृट् । " गमेरिट् परस्मैपदेषु " इति नियमात् तड् ॥ १२

भरतः । कल्पिष्यते इत्यादि । शत्रुभिः निपातितं कुम्भं श्रुत्वा हरिः इन्द्रस्य प्रीतिः कल्पिष्यते भविष्यति । इत्यादित्वात् मे नेम्निषेधः । शत्रुभिः लङ्का च उपहनिष्यते । निष्ठाभावपक्षे रुस्येन इति इम् । कर्मणि रूपम् । इह लङ्कायां देवैरपि आगमन्यम् । वमरमनमातः मे स इत्यस्य परविषयत्वाच्चेन, भावे रूपम् ॥ १२

* " ईशानक लया लल्लो रिपोर्यास्मि वस्यताम् । " इति पाठाकारम् ।

अश्रुवाप । कुष्ठनिश्चयं वार्त्ता अत्रेण हेतुस्य आनन्त इहेव । भक्षगण
नक्षत्रौ नष्टे करिवे एव मेवतारां एथाने निश्चिते आनिशः उपस्थित
इहेव । १२

मरिष्यामि विजेष्ये वा हताश्वेत्तनया मम ।

हनिष्यामि रिपूंस्तूर्णं न जीविष्यामि दुःखितः ॥

अन्वयः । मम तनयाः हताः चेत् (अहम्) अपि । मरिष्यामि, विजेष्ये वा रिपून्
तूर्णं हनिष्यामि, (किन्तु) दुःखितः न जीविष्यामि ॥ ११

मल्लिनाथः । मरिष्यामीति । मम तनया हता मृताश्चेदह-
मपि मरिष्यामि । “स्त्रियर्तलुङ्लिङीश्च” इति नियमान्न तङ्
विजेष्ये वा । “विपराभ्यां जे” इति तङ् । तूर्णं रिपून् हनिष्यामि
दुःखितो न जीविष्यामि ॥ १२

भरतः । मरिष्यामीत्यादि । यदि तनयाः हताः ततः अहं मरिष्यामि । छङ्छीञ्जेन-
मिति नियमात्, अन्वय परस्मैपद, स्वस्यैव, इति इम् । शत्रून् वा जेष्यामि । विपराजीति
मम् । तूर्णं रिपुं हनिष्यामि, अथवा बन्धुनाश्चात् दुःखितोऽहं न जीविष्यामि ॥ १३

अश्रुवाप । आश्रयं पूज्यगणे यद् मरिष्ये तांश इहेतेन हन् आनिशं मरिष्ये,
नश्च युक्तं क्षणात् करिव एव सञ्चरन्निपूज्यं विनष्टे करिव । दुःखितं जीवेन-
धारणे अस्माकमनाहे । १३

स्मेष्यन्ते मुनयो देवाः कथयिष्यन्ति चानिशम् ।

दशग्रीवस्य दुर्नीतर्विनष्टं रक्षसां कुलम् ॥ १४

अन्वयः । दशग्रीवस्य दुर्नीतैः रक्षसां कुलं विनष्टम् इति मुनयः देवाः च स्मेष्यन्ते,
अनिशं कथयिष्यन्ति च ॥ १४

मल्लिनाथः । स्मेष्यन्ते इति । दशग्रीवस्य दुर्नीतैर्दुर्नयैः रक्षसां
कुलं विनष्टमिति मुनयो महर्षयो देवाश्च स्मेष्यन्ते हसिष्यन्ति ।
स्मिङ् ईष्यसने । ङित्वात्तङ् । अनिशं कथयिष्यन्ति च कथात्वेन
वर्णयिष्यन्त चेत्यर्थः ॥ १४

भरतः । स्मेष्यन्त इत्यादि । मुनयो हर्षात् स्मेष्यन्ते । स्मि ङ हसने । देवाः
सततं कथयिष्यन्ति । किमित्याह—दशग्रीवस्य दुर्नयैः रक्षसां कुलं नष्टमिति । प्राक्त्वम् च
इत्यादौ दुर्बर्जनाश्चालम् ॥ १५

अशूना । शुनि ७ देवगण एहे वणिश । हाजिव ये, पणाननेर कुनीडि-
कणेहे राक्षसवण क्षण हहेण । १४

केन संभावितं तात कुम्भकर्णस्य राघवः ।

रणे कर्त्स्यति गात्राणि मर्माणि च विचर्त्स्यति ॥

अन्वयः । (हे) तात ! राघवः कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे कर्त्स्यति कर्माणि च
विचर्त्स्यति—(इति) केन संभावितम् ? ॥ १५

मल्लिनाथः । केनेति । हे तात कुम्भकर्ण ! राघवः कुम्भ-
कर्णस्य गात्राणि रणे कर्त्स्यति कर्त्तिष्यति । कृतौ छेदने । मर्माणि
च विचर्त्स्यति विचर्त्तिष्यति । चृती छेदने । वितर्त्स्यतीति पाठे
तद्वृत्तिसायां सर्वत्र “सेऽसिचि कृत—” इत्यादिविकल्पादिङ्भावः ।
इतीदं केन संभावितं वितर्कितम् । केनापि योग्यताबुद्धिं नारो-
पितमित्यर्थः ॥ १५

भरतः । केनेत्यादि । तात । इति बुद्धिभ्यं पितरं शोकात् सम्मुखीकरोति, लोकोक्ति-
रियं, केनेन संभावितं—यत् कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे राघवः कर्त्स्यति । कृतौ श्व किदि,
वृत्तदिति पठेऽनिम् । मर्माणि च तर्त्स्यति । तद्वज् धिर्नादरे च । चकारात् हिंसे ।
पूर्ववत् पठे अनिम् ॥ १५

अशूना । हा तात ! राक्षस रणे कुम्भकर्णस्य अत्रोत्र ७ मर्माच्छेदन
कर्त्तव्ये, हेहा के मने आविशाहिण । १५

पतिष्यति क्षितौ भानुः पृथिवी तोलयिष्यते ।

नभस्वान् भङ्क्ष्यते व्योम मुष्टिभिस्ताडयिष्यते ॥ १६

इन्द्रोः स्यन्दिष्यते वज्रः समुच्छोक्ष्यति सागरः ।

जलं धक्ष्यति तिग्मांशोः स्यन्त्यन्ति तमसां चयाः ॥

कुम्भकर्णो रणे पुंसां क्रुद्धः परिभविष्यते ।

संभावितानि नैतानि कदाचित् केनचिज्जने ॥ १८

अन्वयः । भानुः क्षितौ पतिष्यति, पृथिवी तोलयिष्यते, नभस्वान् भङ्क्ष्यते, व्योम
मुष्टिभिः ताडयिष्यते । इन्द्रोः वज्रः स्यन्दिष्यते, सागरः समुच्छोक्ष्यति, जलं धक्ष्यति,
तिग्मांशोः तमसां चयाः स्यन्त्यन्ति । रणे क्रुद्धः कुम्भकर्णः (केनचित्) पुंसां परिभवि-
ष्यते—कने कदाचित् केनचित् न एतानि संभावितानि ॥ १६—१८

मल्लिनाथः । असम्भावितत्वमेव श्लोकत्रयेण सनिदर्शनमाह—
पतिष्यतीत्यादि । भानुः क्षिती पतिष्यति अधो गमिष्यतीत्यर्थः ।
पृथिवी तोलयिष्यते उन्मास्यते हस्ताभ्यामुत्क्षेप्यते इत्यर्थः । तुल
उन्माने । चुर्गादिः । कर्मणि लृट् । नभस्वान् वायुः भङ्क्ष्यते
स्वयं प्रभञ्जनोऽन्यैर्भङ्क्ष्यते चेदित्यर्थः । भञ्जो आमर्दने । कर्मणि
लृट् । कुत्वपत्वे । व्योम मुष्टिभिस्ताडयिष्यते । कर्मण्येव लृट् ॥ १६

मल्लिनाथः । इन्दोरिति । इन्दोर्वीरः स्यन्द्यते सविष्यति ।
स्यन्दू प्रसवणे । “वृद्धयः स्यसनोः” इति विकल्पात्तड् । सागरः
समुच्छेद्यति शोषं गमिष्यति । शुष शोषणे । अनिट् । स्यप्रत्यये
लघूपधगुणः “षटोः—” इति कत्वे षत्वम् । जलं धस्यति भस्मी-
करिष्यति । दह भस्मीकरणे । लृट् स्यप्रत्यये घेत्वकत्वषत्वधष्-
भावाः । तिग्मांशो सूर्यात् तमसां चयाः स्यन्त्यन्ति स्यन्दिष्यन्ते ।
“वृद्धयः स्यसनोः” इति स्यन्देर्वा तिप् । “न वृद्धयस्तुभ्यः”
इतीट् प्रतिषेधः । चत्वम् ॥ १७

मल्लिनाथः । कुम्भेति । रणे क्रुद्धः कुम्भकर्णः पुंसा केनचित्
पुरुषेण परिभविष्यते । कर्मणि लृट् । एतानि भानुपतनादौ नि
कुम्भकुर्णपरिभवान्तानि जने लोके कदाचित् केनचित्पि जनेन
न सम्भावितानि न वितर्कितानि न प्रमितानीति किमु वक्तव्य-
मित्यर्थः । अत्र भानुपतनादिकल्पः कुम्भकर्णपरिभव इति सादृश्या-
च्चेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ १८

भरतः । पतिष्यतीत्यादि । भानुः सूर्यः क्षिती पतिष्यति । पृथिवी तोलयिष्यते ।
तुल कुम्भितौ कर्मणि रूपम् । नभस्वान् वायुः काष्ठवत् भङ्क्ष्यते । भञ्जो धी मोटने,
कर्मणि रूपम् । मुष्टिभिः व्योम आक्रायं ताडयिष्यतेऽन्येन । तड कि लिपि सम्भावितानि
नैतानि इत्यभिप्रायेण सन्त्यः । यथैतत् असम्भाव्यं तथा कुम्भकर्णस्य रामेश्वर इत्यनेनमिति
भावः ॥ १६

भरतः । इन्दोरित्यादि । इन्द्रात् अग्निः स्यन्द्यते । स्यन्दू उर्वरु सुती । विष्वा-
हतादिः । शीघ्रं गमिष्यति । श्यौ लु शीघ्रे समुत्पूर्वः । जलं कर्तुं, धस्यति दाहं
करिष्यति । दाहो दाहे । दाहेर्घः भ्रमान्त्येति घः । तिग्मांशो सूर्यात् अन्धकारवशाः
स्यन्त्यन्ति क्षरिष्यन्ति । इत्यादित्वात् पे जेम् । सम्भावितानि नैतानि इत्यन्वयः ॥ १७

भरतः । कुम्भकर्ण इत्यादि । रणे क्रुद्धः कुम्भकर्णः अन्धेन पुंसा परिभविष्यते
जेतव्यः । एतानि भानुपतनादौ न लोके कदाचित्पि केनचित् न सम्भावितानि ॥ १८

অন্যবাদি : সূর্য্য-কুমারের পতিত হইবে, পৃথিবী হস্তোত্তোলিত হইবে, বায়ু বৃষ্টি-ভগ্ন হইবে, মৃত্তি প্রকারে শূন্য ভাঙিত হইবে, শশাক হইতে অনল নির্গত হইবে, সমুদ্র শুষ্ক হইবে, জল প্রজ্জলিত হইবে, সূর্য্য হইতে অন্ধকার বাশি নির্গত হইবে, জ্বার রণে ক্রুদ্ধ কুন্তকর্ণকে সামান্য কোন মানুষে পরাজিত করিবে, ইহা জগতে কদাপি কেহ মনেও স্থান দিতে পারে নাই। ১৩-১৮

कुम्भकर्णे हते लङ्कामारोक्ष्यन्ति प्लवङ्गमाः ।

दङ्गन्ति राज्ञसान् दृष्ट्वा भङ्गन्ति च समाश्रयान् ॥

अन्वयः । कुम्भकर्णे इति हेमाः प्रवृत्तिमाः लङ्गान् चारीत्यनि, राजसान् दहयन्ति,
समाश्रयान् भक्षयन्ति च ॥ १८

मङ्गिनाथः । कुम्भकर्ण इति । कुम्भकर्णे इति सति द्वाः
 प्रवक्त्रमा लङ्कामारोहन्ति आक्रमिष्यन्तीत्यर्थः । रुद्र बीजजपानि ।
 ढक्कत्वादि । राक्षसान् दह्यन्ति दन्तेर्दारयिष्यन्ति । दंश दशने ।
 व्रथादिषत्वे कत्वषत्वे । समान्प्रयान् गृहान् भङ्ग्यन्ति च । भङ्गो
 आमर्दने । कत्वषत्वे ॥ १८

भरतः । कुम्भकश्च इत्यादि । कुम्भकश्चेद्वृत्ते गते सति प्रवक्ष्यामः कथं लक्षणं ।
 चारीत्यनि लङ्काहृदा भविष्यति । आह पूर्वस्य दृष्टान्तानि प्रादुर्भावेत्यस्य उपपत्तिः ।
 दः अभ्यस्योरीत्यादिना यस्य कः । ते ह्येताः सन्तो राक्षसान् दहन्त्यनि । इन्द्र इत्यने ।
 नमामास्य भवन्त्यनि । भगव भक्ते ॥ १२

অনুবাদ। কুস্তকর্ণ নিহত হইয়াছে, এখন বানরগণ গর্দাসহকারে
লড়া। অক্রমণ করিবে, রাক্ষসদিগকে দংশন করিবে এবং আনার গৃহানি-
ত্ব করিবে। ১২

त[च]त्स्यन्ति बालवृद्धांश्च नत्स्यन्ति च मुदा युताः ।

तेन राक्षसमुख्येन विना तान् को वि[नि]राक्ष्यति ॥

अन्वयः । (ते) बालवृद्धान् च तस्यांनि, मुदा युताः च नस्यांनि, राक्षसमुखेन
(कृष्णकर्णेन) विना तान् कः विरोतस्यति ॥ २०

मङ्गिनाथः । तत्स्यन्तीति । बालवृद्धांस्तत्स्यन्ति हिंसिष्यन्ती-
त्यर्थः । छद्द हिंसायाम् । मुदा युताः सन्तो नत्स्यन्ति नटिष्यन्ति ।
नृती मन्त्रविज्ञेये । लघूपधगुणः । राक्षसमुख्येन तेन कुम्भकर्णेन
विना तान् वानरान् को विरोक्ष्यति निवारयिष्यति । रुधिर-
आवरणे गुणवर्त्ते ॥ २०

* 'ललायमान' इति पाठान्तरम् ।

भरतः । चक्षुःश्रोत्रादि । इवङ्गना वाचान् इच्छां च चक्षुःश्रोत्रादि । अतः चक्षुःश्रोत्रादि । चक्षुःश्रोत्रादि पक्षे नेम् । तस्मात्सीति पाठे—तद्वधाती इवम् । मुदा चक्षुःश्रोत्रादि । सती चक्षुःश्रोत्रादि । चक्षुःश्रोत्रादि । पूर्ववत् नेम् । तेन राक्षसप्रेष्ठेन कुम्भकर्णेन विना कः तान् वानरान् निवारयिष्यति ? इति धर्मो अ जि आहती ॥ २०

अश्वत्थाम । ताशरी वानर वृक्ष मरुतके विनष्टे करिवे एवः आनन्दे नृणां करिवे । वृक्षः प्रधानं कुम्भकर्णं विना के ताशरीमरुतके निवारितः, करिवे ॥ २०

अमर्षो मे परः सीतां राघवः कामयिष्यते ।

अतः राज्यात्सुखं तस्मात् किङ्किलासाववाप्स्यति ॥

अन्वयः । राघवः सीतां कामयिष्यते, (तत्र) मे परः अमर्षः (भवति), अतः राज्यात्सुखं तस्मात् (रामात्) किं किञ्च असौ सुखम् अवाप्स्यति ॥ २१

मल्लिनाथः । अमर्ष इति । राघवः सीतां कामयिष्यते सन्तोष्यते । कपेशिङ्गलाश्रुट् । तत्र मे परो महानमर्षः क्रोधः । “अनवकलृप्त्यमर्षयोरकिञ्चिदपि” इत्यमर्षे लृट् । अतः राघवं यस्मात्तस्माच्चतुराज्यात् राज्यभ्रष्टात्तस्माद्रामादसौ सीता किं किञ्च सुखमवाप्स्यति । न किञ्चित् सम्भावितमित्यर्थः । “किङ्किलास्यर्थे लृट्” इत्यनवलृप्ती किङ्किलशब्द उच्यते लृट् । अनवलृप्तिरसम्भावना ॥ २१

भरतः । अमर्ष इत्यादि । मम अयम् अपरोऽमर्षः क्रोधः राघवोऽपि सीतां कामयिष्यते । कमुकङ्कलृप्तिः । कम कृत इति जिङ् । अन्यथायदामर्षे इति ती । अतः राज्यात् तस्मात् रामात् असौ सीताः किं सुखम् अवाप्स्यति न सम्भावयामि । किङ्किलास्यर्थे लृट् ती ॥ २१

अश्वत्थाम । राम गीताके तूष्टे करिवे, ताशरी वानर वृक्ष मरुतके विनष्टे एवः आनन्दे नृणां करिवे, केन ना मे राक्षसप्रेष्ठे, ताशरी मरुतके गीता इव पाठेवे ? ॥ २१

मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः ।

भूमौ वा निखनिष्यामि विध्वंसस्यास्य कारणम् ॥

अन्वयः । अस्य विध्वंसस्य कारणं वैदेहीं मारयिष्यामि, राक्षसैः खादयिष्यामि, भूमौ वा निखनिष्यामि ॥ २२

मञ्जिनाथः । मारयिष्यामीति । यद्वा अस्य विध्वंसस्य नाशस्य कारणं वैदेहीं मारयिष्यामि, यद्वा राज्ञस्यैः खादयिष्यामि आद-
विष्यामि । “आदिखाद्याः प्रतिषेधा वक्तव्याः” इति प्रतिषेधात्-
“मतिबुद्धि—” इत्यादिना अणि कर्तुर्न कर्मत्वम् । वा यद्वा भूमौ
निखनिष्यामि गत्तं हत्वा निखेयस्यामीत्यर्थः ॥ २२

भरतः । मारयिष्यामीत्यादि । अथवा अस्य विध्वंसस्य वस्तुनाशस्य कारणं सीतामिव
मारयिष्यामि राज्ञस्यैः वा ता खादयिष्यामि । घेऽजो जेरियादी अखादनीत्युक्तेन प्रतीयमान-
कर्मत्वम् । भूमौ वा निखनिष्यामि गत्तं वा स्थापयिष्यामि ॥ २२

अश्वनाथः । षडे मर्त्यनाशेन कादृश, भौतात्कृते निनष्टे कविन अर्थः । द्राक्क
शाश्वतकालेन कदाचिद्वै किञ्चिद् भूताने स्थापित कविना ॥ २२

नानुरोत्स्ये जगत्तक्ष्मीं घटिष्ये जीवितुं न[वा]च ।
न रंस्ये विषयैः शून्ये भवने बाम्बवैरहम् ॥ २३

अन्वयः । जगत्तक्ष्मीं न नानुरोत्स्ये, जीवितुं च न घटिष्ये, बाम्बवै शून्ये भवने अहं
विषयैः न रंस्ये ॥ २३

मञ्जिनाथः । नीति । सीता तावदास्तां जगत्तक्ष्मीं जगदेष्टव्यं
च नानुरोत्स्ये नानुवर्तिष्ये नेच्छामीत्यर्थः । रविर् आवरणे ।
स्वरितेत्त्वान्तङ् । जीवितुं च न घटिष्ये न चोष्ट्ये नोत्तच्छिष्य
इत्यर्थः । घट चेष्टायाम् । “अकष्ट्य—” इत्यादिना तुमुन् । बाम्बवैः
शून्ये भवनेऽहं विषयैः शब्दादिभिरन रंस्ये न क्रीडिष्यामि । रसु
क्रीडायाम् ॥ २३

भरतः । नानुरोत्स्य इत्यादि । जगत्तक्ष्मीं न अहम् नानुरोत्स्ये न वाञ्छिष्यामि । अथौ
रविर् अहं कामे । न च जीवितुं घटिष्ये, बाम्बवै शून्ये रहिते भवने अहं विषयैः उपरिहृ-
दिमिर् अहं न रंस्ये न क्रीडिष्यामि । रसु अहं क्रीडिष्यामि ॥ २३

अश्वनाथः । भौताव कथा दूरे वाक्क, कामि विवेक उच्यते ७ देका कवि
ना ; अथन कि, जीवितविवरणे ७ आमाव उच्यते नाहे, कामि वाक्कविवेशेन
उच्यते कृपणमिति विमर्शमग्राह ७ द्रुत इदं ना । २३

मोदिष्ये कस्य सौख्येऽहं को मे मोदिष्यते सुखे ।
आदेयाः किङ्कते भोगाः कुम्भकर्ष त्वया विना ॥ २४

अन्वः । (हे) कुम्भकर्ण ! त्वया विना चङ् कस्य सौख्ये भोदिष्ये, मे सुखे कः भोदिष्यते, किङ्कते भोगाः आदेयाः (भविष्यन्ति) ॥ २४

मज्झिमाधः । मोदिष्य इति । हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्येष्टजनस्य सौख्ये सति मोदिष्ये सन्तोष्यामि । मे मम सुखे सति को मोदिष्यते अन्योन्यसुखसाक्षित्वादावयोरिति भावः । किङ्कते कस्य कृते भुज्यन्त इति भोगा विषया आदेया उपादेयाः । भोक्तुरभावादिति भावः ॥ २४

भरतः । मोदिष्य इत्यादि । हे कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्य सौख्ये चङ् इदं करिष्यामि ? मे मम वा सुखे को कष्टो भविष्यति ? किं कृते कस्य निमित्तं परसम्पत्तिनी भोगा मया आदेया आद्याः ? ॥ २४ ॥

अश्ववाण । हाय ! कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्येष्टजनस्य सौख्ये सति मोदिष्ये सन्तोष्यामि । मे मम वा सुखे को कष्टो भविष्यति ? किं कृते कस्य निमित्तं परसम्पत्तिनी भोगा मया आदेया आद्याः ? ॥ २४ ॥

या सुहृत्सु विपन्नेषु समुदे[मामुपै]ष्यन्ति सम्पदः ।

ताः किं मन्युक्षताभोगा न विपत्सु विपत्तयः ॥ २५

अन्वः । सुहृत्सु विपन्नेषु याः सम्पदः समुदेष्यन्ति, मन्युक्षताभोगा, ताः (सम्पदः) विपत्सु विपत्तयः न किं (भवन्ति) ? ॥ २५

मज्झिमाधः । तद्वैयर्थ्यमेवाह—या इति । सुहृत्सु वन्तुषु विपन्नेषु सत्सु याः सम्पदः समुदेष्यन्ति उद्भवन्ति मन्युक्षतः शोकोपहत आभोग उपभोगो यासां तास्तादृशास्ताः सम्पदो विपत्सु विपत्तयो विपदनुबन्धा विपदो न किम् ? ताः सम्पदः सम्पदा न किन्तु कष्टतमा विपद एवेत्यर्थः ॥ २५

भरतः । या इत्यादि । सुहृत्सु विपन्नेषु वन्तुषु याः सम्पदो माम् उपेक्षन्ति उपेक्षन्ति, ताः सम्पदः किं विपत्सु मध्ये विपत्तितुल्या न भवन्ति ? अपि तु भवन्त्येव । मन्युक्षा शोकेन चताः क्षणिकता आभोगा विस्तारा यासान् ॥ २५

अश्ववाण । कुम्भकर्ण ! त्वया विना कस्येष्टजनस्य सौख्ये सति मोदिष्ये सन्तोष्यामि । मे मम वा सुखे को कष्टो भविष्यति ? किं कृते कस्य निमित्तं परसम्पत्तिनी भोगा मया आदेया आद्याः ? ॥ २४ ॥

विनङ्क्ष्यति पुरी क्षिप्रं तूर्णमेष्यन्ति वानराः ।

असन्धित्सोस्तवेत्येतद् यदिभीषणभाषितम् ॥ २६

अन्वयः । असन्धित्सोः तव पुरी विप्र विनङ्क्ष्यति । वानराः तूर्णम् एष्यन्ति—इत्येतद् ;
यद् विभीषणभाषितम् (तत् संज्ञितम्) ॥ २६

मल्लिनाथः । विनङ्क्ष्यति । असन्धित्सो रामेण सन्धातु-
मनिच्छतः । दधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । “सनि मौमा—” इत्या-
दिना इसादेशेभ्यासलोपश्च । तवेयं पुरी लङ् । विनङ्क्ष्यति लोप्-
स्यति । “ब्रश्च—” आदिना षत्वादि । वानराश्च तूर्णमेष्यन्ति ।
भविष्यन्मात्रे लृट् । केचित् क्षिप्रवचने लृडिति व्याचक्षते । आशं-
सानुहतेस्तु का गतिश्चिन्त्या । इति यदिभीषणभाषितं तदेतदापन्न-
मित्यर्थः ॥ २६

भरतः । विनङ्क्ष्यतीत्यादि । असन्धित्सो रामेण सह सन्धिं कर्तुमनिच्छीः तव पुरी
लङ् । क्षिप्रं विनङ्क्ष्यति । तूर्णम् । रघोमुखां नञ्जेति तूर्णम् । विनङ्क्ष्यान्तं पुरीमिति पाठे—
अन्तर्भूतार्थात् वानरा विनाशयिष्यन्तीत्यर्थः । वानरास्तौ तूर्णं गमिष्यन्ति इत्येतत् विभीषणस्य
वचनं श्रीमन्मेव, मन्त्रनिर्णये तेन उक्तं—सन्धानमेवास्तु परं चेत्यादि ॥ २६

अश्वत्थः । “त्रायेत्र गहितं मङ्गं कत्रिते हेम्बूक ना २७३३३ शीघ्रहे ठोत्राय
पूरी नष्टे इहेवे, अत्रितेहे वानरगण आगिष्टा उपश्रित इहेवे” एहे विभीषण
वाका आत्र गउ इहेउउ छनिग । २७

अर्थेन संभृता राजन्[क्षा]न भाषिष्यामहे परं[वयम्]
संयोत्स्यामहे इत्येतत् प्रहस्तेन च भाषितम् ॥ २७

अन्वयः । (हे) राजन् ! अर्थेन संभृताः (वयम्) परं न भाषिष्यामहे, संयोत्स्यामहे
इत्येतत् च प्रहस्तेन भाषितम् (तदपि तेन कृतम्) ॥ २७

मल्लिनाथः । अर्थेनेति । हे राजन् ! अर्थेन धनेन संभृताः
प्राणदानायैव सुष्ठु पुष्टा वयं परं मन्त्रकृत्यं परं न भाषिष्यामहे
तत्रानधिकारात् । किन्तु संयोत्स्यामहे सम्यक् प्रहारिष्याम इति
यत्तदेतत् प्रहस्तेनापि भाषितं कृतं चेत्यर्थः ॥ २७

भरतः । अयेनेत्यादि । अयेन धनेन संधताः फोषिताः यतो न कस्यामः सन्निमित्त-
कारणं परं किंन युद्धं करिष्याम इत्येतत् प्रहस्येनापि सत्तां युद्धाय राज्ञा सुधर्तृमवहति इति
विधीषण्यवचनस्य प्रागुपदर्शितवत् । प्रहस्येनापि विधीषण्यवचनमङ्गीकृतमिति भावः । पर-
मिति किन्त्वर्थः यम् ॥ २७

अशूवादि । अष्टसु ७ बलिशोऽस्मिन् ये “महाशोऽह ! आभवा शत्रुणां पातन
अनधिकारी । आभवा आपनान्न अर्थं परिपूरे एहे जगु ममाक् एकादश
युद्धे करिव । “मे अंशे करिशाहे” । २९

मानुषो नाम पत्काषौ राजानं पुरुषाश्रिनाम् ।

योधयिष्यति संग्रामे दिव्यास्त्ररथदुर्मद[र्जय]म् ॥ २८

अन्वयः । पत्काषौ मानुषः दिव्यास्त्ररथदुर्मदं पुरुषाश्रिनां राजानं संग्रामे योधयिष्यति
नाम ॥ २८

मस्तिनाथः । मानुष इति । पादाभ्यां गच्छतीति पत्काषौ
पादचारी । ताच्छीत्ये णिनिः । “हिमकाषिहृतिषु च” इति पाद-
शब्दस्य पदादेशः । मानुषो दिव्यै रथैर्दुर्मदमुद्धतं दुर्धर्षमित्यर्थः ।
पुरुषाश्रिनां राजानं राक्षसेश्वरं संग्रामे योधयिष्यति नाम योध-
यिष्यति किल । दुर्धटमेतदिति भावः । योध्यव्यापारस्येतरैतर-
प्रेरकत्वात् णिजन्तप्रयोगः ॥ २८

भरतः । मानुष इत्यादि । पत्काषौ पदातिः सन् मानुषो रामः संग्रामे दिव्यास्त्रेण
स्वैन च दुर्जयं दुर्मदं राक्षसानां राजानं योधयिष्यतीति नाम कुक्षितमित्यर्थः । नामेति
पत्काषसम्भवात्नाम्नां धाम्यपगमकुत्सनेष्वव्ययम् । पादाभ्यां कवितुं गन्तुं शीलमस्मेति णिन्,
पादस्य पदादेश इति परः, स्वमते पच्छन्दात् कषेयं ह्यदित्वाणिन् । युधिर्वाग्नात्
अप्यप्राप्तेऽङित्यादिना रूपम् ॥ २८

अशूवादि । राम मारुतु माशूष ; तांशते आवात्र यानवाहनशेन गाव-
छात्री इहेवा दिवाज्जवात्रो ऽ दिवा तथारुद्र कुक्षेत्रं नरडक्क राक्कस राक्कात्र
महितं युद्धं करिन्न इहा वड्डहे वृणात्र कथा । २८

सन्नत्स्याम्यथवा योहुं न कीष्ये सत्त्वहीनवत् ।

अथ तप्स्यन्ति मांसादा भूः पांस्यत्यरिशोणितम् ॥ २९

अन्वयः । अथवा योहुं सन्नत्स्यामि, सन्नधीनवत् न कीष्ये, अथ मांसादाः तप्स्यन्ति,
अथ अरिशोणितं प्राप्स्यति ॥ २९

मस्तिनाथः । समिति । अथवा योऽङ्गं सन्नत्स्यामि सन्नतो
मविष्यामि । नहेरमर्षं लृटि स्थे धत्वचत्वे । सत्वहीनवत् दुर्बलवत्
न कोषेय न रोदिष्यामि । कुङ् शब्दे । पूर्ववत्लृटि गुणः षत्वं च ।
अथ मांसमदन्तीति मांसादा गृध्रादयः । “अदोऽनचे” इति
विट्प्रत्यये प्राप्ते वासरूपविधिना तद्वाधेन अण्प्रत्ययः । तस्मान्ति
दृष्टा भविष्यन्ति । त्वप प्रीणने । “रधादिभ्यश्च” इतीडभावपक्षे
‘अनुदात्तस्य चर्दपधस्य—’ इत्यमभावे च गुणः । भूषारिशोणितं
पास्यति । पा पाने ॥ २६

भरतः । संनत्स्यामीत्यादि । अथवा योऽङ्गं सन्नत् सन्नत् करिष्यामि । नही भक् ।
हीनसत्त्ववत् न कोष्ये । कुङ् शब्दे । नमेकाजिति नेम् । अथ मांसादा गृध्रादयः दृष्टा
भविष्यन्ति । जि नृ त्वय च । चकारात् प्रीणने । रधादित्वात् वेम् । भूष अरीणां
क्षं पास्यति ॥ २६

अभूवान् । अथवा आमि शुद्धे करिव ; दुर्कलेन ज्ञानेन द्रोपण करिव ना, अथ
पानानौ गृध्र गृध्रानां हि ज्ञानेन एव एव गृध्रानो भक्षकश्च पान करिवे । २७

आक्र[क]चा[चा]मि यशः

शत्रून[पने]वचेष्यामि कर्मणा ।

अनुभाविष्यते शोको

मैथिल्याद्य पतिक्षयात् ॥ ३०

अन्वयः । (शत्रोः) यशः आक्रक्ष्यामि, कथेषा शत्रून् अवचेष्यामि, अथ मैथिल्या
पतिक्षयात् शोकः अनुभाविष्यते ॥ ३०

मस्तिनाथः । आक्रक्ष्यामीति । यशः शत्रुकीर्त्तिमाक्रक्ष्यामि
आहरिष्यामि । कृषेरमागमे कत्वषत्वे । कर्मणा रणकर्मणा
शत्रूनवचेष्यामि क्षपायष्यामि । अथ मैथिल्या पतिक्षयाद्भर्तृनाशात्
शोकोऽनुभाविष्यतेऽनुभाविष्यते । चिह्नदिटि हृदिः ॥ ३०

भरतः । आक्रक्ष्यामीत्यादि । शत्रूणां यश आक्रक्ष्यामि हरिष्यामि । कृषी लाकृषि,
द्रौकिदिति रस्य पातिक्त्वम् । कर्मणा युद्धेन शत्रून् अपनेष्यामि दूरीकरिष्यामि ।
अवचेष्यामीति पाठे—लुनीकरिष्यामीत्यर्थः । अथ पतिनाशात् सीतया शोकोऽनुभवितव्यः ।
हयवृद्धश्च इति मिश्र ॥ ३०

अभूवान् । भक्ष्यं यन् लोप करिव । युद्ध करिष्या भक्ष्यं करिव ।
आमि मैथिली पतिविश्रागेशोऽह भक्ष्यं करिवे । ३०

मन्तूयिष्यति यच्चेन्द्रो वल्गूयिष्यति नो यमः ।

ग्लास्यन्त्यपतिपुत्राश्च वने वानरयोषितः ॥ ३१

अन्वयः । यच्चेन्द्रः मन्तूयिष्यति, यमः नो वल्गूयिष्यति, अपतिपुत्राः वानरयोषितः च वने ग्लास्यन्ति ॥ ३१

मङ्गिनाथः । मन्तूयिष्यतीति । अद्य रामे हते यच्चेन्द्रः कुबेरो मन्तूयिष्याति कोपिष्यति । कण्डूदियक् । “अक्लृप्तार्ध-
धातुकयोः” इति दीर्घः । गगन्ताल्लट् । यमोऽपि नो वल्गूयिष्यति
न पूजयिष्यति । वल्गु पूजामाधुर्ययोः । कण्डूदियगन्ताल्लट् ।
अपतिपुत्रा वानरयोषितश्च वने ग्लास्यन्ति क्षीणहर्षा भविष्यन्ति ।
स्त्रौ हर्षक्षये । “अदेव—” इत्यात्वम् ॥ ३१

भरत । मन्तूयिष्यतीत्यादि । यच्चेन्द्रः कुबेरो मन्तूयिष्यति । मन्तु अ रीषचवेमनस्यो
अपराधे चेति चन्द्रादयः, तं करोतीति कण्डूदित्वात् यः, कण्डूदीनां लिङ्गत्वं धातुत्वचेति
टौकाङ्गिः उक्तं, धातुपदं स्तौषे य इति च । यमो वल्गूयिष्यति शोभनो न भविष्यति
दौर्मनस्यत् । वल्गु पूजामाधुर्ययोः कण्डूदि । वानराणां योषितश्च पतिपुत्ररहिताः सत्यः
वने ग्लास्यन्ति । स्त्रौ क्लेशे ॥ ३१

अभूताम् । अद्य रामे निहत इहेन, यक्राजं ऊक् इहेन, यमराज
आह पुत्रा प्राहेन न । वानरीकून् भतिपुत्रविहीन इहेन वने वने
त्रापन करिवेन । ७१

सुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि

भ्रमिष्यन्ति च निर्भयम् ।

न विक्रोक्ष्यन्ति राक्षस्यो

न [रांश्चा] रानत्स्यन्ति हर्षिताः ॥ ३२

अन्वयः । रक्षांसि सुखं स्वप्स्यन्ति, निर्भयं भ्रमिष्यन्ति च, राक्षसः न विक्रोक्ष्यन्ति,
हर्षिताः नरान् चक्ष्यन्ति च ॥ ३२

मङ्गिनाथः । सुखमिति । अद्य रक्षांसि सुखं स्वप्स्यन्ति
निर्भयं निःशङ्कं भ्रमिष्यन्ति सञ्चरिष्यन्ति । राक्षस्यो न
विक्रोक्ष्यन्ति न रोदिष्यन्ति । क्रुश पाङ्गाने रोदने च । लृटि
स्त्रौ यत् । “अदेव—” आदिना वने क्लृप्तये । हर्षिताः

मन्तोषिताः सत्यः । हृषेय्येतात् कर्मणि त्तः । नराणामनुजान-
त्यन्ति खादिष्यन्ति । अद भक्षणे । दकारस्य चत्वंम् ॥ ३२

भरतः । सुखमित्यादि । ततो रक्षांसि सुखं शयिष्यन्ते । अपौ घृक्षु जि शये-
निर्भक्ष्य भूमिष्यन्ति । भूम्य ज ण चाले । क्रमिष्यन्तीति क्वचित्पाठः । राक्षस्यो न क्रन्दि-
ष्यन्ति । कुश जी रोदने ह्यौ । हटाः सत्यो नराण्य भक्षयिष्यन्ति । अद ली भक्षे । हृषु
हृष्य जि इर हृष्टौ त्तः, वा रुषामहृषेति पाक्षिक इम् । पूषीष्टयेत्यादौ सेमीर्णरित्यस्य श्रौत-
विभागत हृषोर्धं गुण ; किंवा हृषो जात कामामिति इतीत्यस्य जाते इति इतः । अन्ये तु
तत्तवलीहृषधर्मात्वि िष्यये प्रतिपाते च रोमहृषोर्धं गुणश्रेत्याहुः । हृषिता मत्पराक्रमेण
विजिता इत्यर्थः इति विद्यासागरस्य साधु, तत्र गुणाभावात् ॥ ३२

अश्वानाम् । अश्व राक्षसरा मृत्वे निज्जा शारेदेव । एव निर्द्धातु मक्षरप
कश्चिदेव । राक्षसौवा आत्र कौचितेव ना, वक्षः कृष्टिदेव मक्षराक्षस
कश्चिदेव । ७२

प्राङ्मुहूर्त्तात् प्रभातेऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी ।
आगामिनि ततः काले यो द्वितीयः परक्षणः * ॥ ३३
तत्र जेतुं गमिष्यामि विदग्धेन्द्रं सहामरम् ।
ततः परेण भूयोऽपि लङ्कामेप्याम्यमत्सरः ॥ ३४

अन्वयः । अहम् आगामिनि प्रभाते मुहूर्त्तात् प्राक् ध्रुवं सुखी भविष्यामि, ततः काले
यो द्वितीयः परक्षणः, तत्र सहामरं विदग्धेन्द्रं जेतुं गमिष्यामि, ततः परेण अमत्सरः अहम्
प्यामि ॥ ३३—३४

मस्तिनाथः । अथ युग्मे नाह—प्रागित्यादि । अहमस्मिन्नागा-
मिनि प्रभाते मुहूर्त्तद्वयात्मके प्रभातकाले मुहूर्त्ताद्द्वितीयमुहूर्त्तात्
प्राक् प्रथममुहूर्त्ते ध्रुवमवश्यं सुखी शत्रुबधसुखचक्षुर्भविष्यामि ।
“कालविभागे चानहोरात्राणाम्” इति अनद्यतनवतप्रत्ययस्य लुटः
प्रतिषेधात्लुट् । ततः शत्रुबधसुखलाभानन्तरमागामिनि काले
प्रभाते द्वितीयार्हयोः द्वितीयादपरा द्वितीयक्षणादन्य. प्रथमक्षण-
स्तत्रेत्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः । अत्र क्षणशब्दो मुहूर्त्तसिवचनः ।
यः क्षणादपरो हुतमिति पाठे द्वितीयक्षणादपरः प्रथम
इत्येवार्थः ॥ ३३

* “यो द्वितीयः अयोऽपरः”—इति पाठाक्षरम् ।

मक्षिनाथः । तत्रेति । तत्र पूर्वोक्तप्रथमक्षणे सहामरं सदेवं
विदग्धेन्द्रं देवेन्द्रं जेतुं गमिष्यामि । तत इन्द्रविजयानन्तरं
निर्मितसरो निर्वैरः सन् परेण क्षणेन भूयोऽपि लङ्गामेष्यामि ।
‘परस्मिन् विभाषा’ इति विभाषानद्यतनवत्प्रत्ययनिषेधात्
विभाषालुट् । अस्मिन्वागामिनि मुहूर्तद्वयमित्यत्र प्रभात एव
पूर्वमुहूर्तं राममनन्तरमुहूर्तार्धेन देवेन्द्रं जित्वा अनन्तरार्धेन
पुनर्लङ्गामधिष्ठास्यामीति श्लोकद्वयस्यार्थः । प्रभातपूर्वापरकाल-
विभागविषयत्वेन सूत्रद्वयमुदाहृतं वेदितव्यम् ॥ ३४

भरतः । प्राक्मुहूर्तादित्यादि । भाने प्रातःकाले मुहूर्तवयात्मके तृतीयमुहूर्तात् प्राक्
प्रथममुहूर्तद्वये अहम् अत्रग्नं सुखी भविष्यामि, तदानीमेव श्रुत्वनानात् । ततः प्रभातान्
वागामिनि काले अहमद्यात्मकद्वितीयद्वयात् परः पूर्वक्षणे तत्र जेतुं गमिष्यामीति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ३३

भरतः । तत्रेत्यादि । तस्मिन् क्षणे सहामरं देवैः कथितं विदग्धेन्द्रं अहं जेतुः गमि-
ष्यामि । मेधौरवेधिन इति इण्वर्जनात् अदिगोचरिति त्रिः ॥ ३४

अश्वनाथ । आमि आगामि श्रातःकाले अथवा मुहूर्ते अहं यथा कश्चित्
निष्कृष्टं सुखी हरेव । तदनन्तरं मुहूर्तेन अथमकाले देवगण जस देवैरुत्प्रे-
क्ष्य कश्चित् यदेव, तादात्र अत्रकाले अहं यथा हरेव शून्यतां नवात्र कश्चित्
आमिव । ७७-७८

तमेवंवादिनं मूढमिन्द्रजित् समुपागतः ।

युयुत्सिष्योऽहमित्येवं वदन् रिपुभयङ्करः ॥ ३५

अन्वयः । मूढं एवंवादिनं तं रिपुभयङ्करः इन्द्रजित् अहं युयुत्सिष्ये इत्येवं वदन्
समुपागतः ॥ ३५

मक्षिनाथः । तमिति । मूढमज्ञमतं एवंवादिनमित्यं
प्रस्तापितं तं रावणं रिपुभयङ्कर इन्द्रजिदहं युयुत्सिष्यो योषु-
भविष्यामीच्छापूर्वकं योत्स्ये । युधेः सखस्ताल्लुट् । इत्येवं वदन्
समुपागतः ॥ ३५

भरतः । तस्मिन्नादि । एवंवादिनम् श्लोकात् मूढं रावणं रिपूनां भयङ्कर इन्द्रजित्
समुपागतः । किं कुर्वन् ?—इत्येवं वदन् । किं वदन्नित्याह—अहं योषुभविष्यामीति ।
वृत्तपद्योः सन् ॥ ३५

अश्वनाथ । अहं योषुभविष्यामीति इत्येव “आमि मुहूर्तं कश्चित्” इत्येव

वनिष्ठे रनिष्ठे भूस्त्वृत्तकन आनागकाशो मूढ रावणस्य मन्त्रेण आगमन
कविन । ७८

नाभिज्ञा ते महाराज जेष्यावः शक्रपालितम् ।

दृप्तदेवगणाकीर्णमावां सह सुरालयम् ॥ ३६

अन्वयः । (हे) महाराज ! आवां शक्रपालितं दृप्तदेवगणाकीर्णं सुरालयं सह
(सख्य) जेष्यावः, (इति) ते अभिज्ञा न ॥ ३६

मस्तिनाथः । नेति । हे महाराज ! त्वं च अहं च आवाम् ।
“त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” । ‘त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं
तच्छिष्यते’ इति वचनादस्मदेव शेषः । शक्रपालित दृप्तदेवगणा-
कीर्णं सुरालयं स्वर्गं सह जेष्यावः । ते तवाभिज्ञा स्मृतिः । “आत-
स्योपगर्गे” इति जानातेः क्षियामङ्प्रत्यये टाप् । नेति काकुः ।
अजेष्व किं न स्मरसीत्यर्थः । “अभिज्ञावचने लृट्” इति भूतानद्य-
तने लृट् ॥ ३६

भरत । नाभिज्ञा त इत्यादि । हे महाराज ! तव अभिज्ञा स्मृतिः नास्ति, आवां त्वञ्च
अहञ्च सख्य इन्द्रेण पालितं दृप्तेन देवगणेन व्याप्तं सुरालयं स्वर्गं जितवन्तौ । अर्घ्यैस्त्वयि
त्वतीत इति तौ ॥ ३६

अश्वत्थाम । महाराज ! आनन्दा दृष्टेऽनेन एकत्र हेतुगानिष्ठ, भर्त्सित
देवगणाकीर्णं वर्गं जय करिष्याहिनाम्, तांश्च किं आपनान्न अन्नं नार्हे । ७८

नाभिज्ञा ते सयचेन्द्र' भङ्ग्यावो यद्गुप्तं बलात् ।

रत्नानि चाहृष्यावः प्राप्तावश्च पुरौमिमाम् ॥ ३७

अन्वयः । यत् सयचेन्द्रं गुप्तं बलात् भङ्ग्यावः, रत्नानि आहरिष्यावः, च इमां पुरीं
प्राप्स्यावः च (इति) ते न अभिज्ञा ? ॥ ३७

मस्तिनाथः । नेति । हे राजन् ! सयचेन्द्रं कुबेरसहितं यमं
बलाद्भङ्ग्यावोऽभाङ्ग्येत्यर्थः । भङ्गो आमर्दने । कुत्वषत्वे । रत्नानि
आहरिष्याव अहार्हेत्यर्थः । इमां पुरीं प्राप्स्यावश्च प्राप्सौ च ।
यमकुबेरभङ्गनेन रत्नाहरणं कृतमित्यर्थः । तत्र ते तवाभिज्ञा
स्मृतिः नेति काकुः । “विभाषा साकाङ्क्षे” इति विभाषा भूता-

मद्यतने कृट् । रत्नाहरणकुबेरभस्त्रमयोः सौम्यवर्णयोः प्रवेशः ।
साध्यसाधनसम्बन्धविवक्षा आकाङ्क्षा ॥ ३०

भरतः । नामिच्छा त इत्यादि । तेव नामिच्छा कृतिः नास्ति । अतः सयचेन्द्र कुबेरवर्जितं
यमं बलात् आवां भयवन्तौ । भन्त्रो धौ मोटने । तत्सम्बन्धीनि रत्नानि च हतवन्तौ । इमां
कदापुरीं प्राप्तवन्तौ च । वानिककार्ये इति भूते तौ ॥ ३०

अभूवाव । महाशक्ति ! कूटवर मह यमके आभवा दमपूजक शक्ति
कविशास्त्रिणाम् एवः विविध वस्त्र आनयन पूजक एवै गङ्गापूत्रो अधिकार
कविशास्त्रिणाम् ए मकल अत्रण नाहे कि ? । ३१

एष पेक्ष्याम्यरौन् भूयो न शोचिष्यसि रावण ।
जगद्द्रक्ष्यसि नीराममवगाहिष्यसे दिशः ॥ ३८

अन्वयः । (हे) रावण ! एष अहं भूयः अरौन् पेक्ष्यामि, न शोचिष्यसि, नीरामं च
जगद द्रक्ष्यसि, दिशः अवगाहिष्यसि ॥ ३८

मङ्गिनाथः । एष इति । हे रावण ! एषोऽहं भूयोऽप्यरौन्
पेक्ष्यामि चूर्णयिष्यामि हनिष्यामीत्यर्थः । कत्वषत्वे । “जासिनि-
प्रहस्य—” इत्यत्र शेषाधिकारात्तदविवक्षायां कर्मणि द्वितीयैव ।
न शोचिष्यसि विशोकश्च भविष्यसीत्यर्थः । नीराममरामं च जगद्-
द्रक्ष्यसि तं च हनिष्यामीत्यर्थः । दिशोऽवगाहिष्यसि आक्रमिष्यसि ।
सर्वत्र वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रत्ययविकल्पात् पक्षे कृट् ॥ ३८

भरतः । एष इत्यादि । एषोऽहं तव अरौन् चूर्णयिष्यामि । धौ पिष्ये च चूर्णने,
वर्तमानसामीप्यविवक्षया तौ । हे रावण ! भूयः त्वं न शोकं करिष्यसि । शुचं श्रीशै
वमत् रामयुग्मं द्रक्ष्यसि । निर्भयः सन् दिशोऽवगाहिष्यसे ॥ ३८

अभूवाव । आनि पूनर्कात्र अत्रिभन पेषण करिव, आत्र आगनात्र पेशक
करिठे इहेवे नां, जगत् त्राम पूज इहे इहेवे एव आगनि मकमधिकहे
माज्जमण करिठे पारिवेन । ३८

सहभृत्यः सुरावासे भयं भूयो विधास्यसि ।

प्रणश्यत्यद्य देवेन्द्रस्त्वां वक्ष्यति स सन्नतिम् ॥ ३९

अन्वयः । सहभृत्यः भूयः सुरावासे भयः विधास्यसि, अद्य देवेन्द्रः त्वां प्रवक्ष्यति, स
सन्नतिं वक्ष्यति ॥ ३९

मङ्गिनाथः । सहेति । भृत्यैः सह सपरिवारः सन्निवृत्त्यर्थः ।
भूयः सुरावासे स्वर्गे भयं विधास्यसि । अद्य देवेन्द्रस्त्वां प्रणश्यति
प्रणतो भविष्यति । सन्नतिं सन्नामं च वक्ष्यति तवाहमिति वदि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ३८

भरतः । सहभृत्य इत्यादि । भृत्यैः सहितः तं सुराणाम् आवासं स्वर्गं भूयः पुनरपि
भयं जनयिष्यसि । शक्तीऽपि त्वां भूयो नमस्करिष्यति भवद्भयात् सन्नतिं निरुद्धारतां वक्ष्यति ।
नहे औ प्रापये । चारुतेऽपि दृश्यते इति श्रोपतिः । नति नमस्कारं वक्ष्यति वदिष्यति । वचो
रूपमिति केचित् ॥ ३८

अश्रुवाह । आपनि पूनरात्र अक्षन मरु शर्गे उत्प्राप्तान्न करिदेन,
मरेख आपनाटक श्रगाभ करिदे एवः “आमि आपनारहे” एहे कथा
बलिदे । ७२

मेष्यते मुनिभिस्त्वत्तस्त्वमाधिष्ठास्यासि द्विषः ।

ज्ञास्येऽहमद्य संग्रामे समस्तैः शूरमानिभिः ॥ ४०

अन्वयः । मुनिभिः त्वत्तः मेष्यते, त्वं द्विषः अधिष्ठास्यसि, अद्य अहं संग्रामे समस्तैः
शूरमानिभिः ज्ञास्ये ॥ ४०

मङ्गिनाथः । मेष्यत इति । मुनिभिस्त्वतो मेष्यते त्रसिष्यते ।
जिभौ भये । भावे लृट् । गुणः । त्वं द्विषः शत्रून् अधिष्ठास्यसि
आक्रमिष्यसीत्यर्थः । अद्याहं संग्रामे समस्तैः शूरान् मन्यन्त इति
शूरमानिनः । “मनः” इति णिनिः तैर्ज्ञास्ये । अद्य महलं द्रक्ष्य-
न्तीत्यर्थः । कर्मणि लृट् ॥ ४०

भरतः । मेष्यत इत्यादि । त्वतो मुनिभिः भयं प्राप्स्यते । जि भौ लि भौयां, भार्ये
१२म् । त्वं द्विषः शत्रून् अधिष्ठास्यसि तेषु प्रभुः भविष्यसि इत्यर्थः । कर्मक्रियेत्यादिना उख्य
त्वं, गौक इति बलम् । अद्य संग्रामे समस्तैः शूरान्मन्यैः अहं ज्ञातो भविष्यामि । कर्मणि
णौ । आत्मानं शूरं मन्यत इति णिन्निति परमते, स्वमते तु—यहादित्वात् णिन्, अयं
मनाशौभिमानात्, किं वा शूरसम्बन्धी मानी विद्यते येषामिति नैकाजादितौ ॥ ४०

अश्रुवाह । मुनिगण आपनाटक उत्तर करिदे, आपनि अक्षगणके आक्रमण
करिदेन एवम् युद्धे मरुतु वीराभिमानोगण आमाटक जानिदेत पारिदे । ४०

ज्ञासिष्यन्ते मया चान्ये वीरस्यन्ता द्विषाङ्गणाः ।

गूह्मिष्यामि क्षितिं क्लृप्तैरद्य गात्रैर्वनौकसाम् ॥ ४१

अन्वयः । वीरमन्याः अन्ये विषां गणाः च मया ज्ञायिष्यन्ते, यद्युक्तैः वनीकता
गात्रैः चित्तिं गूढिष्यामि ॥ ४१

मङ्गिनाथः । ज्ञायिष्यन्त इति । अन्ये वीरमात्मानं मन्यन्ते
इति वीरमन्याः शूराभिमानिनः । “आत्ममाने खयं च” इति खाश
ममागमः । द्विषां गणा मया ज्ञायिष्यन्ते ज्ञास्यन्ते । तानप्यहं
द्रक्ष्यामीत्यर्थः । जानातेः कर्माणि चिग्वदिटि पुगागमः । अथ
कृतैश्छन्नैर्वनीकसां वानराणां गात्रैः चित्तिं गूढिष्यामि संवरि-
ष्यामि । ह्यादयिष्यामीत्यर्थः । गुह्य संवरणे ॥ ४१

भरतः । ज्ञायिष्यन्त इत्यादि । मयापि वीरम् आत्मानं मन्यमाना द्विवर्गा ज्ञातव्याः,
हनयद्दृश इति मिष, यन्ज्णिति यन् । मन्यात् स्वार्थे इति मन् । कृतैः कृष्टैः
कपौना गात्रैः अथ भूमिश्च आच्छादयिष्यामि । गुह्य अ संवृतौ । गृही यो हः ॥ ४१

कृशवाप । मृत्राडिमानौ अपर मज्जिमगके देवित्रा लहे, मज्जिडि
वनवागो वानद्वय छिन्न मत्रौरे छुडन आच्छन्न करिव । ४१

आरोक्ष्यामि युगान्तवारिद-

घटासङ्घट्टधोरध्वनिं

निर्यास्यन् रथमूर्ज्जि [मूर्च्छ]तध्वज-

धनुःखड्गप्रभाभासुरम् ।

श्रोष्यस्यद्य विकीर्णवक्त्र-

विमुखव्यापन्नशत्रौ रणे

त[ट्ट]प्ताच्छोणितशोणभीषण-

मुखान् क्रव्याशिनः क्रोशतः ॥ २४

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्वित्सितो नाम

षोडशः सर्गः ॥ १६

अन्वयः । निर्यास्यन् युगान्तवारिदघटासङ्घट्टधोरध्वनिम् कर्जितध्वजधनुःखड्गप्रभा
भासुरं रथम् आरोक्ष्यामि, अथ विकीर्णवक्त्रविमुखव्यापन्नशत्रौ रणे हृष्टान् शोषितशोष-
मोक्षमुखान् क्रोशतः क्रव्याशिनः श्रोष्यामि ॥ ४२

मङ्गिनाथः । आरोक्ष्यामीति । निर्यास्यन् रथाय निर्गमिष्यन्

शुगान्तवारिदानां घटाः समूहास्तामां सङ्घट्टः सङ्घर्षस्तस्येव धीरो
गम्भीरो ध्वनिर्यस्य तम् । ऊर्जितानां महतां ध्वजधनुःखड्गानां
प्रभाभिर्भासुरं दौषं रथमारोह्यामि । “लट् शेषे च” इति चका-
रात् क्रियार्थक्रियायां लट् । अद्य विकीर्णाः सर्वतो विकीर्णा
हृक्पाण्डिना विमुखश्चापनाः पराङ्मुखमृताः शत्रवो यत्र तस्मिन्
रणे दृष्टान् मृतभोजनोद्धतान् शोणितान् शोणानि रक्तवर्णानि अत
एव भोषणानि मुखानि तुण्डानि येषां तान् क्रोशतो वाश्यमानान्
क्रव्याशिनो मांसादिनः शृगालादीन् श्राव्यसि तत्क्रोशनानि
श्राव्यसौत्यथेः । शङ्खः श्रूयते इतिवत् तद्वति तद्वर्माणपचारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । “सूर्याश्वैर्मंसजस्तताः सगुरवः शार्दूल-
विक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ४२

इति आपदवक्ष्यप्रमाणपरावारपरीणश्रीमहामहोपाध्यायकोला-

चलमज्ञिनायसूरिविरचिते भट्टिकाव्यश्याख्याने

सर्वपथीनाख्याने लुङ्गविलासो नाम

षोडशः संगः ।

भरतः । चारोत्थानोत्थादि । इतो निर्ध्यास्यन् निर्गमिष्यन् चहं रथम् चारोत्थानि
 वही जन्वाम् । कौटुशं रथं ?—युगान्ते प्रसूये या वारिद्वघट। मेघपङ्कजः तासां सङ्घः
 परस्परसम्बन्धः तस्मै च भ्रातरो गन्धारी भूनिः यम् । उक्तानां भ्राजार्होनां प्रभाभिर्मासव-
 शीलम् । त्वमपि चन्द्र क्रीडतः शब्दं कुर्वाणान् कव्याश्रितः प्रगल्भादीन् शीथसि । कौटु-
 शान् ? रथे त्वमान्, शीथितेन शीथानि रक्तानि अथ एव भीषणान् भयङ्कराणि मुखानि
 शेषाम् । रथं काटुशे ? विभीषां विचित्राः वक्त्राः छिन्नाः विमुखाः पराङ्मुखाः व्यापका
 अताश्च शनवी यव । इत्येवं वदन्निनि सङ्गमः ॥ ४२

इति सदैव हरिहरद्वानवशसम्पन्नगौदाङ्गमभीकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां सुगन्धोषिण्या

भट्टिटीकाया रावणविलापो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६

অনুবাদ। আমি এখান হইতে নির্গত হইয়া প্রলয়কালীন মেঘমালার
গম্ভীর গর্জনের দ্বায় শব্দায়মান, মহৎ ধ্বজা, ধ্বজ ও খড়্গপ্রভার উজ্জ্বল
রথে আরোহণ করিব। অস্ত্রকার রণে শত্রুগণ চারিদিকে বিকীর্ণ ছিন্ন ও
বিষুখ হইয়া পঞ্চ প্রাপ্ত হইবে এবং শব ভোজনে উদ্ধত, রক্তাক্ত রক্তবর্ণ
ভীষণকার কয়লাস্তম্ভাংশী শৃগালাদির চীৎকার ধ্বনি শুনিতে
পাইবেন। ৪২

ষোড়শসর্গ সমাপ্ত ।

सप्तदशः सर्गः ।

आशासत ततः शान्तिमस्त्रग्नीनहावयन् ।

विप्रानवाचयन् योधाः प्राकुर्वन् मङ्गलानि च ॥ १

अन्वयः । ततः योधाः शान्तिम् आशासत, अस्तुः, अग्नीन् अहावयन्. विप्रान् अवाचयन्, मङ्गलानि च प्राकुर्वन् ॥ १ *

मङ्गिनाथः । अथ लङ्घित्वासमधिकृत्याह—आशासत इति । तत इन्द्रजिहाख्यानन्तरं योधा ऐन्द्रजिता योद्धारः शान्तिम-
रिष्टप्रतिबन्धमाशासत ऐच्छन् । शासु अनुशिष्टौ । भूतानद्यतने
लङ्घि “आङः शासु इच्छायाम्” इति तङ् । अदादित्वाच्छपो
लुक् । “आत्मनेपदेष्वनतः” इति भस्व अत् । “लुङ्लङ्—”
इत्यादिना अङागमः । आङ्ढोः सवर्णदौर्घः । शान्तिकमेवाह—
अस्तुः स्नाताः । णा शौचे “आतः” । “लङः शाकटायनस्यैव” इति
भेजुसादेशः । “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । अस्मोनहावयन् ।
चट्विम्भिरभिकाय्येकारयान्नत्यर्थः । जुहोतेत्यन्ताङ् । विप्रान-
वाचयन् स्वस्तिवाचनमिति शेषः । वचेत्यन्ताङ् । “गतिबुद्धि—”
इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । मङ्गलानि चाभ्यान्यपि मङ्गल-
कृत्यानि प्राकुर्वन् । “अनद्यतने लङ्” इति सामान्यतः सर्वत्र
भूतानद्यतने लङ् । अर्थान्तरेऽपि तत्र तत्र वक्ष्यति । प्रायेणात्र
क्रियासमुच्चयः शब्दालङ्कारो द्रष्टव्यः ॥ १

भरतः । अथ घोमधिकृत्याद्यने । पाणिनिना अस्त्व लङ्घिति संसिद्धौ लङ् भूतान-
द्यतन इत्युक्ता अन्वयापि प्रथोभव इति तदाभिचारमाहुः अन्वे, स्वमते भवद्भूतमन्वे । अथ
इति भूतसामान्ये ध्यादय उक्ताः, किञ्च अर्थेभ्ययदित्येते इत्यत्र ध्यपवादीऽयमित्युक्तवतां
परेषां भूतानद्यतनपरोक्षत्वादी लङादिविधानमप्युद्धृतम्—आशासनेत्यादि । तत इन्द्रजित
प्रतिश्रानन्तरं योधाः कुशलार्थं शान्तिम् अभौटवन् । “आङ्पूर्वास्तु ऋसिङ् शासुङ् शास्-
नङ्कुङाग्रिणि कृताः” शासु लङ् अनेकार्थत्वात् इच्छायामपि लुगङ्गोऽपः सान्नीऽवगतः ।
शान्तिं दर्शयति—अस्तुः स्नातः । णा ल शौचने, विधिवदातोऽनुस् वा, सस्तेषीत्या-
न्वयः । अग्नीन् अहावयन् ऋभं आदित्यवन् । इ ति ऋभेऽवने चिः । विप्रान् अवाचयन्

सन्निवाचनं कारितवन्तः । मङ्गलानि वध्यस्तानि प्राकुर्वन् प्रसूतानि चतुः । तन्मन्त्रः
यद् गुरुः कृणोऽष्टमीरे ॥ १

अभूवात् । देवक्यादेव षोडशौ शालिकामनाश्च ज्ञानं कर्त्तुम्, अष्टिक् षोडशौ
अष्टिक् आशुति दानं आशुक् षोडशौ अष्टिवाचनं एवम् अपराधं मङ्गलकार्यम्
मङ्गलं कर्त्तुम् । १

अपूजयन् कुलज्येष्ठानुपागूहन्त बालकान् ।

स्त्रीः समावर्ज[र्ध]यन् सास्त्राः कार्याणि प्रादिशन्तथा ॥ २

अन्वयः । कुलज्येष्ठान् अपूजयन्, बालकान् उपगूहन्त, सास्त्राः स्त्रीः समावर्जयन्,
तथा कार्याणि प्रादिशन् ॥ २

मङ्गिनाथः । अपूजयन्निति । कुलज्येष्ठान् कुलज्येष्ठानुपूजयन् ॥
अथ तत्कालप्राप्तचेष्टान्याह—बालकानुपागूहन्त आलिङ्गन् ॥
सास्त्रा वियोगदुःखाद्दत्तौः स्त्रीः स्त्रियः । “वामशमोः” इति
विकल्पादयडभावपत्तेरिति पूर्वमज्ञेयदीर्घः । समावर्जयन्नाश्वासय-
दित्यर्थः । समावर्जयन्निति पाठोऽप्ययमेवार्थः । “तत्करोति—” इति
अन्तःतत् । तथा कार्याणि गृहकृत्यानि प्रादिशन्नुपदिष्ट-
वन्तः ॥ २

भरतः । अपूजयन्नित्यादि । यीथा, कुलज्येष्ठान् कृतान् पूजितवन्तः । पूज क् पूजे ।
बालकान् आलिङ्गवन्तः । पतिनाशश्च सास्त्राः रोदनान्विताः स्त्रियः समावर्जयन्
आशुतितवन्तः । इदं कर्त्तव्यमिति कार्याणि उपदिष्टवन्तः । दिशन्तदादित्यतः
दिवसुदेति शः अपिद्रव्यं जित्वाद्वाभावः ॥ २

अभूवात् । षोडशौ षोडशौ षोडशौ षोडशौ षोडशौ, बालक-
वानिकामिगके आलिङ्गनं, पतिनाशश्चादिभूय रमणीयगके मङ्गलानि एवम्
गृहकार्योऽपि मङ्गलानि कर्त्तुम् नागिग । २

आच्छादयन् व्यलिम्प्यश्च प्राश्नन्नथ सुरामिषम् ।

अ[प्रा]पिवन्मधुमार्द्धी[ध्वी]कं भक्ष्यांश्चादन् यथेप्सितान्

अन्वयः । आच्छादयन् व्यलिम्पन् च, यथेप्सितान् प्राश्नन्, मार्द्धीकं मधु अपिषन्,
यथेप्सितान् भक्ष्यान् चादन् च ॥ ३

मङ्गिनाथः । आच्छादयन्निति । आच्छादयन् वस्त्राण्यवसत ।

हृद संवरणे । सुरादिः । व्यलिम्पन् चन्दनादिकं लिमवन्तः । लिप्प उपदेहे । सुवादित्वात् नुम् । अथ सुरामिषं सुरामिषे मद्यमांसे । “विभाषा वृक्षमृगवृक्ष—” इत्यादिना वैभाषिको व्यञ्जनहन्वैक-
वङ्गावः । प्राप्नन् प्राशितवन्तः । अथ भोजने “आभ्यस्तयोरातः”
इत्यालोपः । मृद्वीकाया द्राक्षाया विकारो मार्हिकम् । ‘मृद्वीका-
गोस्तनी द्राक्षा’ इत्यमरः । मधु मद्यमपिवन् पीतवन्तः । पा
पाने । “पाप्मा—” इत्यादिना पिबादेशः । यथेष्टं यथेष्टं
भक्ष्यान् खाद्याश्च खण्डमोदकादीनदन् अभक्षयन् । “अदः सर्वे-
षाम्” इत्यङ्गागमः ॥ ३

भरतः । आच्छादयन्निषादि । योषा आच्छादयन् वस्त्राणि परिहितवन्तः हृद किञ्च
वर्धन्ती । व्यलिम्पन् चक्षुरागं चक्रुः । जि लिपौ श प च् लोपे । सुवादित्वाद्भुक् । अनन्तरं
सुराभाम् आमिषश्च भक्षितवन्तः । अथ भोजने, क्वादित्वात् आहोरात्रालोष्योऽणौ । मधु
माध्वीकं मद्यविशेषं पीतवन्तः । पा पाने । ये शप्ते, स्वादानेति पिक, लोपोऽतोऽद्विषोः ।
यथेष्टितान् भक्ष्यान् खण्डादीन् भक्षितवन्तः । अदः लौ भवे ॥ ३

अश्ववाद । ताशत्रा वङ्ग परिक्षान, छन्दनादिनपन, भागम डोळन, मङ्ग
पान एव हेष्ठाश्वरूप यथेष्टे डोळा डोळन करिष्य । ७

न्यग्यन् शस्त्राण्यभीष्टानि समनक्षश्च वर्मभिः ।

अध्यासत सुयानानि द्विषद्भ्यश्चाशपंस्तथा ॥ ४

अन्वयः । अभीष्टानि शस्त्राणि न्यग्यन्, वर्मभिः च समनक्षन्, सुयानानि अभ्यासत,
तथा द्विषद्भ्यः अशपन् च ॥ ४

मल्लिनप्रथः । न्यग्यन्विति । अभीष्टान्यर्पोक्षतानि शस्त्राणि
न्यग्यन् निशितोचक्रुः । शो तन्करणे । “ओतः श्यन्” इत्याकार-
लोपः । वर्मभिः समनक्षंश्च । गात्राण्यवघ्नन् वर्माण्यामुच्च-
क्षित्यर्थः । सुयानानि शोभनवाहनान्यध्यासत आरोहन्वित्यर्थः ।
आसेलंङि शपो लुकि भक्ष्यादादेशः । तथा द्विषद्भ्योऽशपंश्च
षापिष्ठाः क यास्यथ मृताः स्येत्यङ्कोशचित्यर्थः । शप आक्रोशे ॥
“शावङ्गङ्—” इत्यादिना सम्यदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ४

भरतः । न्यग्यन्निषादि । योषा अभीष्टानि शस्त्राणि न्यग्यन् क्षितानि चक्रुः । शो
३ निशानि । द्विषद्भित्वात् श्यन्, वन्तोत्तममादीति षोकार्हापः । वर्मभिः करचैः चक्रवर्णं

अश्विनवर्षः । नद्य जी वने दिकदि । ओमनानि यानानि अध्यासत । अर्च-
नित्यादिना उष्य दलन् । विषद्विषयपन् । अथ अ क्रोशे । यद्यै दिक्षेति सम्यदानलन ॥ ४

अश्विनः । ताशारा निज निज अतोष्टे अद्वे नाग दिते नागिन एवम्
वर्ष दारा गात्र आर्तुं करिष्य उक्तम् वरथ आद्रोशन पूर्वक अक्षविगतक
अतिगम्भात करिते नागिन । ४

अपूजयंश्चतुर्वक्त्रं विप्रानार्चस्तथास्तुवन् ।

समाल[लि]भ[प]त शक्रारिर्यानं चाभ्यलषडरम् ॥ ५

अन्वयः । (ते) चतुर्वक्त्रम् अपूजयन्, विप्रान् च आर्चन्, तथा अस्तुवन् ; शक्रारिः
समालभत, वरं यानं च अभ्यलषत् ॥ ५

मस्तिन्नयः । अपूजयन्निति । सेनान्यः चतुर्वक्त्रं चतुर्मुखं
ब्रह्माणमपूजयन् तथा विप्रांश्चान्नर्चयामासुः । अर्चैर्भावादिकाङ्क्षा
आङ्गुष्ठिः । तथा अस्तुवन् ब्रह्माणं विप्रांश्चेत्यर्थः । अथ शक्रारि-
रिन्द्रजिदपि समालभत चन्दनादिकमलिपत् वरं श्रेष्ठं यानं वाहनं
चाभ्यलषदभिलषितवान् ॥ ५

भरतः । अपूजयन्नित्यादि । योधाः चतुर्वक्त्रं ब्रह्माणं पूजितवान् विप्रान् अर्चितवन्तः ।
यस्य च चकारात् पूजे । तथा स्तुतवन्तः । तु अ ल स्तुतौ । शुष्कारित्युव । शक्रारिः
इन्द्रजित् अङ्गानि श्रितवान्, वरम् उत्कृष्टं यानम् इच्छति च । लस्य अ लस ज सृष्टि ।
क्रमेणमेवादिना श्रुतौ विभावितत्वात् पक्षे णप् ॥ ५

अश्विनः । सेनानौगण उक्तात् पूजा करिष्य एवम् उक्तावनिगेष अर्चनम्
४ सुव करिते नागिन । इन्द्रजि९७ चमनापि लेनन ७ उक्तम् यानाद्रोशन
अतिगावी इहेन । ८

आमुञ्चद्वर्म रत्नाढ्यमवध्नात् खड्गमुज्ज्वलम् ।

अध्यास्त स्यन्दनं धीरं प्रावर्त्तत ततः पुरः ॥ ६

अन्वयः । रत्नाढ्यं वर्म आमुञ्चत, उज्ज्वलं खड्गम् अवध्नात्, धीरं स्यन्दनम् अध्यास्त,
ततः पुरः प्रावर्त्तत ॥ ६

मस्तिन्नयः । आमुञ्चदिति । रत्नाढ्यं रत्नचणं वर्म कवच-
आमुञ्चदामुक्तवान् । उज्ज्वलं दीपं खड्गमवध्नात् कटिदेशे बबन्ध ।
धीरं भीमं स्यन्दनमध्यास्त । ततो यथारोहणानन्तरं पुरः पुरात्
प्रावर्त्तत निरगादित्यर्थः ॥ ६

भरतः । आमुषदित्यादि । इन्द्रजित् रत्नव्यासं वर्षां कवचम् आमुषम् पिहितवान् ।
 नृपं च पञ्चमी मोक्षे, आङ्पूर्वः परिधाने वर्णते । नृपं राघो मुचामिति नृपं । उत्तमं
 खड्गं पार्श्वे बहवान् । बन्धो न बन्धव् बन्धे । क्रादित्यान् आ, अपिदस्य 'जित्स्यान् आ,
 अपिदस्य जित्स्यान् इमुङ्मुखीप् । घोरं भीषणं रघुम् अध्यासः आरुढः । इतोऽनन्तरं
 शूराणां पुरतः प्रवृत्तः ॥ ६

अशूराण । हेतुजिह्वं विविधं वज्रं कृतं वर्धं परिधानं करिण, कटिपटके
 उच्चैर्न शङ्कां दीक्षित, डीषणं वृत्ते उठिण, ७९१८२ नगरं हरेते निर्गतं हरेण । ७

आघ्नन् भेरीर्महास्त्रानाः

कम्बु[म्ब]न[श्चा]प्यधमन् शुभान् ।

अताडयन्मृदङ्गांश्च

पैराश्चापूरयन् कलाः ॥ ७

अन्वयः । महास्त्रानाः भेरीः आघ्नन्, शुभान् कम्बुन् अपि अधमन्, मृदङ्गान् च
 अताडयन्, कलाः पैराः च अपूरयन् ॥ ७

मल्लिनाथः । आघ्नन्निति । महास्त्रानां महाघोषाः । “स्वन्-
 ह्मोर्वा” इति घञप्रत्ययः । भेरीराघ्नन्नताडयन् । “गमहन—”
 इत्यादिनोपधालोपः । सकर्मकत्वात् “आङो यमहनः” इति न
 तङ् । शुभान् मङ्गलान् कम्बुंश्चाधमन्नध्वनयन्नित्यर्थः । आ
 शब्दाग्निसंयोगयोः । “पान्ना—” इत्यादिना धमादेशः । मृदङ्गां-
 चाताडयन्नघ्नन् । तङ् आघाते । चुरादिः । कला मधुरस्वनाः
 पैराः काहलाश्चापूरयन् मुखमारुतपूरणेनानादयन् ॥ ७

भरतः । आघ्नन्नित्यादि । तस्मिन् प्रवृत्ते वाद्यकारा महानादा भेरीः च इतवन्तः ।
 इन् खी बधे मती, आङ्पूर्वत्वात् आघाते । शोभनान् मङ्गलान् अधमन् वादितवन्तः । आ
 अग्निपुत्री ध्वनी । स्यादानपेति धमादेशः । मृदङ्गास्तप्रडितवन्तः । तङ् क हिङि । आहताः
 कला अन्वत्तनधुरस्वराः पैरा वाद्यविशिषा पूरितवन्तः । पूर क च, चकारात् पूर्णौ ॥ ७

अशूराण । हेतुजिह्वं वाहिरं हरेते वाङ्मकरा गङ्गीर क्षनि केव्री ७
 वृद्धं वाहन एवम् अङ्गल अन्धक्षानित करिण । मुखं वाङ्मकरा अशूरा क्षनि
 काहणी यङ्ग ७ वाङ्मकरेण । १

अस्तुवन् बन्दिनः शब्दानन्योन्यं चोदभावयन् ।

अनदन् सिंहनादांश्च प्राद्रेक[क्रेष]त इयद्विषम् ॥ ८

अन्वयः । बन्दिनः अस्तु वन्, अन्योन्यं शब्दान् च उदभावयन्, सिंहनादान् च अनदन्, ह्यविपम् प्राद्विकत ॥ ८

मक्षिनाथः । 'अस्तुवन्निति । बन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुवन् ।
ष्टुङ् स्तुती । शपो लुक् । उवडादेशः । अन्योन्यस्य सम्बन्धिनः
शब्दान् विरुदावलिप्रमुखान् प्रबन्धानन्योन्यश्रवणानन्तरं बन्दि-
मुखेनोच्चरपाठयन्नित्यर्थः । सिंहनादांश्चानदन्नकुर्वन्नित्यर्थः । ह्याश्च
द्विपाश्च ह्याद्विपम् । सेनाङ्गत्वाद् इन्द्रैकवक्त्रावः । प्राद्विकत
प्रकर्षेण शब्दायस्ते स्म । ह्या जिह्वेऽपरे द्विपाश्च वहङ्गिर इत्यर्थः
द्रेक् भ्रेक् शब्दास्माहयोः । लङि तङ् ॥ ८

भरतः । अस्तुवन्नित्यादि । बन्दिनः स्तुतिपाठका इन्द्रजितम् अस्तु वन् जयशब्दं चक्रे ।
अन्योन्यं नामानि उदाधितवन्तः अमुकस्त्वमीदृगित्युक्तवन्तः इत्यर्थः । सिंहनादं चक्रुः,
सेनिका इत्यर्थात् । ह्याद्विपं गतिं चक्रे । ह्याश्च द्विपाश्च इति समाहारः । त्रेव ङ् सर्पत्रे
पाञ्चिनीयात्, त्रेषधानुरनेकाद्येत्वात् अव्यक्तशब्देऽपि, तेन प्राद्विकत अव्यक्तं शब्दं चकार
इत्याह ; प्राद्विकतेति पाठे—द्रेक् भ्रेक् ङ् सनीत्याह औष्मत्यमिति चौरसामो ।
सत्साहो डाङ्गिति चन्द्र ॥ ८

अश्वशङ्ख । छुतिपाठकैश्च हेतुजितैश्च "अश्व शङ्खे" वनिश्च। छुत पाठ
कत्रिण एव उच्यते अत्रैव वोरगणेश्वर नाम कत्रिणो नागिन । तैश्च गणेश्वर-
नाम कत्रिण, अथ मकल इत्या एव कश्चोऽसि वृश्च कश्चोऽसि उच्यते । ८

अनिमित्तान्यथापश्यन्नस्फुटद्रविमण्डलम् ।

चौचन् शोणितमभोदा वायवोऽवान् सुदुःसहा ॥ ९

अन्वयः । अथ अनिमित्तानि अपश्यन्, रविमण्डलम् अस्फुटत, अभोदाः शोणितम्
चौचन्, वायवः सुदुःसहाः अवान् ॥ ९

मक्षिनाथः । अनिमित्तानीति । अथानिमित्तानि निमित्त-
विरुद्धानि दुर्निमित्तान्यपश्यन् । "पात्रा—” इत्यादिना पश्चा-
देशः । तान्येवाह—रविमण्डलमस्फुटत् स्फुटतं दोषांमत्यर्थः ।
अभोदाः शोणितमौचन्नसिद्धवर्षन्नित्यर्थः । उच्यते चने । अःङ्-
वृद्धिः । वायवः सुदुःसहा अतितोत्राः सन्तोऽवान् ववुः । वा गति-
गन्धनयोः । शपो लुक् । "लङ्ः शाकटायनस्यैव" इति विकल्पा-
ज्जसभावपक्षे "भोऽन्तः" "अतो गुणे" इति पररूपम् । "इतश्च"
आपसंयोगान्तस्योपौ । ९

भरतः । अनिमित्तानोवादि । अथ अननरम् इन्द्रजित्प्रभृतयो निन्दितानि निमि-
त्तानि अपश्यन् । स्थानानपेति दृष्टेः पश्यः । कुत्सायामन नञ् । बटुकं—“तस्याहम्-
नभावश्च तदन्तर्त्तं तदस्यता । अपाशस्य विरोधश्च मज्जया घट् प्रकीर्तिताः ॥” इति ।
अनिमित्तानि दर्शयति—रविमकरल स्फुटितं विदीर्घम् । स्फुटश्च विक्राशे । मेघा रक्तं
वर्णानि स्य । उत्तरहि । दुःसहा दायवी वान्ति स्य, वा स गमनहिंसयोः, विषविदातीऽमुष्
वेत्यस्मात्प्रतिपक्षे रूपम् ॥ ८

अभूनाम् । ताशारा पत्र ताशारा पत्रवर्ती अशुभचिह्नं मकरं मेघिष्ठे
पाहेन, सूर्याशुन निर्गोर् इहेते नाग्निः, मेघमाना वक्रवर्णं करिष्ठेहि
एवम् वायु अशुभवेगे वशिष्ठ नाग्निः । २

आर्क्षन् वामं मृगाः कृष्णाः शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः
रक्तं न्यष्टीवदक्ताम्यदखिद्यद्वाजिकुञ्जरम् ॥ १०

अन्वयः । कृष्णाः मृगाः वामम् आर्क्षन्, भटाः शस्त्राणां व्यस्मरन्, वाजिकुञ्जरम्
अखिद्यत् रक्तं न्यष्टीवत् दक्ताम्यत् ॥ १० ..

भक्तिनाथः । आर्क्षन्निति । कृष्णा मृगाः कृष्णसारा वामं
सव्यमाच्छन्नागच्छन् । ऋच्छ गती । अर्त्तैर्वा “पात्रा—” इत्यादिना
ऋच्छदेशः । भटाः शस्त्राणां व्यस्मरन् शस्त्राणि व्यस्मरन्सत्यर्थः ।
“अधोगथेः—” इत्यादिना कर्मण शेषे षष्ठौ । वाजिकुञ्जरम् ।
सेनाङ्गदम्बैकवद्भावः । अखिद्यन्नरोगमपि रक्तं न्यष्टीवत् ष्ठीवति
स्य । ष्ठवु निरसने । भौवादकः । अक्ताम्यत् क्लान्तम् । क्लमिः
श्रानि “ष्वुक्लमुचमां शति” इति दीर्घः ॥ १०

भरतः । आर्क्षन्नित्यादि । कृष्णा मृगा वामं पार्श्वं गताः । ऋत्रापथे च, अकारान्
वर्णा, व्यादानप्राप्तेति ऋच्छादेशः, ऋच्छ मूर्तो गमनभीष्टयोरित्यस्य वा रूपम् । भटा धोधाः
शस्त्राणां विस्मृतवन्तः । कमणि षष्ठौ । वाजिनश्च कुञ्जराश्च वाजिकुञ्जर रक्तं न्यष्टीवत्
प्रच्छादितवन् । ष्ठवुष्ठिव्य-ष्टीव निरासे । अवाद्यादिण इत्यादी ष्ठिववर्जनाच्च सत्वं, ष्ठि-
क्ताम्यम् इति दीर्घः । अक्ताम्यन्, क्लान्तञ्च अभवत् । अि क्लिश्यक्लमुभिर्यानी, श्रमादि-
त्वात् दीर्घः । अखिद्यत् खिद्यञ्च अभवत् खिद्य अ ध्यो दीर्घके । अखिद्यदपि अग्रान्तमपि
रक्तं न्यष्टीवदक्ताम्यचेति वा योज्यम् ॥ १०

अभूनाम् । ताशारेण वामपार्श्वे कृष्णसारा मृग आग्निः, योद्धारा अशु
नहेते विवृणु इहेन, इष्टां च अशुष्ठानि नोरोग इहेने च वक्रवर्णं करिष्ठे
नाग्निं शूभरां अशुभं क्राशु च विवृ इहेरा पङ्क्तिः । १०

न तानगणयन् सर्वानास्कन्दंश्च रिपून् द्विषः ।

अच्छिन्दन्नसिभिस्तौच्छौरभिन्दंस्तोमरैस्तथा ॥ ११

अन्वयः । द्विषः (राक्षसाः) तान् सर्वान् न अगणयन्, रिपून् (वानरान्) आस्क-
न्दन् च, तौच्छैः असिभिः अच्छिन्दन्, तथा तोमरैः अभिन्दन् ॥ ११

मङ्गिनाथः । नेति । द्विषो राक्षसास्तानि सर्वाण्यपि दुर्नि-
मित्तानि नागणयन् नाद्रियन्त । रिपून् वानरानास्कन्दनभ्यगच्छंश्च ।
तौच्छैरसिभिराच्छिन्दन् । तथा तोमरैरभिन्दन् व्यदारयंश्च ॥ ११

भरतः । न तानित्यादि । द्विषो राक्षसाः तान् सर्वान् पूर्वोक्तान् रविमण्डलविदारणा-
दौन् अशुभान् नागणयन् अवज्ञातवन्तः । किमेभिः कौर्धमिति भावः । शत्रून् अभिमता-
वन्तश्च । पुनः असिभिः छिन्नवन्तः रिपून् इत्यर्थात् । छिदे कृधादित्वात् ग्रन् । नथो नृ-
णाविति आकाररहितत्वम् । तथा तोमरैः विदारितवन्तः, भिदेः पूर्ववत् यन् ॥ ११

अभूताम् । शक्रजगत् जे जकन आश करिन ना । तीशत्रा भकन
मनुष्ये उगण्डित इहेन । तीशत्रा असिभिरा भकनगके छेदन एव तीशत्र
द्वारा विभोर्ण करिन । ११

न्यक्तान्श्चक्रधाराभिरतुदन् शक्तिभिर्दृढम् ।

भल्लैरविध्यन्नयायैरहंस्तोमरैरलम् ॥ १२

अन्वयः । चक्रधाराभिः न्यक्तान्, शक्तिभिः दृढम् अतुदन्, उयायैः भल्लैः अविध्यन्,
तोमरैः अलम् अहंस्तम् ॥ १२

मङ्गिनाथः । न्यक्त इति । चक्राणां धाराभिरास्त्रभिर्न्य-
क्तान् चिच्छिदुः । कृती छेदने । तौदादिकः । “शे मुचादौनाम्”
इति तुम् । शक्तिभिः कासूभिः ‘कामसामर्थ्येयोः शक्तिः’ इत्यमरः ।
दृढमतुदन्नव्यययन् । उयायैस्तौच्छामुखैर्भल्लैर्बाणविशेषैः । सुहिदल-
फलो भल्लः’ इति यादवः । अविध्यन्नताडयन् । व्यध ताडने ।
सङ्घि श्यनाडित्वात् “अहिज्जावयि—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
तोमरैरलमतृहनहंसन् । लह हंसायाम् । “कृधादिभ्यः श्रम्” ।
“शमारल्लोपः” । “नञ—” इत्यनुस्वारः ॥ १२

भरतः । न्यक्तान्नित्यादि । राक्षसाः चक्रधाराभिः न्यक्तान् । कृती शे प च्छिदि
कृधादित्वात् नृन् । शक्तिभिः दृढं व्यययामासुः । तुद य यो व्यधि । उयायैः निशितायैः

ଭଜ୍ଜେ: ଅବିଧ୍ୟନ୍ ଅଧ୍ୟା ତାଢ଼ନେ, ବିବାଦିତାନ୍ ଶ୍ୟନ୍, ଅପିଦ୍ରବ୍ ଜିହ୍ଵାନ୍ ଯଦ୍ଵଳପାଦୋରିତି ଜି: ।
 ଅଳମ୍ ଅନ୍ୟର୍ଥେ ତୋମରୈ: ହିଂସିତବଳ: । ଦଢ଼ ସ ଢନ୍ମୁ ଶ ହିଂସେ, ବଦାଦିତାନ୍ ନଷ୍ ନଶ୍ୟନ୍ତେ: ।
 ଅଦଂ ଢନ୍ ସ୍ଵଳପଢ଼ିଶୈରିତି କଚିନ୍ ପାଠ: । “ପଢ଼ିଶୋ ଶୌଢ଼ଦଢ଼ି ଯଶୋଘାଘାର: ସୁରୋପତ:” ଇତି
 ବୈଜୟନ୍ତୀ ॥ ୧୧

ଅନୁବାଦ । ଡକ୍ଟରାଞ୍ଛେର ଧାର ଦିଶା କତକ ଶୂଳକେ ଛେଦନ କରିବା ଅଞ୍ଜି
 ଅଞ୍ଛେର ଆସାତେ ଅତାନ୍ତ ବାଧିତ କରିନ । ଡିଞ୍ଜଧାର ଭଜ୍ଜ ବାରା ଡାଢ଼ନା କରିନ
 ଏବଂ ତୋମର ବାରା ନିରାତିକର ହିଂସା କରିତେ ନାଶିନ । ୧୧

ଆସ୍ୟନ୍ ଶ୍ରବଞ୍ଜମା ହଞ୍ଜାନଧୂର୍ବ[ନ୍ବ]ନ୍ ଭୂଧରୈ[ଭୃ]ଶମ]ସ୍ତଥା
 ଅହିଂସନ୍ ମୁଢ଼ିଭି: କ୍ରୋଧାଦଦଶନ୍ ଦଶନୈ[ପି]ଲମ୍ ॥

ଅନ୍ୟ: । ଶ୍ରବଞ୍ଜମା: ହଞ୍ଜାନ୍ ଆସ୍ୟନ୍, ତଥା ଭୂଧରୈ: ଅଧୂର୍ବନ୍ କ୍ରୋଧାତ୍ ମୁଢ଼ିଭି: ଅହିଂସନ୍,
 ଦଶନୈ: ଅଳମ୍ ଅଦଶନ୍ ॥ ୧୨

ମଞ୍ଜିନାଥ: । ଆସ୍ୟନ୍ନିତି । ଶ୍ରବଞ୍ଜମା: କପଯୋଽପି ହଞ୍ଜାନାସ୍ୟ-
 ଞ୍ଜିପନ୍ । ଅସୁ ଶ୍ଵେପେ । ଲଢ଼ି ଶ୍ୟନ୍ । ଆଡ଼଼ହଢ଼ି: । ତଥା ଭୂଧରୈ-
 ଶାଧୂର୍ବଞ୍ଜିଂସନ୍ । ଧୂର୍ବୀ ହିଂସାୟାମ୍ । ଭ୍ଵାଦି: । “ଉପଧାୟାସ” ଇତି
 ଦୌର୍ଘ: । କ୍ରୋଧାନ୍ମୁଢ଼ିଭିରହିଂସଞ୍ଜମ୍ । ହିଂସି ହିଂସାୟାମ୍ । “ଅସୌ-
 ରଜ୍ଞୋପ:” । “ଛାନ୍ତଲୋପ:” । ଦଶନୈର୍ଦନ୍ତୈରଲମଦଶନ୍ ଦଢ଼ବନ୍ତ: । ଦଂଶ
 ଦଶନେ । “ଦଂଶସଞ୍ଜସଞ୍ଜା ଶପି” ଇତ୍ୟନୁନାସିକଲୋପ: ॥ ୧୨

ଭରତ: । ଆସ୍ୟନ୍ନିତ୍ୟାଦି । ବାନରା ହଞ୍ଜାନ୍ ଆସ୍ୟନ୍ ଛିନ୍ନବଳ: । ଅସୁ ଶ୍ଵେପେ । ପର୍ବତେ:
 ହିଂସିତବଳ: । ଧୂର୍ବ ହିଂସେ । ଭ୍ୟନ୍ଚତଥୈତି ଦୌର୍ଘ: । କ୍ରୋଧାତ୍ ମୁଢ଼ିଭି: ଅହିଂସନ୍ । ହିଂସି ହି
 କି ହିଂସେ, ବଦାଦିତାନ୍ ଅଷ୍ । ନଶ୍ୟ ନଶ୍ୟା ଇତି ଇଦଗୁବନ୍ଧ୍ୟାତନକାରସ୍ୟ ଲୋପ:, ତତୋ
 ନଶ୍ୟନ୍ତେ: । ଦନ୍ତୈ: ଛାଦିତବଳ: । ଦନ୍ତୈ: ଦଂଶନେ । ସନ୍ନଦନ୍ତଶ୍ୟନ୍ତୈଽପି ନ ଲୋପ: ॥ ୧୩

ଅନୁବାଦ । ବାନରଗଣ ଓ ଗୁଞ୍ଜ ନିକ୍ରେମ ଏବଂ ପର୍ବତ ବାରା ଆସାତ କରିନ ।
 ଡକ୍ଟରାଞ୍ଛେର ମୁଢ଼ି ଘୋର ଓ ଦଢ଼ ବାରା ଦଂଶନ କରିନ । ୧୩

ପ୍ରାଦୁନ୍ବନ୍ ଜାନୁଭିସୂର୍ଯ୍ୟମତୁଦଂସଲକୂପ[ର୍ପ]ରୈ: ।
 ପ୍ରାହିଃପବନରିମୁକ୍ତାନି ଶସ୍ତ୍ରାଣି ବିବିଧାନି ଚ ॥ ୧୪

ଅନ୍ୟ: । ଧୂର୍ବ ଜାନୁଭି: ପ୍ରାଦୁନ୍ବନ୍, ଲକୂପରେ: ଅତୁଦନ୍, ଅରିମୁକ୍ତାନି ବିବିଧାନି ଶସ୍ତ୍ରାଣି
 ଚ ପ୍ରାହିଃସନ୍ ॥ ୧୪

ମଞ୍ଜିନାଥ: । ପ୍ରେତି । ଧୂର୍ବ ଜାନୁଭିରଞ୍ଜିବଞ୍ଜି: ପ୍ରାଦୁନ୍ବନ୍ତାପୟନ୍ ।
 ଦୁଷ୍ଠ ପରିତାପେ । ଛାଦି: । ତତୈ: କରତତୈ: କୂପରୈ: କାଘୋଷିଭିକାତୁଦ-

अथयन् । किं चारिमुक्तानि राक्षसप्रयुक्तानि विविधानि शस्त्राणि
प्राहिण्वन् प्रायुञ्जत । तेरेव तान् प्रजङ्गरित्यर्थः । हि गतौ ।
“स्वादिव्यः अः” । भाट्टान्तादेशे यणादेशः ॥ १४

भरत । प्रादुर्लभ्यादि । जानभिः प्रादुर्लभ्यं पीडितवान् । दूरे न द्रु नोपतापे,
स्त्रादित्वात् शुभ्रोरिति बलम् । तलेः चपटैः कर्पाणिभिश्च अतदन् । तुद श औ
व्यर्थः । अनुदन्निति पाठं—नेद श औ प्रेरण । “तलच्चाध, स्वरूपे च खड्गमुटिचपेटयोः”
इति विश्वः । “स्यात् कर्पाणिन्तु कर्परः” इत्यमरः । अरिभिः निशाचरैः यानि शस्त्राणि
मुक्तानि, तानि पुनस्तथैव प्रहितवान् । हि न वञ्चने गतौ । प्राग्वाग्रेण इति शत्वम् ॥ १४

अशूराण । कपिशण जाशू द्वारा राक्षसनिगके पातित करिशा कर्पाणि,
(कुशूके) द्वारा वाक्छिन्न करिण एवम् अग्निनिष्कृष्ट विविध शस्त्र द्वारा ताश-
निगकेऽपि अशूर करिणैः नाशितम् ॥ १४

अटणेट् शक्रजिह्वचूनभ्राम्यच्च समन्ततः ।

अध्वनच्च महाघोरं न च कञ्चन नादुनोत् ॥ १५

अन्वयः । शक्रजित् शत्रून् अटणेट्, समन्ततः अभ्राम्यत्, महाघोरं अध्वनत् च, कञ्चन
न च अदुनोत् ॥ १५

मञ्जिनाथः । अटणेट् इति । अथेन्द्रजित् शत्रून् अटणेट् हिंसित-
वान् । टह हिंसायाम् । अमि “टणह इम्” । “हल्ङ्वाव—”
इत्यादिना तिलोपः । “हो टः” । उशत्वचत्वे । समन्ततो रणे
सर्वत्राभ्राम्यत् समचरत् । महाघोरमतिभयङ्करमध्वनत् ननाद
च । कञ्चन कमपि न नादुनोत् किं तु सर्वं चादुनोत् दूनोति अ ।
दूज् परिताप । “स्वादिव्यः अः” ॥ १५

भरत । अटणेट् इत्यादि । इन्द्रजित् अरिन् हिंसितवान् । टह ध टन्भू श हिंसे
रुधादित्वात्, टह इण् पिङ्गसे इति इण्, हसङ्गा दिसेरिति दिलोपः, हो टः । समन्तात्
सर्वतो भ्राम्यति अ । अमः शभादित्वात् दीर्घः । महाघोरं ध्वनिश्च नादितवान्, न नादुनोत्
इति न, किन्तु पीडितवान् ॥ १५

अशूराण । ऐलुङ्गिण नक्षत्रनिगके अशूर करिण एवम् युक्तशस्त्रेण शस्त्रि-
निके शूरते शूरिते अति विकट क्षति करिण । अधिक किं गकनकेऽपि
गच्छन्तु करिशा भूनिम् ॥ १६

नाजानन् सन्दधानं तं धनुर्नैक्षन्त बिभ्रतम् ।

नेषूनचेतन्नस्यन्तं हतास्तेनाविदुर्द्विषः ॥ १६

अन्वयः । तेन हताः द्विषः तं सन्दधानं नाजानन् । धनुर्विभ्रतं नैक्षन्त, इषून् अस्यन्तं नाचेतन्, न विदुः ॥ १६

मल्लिनाथः । नन्ति । तेनेन्द्रजिता हताः प्रहृता द्वेषः कपय-
स्तमिन्द्रजितं सन्दधानं धनुषि शरं योजयन्तं नाजानन् ।
धनुर्विभ्रतं च नैक्षन्त नापश्यन् । इषूनस्यन्तं क्षिपन्तं च
नाचेतन्नाजानन् । चित्तौ संज्ञाने । नाविदुः किं बहुना स्वप्रहरणं
विना न किञ्चिदजानन्नित्यर्थः । विद ज्ञाने । शपो लुक् ।
“सिजभ्यस्तुविदिभ्यश्च” इति भेर्जुसादेशः ॥ १६

भरतः । नाजावन्नित्यादि । धनुषि शरं सन्दधानम् आरोपयन्तं तम् इन्द्रजितं योधा
न ज्ञातवन्तः । ज्ञा न बोधने । न्यादानपात्रेति जादेशः । धनुर्विभ्रतं धारयन्तं तं न
दृश्यः । इषून् बाणान् अस्यन्तं क्षिप्यन्तम् अज्ञातवन्तः । चित्तौ ज्ञाने । सर्वत्र हस्तलाघवान्
केवलं तेन हताः सन्तो द्विषः कपयः पूर्वोक्तं ज्ञातवन्तः । विद ल गतौ, द्विषविदात इति
अन उस् ॥ १६

अश्ववाप । ऐस्त्रज्जि९ कर्तृक श्रुतं भक्तं वानरप्रगं जानि० पात्रि० ना
षे, धनु०कं भवसकानं करि०ते०छे । ता०शारा ता०शारं धनु०कार०गं ७ वा०
नि०रक्षणं कि०छु०इ वृ०क्षि०ते पात्रि०ग ना, अ०धिक कि ता०शारा अ०शारं यश्च०गा०इ वा०-
वर्ष०गं मा०त्र अ०शू०भ०० करि०ग । १७

अशृग्वन्नन्यतः शब्दं प्रपलायन्त चान्यतः ।

आक्रन्दमन्यतोऽकुर्वन्स्तेनाहन्यन्त चान्यतः ॥ १७

अन्वयः । (वानराः) अन्यतः शब्दम् अशृग्वन्, अन्यतः प्रपलायन्त च, अन्यतः आक्र-
न्दम् अकुर्वन्, तेन च अन्यतः अहन्यन्त ॥ १७

मल्लिनाथः । अशृग्वन्निति । अन्यतोऽन्यत्र शब्दं सिंहनाद-
मशृग्वन् । अन्यतः शब्ददेशादन्यत्र प्रपलायन्त प्रपलायिताः ।
एकत्र शब्दं कृत्वान्यत्र प्रहारादन्ये शब्दं शृग्वन्ति अन्ये पलायन्ते-
त्यर्थः । प्रपरापूर्वादयतेर्लङ् । “उपसर्गस्यायतौ” इति लत्वम् ।
अजादित्वादाट् । अन्यतोऽन्यत्राक्रन्दमाक्रोशमकुर्वन्नन्यत्राक्रन्द-

देशान्यत्र तेनेन्द्रजिता अह्वयन्त हताः । एकत्र कलकलमुत्पा-
द्यान्यत्र प्रहृता इत्यर्थः ॥ १७

भरतः । अश्वत्थिनादि । केचित् द्विषोऽन्यतोऽन्यस्मिन् देशे तस्य शब्दं श्रुतवन्तः ।
शत्रुघ्नैर इति श्रुतिंश्च शीरिति सामान्योक्तत्वात् शु गताविति मौवादिकस्य शुन गतौ
श्रुताविति स्वादिपठितस्य च ग्रहणं, श्रवणार्थकोऽपि पाणिनिप्रधृतिभिर्भादौ पठ्यते, भादि-
पाठवचनात् भवतीत्यपि स्यादिति टीकाकृतः । अन्यत्र च पलायिताः । अन्यत्र स्थिता
रोदनचक्रुः तेन इन्द्रजिता चान्यत्र हताः । तस् क्तेरिति सप्तम्यां तस् ॥ १७

अश्वत्थम् । वानरैरा एकदिने सिंहराजं कुनिशं अपर दिने येमन
पलायनपूर्वकं कोलाहलं करिते नागिन, अग्निं हेमजिह्वं गेहे दिने गिरा
ताश्चदिनैकं प्रहारं करिते नागिन । १७

प्रालोठन्त व्यभिद्यन्त परितो रक्तमस्रवन् ।

पर्यश्राम्यन्नदृष्टं च तस्तेनास्मियन्त च ॥ १८

अन्वयः । तेन (इन्द्रजिता) चताः (वानराः) प्रालोठन्त, व्यभिद्यन्त, परितः रक्तं
च अस्रवन्, पर्यश्राम्यन् नदृष्टं च अस्मियन्त च ॥ १८

महिनाथः । प्रीति । तेनेन्द्रजिता चताः प्रहृताः प्रालोठन्त
भुवि विस्तृताः । व्यभिद्यन्त विदारिताः । भिदेः कर्मणि लङ् ।
परितो रक्तं चास्रवन्सरन् । पर्यश्राम्यन् परिश्रान्ताः । अदृष्टं-
स्मृतिनाथ । दृष्टं पिपासायाम् । अस्मियन्त मृताश्च ॥ १८

भरतः । प्रालोठन्तेत्यादि । तेन इन्द्रजिता चताः केचित् भूमौ प्रालोठन्त । लु लुठ
ङ् प्रतिधाने । व्यभिद्यन्त भिदेः कर्मणि रूपम् । परितः समन्तात् रक्तं मुक्तवन्तः । पर्य-
श्राम्यन् परिश्रान्ताः । अमुं भ्य नि इत् तपःखेदयोः । शमादित्वात् दीर्घः । अदृष्टं
पिपासिताः, अस्मियन्तः हताः । मृडयत्यै मम् ॥ १८

अश्वत्थम् । हेमजिह्वं कर्तुं प्रयत्नं हर्षेण ताहारां केह कृतले मूर्च्छित
हर्षेण, केह वा विदारित हर्षेण, अत्रात्र चारिदिने रक्तं करिण, केह
वा परिश्रान्तं च तृष्णाकांतं हर्षेण, केह केह वा मरिषां गेले । १८

सौमित्रिराकुलस्तस्मिन् ब्रह्मास्त्रं सर्वरक्षसाम् ।

निधनायाजुह्वयन्तं व्यष्टम्भाद्रघुनन्दनः ॥ १९

अन्वयः । सौमित्रिः आकुलः (सन्) सर्वरक्षसां निधनाय तस्मिन् (इन्द्रजिति)
ब्रह्मास्त्रं प्राशुह्वयन्तं, तं व्यष्टम्भाद्रघुनन्दनः ॥ १९

मङ्गिनाथः । सौमित्रिरिति । अथ सौमित्रिर्लक्षण, आकुलः
कुम्भितः सन् सर्वरक्षसां निधनाय तस्मिन्निन्द्रजिति ब्रह्मास्त्रमाजु-
ह्वपदाह्वातुमैच्छत् । ह्वयतेः सवन्तादाङ्पूर्वाक्षङ् । यजादि-
न्वात्म्यसारणम् । ततो विह्वचनम् । दीर्घः । तं सौमित्रिं रघु-
नन्दनो व्यष्टभ्रात् प्रत्यवध्नात् । विभीषणत्राणार्योति भावः । “स्तम्भ-
स्तम्भु—” इत्यादिना आप्रत्ययः ॥ १८

भरतः । सौमित्रिरित्यादि । तस्मिन् इन्द्रजिति अर्थान् तथाभूते सति, सौमित्रिः लक्षणः
आकुलः सन् सर्वेषां रक्षसां निधनाय ब्रह्मास्त्रम् आह्वतुम् ऐच्छत् । ह्योर्वाङ्, घोर्वाङ्भक्तिङ्-
माम् । तं सौमित्रिं रामो निवारितवान्, विभीषणनाश्रमयात् । स्तम्भुः सौचः स्वादिः
गीक इत्यादिना घत्वम् ॥ १८

अश्ववाह । अनश्वर स्मिन्नानन्तन वाकूल इहेवा ममस्तु वाक्कम-निधनार्थ
हेस्त्वहितेन प्रति निरूपेण करिगार खण्ड उक्तास्तुत्र आह्वान करिते अतिगायी
इहेमेन किञ्च मेहे गत्वे विभीषणं नहे इन, एहे तत्रे रामस्त्व ताहाके
निवारण करिमेन । १९

ततो मायामयीं सीतां घ्नन् खड्गेन वियद्वतः ।

अदृश्यतेन्द्रजिह्वाक्यमवदत्तं मरुत्सुतः ॥ २०

अन्वयः । ततः इन्द्रजित् वियद्वतः मायामयीं सीतां खड्गेन घ्नन् अदृश्यत, तं
मरुत्सुतः वाक्यम् अवदत् ॥ २०

मङ्गिनाथः । तत इति । ततः सेनाविजयानन्तरमिन्द्रजिह्व-
द्वतो मायामयीं सीतां खड्गेन घ्नन् प्रहरदृश्यत । तमिन्द्रजितं
मरुत्सुतो हनूमान् वाक्यमवदत् ॥ २०

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरम् आकाशगती मायाजिर्मितां सीतां खड्गेन मारयन्
इन्द्रजिह्वतो हनूमता इत्यर्थात् । कर्षोणि रूपम् । तं तथाभूतं मरुत्सुतो हनूमान् वाक्यम्
अवदत् ॥ २०

अश्ववाह । वानरसेना विजयेन पत्र हेस्त्वहिते नृष्टे वाकिना मया
गताहाके खण्डे द्वारा अहार करितेहे दोषिना हनूमान् ताहाके पत्रवर्षा
वाकाञ्छनिर्वाणके नागिन । २०

ना[मा]पराधोदियं किञ्चिदभश्यत्युरन्तिकात् ।
सौतां राक्षसमास्मैनां निगृह्णाः पापदुःखिताम् ॥

अन्वयः । इयं गीता किञ्चित् (अपि) न अपराधीन, पत्युः अन्तिकात् असंशयम्,
(हे) दुःखिताम् एनां सौताम् पाप राक्षस ! मा स्म निगृह्णाः ॥ २१

मल्लिनाथः । नेति । इयं सीता किञ्चिदपि नापराधोच्चाप-
राद्धा । राधेः सौवादिकाल्लङ्घ । पत्युरन्तिकादभश्यद् भ्रष्टा परि-
वियुक्तैत्यर्थः । अत एव दुःखितामेनामनपराधिनीं सीतां हे पाप
क्रूर राक्षस ! मास्म निगृह्णा मा वधोरित्यर्थः । “स्मोत्तरे लङ्
च” ॥ २१

भरतः । मापराधोदित्यादि । हे पाप ! इयं सीता पत्युरन्तिकात् असं-
शयम् अपगता न किञ्चित् अपराधं चकार । राधौ य मिहो । मन्त्रिण्युः अधःपाते । तस्मात्
एना दुःखितां मास्म निगृह्णाः मा वधोः । मास्म न घोर्या ॥ २१

अनूनाम् । ये आपिष्ठे वाक्म ! एहि मौरी प्रतिविराडिता, सूत्राः
कुःवनो, हेमि कोन अपराध करेन नाद, हेहीके इहा करिष्ये ना । २१

पीडाकरममित्राणां कर्तव्यमिति शक्रजित् ।
अब्रवीत् खड्गमाकृष्य [कृष्टश्च] तस्या मूर्धानमच्छिनत्

अन्वयः । शक्रजित् अमित्राणां पीडाकरं कर्तव्यम् इति अब्रवीत्, खड्गम् आकृष्य
तस्या मूर्धानम् अच्छिनत् ॥ २२

मल्लिनाथः । पीडित । अथ शक्रजिदमित्राणां शत्रूणां
पीडाकरं दुःखकरं कर्म कर्तव्यमित्यब्रवीत् । अथ खड्गमाकृष्य
तस्याः सीताया मूर्धानमच्छिनच्चिच्छेद ॥ २२

भरतः । पीडाकरमित्यादि । अमित्राणां पीडाकरं कर्म अवश्य कर्तव्यमिति अनप-
राधाया अयस्या वधो युक्त इत्यर्थः । इति इन्द्रजित् अब्रवीत् । ब्रू ल अतौ । पिङ्गस्येम्
ध्रुव इतीम् । सुकृष्टः खड्गो येन तादृशः सन् तस्या मूर्धानं क्लिप्तवान् । प्रहरणस्योभययति
परिनिपातः, स्वमतेऽभिधानं नियामकम् ॥ २२

अनूनाम् । शक्रजिदमित्र राक्षसे कष्टे इष्ट, आमि तांशहे करिष्ये, हेइजिन्
एहेकूप वणिज एवम् वणि वाहित्र करिष्या मेहे रात्रागौतार मष्टक छेदन
करिष्ये । २२

यत्करोतीन् आ[य]यैस समुद्रमनदीस च ।

सा करोति वदन् राममुपातिष्ठनमकरोमुतः ॥ २३

अन्वयः । यत्करोतीन् आययैस, समुद्रं मनदीम्, सा सीता वदन् रामम् उपातिष्ठन् ॥ २३

महिषनाथः । यदिति । यत्करोति यदर्थमसीन् राजधानं आय-

यैस आकरोष । “हृदयवती” इतीत्यम् । समुद्रमनदीस च ।

“दीर्घा अतो यति” । सा सीता करोति वदन् मन्त्रायो देवमानं राममुपातिष्ठन् । अतः रामहर्षमनोनाममुपातिष्ठन् यमुनोतिवत्

परस्परौपम्येयमावाह “उपादेवर्णजामङ्गलिकारम्—” इति नञ् ॥ २३

अन्वयः । करोति वदन् । वीर्यवतीनाम् । यथाः सीतायाः कर्तुं निमित्तं यत् यदर्थं निवर्तयितव्यम् । समुद्रम् उपातिष्ठन्मन्त्राय, सा सीता वदन् रामम् उपातिष्ठन्मन्त्राय ।

अन्वयः । करोति वदन् । वीर्यवतीनाम् । यथाः सीतायाः कर्तुं निमित्तं यत् यदर्थं निवर्तयितव्यम् । समुद्रम् उपातिष्ठन्मन्त्राय, सा सीता वदन् रामम् उपातिष्ठन्मन्त्राय ।

वयम् । ततः वीर्यवती पाशुपतम्, तथा अकरोत्, दीर्घं वयम् च प्राप्तिम्, तथा

वयम् । ततः वीर्यवती पाशुपतम्, तथा अकरोत्, दीर्घं वयम् च प्राप्तिम्, तथा

वयम् । ततः वीर्यवती पाशुपतम्, तथा अकरोत्, दीर्घं वयम् च प्राप्तिम्, तथा

वयम् । ततः वीर्यवती पाशुपतम्, तथा अकरोत्, दीर्घं वयम् च प्राप्तिम्, तथा

वयम् । ततः वीर्यवती पाशुपतम्, तथा अकरोत्, दीर्घं वयम् च प्राप्तिम्, तथा

निवसितवन्ती । अगच्छन् प्राप्ते । दृष्ट्वा योऽहस्यसेम्, प्रम्वन्ती च । उर्व्व्या-
क्रीयतां ह्रीं सीता इत्याहृतवन्ती । क्रशजो वादे हतो ॥ २४

अशूबाद । हनूमानेर कथा सुनिवार पर वीर राम उ नक्षत्र मूक ।
प्रांशु हहेलेन एव ह मोठा । हा मोठा । राव दौर्घ उ उर निशान केनिश ।
उदेकःश्वरे कानिदेत नागिलेन । २४

तावभाषत पौलस्त्यो मास्म प्ररुदितं युवाम् ।

ध्रुवं स मोहयित्वास्मान् पापोऽगच्छन्निकुम्भिलाम् ॥

अन्वयः । पौलस्त्यः तौ अभाषत,—युवां मा अ प्ररुदितं, सः पापः अस्मान् मोहयित्वा
निकुम्भिलाम् अगच्छन् ध्रुवम् ॥ २५

मल्लिनाथः । ताविति । पौलस्त्यो विभीषणस्तौ राघवाव-
भाषत । किमिति ? युवां मास्म प्ररुदितं रोदनं मा कुरुतम् ।
रुदिर् अश्रुविमोचने । “स्मोत्तरे लङ् च” । “तस्यस्य—” इति
यसस्तमादेशः । “न माङ्योगे” । स पापोऽस्मान् मोहयित्वा
भ्रामयित्वा निकुम्भिलां नाम स्थानमगच्छद् ध्रुवम् ॥ २५

भरतः । . तानित्यादि । पौलस्त्यो विभीषणः तौ राघवौ उक्तवान् । युवां रोदनं न
कुरुतम् । स पाप इन्द्रजित् निधितम् अस्मान् मोहयित्वा निकुम्भिला यन्मस्थानविशिष्टं
गतवान् । सुहृदकर्मकत्वात् प्रयाजस्य कर्मत्वम् ॥ २५

अशूबाद । पुलस्तिनन्दन विभीषण ठाहादिगके बलिनेन, आपनारा
बोदन करिबेन ना, निरुग्र नेहे पापिष्ठ आमादेर मोह उरपादन करिब ।
निकुम्भिला नामक यज्ञस्थाने गियाछे । २५

मास्म तिष्ठत तदस्यो वध्योऽसावहुतानलः ।

अस्त्रे ब्रह्मशिरस्युग्र स्यन्दने चानुपार्जिते ॥ २६

अन्वयः । मास्म तिष्ठत, तदस्यः असौ अहुतानलः ब्रह्मशिरसि उग्र अस्त्रे स्यन्दने च
अनुपार्जिते वध्यः ॥ २६

मल्लिनाथः । ततः किमत आह—मास्मेति । मास्म तिष्ठत
किं त्वतिशोभं गच्छतेति । “स्मोत्तरे लङ् च” । “न माङ्योगे” ।
तथाहि—तदस्यो निकुम्भिलास्योऽसाविन्द्रजिदहुतानलोऽनर्चिना-
ग्निरसमाप्तकर्मवैत्यर्थः । ब्रह्मशिरसि ब्रह्मशिरोनामक उग्र दाहणे-

ऽस्मि स्यन्दने चानुपार्जितेऽग्नेः सकाशादलब्धे सत्येव वध्यो हन्तुं शक्यः । अन्यथा न शक्य इत्यर्थः । “शकि लिङ् च” इति चकारात् कृत्यप्रत्यये “हनो वधश्च” इत्युपसंख्यानानादुवधादेश तस्यादन्तत्वात् “अचो यत्” “अतो लोपः” ॥ २६

भरतः । सास्त्रेत्यादि । यूयं मास्य तिष्ठत न विलम्बध्वं, यतः तवस्थोऽमौ इन्द्रजित् अहुताग्नौऽहुताग्नेश्च एव वध्यः । कथमित्याह—ब्रह्मशिरीषाणि लये दुःसहं अस्त्रे स्यन्दने रथे च अनुपार्जिते अप्राप्ते सति । तदभयप्राप्तेरवध्यः स्यादिति भावः ॥ २६

अश्वराज । आपनं रा आत्र दिग्गश्च करिरेव न ना, शीघ्रं ठगून । केन ना मे मेधातेन ये पर्यास्तु अश्विते आहति मित्रा यच्छ षेयः करिरेत ना पात्रे, ताहार मधोहे वधा, नतूवा अश्विर निकटे इहेते मे वक्रशिर नामक पाकृण अश्व ७ व्रथ नात करिरेन काहार ७ वधा इहेते ना । २७

ब्रह्मादधादधं तस्य तस्यां [तस्मिन्] कर्मण्यसंस्थिते ।
प्रायच्छदान्नां सौमितेर्यूपानां च राघवः ॥ २७

अन्वयः । (यतः) ब्रह्मा कर्मणि असंस्थिते तस्य तस्यां वधम् अदधात् । (अथ) राघवः सौमितेः यूपानाञ्च आन्नां प्रायच्छत् ॥ २७

मत्तिनाथः । कुत एतदिति वदन्तं प्रत्याह—ब्रह्मेति । ब्रह्मा कर्मणि होमकर्मण्यसंस्थितेऽसमाप्ते मध्ये विच्छिन्ने सतीत्यर्थः । तस्येन्द्रजितस्तस्या निकुम्भिलायामिव वधं मरणमदधाद्वाच धृतवानुक्तवानित्यर्थः । दधातेर्लाङि “शौ” इति द्विर्भावः । अथ राघवः सौमितेर्यूपानां चान्नां प्रायच्छददात् । दृतं गच्छतेत्यान्नापयदित्यर्थः । “पान्ना—” इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥ २७

भरतः । ब्रह्मेत्यादि । तस्मात् निकुम्भिलायां तस्मिन् होमकर्मणि असंस्थिते अप्राप्ते सति तस्य मेवतादस्य वधं ब्रह्मा आहृतवान् उक्तवान् इत्यर्थः । तु धाजि धारणे पुष्टौ । ह्यादौ रे षिः । इति विभीषणवचः युत्वा इन्द्रजिद्वधार्थं रामो लक्ष्मणस्य कपियूपानाञ्च सुग्रीवादीनाञ्च आन्नां दत्तवान् । सस्ये षष्ठी । दाण दाने । स्यादानपेति यच्छादेशः । दाणो जुहोत्यादिनिरासार्थं नातुवस्य पूर्वाचार्यकृतत्वान् स्वे तथा गृह्योक्तम् ॥ २७

अश्वराज । होमकार्या असम्पूर्णं हहेते (अर्थात् पूर्वाह्नत्र विप्र उ०पावनं करिरेत पात्रिणे) हेज्जिजेतेन निकुम्भिलातेहे युद्धं इहेते” एहे कथा ब्रह्मा

वनिशाहिनेन । रात्रिः (विभीषणस्य युत्थे ईशा उनिशा) जम्भन '७ युत्थगति
सूत्रैव अर्जुनिके जेथाने नीच गमन कर वनिशा अश्रुति दान करिनेन । २१

तां प्रत्येच्छन् सुसंप्रीतास्ततस्ते सविभीषणाः ।

निकुम्भिलां समभ्यायन्नरुध्यन्त च राक्षसैः ॥ २८

दिक्पालैः कदनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत् ।

एतां रक्षांसि निर्जित्य द्रुतं [दूरं] पौलस्त्यलक्ष्मणौ ॥

अन्वयः । तां सुसंप्रीताः (सन्तः) प्रत्येच्छन्, ततः ते सविभीषणाः (सन्तः)
निकुम्भिलां समभ्यायन्, दिक्पालैः राक्षसैः च नरुध्यन्त । तत्र सेने महत् कदनं प्राकुरुतां,
पौलस्त्यलक्ष्मणौ रक्षांसि निर्जित्य द्रुतम् एताम् ॥ २८—२९

मन्त्रिनाथः । तामिति । तामाज्ञां सुसम्प्रीताः सुसन्तुष्टाः
सन्तः प्रत्येच्छन् प्रत्यगृह्णन् । इषेर्लङि “इषुगमियमां कः” इति
छादेशः । आड्वृद्धिः । तत आज्ञानन्तरं ते लक्ष्मणप्रमुखाः सवि-
भीषणाः सन्तो निकुम्भिलां समभ्यायन् सम्प्राप्ताः । इषो लङि
भाङ्तादिकार्यम् । अमिहवदत्राभात्” इति यणादेशस्यासिद्धत्वा-
दाङ्गागमः । दिक्पालैरित्युत्तरश्लोकस्थमिह राक्षसविशेषणत्वेन
योष्यम् । निकुम्भिलास्थानपालैरित्यर्थः । तै राक्षसैर्नरुध्यन्त ।
रुधेः कर्मणि लङ् ॥ २८

मन्त्रिनाथः । दिगिति । दिक्पालैरिति गतम् । तत्र
निकुम्भिलाद्वारे सेने कपिराक्षससेनं महत्कदनं युद्धं प्राकुरुताम् ।
पौलस्त्यलक्ष्मणौ रक्षांसि निर्जित्य द्रुतं शोघ्रमैतां प्रविष्टावित्यर्थः ।
एतेर्लङि तसस्तामादेशः । आड्वृद्धिः ॥ २९

भरतः । तामित्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणसहिताः ते लक्ष्मणादयः सुसम्प्रीताः सन्तः
ताम् आज्ञां प्रत्येच्छन् जगृहः । इषु श वाञ्छे । स्यादानपेति इच्छादेशः । ततस्तं निकु-
म्भिलां समाजग्मुः । ते च राक्षसाः दिक्पालेभ्यः निरुद्धाः निकुम्भिलाप्रवेशं निवारिताः ।
कर्मणिः रूपम् ॥ २८

भरतः । दिक्पालैरित्यादि । दिक्पालैरिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । ततः निकुम्भिलायां
इ सेने महत् कदनं चक्रतुः । “कदनं युद्धमाहवे” इति कौषः । तामि रक्षांसि निर्जित्य
विभीषणलक्ष्मणौ द्रुतम् एतां जग्मतुः । इषो रूपम् ॥ २९

ଅନୁବାଦ । ଡାହାଣ ମାତିକର ଆନନ୍ଦେ ମୋହେ ଆଜ୍ଞା ଗ୍ରହଣ କରିଲେନ । ତଦନନ୍ତର ବିଭୀଷଣେର ମହିତ ମିଳିତ ହେବା ନିକୁଞ୍ଜିନାର ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେନ, ତখন ଦିକ୍‌ପାଳ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣେରା ନିକୁଞ୍ଜିନାଶ୍ରୟେଣ ପଥ ଚଳୁ କରିବା ଅବସ୍ଥାନ କରିତେଲିନ । ମୋହେ ନିକୁଞ୍ଜିନାର ଛାଏ ମଙ୍ଗେର ମୋହେ ଘୋରତର ଯୁଦ୍ଧ ଚଳିନ । ବିଭୀଷଣ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କେ ମରାତ୍ତମ କରିବା ଫଳବେଶେ ଯୁଦ୍ଧହେଲେ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ହେଲେନ । ୨୮-୨୯

ତଦ୍‌ବେନ୍ଦ୍ରଜିତମୈଚ୍ଚେତାଂ କୃତଧିଷ୍ଠାଂ ସମାହିତମ୍ ।

ସୌଽଜୁହୋତ୍ କ୍ଷଣାବର୍ତ୍ତାନମାମନନ୍ମନ୍ତମୁତ୍ତମମ୍ ॥ ୩୦

ଅନ୍ବୟ । ତବ କୃତଧିଷ୍ଠାଂ ସମାହିତମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଜିତମ୍ ଶ୍ରେତାଂ,—ସ ଉତ୍ତମଂ ମନ୍ତମ୍ ଆମନନ୍ କ୍ଷଣାବର୍ତ୍ତାନମ୍ ଅଜୁହୋତ୍ ॥ ୩୦

ମଞ୍ଜିନାଥ । ତଦ୍‌ବେତି । ତବ ନିକୁଞ୍ଜିନାୟାଂ କୃତଧିଷ୍ଠାଂ କୃତାଧ୍ୟ-
ତନଂ ସମାହିତମେକାଧ୍ୟାୟଚିତ୍ତମିନ୍ଦ୍ରଜିତମୈଚ୍ଚେତାମପଶ୍ୟତାମ୍ । ସ ଇନ୍ଦ୍ର-
ଜିଦୁତ୍ତମଂ ମନ୍ତମାମନନ୍ନାବର୍ତ୍ତୟନ୍ । ଶ୍ବା ଅଧ୍ୟାସି । “ପାମ୍ନା—”
ଇତ୍ୟାଦିନା ମନାଦେଶେ ଲଟଃ ଶବ୍ଦାଦେଶଃ । କ୍ଷଣାବର୍ତ୍ତାନମନ୍ମିମଜୁହୋତ୍ ୩୦

ସରତ । ତଦ୍‌ବେତ୍ୟାଦି । ନିକୁଞ୍ଜିନାୟାଂ କୃତଧିଷ୍ଠାଂ କୃତାଧ୍ୟାୟତ୍ତଂ କୃତାଧ୍ୟତନଂ ବା ସମାହିତମ୍
ଏକାଧ୍ୟାୟିକମ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଜିତଂ ତୌ ଶ୍ରେତାଂ ଦୃଢ଼ବନ୍ତୌ । ଇଂସଂ ଦର୍ଶନେ । ସ ଇନ୍ଦ୍ରଜିତ କ୍ଷଣାବର୍ତ୍ତାନମ୍
ଅଗ୍ନିଂ ହୃତ୍‌ବାନ୍ । ଉତ୍ତମଂ ମନ୍ତଂ ଜପନ୍ । ଶ୍ବା ଅଧ୍ୟାସି । ସ୍ଥାନାନେତି ମନାଦେଶଃ । “ଧିଷ୍ଠାଂ
ସ୍ଥାନେ ଯଦ୍‌ଽପି ମେଽସୌ” ଇତ୍ୟମରଃ ॥ ୩୦

ଅନୁବାଦ । ଡାହାଣ ମୋହେଲେନ, ଇନ୍ଦ୍ରଜିତଂ ନିକୁଞ୍ଜିନାର ଯୁଦ୍ଧାଳୟ ନିର୍ଦ୍ଧାଣ
କରିବା ଏକାଧ୍ୟାୟିକେ ଉପସ୍ଥିତେ ଏବଂ ମୋହେ ଉତ୍ତମରୂପେ ମନ୍ତ ଆବୃତ୍ତି କରିତେ
କରିତେ ଉତ୍ତମେନ ଆହୁତି ଦାନ କରିତେଲେ । ୩୦

ଅଧ୍ୟାୟଃ କ୍ରଜିଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ ସମାଧିରଚଳନ୍ନ ଚ ।

ତମାହ୍ୱୟତ ସୌମିତ୍ରିରଗର୍ଜନ୍ ଧ୍ୱଞ୍ଜୟତ୍ ॥ ୩୧

ଅନ୍ବୟ । ଶକ୍ତିଜିତ ବ୍ରହ୍ମ ଅଧ୍ୟାୟତ୍, ସମାଧିଃ ନ ଅଚଳତ୍ ଚ, ତମ୍ ସୌମିତ୍ରିଃ ଆହ୍ୱୟତ୍,
ଧ୍ୱଞ୍ଜୟତ୍ ଅଗର୍ଜନ୍ତ୍ ଚ ॥ ୩୧

ମଞ୍ଜିନାଥ । ଅଧ୍ୟାୟଦିତି । ଶକ୍ତିଜିଦିନ୍ଦ୍ରଜିଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ପରମା-
ଜ୍ଞାନମଧ୍ୟାୟଦଚିନ୍ତୟତ୍ । ଧ୍ୱଞ୍ଜୟତ୍ ଚିନ୍ତାୟାମ୍ । ଶବ୍ଦାଧ୍ୟାୟାଦେଶଃ । ସମାଧି-
ର୍ଧ୍ୟାନାବଚଳନ୍ । ତମିନ୍ଦ୍ରଜିତଂ ସୌମିତ୍ରିରାହ୍ୱତ୍ ସମ୍ପର୍କମାହ୍ୱତବାନ୍ ।
“ସମ୍ପର୍କସାମାନ୍ତଃ” ଇତି ହ୍ୟତେକ୍ଷାଽଽ । ଧ୍ୱଞ୍ଜୟତ୍‌ସମଗର୍ଜନ୍ ॥ ୩୧

भरतः । अर्थादित्यादि । इन्द्रजित् ब्रह्म वेदमात्मनं वा अध्यायत् । यैर् चिन्तये । समाधेः चित्तनिरोधान्न चलितः । तं तथाभूतम् इन्द्रजितं लक्ष्मणी युद्धाय आहूतवान् । भयङ्करं मर्जनं कृतवान् ॥ ३१

अनुवाद । हेमङ्गिः तथैव अविच्छिन्नाच्छेदे पत्रमाश्चर्यं ध्यानं करितेहिणः, लक्षणं तांशकं मगसं युद्धे आह्वानं करिणेन एवम् उग्रहरं गर्जन् करिते नागिणेन । ७१

अकुप्यदिन्द्रजित्तत्र पितृव्यं चागदद्वचः ।

त्वमवाजायथा देहमिहापुषाः * सुरामिषैः ॥ ३२

अन्वयः । तत्र इन्द्रजित् अकुप्यत्, पितृव्यं वचः अगदत् च, तम् अत्र वंशे अजायथाः इह सुरामिषैः देहम् अपुष्यः ॥ ३२

मल्लिनाथः । अकुप्यदिति । तत्र तस्मिन् विषये इन्द्रजिद-
कुप्यत् । पितृव्यं पितृभ्रातरं विभीषणम् । 'पितृभ्राता पितृव्यः
स्यात्' इत्यमरः । "पितृव्यमातुल—" इति निपातः । वचोऽगदश्च ।
तदेवाह—त्वमत्रास्मिन् वंशेऽजायथा जातोऽसि । जनो प्रादुर्भावे ।
दिवादित्वात् श्यन् । "ज्ञाजनोर्जा" इति जादेशः । इहैव सुरामि-
षैर्मद्यमांसेर्देहमपुष्यः पुष्टवान् । पुष पुष्टौ । दिवादित्वात् ॥ ३२

भरतः । अकुप्यदित्यादि । तत्र निकृष्टलायां लक्षणे गर्जिते सति इन्द्रजित्
अकुप्यत् । कुप्य इकीपे । पितृभ्रातरं विभीषणं अगदत् च । पितृभ्राता पितृव्यो निपात-
नात् । अत्र राक्षसकुले त्वं जातः । जनो भ्यङ् जनने । स्यादानपेति जादेशः । इह त्वं
सुरामिरामिषैश्च सुराणाम् आमिषैर्वा देहं वर्धितवानसि । त्वं पुष्टौ बृहौ, अकारात् पुष्टौ,
सकर्मकीऽयं पुष्यति अ भिचामित्यादि प्रयोगात् जयमङ्गलायामकर्मकत्वात् आन्योक्तम् ॥ ३२

अनुवाद । लक्षणं गर्जन् करिणेन हेमङ्गिः क्रुद्ध हरेण एवम् गृह्णन्
विजोयनक एवै कथं बलिग ये, तूनि एवै राक्षसं वंशेन अग्निग्राह एवम्
एवै नकातेहै मन्त्रभाःऽम देहपुष्टे करिग्राह । ७२

ब्रह्माजीव ब्रह्मेव त्वं क्रूरमारभथाः कथम् ।

नापश्यः पाणिमार्द्रं च [त्वं] बभूव नाप्यवै [पै] क्षथाः ॥

अन्वयः । तम् इह आजीवः, इह एव कथं क्रूरं कर्म आरभथाः, मार्द्रं च पाणिं न
अपश्यः, बभूव न अपि अवैक्षथाः ॥ ३३

મહિનાયઃ । રહેતિ । સ્વમિહાજીવો જીવિતોઽસિ । રહેવા
સ્મિન્નેવ વિષયે કથં ક્રૂરં હિંસં કર્મારભયાઃ પ્રાક્રમયાઃ । આર્દ્રં
ભોજનાર્દ્રમદ્યાપ્યશુષ્કં ચ પાણિં નાપશ્યો નાદ્રાક્ષીઃ । શુનકાદપિ
કષ્ટોઽસીતિ ભાવઃ । વશ્યુત્વમપિ નાવૈક્ષ્યા ન વ્યચારયઃ । રૂક્ષ
દર્શને । ભૌવાદિકાક્ષ્ણ્વિ યાસ્યાડ્વૃષ્ટિઃ ॥ ૩૩

મરતઃ । રહાજીવ इत्यादि । અશ્વિન્ વશ્વે ત્વં જીવિતોઽસિ જીવશ્ચ । જીવ પ્રાપ્તે ।
તત્ કથમ્ રહેવ ત્વં ક્રૂરં કર્મ આરબ્ધવાનસિ ? રમૌહ સ્થાનુ રામસ્યે । કથમ્ આર્દ્રં
પાણિં ન દૃષ્ટવાનસિ ? ભોજનાનન્તરં વાવત્ ન શુષ્કઃ તાદદેવ શ્રુતવાનસિ રૂતિ લોકીક્ષિ-
ત્યાપનાય રૂદમુક્તમ્ । તવ સ્નેહાત્ મન આર્દ્રં હિંમાશૂન્યં પાણિં કુતો ન દૃષ્ટવાન્ इत्यन्यે ।
આસાં તાવત્ અશ્યત્, વશ્યુત્વમ્ એકર્ગીવત્ત્વમપિ કુતો નાપેક્ષિતવાનસિ ? ॥ ૩૩

અશુવાદ । તૂમિ એ રૂક્ષે રહે ભોજના પેશામિ સેવરને જીવિકા નિર્સાહ
કરિશાહ, તવે એ રૂક્ષેવ અતિ કોન્ પ્રાણે નારૂપ કર્મ કરિરેતે ઉશ્ચત
રહેલે ? એનંતે તોમાર રૂક્ષ એ રૂક્ષેર ભોગા વશ્વતે આર્દ્ર રહિશાહ,
કાશ કિ નેશિતે પાઁના ? સે કથાં થાકૂક તૂમિ જ્ઞાતિરૂપશ્ચક્રં અપેક્ષા
કરિને ના ? (શ્વરૂક્ષેર અતિ એકવાર દૃષ્ટિપાતં કરિને ના ?) ૩૩

અધર્માન્નાવસઃ પાપ લોકવાદાન્ન ચાવિમેઃ ।

ધર્મદૂષણ નૂનં ત્વં નાજાના નાશ્વળોર્નિદમ્ ॥ ૩૪

અન્યઃ । પાપ ! અધર્માન્ ન અવસ, લોકવાદાત્ ચ ન અવિમેઃ, (રૂ) ધર્મદૂષણ !
નૂનં ત્વમ્ રૂદં ન અજાનાઃ, ન અશ્વળોઃ ? ॥ ૩૪

મહિનાયઃ । અધર્માદિતિ । હે પાપ પાપાચાર ! અધર્માત્પાપા-
આવસો ન વસ્તોઽસિ । લોકવાદાલ્લોકાપવાદાશ્ચ નાવિમેને
મીતોઽસિ । જિમી મયે । લાડિ સિપિ “શ્ચૌ” રૂતિ દ્વિર્ભાવઃ ।
શુણઃ । ઉમયત્વ “મીચાર્યાનામ્—” રૂત્યપાદાનત્વાત્ પશ્ચમી । હે
ધર્મદૂષણ ધર્મવિકારક ! દુષ વૈક્લત્યે । તતો સ્થિત્તાત્કર્ત્તરિ સ્થિટ્ ।
ન તુ નન્યાદિચ્છુર્દૂષયતેઃ, તસ્ય સંજ્ઞાવિષયત્વાદિતિ । “દોષો યૌ”
રૂત્યકારઃ । નૂનં ત્વમિદં વચ્ચમાણં નાજાનાઃ સ્વતો નાજ્ઞાસીઃ ।
જાનાતેઃ ક્રૈયાદિકાક્ષ્ણ્વિ સિપ્ । “જ્ઞાજનોર્જા” રૂતિ જાદેશઃ ।
નાશ્વળોર્નાશ્ચૌષોઃ પરતોઽપિ નાબુહ રૂત્યર્થઃ । શ્રુ અવળે । “સ્વાદિભ્યઃ
શ્રુઃ” “શ્રુવઃ શ્રુ ચ” ॥ ૩૪

भरतः । अपर्मादित्यादि । हे पाप ! अपर्मादपि न वसीऽसि । तस्य वसी च भवे । ज्ञानकर्मभवेत्यादिना म्यनः पालिकत्वात् शप् । लोकापवादोऽपि न भीतोऽसि । जि भी लिभूयाम् । हे धर्मोद्वेष । धर्मोच्छेदक । कुलोच्छेदकत्वात् । नूनं निश्चितं त्वम् इदं वक्ष्यमाणं न द्वातवान् न युतवानसि ॥ २४

अश्रुवान् । गार्गिष्ठ ! तूम्नि अथर्ष्य वा लोकापवादोऽपि उग्र कश्च ना ? धर्मनाशक ! तूम्नि निश्चयं हे देशं जान ना, अथवा तूम्नि किं काशत्रो न किं हे देशं जन नाहे ? ॥ ७४

निराकृत्य यथा बन्धूलघुत्वं यात्यसंशयम् ।

पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यधीयत् शक्रजित् ॥ ३५

अन्वयः । यथा (यत्) असंशयं बन्धून् निराकृत्य लघुत्वं याति, (इतीदं न आजानाः ?) ततः शक्रजित् पितृव्येण (इदं) वाक्यम् अभ्यधीयत ॥ ३५

मल्लिनाथः । इदं यदुक्तं तदाह—निराकृत्येति । यथा यद-
संशयं निःशङ्कं बन्धून् निराकृत्य परित्यज्य लघुत्वं याति इतीदं
नाजानाः पाप ! इति नाजानासीरित्यर्थः । ततोऽनन्तरं शक्रजिदिन्द्र-
जित् पितृव्येण विभीषणेन वाक्यमभ्यधीयताभिहितः । ‘अप्रधाने
दुष्टादीनाम्’ इति वचनादप्रधाने कर्मणि लङ् । “घुमास्था—”
इतीत्यम् ॥ ३५

भरतः । निराकृत्येत्यादि । यथा बन्धून् निराकृत्य परित्यज्य असंशयं निश्चितं लघुत्वं
लोको याति गच्छति, इदं नाजाना इति पूर्वोक्तान्वयः । घोरकरणे यतीति कौप्रवेशी
घोषियेऽपि भूतसामान्ये कचित् कौ स्यादिति सूचनाय, वस्तुतस्तु प्रातिज्ञातस्यैकस्य सिद्धार्थम्
अस्वार्पणं न दोषावहम् । ततस्तद्वचनानन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्रजित् वक्ष्यमाण-
वाक्यम् उक्तम् । अभिपूर्वधाजः कर्मणि यक् । दामागैहामिति डी ॥ ३५

अश्रुवान् । (पृथ्वी लोकेऽत्र गृहितं अथवा देशं किं जान ना) अजनकं
ज्ञातं कश्चिन्ना लोके निश्चयं हे लघुतां शप् इह । उग्रनखं पित्र्वा विभीषण
हे अजित्कं उविषा९ कथां श्रुतिं वनिनेन । ७५

मिथ्या मास व्यतिक्रामो न शीलं मासबुध्यथाः ।

सत्यं समभवं वंशे पापानां रक्षसामहम् ॥ ३६

अन्वयः । मिथ्या मास्य व्यतिक्रामः, शीलं न मास्य बुध्यथाः, सत्यम् अहं पापानां रक्षसां वंशे समभवम् ॥ ३६

मङ्गिनाथः । मिथ्येति । मिथ्या वृथैव मा स्य व्यतिक्रामो व्यतिक्रमं मा कुरु । मा प्रलपेत्यर्थः । “स्मोत्तरे लङ् च” इति लङ् । “न माङ्योगे” । “क्रमः परस्मैपदेषु” इति श्रिति दीर्घः । शीलं न मा स्य बुध्यथाः । किं तु बुध्यस्वेत्यर्थः । बुधेर्दे-
वादिनात् पूर्ववक्तृभवावय । सत्यमहं पापानां पापात्मनां रक्षसां वंशे समभवं सम्भूतोऽस्मि । अस्येतदित्यर्थः ॥ ३६

भरतः । मिथ्येत्यादि । मिथ्या व्यतिक्रमं न कुरु । क्रमः पेषि घं । मन शीलं त्वमात्रं न बुद्धवानसि न किञ्चित् ज्ञातवानसि एव । बुध्यो वेदने । पापानां रक्षसा वंशे इत्यम् अहं सम्भूतोऽस्मि, किन्तु तादृक् न शीलमिति वक्ष्यमाणेनाव्ययः ॥ ३६

अश्ववान । वृथा जनापवाका वनिज ना ? आमार वञ्चाव किं जानिज ना, आभि पापानां रक्षसावत् एव जन्मग्रहण करिशाहि वटे । ७५

न त्वजायत मे शीलं तादृग्यादृक् पितुस्तव ।

क्षयावहेषु दोषेषु वार्यमाणो मथारमत् ॥ ३७

अन्वयः । (किं) तु मे शीलं तव पितुः यादृग् तादृग् न त्वजायत, (तथाहि) (मः) मया वार्यमाणः अपि क्षयावहेषु दोषेषु आरमत् ॥ ३७

मङ्गिनाथः । नेति । किं तु मे शीलं तव पितुर्यादृक् तादृग्-
नजायत जातम् । तथाहि—दशम्यौ मया वार्यमाणोऽपि क्षया-
वहेषु विनाशहेतुषु । आङ्पूर्वाहहेः पचाद्यचि षष्ठीसमासः ।
दोषेषु निष्कलकर्मसु आरमदारतो निरतः । “व्याङ्परिभ्यो रमः”
इति परस्मैपदम् ॥ ३७

भरतः । न त्वजायनेत्यादि । यादृग् तव पितुः शीलं जातं न मम तादृग् शीलं जातम् आदानेति जनो जा । स हि क्षयावहेषु दोषेषु परस्त्रीहरणादिषु मया वार्यमाणो-
ऽपि शक्ते कृतवान् । रमञ्जौ क्रीडे । आङ्पूर्वः । घे पे परेत्यादिना मन् । अर्च
नाशम् आवहन्ति कुर्वन्तीति पचादित्यादन् ॥ ३७

अश्ववान । किञ्च ७५र पितां वञ्चावत् एव आमार वञ्चाव नहे, आभि वारिवार निवारण करिगेव ७५र पिता मर्कनाशेन हेतुबुद्ध परस्त्री
हरणानि कृकार्योहे वत् छिन । ७५

दशयीवमहं तस्मादत्यजं न तु विदिषन् ।

परस्वान्यार्जयन्नारौरन्यदीयाः परामृशत् ॥ ३८

अन्वयः । अहं तस्मात् दशयीवम् अत्यजं, विदिषन् तु न (सः) परस्वानि आर्ज-
यन्, अन्यदीया नारोः परामृशत् ॥ ३८

मस्मिनाथः । दशेति । अहं तस्मात्कारणात् दशयीवमत्य-
जम् । विदिषन्स्तु न । संसर्गात् स्वानर्हत्वादत्यजं न तु हेष्वादि-
त्यर्थः । “ईदृष्योऽमित्रे” इति शब्दप्रत्ययः । परस्वान्यार्जयन्नाह-
रन्यदीया नारोः पराङ्मनाः परामृशदगमदित्यर्थः ॥ ३८

भरतः । दशयीव इत्यादि । एतस्मात् कारणात् अहं दशयीवं त्यक्तवान् न तु अन्-
भवं । परमते विषः शत्रौ शत्रुः, स्वमते न विभीषणेन विदेषं वरं कुर्वन् इत्यर्थः ; शत्रु-
वाञ्छिते रुदिः । तान् दीवान् आह—परधनानि आर्जयत आनीय संकृतवान् हतवान्
इत्यर्थः । अजं संस्तारि, किंवा अजं अर्जने, जिः प्रेरणे । अन्यदीया नारोः परामृशत्
अपहृतवान् । अहं शौ मयि । अन्येषामिमा इति विकारसङ्केत्यादिना ईयः, दकाराममी
निपातनात् ; किंवा अन्येषां पतिशत्रुरादीनां दा शत्रिर्याभ्यक्ता अन्यदाः साधौरित्यर्थः ।
द्वेष शोधने क्षिप, तत्रः स्वार्ये ईयः ॥ ३८

अङ्गाय । प्रथमं व्यग्रहणं ७ गच्छो गमनं कर्त्तुं बलिग्रहे आनि-
तमाननके उपागं कर्त्तुं शक्तिः, चक्रतां कर्त्तुं नक्तः ॥

व्यजिष्ट्वत्सुशान्नित्यं प्रामाद्यद्गुणिनां म[हि] ते ।

आशङ्क्य सुहृद्वन्धून्तद्वान् बह्वमन्यत ॥ ३९

अन्वयः । व्यज्ज सुशान् व्यजिष्ट्वत्, गुणिनां मते प्रामाद्यद्, सुहृद्वन्धून् आशङ्क्य,
अशङ्कान् बहु बह्वमन्यत ॥ ३९

मस्मिनाथः । वीति । नित्यं सुशान् देवान् व्यजिष्ट्वत्-
ग्रहीतुमैच्छत् । ग्रहेः सन्नन्ताङ्गड् । “रुदविद—” इत्यादिना
समः किञ्चात् “ग्रहिज्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् । गुणिनां
गुणहृद्धानां मते पक्षेः विषये प्रामाद्यत् प्रमत्तः । सुहृदो मित्राणि
बन्धून् मातामहादींश्चाशङ्क्य शङ्कितवान् । न व्यश्वसीदित्यर्थः ।
अशङ्कान् अर्वाचीनान् प्रहस्तादीन् बह्वमन्यत आद्रियत ॥ ३९

* “दशयीवोऽहमेतस्मादत्यजं तं न विदिषन्” इति श्रुत्यै पाठः, तन्मते “दशयीवः”
अन्वयः पूर्वापक्षी ।

भरतः । अग्निहोत्रादि । नित्यं देवान् विवर्षीतुं योधयितुम् इष्टवान् । यक्षैः
 सन् वदस्वपप्रस्थां जिः, नेमुगुहवहः, चर्मानिनि, हो टः, भभान्तसेति चः, वदीः कः ।
 गुणिनां मातामहादीनां सम्बन्धे हिते सङ्कोचानां हिते वा प्रामादत् अनवहितोऽभवत् ।
 “प्रमादोऽनवधानता” इति कीवः । मदी मर्याजि हर्षे । शमादित्वात् दीर्घः । सुहृदी
 बभूवुः शर्तौ च शङ्कितवान् । शक्ति ऊं तासश्चक्षुः । अठहान् अपण्डितान् प्रहसादीन्
 वदुः समन्वत उक्तं ज्ञाचितवान् ॥ ३८

अश्रुवाप । मे मर्त्यवाहे प्रेवश्वर महितं युक्तं ऐष्ठां करित, अश्रुवान्
 मोहकं मत्तं श्राव्यं करितं ना । अश्रुत् ७ वक्ष्मगणके (अश्रुवापे मत्तं
 करितं) विनाशं करितं ना । अश्रुत्तान् प्रशस्तं अश्रुत्तं वदुः इति भाग
 वाजिड । ७२

दोषैररमतैभिस्ते पितात्यज्यत यैर्मया ।

ततोऽरुण्यदगर्जन्[नर्द]श्च द्विविंशतिभिरेव च ॥ ४०

शरैरताडयद्बभूवुः पञ्चविंशतिभिर्नृपम् ।

रावणस्तस्य सौमित्रिरमथ्यान्नतुरो हयान् ॥ ४१

अन्वयः । एभिः दोषैः ते पिता अरमत, — यैः मया अरुज्यत, ततः रावणिः (इन्द्र-
 जिन्) अरुज्यत्, अगर्जत् च । द्विविंशतिभिः एव शरैः बभूवुः अताडयत् च, (पुनः) पञ्च-
 विंशतिभिः नृपम् (लक्ष्मणं) (अताडयत्), सौमित्रिः (तु) तस्य रावणेः अतुरः हयान्
 अमथ्यात् ॥ ४०—४१

मङ्गिनाथः । दोषैरिति । एभिर्दोषैस्ते पितारमतारंस्तेत्यर्थः ।
 यैर्दोषैर्मयात्यज्यत त्वत्तः । ततो विभीषणवाक्याद्रावणिरन्द्रजिद-
 ह्मदकुण्डलदगर्जश्च । शेषमुत्तरश्लोके योज्यम् ॥ ४०

मङ्गिनाथः । शरैरिति । द्वे विंशती संख्या येषामिति बहु-
 व्रीहिः । द्वौ च विंशतिश्चेति इन्द्रसमासे ‘द्व्यष्टनः संख्यायाम्’
 इत्यात्वं द्वाविंशतीत्येकत्वं च स्यात् । तत्पुरुषद्विगुकार्यं पुनर्बहु-
 वचनानुपपत्तिरिति । तैर्द्विविंशतिभिश्चत्वारिंशता शरैर्बभूवुः पितृव्य-
 मताडयत् प्राहरत् । पञ्च विंशतयो येषु तेः पञ्चविंशतिभिः शतेन
 शरैः । आत्ववर्जं सर्वं पूर्ववत् । नृपं लक्ष्मणमताडयत् । सौमित्रिस्तु
 तस्य रावणेश्वतुरो हयान् रथाश्चान् वाणैरमथ्यान्मारयामास । मन्त्र-
 विप्रोद्धने । क्रमादिः ॥ ४१

भरतः । दीवेरित्यादि । एभिः दीवैः तव पिता रावणो रमते क्व । वैः दीवैः । अक्षयः । कर्मणि रूपम् । ततः पितृदीपयन्तयात् रावणिरिति वक्ष्यमायाम् सम्बन्धः । अथ यत् । कथं हिंस्नुमि । अनदन्तु शब्दं चकार । द्विविंशतिभि रिति उत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ४०

भरतः । शरैरित्यादि । बन्धु' विभौषणं द्विविंशतिभिः शरैः रावणिः अताडयत् । वपं लक्ष्मणं पञ्चविंशतिभिः शरैः अताडयत् । हे विंशती संख्ये येषु इति बहुव्रीहि । सौमिनिः तस्य इन्द्रजितोऽन्वान् बाणैः हस्तिनवान् । मन्थग गाढे ॥ ४१

अनुवाक । एहे मरुत दोष दोष पिता वरु थाकिठ, एहे जगहै आभि तांहाके ताग कदिआहि । विभीषणेर कथार पर रावणभूत जूक हहेल उ गर्जन करिते नागिन एवः छल्लिगजे अन्निकेपे पितावाके आठठ उ नृप लक्ष्मणके अठ अतावाके अर्जुनित करिण । बन्धन उ तांहा रथेर छारिगे अथ विनुष्टे करिणन । ४०-४१

सारथिं चालुनाद्बाणैरभनक् स्यन्दनं त[था]तः ।

सौमित्रिमकिरद्बाणैः परितो रावणिस्ततः ॥ ४२

अन्वयः । सारथिं च बाणैः चालुनात्, ततः स्यन्दनम् अभनक्, ततः रावणिः सौमित्रिं परितः बाणैः अकिरत् ॥ ४२

मञ्जिनाथः । सारथिमिति । सारथिं च बाणैरलुनाच्चिच्छेद । क्रादादिः । “ष्वादीनां क्रुद्धः” । ततः स्यन्दनं रथं चाभनक् वमञ्च । भञ्जो आमर्दने । रुधादिः । “इल्ल्याब—” इत्यादिना तिलोपः । कुत्वचत्वे । ततो रावणिः सौमित्रिं परितो बाणैरकिरदक्षिपत् । कृ विक्षेपे । तौदादिकाज्जड् । “ऋत रद्वातोः” इति रपर इकार ॥ ४२

भरतः । सारथिचेत्यादि । लक्ष्मणो रावणिं सारथिच बाणैः हिनवान् । लूअगि हिदि । पुादेः खो ने इति क्रुद्धः । तथा स्यन्दनं रथं भगवान् । भन्जो धौ मोटने । नथो न लोप्यः, इसाहारा दिसेरिति दिलोपः, अङ्किति क्रुड् । ततोऽनन्तरं रावणिः सौमित्रिं परितः समन्तात् बाणैः आच्छादितवान् । कृ अ विक्षेपे । ऋदिस्थापिति इर ॥ ४२

अनुवाक । लक्ष्मण वरु बाणवर्षणे तांहा र मात्रथिके छेदन करिणन उ रथथानि छारिग्रा दिणन । उ०परे हेखबिण लक्ष्मणेर छारिगिके बाण निक्षेप करिण । ४२

तावस्त्रावयतां शक्ती [क्ति]बाणांश्चाकिरतां मुहुः ।

वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद्गौद्रमिन्द्रजित् ॥ ४३

अन्वयः । तौ (इन्द्रजिह्वाक्षणी) शक्तीं अस्मावयतां, सुहुः बाणान् अक्षिरतां च-
क्षुः वाक्चक्षुः अक्षिपत्, इन्द्रजित् रौद्रम् अक्षिपत् ॥ ४३

मस्तिनाथः । ताविति । ताविन्द्रजिह्वाक्षणी शक्ती परस्परः
सामर्थ्येऽस्मावयतामवर्धयताम् । स्फायी वृद्धौ । ख्यन्तास्तङ् ।
“स्फायो व.” इति यकारस्य वकारः । सुहुर्वाणानक्षिरतां परस्पर-
स्योपस्थिपताम् । लक्ष्मणी वाक्चक्षुःमस्त्रमक्षिपत् । क्षिपेदेवादि-
कास्तङ् । इन्द्रजिह्वाक्षणी अक्षिपत् । क्षिप-प्रेरणे । तौदादिकः ॥ ४३

भरतः । तावत्स्मावयतामित्यादि । तौ इन्द्रजिह्वाक्षणी शक्तिं स्वसामर्थ्यं वर्धितवन्तौ ।
“शक्ती”रिति पाठे—अस्त्रविशेषान् इत्यर्थः । स्फायोङ् वृद्धौ जिः । पातिस्फायोरिति वङ् ।
सुहुः वारंवारं बाणान् अक्षिरतां क्षिपन्तौ । लक्ष्मणी वक्त्रदेवताकम् अस्त्रं प्रेरितवान् ।
इन्द्रजित् रौद्रदेवताम् अस्त्रं प्रेरितवान् । क्षिपञ्चौ क्षिप्यौ रुदि ॥ ४३

असूत्रात् । तौभ्राता द्वेक्षणहे शब्दं अस्त्रं वृद्धिं कश्चित् नागिगेन एव
पुनः पुनः वागं निरूपेण कश्चिगेन । तन्नागं वाक्प्राज्ञं ७ हेक्षजिह्वां नागपताञ्च
निरूपेण कश्चिन् । ४३

ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम् ।

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत् ॥ ४४

अन्वयः । ते शस्त्रे परस्परम् आसाद्य नाशम् अगच्छतां, ततः राक्षसः घोरम् आसुरं
शस्त्रं व्यसर्जयत् ॥ ४४

मस्तिनाथः । त इति । ते रौद्रवारुणे शस्त्रे परस्परमासाद्य
प्राप्य नाशमदर्शनमगच्छताम् । ततो राक्षस इन्द्रजित् घोरं
भीषणमासुरं शस्त्रं व्यसर्जयत् व्यसृजत् । सृजिरयं तौदादिकः ॥ ४४

भरतः । ते परस्परमित्यादि । ते इन्द्रजिह्वाक्षणीसन्धिभित्ती शस्त्रे परस्परं प्राप्य नाशं
लक्ष्मणः । तदनन्तरं राक्षस इन्द्रजित् घोरम् आसुरसन्धिभित्ती शस्त्रं व्यसर्जितवान् ॥ ४४

असूत्रात् । मेहे पञ्चमपटवः अश्वं अत्राप्यत्र मिलितं हृष्टेना नष्टे हृष्टेना गेन,
उत्तमखरं हेक्षजिह्वां उत्तमखरं आसुराञ्च निरूपेण कश्चिन् । ४४

तस्मान्निरपतद्भूरि शिलांशूले[ल] छि[ष्टि]मुद्गरम् ।

महाशूरेण सौमित्रिरसमात्तरमुदुर्जयम् ॥ ४५

अथः । तस्मात् भूरि शिलायुधिमुद्रं निरपतत्, सौमित्रिः सुदुर्जयं तत् (वासुरं
अथ) माहेन्द्रेण अतथा ॥ ४५

मस्तिनाथः । तस्मादिति । तस्मादासुरास्त्राद् भूरि भूयिष्ठं
शिलाः प्रसिद्धाः शूलादयः प्रहरणविशेषास्ते । इन्द्रैकवज्रावः । निर-
पतन्निष्पतितम् । सौमित्रिः सुदुर्जयं तदासुरमस्त्रं माहेन्द्रेणास्त्रे-
वास्तन्मात् तस्तन्म । “क्रपादिभ्यः आ” । अस्तन्मोदिति पाठे
“स्तन्मुस्तन्मु—” इत्यादिना अः ।

भरतः । तस्मादित्यादि । तस्मात् वासुरास्त्रात् भूरि प्रचुरं शिलादिकं निरपतत् निर्ग-
तम् । “युधिः खड्गः प्रसारोऽभिघ्नोपायः प्रजाकरः” इति वैजयन्तो । सौमित्रिः तत्
सुदुर्जयम् वासुरास्त्रं महेन्द्रेणैव तेन अस्त्रेण स अतवान् । सन्मु स्तन्मु स्तन्मु स्तन्मु
बोधने ॥ ४५

अश्वत्थाम । राक्षस-निक्षिप्तं मेहे आश्वत्थां हरेते शिला शूल अष्टौ
उत्पन्नानि अत्र निर्गतं हरेत्, लक्षणं माहेन्द्रेण वायः मेहे हरेत् । आश्वत्थां
अस्त्रिणं कश्चिन्नमिदमेतन् । ४६

ततो रौद्रसमायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत् ।

तेनागम्यत घोरेण शिरश्चाक्रियत द्विषः ॥ ४६

अथः । ततः लक्ष्मणः रौद्रसमायुक्तं माहेन्द्रम् अस्मरत्, तेन घोरेण अगम्यत, द्विषः
शिरः आक्रियत च ॥ ४६

मस्तिनाथः । तत इति । ततो लक्ष्मणो रौद्रसमायुक्तं रौद्रास्त्र-
सहितं माहेन्द्रमस्त्रमस्मरत् । तेन स्मृतेन घोरेणास्त्रेणागम्यता-
गतम् । गमेराङ्पूर्वाङ्गार्वे लङ् । द्विषः शत्रोः शिर आक्रियत हृतं
च । कर्मणि लङ् ॥ ४६

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं इन्द्रदेवतेन अस्त्रेण संयुक्तं महेन्द्रदेवतम् अस्त्रं
लक्ष्मणः स्मारत् । तेन अस्त्रेण अस्त्रेणात् आगतं, भावे यक् । घोरेण द्विष इन्द्रक्रियतः शिरो-
हृतं हिरण्म इत्यर्थः । कर्मणि यक् ॥ ४६

अश्वत्थाम । तस्मात् परं लक्षणं पातुपत अस्त्रेण सहितं औजस्रं अस्त्रं
कश्चिन्नमिदमेतन्, मेहे अत्र अत्र वा अस्त्रिणं एवः शिरः इन्द्रेण हरेत् ।
नक्षत्रकश्चिन्नमिदमेतन् । ४७

अतुष्यन्नमराः सर्वे प्राह्वयन् हरिः कपि]यूथपाः ।

पर्यष्वजत सौमित्रिं मूर्ध्नि जिघ्रच्च रावणः ॥ ४७

अन्वयः । सर्वे अमराः अतुष्यन्, हरियूथपाः प्राह्वयन्, रावणः सौमित्रिं पर्यष्वजत, मूर्ध्नि अजिघ्रत् च ॥ ४७

मङ्गिनाथः । अतुष्यन्निति । सर्वे अमरा अतुष्यन् तुष्टाः । हरियूथपाः कपिसेनापतयः प्राह्वयन् प्रहृष्टाः । राघवो रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं पर्यष्वजतालङ्कितवान् । पञ्च पर्यष्वङ्गे । “दंशसञ्चस्त्रां शपि” इत्यनुनासिकलोपः । “सिवादीनां वाङ्-
व्यावायेऽपि” इति वैकल्पिकं षत्वम् । मूर्ध्नि जिघ्रच्च । प्रवासादेत्य-
मूर्धन्यवघ्राणमिति स्मरणादिति भावः । घ्रा गन्धोपादाने ।
“घ्राघ्रा—” इत्यादिना जिघ्रादेशः ॥ ४७

भरतः । अतुष्यन्नित्यादि । तस्मिन् इदं सर्वं देवाः तुष्टाः । तुष्टं तु यो ङि च, चका-
रान् तुष्टो । कपियूथपाः सुग्रीवादयः सर्वे हृष्टाः । हृष्टं चि तुष्टो । रामः सौमित्रिन्
आलिङ्गितवान् । पञ्चो सङ्के । सन्जदन्श्च सन्जोऽपि नलोपः । गोक इत्यादिना
बलम् । मूर्ध्नि तम् आघ्रातवांश्च । घ्रा गन्धग्रहणे । घ्रा दानेत्यादिना जिघ्रः ॥ ४७

अश्वत्थाम । ऐलुखिः इह इहेन देवताया इहे इहेन, वानर वृथ्वाति
मूर्ध्नि वृथ्वाति मृष्टे इहेन । रामः लक्ष्मणक आगिजन ७ तीक्ष्णं मृष्टक
आजः करिण ॥ ४७

अरोदौद्राक्षसानीकमरोदन्नृभुजां पतिः ।

मैथिल्यै चाशपद्यन्तुं तां प्राक्रमत चातुरः ॥ ४८

अन्वयः । राक्षसानीकम् अरोदौत् नृभुजां पतिः अरोदत्, मैथिल्यै अशपत् च,
आतुरः तां इन्तु प्राक्रमत च ॥ ४८

मङ्गिनाथः । अरोदौदिति । राक्षसानीकमरोदौत् । “इदञ्च
पञ्चभ्यः” इतीट् । नृभुजां पतिः रावणश्चरोदत् । “अङ् गार्ग्य-
गालवयोः” इति पक्षे अङागमः । मैथिल्यै सीतायै अशपद्य ।
सर्वानर्थमूनामेनां धिगिति शप्तवान् । “आघङ्ङुङ्—” इत्यादिना
सञ्चदानत्वाच्चतुर्थी । आतुरः शोकातुरः सन् तां इन्तु प्राक्रमत
प्रावर्तत । “प्रोपभ्यां समर्थाभ्याम्” इति कर्मसङ् ॥ ४८

भरतः । श्रीदीदीत्यादि । रावससैन्यम् श्रीदीत् । लचिर इद रोहि । इदायस्ति
सेरिति दिपय ईम् । रचमां पतिः रावणश्च श्रीदीत् । दिस्त्रीरम् वेति दिप. पचेडम् ।
सीताये चाग्रपत् आकृष्टम् । शपौञ् क्रोगे । यन्मे दिनुसेत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । क्रोचेन
आतुरः सन् तां हन्तुं प्ररिञ्चवान् । प्रीपादारम्भ इति मम् ॥ ४८

अश्रुवान् । राक्रमर्मेनक उ राक्रमपति रावण क्रीडिते लागिन एवम्
रावण मोक्षत्र डेटकम मो गेटक धिक् वलिष्ठा अभिसम्प्राप्त करिण एवम् मोटक
कातर इहेरा उँ गेटक इता करिवार जञ्ज डेञ्ज इहेन । ४८

अयुक्तमेतदि[मिदमि]त्यन्ये तमाप्ताः पथ्य[प्रत्य]वारयन्
न्यरुन्धंश्च शनैरस्य * बध्नुता शुचमारुणात् ॥ ४९

अन्वयः । एतत् अयुक्तम् इति अन्ये आप्ताः तं पथ्यवारयन् अरुन्धं च, बध्नुता अस्य
शुचं शनैः आरुणात् ॥ ४९

मत्तिनाथः । अयुक्तमिति । एतत् स्त्रीहननमयुक्तमित्यन्ये
आप्ता इति तास्तं रावणं पथ्यवारयन् परिवृत्त्य स्थिताः । सुञ् वरणे
पुरादिः । अरुन्धंश्च कथञ्चिद्वारयंश्च । अथ बध्नुता बन्धुसमूहः ।
“ग्रामजन—” इत्यादिना समूहार्थे तत्प्रत्ययः । अस्य रावणस्य
शुचं शनैराङ्गदशमयञ्च । “रुधादिभ्यः शम्” । “हल्ङ्याब्—”
इत्यादिना तिलापः । चत्वम् ॥ ४९

भरतः । अयुक्तमित्यादि । अन्ये आप्ता इति रावणस्य अयुक्तम् एतत् स्त्रीहननम् इत्युक्ता
तं निवारितवन्तः । शनैः पादादियद्वयेः तं रुद्धवन्तः । बध्नुता बन्धुसमूहस्य अस्य श्रीकम्
आरुणात् अपनीतवान् ॥ ४९

अश्रुवान् । एहे श्रीवध अतिमत्र अश्वत्र लागिना ताहार इहेतवी
आश्वीग्रग तागटके वेष्टेन करिना वगिन एवम् आटकट्टे निवारणञ् करिण,
अनङ्ग वक्रग रावणेव मोटक क्रमणः उपनयित करिण । ४९

आस्फायतास्य वीरत्वममर्षश्चाप्यतायत ।

रावणस्तु[स्य] ततः सैन्यं समस्तमयुयुत्सयत् ॥ ५०

अन्वयः । अस्य वीरत्वम् आस्फायत, अमर्षः च अपि अतायत, ततः रावणः तु समस्तं
सैन्यम् अयुयुत्सयत् ॥ ५०

मत्तिनाथः । आस्फायतेति । अथैवम् अस्य निरुद्धशोकस्य
रावणस्य वीरत्वमुत्साह आस्फायतावर्धत । अमर्षः कोपश्चाप्यतायता ।

वर्षत । स्थायी ओष्यायी हृद्दी भौवादिको । ततः स रावणः समस्त
सैन्यमयुयुत्सयद् योद्धमैषयद् योद्धुमुत्साहयामासेत्यर्थः । युधेः
सन्नन्ताश्चि लङ् ॥ ५०

भरतः । आस्त्रायतेत्यादि । अथ शोकापनयनानन्तरं रावणस्य वीरत्वं शीघ्रं वर्द्धत अ ।
स्थायीक संज्ञो । अमर्षः क्रोधश्च विलोपः । तायुङ् पालनसन्तत्योः । तदनन्तरं स रावणः
समस्तं सैन्यं योद्धुमिच्छां कारयति अ । युधेः सन्नन्तात् जिः ॥ ५०

अशूराणि । आकाशपद्मत्र पत्र रावणत्र वीरश्च ७ क्रोधं वर्द्धित इहेन ।
ऊधन रावण समस्त सैन्यकेशे पूरुषत्र कण्ठ उन्मोहितं करिष्ठ नागिन । ६०

अग्नीनवरिवस्यंश्च तेऽनमस्यंश्च शङ्करम् ।

द्विजान्प्रीणयन् शान्त्यै यातुधाना भवद्भियः ॥ ५१

अन्वयः । भवद्भियः यातुधानाः अग्नीन् अवरिवस्यन्, शङ्करम् अनमस्यन्, शान्त्यै
द्विजान् प्रीणयन् च ॥ ५१

मन्त्रिनाथः । अग्नीनिति । भवद्भियो जायमानभीतयोऽन्धे
यातुधाना राक्षसा अग्नीनवरिवस्यन् होमैः पर्यचरन् । शङ्करभीष्मर-
त्ननमस्यन्पूजयंश्च । “नमोवरिवसिचण्डः क्यप्” । तदन्ताङ्गङ् ।
वरिष्मसः परिचर्यायां नमसः पूजायामित्यर्थनियमः । द्विजान्-
प्रीणयंश्च । ‘धूज्प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः ॥ ५१

भरतः । अग्नीनित्यादि । भवन्ती उत्पद्यमानाः भीः भयं येषां ते राक्षसा अप्रीण-
यन्तिवन्तः । नमस्तुभीवरव इति क्यः । शङ्करं अक्षयुः पूरुषन् क्यः । शान्त्यै कल्याणं
द्विजान् प्रीणयितवन्तः । प्री धूजोर्नन्ता ॥ ५१

अशूराणि । राक्षसेन्द्रा भी ७ हृद्देशा होमवादा अप्रीणं परिचर्या ७ अक्षयुः
पूजा एव नाशिकामनत्र दानमानानि द्वात्रिंशद्विजगणक भी ७ करिष्ठ
नागिन । ६१

परितः पर्यवादायुराज्यगन्धो[न्धि]म[र्म]नोरमः ।

अशूयत सपुण्याहः स्वस्तिघोषः समुच्चरन् ॥ ५२

अन्वयः । आज्यगन्धः मनोरमः वायुः परितः पर्यवात्, समुच्चरन् सपुण्याहः
स्वस्तिघोषः अशूयत ॥ ५२

मन्त्रिनाथः । परित इति । आज्यगन्धोऽस्वास्तीत्याज्यगन्ध-
स्तद्भान् । “अर्थ आदिभ्योऽच्” । अत एव मनोरमो वायुः परितः

समन्तात् पथ्यवात् वाति अ । समुच्चरन् समन्तादुज्जिह्वानः ।
पुष्पाङ्गः पुष्पाङ्गघोषसहितः स्वस्तिघोषः स्वस्तिवादनादोऽभ्युपत ।
श्रुवः कर्भोणि लङ् ॥ ५२

भरतः । परित इत्यादि । परितः सर्वतः आन्त्यस्य द्रुतस्य गन्धो यस्मिन् स मनीषरी
वायुः प्रकटं वाति अ । गन्धशब्दात् खर्चो णिः । आगन्तीवेति समासान्त इति । परः गन्ध
इति कश्चित् पाठः । पुष्पाङ्गसहितः स्वस्तिघोषः समुच्चरन् अनेः श्रुते अ ॥ ५२

अश्रुवाप । श्रुतगङ्गमन्वित मनोव्रम वायुं चात्रिभिरेक आवाहित इहेन,
ममाक् उक्ताद्वित पूर्णाह मन्त्र महित शक्तिवाचन क्षन्ति अ ७ इहेत नागिन । ६२

योद्धारोऽविभक्तः शान्त्यै साक्षतं वारि मूर्धभिः ।

रत्नानि चाददुर्गाश्च समवाच्छन्नयाशि[षः]षम् ॥ ५३

अन्वयः । योद्धार शान्त्यै साक्षतं वारि मूर्धभिः अविभक्तः, रत्नानि गाः च आददुः,
अथ आशिषं समवाच्छन् ॥ ५३

मङ्गिनाथः । योद्धार इति । योद्धारो योधाः शान्त्यै अरिष्ट-
निवृत्त्यै साक्षतं सतण्डुलम् । ‘अक्षतं तण्डुले धान्ये नानालाजेष्व-
नामये’ इति यादवः । वारि पूर्णपात्रोदकं मूर्धभिः शिरोभिरवि-
भक्तधारयन् । भृज् भरणे । लङ् “श्री” इति द्विवचनम् ।
‘सिजभ्यस्तावदिभ्यश्च’ इति भेजेम् । ‘जुसि च’ इति धातोर्गुणो
रपरः । “भृजामित्” इत्यभ्यासस्येत्वम् । रत्नानि च गा धेनूणाददु-
र्गाङ्गाण्येभ्यो दत्तवन्तः । पूर्ववदभ्यस्तज्जर्जुम् । “उस्यपदान्तात्”
इति पररूपत्वम् । अथाशिषं ब्राह्मणाशोर्वादं समवाच्छन्नाकाङ्क्षन् ।
प्रार्थनापूर्वमाशिषः स्वीचक्रुरित्यर्थः । वाक् इच्छायाम् । इदि-
त्वान्नुम् ॥ ५३

भरतः । योद्धार इत्यादि । योद्धारः शान्त्यै मूर्धभिः सक्षितं तण्डुलादिसहितं वारि
दधति अ । टु डु भृज् भृति पुष्पोः । ज्ञादिरे दिः, प्र धादृङिः खेरे, अनुष्विहेः चवस्य-
श्वाम् । रत्नानि गाश्च दिजेभ्योऽददुः । उस्येचौत्यालोपः । अये आशीर्वादाश्च तेभ्यो
वाञ्छितवन्तः । अत्रोऽककिति त्रिरिति पञ्चे त्रिः ॥ ५३

अश्रुवाप । योद्धारो शान्तिकामनाय आतण्डुलमह शान्तिकुल्लेख जल
वन्दनं धारण, ब्राह्मणवर्गक अनेक वस्त्र ७ गोदान एवं तीर्थाग्रेन विकटै
कशमीकाप आर्चना करिष्य । ६३

आ[अ]दिहंसन्दनैः शुभैर्विचित्रं समवस्त्रयन् ।

अधारयन् स्रजः कान्ता वर्माण्यदधत द्रुतम् ॥ ५४

अन्वयः । शुभैः चन्दनैः आदिहन्, विचित्रं समवस्त्रयन्, कान्ताः स्रजः अधारयन्, द्रुतम् अदधत च ॥ ५४

मञ्जिनाथः । आदिहन्निति । शुभैश्चन्दनेरादिहन् गात्राण्यल्लि-
म्यन् । दिह'उपचये । शपो लुक् । भोऽन्तादिकार्यम् । विचित्रं
चित्रवस्तुजातं समवस्त्रयन्नाच्छादयन् । मुण्डमन्त्र—” इत्यादिना
'वस्त्रात् समाच्छादने' इति णिच् । कान्ता मनोहराः स्रजो
माल्यान्धारयन् । द्रुतं वर्माण्यदधत दधुः । दधातेर्लङि तङि
“अदभस्तात्” इत्यादादेशः ॥ ५४

भरतः । आदिहन्नित्यादि । शुभैः चन्दनैः गात्राणि लिप्तवन्तः । दिह औ क्षिपि ।
विचित्रं वस्त्रं परिहितवन्तः, विचित्रं शोभनं समाच्छादयन्ति अ इत्यर्थो वा । वस्त्रात् समा-
च्छादने गिरिवाने वा, जि कल्यादेरिति जिः । कान्ताः शोभनाः स्रजो धारितवन्तः । द्रुक्
च । अकारान्तं घृणाम् । अन्ये कवचं धृतवन्तः ॥ ५४

अश्वत्थम् । ताशत्रां त्र्यम्बकेन ग्राह्येण नमः, विठ्ठल वस्त्राणि वस्त्रं वात्रा
देवाच्छादनं, मनोहरं मालाधारण एवम् कुरु वर्धमानं करिण ॥ ८४

समक्ष्णुवत शस्त्राणि प्रामृजन् खड्गसंहतीः ।

गजादौनि समारोहन् प्रातिष्ठन्त च सत्वराः ॥ ५५

अन्वयः । शस्त्राणि समक्ष्णुवत, खड्गसंहतीः प्रामृजन्, गजादौनि समारोहन् सत्वराः
प्रातिष्ठन्त च ॥ ५५

मञ्जिनाथः । समिति । शस्त्राणि समक्ष्णुवत समतेजयन् ।
क्ष्णु तेजने । लङि “समः क्ष्णुवः” इति तङ् । शपो लुक् ।
भस्त्रादादेशे उवङादेशः । खड्गसंहतीः प्रामृजन्शोधयन् । मृजूष्
शुद्धौ । मृजोऽजादौ वृद्धरभावे भोऽन्तादिकार्यम् । गजादौनि समा-
रोहन्नारूढाः । गजादिष्विति पाठे—आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ।
सत्वराः प्रातिष्ठन्त प्रस्थिताश्च । ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ इति तङ् ॥ ५५

भरतः । समक्ष्णुवतेत्यादि । योधाः शस्त्राणि निशितानि चक्रुः । क्ष्णुष तेजने ।
संक्षोरिति मम् । खड्गसमूहान् शोधितवन्तः । मृजोऽकृत्तिरिति त्रिरिति पञ्चे त्रिः । गजा-
दौनि समारूढाः, अथ त्वराश्रिताः प्रस्थिताः ॥ ५५

অনুবাদ। নৈকগণ শত্রুগুলি শান্ত ও খড়্গ সকল মার্জিত করিল।
এং গজ অশ্বাদি বানে আরোহণ করিয়া দুরায় গ্রহান করিল। ৫৫

अथ यन्नमः शब्दो बलसंवर्त्तसम्भवः ।

अपूर्यन्त च दिग्भागास्तुमुलैस्तूर्यनिखनैः ॥ ५६

अन्वयः । बलसंवरणसम्भवः शब्दः नभः अपूर्ववत्, तमुल्लैः तुर्यनिखनैः दिग्भागा अपूर्-
 यन्त च ॥ ५६

मत्तिनाथः । अपूरयदिति । बलसंवर्तसम्भवः सेनासम्भेद-
सम्भूतः । पचाद्यच् । शब्दः कलकलो नभः खमपूरयत् ।
तुमुलैः सङ्कलैस्तृथ्यनिस्वनैर्वाद्यनिर्घोषैर्देग्भागा अपूर्यन्तपूरि-
तार्थ ॥ ५६ .

भरतः । अपूरयदित्यादि । शब्दो नभः पुरितवान् । पूरक् च, चकारात् पूर्त्तिः ।
 कीदृशः ? — बलानां संवर्त्त एकीभावात्, तस्मात् सन्भवो यस्य सन्भवति यस्मादिति व्युत्पत्त्या,
 न एव सन्भवो यस्येति वा । तूर्याणां तुमुल्लं सङ्गुल्लं, शब्दः दिग्भागाः पुरिताः । कर्म्मणि
 कपत् ॥ ५६

অনুবাদ। সেই সম্মিলিত সেনাগণের কলকল শব্দে গগন এবং তুমুল
তুর্গাধ্বনিতে সমস্ত দিক পূর্ণ হইল। ৫৬

आसीद्द्वारेषु संघट्टे] मर्दा रथाश्वद्विपरक्षसाम् ।
सुमहाननिमित्तैश्च * समभूयत भोषणैः ॥ ५७

अन्वयः । वारिषु सुमहान् रथाश्चाद्विपरक्षसां सञ्चर्हन् आसीत्, औषधैः अनिमित्तैः च समभूयत ॥ ५७

मस्तिनाथः । आसौदिति । द्वारेषु नगरद्वारेषु सुमहानति-
प्रभूतो रथाश्वद्विपरचक्षां ममदेः सम्बाध आसौत् । “अस्ति सचां-
ऽपृक्ते” इतीट् । अथ भोषणैर्भयङ्करैरनिमित्तैर्दुर्निमित्तैश्च समभूयत
मश्रतम् । भवेत् लङ् ॥ ५७

भरतः । अमोदपारिव्यादि । लङ्काहारिषु रघादीनां निर्गच्छतां सुमहान् सहस्र
जाघोत् । रुद्राद्यन्तो र दग् । शीघ्रतः भयानकैः अनिमित्तैः अनाकुलेः सम्भूतम् । भावे
दम् ॥ पू०

॥ "मह १०. निमित्तैश्च" इति पाठान्तरम् ।

अशूवात् । रावणैरग्रे निर्गमनकालेन नगरं चात्र तथ, अथ, इष्टी ७
राक्षसगणैरपत्रम्पन्न अति संघर्ष उपस्थित इहेन एव अति छत्रकर इनिमित्त
मकल देखा मिल । ८१

कपयोऽविभयुस्तस्मिन्नभञ्जंश्च महाद्रुमान् ।

प्रोदखायन् गिरींस्तूर्णमगृह्णंश्च महाशिलाः ॥ ५८

अन्वयः । कपयः तस्मिन् (रावणे आगते सति) अविभयुः, तूर्णं महाद्रुमान् अभञ्जन्
च गिरीन् प्रोदखायन्, महाशिलाः च अगृह्णन् ॥ ५८

मत्तिनाथः । कपय इति । कपयः तस्मिन् रावणे आगते
सतीति शेषः । अविभयुर्भीताः । “सिजभ्यस्त—” इति भेर्जुसि
‘जुसि च’ इति गुणे अयादेशः । अथ तूर्णं महाद्रुमानभञ्जन्
बभञ्जश्च । गिरीन् प्रोदखायन् प्रोत्खातवन्तः । खै खनने ।
लङ्घि शपि शित्वात्वाभावे आयादेशः । महाशिलाश्चागृह्णन् ॥ ५८

भरतः । कपय इत्यादि । तस्मिन् रावणे निर्गते सति वानराः भीताः । जि भौ लि
भीत्याम् । अनुश्रित्वैः शरद्व्याम् । महाद्रुमान् योज् भगवन्तः । तुज्ञान् पर्वतान् उत्त-
खातवन्तः । खेतुर्णै खननहिसयीः । महाशिलाः गृहीतवन्तः ॥ ५८

अशूवात् । अनसुत्र रावण उपस्थित इहेन, वानरैरा औत इहेन इरात्र
महा वृक्ष मकल भागिते नागिन, पक्षत उड्डागन करिन एव अकाण्ड
असुत्रथण्ड मकल अङ्ग करिन । ८८

ततः समभवद्युद्धं प्राहरन् कपिराक्षसाः ।

अन्योऽन्येनाभ्यभूयन्त विमर्दमसहन्त च ॥ ५९

अन्वयः । ततः युद्धं समभवत्, कपिराक्षसाः प्राहरन्, अन्योन्येन अभ्यभूयन्त, विमर्दं
असहन्त च ॥ ५९

मत्तिनाथः । तत इति । सन्नाहानन्तरं युद्धं समभवत् ।
कपिराक्षसाः प्राहरन् मिथः प्रजङ्गुः । अन्योन्येनाभ्यभूयन्त इतर-
तरमभिभूताश्च । कर्मणि तङ् । विमर्दं प्रहारमसहन्त च
नाश्याम्यन्नित्यर्थः ॥ ५९

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं युद्धं विस्तृतं कपयो राक्षसाश्च प्रहारं चक्रुः । अन्यो-
न्यम् अभ्यभूयन्त । कपयो राक्षसैः ते च कपिभिः अभिमृताः । कर्मणि यक् । ते विमर्दं
धीदवन्तः ॥ ५९

अशूवाप । तंशत्र पत्र युक्त हरेण, पत्रम्पत्र शंकर आरुह्य हरेण, एक
पत्र अपत्रपत्रके पत्रावर करिते नागिन, तथापि अशत्र मश करिना
काश हरेण न । ६०

प्रावर्धत रजो भौमं तद्व्याश्रुत दिशो दश ।

परात्मीयविभागं [विवेकं] च प्रामुखात्कपिरक्षसाम् ॥

अन्वयः । भौमं रजः प्रावर्धत, तत् दश दिशः व्याश्रुत, कपिरक्षसां परात्मीयविभागं च
प्रामुखात् ॥ ६०

मङ्गिनाथः । प्रेति । भूमेरिदं भौमं, रजः प्रावर्धत रथाश्वदि-
चोभादुत्थितमित्यर्थः । तद्रजो दश दिशो व्याश्रुत व्याप्नोत् ।
अशू व्यामी । कपिरक्षसां परात्मीयविभागं स्वपरविवेकं प्रामुखात्
प्रमुमोष । मुष स्त्रये । क्रौर्यादिकः ॥ ६०

भरतः । प्रावर्धत इत्यादि । भूमिसम्बन्धि रजः प्रवर्ध, सैन्यचोभात् ; तत् रजो दश
दिशो व्याप्नोत् । अशू व्याप्तिसङ्ख्योः । अयं भरः अयम् आत्मीय इति यः कपिरक्षसां
विवेकः तच्च प्रामुखात् अपनिनाथ मुषण मुषन् लठने ॥ ६०

अशूवाप । तथात्रादिर मङ्गलान् भुङ्क्ताश्च भूतं वृद्धित हरेण, मेहे धुनि
वर्धनिक आश्रित करिण, कपि उ शक्रान् के आश्रित पत्र हेहा वृषिवात्र
कश्यता नृप हरेण । ७०

ततोऽद्विषुर्निरालोके स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च राक्षसाः ।

अद्विषन् वानराश्चैव वानरेभ्योऽपि निर्भयाः ॥ ६१

अन्वयः । ततः निरालोके राक्षसाः स्वेभ्यः अन्येभ्यः च अद्विषुः (तथैव वानराः
निर्भयाः (सन्तः) वानरेभ्यः च, अपि अद्विषन् ॥ ६१

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो रजोव्यापनान्निरालोके
निष्प्रकाशे रणे राक्षसाः स्वेभ्यो राक्षसेभ्योऽन्येभ्यो वानरेभ्य-
श्चाद्विषुरक्रुध्यन् । 'क्रुधद्रुहेर्था—' इत्यादिना सम्प्रदानत्वा-
च्चतुर्थी । द्विष अप्रीतौ । लङ् शपो लुक् । शाकटायनम-
ताज्जर्जुस् । तथैव वानरो निर्भयाः सन्तो वानरेभ्यः, अपिशब्दा-
द्राक्षसेभ्यश्च अद्विषन् । इतरमते भोऽन्तादिकार्यम् । प्रागेव
क्रोधान्वा अथ रजोऽन्वासेति युक्तमेतद्वि भावः ॥ ६१

अन्वयः । तत इत्यादि । रजोवाहुल्यात् गिरान्तं कै रणे राजसाः स्त्रीभ्यो राजसैभ्य
अन्तेभ्यो वानरेभ्यश्च द्वेषं चक्रुः । वानरा वानरेभ्योऽपिशब्दात् राजसैभ्यश्च द्वेषं चक्रुः
स्त्रीभ्यो ज वैरे । द्वेषं विदातोऽनुम् वा । यस्मै दिक्तेत्यादिना चतुर्थी ॥ ६१

अभूवाप । मेहे ध्निठे व्रणश्चन अक्षमात्रमश्न हरेण, राक्षसेना अपक्ष ७
विपक्ष उच्छेदव्र उपव्रहे क्रोम अकान कश्चित् नागिन, वानरव्रा ७ निर्द्व-
ष्टिते अक्षम अक्षन ७ पत्रगणेर प्रति कृत् हरेण उठिन । ७१

अधुरंस्ते महाघोरमश्नोतद [न]थ शोणितम् ।

समपा [प]द्यत रक्तेन समन्तात्तेन कर्दमः ॥ ६२

अन्वयः । ते महाघोरम् अधुरन्, अथ शोणितम् अद्योतत, तेन रक्तेन समन्तात्
कर्दमः समपाद्यत ॥ ६२

मङ्गिनाथः । अधुरन्निति । ते हता महाघोरमधुरव्रणशब्दा-
यन्त । घुर भीमार्यशब्दयोः । अथ शोणितमश्नोतदक्षरत् ।
अतिरक्षरणे । तेन रक्तेन कर्त्ता समन्तात् कर्दमः पङ्कः सम-
पाद्यत सम्पादितः । पद्यतेत्यन्तात् कर्मणि लङ् । अस्थन्तपाठे
कर्त्तार लङ् । समपाद्यत सम्पन्न इत्यर्थः । रक्तेनेति हेही
द्वितीया ॥ ६२

भरतः । अधुरन्नित्यादि । ते हताः कपिराचसः महाघोरं शब्दं चक्रुः । घुर ध्वनौ
भीमार्थे । अनन्तरं शोणितम् अद्योतन् चरति अ । तेन रक्तेन समन्तात् कर्दमः सम्पन्नः ।
यो पदश्लो ॥ ६२

अभूवाप । मेहे राक्षस ७ वानरगण अति घोरं चौरकार कश्चित्
नागिन, ताशाम्न शरीर हरेते व्रु निर्गत हरेते नागिन एव मेहे व्रु
जात्रिमिक कर्ममश्न हरेता उठिन । ७२ ॥

गम्भीराः प्रावहन्नद्यः समजायन्त च क्रुदाः ।

ब्रह्मं च तद्रजोऽशाम्यत् समवेद्यन्त च द्विषः ॥ ६३

अन्वयः । गम्भीराः नद्यः प्रावहन्, क्रुदाः च समजायन्त, ब्रह्मं तत् रजः च अशाम्यन्,
द्विषः च समवेद्यन्त ॥ ६३

मङ्गिनाथः । गम्भीरां इति । गम्भीरा अगाधा नद्यो रक्तनद्यः
प्रावहन् प्रवहन्ति अ । क्रुदा रक्तक्रुदाश्च समजायन्त संजाताः ।
ब्रह्मं पूर्वब्रह्मं तद्रजो धूलिद्वयाशाम्यत् शान्तम् । द्विषश्च समवेद्यन्त

प्रवृत्ता इत्यर्थः । स्वपरविवेकलाभादिति भावः । विद चेत्तनाख्यान-
निवासिष्विति धाताख्यैरादिकात्कर्मणि लङ् ॥ ६३

भरतः । गम्भीरा इत्यादि । तेन रत्नेन गम्भीरा नद्यः प्रवहन्ति स्म । गम्भीरा इत्यादि
सञ्ज्ञायाः । ततः प्रवृद्धं तत्र रजः शान्तम् अभवत् । ततश्च दिग्गः प्रववो ज्ञातः । विद क
ञ् चैताख्यानिवासे । कर्म अ यक् ॥ ६३

अभूनाम् । क्रमेण (सेहै) रक्तु इहेते वल् अगाध मदी बहिन, एवम् बह-
रक्तुइहेतेर मृष्टि इहेन एवम् तथेन आर (सेहै) प्रान रक्तुआते प्रवव।
क्षीग्राभि रक्षिण ना, मकलेहै पत्रम्पत्र शङ्क मित्र टिनिडे पारिग्रा पत्रम्पत्रे
शङ्क वेगे प्रशार करिडे लागिन । ७३ ॥

ब्रतोऽचिवीयतास्त्रीवैर्धनुश्चाधूनयन्महत् ।

रामः समोहितं तस्य नाचेतन् स्वे न चापरे ॥ ६४

अन्वयः । ततः रामः असौघेः अचिवीयत, महत् धनुः च अधूनयत्, तस्य समोहितं
स्व परे च न अचेतन् ॥ ६४

मज्जिनाथः । तत इति । ततस्तुमुलयुद्धप्रवृत्त्यनन्तरं रामो-
ऽस्त्रीवैर्वाणममूहैराचिवीयत चित्रमाख्यंमकरोत् । 'नमोवरिव-
शिचङ्कः क्वच' । चित्रङ्क आख्यं इत्याख्यार्थं क्वच । डिक्क-
रणान्तङ् । "क्वचि च" इतीकारः । महद्दनुयाधूनयदधुनोत् ।
'धूज्प्रोर्जोर्नु' ग्वक्तव्यः । इति नुक् । तस्य रामस्य समोहितं शरमन्थानः
ज्याकर्षणादिचेष्टितं स्वे स्वकीया नाचेतन्नाजानन् । परे शत्रवो
नाचेतन् । तस्य ताटग्वस्तलाघवादिति भावः ॥ ६४

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरम् अस्त्रममूहैः आख्यंरूपैः जातम् । चित्रङ्क
आख्यं कण्डादिः । रामस्य महत् धनुः आधूनितवान् । धू न मि धू अ च चकारात्
कम्पे । प्री-धूजोर्णन् वा । तस्य रामस्य समोहितम् अभिप्रेतं स्वे वानरा अपरे राजसाय न
ज्ञातवन्तः शीघ्रकारितात् । चितो ज्ञाने ॥ ६४

अभूनाम् । एहेकपे तुम्हल युद्धेन पर राम अस्त्रजाल लोकटिडे विस्त्र
उत्पगान करिनेन, तनि वृहत् धनु कम्पित करिनेन । ताशार अतिप्रान्नि
कि, ताश वकीर वा पत्रकीर मैत्र मकलेन मधो केहै वृत्तिडे पारिगि
ना । ७४

हिन्नानैद्यन्त भिन्नांश्च समन्ताद्रामसायकैः ।

इति चेति चाभूत्तवन्न च रामं न्यरूपयन् ॥

अन्वयः । रामसायकैः छिन्नान् भिन्नान् च समन्तात् ऐचन, हा हा इति क्रुष्टं च
अश्रयन्, न च रामं न्यरूपयन् ॥ ६५

मङ्गिनाथः । छिन्नानिति । रामसायकैः समन्ताच्छिन्नान्
द्विधाकृतान् भिन्नान् विदारितांश्चैवन्तापश्यन् । हा हेति क्रुष्टं
क्रोशनञ्च । भावे क्तः । अश्रयन् । रामं तु न न्यरूपयन् । अयमेव
चेष्टत इति न निरधारयन्नित्यर्थः । रूप व्याक्रियायामिति चौरा-
दिकाः ॥ ६५

भरतः । छिन्नानित्यादि । संयामस्थाः कांश्चित् रामस्य सायकैः बाणैः छिन्नान् खण्डि-
तान् कांश्चित् भिन्नान् विदारितवान् ईक्षन्तं च । समन्तात् सर्वतः हाहेति क्रुष्टं शब्दं श्रुत-
वन्तः । अत्र रामोऽस्मि न वेति नैव निश्चितवन्तः, ग्रीष्ममस्यात् । रूपतत्कृतत् कर्ता ॥ ६५

अश्रुवाप । तथा स्मृत लोकोक्तरा मेषिण, रामेभ्य बाणे छिन्नं च विदार्य
लोका मकल चारिदिके पाडिग्न रक्षिग्राहे । आर तुनिन “शत्रु ठाश” एहेकृण
नक्ष हहेतेहे । कृत व्रमण वनतः मेधाने राम आछेन कि ना ठाश निर्गम
कस्मिन्ते पात्रिण ना । ५८

अभिनच्छत्रसङ्घातानक्षुण्णदाजिकुञ्जरम् ।

अपिनट् च रथानीकं न चाज्ञायत सञ्चरन् ॥ ६६

• अन्वयः । (सः) शत्रुसङ्घातान् अभिनत्, वाजिकुञ्जरम् अक्षुण्णत्, रथानीकं च अपि-
नट्, सञ्चरन् न च अज्ञायत ॥ ६६

मङ्गिनाथः । अभिनदिति । स रामः शत्रुसङ्घातानभिनद-
व्यदारयत् । वाजिकुञ्जरमक्षुण्णदचूर्णयत् । क्षुदिर् सम्पेषणे ।
रथानीकं रथसमूहं चापिनट् समचूर्णयत् । पिष्टल्ल सञ्चूर्णने । सर्व-
रौधादिकाः । सञ्चरन् सम्यक्चारीकुर्वन् स रामस्तु नाज्ञायत न
ज्ञातः । तादृक् तस्य सञ्चारलाघवमित्यर्थः ॥ ६६

भरतः । अभिनदित्यादि । रामः शत्रुसमूहान् विभेद । अघो भिदिर्भिदि ।
वाजिनः कुञ्जराश्च चूर्णितवान् । अघो क्षुदिर् क्षुदि । रथस्य अनीकं समूहश्च पिष्टवान् ।
घो पिष्टल्ल चूर्णने । सञ्चरन् रामः परैः न ज्ञातः ॥ ६६

अश्रुवाप । राम शत्रुसमूहं विदारित गज. ७ अत्र मकल चूर्ण विचूर्ण एवम्
रथकुनि पेषण करिगेन, किञ्च त्रिनि वे मेधाने विचरण करिहेतेहेन, हेहा
केह क्षानिरहे क्षानि ना । ५९

दशदन्तिसहस्राणि रथिनां च महात्मनाम् ।

चतुर्दशसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ ६७

लक्षे द्वे च पदातीनां राघवेण धनुर्भृता ।

अनीयन्ताष्टभागेन दिवसस्य परिचयम् ॥ ६८

अन्वयः । धनुर्भृता राघवेण दिवसस्य अष्टभागेन दशदन्तिसहस्राणि, महात्मनां रथिनां च सारोहाणां वाजिनां चतुर्दशसहस्राणि पदातीनां द्वे लक्षे च परिचयम् अनीयन्त ॥ ६७—६८

मङ्गिनाथः । तद्वस्तुलाघवमेव श्लोकद्वयैनाह—दशेत्यादि । धनुर्भृतां राघवेण दिवसस्याष्टभागेनाष्टमांशेनार्द्धप्रहरेणेत्यर्थः । संख्या-शब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत् । अष्टमे भागे इति क्वचित् पाठः । दशदन्तिसहस्राणि महात्मनां महामनसां रथिनां चतुर्दशसहस्राणि तथा सारोहाणां सप्तादिनां वाजिनां चतुर्दशसहस्राणि ॥ ६७

मङ्गिनाथः । लक्षे इति । तथा पदातीनां द्वे लक्षे च परिचयं नाशमनीयन्त । नयतेर्हि कर्मकात् प्रधानकर्मणि लङ् ॥ ६८

भरतः । दशेत्यादि । अयिमश्लोकेनान्वयः । धनुर्भृता रामेण दिवसस्य अष्टमे भागे प्रहर्षार्द्धमध्ये दन्तिनां दशसहस्राणि, महात्मनां रथिनाञ्च चतुर्दशसहस्राणि, सारोहाणां वाजिनाञ्च चतुर्दशसहस्राणि, पदातीनां लक्षद्वयञ्च परिचयं विनाशं नीतानि । अनीयतेति पाठे—सर्वम् एतत्तु परिचयं नीतम् । भावे वा प्रत्ययः, कर्म्मोपादानेऽपि भावे इति परिवच-नात् ; स्वमतेऽपि कर्म्मोपादाने भावप्रत्ययस्य न निषेधः ॥ ६७—६८

अश्ववाण । शत्रुकथारो राम अर्द्धप्रहर मध्याह्नौ राजाव कृतौ चतुर्दश सहस्र श्रेष्ठे व्रथौ, आटोराशौ मेषुमश्रु चतुर्दशसहस्र अश्व एवः द्वे लक्षे पदाति मेषु कश्च कश्चिनेन । ७१-७४ ॥

यमलोकमिवायथाद्रुद्राक्रौडमिवाकरोत् ।

शैलैरिवाचिनोद्भूमिं बृहद्भि राक्षसैर्हतैः ॥ ६९

अन्वयः । (सः) बृहद्भिः हतैः राक्षसैः भूमिं यमलोकम् इव अयथात्, रुद्रः क्रौडम् इव अकरोत्, शैलैः इव अचिनोत् ॥ ६९

मङ्गिनाथः । यमेति । स रामो बृहद्भिर्हतैः राक्षसैर्भूमिं यम-लोकमिवायथात् सन्दर्भितवान् । यमलोकमिवाकरोदित्यर्थः ।

अन्यसन्दर्भे । क्रैयादिः । रुद्रस्याक्रौडं क्रौडास्थानं श्मशानमिव
करोत् । शैलैः पर्वतैरिवाचिनोत् चिनोति स्म । चिज् चयने ॥ ६८

भरतः । यमलोकमित्यादि । वृद्धिः चतैः राज्ञसेः रामो यमलोकमिव सन्दर्भितवान्
अकार इत्यर्थः । अन्य विदर्भे । रुद्रस्य आक्रौडं क्रौडास्थानं श्मशानमिव अकरोत् । अतनो-
दिति क्वचित् पाठः । भूमिं शैलैरिव अचिनोत् आच्छादितवान्, रक्षसा वृहत्वात् । चिनि-
विज् चित्याम् ॥ ६९

अशूनाम् । शिनि वृद्धे वृद्धे निहत्त राक्षसदेहे यमालयवत् वृणुमि ग्रथित
करिण्येन एव चित्वेन क्रौडाभूमि श्मशानेन श्राय करिष्या फेनिलेन, राक्षस-
गणैर वृद्धे देहे मेहे श्वान देन पक्ष्मते आच्छादित करिण्येन । ७०

अस्तुवन् देवगन्धर्वा व्यस्यन्त प्लवङ्गमाः ।

कपीन्द्रेऽतन्यत प्रीतिः पौलस्त्योऽमन्यताद्भूतम् ७०

अन्यः । देवगन्धर्वा अस्तुवन्, प्लवङ्गमाः व्यस्यन्तः, कपीन्द्रे प्रीतिः अतन्यत, पौलस्त्य-
अद्भूतम् अमन्यत ॥ ७०

मङ्गिनाथः । अस्तुवन्निति । देवगन्धर्वा अस्तुवन् । प्लवङ्गमा
व्यस्यन्त विस्मितवन्तः । कपीन्द्रे सुग्रीवे प्रीतिरतन्यत ततान ।
सुग्रीवोऽपि सन्तुष्ट इत्यर्थः । कर्मकर्तारि लङि तङ् । पौलस्त्यो
विभोषणोऽद्भुतमाश्चर्यममन्यत ॥ ७०

भरतः । अस्तुवन्नित्यादि । देवा गन्धर्वाश्च तम् अर्थात् अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म । कपयो
विस्मयं प्राप्ताः । सुग्रीवे प्रीतिः त्रिलृता । विभोषणश्च आश्चर्यं ज्ञातवान् इत्यर्थः ॥ ७०

अशूनाम् । देवता ७ गच्छन्त्या रात्रेण खव करिष्ये लार्गिलेन, वामदेवरा
शिश्रिष्ठ इहेन, शूत्रोदेव आनन्ध वङ्गित इहेन, विभोषण आच्छादयन्
करिण्येन । ७०

राक्षस्यः प्रारुदन्नुच्चैः प्राजुगुप्सन्त रावणम् ।

अमुह्यन् बालवृद्धाश्च * समरौदितरो जनः ॥ ७१

अन्यः । राक्षस्यः सद्यैः प्रारुदन्, रावणं प्राजुगुप्सन्त, बालवृद्धाः च अमुह्यन्, इतर-
जनः समरौत ॥ ७१

मङ्गिनाथः । राक्षस्य इति । राक्षस्यो राक्षसस्त्रिय सद्यैः
प्रारुदन् रुदितवत्यः । रावणं प्राजुगुप्सन्तागच्छन्तः । “गुप्तिज्-

किदम्भः सन्” इति गुपेनिन्दायां सन् । तदन्ताङ्गि तङ्गि
“भोऽन्तः” । बालवृद्धाश्चामुह्यन् भयादमूर्च्छन् । इतरो जनः
स्त्रीबालवृद्धातिरिक्तः पौरजनः समरौत् सम्यगाक्रन्दत् । र शब्दे ।
शपो लुक् । ‘उतो वृद्धिलुकि हलि’ इति वृद्धिः ॥ ७१

भरतः । राक्षस्य इत्यादि । पत्यादिवधान् राक्षस्यो रीदनं चक्रुः । उच्चैः रावणं
निन्दन्ति च । गुपेः कितिजगुप इति निन्दायां सन्, इमनिषेधश्च । बालवृद्धं कर्तुं,
भयात् अमुह्यन् भोऽन्तं प्राप, बालाश्च वृद्धाश्च इति समाहारः । इतरो राजसीबालवृद्धेभ्योऽन्यो
जनः सरावं चकार । कल ध्वनौ, सपूर्वः रपिब्रह्मस्युतोऽर्हैर्ब्रः ॥ ७२

अश्रुवाद । ब्राह्मणीवा डेटेः वदर रोदनं एवम् ब्राह्मणेक तिरस्कार
कत्रिते नागिन, बालक उ वृद्धगण उग्र मृष्टित इहेर्न, एवम् अपर पुरवागौक्ष
सर्मन्तरे रोदनं कत्रिते नागिन । १२

सर्वतश्चाभयं प्राप्नोन्नैच्छन्नृभ्यस्तु रावणः ।

फलं तस्येदमभ्यायाद्दुरुक्तस्येति चाब्रुवन् ॥ ७२

अन्वयः । रावणः च सर्वतः अभयं प्राप्नोत्, नृभ्यः तु न ऐच्छत्, तस्य दुरुक्तस्य इदं
‘फलम् अभ्यायात् इति च अब्रुवन् ॥ ७२

मङ्गिनाथः । सर्वत इति । रावणः सर्वतः सर्वस्मादमानुष-
वर्गादभयं प्राप्नोत् । ब्रह्मणो वरं लब्धवानित्यर्थः । नृभ्यो मानुषेभ्यस्तु
नैच्छदनादरादभयं न वन्न इत्यर्थः । तस्य दुरुक्तस्य दुर्भाषितस्येद
फलमभ्यायादायातमिति चाब्रुवन्, लङ्काजना इति शेषः ॥ ७२

भरतः । सर्वतश्चेत्यादि । रावणः सर्वेभ्यो देवगन्तर्वादिभ्योऽभयं प्राप्तवान्, ब्रह्मसेवका
इत्यर्थात्, नृभ्यो मनुष्येभ्यस्तु अभयम् असी नैष्टवान्, ब्रह्मणं न प्रार्थितवान्, तेषां भक्त्यत्वात्-
तस्य दुरुक्तस्य दुष्टभाषितस्य वरप्रार्थनाकालं मनुष्यावश्नात्तृचकस्य फलम् इदम् अभ्यायात्
उपगतम्, इत्येवं केचित् उक्तवन्तः । पूर्वश्लोकात् समरौदित्यस्य विभक्तिव्यत्ययेन
अनुषङ्गः ॥ ७२

अश्रुवाद । उक्तात्र निकटे रावण मश्रुया भिन्न सकलैव निकटेऽहं अत्र वर
नां कट, किन्तु भाश्रुवैर निकटे अत्र वर प्राप्तनाहे कट नाहे, सेहं दुर्क्षा-
कोत्रहे कल एहं उपश्रुत्, मयश्च लङ्कावामो हेहहं बलिउ नागिन ॥ १२

ततोऽधावन्महाघोरं रथमास्थाय रावणः ।

अस्त्रायत मही गृध्रास्तसारार्यन्त भीषणाः ॥ ७३

अन्वयः । ततः रावणः महाघोरं रथम् आख्याय अघावत्, मही अघ्रायत्, भौषणाः गृध्राः तम् आराध्यन्त ॥ ७६

मस्त्रिनाथः । तत इति । ततो रामपराक्रमानन्तरं रावणो महाघोरमतिभयङ्करं रथमाख्यायाधावत् । रामं प्रतीति शेषः । अथास्य दुर्निमित्तान्याह—महो अस्त्रायताधूयत् । स्त्रायो विधूनने । भौषादिः । भौषणा गृध्रास्तं रावणमारार्यन्त भृशमार्च्छन् । अह गतौ । ‘सूचिसूत्रिमूत्राव्यत्यंशुर्गौतौनामुपसंख्यानात्’ अर्त्तैर्यङि ‘याङ् च’ इति गुणे अर्थ्येति स्थिते ‘यपरस्य रेफस्य न प्रतिषेधः’ इति वचनाद्रेफसहितस्य यकारस्य द्विर्वचने अभ्यासकार्ये अराध्येति यङन्ताङ्गाङि ताङि शपि “भोऽन्तः” । अजादित्वादाङाङमे आराध्यन्तेति सिद्धम् ॥ ७३

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं महाघोरं रथम् आरुह्य रावणोऽघावत् वैशेष योद्धुं गतः । धातु ङ् जवे । सजि परे तु सत्तेर्धावो वेगे प्रतीति सूत्रं कृत्वा स गता-
वित्स्य इपम् वदन्ति, तत् व्यर्थं, फलतो विशेषाभावात् । दुर्निमित्तान्याह—भूमिः अस्त्रायि-
क । स्त्रायो ङ् विधूनने । भौषणा गृध्राः तम् अत्यर्थं कुटिलञ्च गताः । अह प्रापथे-
च, अकारान् गतौ । गयर्थादिति यङ्, मूत्र-सूत्रेत्यादिना वा पृथग्यङ्वात्, स्याद्यनृत्तौ
चुर्गङिति गुणः । स्यादौ नवद्वौद्ये इति यसंयोगविषये द्वित्स्य निषेधाभावः । चोऽनित
इति खेदोर्ध्वः ॥ ७५

अशूराय । तादृशं यत्र द्रावण अति भौषण त्रधाद्रोहणे द्राव्यत्र एति
धावित इहेन, किञ्च तथन अनिमित्तशृङ्क त्रुमिकम्प इहेन ७ भौतिअय शूरापि
अशूराय तादृशं तादृशितक वेहेन कर्त्तव्य ॥ १७

मेघाः सविद्युतोऽवर्षश्चेलकूपं च शणितम् ।

अवान् भीमा नमस्वन्तः प्राबवन्नाशवाः शिवाः ॥७४

अन्वयः । सविद्युतः मेघाः चेलकूपं शणितम् अवर्षन् । भीमाः नमस्वन्तः च अवान्,
अशिवाः शिवाः प्राबवन् ॥ ७४

मस्त्रिनाथः । मेघा इति । सविद्युतो विद्युत्वन्तो मेघाः
शणितं रक्तं चेलान् कूपयित्वा सिक्ता चेलकूपमवर्षन् । क्लूयौ
शब्दे उन्दने च इति धातोर्ण्यन्तात् “अर्त्तिङ्ङी—” इत्यादिना पुगा-
गमे ‘चेले कूपेः’ अमुस्प्रत्ययः । भीमाः प्रतिकूला नमस्वन्ती

शयवशावान् ववुः । जुसभावपक्षे “भोऽन्तः” । अशिवा अमङ्गलाः ।
शवाः शृगालाः प्राक्वन् ववाशिरे । रौतेर्लाङ् भोर्जस्यवडादेशः ॥७४

भरतः । मेघा इत्यादि । सविद्युतो मेघाः । चेलक्रोपं वस्त्रकेटनप्रमाणं शोचितं वर्षन्ति । यावता वधिरेण वस्त्रं सिध्यते तावत्प्रमाणम् इत्यर्थः । ऋथीङ् दुर्गन्धे, आर्द्रत्वे । दीर्घकारवानयं ऋथी स्तायति ते विदेवय इमे सेविशामविशया इति च । जेः । ऋथीङ् ऋथीति पञ्च गुणश्च । ‘हसालोप’ इति यलोपः । चेलं क्रोपयति स्नेदयतीति, ढात् षच् । वर्षणक्रियाविशेषणम् । एतद्विशेषणादंभन्मानं गम्यते, अन्यथा एताव-
त्पक्षस्य वैधर्थ्यं स्यात् । परे तु वस्त्रार्थाद्वद्विमाने क्रोपयतेः क्ताणमित्याहुः । स्वमतेऽपि
पञ्च वेत्यस्य योगविभागात् तत्र चणम् स्यादेव, तदा चेलं क्रोपयन् इत्यर्थः । भीमा वायवी
पान्ति स्म । द्विषविदात इत्यस्य पाक्षिकत्वान्नान्न उच्यते । शिवाः शृगाला अशुभसूचकं रवं
वैक्रुः ॥ ७४

अशुवान् । विष्ठाऽसह मेघ सकल वस्त्रवर्षणं करिण, मेघे वस्त्रं लोकोत्तर
वस्त्रं समूहं मिश्रं हरेण । वायुं तद्वक्त्रं भावे प्रवाहितं हरेते नागिन एव
शृगालिकांगं अमङ्गलं वव करिण ॥७४

आटाव्यतावमत्यासौ दुर्निमित्तानि संयुगे ।

अधुनोऽधुनरस्त्रौघैः प्रौर्णोनूयत विद्विषः ॥ ७५

अन्वयः । असौ दुर्निमित्तानि अवमत्य संयुगे आटाव्यत, धनुः अधुनोत्, विद्विषः
अस्त्रौघैः प्रौर्णोनूयत ॥ ७५

मङ्गिनाथः । आटाव्यतेति । असौ रावणो दुर्निमित्तान्वयम-
त्यानादृत्य संयुगे रणे आटाव्यत भृशमाटत् । अट गतौ । ‘सूचि-
सूत्रिमूत्राव्यत्यंशूणीतीनाम्—’ इति यङि द्वितीयैकाचोर्द्विवचने-
ऽभ्यासकार्यं यङन्ताङ्गङि तङि शवादिदार्थ्यं चाजादित्वादाङा-
गमः । धनुरधुनोत् धुनोति स्म । धू विधूनने । स्वादिः । शत्रून्-
स्त्रौघैः शरजालैः प्रौर्णोनूयत भृशमाच्छादयच्च । ऊर्णुञ् आच्छादने ।
नुवन्नावात् “सूचिसूत्रि—” इत्यादिना यङ् । अजादित्वादेफ-
वर्जितस्य द्वितीयैकाचो नुशब्दस्य द्विवचनम् । “गुणो यङ्लुकोः”
इत्यभ्यासस्य गुणः । “अक्षत्सार्वधातुकयोः—” इति दीर्घः । ततो
यङन्ताङ्गङि तङ् । आङ्गङि ॥ ७५

भरतः । आटाव्यतेत्यादि । एतानि दुर्निमित्तानि अवमत्य अवज्ञाय असौ रावणः
भयं कुटिलञ्च अवगच्छत् । अट गतौ । मूत्र-सूत्रेति यङ्, मत्पक्षादित्यादिना च ।

संयुगे युद्धे धनुः अधुनीत् कल्पितवान् । घूञ्ज न कल्पे । अस्त्रीर्षेः द्विषः शत्रून् मर्षं
धुनः पुनर्षा आच्छादितवान् । ऊर्ध्वं लज्जया आच्छादने । मूत्र-मूत्रेति यङ् । आदी
नवद्वीपे इति निषेधात् रेफं विशिष्य नीर्धौ हिलम् । अयथ इत्यनेन यसंयोगादिस्थितस्य
निषेधाभावः ॥ ७५

अब्रूवात् । त्रावण एहे सकल दुर्निमित्त अथाश्च करिशा युक्ताफले अडिभन्न
विचरण करिडे नागिन एवः पुनः कम्पित करिशा अन्नज्जाणे अग्नि निकन्न
समाच्छन्न करिशा तुलिन ॥ १६

व्यनाशयस्ततः शत्रून् सुग्रीवास्ता महीभृतः ।

ततो व्यरसदग्लायदध्यशेत महीतलम् ॥ ७६

अश्वोत्तद्रुधिरं तोयमभ्यलष्यच्च * विह्वलम् ।

अशीयत च[न्ट]मांसादां बलं सुग्रीववार्धितम् ॥ ७७

प्रत्यय । ततः सुग्रीवास्ताः महीभृतः शत्रून् व्यनाशयन्, ततः सुग्रीववार्धितं मांसादां
बलं, व्यरसन् अग्लायत्, महीतलम् अध्यशेत, रुधिरम् अश्वोत्तत्, विह्वलं च (सत्)
तोयम् अभ्यलष्यत् अशीयत ॥ ७६—७७

मत्तिनाथः । अथ युग्मेनाह—व्यनाशयन्नित्यादि । ततो
रुक्मण्यविक्रमानन्तरं सुग्रीवेणास्ताः क्षिप्ता महीभृतः पर्वताः शत्रून्
व्यनाशयन् विनाशयामासुः । ततः सुग्रीववार्धितं मांसादां बलं
राक्षससैन्यं व्यरसदान्दन्दत् । रस शब्दे । अग्लायत् ग्लानम् । ग्लौ
हर्षश्चये । शित्यात्वाभावादायादेशः । महीतलमध्यशेत तत्र पपाते-
त्यर्थः । “शीङः सार्वधातुके गुणः” ॥ ७६

मत्तिनाथ । अश्वोत्तदिति । रुधिरमश्वोत्तदक्षरत् । अश्वतिर्
क्षरणे । विह्वलं सत्तोयमभ्यलष्यन्नाभिलनाप चादृष्ट्यदित्यर्थः । “वा
भ्राश—” इत्यादिना लपेर्विकल्पेन श्यन् । अशीयत व्यशीयत ।
शदल् शातने । “शदेः शितः” इति तङ् । “पात्रा—” इत्यादिना
शीयादेशः ॥ ७७

भरतः । व्यनाशयन्नित्यादि । तदनन्तरं सुग्रीवेणास्ताः क्षिप्ताः महीभृतः पर्वताः
शत्रून् नाशितवन्तः । ततो ममांसादां रक्षसां बलं सुग्रीवेण वार्धितं सत् व्यरसन् आग्लान्दं
अकार इत्युत्तरप्रकृत्यात्वयः । रस शब्दे, ग्लौ क्षान्विसचये । मूतलम् अधिशेते कं,
निपतितम् इत्ययः । शीङी रे चः ॥ ७६

भरतः । अशीतदिव्यादि । अधिरं रक्तम् अचरत, धानार्थं तीर्थं जलम् अति-
विह्वलम् अतिष्कातरं यथा स्यात् तथा याचते स्म ; अशीयत च अवसादं प्राप्तम् इत्यर्थः ।
स्मा दानिव्यादिना शीयादिभ्यः । शीतोऽपि समित्यादिना सम् ॥ ७०

अश्रुवान् । तादृशं पत्रं सूत्रीव निष्क्रियं पर्युत्प्लव्यं भङ्गमिगत्वे नष्टे
करिण, अनन्तरं सूत्रीव कर्तुं आहतं प्राशनीं द्राक्षमस्यैव आर्षणां करिण
नागिनं च निन्नान्तेन भूषणे पतितं दृष्टेन । तादृशं वक्रवसनं करिणं च
विह्वलचित्तेन च ग्राहिते नागिन, अत्र अवगम्य दृष्टेन पठितम् । १७—१९

विरूपाक्षस्ततोऽक्रौडत् संग्रामे[संगरे] मत्तहस्तिना ।
मुष्टिनादालयत्तस्य मूर्धानं वानराधिपः ॥ ७८

अन्वयः । ततः विरूपाक्षः संग्रामे मत्तहस्तिना अक्रौडत्, वानराधिपः तस्य मूर्धानं
मुष्टिना अदालयत् ॥ ७८

मत्तिनाथः । विरूपेति । ततो विरूपाक्षो नाम राक्षसः संग्रामे
मत्तहस्तिना बाह्वेननाक्रौडरद्व्यजृम्भत् । वानराधिपः सुग्रीवस्तस्य
रक्षसो मूर्धानं मुष्टिनादालयददारयत् । दल विशरणे ॥ ७८

भरतः । विरूपाक्ष इत्यादि । ततो विरूपाक्षनामा राक्षसः सङ्गरे युद्धे मत्तहस्तिना
क्रौडति स्म । तस्य मूर्धानं सुग्रीवो मुष्टिना विदारितवान् । दल मि.भेदे ॥ ७८

अश्रुवान् । तदनन्तरं विरूपाक्षं द्राक्षमममथ गच्छे आकृष्टं दृष्टेन निःशङ्का
करिणं नागिनं, उभयं वानरत्रयं सूत्रीव मुष्टिं अशरे तादृशं भङ्गकर्तुं
करिणम् । १८

अचूर्णयच्च यूपाक्षं शिलया तदनन्तरम् ।
संक्रुद्धो मुष्टिनातुश्वादङ्गदोऽपि[लं] महीदरम् ॥ ७९

अन्वयः । तदनन्तरं यूपाक्षं शिलया अचूर्णयत्, अङ्गदः अपि संक्रुद्धः (सन्) महीदरं
मुष्टिना अतुधात् ॥ ७९

मत्तिनाथः । अचूर्णयदिति । तदनन्तरं विरूपाक्षवधानन्तरं
यूपाक्षं नाम राक्षसश्च शिलयाचूर्णयत् चूर्णितवान् । “सत्यापपाश—”
आदिष्यन्ताच्चूर्णयतेतिङ् । अङ्गदोऽपि संक्रुद्धः सन् महीदरं राक्षसं
मुष्टिनातुभ्नादहत् । क्रोधादिः ॥ ७९

भरतः । अचूर्णयत् इत्यादि । विरूपाक्षवधानन्तरं वानराधिपः शिलया यूपाक्षं राक्षसं

अश्विनवान् । संतुष्टोऽहोऽपि मुष्टिना महीदरम् अजम् अश्वयम् अतुभान् मवान् । तुभ्य
न च, चकारात् द्विसे ॥ ७८

अश्ववान् । विक्रपाङ्क वधेन परं सुखीव यूगाङ्क राक्षसकैः शिनाःशारे
तूर्णं करिण एवम् अजम् अतुभान् कुक् हरेत्ता मुष्टिः अष्टादश महादर राक्षसक
संशारं करिण । १२

ततोऽकुष्णाद्दशमीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम् ।

अगोपायञ्च रक्षांसि दिशश्चारीनभाजयत् ॥ ८०

अन्वयः । ततः दशमीवः क्रुद्धः (सन्) वनौकसां प्राणान् अकुष्णात्, रक्षांसि अगो-
पायन्, च अरीन् च दिशः अभाजयत् ॥ ८०

मल्लिनाथः । तत इति । ततो विरूपाक्षवधानन्तरं दशमीवः
क्रुद्धः सन् वनौकसां वानराणां प्राणानकुष्णात्त्वकर्ष । 'कुष
निष्कर्षणे । क्रैयादि । रक्षांस्यगोपायदरक्षञ्च । "गुपूधूप—"
इत्यादिना आयप्रत्ययः । अरींश्च दिशोऽभाजयत् प्रापयत् ।
भजेत्यन्ताङ्गङ् ॥ ८०

भरतः । तत इत्यादि । अनन्तरं क्रुद्धो रावणो वानराणां प्राणान् अकुष्णात् द्विष्टो
वदिसकार । कुश ग निष्कर्षे । रक्षांसि रक्षितवान् । गुपू रक्षे । कम अतो गुपूधूपे-
त्यायः । अरींश्च दिशः प्रापितवान् । भजेर्लिङ् प्रेरणे ॥ ८०

अश्ववान् । विक्रपाङ्क वधेन परं रावणं कूपितं हरेत्ता वनवासो वानरगणेश
आनिर्वाणं करिण, से आश्वीय राक्षसगणेशं रक्षा एवम् अकुर्वन्के चारित्रिक
विशोडितं करिण । ८०

आलोकयत्स काकुत्स्थमधृष्णोद्घोरमध्वनत् ।

धनुरभ्रामयङ्गीममभीषयत् च[वि]द्विषः ॥ ८१

अन्वयः । सः काकुत्स्थम् आलोकयत्, अधृष्णीत्, अघोरम् अध्वनत्, भीमं धनुः अभ्राम-
यत्, द्विषः अभीषयत् च ॥ ८१

मल्लिनाथः । आलोकयदिति । स रावणः काकुत्स्थमालो-
कयदपश्यत् लोकादर्शने । चुरादिः । अधृष्णीत् धृष्टः स्थितः ।
जि धृषा प्रागल्भ्ये । घोरं भीममध्वनद् दध्वान् । भीमं धनुरभ्रा-
मयदभ्रामितवान् । द्विषः शत्रून्भीषत् भीषितवांस "भीष्मो-
र्हेतुभये" इति तङ् । "भियो हेतुभये षक्" ॥ ८१

મરતઃ । આલોક્યદિત્યાદિ । સ રાવણઃ કાકુતસ્થં દૃષ્ટવાન્ । સીઙ્ગ વં દોતી, આકુપૂર્વો દર્શને । તમ્ આલોક્ય પ્રમલ્ભતે ચ । જિ હૃષા ન પ્રાગભ્યે । ધીરમ્ અખ-
નત્ સિંહનાદં ચકાર । મીમં ધનુઃ ક્ષામયામાસ । ઘટાદિજનીત્યાદિના અમનતાત્
ક્રસઃ । તાન્ દિષઃ શયન્ ભાસિતવાન્ । મીર્મીષુ વેતિ મીષાદંશો મધ ॥ ૮૧

અનુવાદ । રાવણ રામકે પ્રેથિયા શૂંઝેતા પ્રકાશ કરિણ, ઉગ્રકર મલ
કરિણા ઉઠિણ, હીસળ મધુ ચૂરાહેતે નાગિણ એવં મહુવર્ગેર મને ઉગ્રર
નકાંર કરિતે નાગિણ । ૮૧

આસ્કન્દલ્લક્ષ્મણં વાણૈરત્યક્રામચ્ચ તં દ્રુતમ્ ।

રામમભ્યદ્રવજ્જિજ્ઞાસુનાચ્છેષુઘટિભિઃ ॥ ૮૨

અન્યઃ । જિજ્ઞઃ (રાવણઃ) લક્ષ્મણં વાણૈઃ આસ્કન્દન્, દ્રુતં તમ્ અત્યક્રામન્ રામન્
અભ્યદ્રવન્, ઇષુઘટિભિઃ અસ્કુનાત્ ચ ॥ ૮૨

મન્નિનાયઃ । આસ્કન્દદિતિ । જિજ્ઞાસુર્જયશીલો રાવણો લક્ષ્મણં
વાણૈરાસ્કન્દાજઘાન । દ્રુતં તં લક્ષ્મણમત્યક્રામદતિક્રાન્તચ્ચ ।
“ક્રમઃ પરસ્મૈપદેષુ” इति दीर्घः । રામમભ્યદ્રવદભિદ્રુતઃ । દ્રુ
ગતી । ઇષુઘટિભિરસ્કુનાદાહનોચ્ચ । સ્કુજ્ આપવરણે । આપ-
વરણમાવરણમ્ । “સ્તન્મસ્તુન્મસ્કુન્મસ્કુન્મસ્કુજ્અભ્યઃ શ્રુચ” इति
चकारात् आप्रत्ययः ॥ ૮૨

મરતઃ । આસ્કન્દદિત્યાદિ । જિજ્ઞઃ જયશીલો રાવણો વાણૈઃ લક્ષ્મણમ્ આસ્કન્દન્
પીઢિતવાન્ । આન્દિરો શ્રીષથે મત્યામ્ । તચ્ચ લક્ષ્મણં દ્રુતમ્ અતિક્રાન્તવાન્ । ક્રમઃ
પેડપિ ધં । રામમ્ અભિમુખેન યયી । દ્રુ સુતી ગતી । આષુઘટિભિઃ તમ્ આસ્કાદિતવાન્ ।
સ્કુ ન ન જ આઘ્રુતી ॥ ૮૨

અનુવાદ । જયશીલ પ્રમાનન વહ વાળપ્રહારે લક્ષ્મણકે આહત ઓ મધર
ઠાંશકે અતિક્રમ કરિણ । મે શોઙ્ગ રામેર પ્રાંતિ ધાવિત હ્રેણ એવં વાળ-
વૃટ્ટિતે ઠાંશકે આહર કરિણ । ૮૨

અપૌહદ્વાણવર્ષં તદ્ભક્તૈ રામો નિરાકુલઃ ।

પ્રત્યસ્કુબ્ધો[નો]દ્વિશઘૌવં શરૈરાશૌવિષોપમૈઃ ॥ ૮૩

અન્યઃ । તદવાચવર્ષં રામઃ નિરાકુલઃ (સન્) ભક્તેઃ અપૌહત્, (તથા) આશી-
વિષોપમૈઃ ભક્તેઃ સ્વયંપ્રેષ પ્રત્યસ્કુબ્ધો ॥ ૮૩

मङ्गिनाथः । अपौहृदिति । तद्रावणमुक्तं बाणवर्धं रामो निरा-
कुलोऽनाकुलः सन् भल्लैर्बाणविशेषैरपौहृदपाकरोत् । ऊह'वितर्कं ।
'उपसर्गादस्यत्युह्योर्वा वचनम्' इति पक्षे तिप् । 'तथा आशीविषो-
पमैः सर्पकल्पैर्वाणैर्हृदशयीवं प्रत्यस्कुभोत् प्रत्यावृणोत् । स्कुनमु
आवरणे । "स्तन्भु—" इत्यादिना श्रुप्रत्ययः । अस्कुभ्रादिति
पाठे—चकारात् आप्रत्ययः ॥ ८३

भरतः । अपौहृदित्यादि । निराकुलो रामः तां बाणवृष्टं भल्लैः बाणविशेषैः अपनीत-
वान् । ऊह उ' तर्कं । मेवाऽस्त्रीहो ढे चेति मस्य पाञ्चिकत्वादत्र पम् । आशीविषोपमैः
दुःसहत्वात् संपेतुल्यै बाणैः दशशरीरैः प्रत्यस्कुनोत् आच्छादितवाच्य । "आशीः स्यादहृददे-
ऽपि" । तत्र विषमस्येति मनीषादिः । "आशीमिव कलामिन्दोः" इति दर्शनान् ईकारान्त-
मपि प्रकृत्यन्तरम् ॥ ८३

अश्वराज । रामश्च निरूपदेवगे जेहे बाणवृष्टिं उल्लास्य द्वात्रिंशद् दूरोद्ध
कत्रिणेन एवमर्पनपुत्रं डोयण अत्र-निकटं दशमाननके आच्छन्न कत्रिणेन । ८०

मण्डलान्याटतां चित्रमच्छिन्तां शस्त्रसंहतौः ।

जगद्वास्मा[द्विस्मा] पयेतां तौ न च वीरावसीदताम्

चन्द्रः । वीरौ तौ (रामरावणौ) चित्रमखलानि आटतां, शस्त्रसंहतौः अच्छिन्तां,
जगद् व्यस्मापयेतां, न च असीदताम् ॥ ८४

मङ्गिनाथः । मण्डलानोति । वीरौ तौ रामरावणौ चित्रमाख्यं
यथा तथा मण्डलान्याटतामाचरताम् । अट गतो । आडागमः ।
शस्त्रसंहतौरन्योऽन्यशरजालान्यच्छिन्तां चिच्छिदतुः । छि'द-
रयं रुधादिः । तसस्तामादेशः । जगत्त्रोक्तं व्यस्मापयेतां विस्मापित-
वन्तौ । अयतेत्यन्ताह्वयि "भौस्मयोर्हेतुभये" इति तड् । "नित्यं
अयतेः" इत्यात्वे पुगागमः । तथापि नासीदतां नावसन्तौ ।
"पात्रा—" इत्यादिना सदः सीदादेशः ॥ ८४

भरतः । मण्डलानीत्यादि । तौ युध्यमानौ रामरावणौ मण्डलानि आटतां, चक्रवह-
न्मानौ । अट गतो । अन्योऽन्यम् अस्त्रसमूहान् छिन्नवन्तौ । जगत विजितं चक्रतुः ।
अभिधोर्वादिति आ, मच, क्रीडोति पण् । न च छिद्रौ, यतो वीरौ । स्यादानेति सहेः
ह्रीदः ॥ ८४

अश्वराज । जेहे वीरवन्न बाणवृष्टिं अश्वराजकारे डोयण कत्रिणे

नागिनेन । पञ्चमव अक्षयान् हृष्टन करिष्ये अग्ररक्त विश्वार्णवे निमग्न करिष्ये । तथापि कश्च अवमग्न इहेनेन ना । ८४

व्योम प्राचिनुतां बाणैः क्षामक्ष्मापयतां ह [ग]तैः ।
अभिन्तां तूर्णमन्योऽन्यं शिञ्चाश्चातनुतां मुहुः ॥ ८५

अन्वयः । (तौ) बाणैः व्योम प्राचिनुतां, हतैः (कपिराक्षसैः) क्षाम् अक्ष्मापयतां, तूर्णम् अन्योऽन्यम् अभिन्तां, मुहुः शिञ्चाः च आतनुताम् ॥ ८५

मङ्गिनाथः । व्योमेति । तौ वीरौ बाणैर्व्योमाकाशं प्राचि-
नुतामाच्छादयतामित्यर्थः । हतैः कपिराक्षसैः क्षाम् भूमिमक्ष्मा-
पयतामकम्पयताम् । क्षाम्यौ विधूननं । “अर्त्तिह्री—” इत्यादिना
पुकि यकारलोपः । तूर्णमन्योऽन्यमभिन्तां व्यदारयताम् । भिदेर्लङि
तमस्तामादेशः । “असोरलोपः” । चत्वे तकारद्वित्वम् । मुहुः
शिञ्चामभ्यासपाटवं चातनुतां व्यस्तारयताम् ॥ ८५

भरतः । व्योमेत्यादि । तौ बाणैः व्योम आकाशं प्राचिनुतां छादितवन्तौ । चिन चिच्च
चिन्त्याम् । प्रादण्यतामिति पाठ—हृष्टं हृष्टं हतौ । गतैः गमनैः क्षाम् कम्पितवन्तौ । क्षाम्यौ
इ विधूनने । जिः, जौवौति पण्. हमालोप इति यलोपः । तूर्णम् अन्योऽन्यं भिन्नवन्तौ ।
अथौ भिदिर्भदि । मनौपादित्वान् सवर्गान् सवर्गस्य सवर्गं वा लोपः इति बोध्यम् । तेषां
पञ्चतकारवानपि पाठः । शिञ्चाश्च चनुषि कौशल्यानि मुहुः आतनुताम् । तत्र दृञ्
विस्तारि ॥ ८५

अश्वमेध । ऊर्ध्वा वातवर्षः न आकाशं आच्छन्न करिनेन । निष्ठ कपि-
राक्षसेन मेहभावे भूतलं कम्पित इहेन । मङ्गल पञ्चमव पञ्चमरक्त विमौर्ण
करिष्ये बारम्बार अश्वमिक्षार कोनेन विखार करिष्ये नागिनेन । ८६

सम[मा] धत्तासुरं शस्त्रं राक्षसः क्रूरविग्रहः ।
तस्मा[त] चरन्महासर्पान् व्याघ्रसिंहांश्च भीषणान् ॥

अन्वयः । (अथ) क्रूरविग्रहः राक्षसः (रावणः) आसुरं शस्त्रं समधत्त, तत् (शस्त्रं)
भीषणान् महासर्पान् व्याघ्रसिंहान् च प्राधरन् ॥ ८६

मङ्गिनाथः । समिति । अथ क्रूरविग्रहो राक्षस आसुरमसुर-
देवताकमजं बाणं समधत्त धनुषि सन्दधे । “आभ्यस्तयोरातः”
इत्यालोपः । “दधस्तयोश्च” इति भवभावः । “अधः” इति प्रति-

षेधात् “भूषस्तथोः—” इति न भवित । तदासुरमङ्गं कर्तुं,
भीषणान् महासर्पान् व्याघ्रान् सिंहान् प्राचरत् । असृजदित्यर्थः ॥ ८६

भरतः । समाधत्तेत्यादि । क्रूरविग्रही भीमविग्रही राक्षसः धनुषि असुरदेवतं शस्त्रं
समाधत्त आरोपितवान् । कुष्ठाञ्जलिधारणे पुष्टौ दाने, सम्युर्वः सन्धाने । ह्यादौ रे द्विः ।
आद्योरास्त्रीय इत्यालोपः, धो द धोऽन्त्यलोप इति खिर्धत्वम् । तत् शस्त्रं दंष्ट्रितं भीषणान्
सर्पादीन् चरति अ ॥ ८६

अशूराण । कुराकृति राक्षस रावण आशूराञ्च मृकान् करिण । सेहै
अत्र ह्येते भग्नान्कर्षणं, बाध्वा उ मिःशानि निर्गत ह्येते नागिन । ८७

न्यषेधत्पावकास्त्रेण रामस्तद्राक्षसस्ततः ।

अदीव्यद्वौद्रमत्युग्रं मुसलाद्यगलत्ततः ॥ ८७

अन्वयः । रामः तत् पावकास्त्रेण न्यषेधत्, ततः राक्षसः अत्युग्रं रौद्रं (अस्त्रम्),
अदीव्यत्, ततः मुसलादि अगलत् ॥ ८७

मल्लिनाथः । न्यषेधदिति । रामस्तदासुरमङ्गं पावकास्त्रेण
न्यषेधय्यवारयत् । ततो राक्षसोऽत्युग्रं रौद्रमस्त्रमदीव्यद् व्यवहृत-
वान् प्रयुक्तवानित्यर्थः । ततो रौद्रास्त्रात् मुसलादि मुसलतोमराद्य-
नेकमस्त्रजातमगलदक्षरदित्यर्थः ॥ ८७

भरतः । न्यषेधदित्यादि । रामः तदा असुरमङ्गं पावकास्त्रेण विनिवारितवान् । विष्णु
जम्बा, निपुर्वो निवारणे । गौत्र इति षत्वम् । ततो राक्षसो रुद्रदेवतम् अत्युग्रम् अदीव्यत्
तेन जिगीषाचकार । दिवौ धे वेति करणे द्वौ । दिव्यु जिगीषेच्छापणिद्युतौ प्रौढागम्योः
नानाविध द्विविरिति जग्रमङ्गल । व्यनच् तथीति दीर्घः । ततो रौद्रास्त्रात् मुसलादि प्रहरणं
मलितम् ॥ ८७

अशूराण । राम पावकास्त्रादत्रा आशूराञ्च निवारित करिणान्, अनसुर
रावण अतूष्कट रोज्ज अत्र अङ्गाग करिण, सेहै रौद्राञ्च ह्येते नानाविध
शूराण तामराणि अत्र आभिर्भूत ह्येते नागिन । ८७

गाम्भर्वेण न्यविध्यत्तत् क्षितौन्द्रोऽथ नराशनः ।

सर्वमर्मसु काकुरस्थमौमत्तीक्ष्णैः शिलीमुखैः ॥ ८८

अन्वयः । क्षितौन्द्रः तत् (रौद्रास्त्रं) गाम्भर्वेण न्यविध्यत्, अथ नराशनः तीक्ष्णैः
शिलीमुखैः काकुरस्थं सर्वमर्मसु शीघ्रम् ॥ ८८

मञ्जिनाथः । गान्धर्वेणेति । क्षितीन्द्रो रामस्तद्वीरमखं गान्ध-
र्वेण गन्धर्वास्त्रेण न्यविध्यथवारयदित्यर्थः । व्यध ताडने ।
“ग्रहिज्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अथ नराशनी राक्षसो
दिश्यान्वैफल्यात् क्रुद्धः सन्निहितः भावः । तीक्ष्णैः शिलीमुखैः
केवलबाणैः काकुत्स्थं रामं सर्वमर्मास्वीभूदपूरयत् । उभ पूरणे ।
तौदादिकः । आड्वृद्धिः ॥ ८८

भरतः । गान्धर्वेणेत्यादि । क्षितीन्द्रो रामो गन्धर्वदेवतेन अस्त्रेण तत् रौद्रास्त्रे विव्याध ।
व्यधी य ताडे । ग्रहस्त्रपाद्योरिति जिः । अथ नराशनी रावणः तीक्ष्णैः शिलीमुखैः बाणैः
सर्वत्र मर्मास्थाने काकुत्स्थं पूरितवान् । उन्ममुभ श पूर्णो । वृण्णं लृग् वा शष्वाविति
पक्षे गलोपाभावः ॥ ८८

अशूराय । भूपति राम गोकर्त्त अशूराणां मेहे रौद्रास्त्र निवारण करिगेन,
अनशूर मथानेन केवल शूरीक वाग्राजिहारा रामछेत्र मकल मर्माश्रुनहे
परिशूर्ण करिग । ८८

ततस्त्रिशिरसं तस्य प्राहृषलक्ष्मणो ध्वजम् ।

अमथ्यात् सारथिं चाशु भूरिभिश्चातुदक्करैः ॥ ८९

अन्वयः । ततः लक्ष्मणः तस्य त्रिशिरसं ध्वजं प्राहृषत्, सारथिम् च अमथ्यात्, चाशु
भूरिभिः शरैः अतुदत् च ॥ ८९

मञ्जिनाथः । तत इति । ततो लक्ष्मणस्तस्य रावणस्य त्रिशि-
रसं त्रिशिखं त्रिशूलाग्रं ध्वजं शरैः प्राहृषदच्छिदत् । ओवशू
छेदेने । तौदादिकः । सारथिं चामथ्यात् जघानेत्यर्थः । क्रमादौ मन्य
विलोडने । आशु भूरिभिः शरैरतुदच्च । तुद व्यथने ॥ ८९

भरतः । ततः इत्यादि । तत तदनन्तरं लक्ष्मणः तस्य त्रिशिरसं त्रिशिखं ध्वजं छिन्नवान् ।
मथूश छेदे । ग्रहस्त्रपाद्योरिति जिः । सारथिश्च हतवान् । ग मन्य च गाहे । भूरिभिः
बहूभिः शरैः ताडितवान् तम् इत्यर्थात् ॥ ८९

अशूराय । तारां पर मन्त्रण अशूरवर्षणे रावणेन त्रिशूलाग्रस्तत्र छेदन
७ तारां मारिषिके निहत करिगेन, एतत् तत्क्षणात् बहुरनिक्षेपे
तारां के बाधित ७ करिगेन । ८९

अश्वान् विभीषणोऽतुम्भारस्यन्दनं चाक्षिणोद्द्रुतम् ।

अ[ना]नुभाद्राचासो भ्रातुः शक्तिं चोदवृष्टदुरुतम् ॥

अन्वयः । विभीषणः अश्वान् अनुधात्, द्रुतं स्यन्दनं च अविधीत्, रावसः (रावणः)
आशुः (विभीषणस्य) अश्वधात्, गुरुं शक्तिं च उदहृतम् ॥ ८०

मङ्गिनाथः । अश्वानिति । विभीषणोऽश्वाननुभूनात् हतवान् ।
क्रादादौ तुभ हिंसायाम् । द्रुतं स्यन्दनं रथं चाक्षिणोदु बभञ्जेत्यर्थः ।
क्षिणु हिंसायाम् । तनादित्वादुप्रत्यये गुणः । राक्षसो रावणो भ्रातु-
विभीषणस्य । तं प्रतीत्यर्थः । मख्मसामान्ये षष्ठी । अनुभूनात्
क्षुभितवान् गुरुं गुर्वीम् । “वोतो गुणवचनात्” इति विकल्पा-
दनोकारः । शक्तिं कास्यमुदहृतदुद्यतवान् । हृह उद्यमने
तदादिः ॥ ८०

भरतः । अश्वानित्यादि । तस्य अश्वान् विभीषणो हतवान् । तुभ ग च, चकारात्
हिसे । शीघ्रं स्यन्दनं च अविधीत् । क्षण क्षिण दु अ वधि । नोप्युडो गुरिति गुणाभावः ।
एतावदपि रावणो न क्षीयं प्राप । क्षुभ ग च, चकारात् मख्मने, मनोषादित्वात् भकार-
तत्पर्युक्तस्य न णत्वमिति बाध्यम् । भ्रातुः विभीषणस्य कृते गुर्वीं शक्तिम् अस्यविशेषम्
उत्थापितवान् । गृहह उद्यमे । भ्रातुः उपरि नाश्वधात् अनुपचस्थितत्वादित्यन्ते योज-
यन्ति ॥ ८०

अश्वत्थम् । विभीषणं दानेन अश्वशक्तिं निहतं उ महर इत्यर्थे
उद्यं करिणेन । दानेन लाभाय शक्तिं कुरु इदं एव महौषधिं अत्र उद्यतं
करिणम् ॥ ८०

तामापतन्तीं सौमित्रिस्त्रिधाकृन्तच्छिलीमुखैः ।

अशब्दायन्त पयन्तस्ततः क्रुद्धो निशाचरः ॥ ८१

अष्टघण्टां महाशक्तिमुदयच्छन्महत्तराम् ।

रामानुजं तथाविध्यत् स महीं व्यथुराश्रयत् ॥ ८२

अन्वयः । आपतन्तीं तां (शक्तिं) सौमित्रिः शिलीमुखैः त्रिधा अकृन्तत्, पश्यन्तः
(जनाः) अशब्दायन्त, ततः निशाचरः क्रुद्धः (सन्) अष्टघण्टां महत्तरां महाशक्तिम्
उदयच्छत्, तथा रामानुजम् अविध्यत्, सः (रामानुजः) व्यसुः (सन्) महीं
आश्रयत् ॥ ८१—८२

मङ्गिनाथः । तामिति । आपतन्तीं तां शक्तिं सौमित्रिः शिली-
मुखैस्त्रिधाकृन्तदच्छिनत् । कृती छेदने, मुचादित्वाद्यम् । पश्यन्त-
स्त्वर्था प्रेक्षमाणा अशब्दायन्त शब्दमकुर्वन् हाहाकारं चक्रुरि-

त्यर्थः । “शब्दवैर—” इत्यादिना करोत्यर्थं क्यङ् । तदन्तात्तङ् ।
ततो निशाचरो रावणः क्रुद्धः सन् ॥ ८१

मत्तिनाथः । ‘अष्टेति । अष्टौ घण्टा यस्यास्तां महत्तरां परि-
माणतोऽर्धकां महाशक्तिं महतीं कामुदयच्छदुदयवान् । यम-
लङ्ङि “इषुगमियमां कः” । अकर्त्रभिप्रायत्वात् “समुदाङ्भ्यः—”
इति न तङ् । तयोदयतया शक्त्या रामानुजं लक्षणमविध्यत्
प्राहुरत् । स विद्वो रामानुजो व्यसुर्महीमाश्रयदाश्रितः । मद्भां
पपातेत्यर्थः ॥ ८२

भरतः । तमापतनीमित्यादि । विभीषणोपरि आपतनीं तां शक्तिं लक्षणो वाचैः
प्रकारितयेष कल्पति अ । ज्ञातो य प च्छिदि । पंश्यन्तः समरप्रेषका देवादयः शब्दं चक्रुः ।
शब्दसुखकटादिरिति अ । तत इत्यादिकमुत्तरग्रीकेन सम्बध्यत ॥ ८१

भरतः । अष्टघण्टामित्यादि । तदनन्तरं क्रुद्धो रावणो महाप्रमाणां शक्तिम् उदयच्छन्
उत्थापितवान् । कीदृशीम् ?—अष्टौ घण्टा यस्याः ता, प्रभावेण महत्तराम् । महतोऽशब्दान्
तरप्रत्यये सति पुंवत् । स्यादानेति यमेयच्छः । तथा शक्त्या रामानुजं लक्षणम् अविध्यत्
ताडितवान् । स लक्षणोऽव्ययः विगतप्राणः सन् भूमिम् आश्रितवान् ॥ ८२

अश्रुवाप । श्रुमिमानन्तन रागवर्षणे उपश्रित भक्तिरक दिनशब्दे उच्च
करिणन । - ममत्रदर्शकगण एते अश्रुत ममत्र दर्शने कोशकार भक्त करिण
नाग्रिन । उदनश्रुत रावण क्रुद्ध इत्येव अष्टेवर्णा ममश्रित अतिमहती महांभक्ति
उच्चत करिण एव एते भक्तिपरा लक्षणरक विक करिण, तिमि गतशाण
इत्येव उच्चत आश्रय कविणन । २१—२२

राघवस्याभृशायन्त सायकास्त्रैरुपद्रुतः ।

ततस्तूर्णं दशग्रीवो रणक्ष्मां पर्यशेषयत् ॥ ८३

अन्वयः । राघवस्य सायकाः अभृशायन्त, ततः तेः उपद्रुतः दशग्रीवः तूर्णं रणक्ष्मां
पर्यशेषयत् ॥ ८३

मत्तिनाथः । राघवस्येति । राघवस्य सायका अभृशा भृशा
अभवन् अभृशायन्त अतितोत्रा अभवत्कित्यर्थः । “भृशादिभ्यो
भुवि—” इत्यादिना च्युर्थं क्यङन्तात्तङ् । ततस्तैः सायकैरुप-
द्रुतः पीडितो दशग्रीवस्तूर्णं रणक्ष्मां रणभूमिं पर्यशेषयत् शेषयत्
अ । स्रपलायनेन तामिव शेषितवानित्यर्थः । शिष असवोप-
योनी इति चौरादिकः ॥ ८३

भरतः । राघवस्येत्यादि । लज्जया पतिते सति राघवस्य शराः पूर्वम् अक्षयाः तदानीं
 आ अभवन्, शीघ्रगतयो जाता इत्यर्थः । अश्वादेश्वर्य इति ज्यः । तदनन्तरं ये सख्यौः
 पद्भ्यां दशयोः तूष्णीं शीघ्रं रणभूमिं पर्येषेयत् त्यक्तवान् । शिव मि असर्वोपयोगी ॥ ८१

অনুবাদ। তখন রাধাবের বাণসমূহও অতি তীব্রবেগ ধারণ করিল, চাহার পর-রাবণ সেই শরসমূহ নিগূড়িত হইয়া তৎক্ষণাৎ রণভূমি ত্যাগ করিল। ৯৩

अ[स]स्फुरदु[स्यो] दकर्षच्च सौमित्रेः शक्तिमयजः ।

असिञ्चदोषधीस्ता याः समानीता हनुमता ॥ ६४

अन्वयः । सौमित्रेः अयनः अस्तुरत्, शक्तिं उदकवत् अ, हनुमता समानीताः वाः
 शेषश्रीः, ताः असिञ्चत् ॥ ८४

मज्जिनायः । अस्फुरदिति । सौमित्रेरग्रजो रामोऽस्फुरद-
 श्रेष्ठत । शक्तिमनुजहृदयलग्नां शक्त्यायुधमुदकर्षदुष्टतवांश्च । सस्फुर-
 स्वेति पाठे—स्फुरतौति स्फुरोऽग्राः स्फुरन् प्राणवायुः । इगुपध-
 सञ्चयः कः । तेन सह वर्तते इति सस्फुरस्यान्तर्लीनप्राणस्य
 सौमित्रेः शक्तिं हृदयलग्नां कासूमग्रजो राम उदकर्षश्रेष्ठ्यादि
 योग्यम् । हनूमता समानीता आह्वतास्ताः पूर्वोक्ता मृतसञ्ज्ञोविनी-
 प्रमुखा ओषधीर्वासिञ्चदक्षरश्च । षिचिर्क्षरणे ॥ ८४

भरतः । सस्फुरस्ययादि । कीदृशयो रामः सस्फुरस्य उच्छ्वसतः सौमित्रेः शक्तिं इति
 सधाम् उदकवर्तं आकट्टवान् । स्फुर शि स्फूर्त्तौ चले । पचादित्वादन, कुटादित्वात् कुटां
 कुट्टीञ्चित्तीति निवेद्यान् गुणः । या औषधौ हनूमता समानीता; ता औषधीः नसिञ्चन्
 त्रचर्दन्ति इत्यर्थात् । विष पशौ अ चरणे ॥ ८४

অনুবাদ। তখন অগ্রজ রায়লক্ষ্মণের জন্ম তৎসময়োগযোগি কর্তব্য
বিষয়ে চেষ্টিত হইলেন, তিনি লক্ষ্মণের হৃদয়বিন্দু শক্তি উদ্ধৃত করিলেন এবং
হনুমান পূর্বে মৃতসঞ্জীবনী প্রভৃতি যে সকল ঔষধি সংগ্রহ করিয়াছিলেন,
সেইঔষধি ক্ষতস্থানে সিঞ্জন করিলেন। ২৪

उदजोवत् सुमित्राभूर्भ्राताश्लिष्यत्तमायतम् ।

सम्यङ् धन्यपाशिङ्गदपृच्छन्निरामयम् ॥ ६५

अन्वयः । सुनिवाकः उदजीवत्, धाता (रामः) पायत् तम् अन्विषत्, मूर्ध्नि हस्तम्
 उपाश्रित्, निरामयं च अग्रमुत्त । ८५

मन्त्रिनाथः । उदिति । सुमित्रायां भवतीति सुमित्राभूर्लक्ष्मण उदजीवदुष्जीवितः । भ्राता रामस्तमुज्जीवितं लक्ष्मणमायातं दीर्घ-
कालं यथा तथास्त्रिभ्यदालिङ्गत् । सम्यग्यथाशास्त्रं भूर्धन्यपाशिङ्गद-
जिघ्रत् । शिघि भ्रात्राणे । निरामयमनामयमपृच्छच्च व्यथाशान्ति-
मपृच्छदित्यर्थः ॥ ८५

भरतः । उदजीवदित्यादि । सुमित्राभूः लक्ष्मणः उज्जीवितवान् ; मातृनामसङ्कीर्तनं
पराजितत्वेन अपकर्षात् । भ्राता राम आयातं दीर्घकालं तं लक्ष्मणम् आलिङ्गितवान् । शिघौ
य ल जि आलिङ्गने । मूर्धनि च सम्यक् भ्रात्रातवान् । शिष्याभ्रात्रे ; स्नेहाभिव्यञ्जकमिदम् ।
निरामयं पीडाया अभवाच्च पृष्टवान् । आमयस्याभाव इत्यव्ययीभावः ॥ ८५

अभूवाप । लक्ष्मण ऊवित इहेनेन, राम ऊाहाके अनकक्षण धरित्रा
आलिङ्गन करिनेन एतं यथाविधि मल्लकाघातशून्यक आशौचिक निवामत्र
मयके लिङ्गाग करिनेत नागिनेन । २६

पुनः[ततः]प्रोदसहन् सर्वेयोद्धुमभ्यद्रवन् हरीन्[परान्]
अकृच्छायत च प्राप्तो रथेनान्येन रावणः ॥ ८६

अन्वयः । सर्वे पुनः योद्धुं प्रोदसहन्, रावणः अन्येन रथेन प्राप्तः हरीन् अभ्यद्रवन्,
अकृच्छायत च ॥ ८६

मन्त्रिनाथः । पुनरिति । सर्वे रामादयः पुनर्भूयोऽपि योद्धुं
प्रोदसहन् प्रोत्सेहिर । षड् मर्षणी इति धातोश्चैरादिकात् 'आष्ट-
षाह' इति णिजभावपक्षे तङ्निमित्ताभावात्तिप् । भौवादिकात्त
तङ्गेवेति पूर्वं व्याख्यातारः । भट्टमल्लस्तु 'तितिक्ततेऽधिकुरुत आन्तौ
सहति सङ्घति । मृथत्यामर्षति चेति आत्मनेऽपि चतुष्टयम् ।'
इत्याचष्ट । अथ रावणस्यान्येन रथेन प्राप्तो हरीन् कपीनभ्यद्रवद्भ्य-
धावत् । द्रु गतौ । अकृच्छायत कृच्छाय पापकर्मणेऽक्रामच्च ।
इन्तुं प्रवृत्तस्येत्यर्थः । "कष्टाय क्रमणे" इत्यत्र 'सचकक्षकष्टकृच्छग-
हनेभ्यः कण्वचिकीर्षायांमिति वक्तव्यम्" इति कृच्छायधातोः
कण्वन्ताङ्गि तङ् । कण्वं पापम् ॥ ८६

भरतः । तत इत्यादि । पुनः सर्व एव रामादयो योद्धुं प्रोत्सेहन्ते क । सङ्घ कि मल्ली,
कगुवन्ताहा चुरादिः । रावणोऽपि अन्येन रथेन सम्प्राप्तः सन् परान् शत्रून् अभ्यद्रवन्
अभिमुखं गतः । आत्मनश्च कृच्छम् इन्द्रजिदवधादिशब्दं वेदितवान् । सुखादित्यात् शब्द-
सुखकटादिरिति अयः । कृच्छं कर्म करोतीति कष्टादिरित्यन्ते, तन्मते शूद्रशूद्रादिना पाप-

इति ; प्रज्ञावन्तरमिति कृष्णायाः, कृष्णशब्दस्य तद्वति पुरुषे वर्तमानत्वात् कृष्णवान् इवा-
चरति चेति घान्त्वञ्चो इति च इति केचित् ॥ ८६

अशूवात् । तंशंश्च पर आशंश्च त्राम अशुक्ति मकल्लेहै युक्त करिठे उ९-
माहित हरेलेन । त्रावणञ्च अण् वत्थे आरुठ् इहेया वानरैमेनाश्च अति धावित
हरेण एवञ्च ताहादिगळे अशंश्च करिठे अशुठ् हरेण । २७

भूमिष्ठस्यासमं युद्धं रथस्थेनेति मातलिः ।

आहरद्रथमत्युग्रं सशस्त्रं वास[मघ]वाञ्छया ॥ ८७

अन्वयः । भूमिष्ठस्य रथस्थेन (सह) युद्धम् असमम् इति वासवाञ्छया मातलिः, अत्युग्रं
रथम् आहरत् ॥ ८७

मक्षिनाथः । भूमौति । भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः पदातिः ।
'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । 'अस्वाम्बगोभूमि—' इत्यादिना षत्वे
ष्टुत्वम् । तस्य रामस्य रथस्थेन रावणेन सह । पूर्ववत्कः । युद्धम्-
सममसदृशमिति मत्वेति शेषः । गम्यमानार्थत्वाद्दप्रयोगः । वास-
वाञ्छयेन्द्रादेशेन मातलिरिन्द्रसारथिरत्युग्रमतिभीषणं सशस्त्रं सायुधं
रथमाहरदानयत् ॥ ८७

भरतः । भूमिष्ठेत्यादि । भूमिस्थितस्य रामस्य रथस्थितेन रावणेन सह युद्धम् अस-
मम् अतुल्यम् अयुक्तमिति विचारयती मघोऽन इन्द्रस्य आञ्छया मातलिः तस्य सारथिः सश-
स्त्रम् अत्युग्रं रथम् आहरन् आनीतवान् । भूमौ तिष्ठतीति हनननादिति डः, मनौषादि-
त्वात् षत्वम् ॥ ८७

अशूवात् । त्रायञ्छ पादछात्री, त्रावण त्रथाट्राशे, सूठशां एहे युक्त निडाड
अमकत, हेहा हिर करिशा हेलेर आदेशकृत्ते मातलि अत्रावण अकथानि
मशञ्च त्रथ त्रावण आनयन कर्त्तुम् । २९

सांध्यष्टौयत रामेण शस्त्रं पाशुपतं ततः ।

निरास्यत दशास्यस्तच्छक्रास्त्रेणाजयन्नृपः ॥ ८८

अन्वयः । सः (रथः) रामेण अष्यष्टौयत, ततः दशास्यः पाशुपतं शस्त्रं निरास्यत,
ततः (रामः) तत् शक्रास्त्रेण अजयत् ॥ ८८

मक्षिनाथः । स इति । स रथो रामेणाष्यष्टौयताधिष्ठितः ।
तिष्ठतेः कर्मणि लङ् । 'उपसर्गात् सुनोति—' इत्यादिना अङ्ब्यवयविः

पि वलम् । ततो दशास्यः पाशपतं शस्त्रं पाशपतास्त्रं निरास्त्रतो-
र्ज्ञापत् । ‘उपसर्गादस्यत्थूहोर्वा वचनम्’ इति तड् । नृपो राम-
स्तच्छक्रास्त्रेणजयत् ॥ ८८

भरतः । सोऽध्यष्टीयतेत्यादि । स रथो रामेण अधिष्ठितः । कर्णश्च यक्, दामानै-
ः। निर्यादिना जौः, गौक इति वलम् । ततो दशास्यः पशुपतिदेवतं शस्त्रं चित्रवान् । मेवा-
शौक इति पक्षे मन् । नृपो रामः तत् पाशपतशस्त्रं शक्रास्त्रेण जितवान् ॥ ८८

अशूबात् । रामऽस्य मेहे रथे आक्रुष्ट इहेनेन, उधन दमानन पाशपत
मन् । निरूप्य करिण, राधा राम हेखात्र वक्षु मेहे पाशपतात्र अत्र
करिनेन । २७

ततः शतसहस्रेण रामः प्रीर्णोन्निशाचरम् ।

बाणानामर्क्षिणोद्भुर्यान् सारथिं चादुनोद्द्रुतम् ॥ ८९

अन्वयः । ततः रामः बाणानां शतसहस्रेण निशाचरं प्रीर्णोत्, धुर्यान् अक्षिणीत्,
तम् सारथिं च अदुनोत् ॥ ८९

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो रामो बाणानां शतानां सह-
स्रेण लक्षेण निशाचरं रावणं प्रीर्णोदाच्छादयत् । “गुणोऽपृक्ते” इति
गुणः । धुर्यान् रथाश्चानाक्षिणोज्जघान । क्षिणु हिंसायाम् ।
तनादिः । द्रुतं सारथिं चादुनोत् द्रुनोति स्म । दूष् परितापे ।
स्वादिः । ‘प्यादोनां क्रस्वः’ ॥ ८९

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं रामो बाणानां शतसहस्रेण लक्षेण निशाचरं रावणं
प्रीर्णोत् आच्छादितवान् । कर्णु ल व आच्छादने । ध्यामिति गुणः । द्रुतं धुर्यान् रथाश्चान्
अक्षिणीत् हिंसितवान् । क्षणश्च दुष् वधि । धुरं वहतीति उपेक्षादिति यः, व्यनक्तयो-
युक्तेन दीर्घः । सारथिं च पीडितवान् ॥ ८९

अशूबात् । तत्रात्र पर रामऽस्य नक्त रावणार्धेन राकसके आच्छादित,
रथेन अक्षिणिके विमृष्टे एवम् मन्त्रेण मारिषिकेण निगोष्ठित करिनेन । २८

अदृश्यन्तानिमित्तानि पाङ्गलट्क्षितिमण्डलम् ।

रावणः प्राहिणोष्कूलं शक्तिं चैन्द्रौ महीपतिः ॥ ९०

अन्वयः । (अथ रावणादे) अनिमित्तानि अदृश्यन्तानि—चितिमण्डलं प्राङ्गलम् ;
(तद्वत्) रावणः शक्तिं प्राहिणीत्, महीपतिश्च ऐन्द्रौ शक्तिं (प्राहिणीत्) ॥ ९०

मङ्गिनाथः । अदृश्यस्तेति । अथ रावणस्याद्ये अनिमित्तानि दुर्निमित्तान्यदृश्यन्त । दृशेः कर्मणि लङ् । क्षितिमण्डलं भूगोलं प्राङ्मलदकम्पत । झल चलने । तद् दृष्ट्वा रावणः शूलं प्राहिणोत् प्रायुङ्क्त । हि गतो । स्वादिः । “हिनुमौना” इति णत्वम् । महीपतो राम ऐन्द्रीभिन्द्रदेवताकां तद्वृत्तां वा शक्तिं प्राहिणोत् ॥ १००

भरतः । अदृश्यन्त्यादि । रावणेन अनिमित्तानि दुर्निमित्तानि दृष्टानि । कर्मणि यक् । क्षितिमण्डलं प्राङ्मलत् चचाल । झल झल चालि । रावणः शूलं प्राहिणोत् क्षितवान् । महीपतो राम ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् । हि न वर्धने गतो ॥ १००

अशुवाद । एतेन रावणं नानाप्रकारेण अशुभं लक्षणं प्रेषितेन नाशिन—
कुंठनं कम्पितं इहेन, ताहा प्रेषिशा रावणं नूनं निक्षेपं करिण । कुण्डलि
श्रमं लेख्यान् निक्षेपं करिणेन । १००

ताभ्यामन्योन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः ।

लक्ष्णेय पत्रिणां वक्षः क्रुद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१

अस्तृणादधिकं रामस्ततोऽदेवत सायकैः ।

अक्लाम्यद्रावणस्तस्य सूतो रथमनाशयत् ॥ १०२

अन्वयः । ताभ्याम् अन्योन्यम् आसाद्य संशमः समवाप्यत, (अथ) राक्षसः क्रुद्धः पत्रिणां लक्ष्णेय रामस्य वक्षः अस्तृणात् । रामः ततः (रावणात्) अधिकं सायकैः अदेवत, रावणः अक्लाम्यत, तस्य सूतः रथम् अनाशयत ॥ १०१—१०२

मङ्गिनाथः । ताभ्यामिति । ताभ्यां शूलशक्त्यायुधाभ्यामन्योन्य-
मासाद्य प्राप्य संशमः संचयः समवाप्यत सम्प्राप्तः । आप्नोतेः कर्मणि लङ् । अथ राक्षसः क्रुद्धः पत्रिणां बाणानां लक्ष्णेय शतसहस्रेण रामस्य वक्षः अस्तृणात् इत्युत्तरश्लोकस्थमाकृष्य योज्यम् । सूतं आच्छादने । क्रूरादिः ॥ १०१

मङ्गिनाथः । अस्तृणादिति । अथ रामस्ततो रावणादप्यधिकं सायकैरदेवत चिक्रीड । देविरयं भौवादिकः । रावणोऽक्लाम्यत् क्लान्तोऽमूर्च्छदित्यर्थः । तस्य रावणस्य सूतः सारथिः रथमनाशयद-
दर्शनमगमयत् । अन्यतोऽनयादित्यर्थः ॥ १०२

भरतः । ताभ्यामित्यादि । शूलशक्तिभ्याम् अन्योन्यम् आसाद्य आश्रित्य संशमः अथः प्राप्तः । कर्मणि यक् । संशमन संशमः ; धवि जनेवधः सेन इति ब्रह्मः । ततो रावणः क्रूरात् पत्रिणां बाणानां लक्ष्णेय रामस्य वक्षो हृदयम् अक्षणादित्युत्तरश्लोकेनान्वयः । सूतं न निष्कादने । पादः स्त्री ने इति खः ॥ १०१

भरतः । अस्त्रादि यादि । ततो रामो रावणमायकाधिकसायकेः पदेवत क्रीडितवान् ।
देहं क दैविके । रामेण ह्यो रावणोऽज्ञातः । कम्बु जि भिम्बानी । तस्य तादृशस्य राव-
णस्य सूनः सारथी रथम् अनाययत् स्वाभिजीवनेच्छया दूरम् अपनीतवान् । नञ् छ धं
नाञ्जे जिः ॥ १०२

अशूराय । उड्डेयैव नृणं शक्तिं पद्मम्भ्रं मण्डितं हृष्टैः विनष्टे कहेन,
अनष्टं राक्षसं कुक्षं हृष्टैः नक्षत्राणं रात्रेः वक्रः आच्छन्नं कविलं, त्राम
ताम्रं अपेक्षां वक्ष्वाणं नष्टैः युक्ष्वाणं कश्चित् नागिनेन । तथैव रावण
क्राश्वं हृष्टैः पङ्क्तिं, तथैव तादृशं मण्डितं प्रहृष्टैः वक्रं वक्ष्वाणं नष्टैः
पङ्क्तिं कश्चित् । १०१—१०२

राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चाटौक्यद्रथम् ।

निरास्येतामुभौ बाणानुभौ धुर्यान्विध्यताम् ॥ १०३

अन्वयः । राक्षसः सूतम् अतर्जयत्, पुनः च रथम् अटौक्यत्, उभौ (रामरावणौ)
बाणान् निरास्येताम्, उभौ धुर्यान् अविध्यताम् ॥ १०३

मन्त्रिनाथः । राक्षस इति । राक्षसः सूतमतर्जयत् किमर्थ-
मित्यं कष्टं कर्म कृतमित्यभर्षयत् । तर्जभक्ष्योरनुदात्तेच्चेऽपि
तस्य चक्षिडादेशस्य छित्करणाज्ज्ञापकादनित्यत्वज्ञापनात् परस्मै-
पदप्रयोगः । पुनश्च रथमटौक्यद्रामान्तिकमगमयत् । तावुभौ
रामरावणौ बाणान्निरास्येतामाक्षपताम् । ‘उपसर्गादस्यलूङ्घोः’
इति वा तङ् । अजादित्यादाङ्गमः । धुरं वङ्गन्तीति धुर्यान्
रथाश्चरन् । “धुरो यङ्ठकौ” इति यत्प्रत्ययः । अविध्यतां प्राहरतां
चेत्यर्थः । व्यध ताडने । दिवादिः । “ग्राहज्या—” इति
अन्त्यसारणम् ॥ १०३

भरतः । राक्षस इत्यादि । रावणः सूतं तर्जितवान्, रथापसारणेन लज्जापादानात् ।
तजं क ङ् तजं भर्षने । वुरादित्वात् आश्रयपदित्वं वुभौ जिर्बेति जिः, पाक्षिकत्वात्
तदभावपक्षे अनुवन्तादात्मनेपदं कानुवन्ताग्रित्यञ्जन्तेति चित् । कश्चिदात्मनेपदिनीऽपि
परस्मैपदित्वम्—“परिप्लवति पाशाखौ मध्यमं पान्दुनन्दनम्” इत्यादि प्रयोगदर्शनात्, १
भीबादिकात् प्रत्ययान्वयसंज्ञितः । कर्मकर्तृत्वविवक्षया पुनः प्रेरणं जिरिति केचित् । पुनश्च
रथम् अटौक्यत् रामान्तिकं प्रापितवान् । टौक्यं लौक्यं तिक ङ् गत्याम् । प्रेरणे जिः ।
उभौ रामरावणौ बाणान् चिपवन्तौ । गेवाङ्स्थो ह इति मम् । ततो धुर्यान् अश्वान्
अविध्यताम् ॥ १०३

अशूराय । रावणं सारथिके छिद्रद्वारं कश्चित् नागिनं, तथैव पुनरात्र
रात्रेः निकटं वक्ष्वाणं उपहितं हृष्टैः । उड्डेयैः वागवर्षणं आरब्धं कश्चि-
देन । उड्डेयैः रात्रेः अश्वगणिकं अश्वं कश्चित् नागिनेन । १०३

उभावकृन्ततां केतूनव्यथेतामुभौ न तौ ।

अदोष्येतामुभौ धृष्णू प्रायुञ्जातां च नैपुणम् ॥ १०४

अन्वयः । उभौ (परस्परं) केतून् अकृन्ततां, तौ उभौ न अव्यथेताम्, उभौ अदोष्येताम् उभौ धृष्णू नैपुणं च प्रायुञ्जाताम् ॥ १०४

मञ्जिनाथः । उभाविति । उभौ परस्परं केतून् ध्वजानकृन्ततामच्छिन्तताम् ! कृती छेदने । तुदादिः । न अव्यथेतां न भौतौ न चलितौ वा । व्यथ भयचलनयोः । अदोष्येतामराजतां, धृष्णू धर्षणशीलौ । “वसिष्ठाधृष्टिचिपेः क्लृः” । उभौ नैपुणं कौशलं च प्रायुञ्जातां प्रयुक्तवन्तौ । युजिर् योगे ॥ १०४

भरतः । उभावित्यादि । तत उभौ रामरावणौ केतून् ध्वजान् अकृन्तताम् । कृती अ चच्छिदि । तौ उभौ न अव्यथेतां न भौतौ । व्यथ च म क् दुःखे आसे भवे । उभौ अदोष्येतां शोभितवन्तौ । दौषि अ च दीपने । धृष्णू प्रमत्तौ नैपुणं युद्धकौशलं प्रयुक्तवन्तौ । युजिर्भौ न च युतौ । युजिर् उद्गच्छ इति भं, निपुणाद्वावे विकारसद्वेति च ॥ १०४

अङ्गदादि । उड्डर उड्डरश्च क्षत्रा ह्येन कश्चिन्न, किञ्च उड्डरश्च मेषा कश्चिद् जीव न चिच्छिन्न इत्येन न, उड्डरश्च युद्धे विराज कश्चित् नाग्निनेन । अग्रन्त वीरश्च निज निज युद्धेन गूण्य मेषाश्च उड्ड नाग्निनेन । १०४

उभौ मायां व्यतायेतां वीरौ नाश्राम्यतामुभौ ।

मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुभौ ॥ १०५

भरतः । उभौ मायां व्यतायेताम्, उभौ वीरौ न अश्राम्यताम्, उभौ विचित्राणि मण्डलानि क्षिप्रम् आक्रामताम् ॥ १०५

मञ्जिनाथः । उभाविति । उभौ ‘मायां कपटप्रयोगं च व्यतायेतां व्यतनुताम् । तायू सन्तानपालनयोः । भुवादिः । वीरावुभौ नाश्राम्यतां न श्रान्ती । “शमामष्टानाम्—” इति द्रोघः । उभौ विचित्राणि मण्डलानि मण्डलचारी क्षिप्रमाक्रामत्प्रमाचरताम् ॥ १०५

भरतः । उभौ मायानित्यादि । उभौ मायां व्यतायेतां विलासितवन्तौ । तायू क क्षान्तनयनयोः । नाश्राम्यतां न श्रान्ती, यतो वीरौ । युध्यमानौ उभौ विचित्राणि मण्डलानि क्षिप्रम् आक्रामतां आन्तौ । क्लृप्तः पेषि चः ॥ १०५

अश्ववाणं । उडउरहे वण कागठाविछार करिगेन, उडउरहे वीर, अहेअउर
आउ हरेगेन ना, उडउरहे विछिअ मणुनाकाए लमण करिवा मणर,
पउरम्मरएक आऊमण करिगेन । १०६

न चोभावप्यलक्ष्येतां यन्तारावाहतामभौ ।

स्यन्दनौ समपृच्येतामभयोर्दीप्रवाजिनौ ॥ १०६

अन्वयः । उभौ अपि न लक्ष्येताम्, उभौ यन्तारौ च आहतां, दीप्रवाजिनौ उभयोः
स्यन्दनौ समपृच्येताम् ॥ १०६

मङ्गिनाथः । नेति । उभावपि नालक्ष्येतां मण्डलचारवेगादय-
मत्रेति न लक्षितौ । लक्षेः कर्मणि लङ् । उभौ रथिनौ कर्त्तारौ
यन्तारावन्योऽन्यसारथौ कर्मणौ आहतां प्राहरताम् । इत्सेर्लङ्
तसस्तामादेशः । “अनुदात्तोपदेशः—” इत्यादिनानुनासिक-
स्रोतः । दोप्रवाजिनौ तेजिष्ठाश्चौ । दृमेति पाठे—वल्लिष्ठा-
वित्यर्थः । उभयोः रामरावणयोः स्यन्दनौ रथौ समपृच्येतां संक्षे-
षितौ । प्रत्यासादितावित्यर्थः । पृचौ सम्पर्के । कर्मणि लङ् ॥ १०६

भरतः । न चेत्वादि । तौ उभौ न चालक्ष्येतां प्रेक्षकौ न दृष्टौ । लक्ष क अ दञ्जे
ऽङ् । कर्मणि यक् । तौ उभौ यन्तारौ सारथौ सकर्मकत्वात् न, इत्सेरनिमत्वात् वनत-
नाद्यनिमामिति नलोपः । उभयोः तथोः स्यन्दनौ संपृक्तौ । पृच वी सम्पर्के । कर्मणि कर्त्त-
कर्मणि वा यक् । आमरादिना दीप्ता वाजिनोऽश्वाः यथोः स्यन्दनयोः ॥ १०६

अश्ववाणं । उडउरहे ऊठ मणुनाकाउरयुद्धहउ ढर्णक कऊक मक्किउ,
हरेगेन ना । पउरम्मरहे पउरम्मर मारथिके अहार करिउते नागिगेन उधन,
उडउर वरधेर उडउरौ अउ उरनि वर मर पउरम्मर मणरष आउउ करिण । १०७

ततो मायामयान्मूर्ध्नी राक्षसोऽप्रथयद्रणे ।

रामेणैकशतं तेषां प्रावृक्ष्यत शिलीमुखैः ॥ १०७

अन्वयः । ततः रणे राक्षसः मायामयान् मूर्ध्नीः अप्रथयत्, रामेण तेषाम् एकशतं
शिलीमुखैः प्रावृक्ष्यत ॥ १०७

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो रणे राक्षसो मायामयान्
मूर्ध्नीः शिरांस्यप्रथयत् । छेदे छेदे पुनः प्रकृद्गिरस्कोऽभवदित्यर्थः ॥
रामेण तेषां मूर्ध्नीमेकशतमेकोत्तरशतं शिलीमुखैः शरैः प्रावृक्ष्यत
इत्यर्थः । शीघ्रं छेदये । कर्मणि लङ् ॥ १०७

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं रावणो मायासयान् मायासभायान् मूढैः शिरांसि-
अप्रययत् विक्षारितवान्, स्वाभाविकमन्त्रकानां रचायै बहुर्वर्षाणि अन्यानि शिरांसि कृतवा-
निति भावः । प्रथमं म ड् व्यातौ । घटादित्वात् कृत्स्नः । मयद् तद्वपे । तेषां शिरसाम्
एकत्रिंशत् शतं रामेण प्रावृण्यत छिन्नम् । कर्मणि यक् ॥ १०७

अश्वत्थम् । तादृशं पत्रं दावणं आभाविक् बभूवुः कृत्वा तत्र कृतं
कनेकशुभं माया (कण्ठे) बभूवुः कृत्वा विचारं कृत्वा, रामं दावयात् । तादृश-
माया एकत्रिंशत् एकत्रिंशत् बभूवुः कृत्वा कृत्वा । १०८

समक्षुम्भन्नुदन्वन्तः प्राकम्पन्त महीभृतः ।

सन्नासमविभः शक्रः प्रैङ्गुच्च क्षुभिता क्षितिः ॥ १०८

अन्वयः । उदन्वन्तः समक्षुम्भन्, महीभृतः प्राकम्पन्त, शक्रः सन्नासम् अविभः, क्षिति-
श्च क्षुभिता प्रैङ्गुत् ॥ १०८

मस्तिनाथ । समिति । उदन्वन्तः समुद्राः समक्षुम्भन् शिर-
पतभरात् सञ्चलिताः । क्षुभ संचलने । क्रगादिः । महीभृतः
पर्वताः प्राकम्पन्ताचलन् । शक्र इन्द्रः सन्नासमविभः । भृजो लङ्
“भृजौ” इति द्वित्वम् । “भृजामित्” इत्यभ्यासस्येत्वम् । धातोर्गुणो
रपरः । तिलोपे र्गस्य विसर्जनीयः । क्षितिश्च क्षुभिता सती
प्रैङ्गुत् दोलायते स्म । इखेर्भावादिकास्तद्ध । इदित्वात् ।
आङ्प्रतिङ् ॥ १०८

भरतः । समक्षुम्भित्यादि । क्षिन्नानां मूढां पतनात् उदन्वन्तः समुद्राः सञ्चलिताः ।
क्षुभ न च, चकारात् सञ्चले । मनौषादित्वात् अभावः । पर्वताः कम्पिताः शक्रः सन्नासं
वभार, खड्गेनापि क्षिन्नानां शिरसाम् उत्क्षेपणान् । म ट् डु अ भतिपुण्याः । ज्ञादौ रे
विः । इभादेर्ङिः, गुर्धुङ् इति गुणः, इसाद्यामिति विधौ लोपः । मन्त्रकभरात् प्रक्षुम्भित
क्षितिः प्रैङ्गुत् कम्पिता । इखि ईखि गतो । शक्रः प्रैङ्गुत् । क्षितिः प्रक्षुम्भिता इत्यन्ते ॥ १०८

अश्वत्थम् । दावण-बभूवुः कृत्वा पत्रं दावयात् । मयद् तद्वपे । तेषां शिरसाम्
एकत्रिंशत् शतं रामेण प्रावृण्यत छिन्नम् । कर्मणि यक् ॥ १०८

ततो मातलिना शस्त्रमस्त्रार्थत महीपतिः ।

वधाय रावणस्योयं स्वयम्भूर्यदकल्पयत् ॥ १०९

अन्वयः । ततः “स्वयम्भूः रावणस्य वधाय वधं (शस्त्रं) यत् चकल्पयत्” मातलिना
कल्पयित्वा । ततः । १०९

मङ्गिनाथः । तत इति । तत् शिरःप्ररोहानन्तरं मातलिना महीपतिः रामः शस्त्रं वक्ष्यमाणास्त्रम् । “कर्मणि द्वितीया” । अस्मार्थ्यत स्मारितः । स्मर्थ्यतेर्बुद्धार्थत्वात् “गतिर्बुद्धि—” इत्यादिना षाणि कर्तुः कर्मत्वमिति महीपतेः कर्मत्वम् । “कर्मणि द्वितीया” इत्यत्रानभिहिताधिकारादत्राभिहिते कर्मणि प्रथमा । अत्र शेषत्वा-
विवक्षायां न “अधीगथे—” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । किं तच्छस्त्रं तदाह—स्वयम्भूर्ब्रह्मा रावणस्य वधायोषं यदस्त्रमकल्पय-
दसृजत् ॥ १०८

भरतः । तत इत्यादि । तदनन्तरं रावणस्य वधात् स्वयम्भुः ब्रह्मा यत् उषं शस्त्रम् अकल्पयत्, तत् शस्त्रं मातलिना महीपतिः रामोऽस्मार्थ्यत स्मारितः । अयं कृतौ, आन्तान् कर्मणि यक् । महीपतेरिति पाठे—भावे यक्, कर्मणि सम्बन्धविधया वा षष्ठी ॥ १०८

अश्वमेध । तद्विश्वं पत्रं उक्त्वा रावणेन वधयन्नसृजत् तेषु उग्रशस्त्रं सृष्टिं करिष्य-
हिमेन, मातलिं त्रैलोक्ये मेहे अज्ज अत्रण अत्राहेन विमेन । १०८

नभस्वान् यस्य वाजेषु फले तिग्मांशुपावकी ।

गुरुत्वं मेरुवदयस्य देहः सूक्ष्मो विद्यन्मयः ॥ ११०

अन्वयः । यस्य वाजेषु नभस्वान्, फले तिग्मांशुपावकी, मेरुवत्, गुरुत्वं देहः विद्यन्मयः
इत्यर्थः ॥ ११०

मङ्गिनाथः । नभस्वानिति । किं च यस्यास्त्रस्य वाजेषु पक्षेषु ।
‘छन्दः पक्षो गुरुद्वयः’ इति यादवः । नभस्वान् वायुवेसतीति शेषः ।
एतेन वेग उक्तः । फले शब्दे विग्मांशुपावकी सूक्ष्माग्नी । दुःसहस्र-
दुर्धर्षत्वे उक्ते । यस्य मेरुवन्मेरोरिव गुरुत्वं दुर्भरत्वम् । “तत्र तस्येव”
इति वतिप्रत्ययः । मेरुसङ्काशमिति पाठे—मेरुगुरुत्वसङ्काशमित्यर्थः ।
यस्यास्त्रस्य देहः शरीरं विद्यन्मय आकाशात्मकोऽत एव सूक्ष्मो-
ऽतीन्द्रियः ॥ ११०

भरतः । नभस्वानित्यादि । यस्य अस्त्रस्य वाजेषु पक्षेषु नभस्वान् वायुः मन्त्रिहित इत्य-
भात्, यस्य फलेऽये तिग्मांशुपावकी सूक्ष्माग्नी, यस्य गुरुत्वं मेरुवत् मेरोरिव । मेरुसङ्काश-
मिति पाठे—मेरोः यद् गुरुत्वं तन्मुख्यम् इत्यर्थः । यस्य देहः सूक्ष्मः दिव्यदृष्टिदृश्यः अथवा
विद्यन्मय आकाशसम्भावः । अतमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ ११०

अश्वमेध । तस्य अस्त्रेण पञ्चमेने वायु अग्रभागे सृष्टौ ७ अनन्य अवशिष्ट,
आहारं, अन्नं, ननुज्येन, आह ७ आहारं तेषु सङ्कल्प्य सृष्टिं विन । ११०

वा[रा]जितं गारुडैः पक्षैर्विश्वेषां धाम तेजसाम् ।
स्मृतं तद्रावणं भित्त्वा सुघोरं भुव्यशाययत् ॥ १११

अन्वयः । गारुडैः पक्षैः वाजितं, विश्वेषां तेजसां धाम, सुघोरं तम् (पक्षं) स्मृतं (स्मृतं) रावणं भित्त्वा भुवि अशाययत् ॥ १११

मल्लिनाथः । वाजितमिति । गारुडैः पक्षैस्तार्क्ष्यपक्षैर्वाजितं वाजवत् पक्षवत् यत् कृतम् । वाजवच्छब्दात् “तत्करोति—” इति श्यन्तात्कर्मणि क्तः । णाविष्टवद्वावात् “विश्वतो लुक्” । विश्वेषां तेजसां धाम सर्वदेवतातेजोमयमित्यर्थः । सुघोरमतिदारुणं तदस्त्रं स्मृतं ध्यातं तद्रावणं भित्त्वा भुवि भूतलोऽशाययदपातयदित्यर्थः । शीङी श्यन्तान्लुङ् ॥ १११

भरतः । राजितमित्यादि । गरुडसम्बन्धिभिः पक्षैः राजितं दीप्तं, विश्वेषां तेजसां धाम स्थानं तत् पक्ष रासिण स्मृतं सुघोरम् अतिभीषणं रावणं कृत्वा भुवि अशाययत् पातयामास इत्यर्थः । शी य निशाने । जिः प्ररणे । शीङ्कासाङ्गेति यन् ॥ १११

अश्वत्थाम । गरुडं प्रक्षयूक्तं जमडं (२८७३) आधारे, अति नाङ्गं जेहे अङ्गं त्राम कर्ककं चिह्निता इहेनामात्रं रावणके विमोर्न कविना कृतजनाश्री कविना । १११

आवध्नन् कपिवदनानि संप्रहासं

प्राशंसत् सुरसमितिर्नृपं जितारिम् ।

अन्येषां विगतपरिप्लवा दिगन्ताः

पौलस्त्योऽनुषत शुचं विपन्नबन्धुः ॥ ११२

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ् विलसितो नाम

सप्तदशः सर्गः ॥ १७

अन्वयः । कपिवदनानि संप्रहासम् आवध्नन्, सुरसमितिः जितारिं नृपं प्राशंसन्, अन्येषां दिगन्ताः विगतपरिप्लवाः (जाताः) विपन्नबन्धुः पौलस्त्यः शुचम् अनुषत ॥ ११२

मल्लिनाथः । आवध्नन्निति । कपिवदनानि सुग्रीवादिसुखानि सम्प्रहासमावध्नन् हर्षादासमकुर्वन्नित्यर्थः । सुरसमितिः सुरसङ्घः जितारिं नृपं प्राशंसत्पुष्टाव । अन्येषां दिक्पालानां सम्बन्धिनी दिगन्तास्तत्तत्पात्यविभागा विगतपरिप्लवा वीतोपद्रवा जाताः । विपन्नबन्धुर्हि नृपभाद्रकः पौलस्त्यो निभीषणः शुचं शोकसमुपगत-

मजत । दुष्टस्यापि वृत्तिर्दुःसहेति भावः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ।
'स्त्रीजीगस्त्रिदशयति प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥ ११२

इति श्रौपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोला-
चलमङ्गिनाथसूरिविरचितायां भट्टिकाव्यव्याख्यायां

रावणवधा नाम लङ्गिलासाख्यः

सप्तदशः सर्गः ॥ १७

भरतः । आबध्नन्नित्यादि तस्मिन् हवे सति कपीना वदनानि सम्प्रसाद प्रसन्नताम्
आबध्नन्तुः । "सम्प्रकाश"मिति कचित् पाठः ; "सम्प्रहास"मिति केचित् । सुप्रसन्नितिः
देवानां सभा जितारिं वृषं प्राशंसत् । अन्येषां जनानां दिग्गता रावणवधात् विगतपरिह्वरा
निरुपद्रवा अभवन्, पौलस्त्यो विभीषणः विपन्नबन्धुः हतधातुकः श्वचं शोकं लुपते अ
सेवितवान् । अर्धं वि लुप मुदि संवे । प्रहर्षिणीच्छन्दः । लचचं यथा—"आभाभिर्न-
गराः प्रहर्षिणीयम्" ॥ ११२

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगीतरामजीकृतमजीभरतसंज्ञकतायां

सुन्दरीधिन्यां भट्टटोकायां रावणवधो नाम सप्तदशः सर्गः ।

अशूवान् । रावणवधे शूश्रीवादि कृपिगणेर भूधनञ्जय हासामन्न हहेन,
देवगण नक्षत्राश्चो रात्रेर सुव करिणेन, अण्डाणेर विकृपानगणेर अधिष्ठित
द्विक् सकल निरुपद्रव हहेन, जातुमरणे विजोषण लोकागच्छत हहेनेन । ११२
मनुजम ममाशु ॥

अष्टादशः सर्गः ।

व्यश्रुते स्म ततः शोको नाभिसम्बन्धसम्भवः ।

विभीषणमसावुच्चै रोदिति स्म दशाननम् ॥ १

अन्वयः । ततः नाभिसम्बन्धसम्भवः शोको विभीषणं व्यश्रुते अ, असौ (विभीषणः)
दशाननम् उच्चैः रोदिति अ ॥ १

मङ्गिनाथः । अथ लङ्गिलासमधिकृत्याह—व्यश्रुत इति । ततो
रावणपातानन्तरं नाभिसम्बन्धसम्भव एकोदरसम्भूतः शोको विभी-
षणं व्यश्रुते स्म व्याप्रात् । अशू व्याप्तौ । "लट् स्ते" इति भूतार्थे
लट् । असौ विभीषणा दशाननं रावणं प्रत्युच्चैस्तारं रोदिति अ
विललाप । पूर्ववक्तृ । "रुदादिभ्यः सार्वधातुकं" इतीट् ॥ १

भरतः । अथ कौमङ्गित्याह—अस्याः परमते लङिति संज्ञा ।—व्यश्रुते इत्यादि ।
ततो रावणवधानन्तरं शोको विभीषणं व्यश्रुते अ व्याप्रात् । अथ, अ व्याप्तिर्हृत्प्रीः ॥

की योगातीत इति भूते की । कीदृशः शोकः ?—नाभिसम्बन्धेन गोत्रसम्बन्धेन सम्बन्धः
सत्पतिः यस्य । असौ शोकातीर्तं विभीषण उच्यते महाशब्देन दशाननं रोदिति अत्र ल घिर
बद्ध रोदि । पूर्ववद्भूते की । दशमीय इतीम् ।

अश्रुणां । रावण पठानव पर एकादशसङ्घत शोक विभीषणके
आक्रमण करिण, डिनि “हा दशानन” रगिना उद्वेगःशब्देन रोदन करिते
नागिनेन । १

भूमौ शीते दशग्रीवो महाहंशयनोचितः ।

नेक्षते विह्वलं मां च न मे वाचं प्रयच्छति ॥ २

अन्वयः । महाहंशयनोचितः दशग्रीवः भूमौ शीते, विह्वलं मां च न ईक्षते, न वाचं
मे प्रयच्छति ॥ २

मल्लिनाथः । तदेवाह—भूमाविति । महाहंशयनोचित
उत्तमशय्यार्हो दशग्रीवो भूमौ शीते विह्वलं शोकात्तं मां नेक्षते न
पश्यति मे मद्वाचं न प्रयच्छति न मया सम्भाषत इत्यर्थः ।
“पात्रा—”इत्यादिना दाणो यच्छादेशः । सर्वत्र “वर्त्तमाने लट्”
इति लट् । विशेषस्तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ २

भरतः । भूमावित्यादि । दिव्यशय्यास्थायी दशग्रीवो भूमौ शीते । शी क् ल ङि क्ति
अवहृतभवे इति वर्त्तमाने को । शीङी रे क् । विह्वलं शोकव्याकुलं मां न ईक्षते न
पश्यति । ईक्ष क् दशने । मद्वाचं न प्रयच्छति न ददाति । दान दाने । स्वादानपेति
वच्छादेशः ॥ २

अश्रुणां । यिनि महाभूना अश्रुणां अश्रुतेन अश्रुता, आश्रुतेन अश्रुते दशानन
कूटल नाश्रित, नाकातुर आश्रित, उधागि आश्रित एकजीवारणं फिनिश
पेविनेन ना, किंवा आश्रित कथां उद्धरणं मिनेन ना । २

विपाकोऽयं दशग्रीव संदृष्टोऽनागतो मया ।

त्वं तेनाभिहितः पथ्यं किं कीपं न नियच्छसि ॥ ३

अन्वयः । (हे) दशग्रीव ! अयं विपाकः मया अनागतः (एव) संदृष्टः, तेन पथ्यं
त्वं अभिहितः, (तथापि) किं त्वं कीपं न नियच्छसि ॥ ३

मल्लिनाथः । विपाक इति । हे दशग्रीव ! अयमीदृशरूपो
विपश्यत इति विपाकः फलं मया अनागत आगाम्येव संदृष्ट उप-
लब्धः । तेन कारणेन पथ्यं हितमभिहित उक्तोऽसि । दुहादीनाम-
ग्रधाने कर्मणि क्तः । तथापि किं किमर्थं वा त्वं कीपं न निय-

असि न वृणस्ति । सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः । निवृत्तवाननीत्यर्थः ।
तस्येदं फलमिति भावः ॥ ३

भरतः । विपाक इत्यादि । हे दशरथ । अयम् अनागती भविष्यन् विपाकी मरु-
रूपो मया संहृतः सम्यक् उपलब्धः । तेन कारणेन पथं सीतां मुञ्चेति हितं त्वम् अभिहित
उक्तोऽसि । भीषोऽप्यसौरिति सलोपः । इदानीं सत एव किं कीपं न नित्यच्छसि नापनयसि ?
मम दीपो नाश्वेव । यमो ह विरती, निपूर्वोऽपनयने । स्या दानपेति यच्छादेशः ॥ ३

अशूराय । हे दशरथ । एहेरूप परिणाम ये घटिते, तांश आशि
भूर्त्सेहे कानिशाहिलाम एव जेहे छत्र आशि तेषामाके अनेक शिठकथा
वनिशाहिलाम, तथापि त्रिम कि जगु क्रोशमंवरण करिने ना । ७

भजन्ति विपदस्तूर्णमतिक्रामन्ति सम्पदः ।

ता[ते]न्म[म]दान्नावतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम् ॥

.. अन्वयः । ये न्यायवादिनां मते मदात् न अवतिष्ठन्ते, तूर्णे विपदः तान् भजन्ति,
सम्पदः अतिक्रामन्ति ॥ ४

मङ्गिनाथः । तदेवाह—भजन्तीति । ये तावन्नायवादिनां
हितोपदेशकानां मते संमतं मदात् महादर्पान्नावतिष्ठन्ते ते मूढा-
स्तूर्णं क्षप्रमेव विपदो विपत्तीर्भजन्ति सम्पदः सम्पत्तीरतिक्राम-
न्त्युत्तुङ्गयन्तीत्यर्थः ॥ ४

भरतः । भजन्तीत्यादि । ये स्वामिनो न्यायवादिनां मते मदात् अहङ्कारात् नाव-
तिष्ठन्ते । प्रतिज्ञानिरर्थेऽदिना अवपूर्वात् स्थो मम् । तान् विपदस्तूर्णं भजन्ति सेवन्ते ।
ममै औ भागसेवनयोः । सम्पदः अतिक्रामन्ति त्यजन्ति । क्रमः परस्परं यः । न्यायवादिनां
माख्यवदादीनां यन्मतं त्वया नादृतं, तेन ह्यं विपत्, सम्यक् मतेति भावः ॥ ४

अशूराय । यःशारा गस्ववगतः आशारादिदिगेत्र मते अवस्थान कर्त्तव्य ना,
विपद समूह अतिरेहे ताशारादिगते आश्रय करे एव सम्पत्तिः ताशारादिगते
आश्रय करिष्या गते । ४

अपथ्यमायतौ लोभादामनन्यनुजीविनः ।

प्रियं, शृणोति यस्तेभ्यस्तस्मृच्छन्ति न सम्पदः ॥ ५

अन्वयः । अनुजीविनः लोभात् आयतौ अपथ्यम् आनन्यन्ति, यः तेभ्यः तत (अथवा)
शृणोति तं सम्पदः न स्मृच्छन्ति ॥ ५

मङ्गिनाथः । . आसवाक्यातिक्रमिणो नश्यन्तीत्युक्तमेवमनास-

वाक्यत्राविधोऽपीत्याह—अपथ्यमिति । अनुजीविनो भृत्या लोभात् स्वर्धातलोभादायतावुत्तरकालेऽपथ्यमहितमामनस्युपदिशन्ति । यः स्वामी तेभ्योऽनामिभ्यः प्रियं तत्कालमधुरं तदपथ्यं शृणोति तं प्रभुं सम्पदो नच्छन्ति । ऋ गतौ । “पान्ना—” इत्यादिना ऋच्छादेशः । प्रहस्तादिमुखवाक्यश्रवणाद्योऽसौति भावः ॥ ५

भरतः । अपथ्यमित्यादि । अनुजीविनः प्रहस्तादिसदृशाः प्रायेण लोभात् दृष्ट्या आगतौ उत्तरकाले अपथ्यम् अनिष्टफलम् आपाततः सुखशब्दव्यात्, प्रियं भर्तृन् आमनन्ति उपदिशन्ति । आ अभ्यासे । स्था-दानेति मनादेशः । यः तेभ्यः प्रियं साधून्मिदमिति शृणोति । श्रीः श्रुचरे जिह्व । सम्पदः सं न ऋच्छन्ति न गच्छन्ति । ऋ प्रापये च । पूर्ववत् ऋच्छादेशः, ऋच्छधातो रूपं वा ॥ ५

अनूवाक । भूतागण अर्थलोके आपातमधुर अथऽ भविष्यते अनिष्टकरो णेनपथ्य प्रदानं करिष्यां थाके । किञ्च ये मूर्खे भूतांशप्रेर निकटे मेहे अहित कथां अवग कश्चन, सम्पद मयूऽ कमाणि तांश्वर निकटे थाके ना । ६

प्राज्ञास्तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति च वदन्ति च ।

तेऽभिभू[वज्जा]ता महाराज क्लाम्यन्ति विरमन्ति च

अन्वयः । प्राज्ञाः तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति वदन्ति च, (हे) महाराज ! ते (माता-महादयः) (त्वया) अभिभूताः क्लाम्यन्ति विरमन्ति च ॥ ६

मल्लिनाथः । न केचिदस्माकमुपदेष्टार इत्याशङ्क्याह—प्राज्ञा इति । प्राज्ञाः प्रज्ञावन्तः । “प्रज्ञाश्चार्चाभ्यो णः” इति मत्वर्थीयो अप्रत्ययः । तेजस्विनः, प्रतापसम्पन्नाश्च । स्वपरबलविशेषज्ञाशेत्यर्थः । सम्यक् साधु पश्यन्ति कार्यसारसुत्प्रेक्षन्ते वदन्त्युपदिशन्ति च । हे महाराज ! ते मातामहादयोऽभिभूतास्त्वया निराकृताः क्लाम्यन्ति खिद्यन्ते विरमन्त्युदासते च । दुर्दान्तस्वामिसेवकानामौदृशो दशेति भावः ॥ ६

भरतः । प्राज्ञा इत्यादि । ये प्राज्ञाः तेजस्विनोऽप्यहिधाः सम्यक् अविपरीतं शास्त्रं दृष्ट्वा पश्यन्ति । दृष्टेः पूर्ववत् पश्चादेशः । ज्ञातिहितार्थे वदन्ति च । हे महाराज ! ते बुद्धद्विधाः वक्तारोऽप्यहिधाः त्वया अवज्ञाताः तिरस्कृताः सन्तः क्लाम्यन्ति खिद्यन्ते । क्लम्य-मिरू जिह्वा । यन्मांशमादीति घं । विरमन्ति मौनम् आचरन्ति च । ये पं पराश्र-प्रतीत्यादिना विपुत्रैः पम् । तदवज्ञाफलमिदमिति भावः ॥ ६

अनूवाक । प्राज्ञ एवः तेजस्वीनां सम्यक्करणे कार्यान् सारं मेधिते प्राप्त एव मेहेक्षण उपप्रेषऽ प्रदानं करिष्यां थाकेन । हे महाराज !

आगनि जेहे बाडाबर मागावान् अड्डिठक निराकृत करार ठीशरां विर ।
हरेरा उगेपेनमाने विरत हरेराहिनन (आन ठाशरहे एहे रुन) । ७

लेदि भेषजवन्नित्थं यः पथ्यानि कटून्यपि ।

तदर्थं सेवते चाप्तान् कदाचिन्न स सौदति ॥ ७

अन्वयः । यः भेषजवत् कटूनि अपि पथ्यानि नित्यं लेदि, तदर्थं चाप्तान् च सेवते, स कदाचित् न सौदति ॥ ७

मन्निनाथः । कस्तर्ह्यविनष्टो जीवतीत्यपेक्षायामाह—लेदीति ।
यो राजा भेषजवदौषधवत् । ‘भेषजौषधभेषज्यानि’ इत्यमरः ।
कटून्यपि तत्कालतीक्ष्णान्यपि पथ्यानि परिणामसुखानि कार्याणि
लेदि शृणोतीत्यर्थः । लिह आस्वादने । लटि शपो लुकि ठत्वादि-
कार्ये लघूपधगुणः । तदर्थं पथ्यपरिज्ञानार्थमाप्तान् वृद्धांश्च सेवते,
स राजा कदाचिदपि न सौदति न नश्यति ॥ ७

अमरः । लेदीत्यादि । यः स्वामी पथ्यानि सर्वदा हितानि कटून्यपि लेदि अभि-
क्षयति भेषजवत् तिष्ठोषधमिव पिबति । लिहो ल अ आस्वादे । लो टः, ठभात् तघोरः,
दुभिरिति डः । तदर्थं पथ्यार्थम् चाप्तान् चविस्वादिनः सेवते, स कदाचित् न अवसौदति
न अवसत्री भवति । स्वादानेति सदेः सौद ॥ ७

अश्वान । ये राका उवध जुना—आगततः कटू, किञ्च परिणाम हिठ-
कर उगेपेन मर्त्तना अवन एव हिठोपेनमानां कार्यं विद्ध वृद्धगणैर नैवा
कटूनि, जे अड्ड कदापि विनष्टे हन ना । १

सर्वस्य जायते मानः स्वहिताच्च प्रमाद्यति ।

वृद्धौ भव[ज]ति चापथ्यं नरो येन विनश्यति ॥ ८

हेष्टि प्रायो शुणेभ्यो यन्न च स्निह्यति कस्यचित् ।

वैरायते महद्भिश्च शीयते वृद्धिमांस्ततः[मानपि] ॥ ९

अन्वयः । सर्वस्य वृद्धौ (सत्यां) मानः जायते, (ततः) स्निहितात्, प्रमाद्यति च,
(ततः) अपथ्यं च भवति, येन (अपथ्येन) नरः विनश्यति । यतः (यथातः) वृद्धिमान्
प्रायः शुणेभ्यः हेष्टि, कस्यचित् च न स्निह्यति, महद्भिः च वैरायते, ततः शीयते ॥ ८—९

मन्निनाथः । यन्नु स्वयमप्रमत्तश्च किं वृद्धसेवयेत्याशङ्क्य तदेव
दुर्लभमित्याह—स्वाकहयेन । सर्वस्येति । सर्वेष्वपि पुंसो वृद्धौ

सत्यां मानोऽहङ्कारो जायते, ततः स्मृतितात् प्रमाद्यति खलति ।
‘जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानानात्’ ददयोगात्पञ्चमौ । ततो-
ऽपथ्यमपथ्यसेवनं च भवति येनापथ्येन नरो विनश्यति । तादृगपथ्यं
भवति नाल्पमित्यर्थः ॥ ८

मङ्गिनाथः ॥ हेष्टीति । किं च यदयस्माद् वृद्धिमान् प्रायो
गुणेभ्यो हेष्टि वृद्धसेवादिगुणान् हेष्टि । “क्रुधद्रुहेष्ट्या—” इत्यादिना
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कस्यचित् न स्मिन्निति केनापि सह न स्मिन्न-
तीत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । महद्भिर्वृद्धेः सह वैरायते वैरं
करोति । “शब्दवैर—” इत्यादिना क्यङन्ताकृष्ट । ततः शीयते
विनश्यति । शदल्ल शतने । “पान्ना—” इत्यादिना शदेः शीया-
देशः । “शदेः शितः” इति तङ् ॥ ९

भरतः । सर्वस्येत्यादि । प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वस्य जनस्य मानो गर्वो जायते ।
जनो व्यङ् जनने । स्मृतितात् प्रमाद्यति वृद्धा प्रमत्तमतित्वात् । स्त्रीयम् उपकार न
जानाति, शदेः शमादित्वात् दीर्घः । अपथ्यञ्च भजति सेवते । येन अपथ्येन विनाश
मच्छति । अथ लु यु नाशे ॥ ८

भरतः । हेष्टीत्यादि । यः प्रभुः प्रायो गुणिभ्यो वृद्धपण्डितादिभ्यो हेष्टि । स द्विषी
ज् वैरे । यस्मै दिक्तेत्यादिना चतुर्थी । न च न कस्यचित् स्मिन्निति प्रीयते, सम्बन्धविवक्षया
षष्ठी । चिद्ध य लु जि प्रीती । महद्भिः सह वैरायते वैरं करोति । शब्द-सुख-कटाद-
रितिः स्वः । तस्मात् कारणात् वृद्धियुक्तोऽपि शीयते विनश्यति । स्प्रदानेति शब्दः
शीयादेशः ॥ ९

अशुबाद । आश्रम सकल लोकोत्तरहे वृद्धि अवधार (तादृगादत्र) अवधार
कथे, से कञ् तादृगा निरहित हठेते विज्ञात ह्य एव तच्छब्द तादृगादत्र
एकल अशुभल घटे वे, एकेवात्र नष्टे इहेया थाक । येष्टु मन्त्रिनामो
लोकोत्तरा आश्रमे उपेय वेय करे, काशकञ् ताल वासे ना एव महापा-
त्रिगेय महित मन्त्रता करिषा थाक, सेहेकञ् तादृगा निनष्टे ह्य । ८—२

समाश्वसिमि केनाहं कथं प्राणिमि दुर्गतः ।

लोकत्रयपतिर्भाता यस्य मे स्वर्पित चितौ ॥ १०

अन्वयः । यस्य मे लोकत्रयपतिः धाता चितौ स्वर्पित, दुर्गतः (सः) अहं केन
समाश्वसिमि, कथं प्राणिमि ॥ १०

मङ्गिनाथः । समिति । यस्य मे लोकत्रयपतिर्भाता चितौ
स्वर्पित भेते, दुर्गतो दुर्दशापेक्षः सोऽहं केनोपायेन समाश्वसिमि

स्वस्वो भवामि । तत्तावदास्ताम् । कथं प्राणिमि जीविष्यामि न
कथञ्चिदित्यर्थः । सर्वत्र “रुदादिभ्यः सावधातुके” इतीट् ॥ १०

भरतः । समाश्रमिमीत्यादि । केन प्रकारेण अहं समाश्रमिमि ? रुदादित्वात् कङ्ग्रीड्य
इति इम् । दुःखो अहं केन प्रकारेण प्राणिमि जीवामि ? पूर्ववदिम् । प्राग्बन्धो च इत्यादिना
अतम् । यस्य मे मम जैत्रोक्तस्य ज्ञासिता भ्राता रावणः चित्तौ स्वमिति श्रेते । पूर्ववदिम् ।
सोऽहमिति धीजम् ॥ १०

अश्ववान् । पाशान् लाठी जिह्ववनेन च हृष्टो आश्रुं छुट्टनमाश्रुं हरेत्, तेहै
आमि दुर्धनपत्र हृष्टो किं उपार्जे आश्रुं हरेत् अत्र किं द्रव्ये वा जीवने-
वाश्रुं कथि ? १०

अहो जागर्ति कृच्छ्रेषु देवं यदुबनभिजितः ।

लुठ्यन्ति भूमौ क्षियन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च ॥

अन्वयः । अहो, देवं कृच्छ्रेषु जागर्ति ! यत् वनभिजितः मे बान्धवा भूमौ लुठ्यन्ति
क्षियन्ति स्वपन्ति च ॥ ११

मङ्गिनाथः । अहो इति । अहो चित्रं देवं कृच्छ्रेषु दुःखेषु
विषये जागर्तुं । दुःखोत्पादने नित्यं जागरूकमित्यर्थः । यदु-
यस्मादुबनभिजित इन्द्रजायनः । सम्पदादना क्षिप् । मे बान्धवाः
कुम्भकर्णादयो भूमौ लुठ्यन्ति परिवर्तन्ते क्षियन्ति पूयन्ति च ।
लुठिः कर्दो देवाः दकौ । स्वपन्ति दौर्घं निद्रान्ति चेत्यर्थः ।
स्वपिरदाटः ॥ ११

भरतः । अना, इत्यादि । अहो आश्चर्यम् । कृच्छ्रेषु कष्टेषु विषयेषु देवं किं जागर्ति
चैतते ? सदा देहिनां कष्टं जनयति इत्यर्थः । यत् यस्मात्, वनभिजितः शत्रुपराभव-
कारिणीति मम बान्धवा रावणादयो भूमौ लुठ्यन्ति लुठिता भवन्ति, क्षियन्ति क्लेशयुक्ता
भवन्ति, स्वपन्ति च महानिद्रां प्रविशन्ति इत्यर्थः ॥ ११

अश्ववान् । हाश्रुं देव मन्त्रदाहै दुःखोत्पादनेन कृच्छ्रेषु ; केन ना
आश्रुं नाकवशा इत्य-दित्यर्थो हृष्टो आश्रुं छुट्टित, दुर्गकपुङ्गुं ओ महानिद्रां
निद्रि हरेत् ॥ ११

शिवाः कृण्वन्ति मांसानि भूमिः पिबति शोणितम् ।

दशयीवसनाभीनां समदन्त्यामिषं खगाः ॥ १२

अन्वयः । दशयीवसनाभीनां मांसानि शिवाः कृण्वन्ति, शोणितं भूमिः पिबति, अमिषं
खगाः समदन्ति ॥ १२

मङ्गिनाथः । शिवा इति । दशधौवसनाभीनां रावणसपिण्डा-
नाम् । 'सपिण्डास्तु सनाभयः' इत्यमरः । "ज्योतिर्जनपद—" इत्या-
दिना समानशब्दस्य सभावः । मांसानि शिवाः क्रीडारः कुणन्ति
कर्षन्ति । कुष निष्कर्षणे क्रयादिः । शोणितं भूमिः पिबति ।
आमिषं मांसशोणितानि रित्तमान्त्रवपात्रसादिकं खगाः काकगृध्रा-
दयः समदन्ति सम्यग्भक्षयन्ति ॥ १२

भरतः । शिवा इत्यादि । दशधौवसनाभीनां रावणसजातीयानां मांसानि शिवाः
खनात्ताः कुणन्ति । भूमिः पृथिवी च तेषां रक्तं पिबति । खगाः पक्षिणः तेषाम् आमिषं
नाशयिष्यतातिरिक्तं वसामज्जादिकं समदन्ति भक्षयन्ति । कुष निष्कर्षणे ॥ १२

अनुवादः । आस्य भृशालेन रावणस्य छाडिकूलेन मांसं टानिना बाहेऽच्छेद-
यन्ति शिवाः रावणस्य वसामज्जादिनां समदन्ति भक्षयन्ति । कुष निष्कर्षणे ॥ १२

येन पूतक्रतोर्मूर्ध्नि स्थीयते स महाहवे ।

तस्यापीन्द्रजितो देवादृधाञ्चैः शिरसि लीयते ॥ १३

अन्वयः । येन (इन्द्रजिता) महाहवे पूतक्रतोः (इन्द्रस्य) मूर्ध्नि लीयते स, तस्य
इन्द्रजितः अपि शिरसि देवान् भाञ्चैः लीयते ॥ १३

मङ्गिनाथः । येनेति । येनेन्द्रजिता महाहवे महाबुद्धे पूत-
क्रतोरेन्द्रस्य मूर्ध्नि स्थीयते स स्थितम् । तिष्ठतेभावे सट् ।
"अपराचे च" इति आशब्दयागे भूतानद्यतनापरोक्षार्थे सट् । पुरा
इन्द्रभीषणस्यापरोक्षत्वात् । तस्य महाबोर्स्तेन्द्रजितोऽपि शिरसि
देवादृधवशाद् ध्वाञ्चैः काकैर्लीयते स्थीयत इत्यर्थः । लीड् गतौ ।
देवादिकः । भावे वर्तमाने सट् यक् ॥ १३

भरतः । येनेत्यादि । येन इन्द्रजिता पूतक्रतोः इन्द्रस्य महाहवे महाबुद्धे मूर्ध्नि अवतः
लीयते स । सामागैहानिति डीः । तस्यापि इन्द्रजितः शिरसि मत्सके देवादृधाञ्चैः
भाञ्चैः लीयते । लीड् य चां स्त्रिभिः । उभयत्र भावे कौ ॥ १३

अनुवादः । येनेन्द्रजिते महासमस्तरे तेन्द्रस्य मन्त्रकागत्रि अवस्थान
करिष्यते, आस्य इन्द्रेण विनयकन मेहे हेन्द्रजितेन्द्रस्य मन्त्रका ककगण अवस्थान
करिष्यते ॥ १३

स्वभानुर्भास्करं यस्तं निष्ठीवति कृताशितः [ङ्गिकः] ।

अथप्येति पुनर्भूतिं रामयस्तौ न कश्चन ॥ १४

अथः । स्वर्भानुं यत्नं भास्करं निर्वीर्यं, नः अपि कृताश्रितः (सन्) पुनः पुनर्भूतिं
कल्पयति, (किन्तु) रामः कथं न (अभ्युपैति) ॥ १४

मञ्जिनाथः । ' स्वर्भानुरिति । स्वर्भानुः राहुः । 'तमस्तु राहुः
स्वर्भानुः' इत्यमरः । अस्तु कवलितं भास्करं भास्वन्तं निर्वीर्यं
निरस्यति । शिवु निरमने । भौवादिकः । सोऽपि कृताश्रितः
सम्पादितराहुभोजनः सन् पुनर्भूतिं पुनरुत्पत्तिमभ्युपैति, राम-
अस्तु कथनापि पुनर्भूतिं नाभ्युपैति ॥ १४

भरतः । स्वर्भानुरित्यादि । स्वर्भानुः राहुः यत्नं यासीकृतं सूर्यं कृताश्रितः
सन् निर्वीर्यं निरस्यति । शिवु कृताश्रित इति दीर्घः । भवादिषः इत्यादौ शिववर्जना-
श्रितौ षस्य सत्वम् । रामेण यत्नोऽभिभूतः कथितं पुनर्भूतिं वृद्धिं नाभ्युपैति न प्राप्नोति ।
वेधोरेनेधिष इति इषवर्जनात् आदिगेचोरिति त्रिः ॥ १४

अश्वत्थः । राहु उदकश्री तृणादप्येकं आस करिषा पुनर्भूतिं तांशुं कट्ट-
कादि तृणादप्येव राहुश्रुतं वृद्धेऽपि पुनः अश्वत्थं नाश करिषा चाकन, किञ्च
रावत्तु वाशके एकवारं आस करेन, तेन च अश्वत्थं नाश करिषा
प्राप्तं ना । १४

त्वमजानन्निदं राजन्नोडिषे स्म स्वविक्रमम् ।

दातुं नेच्छसि सौतां स्म विषयाणां च नेशिषे ॥ १५

अथः । (हे) राजन् ! त्वम् इदम् अजानन् स्वविक्रमम् ईदृशिष्ये स्म, सौतां दातुं न
इच्छसि स्म, विषयाणां च न ईशिषे ॥ १५

मञ्जिनाथः । त्वमिति । हे राजन् ! त्वमिदं रामसामर्थ्य-
मजानन्नपश्यन् स्वविक्रममात्मपौरुषमेवोडिषे स्तौति स्म । ईड-
स्तौ । "ईडजनोर्ध्वे, च" इति चकारात् सकारेऽपि परत इडा-
गमः । सौतां दातुं प्रत्यर्पयितुं नेच्छसि अहङ्कारान्नाङ्गीकरोषि ।
विषयाणां शब्दानां नेशिषे स्म न प्रभवसि स्म । 'मोहं विधत्ते
विषयाभिलाषः' इति भावः । "अधोगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि
षष्ठी । सर्वत्र "लट् स्म" । "अपरोक्षे च" इति लट् । सर्वस्वास्तु
विभीषणेन प्रत्यक्षत्वादिति ॥ १५

भरतः । त्वमित्यादि । हे राजन् ! त्वम् इदं यद्योक्तम् अजानन् अहमेव अहं इति
स्वविक्रमम् ईदृशिष्ये स्म स्तुतवान् । ईड च उ स्तौ । उष्ठी रक्षेभिति इम् । संपराद्ध-
इच्छात्तु सौतां रामात् अश्वत्थं प्रत्यर्पितुं नेच्छसि स्म । इड च वाच्यः । स्म-वाचिनादिना

वत्तादिभः । विषयावाच न ईशिवे क न यथेष्टं विनियुते । सन्धो रक्षेतीम् । कथंवि
वती ॥ १५

अश्रुवाप । हे महीराज । त्वमि तादृश भक्ति न जानिहाहे निज भवाकट्यस्य
अनंश कश्चिद्वाहितेन, सेहे अश्रुवाप मीठाटक अतार्जन कर नाहे । अश्रुवाप
नशानि निवस ए छत्र कश्चिते पाव नाहे । १६

मन्त्रे जातु ब्रुव[वद] न्नाज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्यसे ।

कथं नाम भवांस्तत्र नावेति हितमात्मनः ॥ १६

अन्वयः । मन्त्रे जातु अज्ञाः ब्रुवन्ति, त्वं अपि तान् अनुमन्यसे, तवभवान् आत्मनः
हितं कथं नाम न अवेति ? ॥ १६

मङ्गिनाथः । मन्त्र इति । किं च मन्त्रे विचारकाले जातु
कदापि अज्ञा मूढा एव ब्रुवन्त्युपदिशन्ति । त्वमपि तानेवानु-
मन्यसे आसत्वेनाङ्गीकरोषि । उभयमध्येतद्गर्हितमेवेत्यर्थः । “गर्ह्यां
लडपिजात्वोः” इति गर्ह्यामपिजातुशब्दप्रयागे लट् । तत्रभवान्
संभवान् । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति भवदादिशब्दयोगे साव-
विभक्तिस्त्रलूपत्ययः । आत्मनो हितं कथं नाम नावेति न जानाति ।
विदुषस्ते गर्हितमेतदित्यर्थः । “विभाषा कथमि लङ् च” इति
चशब्दात् कथं शब्दयोगे गर्ह्यां लट् ॥ १६

भरतः । मन्त्र इत्यादि । मन्त्रणाविषये अज्ञा मूर्खा जातु कदाचित् वदन्ति वत्यन्ति ।
गर्हितम् एतन् अनधिकारात् । तानपि त्वम् अनुमन्यसे अनुमतवानसि । एतदपि
गर्हितम् । आत्मपिथ्यां सदा चेप इति की । अज्ञा अपि वदन् तत्र भवान् रावणो
विद्वानपि आत्मनो हितं नावेति नालोचितवान् । कथं नाम कथम् एतन् ? अन्याव्यम् ।
कथमा खी अ वेति की ॥ १६

अश्रुवाप । महीराज समस्त मूर्खराज कथन कथन-उपदेश निज्ञा थाटक, त्वमि
तादृशमेव सेहे उपदेश अक्षय बलिगा श्रीकार कश्चिद्वाहितेन ए उभयहे
गर्हित हरेवाहे, त्वमि माननीय हरेवा केन वे ताहा वृत्तमे ना, हेहा ए उ
निम्नार कथा । १७

आ[अ]पृष्टो नु ब्रवीति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम् ।

न करोमीति पौलस्त्य तदा मोहाच्चमुक्तवान् ॥ १७

अन्वयः । मन्त्रे मातामहः आश्रयः (६) त्वां हितं नु ब्रवीति, (६) पौलस्त्य ।
तदा त्वं मोहात् ‘न करोमि’ इति उक्तवान् ॥ १७

मल्लिनाथः । आपृष्ट इति । मन्त्रे मन्त्रविचारकाले माता-
महो मांस्त्ववांसापृष्टः किमिदानीं कर्तव्यमिति पृष्टः सन् त्वां हितं
सौतां प्रत्यर्पयेति शुभोदकं वाक्यं ब्रवीति नु ब्रवीति स्म । हे
पौलस्त्य रावण ! तदा त्वमापृष्ट आसवाक्यकरणं पृष्टो मोहात्सदा-
भ्यास करोमीत्युक्तवान् । “नन्वोर्विभाषा” इति ननुशब्दयोरुप-
पदयोः पृष्टप्रतिवचने भूतार्थे लट् ॥ १७

भरतः । अपृष्ट इत्यादि । तया मन्त्रनिषेधे मन्त्रे अपृष्टोऽपि मातामहो मांस्त्ववान्
स्वयम् उपेय त्वां हि न ब्रवीति उक्तवान् । अभिधानादन्तर्मानमामोष्ये की । पित्रस्त्वमेव
ब्रूय इति ईम् । हे पौलस्त्य ! रावण ! न करोमीति सौहात् अज्ञानात् त्वम् उक्तवान् ॥ १७

“अशूराय । मातामहक मन्त्राण्येकाले कर्तव्यं किञ्चाज्ञा कश्चिन्म, त्वनि
तोमादेक गोडार्पणरूप इति कथां वनिष्ठाङ्गिनेन, किञ्च पौलस्त्यः । त्वम-
नोहातिभूत इति “तां कश्चिन्म” एते कथां वनिष्ठाङ्गिनेन । ११

त्वं स्म वेत्य महाराज यत् स्माह न विभीषणः ।

पुरा त्यजसि यत्कुडो मां निराकृत्य संसदि ॥ १८

अन्वयः । (हे) महाराज ! विभीषणः यत् आह स्म, (तत्) त्वं न वेत्य स्म, (यस्मात्)
कुडः (सन्) संसदि मां निराकृत्य पुरा त्यजसि ॥ १८

मल्लिनाथः । त्वमिति । हे महाराज ! विभीषणो यदाह स्म
उक्तवांस्तत्त्वं न वेत्य स्म न वेत्स स्म हितत्वेन नाग्रहीरित्यर्थः ।
उभयत्रापि “लट् स्मे” इत्यपरोक्षे लट् । “वटो लटो वा” इति
विदेशादिति सिपस्थादेशः । ब्रुवः पञ्चनाम्—” इत्यादिना ब्रुवो लटि
तिपो णलादेशः । कुतः ? यद्यस्मात् क्रुद्धः सन् संसदि सभायां
मां निराकृत्य पुरा पूर्वं त्यजसि अत्याक्षौरित्यर्थः । पुरि लुङ्
चास्मे” इति स्मशब्दवर्जिते पुराशब्दे उपपदे भूतानद्यतने लट् ।
‘अविवेकः परमापदां पदम्’ इति भावः ॥ १८

भरतः । त्वमित्यादि । हे महाराज ! विभीषणो यदाह स्म उक्तवान् । पञ्च तिप्
पञ्च नवाह्वेति ब्रह्मलिपः स्थाने पञ्चे आह्वयश्च । तत्त्वं न वेत्य न ज्ञातवान्, श्रुतवान्
इत्यर्थः । वेत्तेः कोप टोपं वेति सिपृथ्विप् । यत् यस्मात् क्रुद्धः सन् त्वं सदां सभायां मां
पादग्रहणं निराकृत्य पुरा पूर्वं त्यजसि त्यक्तवान् । यादन्पुराभ्यां भव्ये इत्यत्र चकाराध्या-
कारात् की कान्तोत्त इत्यस्मात् अतीत इत्यनुवर्तते इति बोध्यम् ; तेनात्र पुरावीने
भूते की ॥ १८

अध्वर्युः । एष ब्रह्मज्ञात् । आनि बाह्यं बनिनाहिनात्, ताहां त्रुवि विष्णुः ।
बनिम् एवम् कत्र माहे, वेदेहत् त्रुवि गुरेत्तं कुरु हरेत्तं गतामत्ताहे आभात्तं
गतामत्ताहे वितादित्तं करिनाहिने । १४

हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ ।

पत[प्रवा]ति स्वेच्छया वायुरुद्गच्छति च भास्करः १६

अध्वयः । असौ मघवान् मखेषु निःशङ्कः हविः जक्षिति, वायुः स्वेच्छया पतति,
भास्करः च उद्गच्छति ॥ १६

मज्जिनाथः । हविरिति । असौ मघवानिन्द्रः । “मघवा बहु-
जम्” इति पक्षे दादेशः । “उगिदचाम्—” इति नुमागमः ।
संयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वात् तलोपः । मखेषु यज्ञेषु निःशङ्की
हविराग्यादिकं जक्षिति भक्षयति । जज्ञ भक्षहसनयोः “रुदादिभ्यः
सार्वधातुके” इतीट् । वायुः स्वेच्छया पतति वाति । पततीति-
पुनातीत्यर्थः । भास्करोद्गच्छति स्वेच्छया तपन्नदेतीत्यर्थः ॥ १६

भरतः । हविरित्यादि । असौ मघवान् इन्द्रो निर्भयः सन् मखेषु यज्ञेषु हविं हवनीयं
हतादिकं जक्षति भक्षयति । रुदादित्यादिम् । वायुः स्वेच्छया वाति गच्छति । भास्करः
स्वेच्छया उद्गच्छति । “न वेद तं न यस्याणि कृते त्वयि विपर्ययः” इति अनुवर्द्धीकितान्वय,
त्वयि सति एवं मासीदिति भावः ॥ १६

अध्वर्युः । एषन् देवेभ्य यज्ञे निःशङ्कात्तेन वृत्तादिष्वेकान करितेतेहन्,
वायुं हेच्छामत्तं वहेतेहन्, विवाकत्रुं हेच्छामत्तं तां विवत्रुं करिते करिते
तेष्वित हहेतेहन् । १७

धनानामौशते यज्ञा यमो दास्यति राक्षसान् ।

तनोति वरुणः पाशमिन्दुनीदीयतेऽधुना ॥ २०

अध्वयः । अधुना यज्ञाः धनानाम् ईशते, यमः राक्षसान् दास्यति, वरुणः पाशं
तनोति, इन्दुना उदीयते ॥ २०

मज्जिनाथः । धनानामिति । अधुना यज्ञाः कुबेरादयो धना-
नामौशते प्रभवन्ति । स्वास्यं लभन्त-इत्यर्थः । “अधीगर्थ—”
इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । ईश ऐश्वर्यं । यमो युक्ति “आत्मने-
पदेधनतः” इति भस्मादादेशः । यमोऽन्तकोऽपि राक्षसान्
दास्यति लभयति । दसु आनी । वरुणः पाशं तनोति निःशङ्कं

प्रमुक्त इत्यर्थः । इन्दुना उदीयते । वृद्धिस्तथाभ्यामुदीयते न तु
नित्यपूर्वनेत्यर्थः । इणो भावे लट् । “अत्र सार्वधातुक्रयोदोषः ॥ २०

भरतः । धनानामित्यादि । यथा धनानाम् ईशने पालयन्ति । ईश लङ् ऐश्वर्ये ।
भान्तोऽदनगः । यमो राक्षसान् दाम्यति वशो करोति । शमादित्वात् दीर्घः । बहवः पात्रं
तनोति निष्सारयति । अधुना इदानीं शशिना उदीयते । भावे कौ । अधुनेति सर्वत्र
योग्यम् । पूर्वमेवं नासौ दिति भावः ॥ २०

अशूबात् । अथन वक्तव्यं सदनं अतिपाति इहेवे, समरांश्च राक्षसंश्च नाशित्वा
विधाता इहेवे, वरुणदेव निर्द्धरे पात्रं अत्र वायुशरं करिरेव, छत्रं च बुद्धिं च
अशूबात् उचि ७ इहेवेन । २०

शाम्यत्युत्समाहारस्तपस्यन्ति वनौकसः ।

न[नो]नमस्यन्ति ते बभूवुः वरिवस्यन्ति नामराः २१

अथः । अतुलनाहारः शाम्यति, वनौकसः तपस्यन्ति, अमराः ते बभूवुः न नमस्यन्ति
न वरिवस्यन्ति ॥ २१

मत्तिनाथः । शाम्यतीति । अतुलना समाहारः सम्भूयति ।
शाम्यति निवर्तते किन्तु क्रमशो वर्तते इत्यर्थः । वनौकसो मुनयः
स्तपस्यन्ति विश्रब्धं तपसरन्ति । “कर्णशो रोमज्—” इत्यादिना
कषत् तपसः परस्मैपदश्च । अमरा देवाश्च ते तव बभूवुः न नम-
स्यन्ति पूर्ववत् पूजयन्ति । न वरिवस्यन्ति न परिचरन्ति । “नमो-
वरिवक्षिचक्षुः कषत्” । नमसः पूजायां वरिवसः परिचर्यायाम् ॥ २१

भरतः । शाम्यतीत्यादि । अतुलना वसनादीनां सहाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति ।
वनौकसो मुनयः तपस्यन्ति ततः कुर्वन्ति । नमसपोविव इति क्यः । अमराः तव बभूवुः
नो नमस्यन्ति न प्रणमन्ति । पूर्ववत् क्यः । न च वरिवस्यन्ति न परिचरन्ति तव बभूवुः
परिचर्यां न कुर्वन्ति इत्यर्थः । पूर्ववत् क्यः ॥ २१

अशूबात् । अतुलना आत्र एतदेव अतिपाति इहेवेन, (पर्यावरणं
अत्रापि पाहेवे) वनौकसो अत्र निर्द्धरे उपाश्रयं करिरेन, देवतां च भोमां
वक्षुवाक्येन आत्र नमस्कारं वा तांश्च परित्यागं करिरेन न । २१

श्रीश्च कुर्न हृष्यति लङ्कायां विरज्यन्ति समृद्धयः ।

न वेद तन्न यस्यास्ति मृते त्वयि विपर्ययः ॥ २२

अथः । लङ्कायां श्रीः च कुर्वति, समृद्धयः विरज्यन्ति, त्वयि मृते यथा विपर्ययः च
अस्ति त्वयि न वेद ॥ २२

मङ्गिनाथः । श्रीरिति । लङ्गायां श्रीश्च कुण्यति हेष्टि ।
सम्पद्यः सम्पदश्च विरज्यन्ति स्वयमेव विरक्ता भवन्ति । रक्ष्य रागे ।
“कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदश्च” इति एष्टेः कर्मकर्तरि
यगात्मनेपदापवादिभ्यः प्रत्ययः । किं बहुना, त्वयि मृते यस्य विप-
र्ययो वैपरोत्यं नास्ति न हस्तु न देद न वेष्टि । सर्वं विपर्यस्त-
मित्यर्थः । “वदो लटा वा” इति मिषो वा णत्वादेशः ॥ २२

भरतः । श्रीरन्त्यादि । लङ्गायां श्रीन् कुण्यति न हृष्टा भवति । सम्पद्यो विभूतयो
विरज्यन्ते विरक्ता भवन्ति । रज्ज्य रज्ज मो ञ् रागे । दिवादित्वात् श्यन् । अपिद्वय
किञ्चान् इभुङ्गनलोपोऽथौ । त्वयि मृतं सति यस्य विपर्ययो नास्ति यः तत्कृता मर्यादा न
अहते, तन् पदं न वेष्ट । वेतेः कोपमिति मिषो णप् ॥ २२

अश्वान । लङ्गायां श्यन् कश्चिदेव अर्थे चार्कटान ना मन्वा
चः विरक्त इहेव, अर्थे च, तामात्र मृताते बाह्य विपर्याय एष्टिव ना,
एष्टेन कोन वस्तुहे पश्चि ७ पादे ना । २२

शक्ति[चीं] संस्त्रजते शक्रो गोपायति हरिः श्रियम् ।
देववन्द्यः प्रमोदन्ते चित्रौयन्ते चनोदयाः ॥ २३

अन्वयः । शक्रः शक्तिं संस्त्रजते, हरिः श्रियम् गोपायति, देववन्द्यः प्रमोदन्ते, चनोदयाः
चित्रौयन्ते ॥ २३

मङ्गिनाथः । शक्तिमिति । शक्रः शक्तिं चासूं सामर्थ्यं वा ।
‘चासूसामर्थ्याः शक्तः’ इत्यमरः । शचीमिति पाठे पौलोमी-
मित्यर्थः । संस्त्रजते परिव्रजते प्राप्नोतीत्यर्थः । “शसञ्च—”
इत्यनुनासिकलोपः । शारवण्यः श्रियं गोपायति स्वायत्तीकरोति ।
“गुपधूप—” इत्यादिना आयप्रत्ययः । देववन्द्यः प्रमोदन्ते सुक्ता
मोदन्ते इत्यर्थः । चनोदया मेषोक्तयश्च चित्रौयन्ते आश्चर्य्यभवन्ति ।
“नमोर्वारवः शत्रवः क्वच” । चित्रव आश्चर्य्य । डित्करणत्तङ् ॥ २३

भरतः । अन्वयमपि विपर्य्ययमाह—शचीमित्यादि । शक्रः शचीं संस्त्रजते सम्पद्य
आलिङ्गति, चित्रं तदकारणान् तदवधारयति । स्वामी जिह्वा चालिजे । चन्त्रदन्तस्त्रन्-
जोऽपि ललोप । हरिः विष्णुः श्रियं लक्ष्मीं गोपायति रक्षति, एतावन्तं कार्यं तदव्ययं
अप्यद्रुपा आसीत् इति भवः । कम चतु गुप इति आयः । देवानां वन्द्यां हठस्त्रियः
प्रमोदन्ते प्रहसन्ति । चनोदया मेषाः चित्रौयन्ते आश्चर्य्यभवन्ति । चित्रं च आश्चर्य्य
कथादिः ॥ २३

अश्वान् । आश्वमेधं हेतुं निजमक्तिं प्राप्तुं हरेत्-न', त्रिभूतमश्वैकं निज
आश्वं करिष्ये, त्रैलोक्यं जानिष्ये हरेत्-न एवमेवमेव आश्वमेधं
उत्तमं कर्तुं करिष्ये । २७

विभ्रत्यस्त्राणि सामर्षा रणकाम्यन्ति चामराः ।

चकासति च मांसादां तथा रम्भेषु जायति ॥ २४

अन्वयः । चमराः सामर्षाः अस्त्राणि विधत्ति, रणकाम्यन्ति च, चकासति च, तथा
मांसादां रम्भेषु जायति च ॥ २४

मङ्गिनाथः । विभ्रतीति । किं चामराः सामर्षाः अस्त्राणि
विभ्रति धारयन्ति । रणमात्मन इच्छन्ति रणकाम्यन्ति च ।
“काम्यञ्च” इति काम्यच्प्रत्यये तदन्ताद्वातोर्लट् । चकासति
प्रकाशन्ते च, तथा मांसादां रक्षसां रम्भेषु अवकाशेषु जायत्य-
वदधति । उभयत्रापि “जञित्यादयः—” इत्यभ्यस्तसंज्ञा । “अद-
भ्यस्तात्” इति भस्मादादेशः ॥ २४

भरतः । विभ्रतीत्यादि । चमराः सामर्षाः सकीपाः सन्तः अस्त्राणि विधत्ति
धारयन्ति । नि दुःशूलं भतिपुण्यो । द्वादी रे रि । पृथ्वाङ्ङिः खे रे । आत्मनो रण-
मिच्छन्ति च । खेः काम्यक् संज्ञायाम् । चकासति दीप्यते । चकास च लु दीप्ती ।
चलोद्गते । तथा मांसादां रक्षसानां रम्भेषु जायति सावधाना भवन्ति । जाय च लु
जायते ॥ २४

अश्वान् । श्वमेधं सत्क्रोधे अश्वभक्षणं करिष्ये नृकं हेतुं । ७ निजं
विश्वं करिष्ये ७ त्रैलोक्यं विषमं रूपं अवकाशे अवहितं हरेत्-न । २४

चक्षूर्यन्तेऽभितो लङ्कामस्मांश्चाप्यतिशेरते ।

भूमयन्ति स्वसामर्थ्यं कौर्त्तिं नः कनयन्ति च ॥ २५

अन्वयः । लङ्काम् अभितः चक्षूर्यन्ते, अस्मान् अपि अतिशेरते, च स्वसामर्थ्यं च कन-
यन्ति, नः कौर्त्तिं कनयन्ति च ॥ २५

मङ्गिनाथः । चक्षूर्यन्त इति । किञ्च लङ्कामभित उभयतो-
ऽन्तर्दृष्ट्येत्यर्थः । “अभितःपरितः—” इत्यादिना द्वितीया ।
चक्षूर्यन्ते गहितं चरन्ति स्वच्छन्दं चरन्तीत्यर्थः “लुपसद—” इत्या-
दिना चरन्तीत्यङ्प्रत्ययः । “चरफलोच” इत्यभ्यासस्य लुगागमः ।
“उत्परस्त्रातः” इत्युत्त्वम् । “इति च” इति दीर्घः । अस्मानतिशेरते

भरतः । दिश इत्यादि । अवापि अमरा इत्यनुषज्यते । द्रुमाः सन्तो दिशी व्यनुवते
व्यानुवन्ति । अयं ऋ व्याप्तिसंज्ञकः । शुष्मीरित्युक् । मान्तीऽदनतः । त्वया कृतां
स्थितिं व्यवस्थां नहति त्यजन्ति । ओ हाक् लि त्यागे । आदीराज्ञोप्यः । अन्तीऽद्वेः ।
सुद्रा अस्या अपि विपद्गर्तं त्वां ह्रमन्ती नोऽस्मान् सुद्रान् कुर्वन्ति आचक्षते वा । सुद्रशब्दान्
पूर्ववत् जिः, वाटान्तिकेत्यादिना चोदादेशः । द्रुमाः दुष्टलोकाः, सुद्राः सुदलोका इत्यन्वे ॥ १६

अश्रुवान् । तीक्ष्णं मगर्से नमस्मिन् वापुं हरेदेव, तेषां वायव्यं मङ्गल
तागं करिष्ये, तीक्ष्णं क्रुद्धं हरेदेव तेषां विपन्नं मेधिशो उभयत्र
करिष्ये ॥ तेषां क्रुद्धं वनिष्ये ॥ २७

शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत् ।

उज्जिह्वीषे महाराज त्वं प्रशान्तो न किं पुनः ॥ २७

अन्वयः । नभस्वन्तः शमं शमं परितः जगत् पुनन्ति ; (हे) महाराज ! त्वं पुनः
प्रशान्तः (सन्) किं न उज्जिह्वीषे ? ॥ २७

मङ्गिनाथः । शमं शममिति । नभस्वन्तो वायवः शमं शमं
शान्त्वा शान्त्वा । आभीक्ष्ण्यं णमुल् द्विर्वचनञ्च । परितो जगत्
पुनन्ति प्रवहन्ति । शान्ता अपि पुनरुज्जिह्वत इत्यर्थः । हे महाराज !
त्वं पुनः प्रशान्तो निर्वाणः सन् किञ्चन किञ्चिदपि नाज्जिह्वीषे
नोज्जोवसि । ओहाङ् गतौ । “भृजामित्” इत्यभ्यासस्थेत्वम् । “ई
हृत्थघोः” इतीकारः ॥ २७

भरतः । शममित्यादि । नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा परितः सर्वतो
जगत् पुनन्ति पवित्रयन्ति । पू अ गि च, चकारात् शोषे । पादः स्तोत्रे इति ऋक्सः ।
चणम् आभीक्ष्ण्यं इति शर्मथणम् आभीक्ष्ण्यं हित्वं लोकोत्तः सिद्धम् । हे महाराज ! त्वं
पुनः प्रशान्तः सन् किं न उज्जिह्वीषे न उज्जिह्वसि ? ओ हा ङ् लि गतौ । आदीराज्ञोप्य
इति इः ॥ २७

अश्रुवान् । वायुं तेषां हरेदेव तेषां जगत्पत्रं मर्त्यं मृद्मन्
वहिष्ठं वाक्, किञ्च महाराज ! त्वमिदं एकवारं तेषां हरेदेव किं पुनरात्र
उज्जिह्वीषिषि हरेदेव ना । २९

प्रोणीति शोकश्चित्तं मे सत्त्वं संशाम्यतौव मे ।

प्रमार्ष्टि दुःखमालोकं मुञ्चाम्यूर्जं त्वया विना ॥ २८

अन्वयः । त्वया विना शोकः मे चित्तं प्रोणीति, मे सत्त्वं संशाम्यति इव ; दुःखं
आलोकं प्रमार्ष्टि, ऊर्जं च मुञ्चामि ॥ २८

मङ्गिनाथः । प्रोणीतीति हे महाराज ! त्वया विना शोको मे चित्तं प्रोणीत्याहणीति । मे मम सत्त्वं प्राणः । 'प्राणे बलेऽन्तःकरणे' इति सत्त्वार्थेषु यादवः । संशाम्यतीव विरमतीव । दुःखं शोक आलोकं प्रकाशं प्रमार्ष्टि लुप्यतीत्यर्थः । ऊर्जं बलञ्च मुञ्चामि ॥ २८

भरतः । प्रोणीतीत्यादि । हे महाराज ! शोको मे मम चित्तं प्रोणीति । बोधोः पिङ्गले चरति पचे चः, प्रोणीतीति पाठे—गुणाभावपचे रपिङ्गस्युत इति त्रिः । सत्त्वं शाम्यतीव शान्तमिव । दुःखं कर्तुं आलोकम् आलोचनं प्रमार्ष्टि निरोधयति । वृजोऽकङ्कितोति त्रिः । ऊर्जम् ऊर्जस्त्वत्वं मुञ्चामि । मुञ्च लृङ् प औ मोचे । नृणः । न त्वया विना इति सर्वत्र योज्यम् ॥ २८

अश्ववाप । हे महाराज ! तोग्नात्र अडावलोच । आग्नार मनेक आवृत्त करिडेछे, आग्नार ओवन येन वरिर्गत हरेतेछे, दुःख आग्नार छानालोक लोप करिडेछे एवः आग्नि बलशेन हरेषा पडिडेछि । २८

के न संविद्रते नान्यस्त्वत्तो बान्धववत्सलः ।

विरौमि शून्ये प्रोणीमि वाथं मन्युसमुद्भवम् ॥ २९

अन्वयः । बान्धववत्सलः त्वत्तः अन्यः । (नास्तीति) के न संविद्रते, (अतः) शून्यं (सति) विरौमि, मन्युसमुद्भवं कथं प्रोणीमि ? ॥ २९

मङ्गिनाथः । के इति । बान्धववत्सलो कन्मुप्रियस्त्वत्तोऽन्यो नास्तीति के वा न संविद्रते न विदन्ति । सर्वेऽपि विदुरित्यर्थः । "समो गम्यच्छि—" इत्यादिना तङ् । "वेत्तेर्विभाषा" इति रुडागमः । अतः शून्ये रिक्ते सति विरौमि क्रन्दामि मन्युसमुद्भवं शोकोदयं कथं प्रोणीमि छादयामि वारयामीत्यर्थः ॥ २९

भरतः । के नेत्यादि । त्वत्तोऽन्यो बान्धवेषु वत्सलः स्नेहवान् नास्ति, इति के जना न जानन्ति ? समो गम्यच्छेत्यादिना वेत्तेर्न । मास्ती रम् विदसु वेति पाचिकी रम् । अहं शून्ये बन्धुरहितप्रदेशे विरौमि शब्दं करीमि । ब ल ध्वनौ । रपिङ्गस्युत इति त्रिः । कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्भवं शोकोन्मादं प्रोणीमि आच्छादयामि ? बोधोः पिङ्गलेऽकङ्कितपञ्च पूर्ववद् त्रिः ॥ २९

अश्ववाप । तोग्नात्र तुला आर केह बकुवत्सल नाहे, हेह के जाने ना ? ताहे आग्नि तोग्नात्र अडावे द्रोदन करिडेछि ? एहे शोकवग्नि किङ्कणे निवारण करिव ? २९

रोदिम्यनाथमात्मानं बन्धुना रहितस्त्वया ।

प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते ॥ ३०

अन्वयः । बन्धुना त्वया रहितः (अत एव) अनाथम् आत्मानं (प्रति) रोदिमि—
यस्य ते उपकाराणां प्रमाणं न अवगच्छामि ॥ ३०

मत्तिनाथः । रोदिमीति । बन्धुना त्वया रहितोऽत एवानाथ-
मात्मानं प्रति रोदिमि परिदेवये यस्य ते तवोपकाराणां त्वत्कृतोप-
काराणामित्यर्थः प्रमाणमियत्तां नावगच्छामि न जाने । स त्वं कथं
न शोच्य इत्यर्थः ॥ ३०

भरतः । रोदिमीत्यादि । बन्धुना त्वया रहितोऽहम् । अत एव नाथहीनम् आत्मानं
रोदिमि, त्वाम् उपसृत्य सशब्दक्रन्दनेन युक्तं करोमि । बन्धोऽय इति इम् । यस्य ते तव
उपकाराणां प्रमाणं संख्यां न अवगच्छामि न जानामि, अपरिमितत्वात् संख्यां कर्तुं न
शक्नोमि इत्यर्थः ॥ ३०

अश्वराज । तूमिहे बहू तोमार कृत उपकारेण परिमाणं न जानि
ना । ताहे जानि तोमार विरहे अनाथ आत्माके नका करिषा रोदन
करिउछि । ३०

नेदानीं शक्रयचेन्द्रौ बिभीतो न दरिद्रितः ।

न गर्वं जहितो दृप्तौ न क्षिप्र्यीतां दशानन ॥ ३१

अन्वयः । (हे) दशानन ! इदानीं शक्रयचेन्द्रौ न बिभीतः, न दरिद्रितः ; दृप्तौ
(तौ) न गर्वं जहितः, न क्षिप्र्यीतः ॥ ३१

मत्तिनाथः । नेति । हे दशानन ! इदानीं शक्रयचेन्द्राविन्द्र-
केबेरो न बिभीतो न त्रस्यतः । “भियोऽन्यतरस्याम्” इति
विकल्पादिकारः । न दरिद्रितो न दारद्री भवतः । पुनः
स्वसम्पत्ताभादिति भावः । दारद्रा दुर्गती । लटि तसि शपो लुक् ।
“इद् दारद्रस्य” इतीत्वम् । दृप्तौ तौ न गर्वं जहितो न त्यजतः ।
“जहातेच” इतीत्वम् । न क्षिप्र्यीतो न त्वङ्गयेनात्मानं पीडयत
इत्यर्थः । क्षिप्र्यातरयं सकर्मकः । “ई हल्यघोः” इतीत्वम् ॥ ३१

भरतः । नेदानीमित्यादि । हे दशानन ! इदानीं त्वयि मते इन्द्रकुबेरो न भयं कुर्वतः ।
मि भो मि भीत्याम् । न दरिद्रितः न दीनतां गच्छतः, दरिद्रा च लु दुर्गत्याम् । हरिद्री
किङ्क्षेऽवाविति किः । दृप्तौ सन्तौ नाहङ्कारं परित्यजः । श्री हा क्लि त्वागे, पूर्वेण पक्षे
कः । न ह्ये शम् अनुभवतः । क्षिप्रं विनाशि । आचार्यरिति ईः ॥ ३१

અશુભ । હે મનન ! એન આર હેલ ઓ કુવેર કાશાકેલ ડર
કરે ના । પૂનર્જીવ મળાત્ નાહ હજારા આર તારા મરિલ નાહે । એન
તારા ગર્જિત હેલેવ આર મર્ષ ત્યાગ કરિલે ના । એર તોમર ડર
આર ક્રિહે હેલેવ ના । ૭૧

ત્વયાપિ નામ રહિતાઃ કાર્યાણિ તનુમો વયમ્ ।

કુર્મશ્ચ જીવિતે બુદ્ધિં ધિક્ દૃષ્ટ્વાં કૃતનાશિના [નો]મ્

અન્યઃ । વયં ત્વયા રહિતાઃ કાર્યાણિ અપિ નામ તનુમઃ ? જીવિતે બુદ્ધિં ચ કુર્મઃ ?
કૃતનાશિનાં દૃષ્ટ્વાં ધિક્ ! ॥ ૨૨

મજ્જિનાથઃ । ત્વયેતિ । વયં ત્વયા રહિતાઃ કાર્યાણિ
સન્ધિવિગ્રહાદિકૃત્યાનિ અપિ નામ તનુમઃ કુર્મઃ ખ કરિયામ
इत्यर्थः । નામેતિ કુલ્લને । ગર્હિતમેતદિત્યર્થઃ । ‘નામ પ્રાકાશ્યસં-
ભાવ્યક્રોધોપગમકુલ્લને’ इत्यमरः । “ગર્હ્યાં સહાપજાત્વોઃ” इति
सट् । જોવતે બુદ્ધિં ચ કુર્મઃ । કૃતનાશિનાં કૃતપ્નાનાં દૃષ્ટ્વાં ધિક્ ।
મહોપકારિણં ત્વાં વિના જીવતં ગર્હિતમિત્યર્થઃ ॥ ૨૨

મરતઃ । ત્વયાપીત્યાદિ । ત્વયાપિ રહિતાઃ ત્વજ્ઞા વયં કાર્યાણિ તનુમઃ વિસ્તારયોમઃ ।
તન દુ અ વિસ્તરી । નૂપોડસ્યસ્યસ્યાપરવ્રત્તિપત્તે રૂપમ્ । નામ પ્રકાશે । તથા જીવિતે/બુદ્ધિમ્
આમા કુર્મઃ । કુલ્લનાંપોડસ્યા इति सुपो लोपः । વ્યંનચૂતયીત્યાદૌ કુલ્લજનાન્ન દોષઃ ।
તજ્ઞાત્ કૃતનાશિનો કૃતપ્નો દૃષ્ટ્વાં ધિગત્સુ ॥ ૨૨

અશુભ । આમરા તોમર વિઠને આર કિ મક્કિ વિગ્રહાનિ કાર્યા કરિલે
પારિવ ? અથવા આર કિ વાંઠિલે હેલ્લા કરિવ ? કુલ્લવેર વિગ્રહ કૃષ્ણાક
ધિક્ । ૭૨

दृष्टेऽस्मि देहमात्मीयं त्वं वाचं न ददासि चेत् ।

द्राघयन्ति हि मे शोकं स्मर्यमाणा गुणास्तव ॥ ૨૩

અન્યઃ । ત્વં વાચં ન દદાસિ ચેત્ આત્મીયં દેહં દૃષ્ટેઽસ્મિ, તવ ગુણાઃ સ્મર્યમાણાઃ હિ
મે શોકં દ્રાઘયન્તિ ॥ ૨૩

મજ્જિનાથઃ । દૃષ્ટેઽસ્મીતિ । હે રાજન્ ! ત્વં વાચં ન દદાસિ
ચેત્ ન સંભાષસે યદોત્યર્થઃ । આત્મીયં મદૌયં દેહં દૃષ્ટેઽસ્મિ હિનાશ્ચ ।
દૃહ હિંસાયામ । “દૃણહ હમ” । તવ ગુણાઃ સ્મર્યમાણા મે શોકં

द्राघयन्ति दीर्घाकुर्वन्ति । दीर्घशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच्
णाविष्ठवद्भावे "प्रियस्थिर—" इत्यादिना द्राघादेशः ॥ ३३

भरतः । दृष्टेः स्त्रीत्यादि । चेत् यदि त्वं वाचं न ददासि, तदा आर्क्षीयं देहं दृष्टेः
हिमन्ति दृष्टं च दन्तं श हिंसि । दृष्टं इन् पिष्टम् । हि यस्मात् तव गुणाः क्षय्यमाणाः
सन्तः नीऽस्याकं शोकान् द्राघयन्ति दीर्घान् कुर्वन्ति । दीर्घशब्दात् णिः कृत्याख्याने इति णिः ।
वादान्तिकेति द्राघादेशः ॥ ३३

अश्ववध । तूमि यदि आमार कथार उठर ना दा०, ता० इहेल आ-
निखनेइ नष्टे करिव । कारण तोमार गुगाराल अठि-पथारुठ इहेल आमार
शोक दीर्घ इहेते० दीर्घठव करि०छे । ७० '

उन्मुच्य संजमात्मीयां मां सजयति को हसन् ।
नेदयत्यासनं को मे कर्हि मे वदति प्रियम् ॥ ३४

अन्वयः । आत्मीयां सजम् उन्मुच्य कः मां हसन् सजयति ? कः मे आसनं नेद-
यति ? कर्हि मे प्रियं वदति ॥ ३४

मल्लिनाथः । उन्मुच्येति । आत्मीयां सजं मालामुन्मुच्यापनोय
को मां हसन् सजयात सखिणं करोति कारुण्यतीत्यर्थः ।
'तत्करोति' इति णिच् णाविष्ठवद्भावे "विन्मतेर्लुक्" इति विना
लुकि "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतभावान्न टिलोपः । को मे आसनं
नेदयति अन्तिकमासनं करोति । का मां समोप उपवश्यतीत्यर्थः ।
अत्रापि णाविष्ठवद्भावात् अन्तिकशब्दस्य नेदादेशः । कर्हि कदा ।
"अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्" इति किमो हिल्प्रत्ययः । को मे प्रियं
वदति । "विभाषा कदाकर्हिः" इति कदाशब्दस्य प्रयोगाद्भवित्थ-
दर्थे लट् ॥ ३४

भरतः । उन्मुच्येत्यादि । आत्मीयां मालाम् उन्मुच्य अपनीय परितोषात् हसन् को
मां सजयति सखिणं करोति ? पूर्ववत् णिः । लुङ्महाङ्गनामिति विन्लुक् । को वा मे
मम आसनं नेदयति अन्तिक करोति ? पूर्ववत् णिः, नेदादेशश्च । कर्हि कदा को वा मम
प्रियं वदति वदिष्यति ? त्वया विना इति शेषः । कदाकर्हिभ्या वेति भव्ये को ॥ ३४

अश्ववान । तूमि विना के निखेर गाला थुनिग्रा हागिउते हागिउते आमार
गलाय पत्राहेवे ? के आमार आगन निख आगनेर निरुटेवर्ती करिवे ?
(अर्थात् काहे वगाहेवे) एवः के कदे आमाके अग्न वाक वनिवे ? । ७४

न गच्छामि पुरा लङ्कामायुर्यावद्विधाम्यहम् ।
कदा भवति मे प्रीतिस्त्वां पश्यामि न त्वेदहम् ॥ ३५

अन्वयः । अहं यावत् आयुः दधामि (तावत्) लङ्का पुरा न गच्छामि, अहं त्वां न पश्यामि चेत् कदा मे प्रीतिः भवति ॥ ३५

मल्लिनाथः । नेति । अहं यावदायुर्दधामि जीविष्यामि तावत् लङ्कां पुरा न गच्छामि गमिष्यामि । “यावत्पुरानिपातयो-
लट्” इति भविष्यदर्थे लट् । अहं त्वां न पश्यामि चेत् कदा मे प्रीतिर्भवति भविष्यतीत्यर्थः । “विभाषा कदाकर्त्तव्याः” इति कदाशब्दयोगाद्भविष्यदर्थे लट् ॥ ३५

भरतः । न गच्छामित्यादि । यावत् अहम् आयुः दधामि धारयिष्यामि, तावत् पुरा लङ्कां न गच्छामि । यावत्पुराभ्यां भव्य इति कौ । पुराशब्दो भविष्यदामिमाह, लङ्का-
प्रवेशस्य कारणं प्रीतिः, तत्र उच्यते—कदा मम प्रीतिः भवति । कदाकर्त्तव्या वेति कौ ।
चेत् यदि त्वां जीवन्तं न पश्यामि ॥ ३५

अशूबाह । आमि यत्किञ्चिन् जीवितं भवितुं, तत्किञ्चिन् आत्र नङ्गाय गच्छेत्
ना । कारणं आमि यत् किञ्चित्मात्रं तत्रापि नेशिते ना पाठे, तांश इहैव
किञ्चिन् आमात्रं आनन्त इहैव ? ७८

ऊर्ध्वं म्रिये मुहूर्त्ताद्वि विह्वलः क्षतबान्धवः ।

मन्त्रे स्म हितमाख्यामि न करोमि तवाप्रियम् ॥ ३६

अन्वयः । क्षतबान्धवः (क्षत एव) विह्वलः मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं म्रिये हि, मन्त्रे हितम्
आख्यामि अ, तत्र अप्रियं न करोमि ॥ ३६

मल्लिनाथः । ऊर्ध्वमिति । क्षतबान्धवोऽत एव विह्वलो
विवशोऽतः प्राप्तकालत्वान्मुहूर्त्तादूर्ध्वं म्रिये म्रिष्यामि । “म्रियते-
लुङ्लिङाश्च” इति चकारात् शिनश्च तङ् । “लिङ् चोध्वमौहृत्तिक्”
इति लोट्थलक्षणे भविष्यति लट् । प्राप्तकाललक्षणस्यात्र लोट्थः ।
मन्त्रे मन्त्रविचारकाले हितमाख्यामि स्म आख्याम् । “लट्
स्ते” । “अपरोक्षे च” इति भूतापरोक्षे लट् । अप्रियमकार्षमिति
पृच्छसि चेत् तवाप्रियं च न करोमि नाकार्षम् । “नन्वोर्विभाषा”
इति नशब्दयोगि पृष्ठप्रतिवचने भूते लट् ॥ ३६

भरतः । ऊर्ध्वमित्यादि । क्षतबान्धवत्वात् विह्वलो आकुलीऽहं मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं म्रिये
म्रिष्यामि, प्राप्तकालोऽहम् इत्यर्थः । म्रिष्यामिनाहर्त्तमानायादे कौ, लुङ्लोटि नम् । मन्त्र-

विषये हितमाख्यामि अ उक्तवान् । ख्या स ख्यातौ कथने । तथापि न करोमि अ न कृतवान् । अत्यनुषज्यते, कौ खेनातीत इति करणाख्याभ्यां भूते कौति परः ॥ ३६

अश्वनाद । आशत्रि वक्त्र विनष्टे इहेशाच्छे, एहे खग्रे आभि विह्वल उहेशाहि । आभि निष्कृष्ट गृह्ण पत्रे मद्रिव । आभि उ मङ्गलाकाले ढोशोश्च हित कथाहे । वनिशाहिनाम, कथनञ्च ढोशोश्च अशिशकार्था करि नाडे । ३७

अन्तःपुराणि पौलस्त्यं पौराश्च भृशदुःखिताः ।

संश्रुत्य स्थाभिधावन्ति हतं रामेण संयुगे ॥ ३७

अन्वयः । पौलस्त्यं संयुगे रामेण हतं संश्रुत्य अन्तःपुराणि भृशदुःखिताः (अभवन्) पौराः च अभिधावन्ति अ ॥ ३७

मल्लिनाथः । अन्तरिति । पौलस्त्यं रावणं संयुगे रामेण हतं संश्रुत्य श्रुत्वा अन्तःपुराणि भृशदुःखिताः पौराश्चाभिधावन्ति अ अभिधावन् । “लट् स्मै” इति भूते लट् ॥ ३७

भरतः । अन्तःपुराणीत्यादि । अथ अन्तःपुराणि पौराश्च संयुगे युद्धे रामेण हतं पौलस्त्यं रावणं संश्रुत्वा अत्यर्थं दुःखिताः सन्तः अभिधावन्ति अ वेगेन आभिमुख्यं गच्छन्ति अ ॥ ३७

अश्वनाद । अनश्वर रामस्तु ममरे रावणके निष्ठ कविशास्त्रेण तुनिश आश्रुःपूरुषात्रिणी मङ्गलागण उ नगरवामौगण अतःपत्र दुःखञ्च इहेशा ढोशोश्च दिक्क धावित इहेन । ३९

मूर्धजान् स्म विलुञ्चन्ति क्रोशन्ति स्मातिविह्वलम् ।

स्माधीयन्त्युपकाराणां मुहुर्भर्तुः प्रमन्युः [न्यवः] च ॥ ३८

अन्वयः । (अन्तःपुराणि)-मूर्धजान् विलुञ्चति अ, अतिविह्वल क्रोशन्ति अ, प्रमन्यु भर्तुः उपकाराणां मुहुः अधीयन्ति अ च ॥ ३८

मल्लिनाथः । तत्रान्तःपुरचेष्टितान्याह—मूर्धजानिति । मूर्धजान् केशान् विलुञ्चन्ति अ उल्लुञ्चन्ति अ । अतिविह्वलमति-विह्वलं विक्रोशन्ति अ विचुक्रुशः । प्रमन्यु प्रहृष्टशोकं यथा तथा भर्तुः पत्युरुपकाराणां मुहुर्धवीयन्ति अ । तल्लब्धसौख्यान्यस्मर-न्तित्यर्थः । “अधोगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । इक् स्मरणे । लटि शपो लुक् । “भोऽन्तः” । इयडादेशः अश्वपसर्गेण सवर्णदोषः ॥ ३८

भरतः । मूर्धजानित्यादि । अन्तःपुराणि पौराण्य इत्यनुवच्यते । मूर्धनान् केशान्
विस्तृण्वन्ति स्म अपनयन्ति स्म । लुब्धापनयने । अतिव्याकुलाः सन्तः क्रोशन्ति स्म रोदनं
कुर्वन्ति स्म । क्रुणु जी रोदे हतौ । भर्तुः उपकाराणां मुहुः वारं वारं ध्यायन्ति स्म ।
अर्थानि षष्ठी । पादावित्याध्याहरन्त्यन्वे ॥ ३८

अश्रुवाप । अश्रुःपूरगामिनौरा केशजालं छेदनं करिण, अति कातरकण्ठे
रोगेन करिणते नागिन, अताञ्च शोकं विक्षलचित्ते आभौकृत उपकार
(सूत्रं शङ्कलता) वारंवारं चिन्तां कारते नागिन । ७८

रावणस्य नमन्ति स्म पौराः सास्त्रा रुव[द]न्ति च ।
भाषते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम् ॥ ३९

अन्वयः । पौराः सास्त्राः (सन्तः) रावणस्य नमन्ति स्म, रुवन्ति च, ततः रामः
आकुलं पौलस्त्यं (विभीषणं) वचः भाषते स्म ॥ ३९

मङ्गिनाथः । रावणस्येति । पौराः सास्त्राः सवाण्याः सन्तो
रावणस्य नमन्ति स्म रावणं प्रणता इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।
रुवन्ति स्म चुक्रुशुश्च । अथ राम आकुलं शोकविह्वलं पौलस्त्यं
विभीषणं वचो भाषते स्म वभाषे । सर्वत्र “लट् स्मे” ॥ ३९

भरतः । रावणस्येत्यादि । पौरा रावणस्य नमन्ति स्म नमस्यन्ति स्म । कर्मणि षष्ठी,
अन्वे पादौ इत्यध्याहरन्ति । ततः सास्त्राः सन्तो रुवन्ति स्म शब्दितवन्तः रु ल ध्वनौ ।
ततोऽनन्तरं रामः आकुलं पौलस्त्यं विभीषणं वचो वक्ष्यमाणं भाषते स्म वृत्तवान् ॥ ३९

अश्रुवाप । पूरवागिनौरा मवाप्पलौचने रोगेन करिणते करिणते रावणके
अणाम करिण, अनन्तरं राम शोकाकुलं विभीषणके परवर्तौ वाक्ये वृत्ताहेते
नागिनेन । ७९

दातुः स्थातुर्द्विषां मूर्ध्नि यष्टुस्तर्पयितुः पितृन् ।
युध्यभग्नविपन्नस्य * किं/दशास्यस्य शोचसि ॥ ४०

अन्वयः । दातुः, द्विषां मूर्ध्नि स्थातुः, यष्टुः, पितृन् तर्पयितुः, युधि भग्नविपन्नस्य
दशास्यस्य किं शोचसि ॥ ४०

मङ्गिनाथः । दातुमिति । दातुर्दानशीलस्य द्विषां मूर्ध्नि
स्थातुः स्थायुकस्य यष्टुर्यायजूकस्य पितृस्तर्पयितुस्तर्पणशीलस्य ।

সর্বত্র “ত্বন্” ইতি তাচ্ছীল্যার্থে ত্বন্প্রত্যয়: । “ন লোক—” ইत्या-
দিনা ষষ্ঠৌপ্রতিষেধ: । যুধি যুধে অমগ্নবিপন্নস্য अभिसुखहतस्य
दशास्यस्य किं किमर्थं शोचसि प्रत्युत सन्तोषव्यमिति भाव: ॥ ৪০

भरत: । दातुरित्यादि । हे विभीषण ! दशास्यस्य किं शोचसि ? अस्य शोचमेव
नास्तीत्यर्थ: । कीदृशस्य ?—दातु: धनादीनां, विषां शत्रूणां मूर्ध्नि स्यात्, यष्टु: यज्ञानां,
पितॄन् तर्पयितु: तर्पणशीलस्य, युद्धि देवानां संग्रामे अभयविपन्नस्य अपलायनमृतस्य ॥ ৪০

অনুবাদ । হে বিভীষণ ! দাবণ দাতা ছিন্ন, যক্ষের মস্তকে অবস্থান
করিত, যাগযজ্ঞ করিত, পিতৃলোকের তর্পণ করিত, সমুখ সময়ে মৃত
দশাননের লগ্ন শোক করিতেছ কেন ? প্রকৃতপক্ষে ইহাতে তোমরা মৃত্যু
হওয়াই উচিত । ৪০

बोभवीति न सम्मोहो व्यसनेषु[स्म] भवादृशाम् ।

किं न पश्यसि सर्वोऽयं जनस्त्वामवलम्बते ॥ ৪১

অনুব: । ভবাদৃশাং व्यसनेषु सम्मोह: ন বোভবীতি, অযং সর্ব: জন: ত্বাম্ অবলম্বতে
(ইতি) কিং ন পশ্যসি ? ॥ ৪১

मङ्गिनाथ: । बोभवीतीत्यादि । भवादृशां विदुषां व्यसनेषु
दु:खेषु सम्मोहो मूढता न बोभवीति भ्रमं न भवत्येव । भू सत्ता-
याम् । “धातोरेकाच:—” इत्यादिना यङि “यङोऽचि च” इति
तस्य लुक् । “गुणो यङ्लुको:” इत्यभ्यासस्य गुण: । “यङो वा”
इतीट् । गुणावादेशौ । अयं सर्वो जनस्त्वामवलम्बते आश्रयते
किं न पश्यसि ॥ ৪১

भरत: । बोभवीतीत्यादि । भवादृशां भवविधानां ज्ञानिनां क्लेशेषु व्यसनेषु अपि
सम्मोहोऽज्ञानं न बोभवीति नात्यर्थं भवति । यङो लुकि पिबस्वसेमिति इम् । अयं सर्वो
जनी रावणानुगत: त्वाम् अवलम्बते आश्रयति, एतत् किं न पश्यसि ? ॥ ৪১

অনুবাদ । তোমার শাস্ত্র লোকের বিপদে এত মুগ্ধ হওয়া উচিত নহে,
তুমি কি দেখিতেছ না যে বাবণের এই সমস্ত আশ্রিত লোক একমুখ
তোমাকেই অবলম্বন করিতেছে । (৪১)

त्वमर्हसि भ्रातुरनन्तराणि

कर्तुं जनस्यास्य च शोकभङ्गम् ।

ধুর্য্যে বিপ্রসৌ[পত্নে] ত্বয়ি রাজ্যভারো

মজ্জত্যনুদঃ স্তনাদাচরেন্দ্র ॥ ৪২

ইতি ভট্টিকাব্যে তিঙন্তকাণ্ডে লঙ্ঘিলসিতো
নামাষ্টাদশঃ সর্গঃ ।

অন্যথ্যঃ । ত্বং ভ্রাতুরনন্তরাণি, অস্য জনস্য শোকভঞ্জনং চ কর্তুং অর্হসি ; (৬)
স্নানদাচরেন্দ্র ! ধুর্য্যে ত্বয়ি বিপ্রসৌ রাজ্যভারঃ অনুদঃ (সন্) মজ্জতি ॥ ৪২

মল্লিনাথঃ । ত্বমিতি । ত্বং ভ্রাতুরনন্তরাণ্যগ্নিসংস্কারাদী-
ন্যস্য জনস্য শোকভঞ্জনং দুঃখশান্তিঞ্চ কর্তুং অর্হসি । হে স্নানদা-
চরেন্দ্র রাজসেশ্বর ! ধুর্য্যে ধুরন্থরে ত্বয়ি বিপ্রসৌ স্ত্রী সতি অসৌ
রাজ্যভারোঃ অনুদোঃ স্নানদাচরেন্দ্রঃ সন্ নিমজ্জতি নশ্যতীত্যর্থঃ । তস্মা-
দ্ব্যর্থমালম্ব্য রাজ্যং বিমৃহীতি ভাবঃ ॥ ৪২

ইতি ত্রীপদবাক্যপ্রমাণপারাবারপারীণশ্রীমহামহোপায়-
কোলাচলমল্লিনাথসুর্গবিবরচিত্তে ভট্টিকাব্য-
ব্যাখ্যানে সর্বপথোনাখ্যানে লঙ্ঘিলসিতো
নামাষ্টাদশঃ সর্গঃ ।

ভরতঃ । ত্বমর্হসীত্যাদি । তস্মাৎ ত্বং ভ্রাতুঃ অনন্তরাণি অগ্নিকাৰ্য্যানি কর্তুং, অস্য
ত্বাম্ আশ্রয়তঃ সন্তস্য জনস্য শোকভঞ্জনং শোকাপনয়নঞ্চ কর্তুং অর্হসি । অন্যথা হে স্নানদা-
চরেন্দ্র ! ত্বয়ি ধুর্য্যে ধুরন্থরে বিপ্রসৌ নষ্টে সতি অর্থং রাজ্যভারোঃ অনুদোঃ স্নানদাচরেন্দ্রঃ সন্ মজ্জতি অধো-
মজ্জতি ॥ ৪২

ইতি সহস্রদ্বিংশতিতমোঃ সর্বপথোনাখ্যানে লঙ্ঘিলসিতো
ভট্টিকাব্যে তিঙন্তকাণ্ডে লঙ্ঘিলসিতো নামাষ্টাদশঃ সর্গঃ ॥ ১৮

অনুবাদ । এক্ষণে তুমি তোমার ভ্রাতার অর্থি গণ্ডারাদি : কর্তব্যগুলি
এবং আশ্রিত লোকগুলির শোকে শাপদান করিতে বাধ্য, হে রাজসেশ্বর !
তুমি রাজ্যভার বহনকর । তুমি বিব্রত হইলে বাহকের অভাবে এই
রাজ্যভার বিনষ্ট হইবে যে । ৪২

সম্পূর্ণ অষ্টোদশ সর্গ ।

एकोनविंशः सर्गः

उ[अ]पमन्युस्ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुक्तवान् ।

अशोच्योऽपि व्रजन्नस्तं सनाभिर्दुनुयात्र क[किम्] १

अन्वयः । ततः पौलस्त्यः उपमन्युः (सन्) रामं वाक्यम् उक्तवान्, अशोच्यः अपि सनाभिः अस्तं व्रजन् कं न दुनुयात् ॥ १

मङ्गिनाथः । अथ लिङ्गिलासमधिकृत्याह—उपेति । ततो रामवाक्यानन्तरं पौलस्त्यो विभीषणः उपमन्युः पुनरुपगतशोकः सन् रामं वाक्यमुक्तवान् । अशोच्योऽपि त्वदुक्तरोत्या शोकानर्होऽपि सनाभिः । बन्धुरस्तं नाशं व्रजन् कं न दुनुयादुपतपेत् । विवेकिनमपि विकुर्यात् । ट दु उपतापे । सम्भावने लिङ् । “स्वादिभ्यः श्रुः” । यासुडागमः । सर्वत्र विध्यादिषु लिङ् । विशेषश्च तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ १

भरतः । अथ खीव्यावधिकृत्योच्यते, तयोः परमं लिङ्गिति संज्ञा । अपमन्युरित्यादि । ततोऽनन्तरम् अपगतशोकः पौलस्त्यो विभीषणो रामं वाक्यम् उक्तवान् । किं तदित्याह—अशोच्योऽपि सनाभिः संगीतः अस्तं विनाशं व्रजन् किं न दुनुयात् अपि तु तापयत्येव द्वा दु न अनुतापे । विधिनिसन्धयेत्यादिना नियोगकरणं खी ॥ १

अभूत्तान् । रामेन कथा शेष इहेने विभीषणं पुनस्तान् शोक-मस्तुष्टिहेतु रामके पत्रवर्ती कथाश्रुति वणिते नागिनेन, आपनान् कथाश्रुता एहे वक्षुलोकत्र निमित्त शोक कत्रा उचित नह, किन्तु वलून दधि एहेरूप मृतवक्षु ताशान् आश्रितगणके शोकमस्तुष्ट कत्रे ना कि १ । १

तन्नो देवा विधेयासुर्येन रावणवद्वयम् ।

सपत्नांश्चाधिजौव्याम्* संग्रामे च मृषीमहि ॥२

अन्वयः । देवा नः तत् विधेयासुः, येन वयं रावणवत् सपत्नांश्चाधिजौव्याम्, संग्रामे मृषीमहि च ॥ २

मङ्गिनाथः । तमिति । अथ किञ्चिदर्थमवलम्ब्याह—तदिति । देवा हरिहरादयो नोऽस्माकं तत्तादृग्भावं विधेयासुः

* “सपत्नान् अधिजौव्याम्” इति पाठान्तरम् ।

-दधातिराशीर्लिङि यासुट् । “सुमास्या—” इत्यनुवृत्तौ “एलिङि” इत्येकारः । येन भाग्येन वयं रावणवत् सपत्नान् शत्रून्धाधिजीव्यास्माधिकं जीयास्मेत्यर्थः । उपसर्गवशादर्थान्तरत्वम् । क्वचित्तथैव पाठः । यद्वा अतिशय्य जीव्यास्मेत्यर्थः । संयामे मृषीमहि च प्राणांस्त्यज्यास्म च । सर्वत्र आशिषि लिङ् । “उच्य” उति कित्वाच्च गुणः । आर्द्धधातुकत्वाच्च लिङ्सलोपः ॥ २

भरतः । तत्र इत्यादि । देवा नोऽस्माकं तद्विधेयासुः कुर्वन्तु । व्याशिषि, दामागेहो-
मिति धात्री दासंज्ञत्वात् ऊः । येन रावणवत् सपत्नान् वैरिणी वयम् अधिजीयास्म
भारयामः । पूर्ववदाशिषि द्वौ, चोऽङ्गरे । युद्धे मृषीमहि प्राणान् त्यजामः । अनाप्या-
शिषि द्वौ इगुङ्मन्तौति कित्वादगुणाभावः । एतेन युष्मद्वचनात् मया स्थिरीकृतोऽन्तरात्मा,
किन्तु युष्मत्प्रसादात् एवमेवं भवत्विति भावः ॥ २

अश्वत्थम् । प्रवतात्रा आर्षात्प्रेत्र तांशे करुण, शांते आभवां रावणैर
त्रात्र अत्रिकून अय करिंते पात्रि एवः मःशांते मरिंते पात्रि ॥ २

क्रियेरंश्च दशास्येन यथान्येनापि नः कुले ।

देवद्राक्षो नराहारा न्यक्षश्च द्विषतां गणाः ॥ ३

अन्वयः । दशास्येन यथा (इव) नः कुले अन्येन अपि, नराहाराः देवद्राक्षः द्विषतां
गणाः न्यक्षः च, (तथा) क्रियेरन् ॥ ३

मक्षिनाथः । क्रियेरन्निति । दशास्येन यथा दशास्येनैव
नोऽस्माकं कुले अन्येनापि मादृशेनेत्यर्थः । नराहारा राक्षसाः
देवानश्चन्तीति देवद्राक्षो देवसङ्घर्षिणः । “ऋत्विक्—” इत्या-
दिना अक्षेः क्तिन्प्रत्ययः । “विश्वग्देवयोः—” इत्यादिता टेरेद्रा-
टेशः । द्विषतां गणा निरुद्धमश्चन्तीति न्यक्षो नीचांश्च । पूर्ववत्
क्तिन्प्रत्ययः । क्रियेरन् कृता भूयासुः । करोतेराशिषि कर्मणि
लिङ् ॥ ३

भरतः । क्रियेरन्नित्यादि । यथा दशास्येन नराहाराः राक्षसा देवद्राक्षो देवान्
अश्चन्तो गच्छन्तः कृताः, द्विषतां शत्रूणां गणाय न्यक्षो निरुद्धम् अश्चन्तो गच्छन्तः कृताः
तिरस्कृता इत्यर्थः ; तथा नोऽस्माकं कुलेऽन्येनापि क्रियेरन्, इत्यहमाशंसि । विधिनिमज्जयेति
आदिश्रुतात् परःक्रयार्थसायां स्त्री, सम्प्रज्ञे वा । कर्मणि यक् । अद्रिः । देवानश्चन्तीति
क्तिप्, विशिषिगदेवस्य टेरेति टेरेद्रिः ॥ ३

अश्रुवाप । मनीषेणैव ज्ञानं आयातमत्र वक्ष्ये अत्र राक्षसं येन राक्षस-
गणैकं देवतासंघर्षो एव शङ्कसंग्रहे नोच्यते कश्चित् पात्रे, हेहाहो आमार
मार्थना । ३

स एव धारयेत्प्राणानीदृशे बन्धुविप्लवे ।

भवेदाश्वासको यस्य सुहृच्छक्तो भवादृशः ॥ ४

अन्वयः । ईदृशे बन्धुविप्लवे सः एव प्राणान् धारयेत् यस्य शक्तः भवादृशः सुहृत आश्वा-
सकः भवेत् ॥ ४

मस्तिनाथः । स इति । ईदृशे बन्धुविप्लवे बन्धुविपत्त्यां स एव
प्राणान् धारयेत् यस्य शक्तः शोकापनोदनक्षमो भवादृशः
सुहृदाश्वासक आश्वासयिता भवेत् सम्भवेत् । उभयत्रापि
सम्भावनायां लिङ् ॥ ४

भरतः । स एवेत्यादि । ईदृशे बन्धूना विप्लवे विनाशे स एव प्राणान् धारयेत्, मिथी-
तः धारयेत् । विधिनिमन्त्रणेति आदिशब्दात् नियोगकरणे स्त्री । यस्य भवादृशः शक्तः
समर्थः सुहृतं मित्रम् आश्वासकः सान्वयिता भवेत् सम्भवति । प्रीत्या सम्भावन
इति स्त्री ॥ ४

अश्रुवाप । एतेकपं बन्धुविनाशे शोकापनोदनक्षमं आपनय ज्ञानं
शङ्कं वाह्यं आश्वासनात्तां हन, सेहाहो प्राणधारणं कश्चित् पात्रे । ४

म्रियेयोर्ध्वं मुहूर्ताद्वि न स्यात्स्वं यदि मे गतिः ।

आशंसा न हि नः प्रेते जीवेम दशमूर्धनि ॥ ५

अन्वयः । यदि त्वं मे गतिः न स्याः, हि मुहूर्तात् ऊर्ध्वं म्रियेय, दशमूर्धनि प्रेते
(सति) जीवेम (इति) आशंसा नः न हि ॥ ५

मस्तिनाथः । म्रियेयेति । त्वं मे गतिः शरणं न स्याः, यदि
मुहूर्ताद्रावणमरणमुहूर्तादूर्ध्वं म्रियेय प्राणांस्त्वजियम् । “निङ्
चार्ध्वमौर्ध्वार्त्तिके” इति प्राप्तकाले लिङ् । दशमूर्धनि दशास्यं
प्रेते मृते सति जीवेमेत्याशंसाकाङ्क्षा नोऽस्माकं न हि ॥ ५

भरतः । म्रियेयार्थेनेत्यादि । यदि त्वं मे मम गतिः तारको न स्याः न भवेः, तदा
यस्मिन् मुहूर्ते रावणो मृतः तस्मात् मुहूर्तात् ऊर्ध्वं अर्ध्वं म्रियेय प्राप्तकालः सन् प्राणा-
न्मृतवान् अहम् । विधिनिमन्त्रणेति स्त्री । वि यस्मात् नोऽस्माकम् इयम् आशङ्का इष्टा-
गमने, दशमूर्धनि रावणे प्रेते मृते सति दयं न जीवेम प्राणान् न धारयाम इति । यी
वेच्छांरिति कानिने स्त्री ॥ ५

अबूवाप । यदि आपनि आमार वक्क वा आपन्न ना हहेत्तेन, ताहा हहेत्तेन निम्भर आभि रावणेर मूडार मूर्खपत्रेहे मरिगा। याहेताम, नाननेर मूडार पत्र आमरा वाटिब ; आमारोत्तर एकरुण आमाहे छिन ना । ८'

प्रकुर्याम वयं देशे गर्ह्यास्तत्र कथं * रतिम् ।

यत्र विंशतिहस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः ॥ ६

अन्वयः । यत्र देशे विंशतिहस्तस्य सोदर्यस्य सम्भवः न, तत्र गर्ह्याः (वयं) कथं रतिं प्रकुर्याम ॥ ६

मल्लिनाथः । प्रकुर्यामिति । यत्र देशे विंशतिहस्तस्य सोदर्यस्य भ्रातुः सम्भवः संज्ञा नास्ति तत्र देशे गर्ह्या निन्द्या वयं कथं रतिमभिरतिं प्रकुर्याम न कुर्म इत्यर्थः । “विभाषा कथमि लिङ् च” इति कथंशब्द उपपदे गर्ह्यायां लिङ् ॥ ६

भरतः । प्रकुर्यामत्यादि । यत्र देशे सोदर्यस्य सौदरस्य विंशतिहस्तस्य रावणस्य सम्भवो नास्ति दुर्लभत्वान्, तत्र देशे कथं गर्ह्याः निन्द्या रति वयं प्रकुर्याम कारेष्यामः, नैव इत्यर्थः । कथमा स्त्री च वेति स्त्री ॥ ६

अबूवाप । ये देशे मरुतामर डावणेर मूडा नाहे, से देशे आमरा निन्काभाजन हहेत्ते किन्नाप आनन्कलाउ करिव ? ७

आमन्त्रयेत तान् प्रह्वान् मन्त्रिणः स्वान्† विभीषणः ।

गच्छेत त्वरितं लङ्कां राजवेश्म विशेत च ॥ ७

अन्वयः । (अथ) विभीषणः प्रह्वान् तान् स्वान् मन्त्रिणः आमन्त्रयेत, त्वरितं लङ्कां गच्छेत, राजवेश्म विशेत च ॥ ७

मल्लिनाथः । आमन्त्रयेतेति । अथानन्तरं विभीषणः प्रह्वान् प्रणतांस्तान् स्वानुगान् मन्त्रिणः सचिवानामन्त्रयेत नियुक्तवानित्यर्थः । अत्र भूतार्थो लक्षणीयः । त्वरितं लङ्कां गच्छेत गच्छतेत्यर्थः । गमेर्लिङि “तस्यस्य—” इत्यादिना तस्य तादेशः । यासुटि मलोपः । “अतो येयः” इतोयादेशे गुण्यलोपौ । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । राजवेश्म विशेत च ॥ ७

* “गर्ह्यां तत्र” इति पाठान्तरम् ।

† “मन्त्रिणोऽथ” इति पाठान्तरम् ।

भरतः । आत्मन्येतेत्यादि । अथ अनन्तरं प्रह्वान् प्रणतान् मन्त्रिणी विभीषण आत्मन-
येत सम्बोधितवान् । सम्बोधनार्थस्य आत्मन्वयं, विधिनिमित्तमिति प्रेषणे स्त्री, अज्येषो
विधौ वा ॥ ७

अशूदान् । अनन्तरं विभीषण प्रवृत्तं श्रीमन्मन्त्रिणैकं कार्यं निशुक्ल
करिण्येन, वनिःपन पद्मस्य मङ्गाय वा ७ एवम् द्राक्षगृह आवेष्य कर ।

आददीध्वं महार्हाणि तत्र वासांसि सत्वराः ।

उड्डूनु[उड्डुनी]यात सत्केतून् निर्हरेताग्राचन्दनम् ॥ ८

अन्वयः । तत्र (मन्त्रिणः) सत्वराः महार्हाणि वामांसि आददीध्वं, सत्केतून् उड्डु-
नयात, अग्राचन्दन निर्हरेत ॥ ८

मन्त्रिणायः । आददीध्वमिति । तत्र राजवेश्मनि महार्हा-
ण्यतिग्रेष्ठान् वासांस्तददीध्वं गृह्णीध्वम् । आङ्पूर्वाददातेर्लिङि
तङि ध्वमि ण्यत् । अङ्गोपसलोपी । तत्केतून् महर्ध्वजानुड्डुनु-
यातोच्छ्रिताः । उड्डुः कम्पने । स्वादिः । यासुटि यस्य तादेशः
त्रैधादि ण्यत् । तादित्वात् इत्सः । 'ध्वादयः क्रमादिषु पठ्यन्ते'
इति काशः । अग्राचन्दनं श्रेष्ठचन्दनं निर्हरेताहरतेत्यर्थः ॥ ८

भरतः । आददीध्वमित्यादि । तत्र राजवेश्मनि स्थितानि महामुल्यानि वासांसि
शूयं सत्वराः मेनः आददीध्वं गृह्णीष्यथ । सत्केतून् शोभनध्वजान् उड्डुनीयात ऊर्ध्वं
करिष्यथ । धून् नि धूज कम्पे । अग्राचन्दनं शोभनचन्दनं निर्हरेत निर्हरेष्यथ ॥ ८

अशूदान् । सेठे द्राक्षभवनं गमनं करिष्या मध्यमं महामुला वस्त्राणि श्रेष्ठानि
कर, प्रधान प्रधान क्षत्रा तुल्यानि दातु, मत्स्योत्कृष्टे चन्दनं सकल आङ्गण
कर । ८

मुञ्चेताकाशधृपांश्च यथीयात यत्नः श्रमाः ।

आनयतामित दाह कर्पूरासकुकुक्षुम् ॥ ९

अन्वयः । आकाशधृपान् मुञ्चेत श्रमाः यत्नः यथीयात यत्नः श्रमाः । आनयतामित
दाह कर्पूरासकुकुक्षुम् ॥ ९

मन्त्रिणायः । मुञ्चेत । आकाशधृपान् आकाशधृपांश्च
मुञ्चेत मुञ्चेत प्रसारयत्यर्थः । श्रमाः यत्नाः कर्तव्याः यथीयात
संहरन्तीत्यर्थः । यस्य अयं सन्दर्भः । क्रमादिः । 'इदं ह्यवधौः'
इतीकारः । अमितसपरिमितं दाह काष्ठं कर्पूरासकुकुक्षुम् चान-
येतानयतेत्यर्थः ॥ ९

भरतः । मुखेतेत्यभिद । यूयम् आकाशघुपान् मुचेत प्रवर्धयिष्यथ । अशु गति-
पूजनयोः । शुभाः शोभनाः सज्जो माला यथीयात ययिष्यथ । यय किं मुन्द्ये । श्लाघी-
रिति ईः । अमितं प्रचुरं दारु काष्ठं कर्पूरादि च आनयेत आनेष्यथ । सर्वत्र विधी
स्वी ॥ ८

अभूताद । तोत्रवा आकाशवापौ धूप (हाउडेवाजी) निष्कप कर,
सूत्रत्र माला ग्रहन कर, अक्षर काष्ठ, कर्पूर, अक्षर ७ कूक्षुम आनयन कर । ९

उद्धेरन् यज्ञपात्राणि क्रियेरन्नग्रतोऽग्नयः * ।

भ्रियेत चाज्यमृत्विग्भिः कल्पेत् च समित्कुशम् ॥ १०

अग्नयः । यज्ञपात्राणि उद्धेरन्, अग्रतः अग्रतः क्रियेरन्, मृत्विग्भिः आज्यं च भ्रियेत,
समित्कुशं कल्पेत् च ॥ १०

मस्तिनायः । उद्धेरन्निति । यज्ञपात्राणि जुह्वादीन्युद्धेरन्-
ज्वातां नोयन्तामित्यर्थः । वह प्रापण । विधौ कर्मणि श्लिङ् ।
यज्ञादित्वात्सम्भारणं च । अग्नय आहवनीयाद्याऽग्रतो क्रियेरन्
क्रियन्तां नोयन्तामित्यर्थः । पूर्ववत्श्लिङ् । मृत्विग्भिरध्वर्यादिभि-
राज्यं च भ्रियेत आज्यादीनि हवींषि च संभ्रयन्तामित्यर्थः ।
मृज् भरणे । पूर्ववत्श्लिङ् । समिधः कुशाश्च समित्कुशं कल्पेत्
कल्पेतां सम्पाद्यतामित्यर्थः । तथैव श्लिङ् ॥ १०

भरत । उद्धेरन्नित्यादि । मृत्विग्भिः एव नाग्यः, यज्ञपात्राणि उद्धेरन् आनेष्यते ।
वहौ के प्रापणे यज्ञस्याप्यारोपित । जः । विभा-सुः अधिः क्रियेत आनेष्यते । आज्यं
हविः भ्रियेत भरिष्यते । समित्कुशं कल्पेत् कल्पयिष्यते । सर्वत्र कर्मणि विधी स्वी ॥ १०

अभूताद । तोत्रा कूक्ष अक्षति यज्ञपात्र आनयन कर, अधिद्वज आहवण
कर, अक्षिक् (वाञ्छिक) द्वारा घृतादि संश्लिष्ट कर, अग्नय समिध् ७ अक्षुत
कर । १०

ज्ञानीयैः स्नापयताश्च रम्यैर्लम्पेत वर्णकैः ।

अलङ्कुर्यात् रत्नेश्च रावणाहैर्दशाननम् ॥ ११

अग्नयः । दशाननम् आशु ज्ञानीयैः स्नापयेत्, रम्यैः वर्णकैः लम्पेत, रावणाहैः रत्नै-
रलङ्कुर्यात् च ।

मस्तिनायः । ज्ञानीयैरिति । दशाननमाशु ज्ञानीयैः स्ना-
साधनेः स्नापयेत् स्नापयेत्यर्थः । स्नातेर्लम्पेताद्विधौ श्लिङ् ।

ग्लास्त्राबनुवमां च" इति पक्षे मित्वालाभात् ऋस्तः । रम्यैर्वर्णके-
ष्वन्दनकुङ्कुमादिभिर्लिम्पेत लिम्पतेत्यर्थः । रावणाङ्गैस्तदुचितैः
रत्नैः रत्नाभरणैरलङ्कय्यातालङ्कयतेत्यर्थः । सर्वत्र विविलिङ्गि यस्य
तादेशः ॥ ११

भरतः । स्नानीधारत्यादि । यूथं दशाननं स्नानीयैः स्नानार्हैः अनेः स्नापयेत स्नापयि-
 श्य । ज्वलन्नेत्यादिना ऋद्धस्य विभाषितत्वात् अथ न ऋद्धः । कर्णकैः चन्दना-
 दिभिः लिप्येन्न विलप्यथ । मुचादित्वाङ्गुणं । नानाकारैः नानाविधैः रत्नैः अङ्गुल्यां
 अङ्गुरिष्यथ । रावणार्हं गति कचिप्यातः । सर्वे विधौ स्त्री ॥ ११

অনুবাদ। দশাননকে সহর স্থানীয় দ্রব্য দ্বারা স্নান করাও, মনোহর চন্দন-কুঙ্কুমাদি দ্বারা লিপ্ত কর এবং রাজযোগ্য উপযুক্ত রত্ননিচয়ে অলঙ্কৃত কর। ১১

वासयेत सुवासोभ्यां मेध्याभ्यां राजसाधिपम् ।

ऋत्विक् स्रग्विणमादध्यात् प्राङ्मूर्धानं मृगाजिने १२

अन्वयः । राजभाषिणं मध्याह्नां सुवासिण्यां वासयेत्, ऋत्विक् सग्विष्णं प्राङ्मुखानं
(तं) सगाजिनं आदध्यात् ॥ १२

मज्जिनाथः । वासयेतेति । राक्षसाधिपं मेध्याभ्यां शुद्धाभ्यां
सुवासोभ्यां महार्हवस्त्राभ्यां वासयेत परिधापयत । वस आच्छा-
दने । श्यन्तास्त्रिण्ड यस्य तादृशः । ऋत्वगध्वयुः सग्विणं सग्व-
न्तम् । “अस्मायामेधास्रजो विनिः” इति सत्वर्थीयां विनिप्रत्ययः ।
प्राङ्मूर्धनि प्राक्किरमं सृगांजने कृणाजिने आदध्यान्निदध्यात् १२

भरतः । वामर्यतेत्यादि । युयं मेध्याभ्यां पानिताभ्यां सुतामीभ्यां शोभनवस्त्राभ्यां राक्षसा-
धिप रावणं वासयेत आच्छादयिष्यथ । वस त्वं हन्तॄन् । सत्त्विकं यजनशोभनं, सुश्रवण-
मालावन्तं राक्षसाधिपं मृगाजिनं प्राङ्मुखानं पूर्वाशिरसम् आदध्यात् स्थापयिष्यन्ति ।
वादापरित्यागः । अहं इत्युक्तं न ईदं, उभयत्र विधी र्वी ॥ १२

অতীবাদ। রাষ্ট্রসরাজকে পবিত্র বস্ত্রগুণে আবৃত ও মালা দ্বারা
 বিভূষিত কর। যাজ্ঞিক মহাশয় তাহাকে তাঁহার মন্তক পূর্বদিকে রাখিয়া
 মৃগচন্দ্ৰের উপর স্থাপন করুন। ১২

यज्ञपात्राणि गात्रेषु चिनुयाच्च यथाविधि ।

जुहुयाच्च हविर्वक्त्रौ गायेत्साम च सामगः * ॥ २३

● "ग्रायेधुः साम सामभाः" इति पाठाभ्यन्तरम् ।

मस्तिनाथः । कृतमिति । हे महाराज ! यथोद्दिष्टं यथाज्ञसं
नये कृतम् । सर्वैः स्वप्रबन्धि. मन्त्रं वदितुं नन्वाश्रयामग्निजल-
शान्क्तियां कर्त्तुं प्रयतन्ताः प्रयतस्य प्रयतस्येत्यर्थः । यती प्रयत्ने ।
प्राथेनायां लिङ् ॥ २५

अथ लो० अथ अर्थशास्त्रादि० च दृष्टान्तः । प्रमाणं नित्यं यद्यपि तत् सत्यं त-
द्विशेषात् सर्वथा न किंचिद् भिन्नं । एतच्च अत्र उक्तं । अथ लो० अर्थशास्त्रादि०
प्रमाणं नित्यं यद्यपि तत् सत्यं तद्विशेषात् सर्वथा न किंचिद् भिन्नं ।

[illegible]

अज्ञवप्रोक्तमथाः स्तुतिं विं विना श्रीरत्नमव्य तम् ।
स्तुतिः काश्चिन्म वदन्तं हिमाः भाकोऽयं तमः ॥ १६

[illegible]

मन्त्रिणां च । अथ मन्त्रिणां शोचन्त्येव तत्राप्यपि अत्रवदिनि ।
यज्ञवल्क्य इत्येव । तत्र नोक्तत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे न कुर्यात् ।
मन्त्रितमन्त्रितोऽपि । "मन्त्रितोऽपि निष्कृतोऽपि" इति मन्त्रव्यवस्था
सहीया निष्कृत । अथ मन्त्रितं पीतत्वं पीतं मन्त्रितं वाच्यम् । यन्मन्त्रितं
काण्डेषु प्रयोजनं यत् स्थितमिति । मन्त्रितं च तस्मिन् प्रयोजने
नोक्ति । मन्त्रितं त्वयि । अत्र "मन्त्रितं निष्कृतं"
अथ मन्त्रितं निष्कृतं । "मन्त्रितं" अथ मन्त्रितं । "निष्कृतं"
अथ मन्त्रितं ॥ १६

[illegible]

অম্ববাদ। আপনি কেন অক্টো গ্রায় উৎসাহিতান করিতেছেন? অক্টো
 মেরা অবলম্বন করুন, বহুকাণ্ডে সর্বাধারিত থাকুন, লোকোদুঃ অজ্ঞানতা
 জাগ্রত হইবে।

নাবকল্যামিদং স্লায়েদ্যত্কৃচ্ছেষু ভবানপি ।

ন পৃথগ্জনবজ্জাতু প্রমুচ্ছেত্যিহিতো জনঃ ॥ ১৩

অন্বয়ঃ । ভবান্ অপি কৃচ্ছেষু স্লায়েত্ যত্ ইদং ন অবকল্য, পণ্ডিতঃ জনঃ পৃথগ্-
জনবৎ জাতু ন প্রমুচ্ছেত্ ॥ ১৩

মল্লিনাথঃ । নেতি । ভবানপি কৃচ্ছেষু দুঃখেষু স্লায়েদ্বিধৌ
দেদিতি যদিদং নাবকল্যং ন সম্ভাব্যম্ । “অনবক্লৃপ্তমণ্ডয়ো-
কিত্তেঃপি” ইত্যনবক্লৃপ্তাবসম্ভাবনায়াং লিঙ্ । পণ্ডিতো জনঃ পৃথগ্
জনবৎ প্রাক্তজনবজ্জাতু কদাপি ন প্রমুচ্ছেদ্যোহং ন গচ্ছেত্ ।
“জাতুযদোলিঙ্” ইতি জাতুশব্দ্যাগাদনবক্লৃপ্তাবেব লিঙ্ ॥ ১৩

ভরতঃ । নাবকল্যামিতি । অন্যত্র, নাবকল্যামিদং ন সম্ভাব্যমেতৎ,—তৎ ভবানপি
কৃচ্ছেষু দুঃখবিষয়েষু স্লায়েত্ স্লায়ান্ যায্যতি । বিধিনিষন্নং যতি আদিশব্দাৎ সম্ভাবনায়া
স্বৌ । কথমেতৎ ভবতি ? ইতি—যজ্ঞাত্ পণ্ডিতো জনঃ পৃথগ্জনবৎ মূৰ্খবৎ জাতু
কদাচিত্ ন প্রমুচ্ছেত্ ন মোহং গচ্ছতি । জাতুযদাদয়দিমিঃ স্বৌ ॥ ১৩

অনুবাদ । আপনিও যে দুঃখে অধীর হইতেছেন, ইহা অসম্ভব । কেন
না পণ্ডিত ব্যক্তি সাধারণ ব্যক্তির চেয়ে কখনও মূৰ্খ হইবে না । ১৩

যচ্চ যত্র ভবাংস্তিষ্ঠেত্ তদান্যো রাবণস্য ন ।

যচ্চ যত্র ভবান্ সৌদেহমহঙ্কিস্তিহিগর্হিতম্ ॥ ১৮

অন্বয়ঃ । যত্র চ যত্ ভবান্ তিষ্ঠেত্ তত্র রাবণস্য অন্বঃ ন (তিষ্ঠেত্) (কিং) যত্র
যত্ চ ভবান্ সৌদেহং তত্ মহঙ্কিঃ বিগর্হিতম্ ॥ ১৮

মল্লিনাথঃ । যচ্চেতি । যত্র দেশে কালে চ যজ্ঞবাংস্তিষ্ঠেত্ তত্র
রাবণস্যান্যো ন । ত্বয়ি তিষ্ঠতি তস্য মন্বার্থমন্যো নাবকল্যত
ইত্যর্থঃ । “যচ্চ যত্রয়োঃ” ইত্যনবক্লৃপ্তা লিঙ্ । কিন্তু যত্র দেশে
কালে চ যচ্চ যজ্ঞবান্ সৌদেহং সত্রঃ স্যাৎ তচ্চহঙ্কিঃবিগর্হিতম্ ।
“যচ্চযত্রয়োঃ” ইত্যনুত্তমৌ “গর্হায়াং চ” ইতি লিঙ্ ॥ ১৮

ভরতঃ । যচ্চ যত্র ইতি । যত্র দেশে কালে বা ভবান্ যচ্চ তিষ্ঠেত্ অবস্থানং করিষ্যতি,
তত্র রাবণস্য অন্যো ন তিষ্ঠেত্ নাবস্থানং করিষ্যতি । যত্র দেশে কালে বা ভবান্ সৌদেহং
অবসাদং গমিষ্যতি, তত্ মহঙ্কিঃ গর্হিতম্ । যচ্চযত্রয়োঃ চেপচিবে ভতি স্বৌ ॥ ১৮

অনুবাদ । আপনি যে স্থানে বা যে সময়ে উপস্থিত থাকেন, সে স্থানে
বা সে সময়ে রাবণের অন্য কোন লোক থাকিতে পারে না, (কেন না
তাঁহারা হীন) কিন্তু আপনি যখন এখানে অবস্থান করিতেছেন, ইহাও ত
অসম্ভব ।

आश्चर्यं यच्च यत्र त्वां प्रब्रूयाम वयं हितम् ।

अपि साक्षात् प्रशिष्यास्त्वं कृच्छ्रे ध्विन्द्रपुरोहितम् ॥ १६

अन्वयः । यत्र (विषये) वयं त्वां हितं यत् च प्रब्रूयाम (तत्) आश्चर्यम्, (तथाहि) त्वं कृच्छ्रेषु साक्षात् इन्द्रपुरोहितम् अपि प्रशिष्याः ॥ १६

मन्त्रिनाथः । आश्चर्यमिति । किञ्च यत्र विषये वयं त्वां हितं यच्च प्रब्रूयाम उपदिशेम । ‘ब्रुविशामि—’ इत्यकाथितस्य कर्मत्वम् । तदाश्चर्यम् । “यच्चयत्रयोः” इत्यनुवृत्तौ “चित्रीकरणे च” इति लिङ् । अत्र यच्चयत्रशब्दयोरैकैकस्योपपदत्वेन लिङ्निमित्तत्वात् प्रपञ्चः । अत्र तु समुदायस्याक्तमिति चिन्त्यम् । अत्र च गम्यमानमेव निमित्तमित्युक्तं तदिहाश्चर्यमत्र स्फुटायमिति ज्ञेयम् । तथाहि त्वं कृच्छ्रेषु साक्षादिन्द्रपुरोहितं ब्रह्मस्यतिमपि समर्थं वादं प्रशिष्या उपदिशेः । शासु अनाश्रयौ । “उताप्याः समर्थयोर्लिङ्” । अपि यासुट् । “शास इदङ्ङलाः” इतीत्वम् । “शासिवसिधसीनां च” इति षत्वम् ॥ १६

भरतः । आश्चर्यमित्यादि । यत्र देशे काले वा यच्च त्वां हितं वयं प्रब्रूयाम, तत्र आश्चर्यं चित्रमेव । पूर्ववत् यत्र । कथम् आश्चर्यमित्याह—यस्मात् त्वं कृच्छ्रेषु व्यसनेषु साक्षात् इन्द्रपुरोहितं ब्रह्मस्यतिं ज्ञातव्यमि । वादोऽप्युताप्यां खौ ॥ १६

अश्वमेधः । आश्वमेधः यः यस्मै आपनात्क उपदेन नान कारुण्ये, देशे अति आश्वमेधः । यस्मै आपनि साक्षात् ब्रह्मस्यतिं ज्ञातव्यमि । उपदेन नान सत्यम् ॥ १६

कामो जनस्य ज्ञातव्यं विषादं न कर्तव्यम् ।

उत विषादं न कर्तव्यं किं नु बान्धवाः ॥ २०

अन्वयः । (हे) नैक ताधिप । त्वं विषादं न कर्तव्यम् । (इति) जनस्य कामः, अजिनः प्रवे विषः अनुशोचयः, उत एक न बान्धवाः ॥ २०

मन्त्रिनाथः । कामः इति । हे न कर्तव्यं ताधिप राज्ञसेश्वर । त्वं विषादं न कर्तव्यम् । इति जनस्य पौरजनस्य कामः इच्छा अभिप्राय इति यावत् । “कामप्रवेदनं काञ्चित्” इति जहातेरकाञ्चित् कञ्चित् शब्दाप्रयोगे लिङ् । कामप्रवेदनमभि-

प्रायाविष्करणम् । अस्मिन् प्रवे विप्रवे द्विषन्तः शत्रवोऽप्यनुशेषेयुः ।
 “उताप्योः समर्थयोर्लिङ्” वान्धवाः किं नु किमुतत्यर्थः ॥ २०

भरतः । काम इत्यादि । हे पैर्छताधिप । राक्षसेश्वर ! त्वं प्रमादं विषादं शोकं वा
 जह्याः त्यज । जनस्य पौरस्य अयं कामः । कामोनेऽकाञ्चतीति खी । हाकीऽन्तलोपः
 स्यात् । शाकी युज्यत एवेति दशयति—विप्रवे विनाशि द्विषः शत्रवोऽपि ततोऽनुशेषेयुः
 वादं शोकं कुर्वन्ति, किं नु वान्धवाः ? सुतरामिव शीचन्ति । वादेऽप्युताप्यं खी ॥ २०

अशूनाम् । राक्षसराज ! आपनि विनाशं तागं कुरुन, हेहाहे नगरवासी-
 देव आर्तना । एहे नोकर नकराव नोकरमुखं इहेवाह । दीक्षवमिगेर
 त कथाहे नाहे । २०

सं भवान् भ्रातृवद्रक्षेद्यथावदखिलं जनम् ।

न भवान् संप्रमुञ्चेच्चंदाश्वस्यश्च निशाचराः ॥ २१

अन्वयः । भवान् न संप्रमुञ्चेत्, चेत् (तदा) स भवान् भ्रातृवत् अखिलं जनं
 यथावत् रक्षेत्, निशाचराः च आश्वस्यः ॥ २१

मल्लिनाथः । स इति । भवान् न संप्रमुञ्चेत् सोऽप्रमूढो
 भवान् भ्रातृवद्रावणवदेवाखिलं जनं यथावदयथार्हम् । “तदर्हम्”
 इति वतिप्रत्ययः । रक्षेत् । निशाचराश्चाश्वस्युर्दंखं जह्युरित्यर्थः ।
 श्वस प्राणने । “हेतुहेतुमतोर्लिङ्” । अप्रमोहस्य जनरक्षणं राक्षसा-
 श्वासने च हेतुत्वात् ॥ २१

भरतः । स भवानिव्यादि । चेत् यदि भवान् न प्रमुञ्चेत् मोहं न गच्छेत्, तदा स
 भवान् इमम् अखिल जनं भ्रातृवत् रावण इव रक्षेत् रक्षिष्यते । यथावत् सम्यक् ते निशा-
 चरा आश्वस्य आश्वस्य गच्छेयुः । भव्ये वा फलहेत्वोरिति खी । यस्य च लु प्राप्ते ॥ २१

अशूनाम् । आपनि दोह एह मुख ना कन, ताहा इहेल आर्तनाहे ताता
 राक्षसराज शत्रु समुख नोकरक यथायोग्या रक्षा करिः । पारिवेन एव
 राक्षसराज इह तागं कर्तुं पारिवेन । २१

ततः स गतवान् कर्तुं भ्रातुरग्निजलक्रियाम् ।

प्राक्तवान् हतकर्तव्यं वचो रामोऽथ राक्षसम् ॥ २२

अस्मांसि रुक्मकुम्भेन सिद्धनृद्धिं समाधिमान् ।

त्वं राजा रक्षसां लङ्कामवेक्ष्यथा विभीषण ॥ २३

अन्वयः । ततः सः (विभीषणः) भ्रातुः अग्निजलक्रियां कर्तुं गतवान्, अथ कृतकर्तव्यं राक्षसं (विभीषणं) रामः रुक्मकुम्भेन मूर्ध्नि अश्वामि मिक्षन् वचः प्रोक्तवान् ;—(हे) विभीषण ! समाधिमान् त्वं रक्षसां राजा लङ्काम् अवेक्षेथाः ॥ २२—२३

मङ्गिनाथः । तत इति । ततो मन्त्रिवाक्यानन्तरं स विभीषणो भ्रातुः रावणस्याग्निजलक्रियामभ्युदकदानं कर्तुं गतवान् । अथ कृतकर्तव्यं राक्षसं विभीषणं रामो वचनं वाक्यं प्रोक्तवान् ॥ २२

मङ्गिनाथः । किं कुर्वन्नित्यत आह—अश्वामितीति । रुक्म-कुम्भेन कनककलशेन मूर्ध्नि शिरसि अश्वामि मिक्षन्मभिषिञ्चन् प्रोक्तवानिति पूर्वाण्युक्तम् । अथ आ सर्गसमाप्तेः रामवाक्य-मेवाह—हे विभीषण ! समाधिमान् ध्यानमांश्वं रक्षसां राजा लङ्कामवेक्षेथाः परिपालयेत्यर्थः ॥ २३

भरतः । तत इत्यादि । ततः तद्वचनानन्तरं स विभीषणो भ्रातुः अग्निजलक्रियां कर्तुं गतवान् । अथ अनन्तरं कृतकृत्यं राक्षसं विभीषणं रामो वचः प्रोक्तवान् ॥ २२

भरतः । अश्वामितीत्यादि । रुक्मकुम्भेन सुवर्णकलशेन अश्वामि तस्य मूर्ध्नि मिक्षन् पातयन् समाधिमान् कृतसमाधानरचनः प्रोक्तवानिति पूर्वोक्तम् । समाधिमेति पाठे—समाहितेन चेतसेत्यर्थः । किमुक्तगनित्याह—हे विभीषण ! त्वम् अद्य प्रभृति रक्षसा राजा, लङ्काम् अवेक्षेथाः कर्त्याकार्यविचारणं द्रष्टव्यम् । विचिन्तयन्त्येति आसन्नं खी ॥ २३

अभूनाम । मङ्गिनाथेन कथा शेष इहेतेन, विभोयन जातार आग्नि कलक्रिया सम्पन्न करिते गमन करितेन । ताहार पर राम मेहे अग्निजलक्रिया समाप्तकर्तौ विभोयनेन श्रुतेन जलमिक्षनपूर्वक पूर्ववर्तौ कथाश्रुति वगिते नागितेन । हे विभोयन । त्वमि एकाग्रचित्त, त्वमि अद्य इहेते राक्षसगणैर वाक्वा इहेथा लक्षा रक्षणावैक्षण कर । २२-२३

क्रुद्धाननुनयः सम्यक् धनैर्लुब्धानुपार्जयः ।

मानिनो मानयेः काले व्रतान् पौलस्त्य मान्वयैः ॥

अन्वयः । (हे) पौलस्त्य ! क्रुद्धान् सम्यक् अनुनयैः, लुब्धान् धनैः उपार्जयैः, मानिनः काले मानयैः, व्रतान् मान्वयैः ॥ २४

मङ्गिनाथः । क्रुद्धानिति । हे पौलस्त्य ! क्रुद्धान् कुतश्चित्-कुपितान् सम्यगकपटनानुनयैः प्रसादय । लुब्धान् धनगृह्णान् धनै-रुपार्जयैर्दानिनावृज्य । 'लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्' इति नीतिः । मानिनो मानधनान् काले सम्मानकाले मानयैः पूजय । व्रतान् भीतान् सान्त्वयरूपलालय । सर्वत्र विधौ लिङ् ॥ २४

ভরতঃ । কুহানিত্যাদি । হে পীতাম্ব ! ত্বং কুহাননুগম্যে প্রসাদমিচ্ছসি । স্তম্বান্ ধনৈঃ
ধনদানেন উপার্জয়ে যচ্ছৌচসি । মানিনঃ সৎকারীচিতকাঙ্ক্ষী মানয়ে পূজয়িষ্যমি । বস্ত্রান্
উষিগ্রান্ সাত্বয়ে সমাস্রাসয়িষ্যমি । সর্বত্র বিধিনিমন্তথ্যেতি প্রার্থনাসাং বিধৌ বা স্বৌ ॥২৪

অশুবাদ । পৌনস্ত্য ! তুমি যে কোন কারণে কুদ্ব্যবহিগণকে অসন্ন
করিবে, ধনলোভীকে ধনদানে নিজ বশে রাখিবে, সময়ে মানিগণকে সম্মানিত
করিবে এবং উষিগ্র ব্যক্তিকে সাস্রাস দান করিবে । ২৪

ইচ্ছা মে পরমানন্দে: কথং ত্বং ব্রহ্মশত্ৰুবত্ ।

ইচ্ছেত্সর্বোঽপি সুহৃদং * বৃদ্ধিসংস্থং যত: সুহৃৎ ॥ ২৫

অন্যতঃ । ত্বং ব্রহ্মশত্ৰুবত কথং পরম্ আনন্দে: ইতি মে ইচ্ছা, যত: সর্ব: আপি সুহৃত:
সুহৃদং বৃদ্ধিসংস্থম ইচ্ছেত্ ॥ ২৫

মল্লিনাথঃ । ইচ্ছেতি । হে মথি ! ত্বং ব্রহ্মশত্ৰুদিন্দ্র ইব কথং
কেন প্রকারেণ পরমত্ম্যন্তমানন্দে: ইতি মে ইচ্ছা । ইন্দ্রানন্দং তব ইচ্ছা-
মীত্যর্থঃ । “ইচ্ছার্থেণ লিঙ্ লোটী” ইতৌচ্ছার্থোপপদান্নন্দতলিঙ্
সিপি রূপম্ । কুত: ? যত: সর্বোঽপি সুহৃৎসুহৃদং বৃদ্ধিসংস্থং
সমৃদ্ধিস্থ্যমিচ্ছেত্ ইচ্ছতি । “ইচ্ছার্থেভ্যো বিভাষা বর্ত্তমানৈ” ইতি
বর্ত্তমানৈ লিঙ্ ॥ ২৫

ভরতঃ । ইচ্ছত্যাডি । ইয়ং মম পরমা মহতী ইচ্ছা, ত্বং কথং ব্রহ্মশত্ৰুতন আনন্দে:
সুদীর্ঘা মবিষ্যসি । গৌ চেচ্ছার্থে: ইতি কামোক্তে স্বৌ । তবৈতন কিমিত্যাহ—যতৌ যজ্ঞাত্
সর্ব: সুহৃৎ মিত্রং সুহৃদং বৃদ্ধিসংস্থম্ উদয়স্থম্ ইচ্ছত বাজ্জ্যেত ইতি ভবব্রহ্মতম্যে বিষ:
জ্ঞায়া ইতি বর্ত্তমানৈ স্বৌ, ইচ্ছার্থং বর্ত্তমানৈ বা লিঙ্ ইতি পর: ॥ ২৫

অশুবাদ । হে মথি ! তুমি কিরূপে ইন্দ্রের জ্ঞান পরমানন্দ লাভ
করিবে, হেঁচাট আমায় মহতী ইচ্ছা । যেহেতু সকল সুশৃঙ্গ ই সুহৃৎকে
সমৃদ্ধি সম্পন্ন দেখিতে অভিলাষ করে । ২৫

বর্ধিষৌষ্টা: স্বজাতেষু বধ্যাস্ত্বং রিপুসংহতী: ।

‘ভূয়াস্তু’ গুণিনাং মান্যাস্তেষাং স্থেয়া ব্যবস্থিতৌ ॥২৬

অন্যতঃ । ত্বং স্বজাতেষু বর্ধিষৌষ্টা:, রিপুসংহতী: বধ্যা:, ত্বং গুণিনাং মান্য: সুধা:,
‘তেষাং ব্যবস্থিতৌ স্থেয়া: ॥২৬

মল্লিনাথঃ । বর্ধিষৌষ্টা ইতি । ত্বং স্বজাতেষু সজাতীয়েষু
বর্ধিষৌষ্টা বর্ধস্ব । ব্রুণ বর্ধনে । “লিঙ্ ‘সৌযট্’ । “সুট্ তিথৌ:” ।

[पुसङ्गतोः श्वसुसङ्गान् वध्या जहि । “इनो वध लिङ्” इति
धादेशः । यासुङ्गागमः । त्वं गुणिनां गुणहृद्धानां मान्यो भूयाः ।
लिङ् सिपि यासुट् । तेषां गुणहृद्धानां व्यवस्थितौ प्रतिष्ठायां
वेयास्तिष्ठ । ‘एर्लिङ्’ इत्येकारः । सर्वत्र “आशिषि लिङ्-सीटौ”
ऽत्वाशिषि लिङ् ॥ २६

भरतः । वडिंषीष्ठा इत्यादि । सजातिषु ज्ञातिसमूहेषु त्वं वडिंषीष्ठा वईमानो
विष्यसि । श्वसुसङ्गतोः श्वसुसमूहान् त्वं वध्याः जनिष्यसि । इनो वधटीकासीति वधादेशः ।
गुणिनां मान्यो भूयाः भविष्यसि । तेषां गुणिना व्यवस्थितौ व्यवस्थायां स्थास्यसि ।
मानैरज्ञातिरुक्तेः । सर्वत्र आशिषि ॥ २६

अश्ववान् । तूयि श्रुजाति मर्यादा रक्षिते ह०, त्रिगुण विनष्टे कर, अ०
०१ वृद्धमिग्नर मन्त्रान्ताजन ह० एवः उद्वापन्न रावन्ना अवज्ञान कर । २०

दे[धि]यारत्वं सुहृदां प्रीतिं वन्दिषीष्ठा दिवौकसः ।
सोमं पेयाश्च हेयाश्च हिंसा हानिकरोः क्रियाः ॥ २७

अश्वयः । त्वं सुहृदां प्रीतिं देयाः, दिवौकसः वन्दिषीष्ठा ; सोमं च पेया, हानिकरोः
हिंसाः क्रियाः हेयाः ॥ २७

मज्जनाथः । देया इति । त्वं सुहृदां प्रीतिं देया देहि ।
प्रीतिकरो भवेत्यर्थः । दिवौकसो देवान् वन्दिषीष्ठा वन्दस्व ।
सौयुट्सुङ्गागमौ । सोमं च पेयाः पिब सोमेन यजस्वेत्यर्थः । हानि-
करोः प्रत्यवायहेतुभूताः । “कजो हेतु—” इत्यादिना हेत्यर्थे टः ।
हिंसाः परोपकारघातिनीः क्रियाः कर्माणि त्वं हेया जहीहि ।
सर्वत्र आशिषि लिङ् । “एर्लिङ्” इत्येकारश्च ॥ २७

भरतः । देया इत्यादि । त्वं सुहृदां प्रीतिं देयाः खास्यसि जनयिष्यसि । पूर्ववत्-कः ।
दिवौकसो देवान् वन्दिषीष्ठाः प्रशंस्यसि । सोमं पेयाः सोमपानं करिष्यसि । पूर्ववत्-कः ।
तथा हिंसाः परोपकारघातिकाः हानिकरोः अपचयहेतुकाः क्रियाः हेयाः त्यज्यसि । पूर्ववत्-
कः । सर्वत्र आशिषि ॥ २७

अश्ववान् । तूयि सूक्ष्ममिग्नर अनन्तरता ह०, पक्षधामिग्नर वन्दना कर
एवः नामवाको ह०, अनिष्टेकर प्रत्यर्थवातो कार्यामकन ताग कर । २१

अवसेयाश्च कार्याणि धर्मेण पुरवासिनाम् ।
अनुरागं क्रिया राजन् सदा सर्वहृदं जनं ॥ २८

अन्वयः । (३) राजन् ! पुरवासिनां कार्याणि धर्मेण अवसेयाः, जने सदा सर्व-
त्रम् अनुरागं क्रियाः च ॥ २८

मल्लिनाथः । अवसेया इति । हे राजन् ! पुरवासिनां पौर-
जनानां कार्याणि व्यवहारान् धर्मेण धर्ममार्गेणावसेया निश्चिनु ।
षो अन्तर्कर्मणि । “आदेच—” इत्यात्वम् । “एलिङ्गि” इत्येकारः ।
जने सदा सर्वद्वेषं सर्वव्यापिनम् । “सर्वकूल—” इत्यादिना खच् ।
अनुरागं क्रियाः कुरु । अवैषम्येण वर्त्तस्वेत्यर्थः । लिङ्गि यासुट् ।
“रिङ् शयस्मिङ्क्षु” इति रिङादेशः । आशिष्येवोभयत्र
लिङ् ॥ २८

भरतः । अवसेयाद्येत्यादि । पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्मेण अवसेयाः
कथ्यन्ति । यो य नाम्ने । पूर्ववत् ऊः । हे राजन् । जनविषये सर्वद्वेषम् अनुरागम्
अनन्यकृतमनुरक्षणक्रियाः करिष्यसि । क अ ऊ द कृतौ । अद्रिः शयकटौपे । उभयत्र
आशिषि ॥ २८

अशूराण । ८४ राजन् ! त्वमिं गूढवागौघिगेर कार्याकलाप धर्मपथे
धाकिन्नः पर्यावसितः कस्मिन् । सर्वं लोकेन उपर सर्वदा मगडावे अशूराण
प्रमर्शनं कस्मिन् । २८

घानिषीष्ट त्वया मन्युर्याहिषीष्ट समुन्नतिः ।

रक्षोभिर्दर्शिषीष्टास्त्वं द्रक्षीरन् भवता च ते ॥ २९

अन्वयः । त्वया मन्युः घानिषीष्ट, समुन्नतिः याहिषीष्ट, रक्षोभिः त्वं दर्शिषीष्टाः, भवता
च ते द्रक्षीरन् ॥ २९

मल्लिनाथः । घानिषीष्टेति । त्वया मन्युः क्रोधो घानिषीष्ट
हन्यताम् । मुख्यशत्रुत्वादिति भावः । हन्तेः कर्मण्याशीर्लिङ्
सोयुट् । चिखदिट् द्विर्घत्वं च । समुन्नतिरौन्नत्यं याहिषीष्ट
गृह्यताम् । रक्षोभिस्त्वं दर्शिषीष्टा दृश्यस्व । उभयत्रापि चिखदिट्-
कार्यम् । भवता च ते राक्षसा द्रक्षीरन् दृश्यन्ताम् । दृशेः कर्मणि
लिङ्गि सोयुट् । “भस्व रन्” । सर्वत्र कर्मण्याशिषि लिङ् ॥ २९

भरतः । घानिषीष्टेत्यादि । मन्युः क्रोधः त्वया घानिषीष्टः, समुन्नतिः नाम अशुदयः
त्वया याहिषीष्ट गृहीयते । रक्षोभिः राक्षसैः दृश्यन्तास्व त्वं दर्शिषीष्टाः, भवता च ते
राक्षसा द्रक्षीरन् दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥ २९

असूया । छुमि अथानक क्रोध परिहार भूषक मनुष्यति नाठ कर,
राक्षसगण दुतामोक उक्तिर छन्द मर्नन करक, आर छुमि उ ताहामिगक
मयद्वे पेशि ७ । २०

मन्युं वध्या भटवधकृतं बालवृद्धस्य राजन्
शास्त्रा[भि]र्यज्ञाः सदसि सुधियः सन्निधिं ते क्रियासुः
संरंसीष्टाः सुरमुनिगते वर्त्मनि प्राज्यधर्मे
सम्भृतसौष्टाः सुनयनयनेर्विद्विषामौहितानि ॥ ३०

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लिङ्गविलासितो नामैकोन-
विंशतितमः सर्गः ॥ १८

अन्वयः । (हे) राजन् ! भटवधकृतं बालवृद्धस्य मन्युं वध्याः, शास्त्रार्थज्ञाः सुधियः
ते सदसि सन्निधिं क्रियासुः ; सुरमुनिगतं प्राज्यधर्मे वर्त्मनि संरंसीष्टाः, सुनयनयनेः विवि-
धाम् ईहितानि सम्भृतसौष्टाः ॥ ३०

मन्त्रिनाथः । मन्युमति । हे राजन् । भटानां वीरभटानां
वधेन कृतं बालवृद्धस्य जनभटसम्बन्धना बालानां वृद्धानां चेत्यर्थः ।
'सर्वो हन्तो विभायैकवक्त्रमस्ति' । मन्युं शाका वध्याः समाश्वासनार्थ-
दानैरपनुद । "हनो वध लिङ्" इति लघाटकाः । शास्त्रार्थज्ञा
धर्मशास्त्रतत्त्वज्ञाः सुधिया विद्वंसिन्ते यत्र सदसि सभायां सन्निधिं
क्रियासुः कुर्वन्तु नित्यं सन्निहितार्थास्तत् । 'न सा सभा यत्र न
सन्ति वृद्धाः' इति स्मरणार्थं भावः । सुरमुनिगतं महर्षिप्रकृतं
प्राज्यधर्मे प्रभूतपुण्यं वर्त्मनि संरंसीष्टाः सम्यग्धर्मस्य । तेनैव मार्गेण
व्यवहर नमूखं पथेनत्यर्थः । रमं लाड यास सोयुट्सुटौ । सुनयन-
यनेः सम्यग्नयनेर्विद्विषां शत्रूणां माहितानि चेष्टितानि सम्भृतसौष्टाः
सम्यग्बुधस्य । बुध अवगमने । चर्त्वभभावौ । सर्वत्राशिषि लिङ् ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । 'मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्मौनतौ तौ
गुरु चेत्' ॥ ३०

इति श्रौपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्याय-
कोलाचलमन्त्रिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने
सर्वपञ्चोनाख्याने विभोषणाभिषेको नाम लिङ्-
विलासाख्य एकोनविंशः सर्गः ॥ १८

মরতঃ । মনুমিতাদি । ৫ রাজন ! ত্বং বাসুদেবস্য মনুঃ শৌকং বধ্যাঃ প্রিয়বচনেন
ব্রহ্মাদয়েন চ অপনেষ্যসি । মনুঃ কিস্মতম্ ?—মটানাং বোধানাং পিতৃপুত্রাদীনাং বো বধঃ
তৎকৃতম্ । বাস্বাৎ হত্বাথেতি সমাধারঃ । তব সৎসি সমায়াং শাস্ততত্ত্ববিদঃ পশ্চিমাঃ
অগ্নিধিঃ ক্রিয়াস্তুঃ সন্নিবিষ্টাঃ অবিষ্যন্তি । সুরমুনিभिঃ সেবিতৈ প্রচুরধূমং পশি ত্বং সরসীষ্ঠাঃ
সম্বন্ধকারিণ্য রতিং করিষ্যসি । তথা সুনবা এষ ন্যনানি হৈঃ দ্বিধাং ইচ্ছিতানি
ত্বং সমুৎসীষ্টাঃ সম্যক্ শাস্যসি । সর্বত্র জ্যাশিষি । বুধ্যৌ কু বেদনে । ভ্রামানস্বা-
দিজযামিতি বী ভঃ ॥ ১০

इति सर्वेश्वरिहरेखानवंशमभवनीराक्षमङ्गीकात्मजयीभरतसेनकृतायां
मुग्धबोधिन्या भट्टिकायां विभीषणराज्याभिषेके नाम
एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १२

অমুবাণ । হে রাজন ! যে সকল বীর যোদ্ধা নিহত হইয়াছে, তুমি
তাহাদের বালক ও বৃদ্ধগণের শৌক আশ্রয় ও অর্পণানে দূর করিবে । ধর্ম-
শাস্ত্র পারদর্শী পণ্ডিতগণ তোমার সভায় যেন সর্বদা উপস্থিত থাকেন । মহাবি-
সেবিত প্রভূত পুণ্যপথে সমাক্রম্য থাকিবে । সুনীতিরূপ নেত্রে নক্ষত্রগণের
কার্যকলাপ সমাক্রমে অবগত হইবে । ৩০

विंशः सर्गः ।

समुपेत्य ततः सीतामुक्तवान् पवनात्मजः ।

दिष्ट्या वर्धस्व वैदेहि हतस्त्रैलोक्यकण्टकः ॥ १

অন্যতঃ । ততঃ পবনাत्मजः সীতাং সমুপেত্য উক্তবান্—(৫) বৈদেহি ! দিষ্ট্যা বর্ধস্ব,
বৈলোক্যকণ্টকঃ হতঃ ॥ ১

মঞ্জিনাথঃ । অথ সীটমধিকৃত্বাহ—সমুপেত্যেতি । ততো
বিभीষণাভিষেকানন্তরং পবনাत्मजः সীতাং সমুপেত্বাসাযৌক্তবান্ ।
তদেবাহ—৫ বৈদেহি ! দিষ্ট্যা সানন্দং বর্ধস্ব । ‘দিষ্ট্যা সমুপজোষং
চেত্বানন্দে’ ইত্যমরঃ । ত্রয়ো লোকাঃ স্ত্রৈলোক্যম্ । চাতুর্বর্ষ্যাদি-
ত্বাৎ স্বার্থে অজপ্রত্যয়ঃ । তস্ব কণ্টকঃ শস্যভূতো রাবণো হতঃ ১

भरतः । अथ जीमधिकृत्यैवै, तस्याः परमते लोकिनि संज्ञा । समुपेत्येत्यादि ।
तदनन्तरं हनूमान् रामाश्रया समुपेत्य लनीपेयु उपायस्य सीताम् उक्तवान् । किं तदिदंवाच,—

६ वैदेहि, वैशोक्कवष्टकः शत्रुः राक्षसी इतः, तेन दिष्टा आनन्देन तं वधेत् ॥ विधि-
निमन्त्रयेत्यादिना निमन्त्रयेऽनुमती वा गो । दिष्टोत्थानन्देऽप्ययम् । विशोक्कव वैशोक्कम् ।
विकारहेति स्तौर्ध्वं आः ॥ १

अशूराय । विधौषत्पत्रं राक्ष्यातिषत्पत्रं गत्र हनूमान् गीतारं निकटे गिरा
वनिग, विमरुन्निनि ! आपनि आनन्दे उःकुल्ल हडेन, जिह्वेन कण्ठेन रावण
निरुत हरेष्टाह ॥ १

अनुजानीहि हन्यन्तां मयेताः क्षुद्रमानसाः ।

रक्षिकास्तव राक्षस्यो गृहाणेतासु मत्सरम् ॥ २

* अन्वयः । क्षुद्रमानसाः एताः तव रक्षिकाः राक्षसः मया हन्यन्ताम्, अनुजानीहि,
एतासु मत्सरं गृहाय ॥ २

मस्तिनाथः । अस्त्विति । क्षुद्रमानसाः पापचित्ता एतास्तव
रक्षिका गोप्यो राक्षस्यो मया हन्यन्तां हन्तव्याः । विधौ लोट् ।
अनुजानीह्यनुमम्यस्व । एतासु विषये मत्सरं क्रोधं गृहाय ।
उभयत्र प्रार्थनायां लोट् । “हस्तः श्रुः शानज्भौ” इति शानजा-
देशे हिलुक् । सर्वत्र सामान्येन “लोट् च” इति विध्यादिष्वेव
लोट्, विशेषय तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ २

भरणः । अनुजानीहीत्यादि । अनुज्ञां देहि । श्राद्धीरित्यादिना ईः । मया एताः तव
रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापप्रियाः राक्षस्यो हन्यन्तामिति । विधौ गो । कर्कोष्णि यक् । तस्मान्
एतासु मत्सरं क्रोधं गृहाय, धृतक्रोधा सती माम् अनुज्ञास्विति इति प्रार्थनायां गो । न यक्
अ च, चकारादादाने । यद्धस्तपाद्योरिति त्रिः । हस्तान्नह्यति आनः, ईर्ष्याः ॥ २

अशूराय । एकत्र अशूराति कर्तुम्, एहै कूलाभन्ना आननारं परिचारिका
राक्षसोद्गमक आभि विनष्टे करि, हेष्टाक्षेत्र एति क्रोध अवगहन कर्तुम् ॥ २

दृणहानि दुराचारा घोररूपाशयक्रियाः ।

हिंसा भवतु ते बुद्धिरेतासु कुरु निष्ठुरम् ॥ ३

अन्वयः । (अहं) दुराचाराः घोररूपाशयक्रियाः दृणहानि, एतासु ते हिंसा बुद्धिः
भवतु, निष्ठुरं कुरु ॥ ३

मस्तिनाथः । दृणहानीति । दुराचाराः पापसमाचारा घोर-
रूपाशयक्रिया आकारमनःकर्माणि यासां ता एता राक्षसीसूच-

ज्ञानं ज्ञानानि । तद्द हिंसायाम् । रुधादित्वात् श्रम् । “आङ्-
तमस्य पिब” । “मेनिः” । एतासु ते हिंसा ज्ञानौ बुद्धिर्भवतु
निष्ठुरं परुषभावं कुरु ॥ ३

भरतः । तृणहानीत्यादि । चीरं भयानकं रूपम् आशयोऽभिप्रायः क्रिया कर्म च
वासां ता एता दुराचारा दुष्टश्रीला राक्षसीः अहं तृणहानिं ज्ञानिष्यामि । तद्द च तन्मूत्रं
हिंसे । रुधादित्वात् श्रम् खल्वम् । एतासु ते तव बुद्धिः हिंसा हिंसनश्रीला भवतु । निष्ठुर
नेष्टुष्यं कुरु । भावप्रधाननिर्देशः ॥ ३

अश्रुवाप । देशात्रा दुष्टात्रिणी, डीयणाकृति, कुशान्न एव दुष्कर्माश्रिता,
देशादिगटक आसि वध करिष्ये, देशात्मेन आति आपनान्न हिंसनावृद्धि इडेक, देशादे
आमात्र आर्थना आपनि निर्द्वेष कायदात्र करुण । ७

पश्चिमं करवामैतत्प्रियं देवि वयं तव ।

ततः प्रोक्तवतौ सीता वानरं करुणाश्रया ॥ ४

अन्वयः । (हे) देवि ! तव एतत् पश्चिमं प्रियं वयं करवाम, ततः करुणाश्रयः
सीता वानरं प्रोक्तवतौ ॥ ४

मङ्गिनाथः । पश्चिममिति । हे देवि ! तवैतत् पश्चिम-
मन्तिमं प्रियं करवाम । वयमित्थप्रयुक्तेऽपि लभ्यते तस्मात्
“अस्मदोद्दयोश्च” इति चकारादेकत्वेऽपि बहुवचनम् । ततो हनू-
महाक्यानन्तरं करुणाश्रया कृपार्द्रचित्ता सीता कपीन्द्रं प्रोक्तवतौ
प्रोवाच ॥ ४

भरतः । पश्चिममित्यादि । हे देवि ! अस्मं विचारेण ? तव एतत् पश्चिमम् अन्वयं प्रियं
वयं करवाम । अस्मदः एकत्वे बहुत्वविवक्षया आत्मन्ये प्रार्थने वा गी । अनन्तरं करुणा-
श्रया सीता वानरं प्रोक्तवतौ ॥ ४

अश्रुवाप । हे देवि ! आसि आपनान्न एहे नैव अत्रि कार्याणि जन्मत्र
करिष्ये छाहे । हनूमान एहेक्षण वनिने करुणरूपस्य जीतामेवो ताहाटक
वनिटनन । ४

उपशाम्यतु ते बुद्धिः पिण्डनिर्वेशकारिषु ।

लघुसत्त्वेषु दोषोऽयं यत्कृत्तिता निहतोऽसौ ॥ ५

अन्वयः । पिण्डनिर्वेशकारिषु लघुसत्त्वेषु ते बुद्धिः उपशाम्यतु, यत्कृतः अयं दोषः
अवस्थी निहतः ॥ ५

मज्जिनाथः । उपेति । पिण्डनिर्वेशो आसोपजीवनं तत्कारिषु
मृत्पट्टतिषु लघुसत्त्वेषु क्षुद्रजन्तुषु स्त्रीजनेषु । 'सत्त्वमस्त्रौ तु
जन्तुषु' इत्यमरः । ते तव बुद्धिरुपश्याम्यतु शान्तास्तु । प्रार्थ-
नायां लोट् । किं चायं दोषोऽपराधो मदविचेपरूपो यत्कृतो येन
रावणेन कृतोऽसौ कुक्षितोऽसौ रावणः । "कुक्षिते" इत्यद-
शब्दात् सर्वनाम्नोऽकच्प्रत्ययः । निहतः । बाणप्रयात्तरपराधो
न बाणश्चेति भावः ॥ ५

भरतः । उपशाम्यत्वित्यादि । पिण्डस्य शान्त्यः । निर्वेशो निष्कृयः तत्कारिषु अस्त्राद्यै-
परायत्तेषु । अत एव लघुसत्त्वेषु अल्पबलेषु स्त्रीजनेषु तव बुद्धिः उपशाम्यतु कृपापरा भदतु
विधौ गी । यत्कृतो यन्निमित्तोऽयं दोषः मदुपद्रवरूपः असौ रावणो हत एव । अदस-
स्यादिव्यासेत्यादिना अक् ; स चाव कुक्षार्थे, तव वाशब्दस्य व्यवस्थितविभावितत्वात् ।
तदन्तः,—“कृपायां निन्दने ज्ञाने गौतौ दानेन मानिते । प्रायोऽन्त्यस्तरात् पूर्वोऽङ् वा सर्व-
नामतिङ्ग्ययात् ॥” इति ॥ ५

अश्वान । गाहात्रा खाद्यादि आससंश्लेषे उतातावे अतुर अतृपकार
करिशाछे, ताम्रं क्षुद्र पाणा औ जातिर प्रति तोमार बुद्धि क्रमाशुता कटेक
एहे आमार आर्गना । ये एहे दोष करिशाछे, सेहे पापान्न रावण उ निहत
इहेशाछे । भाविश मेध, अण प्रशोगकारौरहे दोष, वापेन दोष कि ? । ८

न हि प्रेष्ठवधं धारं करवाण्यस्तु ते मतिः ।

एधि कार्य्यकरस्त्वं मे गत्वा प्रवद राघवम् ॥ ६

दिदृक्षुर्मैथिली राम पश्यतु त्वाविलम्बितम् ।

तथेति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान् ॥ ७

अन्वयः । (अहं) घोरं प्रेष्ठवधं करवाणि इति मतिः ते न हि अस्तु, त्वं मे कार्य्य-
करः एधि, राघवं गत्वा “ (हे) राम ! मैथिली त्वा दिदृक्षुः, अविलम्बितं पश्यतु ” इति
प्रवद । सः (हनूमान्) तथा इति प्रतिज्ञाय गत्वा राघवं उक्तवान् ॥ ६—७

मज्जिनाथः । नेति । घोरं प्रेष्ठवधं करवाणि कुर्व्याम् ।
आशंसायां लोट् । इति मतिस्ते तव नास्तु माम्भूदेव । आशंशि
लोट् । किन्तु त्वमेव कार्य्यकरः कार्य्यानुकूलः । “कजो हेतु—”
इत्यादिना आनुलोम्ये टः । एधि भव । अस भुवि । प्रार्थनायां
लोट् । सेर्गादेशे “असोरलोपः” इत्यकारलोपः । “असोरिदौ—

इति सकारस्वान्वयस्य एत्वे तस्याभावाच्छास्त्रीयस्यासिद्धे “हुम्भ-
लभ्यः—” इति हेङ्गिरादेशः । कार्यमेवाह—गत्वा राघवं रामं
प्रवद ॥ ६

मञ्जिनाथः । दिदृक्षुरिति । हे राम ! मैथिलो त्वा त्वाम् ।
“त्वामौ हितोयायाः” इत्यन्वादेशः । दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुरविलम्बितं
कृतं पश्यतु । प्रार्थनायां स्रोट् । इति प्रवदेति पूर्वेष्वान्वयः । स
हन्मान् तथेति प्रतिज्ञाय प्रतिश्रुत्य राघवं गत्वोक्तवान् ॥ ७

भरतः । न हि प्रेष्यवधमित्यादि । अहं प्रेष्यवधं न करवाणि । समर्थनाशिवोर्निति
आशिवि गो । इति ते तव मतिः अस्तु । त्वं मे मम कार्यकर एधि भव । इतो गत्वा राघवं
प्रवद । विधौ गो । अस्त्रेभिर्शायीति हियुक्तस्यास्त्रेभ्यः । सकुट इति कृजटः । आनु-
कूल्यार्थोऽहमभिधानात् ॥ ६

भरतः । दिदृक्षुरित्यादि । हे राम, सीता त्वा त्वा द्रष्टुमिच्छुः, अविलम्बितं शीघ्रं त्वां
पश्यतु । प्रार्थने गो । इति गत्वा प्रवदेत्यन्वयः ॥ ७

अश्ववाम । निमग्नः किङ्करके वध करिव, ततोमार येन एकरूप बुद्धि हर
ना, तूष्णि आमार कार्याकारक ह०, रात्रेर निकटे गिरा वन वे, हे राम
मैथिलो आपनाके मेथिते रेखा करेन, आपनि ठांकाके अविनये मेथा
विडेन । हन्मान उथाञ्च वनिग्रा ठांशर वाके, अशोकारपूत्तक रात्रेर निकटे
गिरा वनिग । ७—१

उत्सुकानोयतां देवौ काकुत्स्थकुलनन्दन ।

स्त्रां लिखित्वा विनिश्चस्य स्वरालोक्य विभीषणम् ॥

उक्तवान् राघवः सौतामानयालङ्कृतमिति ।

गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः ॥ ८

अन्वयः । (हे) काकुत्स्थकुलनन्दन ! उत्सुका देवौ आनोयतां । राघवः स्त्रां
लिखित्वा विनिश्चस्य स्वः आलोक्य विभीषणम् “अलङ्कृतां सीताम् आनय” इति उक्तवान् ;
तेन गत्वा प्रणम्य मैथिली मधुरं वचः उक्ता ॥ ८—८

मञ्जिनाथ । उत्सुकेति । हे काकुत्स्थकुलनन्दन ! उत्-
सुका त्वां द्रष्टुमुत्कण्ठिता देवौ सीता आनोयताम् । प्रार्थनायां
स्रोट् । इत्युक्तवानिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अद्योत्तरश्लोक
पूर्वार्धेन सदैवावाक्यतयाह—राघवः स्त्रां भूमिं लिखित्वा पादाङ्ग-

हेन विलिख्य विनिश्चस्य दीर्घमुष्णं च निश्चस्य स्वराकाशमा-
लोक्ष । 'स्वः स्वर्गे चान्तरिक्षे च' इति विश्चः । एते च 'आलो-
खनादयश्चित्थानुभावाः । चिन्ता च सीतास्त्रीकारलोकापवाद-
शङ्कयेति द्रष्टव्यम् ॥ ८

मञ्जिनाथः । उक्तवानिति । अलङ्कृतां सीतामानय । विधौ
लोढ । इति विभोषणमुक्तवानिति योजना । अथ तेन विभो-
षणेन गत्वा सीतुवासं प्राप्य प्रणम्य मैथिली मधुरं वच उक्ता ।
दुहादित्यादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ ८

भरतः । उक्त, केत्यादि । एवमुक्तेऽसि राघवो जनापवादशङ्कया किं कर्तव्यमिति
चिन्तयन् आ लोखित्वा विनिश्चस्य स्वरालोका आकाशं दृष्ट्वा विभोषणम् उक्तवान् इत्यभि-
प्रेक्षितवान्यः । भूमिलिखनादिकं चिन्तया भवतीति लाघुक्तिः । भावस्तु अयम्—अज्ञित-
न्द्रियस्य रावणस्य वशा सीता कथं यास्या ? लोकी मां किं वदिष्यति ? अविचारेण
न्यायेऽपि महादोषः ; तस्मात् समानयन्, विचार्य यद्युक्तं तत् कर्तव्यमिति ॥ ८

भरतः । उक्तवानित्यादि । अलङ्कृतां सीतां त्वम् आनय । विधौ गौ । इति विभोषणम्
उक्तवान् इत्यन्वयः । तदनन्तरं विभोषणेन गत्वा प्रणम्य मधुरं वाक्यं सीता प्रोक्ता ॥ ८

अश्वमेध । हे काकुत्स्थकुलनमन ! आपनान्न वर्णनात्पूज्यं शोभापन्नौक
आनयनं करुण ; राघवस्य हेतुः उन्निष्ठा गामाश्रुताश्रुतौ वाग्वा लूमिनिधन, नीर्य
उक्तं निवास ताग एव आकाशं निरीक्षणं पूर्यकं विडोषणक एहे कथा
वनिगेन ये, शोभाकं अलङ्कारे मञ्जित करिष्या आनयनं कर । उक्त
विडोषणं शोभा मनीषे गमनं पूर्यकं उद्देशकं अगमनं करिष्या अश्वमेधं वाक्का
वनिगेन । ८—२

जहोहि शोकं सम्बेहि प्रीतये मानसं पुनः । *

रावणे जहोहि द्वेषं जहाहि प्रमदावनम् ॥ ९

अन्वयः । (हे देवि !) शोकं जहोहि, पुनः मानसं प्रीतये सम्बेहि, रावणे द्वेषं
जहोहि, प्रमदावनं जहाहि ॥ ९

मञ्जिनाथः । जहोहीति । हे देवि ! शोकं पतिवियोगदुःखं
जहोहि त्वज । पुनर्भूयोऽपि मानसं प्रीतये सन्तोषाय सम्बेहि
धेहि । "ध्वसोः—इत्येत्वाभ्यासलोपो । रावणे द्वेषं वैरं जहोहि ।
तच्च मरणान्तत्वादिति भावः । प्रमदावनं जहाहि इतो निर्ग-

स्त्रैस्त्रयः । ओहाक् त्वागि । सर्वत्र विधी लोट् । सेर्हिरादेशः ।
“जहातेच” इति विकल्पादित्वमौत्वञ्च । “आ च हौ” इत्यात्वं
चेति त्रैरूप्यम् ॥ १०

भरतः । जहोहीत्यादि । हे वैदेहि । शोकं जहोहि त्यज । आहोरिति जहातेरौ ।
प्रोक्ष्यप्रोक्ष्ये पुनः मानसं धेहि घटय । ह्योदाधोरिति धाजो धेः । रावणविषये हेतुं जहोहि
तस्य हतत्वात् । दरेद्रो जिह्वंस्त्र इत्यादिना पने जि । प्रसदावनम् अशीकवनिकां जहाहि ।
हौ जा वेति पचे जा । सर्वत्र विधी गौ ॥ १०

अश्ववान् । हे देवि पतिविराग । इक्षु तागं कर्तुम्, पुनर्लब्धं मनसि
क्रीड कर्तिते षष्ठी कर्तुम्, रावणस्य प्रति ह्येव तागं कर्तुम् एवम् अशीकवन
इहेते निर्गत हृदये । १०

आञ्जालिम्य च * धूपाय निवस्त्राविध्य च सजः [म्
रत्नान्यामुञ्च सन्दीप्ते हविर्जुहुधि पावके ॥ ११

अन्वयः । (त्वं) आहि, आलिम्य च धूपाय निवस्त्र, सजः चाविध्य च, रत्नानि
आमुञ्च, सन्दीप्ते पावके हविर्जुहुधि ॥ ११

मङ्गिनाथः । अथ युग्मं ल सातायाः कर्तव्यमाह—आहो-
त्यादि । आहि बाह्यान्तरशुद्धार्थमाप्नवस्त्रेत्यर्थः । ‘आप्नवः
ज्ञातश्च’ इत्यमरः । णा शोचे । शपा लुकि सेर्हिरादेशः ।
आलिम्य चन्दनादिना गात्रमनुलिम्येत्यर्थः । लिप उपदेहे ।
तुदादिः । “अतो हेः” इति हेलुक् । धूपाय श्रोवासादिधूपेनाङ्गं
संस्कुर्वित्यर्थः । एतच्च ज्ञानान्तरक्त्यम् । धूप सन्तापे । “गुपू
धूप—” इत्यादिना आयप्रत्ययान्तात् लोटि । सपि हिलुक् ।
निवस्त्र वस्त्रमाच्छादय । वस आच्छदने । अदादिः । लोटि
“यासः से । “सवाभ्यां वामौ” । धानुप्रत्ययसकारयोः श्लिष्टता ।
सजो मात्यानि चाविध्य ग्रथान् । व्यध ताडने । दिवादिः ।
उपसर्गवशादर्थान्तरत्वम् । “ग्रहिज्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
हिलुक् । रत्नानि रत्नाभरणान्यामुञ्च प्रतिसुञ्च धारयेत्यर्थः ।
सन्दीप्ते प्रज्वलिते पावके हविराज्यादिकं जुहुधि जुहुतात्
“हुभक्तभ्यो हेर्हिः” ॥ ११

भरतः । आहीत्वादि । आहि ज्ञानं कुरु, ततोऽनुलेपनं चन्दनादिना कुरु । क्षिपिः-
मुचादिः । धूपाय आत्मानं धूपाश्रितं कुरु । धूपं तापे । कम कनो मुपधूपेत्वायः । विव-
स्व नखं परिषेहि । वस लङ् कृनी । सजं मालाञ्च आविध्य परिषेहि । व्यध्वी ताके,
आङ्पूर्वः परिधाने । यङ्गुलपाद्योपिति त्रिः । रत्नानि आमुञ्च परिधत्स्व । चन्द्रीते
पावकी हविर्जुह्वि । इहसी ईर्षिः ॥ ११

अङ्गुवादि । वशिः शुद्धिं कुरु ज्ञानं चन्दनादिना कुरु, त्रीनिवासाणि भूमे
अङ्गुलपाद्योपिति त्रिः । रत्नानि आमुञ्च परिधत्स्व । चन्द्रीते
पावकी हविर्जुह्वि । इहसी ईर्षिः ॥ ११

अहि संत[त्वं] पञ्चगव्यं च क्षिन्धि संरोधजं तमः ।

आरोह शिविकां हैमीं द्विषां जहि मनोरथान् ॥ १२

अन्वयः । (त्वं) सत् पञ्चगव्यं च अहि, संरोधजं तमः क्षिन्धि, हैमीं शिविकाम्
आरोह, द्विषां मनोरथान् जहि ॥ १२

मङ्गिनाथः । अद्वौति । सदनपङ्कतं गोरिमानि गव्यानि
गोमयादौनि । “गवादिभ्यो यत्” इति प्राक्क्षीतोयार्थेन यत्पत्न्य-
येन सम्बन्धसामान्यं लक्ष्यते । तानि पञ्च समाहृतानि पञ्चगव्यम् ।
पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तच्चाहि आभ्यन्तरशुद्ध्यर्थं भक्षय ।
अद भक्षणे । ईर्षिरादेशः । संरोधजं निरोधजं तमः शोकम् ।
‘तमः शोके गुणान्तरे’ इति विश्वः । क्षिन्धि त्यजेत्यर्थः । क्षिदे-
लोटि सिपि ईर्षिः । हैमीं सौवर्णाम् । विकाराणि “नस्तद्धिते”
इति टिलोपः । शिविकामारोह । द्विषां मनोरथान् जहि उन्मू-
लय । हन्तेर्लोटि सेर्हिरादेशे “हन्तेर्जः” इति जादंशः । सर्वत्र
विधौ परिनियोगकरणं वा लोट् । अत्र प्रथमं ज्ञानं ततः पञ्चगव्य-
प्राशनं ततो होमस्ततोऽनुलेपनमित्यादिक्रमो द्रष्टव्यः । अर्था-
च्चेति न्यायेन पाठक्रमोदयक्रमस्य बलीयस्त्वादिति ॥ १२

भरतः । अहि त्वमित्यादि । शरीरशुद्ध्यर्थं पञ्चगव्यं गोघृतादिकम् अहि भक्षय । अद
लौ भक्षे । इहसी ईर्षिः । गोरितानि गव्यानि, विकारसङ्घं ति आः ओदोतोऽज्जदिति
अज्जहावात् यन्वायवायाव इत्यब् । पञ्चानां गव्यानां समाहार इति पात्रादित्वात् ईप् । संरोधो
बन्धोकारश्च तज्जनितं तमः शोकं क्षिन्धि अपनय । क्षिदे कधादित्वात् अन् । ईर्षिः । हैमीं
सौवर्ण्यौ शिविकां मनोरथान् आरोह । आकदा सतो इया मनोरथान् अभिलाषान् जहि
नाशय । जह्ये विनाशयति ह्युक्तस्य हन्तेर्जादयः । सर्वत्र ईर्षी निमज्जते वा नो ॥ १२

अश्रुवाप । अश्रुःतद्विर अश्रु विरुद्ध गच्छन्वा उच्छन्न, अश्रुवापेभ्य अश्रु इत्य-
आग, अश्रु निविकार आश्रुहण एवम् अश्रु लोकेभ्य रागना विनष्टे कश्चन । १२

तथेदु तद्वियोगीत्यां राजन्यानां पतिः शुचम् ।

भवताद्देवि युक्ता * त्वमत ऊर्ध्वं स्ववेश्मनि ॥ १३

अन्वयः । राजन्यानां पतिः तद्वियोगीत्यां शुचं तथेदु, (३) देवि ? त्वम् अत ऊर्ध्वं
स्ववेश्मनि युक्ता भवताम् ॥ १३

मङ्गिनाथः । तथेद्विति । किञ्च राजन्यानां पतिः राजराजो
रामस्त्वद्वियोगीत्यां त्वद्विरहजन्याम् । “सुपि स्थः” इति कः ।
“उदः स्थास्तथोः पूर्वस्थ” इति पूर्वमवर्णादेशः । शुचं शोक-
तथेदु हिनस्तु । त्वह हिंसायाम् । लोटि तिपि एत्वंत्वम् । “हो
दः” । तकारस्य “भवस्तथोः—इति घत्वम् । ततः घृत्वे ढलोपः ।
हे देवि ! अत ऊर्ध्वं स्ववेश्मनि स्वगृहे युक्ता पतियुक्ता भवताम् ।
आश्रिषि लोट् । सेष्वादेशे “तुष्ठाः—” इति तातडादेशः ॥ १३

भरतः । तथेद्वित्यादि । राजन्यानां अविद्यायां पतिः रामः त्वद्वियोगात् उच्छिन्नां शुचं
तथेदु कथम् । हननमिति स्थो कः, उदःघः स्थास्तथोरिति सलोपः । अतोऽप्यात कासा-
ऊर्ध्वं स्ववेश्मनि अवीध्यायां त्वं पत्या अविद्युक्ता भवताम् भूयाः । उभयथाश्रिषि गो-
ब्रह्मीसातङ् वाश्रिषि ॥ १३

अश्रुवाप । अश्रुवापेभ्य अश्रु निविकार आश्रुहण एवम् अश्रु लोकेभ्य रागना विनष्टे कश्चन ।
हे देवि ! देशत्र गत्र आपनि निजगृहे छिन्नकाशेभ्य अश्रु गतिर नष्टि मिनिष
थाकून । १३

दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे ।

दृश्यस्व पत्या प्रीतेन प्रीत्या प्रेक्षस्व राघवम् ॥ १४

अन्वयः । रामेण सह त्वरितं तुरगाध्वरे दीक्षस्व, प्रीतेन पत्या दृश्यस्व, प्रीत्या राघवं
प्रेक्षस्व ॥ १४

मङ्गिनाथः । दीक्षस्वेति । रामेण सह त्वरितं तुरगाध्वरेऽश्व-
मेधे दीक्षस्व दीक्षाव्यं संस्कारं भज । आश्रिषि लोट् । प्रीतेन
सुदिने : ग या भर्ता दृश्यस्व प्रेक्षस्व । दृश्येः कर्मणि लोट् यकि

यासः से । “संवाभ्याम्—”इत्येकारस्य वादेशः । त्वं च प्रीता
राघवमौक्षस्व पश्य । निमन्त्रणे लोट् ॥ १४

भरतः । दौक्षस्वत्यादि । तुरगाधरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं त्वं दौक्षस्व दौक्षिता
भूयाः । प्रीतेन पत्या दृश्यस्व दृष्टा भूयाः । कर्कोणि यक् । त्वमपि प्रीता सती राघवं
प्रेक्षस्व । सर्ववाशिषि गौ ॥ १४

अशूबाद् । रामेण गृहितं सङ्ग्रह अश्वमेध-वत्तु दौक्षित्ये ठडेन, पति औत्ति-
पूर्णनेत्रे आपनाके दर्शनं कर्कन, आपनि० औत्तिमशकारे औत्तिमशकारे
अवलोकनं कर्कन । १४.

अयं नियोगः पत्युस्ते कार्या नात्र विचारणा ।

भूषयाङ्गं प्रमाणं चेद्रामं गन्तुं यतस्व च ॥ १५

अन्वयः । अयं ते पत्युः नियोगः, अत्र विचारणा न कार्या, प्रमाणं चेत् अङ्गं
भूषय, रामं गन्तुं यतस्व च ॥ १५

मस्तिनाथः । अयमिति । हे देवि । अयं स्नानादिस्ते पत्युः
रामस्य नियोग आज्ञा । अत्रास्मिन्नर्थे विचारणा विमर्शा न
कार्या । प्रमाणं चेद्रामनियोगः कर्त्तव्यमिति । अङ्गं शरीर
भूषय प्रसाधय । रामं गन्तुं यतस्व प्रवर्त्तस्व । निमन्त्रणे लोट् ॥ १५

भरतः । अयं नियोग इत्यादि । तव पत्युः अयं स्नानादी नियोग आज्ञा । अत्रार्थे
किं कर्त्तव्यमिति विचारणा न कार्या । यदि तव रामः प्रमाणं तदा अङ्गं भूषय
स्नानादिपूर्वकम् अलङ्कृत, रामान्तिकं गन्तुं यतस्व यत्रं कुत्र ॥ १५

अशूबाद् । हे देवि ! एते स्नान, भूषण-परिधानादि करिवारं कृत्वा आपनार
पतिर आप्तेन, ए विषयः हेतुश्रुतः करिवारं न । यदि पतिर आप्तेन पाल
नौध रत्नेन करेन, तत्र गात्रं विभूषितं कर्कन एव रामेण निकटे गृहे
वत्त्रयौ इडेन । १५

मुदा संयुहि काकुत्स्थं स्वयं चाप्राहुहि संमदम् ।

उपेक्षूर्ध्वं मुहूर्त्तात्स्व[त्त्वं] देवि राघवसन्निधिम् ॥ १६

अन्वयः । काकुत्स्थं मुदा संयुहि, (त्वं) स्वयं च समदं अप्राहि, (हे) देवि ।
मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं राघवसन्निधिम् उपेक्षि ॥ १६

मस्तिनाथः । मुदेति । काकुत्स्थं रामं मुदानन्देन संयुहि

मिश्रय । मोदयेत्यर्थः । यु मिश्रणे । अदादिः । शपो लुक् ।
 हेर्ङित्वात् गुणः । स्वयं त्वं च सम्पदमानन्दमाप्नुहि । हे देवि !
 मुहूर्त्तादूर्ध्वं राघवसन्निधिं रामसमौपम् । “उपसर्गे घोः किः”
 इति कर्मणि किप्रत्ययः । उपेहि स्म । “स्मे लोट्” इति स्मश्चो-
 पपदादूर्ध्वमौहृत्तिकायादिणः प्राप्तकाले लोट् । एतत्कालाति-
 क्रमे रामस्य त्वयि विरक्ताशङ्का स्यादिति भावः ॥ १६

भरतः । मुदेत्यादि । इतो गत्वा रामं मुदा हर्षेण संयुज्जि संमिश्रय । यु ल मिश्रणे ।
 स्वयं च सम्पदं हर्षं प्राप्नुहि । प्रार्थनायामाशिषि वा गौ । संयुक्तनीहर्षोपाभावः । हे
 देवि ! अस्मात् मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं राघवसन्निधिं त्वम् उपेहि गमिष्यसि । विधिमन्त्रणे-
 त्यादिना प्राप्तकाले गौ । राघवसन्निधिं गन्तुं प्राप्तकालासीत्यर्थः ॥ १६

अश्रुवाप । आपनि काकुण्डु शमक आनन्वित ककन, एवम् अत्र
 आनन्वित इडेन । हे देवि ! आपनि मुहूर्त पदत्रये त्रायेकानिकटे उगच्छित
 इडेतेन । १७

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादङ्गोऽङ्गं स्वामिनी स्म भव क्षितः ।
 राजपत्नी नियोगस्यमनुंशाधि पुरीजनम् ॥ १७

अन्वयः । अङ्ग ! (त्वम्) अङ्गः मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं क्षितेः स्वामिनी भव अ,
 राजपत्नी (त्वं) नियोगस्य पुरीजनम् अनुशाधि ॥ १७

मस्तिनाथः । ऊर्ध्वमिति । अङ्ग भो देवि ! त्वं मुहूर्त्तादूर्ध्वं
 क्षितेः स्वामिनी भव स्म । पूर्ववज्जोट् । राजपत्नी त्वं नियोगस्य-
 माज्ञावर्त्तिनं पुरीजनमयोध्यानगरवासिजनमनुशाधि कर्मसु नियु-
 ज्जस्व । शसु अनुशिष्टौ । प्रार्थनायां लोट् । “शा हौ” इति
 शादेशः । तस्यासिद्धवद्भावे “हुभल्भ्यो हेर्ङिः” ॥ १७

भरतः । ऊर्ध्वमित्यादि । अङ्गेति सानुमयसम्बोधनेऽव्ययम् । मुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं त्वं
 क्षितेः स्वामिनी भव । पूर्ववत् प्राप्तकाले गौ । क्षितेः स्वामिनी भवितुं प्राप्तकालासीत्यर्थः ।
 राजपत्नीनियोगस्यं महादेव्याज्ञाकरणतत्परं पुरीजनम् अयोध्यासीनम् अनुशाधि आज्ञापय ।
 आशिषि गौ । शस च लु शसने । जज्ञे विशाधिहन्त्यक्षिशप्ति हिना ॥ १७

अश्रुवाप । हे देवि ! आपनि मुहूर्त पदत्रये किति मण्डनर अश्रीवती
 इडेतेन । आपनि राजमहिषी इहेसा आकाशीन अयोध्यावासीनिगक च न
 कर्त्तव्यं नियुक्त करिषेन । १९

उत्तिष्ठस्व मते पत्युर्यतस्वालङ्कृतौ तथा ।

प्रतिष्ठस्व च संद्रष्टुं द्रष्टव्यं तं महीपतिम् ॥ १८

अन्वयः । पत्युः मते उत्तिष्ठस्व, तथा अलङ्कृतौ यतस्व, द्रष्टव्यं तं महीपतिं संद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व च ॥ १८

मङ्गिनाथः । उत्तिष्ठस्वेति । पत्युर्मते सम्मतं विषये उत्तिष्ठस्व । अलङ्कृत्यर्थः । उत्थानमुत्साहः । “उदोऽनूध्वकर्मणि” इति तङ् । तथालङ्कृतौ प्रसाधने च यतस्व प्रवर्तस्व । द्रष्टव्यं तं महीपतिं रामं सद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व प्रयाहि । प्रार्थनायां लोट् । “समव-
प्रविभ्यः ख्यः” तङ् ॥ १८

भरतः । उत्तिष्ठस्वेत्यादि । मत्समीपे आगम्यतामिति पत्युर्मते अभिप्रेते उत्तिष्ठस्व घटस्व । उदोऽनूध्वे इति मम् । तथा अलङ्कृतौ यतस्व, दमनाहं महीपतिं रामं सद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व । प्रतिष्ठानिर्धयेत्यादिना मम् । सर्वत्र प्रार्थनायां लोट् ॥ १८

अश्ववाण । पतिव्रतं अतिश्रेष्ठं विद्वेत्ते उद्गाहविद्यां च अलङ्कार-शान्तेन अत्रुतां हृदेन एव जडेन जेते महीपतिं रामकं द्रष्टव्यं गमनं करुणम् । १८

अनुष्ठाय यथो[यादि]द्दिष्टं नियोगं जनकात्मजा ।

समारूढवती यानं पट्टांशुकत्रतानना ॥ १९

अन्वयः । जनकात्मजा यथोद्दिष्टं नियोगम् अनुष्ठाय पट्टांशुकत्रतानना (सती) यानं समारूढवती ॥ १९

मङ्गिनाथः । अनुष्ठायेति । जनकात्मजा सीता यथोद्दिष्टं यथोक्तं नियोगं स्नानादिभर्तादेशमनुष्ठाय कृत्वा पट्टांशुकेन व्रतानना कोऽपि मा द्राक्षोदिति संवृतमुखो सती यानं शिविकां समारूढवती ॥ १९

भरतः । अनुष्ठायेत्यादि । पत्युः यथादिष्टं नियोगं स्नानादिकम् अनुष्ठाय कृत्वा जनकात्मजा कृत्वा पट्टांशुकेन व्रतानना सती यानं समारूढवती ॥ १९

अश्ववाण । जानकी गौडा रथार्थं निवृत्ते पतिव्रतं स्नानादि अनुष्ठानं पूर्णं गच्छति गृहेत्यत्र यथमनुष्ठानं आरुढं करिष्या शिविकां आदेशेन करिष्येति । १९

लज्जानता विसंयोगदुःखस्मरणविक्रवा[ह्वला] ।

साक्षा गता[त्वा]न्तिकं पत्युर्दीना रुदितवत्यसौ ॥२०॥

अन्वयः । लज्जानता विसंयोगदुःखस्मरणविक्रवा साक्षा पत्युः अन्तिकं गता दीना
असौ रुदितवती ॥ २०॥

मल्लिनाथः । लज्जेति । लज्जया नता नम्रमुखी विसंयोगस्य
विशोगस्य स्मरणेन विक्रवा विह्वला अत एव साक्षा सबाध्या पत्यु-
रन्तिकं गता दीना शोच्यासौ सीता रुदितवती करोद ॥ २०॥

भरतः । लज्जानतेत्यादि । असौ लज्जया अवनता सीता पत्युरन्तिकं गत्वा साक्षा
सती रुदितवती । यतो वियोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्मरणेन विह्वला, अत एव हीना
विह्वलिति । ह्वल चाखे । पचादित्यादन् । विक्रवति पाठे—क्रव अ अ च भये ॥ २०॥

असूयाम् । गच्छात्र अशोचन्ना मौडा विस्त्राग-दुःख अत्रान् विस्त्रग इहेगेन
एवः सबाध्यानेत्ये शोचौ निरुक्ते उपनीत इहेगः कातरतावे शोचन करिउ
गार्गिगेन । २०॥

प्राप्तचारित्र्यसन्देहस्ततस्तामुक्तवान्नृपः ।

इच्छातो * नाददे सीते त्वामहं गम्यतामतः ॥२१॥

अन्वयः । ततः नृपः प्राप्तचारित्र्यसन्देहः ताम् उक्तवान् ;—सीते ! अहम् इच्छातो
त्वां न आददे, अतः गम्यताम् ॥ २१॥

मल्लिनाथः । प्राप्तेति । ततः सीतागमनानन्तरं नृपो रामः
प्राप्तचारित्र्ये पातिव्रत्ये सन्देहो येन स सन् तां सीतामुक्तवान् ।
किमिति ? हे सीते ! अहमिच्छातो रागतो नाददे न परिगृह्णान् ।
त्वत्परिग्रहेच्छा मे नास्तीत्यर्थः । “इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ” इति
ददातेर्लोपि तङ् । “एत ऐ.” इत्येकारस्योत्तमस्यैकारः । अतो-
ऽस्माद्धेतोर्गम्यतां यथेच्छं गच्छेत्यर्थः । गमेर्भावे लोट् ॥ २१॥

भरतः । प्राप्तेत्यादि । तदनन्तरं रावणेन इयम् उपसृक्ता न वेति प्राप्तः
सीताचारित्र्यसन्देहो येन स नृपो रामः तां सीताम् उक्तवान् । चरित्रमेव चारित्र्य,
स्वार्थे चारिः, सन्देहविशेषणम् । मे मम इयम् इच्छा, त्वाम् अहं नाददे न गृह्णीयाम् ।
गौ चेच्छार्थेति कामोक्ते गौ विधावति विद्याभरणः, प्रायेणाविवक्षयति दुर्गः । अतो
इतीर्थेष्टं त्वया गम्यतामिति ॥ २१॥

* “इच्छा मे नाददे” इति पाठान्तरम् ।

अश्रुवाप । गीता गभीरागता इहेन नृप राम गीताछरित्रे नमस्कृति करिष्या
ताहाके बलिनेन, गीते ! आमि हेका करिष्या तोगाके ग्रहण करिते पारि
ना, अतएव तूमि यथेच्छ भ्रमन कर । २०

रावणाङ्गपरि[शि]क्तिष्टा त्वं हृल्लेखकरी मम ।

प्री[म]तिं बधान सुग्रीवे राक्षसेन्द्रं गृहाण वा ॥२१

अन्वयः । रावणाङ्गपरिक्रिष्टा त्वं मम हृल्लेखकरी सुग्रीवे प्रीतिं बधान, राक्षसेन्द्रं
वा गृहाण ॥ २१

मस्तिनाथः । स्वस्येच्छाभावे हेतुमाह—रावणेति । रावण-
स्याङ्गे उत्सङ्गे परिक्रिष्टा परिमृदिता त्वं मम हृल्लेखकरी हृदय-
व्याध्याकारिणी । अतो नेच्छामीत्यर्थः । “क्षजो हेतु—” इत्यादिना
हेतावानुलोम्येन वा टप्रत्ययः । “हृदयस्य हृल्लेखयदण्त्वासेषु” इति
हृदयस्य हृदादेशः । का तर्हि मे गतिरत आह—सुग्रीवे प्रीतिं
प्रेम बधान कुर्वित्यर्थः । राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा गृहाण स्वीकुरु ।
उभयत्र “हलः श्रः शानजम्भौ” इति शानजादेशे हिलुक् ॥ २१

भरतः । रावणाङ्गेत्यादि । पूर्वोक्ते हेतुरयं—हरणसमये रावणाङ्ग परिक्रिष्टा
परिमृदिता त्वं मम हृल्लेखकरी चेतःप्रीतिरकरी । हृदी लखं स्पष्टनं करीतीति सकुटः ।
“चित्तान् चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः” इत्यमरवचनं, हृच्छब्देन समासः । परे
तु हृदयस्य हृत्तासादाविति सूत्रं कृत्वा लल्लेख्य तासादित्वात् हृदयशब्दस्य हृदादेशमाहुः ।
तासादीं हृच्छब्दस्य प्रयोगोऽभिधानात् हृदयशब्दस्य त्वप्रयोगोऽभिधानादिति स्वमतं
साधु लाघवात् । कुत्र गन्तव्यमित्याह—सुग्रीवे प्रीतिं बधान कुरु । वन्धौ ग वन्धे ।
राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा गृहाण विसाश्रानो ह्यौ ॥ २१

अश्रुवाप । तूमि रावणेर क्रोडे परिमृदिता उग्रशत्रु आमार कुदमे वाणा
दिश्याह । एकणे तूमि सुग्रीवे प्रीतिस्थापन अथवा राक्षोराक्ष विभीषणके
ग्रहण कर । २२

अशान भरताङ्गोगान् लल्लेखणं प्रवृणोष्व वा ।

कामादा याहि मुच्यन्तामाशा रामनिबन्धनाः ॥२३

अन्वयः । वा भरताङ्ग भोगान् अशान, लल्लेखणं वा प्रवृणोष्व, कामात् वा याहि,
रामनिबन्धनाः आशाः मुच्यन्ताम् ॥ २३

मस्तिनाथः । अशानेति । अथवा भारताङ्गोगान् सुखान् अशान

भुङ्क्ष्व । अश भोजने । पूर्ववच्छानजादेशे हिलुक् । लक्षणं वा प्रवृणीष्व । वृज् वरणे । क्रियादिकः । कामादयथेच्छं वा याहि । रामनिबन्धना रामविषया आशा अभिलाषा मुच्यन्तां त्यज्यन्ताम् । सर्वत्र “प्रेषातिसर्ग—” इत्यादिनातिसर्गं लोट् । अतिसर्गः काम-चाराभ्यनुज्ञा ॥ २३

भरतः । अशानेयादि । भरतादा भागान् अशान भुङ्क्ष्व । अश ग भोजने । उमाशानी हौ । लक्षणं वा वृणीष्व । वृ गि ज् इत्याम् । प्रादित्वात् ङल् । कामान् स्वेच्छया वा यत्र कुर्वापि याहि गच्छ । रामनिबन्धना आशाः त्वया मुच्यन्तां, पुनरपि रामी, नेष्यति इत्याशाः त्यज्यन्ताम् इत्यर्थः । विधी गौ ॥ २३

अशूवादि । अथवा उरुउरु निकटं भोगश्च उपभोगः कर, किरां नक्षत्रक वरण कर, अथवा रेष्ठा मठ आन यात्र । रामविषयक आशा ताग कर । २३

क्व च ख्यातो रघोर्वंशः क्व त्वं परगृहोषिता ।

अन्यस्मै हृदयं देहि नानभीष्टे घटामहै ॥ २४ ।

अन्वयः । ख्यातः रघोः वंशः क्व, परगृहोषिता त्वं च क्व, अन्यस्मै हृदयं देहि, अनभीष्टे न घटामहै ॥ २४

मङ्गिनाथः । त्यागे हेतुमाह—क्व चेति । ख्यातो निष्कलङ्क-त्वेन लोकविख्यातो रघोर्वंशः क्व, परगृहोषिता परगृहवासकल-ङ्किता त्वं क्व ? नानयोर्योगो घटत इत्यर्थः । अस्मादन्यस्मै पुंसे हृदयं देहि । अन्यं भजेत्यर्थः । वयन्तु अनभीष्टेऽनुचितेऽर्थे न घटामहै न युज्यामह इत्यर्थः । उभयत्राप्यतिसर्गे लोट् ॥ २४

भरतः । क्व चेत्यादि । परित्यागे हेतुरयं, ख्यातो लोकविदितो रघुवंशः क्व ? पर-गृहस्थिता त्वच्च क्व ? उभयं परस्परविरुद्धमिति भावः । अतोऽन्यस्मै चित्तं देहीति विधिः, अनभीष्टेऽनुचिते वस्तुनि वयं न घटामहै ॥ २४

अशूवादि । कोशाय भुवनविधातु निष्कलङ्कं वृषवर्ण आश्र कोशाय पद्मगुहवासकलङ्किता भूमि ? अतएव अत्र शूद्रस्य चित्तं समर्पणं कर, आशि अननुचितं कार्यो योगदानं करितं पात्रि ना । २४

यथेष्टं चर वैदेहिं पश्यानः सन्तु ते शिवाः ।

कामासोऽन्यत्र तायन्तां विशङ्कां त्यज मङ्गताम् ॥ २५

अन्यः । वैदेहि ! यथेष्टं चर, ते पत्न्याः शिवाः सन्तु, ते कामाः अन्यत्र तायन्तां, मद्गता विशङ्कां त्यज ॥ २४

मस्मिन्नाथः । 'यथेष्टमिति । हे वैदेहि ! यथेष्टं चर गच्छ । अतिसर्गे लोट् । ते तव पत्न्याः शिवाः क्षेमाः सन्तु । आशिषि लोट् । ते तव कामा अभिलाषा अन्यत्र पुरषान्तरे तायन्तां वर्द्धयन्ताम् । अतिसर्गे लोट् । मत्कृतां मया करिष्यमाणाम् । आशंसायां भूतवत्प्रत्ययः । विशङ्कामनिष्ठागमशङ्कां त्यज । प्राप्तकाले लोट् । शङ्कात्यागस्यार्थं काल इत्यर्थः ॥ २५

भरतः । यथेष्टमित्यादि । हे वैदेहि । यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव । विधी गौ । यथेष्टं चरन्त्याः तव पत्न्याः शिवा निःपन्ना भवन्तु । आशिषि गौ । तव कामा अभिलाषा अन्यत्र तायन्तां स्वीता भवन्तु । तायुङ् पालनसन्त्योः । आशिषि गौ । मयि यथेष्टचारिण्यां रामः किं करिष्यतीति मद्गताम् आशङ्कां त्यज । विधी गौ ॥ २५

अमूनाम् । वैदेहि । तूभिर्निष्कृत्य देहाभ्याम् विचरणं कर । तोगात्र गमनं पथं निष्कृते क उडेक, तोगात्र अभिजातं पूरुषाभ्याम् उद्धित इडेक, तूभिर्भ्याम् उद्धेते भद्रा ताग कर । २५

ततः प्रगदिता वाक्यं

मैथिलाभिजना नृपम् ।

स्त्रीसामान्येन सम्भूता

शङ्का मयि विमुच्यताम् ॥ २६

अन्यः । ततः मैथिलाभिजना नृपं वाक्यं प्रगदिता,—स्त्रीसामान्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम् ॥ २६

मस्मिन्नाथः । तत इति । ततो रामवाक्यानन्तरं मैथिली जनकोऽभिजनः प्रभवो यस्याः सा सीता नृपं रामं वाक्यं प्रगदिता प्रगदितुं प्रवृत्ता । "आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च" । तदेवाह—स्त्रीसामान्येन स्त्रियश्चपला इति सामान्यतः सम्भूता शङ्काविश्वासी मयि विषये विमुच्यताम् । प्रार्थनायां लोट् ॥ २६

भरतः । तत इत्यादि । तद्वचनानन्तरं मैथिलाभिजना मिथिलादेशे सम्भूता सीता नृपं रामं प्रगदितुं प्रवृत्ता । से चादिडे क्तः । जनः पचादितान् अभ् । अभिजनः

પૂર્વવાચ્યવતિ વર્તમાનઃ । “કૃત્વાપ્યભિજનાત્વયી” રત્યમરઃ । સ્ત્રીસામાચીન યોવિદન્તર-
સાધારણ્યંન સન્ધુતા ગદ્યા મયિ વિમુચ્ચતામ્ । પ્રાથંનાયાં ગૌ ॥ ૨૬

અનુવાન । ત્રામેર વાક્યાવગાદેન મૈથિલૌ ઠાંહાકે વચ્ચામાળ કથાશ્ચલિ
ચલિતે લાગિલેન—માધારણ જ્ઞાલોકહે ઠક્કલ, આમાર પ્રતિ એકેકળ મક્કા
તાગ કરુન । ૨૭

દૈવાદિભીહિ કાકુત્સ્થ

જિજ્ઞૌહિ ચ [ત્વં] તથા જનાત્ ।

મિથ્યા મામભિસંક્રુધ્યન્ન-

વશાં શત્રુણા હતામ્ ॥ ૨૭

અન્યઃ । કાકુત્સ્થ । શત્રુણા હતામ્ અવશાં મા મિથ્યા અભિસંક્રુધ્યન્ દૈવાન
મિભીહિ, તથા જનાત્ જિજ્ઞૌહિ ॥ ૨૭

મક્ષિનાથઃ । દૈવાદિતિ । હે કાકુત્સ્થ ! શત્રુણા હતાં બલા-
હૃતામવશાં તન્નિરાસાસમથાં માં મિથ્યા અસતૌ ત્વમિતિ મિથ્યાભિ-
યુજ્યાભિસંક્રુધ્યન્ મહ્યં ક્રુદ્ધન્નિત્યર્થઃ । “ક્રુધદ્રુહોરુપસ્ટયોઃ કર્મ”
इति सम्प्रदानत्वापवादेन कर्मत्वम् । દૈવાદિભીહિ । તથા જના-
જ્ઞાનં વૌચ્ય । ત્યવ્લોપે પશ્ચમી । જિજ્ઞૌહિ લક્ષણ । જ્ઞી લક્ષા-
યામ્ । ઉભયત્વ હેહિત્વાન્ન ગુણઃ । અદૃષ્ટાયાં મયિ દોષમારોપયતા
ત્વયા દૈવાન્નેતથ્યં લોકતો જ્ઞેતથ્યં ચેત્યર્થઃ ॥ ૨૭

મરતઃ । દૈવાદિત્યાદિ । હે કાકુત્સ્થ । અવશાં પરાયણાં શત્રુણામણાં વા
શત્રુણા હતાં મામ્ અભિસંક્રુધ્યન્ દોષં વિના મહ્યં ક્રુધ્યન્ । દૈવાત્ અધર્મીય વિભીહિ
મયં ક્રુદ્ધ । જિમીલિ ભીત્યામ્ । દરિદ્રો હિર્હસ કલ્યાદિના પલે હિઃ । તથા જનાત
લોકાત્ જિજ્ઞૌહિ લક્ષિતી ભવ, જનં વૌત્યેત્યર્થઃ । યથર્થે પશ્ચમી । વિધૌ ગૌ ।
ક્રુધદ્રુહોરુપસર્ગે સમ્પ્રદાનસ્ય કર્મત્વમિતિ પરઃ । સ્વમને ક્રિયાત્યાપ્યત્વં વિવક્ષ્યમ્ ॥ ૨૭

અનુવાન । કાકુત્સ્થ ! મક્ક આમારેક વલપુર્વક ધરિયાહિન,
આમાર મક્કિ ના થાકાર તાઠાર અધીન ઠટેયાહિલામ્, આમારે અસતી
મને કરિયા આપનિ વૃથા આમાર ઉપર રૂઝુ ઠટેતેહેન એવં અમર્થકે ભય
કરિયેહેન ઇ લોકમવાચે નક્ષિત હેહેહેમ । ૨૧

चेतसस्त्वयि वृत्तिर्मे [वृत्तिं मे]

शरीरं रक्षसा हृतम् ।

विदांकुर्वन्तु सम्यच्चो देवाः

सत्यमिदं वचः ॥ २८

अन्वयः । त्वयि मे चेतसः वृत्तिः, शरीरं रक्षसा हृतम्, सम्यच्चः देवाः इदं वचः मम सत्यं विदांकुर्वन्तु ॥ २८

मङ्गिनाथः । स्वस्यादुष्टतामेवाचष्टे—चेतस इति । त्वयि मे चेतसो वृत्तिः । शरीरमेव रक्षसा हृतम् । सम्यगश्नन्तीति सम्यच्चः समवर्त्तिनो देवाः पृथिव्यादयः । अच्चेः क्तिन् । “समः समि” इति सम्यादेशः । इदं वचो मम वाक्यं सत्यं विदांकुर्वन्तु विदन्तु । त एव सुचारित्रशुद्धो साक्षिण इत्यर्थः । इति विद ज्ञाने । प्रार्थनायां लोट् । विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्” इति विकल्पादाम्प्रत्ययादि-निपातनास्त्राधुः ॥ २८

भरतः । चेतस इत्यादि । शङ्का विमुच्यतामिति पूर्वोक्ते हेतुवत्, रक्षसा मम चित्तं न हृतं किन्तु शरीरमेव हृतं, चेतसस्तु वृत्तिः त्वयि स्थिता ; न चेत एव, तदा देवाः सम्यच्चः सर्वत्र वर्त्तमाना इदं मम सत्यं वचो विदांकुर्वन्तु जानन्तु । डाम् वा व्या ग्यामिति वेत्तेर्डां, समसञ्चतीति क्तिप्, सहसन्तिर इति सम्यादेशः ॥ २८

अश्ववाद । राक्षस आमार देहरे उग्रग करिषाछिल, किन्तु आमार मनोवृत्ति आपनातेहे श्रुत छिल । सर्वव्यापी देवगण आमार एहे वाक्य मठा बलिषा अवगत हुऐन, केन ना तांशत्राहे बुद्धि ओ अलक्षित्र माफो । २८

त्वं पुनोहि पुनोहीति

पुनन् वायो जगत्त्रयम् ।

चरन् देहेषु जन्तू [भूता]नां

विद्धि मे बुद्धि [द्वय] विप्लवम् ॥ २९

अन्वयः । वायो ! पुनोहि पुनोहि इति जगत्त्रयं पुनन् जन्तूनां देहेषु चरन् त्वं मे बुद्धिप्लवं विद्धि ॥ २९

मङ्गिनाथः । सम्प्रति तानेव देवानेकैकशः प्रार्थयते—
स्वमिति । हे वायो ! पुनीहि पुनीहीति पुनः पुनः भृशं वा पुना-
मीति जगन्मयं पुनन् शोधयन् जन्तूनां प्राणिनां देहेषु चरन् वर्त-
मानस्त्वं मे ममे बुद्धिविप्लवं चित्तदोषं विद्धि जानीहि । ज्ञात्वा
तत्फलं प्रापयेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । अत्र “क्रियासमभिहारे
लोट् लोटौ द्विस्वौ वा च तद्ध्रस्वोः” इति लोट् । तस्य च सर्वत्र
वैकल्पिकी सर्वलकारापवादिनौ द्विस्वावादेशौ तत्र परस्मैपदे
हिरादेशः । “क्रियासमभिहारे द्वे भवतः” इति वचनात्, द्विवचनं
“यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्” इति पुनातेरनुप्रयोगः ॥ २८

भरतः । त्वमित्यादि । हे वायो ! त्वं जगन्मयं पुनीहि पुनीहीति पुनन् भृशं पुनः
पुन वा पुनासीत्यर्थः । मुहूर्भूगार्थे हितस्वप्नमिति सर्वस्मिन् काले हि, वीक्षायां हितं
लोकतः सिद्धम् । पुनर्हितस्याप्रयोगाऽप्यभिधानात्, इति हेतोः जगत्पवित्रीकरणाय
भूतानां प्राणिनां देहेषु चरन् । मम बुद्धेः अविवक्षितं चक्षुःमिषारं विद्धि जानीहि ॥ २८

अभूवात् । हे वायुदेव ! आपनिं वारंवारं पवित्रं करिरेव—एहे हेच्छात्र
जिह्वुरनक्तं पवित्रं पूर्वकं प्राणिगणेरं जगते वर्तमान आह्वन ; अतएव
आपनिहे आमारं छिद्यमात्रं अवगतं हरेत्तच्छन ; एतन्ने आपनि आमारं
बुद्धिं मोक्षयन्ने जानिनां तांशं कलं प्रदानं करुणम् । २९

खमट द्यामटाटोर्वीमित्यटन्त्योऽतिपावनाः ।

यूयमापो विजानौत मनोवृत्तिं शुभां मम ॥ ३०

अन्वयः । अतिपावनाः आपः । खम् चट, द्याम् चट, उर्वीम् चट, इति चटन्तः
यूयं मम मनोवृत्तिं शुभां विजानौत ॥ ३०

मङ्गिनाथः । स्वमिति । अत्यन्तं पावयन्ति शोधयन्तीत्यति-
पावनाः डोबभार्वाश्चन्यः । अथवात्यन्तं पावनं शोधकं शोधकत्व-
धर्मो यासु ता इति बहुव्रीहिः । अनुपसर्जनाधिकारादनौकारः ।
हे आपः ! खमन्तरिक्षलोकमट । द्यां द्युलोकमट । उर्वीं भू-
लोकमट । अन्तरिक्षादित्यमटाम इत्येवाटन्त्यो यूयं मम मनोवृत्तिं
शुभां शुक्लां विजानौत । जानातेः प्रार्थनायां लोटि यस्य तादेशः ।
अत्र अन्तरिक्षादिकर्मकारकभेदेनाटनक्रियामेदादनेकक्रियोपल-
क्षणसमुच्चयसम्भवात् “समुच्चयेऽन्यतरस्याम्” इति लोट् लोटौ

यथायोगं हिसौ च । “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यत्र पूर्वोक्ता-
टनक्रियाविशेषानुगताटनक्रियासामान्यस्थानुप्रयोगः ॥ ३०

भरतः । खनटेत्यादि । हे आपः ! यूयम् अतिपावना अतिपतिषाः । खम् आकाशं
या खर्गम्, उर्वी भूमिश्च घटन्त्यः । घटः पूर्ववत् सदा हिः । इति हेतो मम शुभा मनो-
वृत्तिं व्यु विजानीत । प्रार्थनायां गो ॥ ३०

अश्ववाह । हे अति पवित्र जग ! तूभि आकाश, पाताल ७
पृथिवौते पत्रिजगण कर, अतएव तूभि आमार पवित्र मनोवृत्ति जानिते
पारितोह । ७०

जगन्ति धत्स्व धत्स्वेति दधती त्वं वसुम्भरे ।

अवेहि मम चारित्रं नक्तन्दिवमविच्युतम् ॥ ३१

अन्वयः । वसुम्भरे ! धत्स्व धत्स्व इति जगन्ति दधती त्वं मम चारित्रं नक्तन्दिवम्
अविच्युतम् अवेहि ॥ ३१

मन्त्रिनाथः । जगन्तीति । हे वसुम्भरे ! धत्स्व धत्स्व दधे
दधे धारयामि धारयामीत्येव जर्गन्ति दधती धारयन्ती त्वं मम
चारित्रं नक्तन्दिवमविच्युतं कदाप्यस्त्वलितमवेहि जानीहि । प्रार्थ-
नायां लोट् । अत्र क्रियासमभिहार इत्यादि सर्वे पूर्ववत् । केवल-
मात्मनेपदे लोटः स्वादेशः ॥ ३१

भरतः । जगन्तीत्यादि । हे वसुम्भरे ! जगन्ति धत्स्व धत्स्व त्वं दधती भृशं पुनः
पुनः वा जगन्ति दधासीत्यर्थः । आक्षेपेरिति धाञ् आलोप्यः । भ्रमान्तस्यादिजगन्मिति
सेर्ध्वत्वम् । इति हेतो त्वं मम चारित्रं चरित्रं नक्तन्दिवम् अविच्युतं रात्रौ दिश च
अस्त्वलितम् अवेहि जानीहि । प्रार्थने गो । नक्तन्दिवमिति अक्षिभुवादित्याम्
साध्यम् ॥ ३१

अश्ववाह । वसुम्भरे ! तूभि जिह्ववन शरण करितोह, तूभिहे आमार
हरिज विवाश्रज् अविहृत जानिते पारितोह । ७१

रसान् संहर दीप्यस्व ध्वान्तं जहि नभो भ्रम ।

इतीहमानस्तिग्मांशो वृत्तं ज्ञातुं घटस्व मे ॥ ३२

अन्वयः । तिग्मांशो ! रसान् संहर, दीप्यस्व, ध्वान्तं जहि, नभः भ्रम, इति ईङ्-
भाजः त्वं मे वृत्तं ज्ञातुं घटस्व ॥ ३२

मस्तिनाथः । रसानिति । हे तिग्मांशो भास्कर ! रसानुदकानि
संहार संहारामि । दीप्यस्व दीप्यै । ध्वान्तं जहि ह्यसि । नभः स्व
भ्रम भ्रमामि । इतोद्दमानो लोकहितार्थं चेष्टमानस्त्वं मे वृत्तं
ज्ञातुं घटस्व प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । अत्र “समुच्चयेऽन्य-
तरस्याम्” इति संहाराद्यनुगतसामान्यस्येहनस्यानुप्रयोगः ॥ ३२

भरतः । रसानित्यादि । हे तिग्मांशो सूर्य ! त्वम् ईदृमानः चेष्टमानी रसान्
जलानि संहारमि दीप्यसे ध्वान्तं हसि नभो भ्रमसि । सर्वत्र मुहूर्त्तशायलविवक्षया हिंस्रौ ।
क्रियासमुच्चये हिंस्रौ क्रियामामान्यस्यानुप्रयोग इति ईदृतेरनुप्रयोग इति परे । इति हेतोः
मम वृत्तं चरितं ज्ञातुं घटस्तेति प्रार्थना ॥ ३२

अश्वान । हे भास्कर ! तूम् जल पोषण कर, प्रमोक्ष देव, अन्नकार
नष्ट कर, आकाश जलन कर, एहेकमे तूम् जगत्पुत्र शिष्टेन जगत् सर्वम्
देष्टे करिष्ये थाक, अतएव तूमिहे आमार चरित्र जानिते पारितोक्ष ॥ ३२

स्वर्गे विद्यस्व भुव्यास्व

भुजङ्गनिलये भव ।

एवं सत्त्वं [वसन्] मभाकाश

संबुध्यस्य कृताकृतम् ॥ ३३

अन्वयः । आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व, भुवि आस्व, भुजङ्गनिलये भव , एवं सत् त्वं
मम कृताकृतं सम्बुध्यस्व ॥ ३३

मस्तिनाथः । स्वर्ग इति । हे आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व विद्ये ।
भुवि आस्व आसे । भुजङ्गनिलये पाताले भव भवामि । इत्येवं
सर्वत्र सत् वर्त्तमानं त्वं मम कृताकृतं च । “विप्रतिषिद्धं चानधि-
करणवाचि” इति वैभाषिको द्वन्द्वैकवद्भावः । संबुध्यस्व सम्यगव-
गच्छ । प्रार्थनायां लोट् । अत्र “समुच्चयेऽन्यतरस्याम्” इति लोट्
लोटो यथायोगं हिंस्रौ च । “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यनु-
प्रयोगः । सदिति सत्तायां विद्यत्याद्यनुगतसामान्यरूपत्वात् ॥ ३३

भरतः । स्वर्ग इत्यादि । हे आकाश ! त्वमपि वसन् स्वर्गे विद्यस्व भुवि तिष्ठसि
भुजङ्गनिलये पाताले वससि । पूर्ववत् ऋशायैलविवक्षया हिंस्रौ । एवं ममापि कृतमकृतं च
जाने बुध्यस्तेति प्रार्थना ॥ ३३

દે આકાશ ! તુમિ વર્ગે મરે પાતાને સર્જાએ વિજ્ઞાન, તુમિ એકાને સર્જા વિજ્ઞાન થાકિશા આમાર કુઠ ઓ અકુઠ કર્મ સમાકુઠાવે જાનિતે પારિતેહ । ૩૦

ચિતાં કુરુ ચ સૌમિત્રે

વ્યસનસ્યાસ્ય મેષજમ્ ।

રામસ્તુષ્યતુ મે વાચ પાપાત્

ઃ [પાં] મુષ્ણાતુ વાનલઃ ॥ ૩૪

અન્વયઃ । સૌમિત્રે ! અસ્ય વ્યસનસ્ય મેષજં ચિતાં કુરુ, અથ રામઃ મે તુષ્યતુ, પાપાત્ અનલઃ વા મુષ્ણાતુ ॥ ૩૪

મક્ષિનાથઃ । इत्यं पृथिव्यादिप्रार्थनानन्तरं लक्ष्मणं प्रार्थयते—
चितामिति । हे सौमित्रे ! ममास्य व्यसनस्य दूषणस्य मेषजं प्रतीकारं चितां काष्ठसञ्चयं कुरु रचय । विधौ प्रार्थनायां वा लोट् । अथ रामो मे तुष्यतु निष्पापास्मि चेदिति शेषः । पापाश्चेतोऽरनलः मृष्यातु प्राणान्मोचयतु वा दहत्वित्यर्थः । पुष मृष स्नेहनमोचन-
पूरणेऽस्मिन् क्रमादौ ॥ ३४

અરતઃ । ચિતામિત્યાદિ । હે સૌમિત્રે ! અસ્ય વ્યસનસ્ય નિષ્પાદૂષણસ્ય મેષજં પ્રતિ-
ક્રિયાં ચિતાં કુરુ । વિધૌ યી । અથ વક્ત્રી વિપ્રજ્ઞાયાં મયિ રામઃ તુષ્યતુ અનલો વા પાપાં
નાં મુષ્ણાતુ દહતુ । આનસ્યે યી । મુષેરનેકાર્થત્વાદય દાહાર્થઃ ; સ દાહાર્થસ્ય મૌના-
દિક એવ । યદુક્તમ્—“પુષ ન સેકપૂર્ણાય મુષુદગ્નમ્ । રભાવિ”તિ ॥ ૩૪

અનુવાદ । સૌમિત્રે ! આમાર એકે જોયેર ઇતીકારવજ્જન ઠિઠા
નિર્માન કર । થકિ અગ્નિ પરીકાર વિગુઠા હરે, તવે અન્ન રામજી આમાર
ઈતિ મહટે હરેવેન, આર થકિ પાપ કરિશા થાકિ, તાહા હરેને અનન
આવાકે મરે કરિવેન । ૩૪

રાઘવસ્ય મતેનાથ લક્ષ્મણેનાચિતાં ચિતામ્ ।

દૃષ્ટ્વા પ્રદક્ષિણીકૃત્ય રામં પ્રગદિતા વચઃ ॥ ૩૫

અન્વયઃ । અથ રાઘવસ્ય મતેન લક્ષ્મણેન ચિતામ્ આચિતાં દૃષ્ટ્વા (ઊભા) પ્રદક્ષિણી-
કૃત્ય રામં વચઃ પ્રગદિતા ॥ ૩૫

મક્ષિનાથઃ । રાઘવસ્યેતિ । અથ સીતાપ્રાર્થનાનન્તરં રાઘવસ્ય
મતેન રામાનુમત્યા । ભાવે ક્ષ્તઃ । લક્ષ્મણેનાચિતામારચિતાં ચિતાં
જ્વલિતામિતિ શેષઃ । દૃષ્ટ્વા પ્રદક્ષિણીકૃત્ય રામં વચઃ પ્રગદિતા પ્રગ-
દિતું પ્રવૃત્તા । “આદિકાર્મણિ ક્ષ્તઃ કર્તારિ ચ” ॥ ૨૫

મરતઃ । રાઘવસ્યેત્યાદિ । અથ અનન્તરં રાઘવસ્ય મતેન અનુગ્રયા અનુગ્રાતેન વા લક્ષ-
્મણેનાચિતાં રચિતાં ચિતાં દૃષ્ટ્વા પ્રદક્ષિણીકૃત્ય સીતા રામં વચઃ પ્રગદિતા કાઠયિતું
પ્રવૃત્તા ॥ ૨૫

અશ્રુવાન । મોહાર એહે આર્થનાં રામેર અશ્રુચંદ્રિકાએ મુક્તન ઠિતા
પ્રજનિત કરિનેન, તત્કર્ણને મોહા અગ્નિ પ્રાપ્તિન પૂર્વક રામકે નરવહૈ
વાકાશ્વિનિ રનિટઠ નાગિનેન । ૭૯

પ્રવપાણિ વપુર્વક્ષૌ રામાહં શક્ષિતા ત્વયા ।

સર્વે વિદન્તુ શૃણ્વન્તુ ભવન્તઃ સમ્પ્રવક્ષમાઃ ॥ ૨૬

અન્યઃ । રામ ! ત્વયા શક્ષિતા, અહં વપુઃ વક્ષૌ પ્રવપાણિ, સમ્પ્રવક્ષમાઃ સર્વે ભવન્તઃ
વિદન્તુ શૃણ્વન્તુ ॥ ૨૬

મક્ષિનાથઃ । પ્રેતિ । હે રામ ! ત્વયા શક્ષિતા દુષ્ટેતિ સન્દિ-
ગ્ધાહં વપુર્વક્ષૌ પ્રવપાણિ । આમન્ત્રણે લોટ્ । “આનિ લોટ્” इति
ચત્વમ્ । સમ્પ્રવક્ષમાઃ પૂર્વપ્રાર્થિતદેવરત્નોગણાનામપ્યુપલક્ષણમ્ । સર્વે
ભવન્તઃ इति રામલક્ષ્મણયોઃ પૂજાયાં બહુવચનમ્ । શૃણ્વન્તુ વિદન્તુ
સાક્ષાત્ કુર્વન્તુ ચેત્યર્થઃ । પ્રાર્થનાયાં લોટ્ ॥ ૨૬

મરતઃ । પ્રવપાણીત્યાદિ । હે રામ ! દુષ્ટેતિ શક્ષિતા અહં વક્ષૌ વપુઃ પ્રવપાણિ
પ્રવપાણિ । નિમન્ત્રણે મો । પ્રાવવક્ષો ચ ક્રિત્યાદિના ચત્વમ્ । હે અથ સન્નિહિતા દેવાદયઃ
ભવન્તઃ પ્રવક્ષમાઃ સહ વચ્ચમાર્ષ મહાવચનં શૃણ્વન્તુ । તે ચ સર્વે તદર્થજાનન્તુ इति પ્રાર્થયે ॥ ૨૬

અશ્રુવાન । હે રામ ! આગનિ આમાકે દુષ્ટો રાગિણી મન્ત્રેહ કરિજાહેન
હાહે આગિ અગ્નિતે નેહ વિમર્જન કરિતેહિ, એકળે રાક્ષસ, મહુવા,
રાનગળન મહ આગનાંરા મકળેહે અવગત રહેન એવં પ્રત્યાક કરુન । ૭૭

માં દુષ્ટાં જ્વલિતવપુઃ પ્લુષાણ વક્ષૌ

સંરક્ષ જીવ્યતમલિનાં મુહુદ્યથા વા ।

एषाहं क्रतुषु वसोर्यथाज्यधारा

त्वां प्राप्तां विधिवद्दुर्दीर्घदोषिणालम् ॥ ३७

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लोटप्रदर्शना

नाम विंशतितमः सर्गः ॥

अन्वयः । वङ्गे ! दुष्टा मां ज्वलितवपुः प्रुषाण, क्षतमलिनां वा सुहृद यथा सरसः ;
एषा अहं कृतवु बन्धीः आन्यधारा यथा त्वां उदीर्षदीप्तिमालं विधिवत् प्राप्ता ॥ ३७

मङ्गिनाथः । 'मामिति । हे वज्रे ! दुष्टां चेन्मां ज्वलितरूपः
सन् मृषां दहेत्यथः । धातुरुक्तः । “हलः अः—” इति शानजा-
देशे । हलुक् । क्षतमालनां वा निष्पार्पां चेत् सुहृद्यथा मित्रमिव
संरक्ष । एषाहं क्रतुषु वसोर्धनस्य फलभूतस्य सम्बन्धिनौ वसो-
धारां जुह्वन्ति वसोर्मे धारा सदिति सत्साधनत्वे विधानात् । अथ
चाङ्गेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वात् वसोरग्नेर्विष्णोश्च देवतायाः सम्बन्धि-
नोत्यथः । “अथ किंदेवता वसोर्धारेति ।” “आग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा
विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धारा” इति श्रुतैः । आग्निधारा यथा घृतधारिव
उदोर्णदीप्तिमालमूर्ध्वोद्भवज्वालाजालं त्वां विधिवद्यथाशास्त्रं प्राप्ता
इति व्यवहरन्ती पावकं प्रविष्टेत्यर्थः । उपमोत्रे क्षयाः संसृष्टिः ॥३७

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारोणश्रीमहामहोपाध्याय-

कोलाचलमल्लिनाथसूरविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्वेपथानाख्याने लोडुलासे सोतावाङ्गपरि-

शुद्धिर्नाम विशः सगः ॥ २०

भरतः । मां दुष्टमित्यादि । हे वज्र ! यदि अहं दुष्टा तदा ज्वलितशरीरः सन्
मां दुष्टां ब्रूयाच्च दह । पूर्ववत् । यदि अहं श्रुतमलिना भष्टपापा । अततचरितामिति
कथित्यादि । तदा मां सुखादेव रक्ष । आत्मन्येन प्रार्थनं वा गो । एषा अहम् उदीर्घदौमि-
माहम् उद्गतज्वालासमूहत्वां विधिवत् सम्यक् प्राप्ता कर्तुं यत्नेषु यमोः जाय्यधारिव ॥ ६३

इति सप्तदशरिहरखानवंशसम्भवगौरात्मज्ञात्मजश्रीभरतसेन-

कृतायां मुग्धवोधिन्यां भट्टट्टिकायां सीतापरिचर्या नाम

विंशतितमः सर्गः ॥ २०

অনুবাদ। হে অগ্নিদেব! যদি আমি দুষ্চরিত্রা হইয়া থাকি, তাহা হইলে তুমি প্রজ্জ্বলিতরূপে আমাকে দগ্ধ কর, অথবা নিষ্পাপ হইলে বজ্র দ্বারা আমাকে রক্ষা কর। উদগতাংশ বহির্ভুক্ত বহুগারাবৎ প্রযুক্ত দ্ব্যধারার দ্বারা এই আমি তোমাতে যথাবিধি প্রবেশ করিলাম। :৭

एकविंशः सर्गः ।

समुत्क्षिप्य ततो वज्रिर्मैथिलीं राममुक्तवान् ।

काकुत्स्थ दयितां सार्धो त्वमाशङ्क्षिष्याथाः कथम् ॥ १

अव्ययः । ततः वज्रिः मैथिलीं समुत्क्षिप्य रामम् उक्तवान्—काकुत्स्थ ! त्वं सार्धो दयितां कथम् आशङ्क्षिष्याथाः ॥ १

मन्त्रिनाथः । अस्मिन् सर्गे लङ्कविलासमधिकृत्याह—समुत्क्षिप्येति । ततः सोताया वज्रिप्रवेशानन्तरं वज्रिर्मैथिलीं सौतां समुत्क्षिप्य हस्ताभ्यामूर्ध्वमुखमय्य राममुक्तवान् । किमिति ? हे काकुत्स्थ ! त्वं सार्धो पतिव्रतां दयितां कथमाशङ्क्षिष्याथाः कथं शङ्कितवान् । गर्हितमेतत्कथं कृतमित्यर्थः । अत्र गर्हाकथं शब्दयोर्लङ्घननिमित्तयोः सम्भवात् “लङ्घनिमित्ते लङ्क्रियातिपत्तौ” । “भूते च” । “गर्हायाम्—” इति चानुवृत्तौ “विभाषा कथमि लङ् च” इति भूते गर्हायां च विकल्पाङ्गुलः । कुतश्चिद्गुण्यात् क्रिया-सामनभिनिवृत्तिः क्रियातिपत्तिः । वेगुण्यं च सामग्राभावा विरुद्ध-प्रत्ययोपनिपातो वा । इह चासाधुत्वशङ्काविरुद्धसाधुत्वप्रत्ययोप-निपातादसाधुत्वशङ्कनक्रियातिपत्तिः । सामान्यतः क्रियातिपत्तौ लङ्घनिमित्ते लङ् । एते च विशेषाः क्रमशोऽनुसन्धेयाः ॥ १

अरतः । अथ दौमधिकृत्येति । तस्याः परमते लङ्घिते संज्ञा ।—तामुत्क्षिप्ये-त्यादि । ततोऽनन्तरं वज्रिः तां मैथिलीम् उत्क्षिप्य हस्ताभ्याम् आकाशे उक्षेप्य राम-मुक्तवान् । किं तदित्याह—हे काकुत्स्थ ! दयितां प्रियां सार्धो पतिव्रतां त्वं कथम् आशङ्कितवान् ? तत् अयुक्तम् आशङ्कितम् । अर्थासम्भवे द्योति यी । अत्र चालम्बेस्त्वानिपत्ति-र्वाक्यादेव गम्यते ॥ १

अनुवाद । गौडी अग्निदे अवेन करिने अग्निदेव ठाहाके इहे इत्ये धारण पूर्णक उठोलन करिना द्वायके वनिनेन—२ काकुत्स्थ ! त्वं माक्षी जीव अति होवानका करिदेह केन ? २

नाभविषादियं शुद्धा यत्पात्य[धत्त्य]महं ततः ।

नैवेनां [न चैनां] पक्षपातो मे धर्मादन्यत्र राघव ॥२॥

अन्वयः । अहम् एनां यदि न एव पक्षस्थं, ततः इयं शुद्धा न अभविष्यत्, राघव ! अयं पक्षपातः धर्मात् अन्यत्र मे नास्ति ॥ २

मङ्गिनाथः । निति । अहमेनां यदि नैवापस्थं नैवारक्षिषं ततस्तस्मादरक्षणादतोरियं शुद्धेति ज्ञाता नाभविष्यत् । रक्षिता तु मया शुद्धेति ज्ञातेत्यर्थः । न च पक्षपातात्मया रक्षितेत्याह—अयमिति । हे राघव ! अयं पक्षपाता समता धर्मादन्यत्र मे नास्ति । या रक्षणे । भू सत्तायाम् । “भूतं च” इति भूतार्थं लिङ् । अरक्षणाशुद्धिज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्निमित्तम् । “हेतुहेतुमतो-लिङ्” इति विधानात् । सामग्र्यभावेनाशुद्धिज्ञानानिष्यत्तेः क्रियातिनिष्यत्तिय ॥ २

भरतः । आशुद्धा व्यावर्त्येनाह—नाभविष्यदित्यादि । यदि इयं सीता शुद्धा नाभविष्यत् न मृतवती, तदा अहम् एनाम् अधत्त्यं दग्धवानस्मि । दहौ दाहौ । दाहेः, अभान्त्येति धः । हे राघव ! धर्मात् अन्यत्र मे सम पक्षपातो नास्ति अपि तु धर्मादित एव ॥ २

अश्वत्थाम । आसि वसि ईशाके तस्माहे ना करिताम, ताश हहेने हेन उच्छतिरिदा वनिश आसिका हहेनेन ना । हे राघव ! धार्मिक छिन्न आशाम् पक्षपात (ममता) अत्र कोणाउ हय ना । २

अपि तत्र रिपुः सीतां नार्थयिषाददुर्मतिः । *

क्रूरं जात्वर्थादिषाच्च जात्वस्तोषाच्छ्रियं स्वकाम् ॥ ३

सङ्कल्पं नाकरिषाच्च तत्रेयं शुद्धमानसा ।

सत्यामर्षमवाप्सास्त्वं राम सीतानिबन्धनम् ॥ ४

अन्वयः । तत्र रिपुः शुद्धमतिः अपि सीतां न अर्थयिष्यत् जातु क्रूरं न अवदिष्यत्, जातु स्वकां प्रियं न असौष्यत् च ;—राम । इयं शुद्धमानसा सङ्कल्पं न अकरिष्यत् च सीतानिबन्धनं सत्यामर्षं त्वम् अवाप्स्यः ॥ ३-४

मञ्जिनायः । अथ सवेसाक्षो भगवान् पावकः सीताशुद्धिप्रदर्श-
नाय सीतारावणयोः परस्परममक्षयवृत्तं तत् श्लोकद्वयेनाह—अपौ-
त्यादि । तत्र तस्मिन् समवभाषणसमये । “सप्तम्यास्त्रल” । जय-
मङ्गलाकारस्तु तत्र रिपुः स भवान् रिपु रावणः । भवच्छब्दोऽर्था-
द्भ्रम्यते । तेन “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति त्रल् इत्याह—तदति-
क्लिष्टम् । भवदादिशब्दप्रयोग एव तद्विधानादार्थिकत्वायोगाद्-
दुष्टस्य रिपोस्तथाविशेषणयोगाच्च । हे राम ! रिपुदेशास्त्रोऽदु-
र्मतिरदुष्टबुद्धिः । यद्यभविष्यदाति शेषः । अपि वादं सीतां नार्थ-
यिष्यत् मां भजेत्यर्थमर्थनं प्राथनां नाकरिष्यत् । अर्थयनेरात्मनेपादि-
त्वात् अर्थशब्दात् तत्करोतिष्यन्तात् “उताप्योः समर्थयोर्लिङ्”
इत्यत्र वादार्थापिशब्दे लिङ्निमित्तं तत्र “वोताप्योः” इति वाशब्दा-
ननुवृत्तानित्यं भूते क्रियातिपत्तौ लृङ् । अजादिवादाङ्गमः ।
दुर्मतित्वेनादुर्मतित्वप्रयुक्ता प्रार्थना क्रियातिपत्तिः । किं च नाह-
मवकल्पयामि न सञ्भावयामि यद्यदुर्मतिरभविष्यज्जातु कदापि
क्रूरं पक्षं न चावदिष्यत् । जातु स्वकां श्रियं सम्पदं न नास्तुष्यत्
स्तुतवाञ्च । अत्र “जातुयदोर्लिङ्” इति उत्तजातुशब्दयोगोऽनव-
क्लृप्तिश्च लिङ्निमित्तं पूर्ववत् । दुर्मतित्वात् तद्विरुद्धक्रूराभिवदन-
सम्पत्तिस्तवनक्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् ॥ ३

मञ्जिनायः । सङ्कल्पमिति । हे राम ! इयं सीता शुद्धमानसा
शुद्धचित्ता नाभविष्यच्च न भूता । नञो व्यवहितान्वयः । भवन-
क्रियाध्याहारश्च । तत्र रावणे सङ्कल्पमकरिष्यत् कृतवतौ चेति
नावकल्पयामि न सञ्भावयामि । किं चेय शुद्धमानसा नाभविष्यत्त्वं
च सीतानिवन्धनं सीतागोचरं सत्यामर्षं यथार्थकोपमवाप्तासि
अवाप्तवानसि । एतन्नमर्षयामीत्यर्थः । पूर्वत्रानवक्लृप्तिर्लिङ्निमि-
त्तम् । उभयत्रामर्षः । “अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि” इत्यत्र
तयोर्स्वात्मित्वमुक्तम् । सीतायाः शुद्धमानसत्वात्संकल्पनसत्या-
मर्षेणप्राप्तिक्रियातिपत्तिः । “वोताप्योः” इति वाशब्दानुवृत्तेरुभयत्र
भूते वा लृङ् ॥ ४

नार्थेयस्य न प्रार्थितवान् ? अपि तु प्रार्थितवानेव । क्रूरं पदं जातं कदाचित् नावदिस्यत्
नोक्तवान् ? अपि तु उक्तवान् एव । स्वकाम् आत्मीयां शियं न अवसीष्यत् ? अपि तु मम
ईदृशी महती सम्पत्तिरिति स्तुतवान् एव । अत्र निषिद्धस्य प्रार्थनादिपाल्यस्य
अनिष्यतेस्वी ॥ २०

भरतः । मङ्गल्यमत्यादि । तव इत्थं प्रयतमाने रावणे मङ्गल्यं सकृन्माभिप्रायम् इदं
सीता नाकमिष्यन् नं कृतवती, यत इयं ग्रहमानसा । शत्रुहृदयत्वात् धात्वर्थस्यानिष्पत्तिः ।
इं राम ! सीतानिबन्धनम् अमर्षं क्रोधम् अवाप्ताः अवाप्तवानसि । इदं मया,
मङ्गल्यक्रियायामसत्यां क्रोधस्यानिष्पत्तिरत्र वाक्यात् गम्यते ॥ ४

अनूवाक । • यदि त्वन (अताम् कथार मय्ये) रावणं दृष्टुं किं ना दहेत्,
तत्र निश्चयं शीतलं प्रार्थना करित ना, कदापि कर्कश कथा वनित
ना, एवम् कथनं निज सम्पत्तिर गोश्रव करित ना, राम ! शीतलं यदि
विशुद्धवतां ना दहेतेन, एवम् पाप-विषये सकल करितेन, तादा
दहेते आगनि ईदृशं अति यथार्थं कौण कारिते पारितेन । ७-४

त्वयाद्रक्ष्यत किं नास्याः शीलं संवसता चिरम् ।

अदर्शयन्त वा चेष्टाः कालेन बहुनापि[न]किम् ॥५॥

अन्वयः । चिरं संवसता त्वया अस्याः शीलं किं न अद्रक्ष्यत, बहुना अपि कालेन
चेष्टाः वा किं न अदर्शयन्त ॥ ५

मङ्गिनाथः । त्वयेति । किं च चिरं संवसता सह वसता त्वया
तस्याः शीलं सहत्तं नाद्रक्ष्यत किं न ज्ञातं किमित्यर्थः । दृश्यः
कर्मणि लृङि चिखदिडभावपक्षे रूपम् । न च मनोवृत्तिदुर्ज्ञाने-
त्याह—बहुनापि कालेन चेष्टा मनोवृत्तिव्याप्ता कायारम्भा वा
नादर्शयन्त न दृष्टाः किमित्यर्थः । दृश्येस्तत्रैव चिखदिटि रूपम् ।
'शीलं संवसता ज्ञेयं तच्च कालेन भूयसा' इत्याशयास्मिन्नतोऽपि
त्वयावगतमेवेति गर्हितमेतत्कृतमित्यर्थः । “किंवृत्ते लिङ् लृटौ”
इत्युक्तयोगहर्षानिमित्तयोलिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् ।
चिरसंवासलक्ष्यशीलचेष्टोपलभ्यकारणसम्भवात्तद्विरुद्धतदनुपलभ्य-
क्रियातिपत्तिः ॥ ५

भरतः । तथैत्यादि । यथाः सो गथाः शीलं चरितं चिरं चिरकालं संवत्सरा लघु-
वासं कुर्वता तया किं नादृत्यत गोपलभम् अभूत् ? अपि तु उपलभ्यमेव । चेतो धर्मु-
लत् गोपलभ्यमिति चेदाह—अस्याः चेष्टा क्रिया वा, किं बहुना कालेन नादर्शयन् ?
अपि तु दृष्टा एव । अत्र श्रीचेष्टादर्शनस्य धात्वर्थस्य संवासेनानिष्पत्तिर्वाक्यात् गम्यते ।
इत्यहह इह च इति पक्षे सिन्धु ॥ ५

अश्रुवाह । आपान एतकाल एकज्ज वास करिशां किं हेहं गणेशं व
जानिते पात्रेन नाहे ? एहे वरुणाले किं हेहं गनेन अश्रुवाह, आश्रितिक
वृद्धि मेचिते पान नाहे ? निष्कृष्टे मेचिते छेन । ६

यावज्जीवमशोचिषा नाहास्यश्चेदिदं तमः ।

भानुरपतिष्ठात्स्वामक्षोभिषात चेदियम् ॥ ६

अन्वयः । इदं तमः न आहास्यः चेत् यावज्जीवम् अशोचिषः, इयम् अक्षोभिषात चेत्
भानुः अपि आम् अपतिष्यत् ॥ ६

मङ्गिनाथ । यावदिति । इदं तमः परगृहवासमावादि-
मशुद्धेति विपरोतज्ञानं नाहास्यथेत् न हास्यसि न त्यज्यास चेत्
यावज्जीवमशोचिषः शोचिष्यसि । तमःशोकयोर्हेतुहेतुमद्भावे लिङ्-
निमित्ते स्तोपदेशेन तमःशोकोत्पत्तप्रतिबन्धात् । क्रयोतिपत्तौ च
भविष्यदर्थे नित्यं लृङ् । किं चेयमक्षोभिष्यताचलिष्यथेत् भानु-
रपि आम् अपतिष्यत् भुवि निपतेदित्यर्थः । तददुत्पातप्रायमस्या-
स्वापलमसम्भावितमित्यर्थः । दृष्टान्तजानतासम्भावनावुद्धा प्रति-
बन्धात्तद्विरुद्धसम्भावनावुद्धिक्रियातिपत्तिः । सीताचापलमानुपात-
योर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्निमित्तम् । भूते लृङ् ॥ ६

भरतः । यावज्जीवमित्यादि । चेत् यदि इदं तमः परगृहीयता सीता न परिश्रमेति
क्षोभावाप्तानं त्वं नाहास्यः न त्यज्यसि, तदा यावज्जीवम् अशोचिषः शोकं करिष्यसि ।
अन्वयः, चेत् यदि इयं सीता अक्षोभिषात दृष्टेष्टा अभविष्यत्, तदा भानुरपि ऊर्ध्वगामी चण्ड-
मानपि आ पृथिवीं अपतिष्यत् तत्र पतितोऽभवदित्यर्थः ॥ ६

अश्रुवाह । “सीता परगृहे वास करिशाहे कृच्छ्रिजा हरेणाछेन” एहेरूप
स्वभावात् धारणा वणि आपनि छाग ना करेन, ताहा हरेण आजीवन अश्रुवाह
छाग करिवेन, अधिक किं हेन वणि विनिगुड हरेतेन, ताहा हरेण
हरेणाछेन, ताहा हरेण

समपत्स्यत राजेन्द्र स्त्रीणां यद्यत्र चापलम् ।

लोकपालाश्च नायास्यन् मूर्त्तिमन्तः कलिद्रुहः * ॥७॥

अन्वयः । राजेन्द्र ! स्त्रीणां चापलं यत्र समपत्स्यत यदि, कलिद्रुहः लोकपालाः च मूर्त्तिमन्तः न नायास्यन् ॥ ७ ॥

मङ्गिनाथः । समिति ! किं च—हे राजेन्द्र ! रामचन्द्र ! स्त्रीणां सम्बन्धि स्त्रीणां स्त्रीषु सम्भावितम् । “स्त्रीपुंसभ्याम्—” इति मन्त्रप्रत्ययः । चापलं चारित्र्यस्वस्वनम् यत्र समपत्स्यत सम्यक् चेत् कलिद्रुहः पापासहिष्णुवा लोकपालाश्च मूर्त्तिमन्तो विप्रह-
वन्तः सन्तो नायास्यन् नागमिष्यन् । आगताश्च ततः श्रुतेति विज्ञ-
सिंहौत्थर्थः । चापलादक्पालानागमयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि लिङ्-
निमित्तम् । आगमप्राप्तिप्रत्यक्षेणानागमनार्क्यातिपत्तिः । भूते
सृष्टेः ॥ ७ ॥

भरतः । समेत्यादि । हे राजेन्द्र ! यत्र स्त्रीतायां यदि स्त्रीणां स्त्रीसम्बन्धि चापलं चापल्यं समपत्स्यत सम्यक् च मूर्त्, तदा यतो कलिद्रुहः पापघ्नीहृत्प्रीला लोकपाला इन्द्रादयो मूर्त्तिमन्तो नायास्यन् आगता नास्यन् ॥ ७ ॥

अश्वत्थाम । हे नृपहृदाम्नि ! यदि स्त्रीलक्षणादिष्ठं चरित-चरितं ईश्वरक-
मन्त्रवपुत्रं हरेत्, तदा इहेन पापकार्यो असहिष्णु लोकपालगण मूर्त्तिमान्
हरेन्ना कथनहे आगमनं करिष्येतेन ना । १

आश्चर्यं यच्च यत्र स्त्री

कृच्छ्रेऽवर्त्यन्मते तव ।

वासादस्यां विपन्ना[नष्टा]यां

किं किमालप्स्यथाः फलम् ॥ ८ ॥

अन्वयः । यच्च यत्र स्त्री कृच्छ्रे तव मते अवर्तिष्यत् आश्चर्यं, किं च वासात् अस्यां
विपन्नायां किं फलम् अलप्स्यथाः ? ॥ ८ ॥

मङ्गिनाथः । किं च नात्र स्त्रीसामान्यबुद्धिः कार्येत्याह—
आश्चर्यमिति । यच्चयत्रयोरेकस्यैव लिङ्निमित्तत्वात्तथैव योज्यते ।

यच्च यत्र वा स्त्री स्त्रीत्वे सति कृच्छ्रेऽतिदुष्करे तव मतेऽभिप्राये-
ऽग्निप्रवेशरूपेऽवस्थ्यं दवर्त्तिष्ट तदास्थ्यं चित्रमित्यर्थः । कृच्छ्र-
गम्यस्य चिचौकरणस्य स्पष्टार्थमाख्यग्रहणम् । वृत्तु वर्त्तने इति
धातोर्यच्चयत्रयोरन्यतरोपपदाच्चिचौकरणे गम्यमाने क्रियातिपत्तौ
भूते लृङ् । स्त्रीणां सामान्यतः कृच्छ्राभिप्रायानुवृत्तिसामग्र्यभावा-
त्तदनुवृत्तिक्रियातिपत्तिः । इयं तु तत्रापि प्रवृत्तेति चित्रीकरणम् ।
किं चेवं त्वयि क्रूरे त्रासात् स्त्रीणाङ्गयादस्यां विपन्नानां प्रच्छन्नं
मृतायां किं नाम फलमप्यथा लप्स्यसे । न किञ्चिदवकल्पयामि ।
“अनवकल्प्यमवयोरकिंवृत्तेऽपि” इत्यपिशब्दात्किंवृत्तमनवकल्पितश्च
लिङ्निमित्तमुक्तं, तस्मिन् क्रियातिपत्तौ लभेर्भविष्यति नित्यं लङ् ।
मरणातिरिक्तफलप्राप्तिसामग्र्यभावात्तदतिपत्तिः । किं किलेति
पाठः प्रामादिकः । “किं किलाख्यर्थेषु लृट्” इत्यस्यालिङ्निमि-
त्तत्वादिति ॥ ८

भरतः । आख्यमित्यादि । तव मतेऽभिप्राये यत्र देशे काले वा स्त्री योषित् यच्च
कृच्छ्रे एवंविधे व्यसनेऽवस्थात् वर्त्तमानाऽभवत्, तत् आख्यम् । न स्त्रेवविधे कश्चिच्च पति-
व्रता वर्त्तत इति भावः । स्त्रीवर्त्तमानक्रियाया असाधय्यात् धात्वर्थानिपत्तिः । अन्यच्च,
स्त्री परवृत्तीविता दुष्टा इत्यष्टौ विंशतेति च दाह—नासात् अस्यां विपन्नायां मृतायां
सत्यां त्व नाम किं फलम् अलप्स्यथाः नाहं दुष्टति मृतायाः दाहाभावेन विपत्तेरभावात्
फललाभस्यानिपत्तिः ॥ ८

अश्वत्थ । आपनान् यथाश्वत्थे ज्ञोलो० ये एहे इकर अग्निप्रवेन
करिष्याहेन, हेह अति आन्तर्येण विवर । आपनि एकरं ऊक इहेने यनि हेनि
अवलाजनशून्यं भवेत् वा लज्जान् गोपने आश्रयतां करेन, ताहातेहे वा
आपनि किं फललाभ करिष्येन ! ८

यत्र यच्चापरिणत स्त्री साध्वसाहोषवर्जिता ।

तदसूयारते[तौ]लोके तस्या वाच्यास्पदं मृषा ॥ ९

अन्वयः । यच्च यत्र दोषवर्जिता स्त्री साध्वसात् अपरिणत, तत् असूयारते लोके
तस्याः मृषा वाच्यास्पदं (अमविष्यत्) ॥ ९

मञ्जिनाथः । न केवलं फलाभावः प्रत्युतानिष्टफलमेव स्यादि-
त्याह—यच्चेति । यच्च यत्र वा दोषवर्जितैव स्त्री साध्वसादपरिणत

तन्मरणमस्यारते गुणेषु दोषविष्करणपरे लोके तस्या मृताया
मृषा वाच्यास्पदं दुष्टत्वादेव मृतेति मिथ्यापवादहेतुरभविष्यदिति
शेषः । तच्चातिगर्हितमित्यभिप्रायः । अत्र यच्चयच्चशब्द उपपदं
गर्हा च लिङ्निमित्तम् । अत्र भूते लृङ् । अदुष्टायाः साध्वस-
लक्षण-सामग्र्य भावाभरणक्रियातिपत्तिस्तदभावादपवाद-क्रियाति-
पत्तिश्च ॥ ८

भरतः । यत्वेत्यादि । युञ्ज यत्र दोषवर्जिता सुचरिता पतिव्रता स्त्री साध्वसात् अमरिष्यत्
यता मृता तथा यताया अतयावष्टौ दोषविष्करणपरे लोके वाच्यास्पदं वचनोपाययं तन्मरणं
यथा मिथ्या भविष्यति । पतिव्रतायाः साध्वसामावात् मरणाक्रियाया अनिष्यतिः ॥ ८

अश्रुवाद । यदि निर्दोष स्त्रीलोक उत्तरे प्राणताग कट्रे, गेहे मृता
मन्त्राद्यथान् अगते, मृता रमणीयं पक्षे "अमूक दुर्गतिज्ञा हिन वनिता
आश्रयातो हरेराह्णे" एवैकप मिथ्या अपवादोत्तर कारण हरेरा पदे । २

अमंस्यत भवान् यद्वत्तथैतच्चेत्[व च] पिता तव ।

नागमिषाद्विमानस्थः साक्षाद्दशरथो नृपः ॥ १०

अन्वयः । भवान् यद्वत् अमंस्यत, एतत् चेत् तथा तव पिता नृपः दशरथः विमानस्थ
साक्षात् नागमिष्यत् ॥ १०

मन्त्रिनाथः । अमंस्यतेति । भवान् यद्वद्यथामंस्यत दुष्टे-
मंस्या एतन्मननं तथा चेत्तव पिता दशरथो नृपः साक्षात् प्रत्यक्षेण
नागमिष्यत् । दोषभवनदशरथानागमनयोर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्-
निमित्तम् । अग्निपरिशुद्धिज्ञानाद्विरुद्धप्रत्ययात् क्रियातिपत्तिः ।
भूते लृङ् ॥ १०

भरतः । अमंस्यतेति । भवान् यच्च अमंस्यत दुष्टा इत्यमिति यच्च ज्ञातवान्, तत्तथैव
चेत् यदि तदा तव पिता दशरथो विमानस्थः सन् साक्षात् प्रत्यक्ष नागमिष्यत् नागतवान्,
तथा दुष्टत्वाभावात् मरणास्यानिष्यतिः दुष्टत्वज्ञानेन गमनस्यानिष्यतिः ॥ १०

अश्रुवाद । आपनि गौताविवत्त्वे वक्रप मने करिग्राहने, हेरा वनि मता
हरेड, ताहा हरेने आपनीव निता ग्राजा वनवध वधाकृष्ट हरेरा अथाकतावे
आगिरुत ना ॥ १०

नाकल्पस्यत्सन्निधिं स्थाणुः शूलौ वृषभवाहनः ।

अ[ना]न्वभाविष्यतान्येन मैथिली चेत्यतिव्रता ॥ ११

अन्वयः । पतिव्रता मैथिली अन्येन अन्वभाविष्यत चेत्, शूलौ वृषभवाहनः स्थाणुः
सन्निधिं न अकल्पस्यत् ॥ ११

मन्निनाथः । नेति । पतिव्रता मैथिली अन्येन पुरुषान्तर-
स्यान्वभाविष्यत चेदनुभुक्तोपभुक्ता चेत् । भवतेः कर्मणि लिङ् ।
चिच्छदिटि वृद्धिः । शूलौ शूलहस्तौ वृषभवाहनौ वृषभारूढः
स्थाणुरौम्बरः सन्निधिं सन्निधानं नाकल्पस्यत्वाक यिष्यादित्यर्थः ।
अन्तर्भावितणिजर्थोऽयं प्रयोगः । कृपू सामर्थ्यं । पूर्ववत्लिङ्-
निमित्तक्रियातिपक्ष्योर्लुङ् । “लुटि च कृपः” इति चकारात् स्वे
परस्मैपदम् । “तांस च कृपः” इति चकारादनुट् ॥ ११

भरतः । नाकल्पादित्यादि । पतिव्रता मैथिली चेत् यदि तत्तोऽन्येन न अन्वभाविष्यत्
अनुभुक्ता नाभूत्, तदा अयं शूलौ वृषभवाहनौ व्याप्ताचिह्नः स स्थाणुः मृदादेवः सन्निधिं सन्नि-
धानं नाकल्पस्यत् न कल्पितवान् । सीतायाः पतिव्रतात्वात् अन्यानुभवस्यानिष्यत्तिः अनु-
भूतत्वे सन्निधिकल्पनस्यानिष्यत्तिः । इहो नेम् पे इति वचनात् कृपेः पत् । इत्यवद्वहन्वच
इति भुवी निष् ॥ ११

अश्रुताम् । गतिवृद्धा वैश्विनी यमि अश्रुश्रुक्व कर्षुक् उभकृत् । इहेऽन,
काह । इहेऽन भृगुगानि वृषभवाहन निव कथनञ्च निकटे आगिऽन ना ॥ ११

आनन्दयिषादागम्य[त्य]कथं त्वामरविन्दसत् ।

राजेन्द्र विश्वसूर्धाता चारित्रे सीतायाः[तया]क्षते ॥ १२

अन्वयः । राजेन्द्र ! अरविन्दसत् विश्वः धाता सीतायाः चारित्रे क्षते कथम् आनन्द
मान् आनन्दयिष्यत् ॥ १२

मन्निनाथः । आनन्दयिष्यदिति । हे राजेन्द्र राजराज !
अरविन्दे सीदतौत्वरविन्दसत् पद्यासनः, विश्वं सूते इति विश्वसू-
र्विश्वसृष्टा उभयत्र “सत्सृष्टि—” इत्यादिना कृप् । धाता ब्रह्मा
सीतायाचारित्रे पातिव्रत्ये क्षते सति कथमागम्य त्वामानन्दयिष्यत् ।
नर्हितत्वादित्यर्थः । “विभावा कथमि लिङ् च” इति कथंशब्दो
नर्ही च लिङ्निमित्तम् । चारित्र्यस्य भावादानन्ददिक्रियाति-
प्रतिः ॥ १२

भरतः । आनन्दयिष्यदित्यादि । हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये च ते सति चर-
विन्दसत् पद्मासनो ब्रह्मा विश्वः स्रष्टा धाता समस्तभुवनस्य चारयित्वा आगत्य त्वां कथम्
आनन्दयिष्यत् दर्शनाग्रीवादादिभिः कथम् आनन्दिवान् ? पतितसंसर्गो हि निन्दाम् आवहति,
सीतायः चतुर्दशानि च आनन्दस्थानिपत्तिः ॥ १२

अश्वत्थाम । हे राजा राजेन्द्र ! गीतां चरित्रं नष्टं कहेल किं भवामन
विचित्रं विधाता आनिता आनीक्षां आपनां च आनन्ति करिणः ? ॥ १२

प्रथमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजकाधिपतिस्ततः ।

नाशोत्थित् मैथिली लोके नाचरिषादिदं यदि ॥ १३

अश्वत्थाम । ततः राजकाधिपतिः प्रथमन् ब्रह्मणा प्रोक्तः—मैथिली इदं न आचरिष्यत्
चेत् लोके न नाशोत्थितम् ॥ १३

मल्लिनाथः । प्रथमन्निति । ततोऽग्निवाक्यानन्तरं राजकानां
राजसमूहानाधिपतौ रामः प्रथमन् ब्रह्मणं वन्दमानो ब्रह्मणा
चतुर्मुखेन प्रोक्तः । किमिति ? मैथिली सातदमग्निप्रवेशकम्
नाचरिष्यद्यदि लोके नाशोत्थितं शुद्धा भवेत् । अत्राग्निप्रवेश-
शोधनयोर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्गनिमित्तम् । शुद्धित्वमग्निप्रवेशोप-
निषातादशोधनक्रियातिपत्तिः ॥ १३

भरतः । प्रथमन्नित्यादि । प्रथमन् ब्रह्मणं प्रथमं कर्तुम् । राजकाधिपतौ राजसमूहा-
धिपौ रामो ब्रह्मणा प्रोक्तः । किं तदित्याह—मैथिली यदि इदं अग्निप्रवेशं न आचरिष्यत्
नानुष्ठितवती तदा लोके नाशोत्थितं शुद्धा नाभूत् । यद्वा शोचते । आनन्दस्थानिपत्ति-
कथनं गम्यते ॥ १३

अश्वत्थाम । अत्रिंश वाक्यावसाने नृपकुलेन्द्रं रामं उक्तां च आगत्य
करिणः, तथैव उक्तां उक्तां करिणः, सीता यदि एते अत्रिंश-
कार्यानां करिणः, तां कहेल जगते अत्रिंशं बलिना उक्तां करिणः
करिणः ना ॥ १०

नामीक्ष्याम वयं शङ्कामीहाधास्यन्न चेद्भवान् ।

किं वा चित्रमदि युक्तं भवान् यदकरिष्यत ॥ १४

अश्वत्थाम । भवान् इदं न आचरिष्यत् चेत् वयं शङ्कां नामीक्ष्याम, युक्तं यदकरिष्यत
यत् इदं वा किं चित्रम् ॥ १४

मङ्गिनाथः । नेति । हे राजन् ! भवानिहाम्भो नाधास्येत् सीतां नाहितवान् । न प्रवेशितवाचेदित्यर्थः । तर्हि वयं शङ्कां शङ्केऽपि संशयं नामोल्ल्याम न मुचेम । अतो युक्तं कृतमित्यर्थः । स्वयं सर्वज्ञोऽपि लोकाभेदेन वयमित्याह । परमार्थतस्तु लौकिका न विश्वस्युरित्यर्थः । अग्न्याधानशङ्कात्यागयोर्हेतुहेतुमद्भावे लिङ्-निमित्तम् । अनाधानाक्रियायास्तद्विरुद्धाधानादतिपत्तिः । किं च भवान् युक्तं न्याय्यमकरिष्यत कृतवानिति यत् इदं वा किं चित्रम् । चित्रमिति नावकल्पयामौत्यर्थः । अत्र किंवृत्तमभवत्कृत्तुमिच्छ लिङ्-निमित्तम् । राज्ञो हितकरणरूपत्वात् चित्रक्रियातिपत्तिः । तत्र भूते वा लृङ् ॥ १४

भरतः । नामोल्ल्यामित्यादि । यदि भवान् इह वञ्चो सीतां नाधास्यन् न धारितवान्, तदा तस्यां शङ्कां वितर्कं वयमपि नामोल्ल्याम न भुक्तवन्तः । अत आलस्येनानिपत्तिर्वाक्याद-गम्यते । इदं किं वा चित्रं किम् आश्चर्यं यत् भवान् युक्तम् अकरिष्यत कृतवान्, युक्त-करणत्वेन चित्रीकरणस्यानिपत्तिः ॥ १४

अनूराध । इति आपनि एहे अमणे गौठाटक निरिष्ठ ना करिउठन, ताहा इहेण गौठात्र उक्कि मण्डेउ आमरा मण्डेह तात्र करिउठ नात्रिठान ना ; आपनि अकूठ कार्याहे करिउठाछेन, देहाउठ आत्र आच्छा कि आछे ॥१४

प्रावर्त्तिष्यन्त चेष्टाश्चेदा[द]याथातथ्यवत्तव ।

अनुशास्ये त्वया लोके रामावत्स्यंस्तरां ततः ॥ १५

अन्वयः । राम ! तव चेष्टा आयाथातथ्यवत् प्रावर्त्तिष्यन्त चेत् ततः त्वया अनुशास्ये लोके अवत्स्यंस्तराम् ॥ १५

मङ्गिनाथः । प्रावर्त्तिष्यन्तेति । किं च हे राम ! तव चेष्टा व्यापारा यथातथं यथाधम् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमरः । यथार्थेऽव्ययीभावः । नपुंसकङ्कसः । ततो नञ्समासे अयथातथम् । ततो ब्राह्मेणादिष्वञ्प्रत्यये "यथातथायथापुरयोः पर्यायेण" इति विकल्पावज्ञपूर्वपदद्वयो आयाथातथ्यम् । तद्वदायथातथ्यवत् । सत्वन्तं क्रियाविशेषणम् । अयथार्थमयथातथेत्यर्थः । प्रावर्त्तिष्यन्त चेत् प्रवृत्ताश्चेत् । ततस्तवापरोक्षप्रवृत्तेस्त्वयानुशास्ये शासनोपेक्षोऽप्यवत्स्यंस्तराम् । यथा राजा तथा प्रजीतं न्यायादतिमात्रं

प्रावर्त्तिष्यन्त । तादृशचेष्टाः प्रवर्त्तेरन्वित्यर्थः । वृत्तु वर्त्तने । “वृद्धभयः स्वमर्गः” इति तितप् । “तिड्ढ” इति तमप् । “किमेनिड्ढव्य—” इत्यादिना तिड्ढदासुप्रत्ययः । रामचेष्टाप्रवृत्तिलोकचेष्टाप्रवृत्त्यो-
हेतुहेतुमद्भावो लङ्निमित्तम् । असमोक्षकरणापनिपातात्मसोक्ष-
करणाक्रियातिपत्तो भविष्यति लङ् ॥ १५

भरतः । प्रावर्त्तिष्यन्त्यादि । हे राम ! तव व्यवस्थाकारिणः चेत् यदि चेष्टाः कस्यांश्चि
यथावातस्यच । प्रावर्त्तिष्यन्त, यथा चक्षुष्य असमोक्षकारितया प्रवर्त्तने तद्वत् प्रवृत्ता
अभूवन्, तद्वथायातस्यप्रवर्त्तनात् लयाऽनुशास्त्रे दुष्टव्यवस्थायां स्थाप्यमाने लोके एवंविधा
चेष्टा व्यवस्थां लराम् यतिशयेन प्रवृत्ता अभविष्यन् । किमन्याचेति च तराम् । यव चालस्य-
स्थानिष्यतिर्वाक्यादुपगम्यते ॥ १५

अश्वत्थः । हे राम ! यदि आपनान्न कार्याकलाप यथायोग्या ज्ञानमवृत्त
ना हरेत्, अत्र हरेत् आपनान्न नागनाशेन यथात्राऽऽपि कठिन आपनान्ते
एकाह अश्वत्थ वाकित ना ॥ १६

प्रथमन्तं वचो[ततो]राममुक्तवानथ[निति]शङ्करः ।
किं नारायणमात्मानं नाभोक्ष्यत भवानजम् ॥ १६

अन्वयः । अथ शङ्करः प्रथमन्तं रामं वचः उक्तवान् ;—भवान् आत्मानम् अजं नारा-
यणं किं न भोक्ष्यत ? ॥ १६

मस्मिनाथः । प्रथमन्तमिति । अथ ब्रह्मवचनानन्तरं शङ्करः
प्रथमन्तं राममुक्तवान् । किमिति ? भवानात्मानं न कायत
इत्यजमनादिनिधनं नारायणमादिपुरुषं नाभोक्ष्यत न वुद्धवान्
किम् । अत्र किंवृत्तं लिङ्निमित्तम् । नारायणत्वानल्लोभ-
क्रियायास्तादृक्त्वबोधोत्पादनादतिपत्तिः ॥ १६

भरतः । प्रथमन्तमित्यादि । ततो ब्रह्मवचनानन्तरं, प्रथमन्तं शङ्कराय प्रथमं कुर्वन्तं
रामं शङ्कर उक्तवान् । किं तदित्याह—भवान् अथ नारायणस्त्वभावं आत्मानं किं नाभो-
क्ष्यत वुद्धवान् ? अपि तु तद्व्यविधं कार्यं कुर्वन् ज्ञातवानेव । वृथैव वेदने । ज्ञाना-
नन्तेति भः । अथ नारायणबोधस्थानिष्यतिः ॥ १६

अश्वत्थः । शङ्कारूपकथा श्रवणं हरेत्, शङ्कर—अपि तु त्रयैक एवै कथा
वर्णनेन वे, आपनि कि आपनाः क अनदिनिधन नारायण वर्णना वृद्धिरे
पादनेन नाहै ? ॥ १७ ॥

“कोऽन्योऽकरस्य दिह प्राणान् दृप्तानां वा[च]सुरद्विषाम्
को वा विश्वजनौनेषु कर्मसु प्रायति[घटि]ष्यतं ॥ १७

अन्वयः । इह अन्यः कः वा दृप्तानां सुरद्विषां प्राणान् चकत्सूत, कः वा विश्वजनी-
नेषु कर्मसु प्रायतिष्यत ? ॥ १७

मन्निनाथः । नारायणत्वमेवाह—क इति । इह लोके अन्यो
नारायणादन्यः को वा दृप्तानां सुरद्विषां रक्षसानां प्राणान्कर्त्तव्य-
दृष्टेःप्रात् । कृती हृदेने । को वा विश्वजनीनेषु विश्वस्यै जनाय
हितेषु । “आत्मान्विश्वजन—” इत्यादिना खः । कर्मसु सेतुबन्ध-
नादिकृत्येषु प्रायतिष्यत प्रयतेत । प्राघटिष्यत इति पाठेऽप्यय-
मेवार्थः । अत्रापि क इति किंहुतं लिङ्निमित्तम् । नारायणत्व-
बोधनादकर्त्तनाप्रयतनक्रियातिपत्तिः । तत्र भूते लृङ् ॥ १७

भरतः । नारायणत्वं दर्शयति—कोऽन्यः इत्यादि । यदि भवान् नारायणो न स्यात्,
तदा तस्मात् अन्यः क इह जगति दृप्तानां सुरद्विषां रक्षसां प्राणान् चकत्सूत भिन्नवान् ?
न कोऽपि इत्यर्थः । अन्यच्च, विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु वा कः प्राघटिष्यत
चेदितवान् न कोऽपीत्यर्थः ॥ १७

अश्वत्थ । एहे जगते नारायण भिन्न के वा गर्हितं त्राकजगत्पत्रं प्राण
नहे करिग्राहे, के वा जगतेन श्रितकार्यो यन्नवान् हरेग्राहे ? । ११ ।

दैत्यक्षये महाराज यच्च यत्राघटिष्यथाः ।

समाप्तिं जातु तत्रापि किं नानेष्टस्त्वमौहितम् ॥ १८

अन्वयः । महाराज ! दैत्यक्षये यम यत् ईदृशं न अघटिष्यथाः, जातु तव समाप्तिम्
अपि किं न अनेष्टः ? ॥ १८

मन्निनाथः । दैत्य इति । हे महाराज ! त्वं दैत्यक्षयेऽसुरवधे
निमित्ते यत्रावतारे यदीहितं यच्चोष्टितं अघटिष्यथा अक्षथाः ।
जातु कदा तत्रावतारे समाप्तिमपि नानेष्टाः न नेष्टांसि । तस्मात्
सर्वे घटिष्यसे समापयिष्यसि चेदित्यर्थः । “जातुयदोर्लिङ्” इति
जातुयच्छब्दानवकृतसिद्धं लिङ्निमित्तम् । निजरूपबोधोदाघटनाया
अतिपत्तिः । भविष्यति लृङ् ॥ १८

भरतः । दैत्यक्षये इत्यादि । हे महाराज ! दैत्यक्षये दैत्यक्षयनिमित्तं यम त्वम्

अवदित्वाः अनुष्ठितवानसि । तव जातु कदाचित् त्वम् ईदृशम् ईदृशं किं समानं
पूर्वतां न चक्षेयः न नीतवानसि ? अपि तु नीतवानसि । अथ घटमक्रियायाः समान-
क्रियायाश्च ज्ञानानुपलब्धत्वादिभ्यः ॥ १८

अश्ववान् । महाब्राह्मण ! आपनि अश्व-वधेर निमित्तं ये अवतारे वे-
चक्षितं कार्यं करिष्येहेन, आपनि किं मेहे अवतारे तां गमांश्च करेन
नाहे ? ॥ १८ ॥

तातं प्रसाद्य कैकेया भरताय प्रपौडितम् ।
सहस्रचक्षुषं रामा निनंसुः परिदृष्टवान् ॥ १९

अन्वयः । रामः भरताय कैकेया प्रपौडितं तातं प्रसाद्य सहस्रचक्षुषं निर्गन्तुः
परिदृष्टवान् ॥ १९ ॥

मञ्जिनाथः । तातमिति । रामो भरताय भरतराज्याय
कैकेया प्रपौडितं वरप्राप्तेनया क्लिप्तं तातं पितरं दशरथं प्रसाद्य
कैकेयीविषयरोषत्याजनेन प्रसन्नं कृत्वा सहस्रचक्षुषं सहस्राक्ष-
मिन्द्रं निनंसुर्नामितुमिच्छुः परिदृष्टवान् ॥ १९ ॥

भरतः । तातमित्यादि । तातं दशरथं प्रसाद्य कैकेयीविषये चित्तमालिखं त्यागयित्वा
रामः सहस्रचक्षुषम् इन्द्रं दृष्टवान् । तातम् कीदृशं ?—कैकेया भरतायै राज्यं अभि-
क्षतामिति प्रपौडितम् । निनंसुः प्रणामं कर्तुमिच्छुः ॥ १९ ॥

अश्ववान् । राम उन्नतकं ब्राह्मणविरुद्धं करिवारं निमित्तं कैकेयी
कडुं वरप्रार्थनां न निर्गन्तुं प्रपौडितं पिता । दशरथकं अग्रं करिवारं
नक्षत्रकं देखकं अग्रं करिवारं कञ्च तां गमांश्च महितं माकां करिणेन ॥ १९ ॥

प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस्ततः ।
संजाताः फलिनानमरोचिष्णुद्रुमसद्रवः ॥ २०

अन्वयः । ततः प्रेताः कपयः शक्रस्य वरेण प्राणन्तः फलिनानमरोचिष्णुद्रुमसद्रवः
संजाताः ॥ २० ॥

मञ्जिनाथः । प्रेता इति । तत इन्द्रदर्शनानन्तरं प्रेता रणे पूर्व-
मृताः कपयः शक्रस्य वरेण प्रसादेन प्राणन्तो जीवन्तः सन्तः । अन-
प्राणने । घटः शकादेशः । फलिनाः फलवन्तः । “फलवर्द्धाभ्य-
मिगन्तुः” । अत एवान्वयः । फलभरिणानता अत एव रोचिष्णवः

शोभनाय तेषु दुमेषु सद्वः सदनशीलाः सञ्जाताः । निषण्णा
इत्यर्थः । “दाधेट्सिगदसदो रुः” इति सदो रूपव्ययः ॥ २०

भरतः । प्रेता इत्यादि । ततोऽनन्तरं प्रसन्नस्य शक्तस्य वरेण युक्ते प्रेताः कपयः
प्रायन्तो जीवन्तः सञ्जाताः । कौटुम्भः ?—फलानां फलवनः । अत एव फलभारैश्च
आनया आनमनशीला रोचिष्यन्ती रोचिमशीला ये दुमाः तेषु सद्वः सदनशीलाः । सद-
शक्तिघटी इति सदो रुः ॥ २०

अश्रुवाप । हेत्वर्थन नादेन पत्रं पूर्वे त्रणे मृतं वानरगणं हेत्वेन वद्रे
कोविदं हरेण कण्ठाश्रवणत आति शून्यं वृक्षापत्रं उपविष्टं हरेण । २० ।

भ्रमरकुलाकुलोत्खणसुगन्धिसपुष्पतरु-

स्तरुणमधूकसम्भवपिशङ्किततुङ्गशिखः ।

शिखरशिलान्तरालपरिक्रमजलावसरः

सरसफलश्रियं विततवान् सुवेलगिरिः ॥ २१

अन्वयः । भ्रमरकुलाकुलोत्खणसुगन्धिसपुष्पतरुः तरुणमधूकसम्भवपिशङ्किततुङ्गशिखः
शिखरशिलान्तरालपरिक्रमजलावसरः सः सुवेलगिरिः सरसफलश्रियं विततवान् ॥ २१

मङ्गिनाथः । भ्रमरेति । भ्रमरकुलैराकुला व्याप्ता उत्खण-
सुगन्धयोऽत्यन्तसुरभिगन्धयः सपुष्पास्तरुवो यस्मिन् सः । तरुणानां
प्रत्यक्षाणां मधूकानां मधूकपुष्पाणां सम्भवेनोद्भवेन पिशङ्कितः
पिशङ्गीकृतास्तुङ्गशिखा उन्नतशिखराणि यस्य सः । शिखरशिलाना-
मन्तरालेषु परिक्रमा निषण्णा जलावसरा जलप्रसरा यस्मिन् सः ।
सुवेलगिरिः सुवैलाद्रिः सरसफलानां श्रियं सम्पत्तिं विततवान्
विततान् । पादान्तादियमकम् । नर्दटकवृक्षम् । ‘यदि भवतो
नजौ भजजला गुरु नर्दटकम्’ इति लक्षणात् ॥ २१

भरतः । भ्रमरकुलैरादि । सुवेलगिरिः अचिरेण सरसानां फलानां श्रियं वितत-
वान् । कौटुम्भः ?—भ्रमरसमूहेन व्याप्ता उत्खणशीघ्रनगन्धयुक्ताः पुष्पसङ्किता उन्ना मधू-
कभिगवानां मधूकपुष्पाणां सम्भवीऽस्मितं तेन पिशङ्कितः तुङ्गा उन्नाः शिखा उन्नतशिखा
वृक्षः, शिखरशिलान्तरालेषु परिक्रमा जलावसरा जलाधारा यम् ॥ २१

अश्रुवाप । उत्पत्तयेन मृदेन गर्भतः अजिकृतेन आकृतिः एवम् अकार-
वृक्षस्य गुणोऽस्ति अकारवृक्षः अकारः इति । अकारः अकारः अकारः अकारः अकारः

अभिनव मधुक पुष्पोर विक्रान्त पिङ्गल वर्ण धारण करिग्राहिल, ताहार चूडास्थित
निषाङ्गलिर मधा मित्रा जलधारा प्रवाहित हईतेहिल ; ताहाते सेहै पर्यंत
सरस फलेर शोभा बिस्तार करिग्राहिल ; ताहाते येन बोध हईते नागिल,
सुवेग गिरि एकटी गङ्गा रसाल फल, ताहार रसपानेर कळ अमर छूटाछूटी
करिंतेहै, अतासु सुगन्धि कुशुभित त्रुगले सेहै फलेर गङ्गा उपादन
करिंतेहै, अभिनव मधुक पुष्पोरगमे सेहै फलेर गङ्गासूचक पिङ्गल वर्ण
प्रसूत करिंतेहै, पर्यंत निधर मित्रा प्रवाहित जलधाराहै येन सेहै फलेर
रसधारा हईग्राहै । २१ ।

संवाङ्गिः सकुसुमरेणुभिः समीरै-

रान्मैर्वहु[वर]फलशालि[धारि]भिर्वनान्तैः ।

श्रोतस्त्रिर्मधुपटलैश्च वानराणा-

माप्यानी रिपुवधसम्भवः प्रमोदः ॥ २२

अन्वयः । वानराणां रिपुवधसम्भवः प्रमोदः संवाङ्गिः सकुसुमरेणुभिः समीरैः बहुफल-
शालिभिः आनन्दैः वनान्तैः श्रोतस्त्रिः मधुपटलैः च आप्यानः ॥ २२

मञ्जिनाथः । संवाङ्गिरिति । वानराणां रिपुवधसम्भवो रिपु-
वधप्रभवः प्रमोद आनन्दः संवादुभिः संचराङ्गः । वार्तलटः शत्रादेशः ।
सकुसुमरेणुभिः सुगन्धिभिरित्यर्थः । समीरैर्माकुतैर्वहुफलशालि-
भिरतएवान्मैर्वनान्तैर्वनभागैः श्रोतस्त्रिः स्वस्त्रिर्मधुपटलैः श्रोत्र-
मण्डलैश्चाप्यानः प्रहृष्टः । आप्यायी हृष्टौ । कर्त्तरि क्तः । श्रोदित्वा-
विष्ठानत्वम् । यकारलोपः । व्यवस्थितविभाषावचनात् सोपसर्गस्य
प्यायः पोभावो न भवति । प्रहृषिणीवृत्तम् ॥ २२

भरतः । संवाङ्गिरिवादि । वानराणां रिपुवधसम्भवः प्रमोदः समीरादिभिः आप्यानी
इति गतः । कौटुम्भैः समीरैः ?—संवाङ्गिः सम्यगवैपरीत्येन बहुभिः, पुष्परागसहितैः ।
वनान्तैः कौटुम्भैः—वरफलशालिभिः उत्तमफलयुक्तैः, अत एव आनन्दैः आनन्दमनोलीः ।
मधुपटलैः कौटुम्भैः ?—श्रोतस्त्रिः चरङ्गिः ॥ २२

अश्वमेध । ऐ पर्यंत कूशुभरैरुपमस्थित समीरण मयाक् प्रवाहित
एवम् बहु फलशालिवनत वृक्ष-हईते अत्र मधु निर्गत हउवाय वनाच्छात्र
वानरगणैर अक्षयसङ्घत आनन्द मयिक वर्द्धित करिग्रा मित्राहिल । २२ ।

आयान्त्यः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं

प्रजापतौ निचयाचता ज्ञतासरूपाम् ।

सामोदाः क्षितितलसंस्थितावल्लोप्या

भोक्तृणां श्रममुदयं न नीतवत्यः ॥ २१

इति भाट्टिकाव्येतिङ्गत्तकाण्डे खड्गप्रदर्शनो नाम

एकविंशतितमः सर्गः ॥ २१

अन्वयः । स्वफलभरेण भङ्गुरत्वम् आयाज्यः सामोदाः भङ्गालीनिचयचिताः क्षितितल-
संस्थितावल्लोप्याः तरुणा लताः भोक्तृणां श्रमम् उदयं न नीतवत्यः ॥ २१

मङ्गिनाथः । आयान्त्र्य इति । स्वेन फलभरेण भङ्गुरत्वं
भङ्गुरशीलत्वम् । “भञ्जभास—” इत्यादिना घुरच् । आयान्त्र्यः
प्राप्नुवत्यस्तथा फलिता इत्यर्थः । सामोदामनोहरगन्धवत्यांस्त एव
भङ्गालीनिचयेचिता व्याप्ताः क्षितितलसंस्थितैरनारूढैरिवावल्लोप्या
अपलोमुमपचेतुं शक्याः करप्रचेया इत्यर्थः । लताः शाखाः ।
‘समे शाखालते’ इत्यमरः । भोक्तृणामपङ्क्तृणां वानराणां श्रमं
श्रान्तिमुदयमुद्गमं न नीतवत्यः किं तु प्रथमं निन्दुरित्यर्थः । नय-
तिर्हिर्मकः । “विनीतवत्य” इति पाठे—उदयमुदितम् । एतेरय-
तेर्वापचायच् । श्रममपनिन्दुरित्यर्थः । एतच्च प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ २१
इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारोणश्रीमहामहोपाध्यायकोला-
चलमङ्गिनाथसूरिविराचते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथोक्ता-

ख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१

भरतः । आयान्त्र्य इत्यादि । तरुणा लताः भोक्तृणां श्रमम् उदयं इति न नीतवत्यः
न प्रापिताः, अपनीतवत्य इत्यर्थः । विनीतवत्य इति क्वचित् पाठः । कौटुम्भः लताः ?—
फलभरेण भङ्गुरत्वं स्वयमेव भेद्यत्वम् आयान्त्र्यः प्राप्नुवत्यः, श्रमरथेणोत्तमूहव्याप्ताः, सामोद-
चिताः, क्षितितलसंस्थितैरेव अवलोप्याः अवलोपुं शक्याः । २१

इति खड्गप्रदर्शनखानवंशसंभवगौराङ्गमङ्गलौकात्मजश्रीभरतरीमङ्गदायां मुग्धवीथिनां
भट्टीकाव्यमैकविंशतितमः सर्गः ॥ २०

अश्वनाथ । उज्जता वृक्षनाथांशुनि निवृत्त फलभरेण उज्ज्वल आशु हरेर्नाह्नि
(तादृक् तादृक् हरेर्नाह्नि) एव मनोहर गङ्गमन्दित्र वनिता अमरकूट ताशते
परिवाशु ह्नि । उज्ज्वल फलभरेण एव न हरेर्नाह्ने वे वृत्तिभन हरेर्नाह्ने
ताशते फल भन करा वाहेत, एवैव ताशते फलताली वानरगणैश्च लन
इति ना करिनाह्ने वेन अम पूवै करिनाह्ने । २० ।

अश्वनाथः सर्वगणेशः ।

द्वाविंशः सर्गः ।

ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् दृष्टमानसः[म्] ।

अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे भरतपालिताम् ॥ १

अन्वयः । ततः दृष्टमानसः रामः हनूमन्तम् उक्तवान् ;—कपे । भरतपालिताम्
अयोध्यां श्वः प्रयातासि ॥ १

संज्ञिनाथः । अथ लुङ्गिनासमधिकृत्याह—तत इति । ततः
सीताशङ्कान्तरं दृष्टमानसो रामो हनूमन्तमुक्त्वात् । हे कपे !
भरतपालितामयोध्यां श्वः परेद्युः प्रयातासि गन्तासि गमिष्यसो-
त्यर्थः । प्रपूर्वाद्यातेरनद्यतनभविष्यति लुट् । विशेषस्तत्र तत्र
वक्ष्यते ॥ १

भरतः । अथ लौमधिकृत्योच्यते, तस्याः परमते लुट् संज्ञा । तत इत्यादि । ततः
सीताशङ्कान्तरं रामो हनूमन्तम् उक्तवान् । कौटुम्भम् ?—प्रमुदितहृदयं स्वामिकार्यम्
निषादितत्वात् । किम् उक्तवान् इत्याह—ने कपे ! भरतपालिताम् अयोध्यां रामपुरीं
श्रीऽनानतेऽङ्गिं प्रयातासि गमिष्यसि । भवद्भूतमव्ये कृतं भविष्यति डी । भविष्यत्सामान्ये स्वा-
विधानान् श्व इत्यस्य न वेत्यर्थम् ॥ १

अश्ववान् । सीतारं गन्त्रीकारं गत्र द्रामछत्तं गृह्णेत्येकं हनूमान्क
वनिजनेन, हे कपिवर ! आशामो निवगं त्वमिं डवत-गानिड अशोधात्र गमन
कश्चित् । १ ।

गाह्वि[धि]तासे नभो भूयः स्फुटन्मे घघटावलि ।

ईक्षितासेऽम्भसां पत्युः पयः शिशिरशीकरम् ॥ २

अन्वयः । (हे कपे !) भूयः स्फुटन्मे घघटावलि नभः गाह्वितासे, शिशिरशीकरम्
अम्भसां पत्युः पयः ईक्षितासे ॥ २

संज्ञिनाथः । गाह्वितास इति । हे कपे ! भूयः पुनरपि
स्फुटन्मे स्वस्वद्वितिवेगवाताहृत्या विशोय्यमाणा मेघघटावलयो मेघ-
हृन्पङ्क्तयो यस्मिं स्तवभां गाह्वितासे प्रवेक्ष्यसि । गाह्वि विलोडने ।
शिशिरशीकरमम्भसां पत्युः पयः ईक्षितासे द्रष्टासि ॥ २

भरतः । बाधितासि इत्यादि । सूर्यः पुनरपि नभः आकाशं गाधितासि । बाध आत्
प्रतिष्ठापयत्यर्थः । कोद्वजं नभः ? अटुल्यः खलुशो भवत्यः मिषपटा मिषावली वन ।
अथवा पशुः समुद्रस्य शीतल-कचर्कं जलम् ईक्षितासि ॥ २

अधुना । हे कपे । त्वमि गूढगौर नलोमकलेन शरणं करिष्ये एव
मेधिवे वे, त्वामि गवनवगगच्छ वायुं आवाते मेधगकन वं वं वं
गव्येन जन निान्नकनान्न गविनत छेदनाह ॥ २

सेवितासे प्रवङ्ग त्वं महेन्द्राद्रेरधित्यकाः ।

व्युत्क्रान्तवर्त्मनो भानीः सहज्योत्स्नाः कुमुदतीः ॥ ३

अन्वयः । प्रवङ्ग ! भानीः व्युत्क्रान्तवर्त्मनः महेन्द्राद्रेः सहज्योत्स्नाः कुमुदतीः अधि-
त्यकाः त्वं सेवितासि ॥ ३

मस्तिनाथः । सेवितास इति । प्रवैर्गच्छतीति प्रवङ्ग कपे !
'सुप्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानं खञ्ज डिङुक्तव्यः' इति गमः खञ्जि
सुमागमः टिलापञ्च । भानीर्युत्क्रान्तवर्त्मन औन्नत्येनातिक्रान्तभानु-
मार्गस्थेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । महेन्द्राद्रेः सम्ब-
न्धिनीः सहजरात्र्याश्चन्द्रमण्डलसाक्षध्यात् मचन्द्रिकाः । "वीप-
सजनस्य" इति सहजशब्दस्य विकल्पादसम्भवः । कुमुदान्यासु
सन्तीति कुमुदतोः कुमुदप्रायाः । 'कुमुदान् कुमुदप्रायः' इत्यमरः ।
'कुमुदनडवेतसेभ्यो ञतुप्' इति ञतुप्प्रत्ययः । टलोपः । "मादुप-
धायाः—" इति वकारः । अधित्यका ऊर्ध्वभूमाः । 'भूमिरूर्ध्व-
मधित्यका' इत्यमरः । "उपाधिभ्याम्—" इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः ।
सेवितासे सेविष्यसे । अनद्यतने लुट् ॥ ३

भरतः । सेवितासि इत्यादि । हे प्रवङ्ग ! इन्मन् । महेन्द्रपर्वतस्य ऊर्ध्वभूमीः
सेवितासि । महेन्द्राद्रेः कोद्वजस्य ?—भानीः सूर्यस्य उन्नतभानीस्य उन्नतात् । अधित्यकाः
कोद्वजीः ?—व्यात्स्नाकुमुदतीभ्यां सह वर्तमानाः ॥ ३

अधुना । इन्मन् । त्वमि सूर्योत्तर गतिःशायक एव चन्द्रमार्गिषा वनतः
व्याप्तमार्गमधि ७ कुमुदपूर्व प्रदेशस्य पर्वतस्य उन्नति त्वामि विज्ञानं करिष्ये
अनन्ततां करिष्ये । ३ ।

चन्दनद्रुमसंस्कृता निराकृतहिमश्रयाः ।

दर्शितारस्त्वया ताश्च मलयोपत्यकाः शुभाः ॥ ४

अन्वयः । चन्दनद्रुमसंस्कृता निराकृतहिमश्रयाः शुभाः ताः मलयोपत्यकाः नवा
दर्शितारः ॥ ४

मङ्गिनाथः । चन्दनेति । चन्दनद्रुमैः संस्कृताः हिमस्य श्रयो
हिमश्रयो हिमसारः । अन्य विमोचनप्रतिपक्षयोः रति धातोः
“अवोदेवौघप्रश्रयहिमश्रयाः” इति घञ्जलोपौ वृहद्भावश्च निपात्यते
इति काशिका । स तिरोहितोऽभिभूतो याभिस्ताः । ततस्तयो-
र्विशेषणममासः । चन्दनसम्पर्कादिमादप्युपशोतना इत्यर्थः । शुभाः
शोभनास्ताः, पूर्वदृष्टा मलयस्योपत्यका आसन्नभूमयश्च । पूर्व-
वत्त्वकान्प्रत्ययः । त्वया दर्शितारः श्वो द्रक्ष्यन्ते । “स्वसिच्—”
इत्यादिना दृशेः कर्मणि चिखदिटि रूपम् ॥ ४

भरतः । चन्दनद्रुमेत्यादि । त्वया ताः पूर्वं दृष्टा मलयाद्रेः आसन्नभूमयी दृष्टव्याः ।
नवदृष्टव्यं च इति निष् । कौदृशः ?—चन्दनद्रुमव्यामाः अत एव शुभाः सुखदत्तात् ।
निराकृतो हिमश्रयः चन्दो याभिः । हिमं श्रयाति मुचति इति हिमश्रयः । अन्य न मांश्च
इत्यस्य घञजलस्य अवोदेवौघादीना निपातनादप्युप ॥ ४

अश्वत्थः । चन्दनतकवृत्त कण्ठरात्र नैऋताश्विन वाशरा चक्रकण्ठ पत्राकृत्
कविशास्त्रे, तान्त्रिक षोडशमान (मन्त्रे पूर्वदृष्टे मन्त्राचलनर उल्लेखान्तरकन—
ताशां कला मेधिते पाठेन । ४ ।

प्रतन्वाः कोमला विन्ध्ये सहितारः स्यदं न ते ।

लताः स्तवकशालिन्यो मधुलेहिकुलाकुलाः ॥ ५

अन्वयः । विन्ध्ये प्रतन्वाः कोमलाः स्तवकशालिन्यः मधुलेहिकुलाकुलाः लताः ते स्यदं
न सहितारः ॥ ५

मङ्गिनाथः । प्रतन्वा इति । विन्ध्ये विन्ध्याद्री प्रतन्वाः लताः
कोमलाः सुदुलाः स्तवकशालिन्यः कुसुमगुच्छमनोहरा अत एव
मधुलेहिकुलाकुला मधुपहृन्दाकीर्णा लतास्ते तव स्यदं गतिवेगम् ।
“स्यदोन्वे” इति स्यन्देर्घञ्जलोपौ वृहद्भावश्च । न सहितारो न
सोद्वारो न सहिष्यन्ते । तन्नुत्वात् कोमलत्वात् स्तवकभरितत्वाच्चे-
त्यर्थः । “तीषसह—” इत्यादिना सहैर्विकल्पादिडागमः ॥ ५

भरतः । प्रतप्याः इत्यादि । विव्यपयते सताः ते तव स्वदे वेगं न सङ्घिना ।
कोदृश्यः ?—प्रतप्याः अतिक्रियाः, कोमला सदाः, सवस्युताः अत एव भर-
तसूक्ष्मात् । ॥ ५

अशूबाद । भृशकूलयाष्टं विक्काटनेत्र कूश्मण्डलधारीणी मनोहारिणी
अति कृणु शृङ्ग लतामकल तोमात्र गमनवेगं गच्छ करिष्ये नाना । ६ ।

द्रष्टासि प्रीतिमानारात् सखिभिः सह सेविताम् ।
सपक्षपातं किष्किभ्यां पूर्वक्रीडां स्मरन् मुहुः ॥ ६

अन्वयः । सखिभिः सह सेवितां किष्किभ्यां मुहुः पूर्वक्रीडां सपक्षपातं स्मरन् प्रीति-
मान् आरात् द्रष्टासि ॥ ६

मङ्गिनाथः । द्रष्टासीति । सखिभिः सुहृद्भिः सह सेवितां
भुक्तां किं धीयतेऽस्यामिति किष्किभ्यां गुह्यं सुधीववसतिम् ।
“पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्” इति निपातनात् साधुः । मुहुः
पूर्वक्रीडामत्राचैवं क्रीडितमिति सपक्षपातं माभिमानं स्मरन्
प्रीतिमान् प्रीतियुक्तः सन् आरात् दूरे समीपे वा द्रष्टासि
द्रष्टासि ॥ ६

भरतः । द्रष्टासीत्यादि । आरात् दूरे निवेः सङ्गानुभूतां किष्किभ्यां सपक्षपात
सागरागं यथा स्यात् तथा त्वं पूर्वक्रीडां मुहुः वारंवारं स्मरन् प्रीतियुक्तः सन् द्रष्टासि
वर्तमानिदिति रः ॥ ६

अशूबाद । भृशं ये किष्किभ्यां सूक्ष्मगणं गमयिष्याहारे बहुवारं क्रीडां
करिष्या आनन्द उल्लासं करिष्ये, अशूबागं गच्छ मेहे क्रीडां मने करिष्या
क्रीडिनाड करिष्ये ऽ अदूरे मेहे किष्किभ्यां देविष्ये गच्छेवे । ७ ।

त्वया सन्दर्शितारौ ते मात्स्यवद्दण्डकावने ।

उपद्रुतश्चिरं हन्दैर्ययोः क्लिप्तवानहम् ॥ ७

अन्वयः । मात्स्यवद्दण्डकावने ते त्वया सन्दर्शितारौ, ययोः अहं चिरं हन्तेः उपद्रुतः
क्लिप्तवान् ॥ ७

मङ्गिनाथः । त्वयैति । तव पूर्वानुभूते मात्स्यवाञ्छ दण्डकावने
च ते गिरिकानने त्वया सन्दर्शितारौ सन्दृश्यते । हन्तेः कर्मणि
लुटि चिखदिटि च “लुटः प्रथमस्य डारौरसः” इत्यातामो रावा-

देशः । ययोर्गिरिवनयोरहं चिरं सीतातीतभूतो हन्त्रैः शीतोष्णा-
दिदुःखैः । 'हन्त्रं युग्मं हिमोष्णादिमिथुनं कलहे रहः' इति
यादवः । उपद्रुतः पीडितः सन् क्लिष्टितवान् क्लिष्टवान् । "क्लिष्टः
क्लानिष्ठयोः" इति विकल्पादिट् । कित्वाच्च गुणः ॥ ७

भरतः । त्वयेत्यादि । माखवान् पर्वतो दण्डकावनश्च ते द्रष्टव्ये । हनयदहम् च
इति मिथ । ययोः माखवदण्डकावनयोः चिरं चिरकालं हन्त्रैः सीताविद्योन्नेः दुःखैः
उपद्रुतः सन् अहं क्लिष्टितवान् । पुक्लिष्टित पक्षे इम् ॥ ७

अशूराणां । ये मण्डकारणां ७ मानवान् पर्यङ्के आसि वरुणिन दाव९
भोतशोशानि दुःखेऽप्युपैडित इहेना । कष्टे पाहेवाहिनः, तूनि जेह मानवान्
पर्यङ्के ७ मण्डकारणां मण्डिते पाहेवे । १

आप्तारौ भवता रम्यावाश्रमौ हरिणाकुलौ ।

पुण्योदकौ[क]द्विजाकीर्णौ सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः ॥ ८

अन्वयः । रम्यौ हरिणाकुलौ पुण्योदकौ द्विजाकीर्णौ सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः आश्रमौ
भवता आप्तारौ ॥ ८

मङ्गिनाथः । आप्ताराविति । रम्यौ हरिणाकुलौ मृगाकीर्णौ
पुण्योदकौ पवित्रजलौ द्विजैर्हरितादिभिराकीर्णौ सुतीक्ष्णशर-
भङ्गयोर्मन्थोराश्रमौ भवता त्वया आप्तारौ आप्तयेत आप्तव्यावि-
त्यर्थः । आप्तोतेः कर्मणि लुट् । तास्यातामो रावादेशः ॥ ८

भरतः । आप्तारावित्यादि । भवता सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः मुन्योः आश्रमौ प्राप्तव्यौ ।
कोदृशौ ?—रमणीयौ, मग्नव्याप्तौ, पुण्यजलविप्रव्याप्तौ ॥ ८

अशूराणां । तूनि रमणीयं हरिणमग्निरूपं पवित्रजलमग्नं एव द्वि-
जकीर्णं मृगीकृ ७ शरभङ्गं आश्रमं मण्डिते पाहेवे । ८ ।

अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमत्रेस्तपोवनम् ।

विचित्र[पवित्र]चित्रकूटेऽद्रौ त्वं स्यातासि कुतूहलात्

अन्वयः । रम्यम् अत्रेः तपोवनं त्वया दुःखं अतिक्रान्ता, विचित्रे चित्रकूटे अद्रौ त्वं
कुतूहलात् यातासि ॥ ८

मङ्गिनाथः । अतिक्रान्तीति । रम्यमत्रेस्तपोवनं त्वया
दुःखं यथा तथा अतिक्रान्ता । रम्यतया दुःखमजित्वात्

कृच्छ्रेणातिकृच्छ्रं यास्यते । क्रमेः कर्मणि लुट् । “सुकमोरना-
त्मनेपदनिमित्ते” इत्यात्मनेपदे इटप्रतिषेधः । विचित्रेऽद्भुते चित्र-
कूठादौ त्वं स्यातासि कुतूहलादद्भुतदर्शनकौतुकात् स्यात्स्यसि ॥ ८

भरतः । अतिक्रान्तेत्यादि । अत्रेः मुनेः रस्यं तपोवनं त्वया दुःखं यथा स्यात् तथा
अतिक्रान्ता अतिरमणीयत्वात् कष्टेन त्वं त्वत्पसीति भावः । पवित्रे चित्रकूटपर्वते च त्वं
कुतूहलात् स्यातासि इत्यर्थः ॥ ८

अश्वनाथ । भूमि अग्निभूनित्र मरुताहर्षं तपोवनं अत्रिदुःखं ताग
करिवे । केन ना मेहे तपोवन एत इमगीन ये ताहि ताग कृत्रिते दुःख
इहेवे । कुतूहलमहकात्रे विचित्र चित्रकूटोत्तल गमन करिवे । ० ।

ततः परं भरद्वाजो भवता दर्शिता मुनिः ।

द्रष्टारश्च जनाः पुण्या यमुनाम्बुक्षतांहसः ॥ १०

अन्वयः । ततः परं भवता भरद्वाजः मुनिः दर्शिता, यमुनाम्बुक्षतांहसः पुण्याः जनाः
द्रष्टारः ॥ १०

मङ्गिनाथः । तत इति । ततः परं चित्रकूटदर्शनानन्तरं भवता
भरद्वाजो मुनिर्दर्शिता द्रष्टव्ये । दृशेः कर्मणि लुटि तासि चिख-
दिट् । यमुनाम्बुक्षतांहसो यमुनाजलसेवालुप्तपापा अत एव पुण्याः
पवित्रा जना हिजा विप्राश्च द्रष्टारो द्रष्टव्यन्ते द्रष्टव्या इत्यर्थः । दृशेः
कर्मणि लुटि चिखदिडभावपक्षे रूपम् ॥ १०

भरतः । तत इत्यादि । ततः चित्रकूटगमनात् परं भरद्वाजो मुनिः त्वया द्रष्टव्यः ।
तत पुण्ययुक्ता जनाश्च द्रष्टारो द्रष्टव्याः । यमुनाजलविनाशितपापाः ॥ १०

अश्वनाथ । चित्रकूटे दर्शनैरत्र त्रयं तत्रवाच्यं भूनि एवम् उक्तञ्चा यमुना-
जलमेषवने विगतपाप पवित्रायां ब्राह्मणं च अन्यानां लोकनिगदके नैथिजे
पाठेवे । १० ।

स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शम्भोर्मूर्ध्नि स्फुत्वा चित्तं गताम्
गाहितासेऽथ पुण्यस्य गङ्गां मूर्तिमिव द्रुताम् ॥ ११

अन्वयः । अथ दिवः स्यन्त्वा स्यन्त्वा शम्भोः मूर्ध्नि स्फुत्वा चित्तं गता द्रुतां पुण्या
मूर्तिम् इव गङ्गां गाहितासि ॥ ११

मङ्गिनाथः । स्यन्त्वेति । अथ भरद्वाजदर्शनानन्तरं दिवो

अलोकात् सन्त्वा सन्त्वा पुनः पुनः सन्दित्वा । सन्दू प्रसवणे ।
 “आभीक्ष्ण्येण समुल् च” इति चकारादाभीक्ष्ण्येण क्ताप्रत्ययः ।
 ‘आभीक्ष्ण्ये हे भवतः’ इत्युपसंख्यानादुद्भिर्वचनम् । पौनःपुन्यं
 भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । शब्दोमूर्ध्नि स्तन्त्वा गत्वा पतित्वेत्यर्थः ।
 स्कान्दगतिशोषणयोः । अनिट् । “क्लि स्तन्दिस्तन्दोः” इत्युभयत्र
 नलोपप्रतिषेधः । क्षितिं गतां द्रुतां द्रवरूपेण स्थितां पुण्यस्य
 युक्तस्य मूर्त्ते विग्रहमिव स्थितां गङ्गां भागीरथीं गाहितासे
 गाहिथ्यसे ॥ ११

भरतः । सन्त्वेत्यादि । अथ अनन्तरं गङ्गां गाहितासे तस्याम् अवगाहं करिष्यसि ।
 कीदृशीम् ?—दिवः स्वर्गात् सन्त्वा सन्त्वा क्षुत्वा क्षुत्वा शब्दोः शिरसि मूर्ध्नि स्तन्त्वा गत्वा
 क्षितिं गतां, पुण्यस्य द्रवीभूतां मूर्त्तिमिव । न किन्तु स्कान्दस्तन्द इति कित्त्वनिवेधान्
 नलोपाभावः ॥ ११

अभूवाह । उग्रहाङ्ग वर्जनाटङ्ग वर्गविगणिता मण्डूनिद्रोपतिता कृमिजला-
 बधीर्न पूजाप्रतिमाकृपिनो गङ्गाय अवगाहनं करिष्ये । ११ ।

तमसाया महानीलपाषाणसदृशत्विषः ।

वनान्तान् बहु मन्तासे नागराक्रीडसाक्षिणः[शाखिनः]

अन्वयः । महानीलपाषाणसदृशत्विषः तमसायाः नागराक्रीडसाक्षिणः वनान्तान् बहु
 मन्तासे ॥ १२

मङ्गिनाथः । तमसाया इति । महानीलपाषाणसदृशत्विषः
 ‘इन्द्रनीलशिलासच्छायायास्तमसायास्तमसानद्याः सम्बन्धिना नाग-
 राणां पौराणामाक्रीडसाक्षिणो विहारद्रष्टृन् वनान्तान् वनप्रदेशान्
 बहु मन्तासे बहु मंस्यसे । मन ज्ञानं । लुटि “यासः से” ।
 “तासत्स्याः—” इति सलोपः ॥ १२

भरतः । तमसाया इत्यादि । त्वं तमसाया नद्याः वनान्तान् वनप्रदेशान् बहु मन्तासे
 श्रक्षितासि । कीदृशान् ? अतिनीलत्वात् महानीलप्रसरत्पुण्यकालीन्, नागराणाम्
 आक्रीडाः शाखिनः उद्यानवद्यायत्र । “साक्षिण” इति पठि—नागराणाम् आक्रीडं
 रमयेसाक्षिणः ॥ १२

अभूवाह । कृमि कृमि, उग्रहा, उग्रहाङ्ग नौगकाङ्ग मणिवत् कान्तिमण्डप
 नगरवासीविग्रेष क्रीडायां नाकीयकृप वनाङ्गप्रदेशमण्डपि पेशिवा अतिमह
 प्रमत्ता करिष्ये । १२ ।

नगरस्त्रीस्तनन्यस्तधौतकुङ्कुमपिञ्जराम् ।

विलोक्य सरयूं रम्यां गन्ताऽयोध्या त्वया पुरी ॥ १३

अन्वयः । नगरस्त्रीस्तनन्यस्तधौतकुङ्कुमपिञ्जरा रम्या सरयूं विलोक्य त्वया अयोध्या पुरी गन्ता ॥ १३

मञ्जिनाथः । नगरेति । नगरस्त्रीणां स्तनेषु न्यस्तौघैर्निर्जल-
क्रीडाकासे क्षालितैः कुङ्कुमैः पिञ्जरां रम्यां सरयूं विलोक्य त्वया-
योध्या पुरीं गन्ता गन्स्यते गन्तव्येत्यर्थः । गमेः कर्मणि लुट् ॥ १३

भरतः । नगरीत्यादि । नगरस्त्रीणाम् अयोध्यास्त्रीणां स्तनेषु पूर्वं न्यस्तं पश्चात् धौतं यत् कुङ्कुमं तेन पिञ्जरां रमणीयां सरयूं नदीं विलोक्य त्वया अयोध्या पुरीं गन्तव्या ॥ १३

असूत्राणि । अतः परं तूष्णि नगरवासी क्रीडामणिग्रेन धनधौतं कुङ्कुम-
त्रक्षितं रमणीयाकृतिं गच्छन् वर्णनाच्छेदं अयोध्यां उगमनीं हरेत् ॥ १३

आनन्दितरस्त्वां दृष्ट्वा प्रष्टारश्चावयोः शिवम् ।

मातरः सह मैथिल्या तोष्टा च भरतः परम् ॥ १४

अन्वयः । मातरः तां दृष्ट्वा आनन्दितारः, मैथिल्या सह आवयोः शिवं प्रष्टारः,
भरतः अपि परं तोष्टा ॥ १४

मञ्जिनाथः । आनन्दितार इति । अथ मातरः कौसल्या-
दयस्त्वां दृष्ट्वा नन्दितार आनन्दिष्यन्ति । मैथिल्या सह आवयोः शिवं
चेमं प्रष्टारः प्रश्नन्ति च । भरतश्च परमख्यन्तं तोष्टा सन्तो-
ष्यति ॥ १४

भरतः । आनन्दितार इत्यादि । तत्र अयोध्यायां तां दृष्ट्वा मातरः कौसल्याया
आनन्दितारः आनन्दिता भविष्यन्ति । मैथिल्या सहितयोः आवयो रामसहोदरयोः शिवं
कल्याणं प्रष्टारः । प्रश्नी श्च प्रीति । भरतः परम् अत्यधं तोष्टा तोष्यति ॥ १४

असूत्राणि । मातृगणं तोषाटकं शेषिणा आनन्दितां हरेत्वेन एवः शेषिनीं,
आमांश्च ७ नक्षत्रेण मङ्गलं विज्ज्ञायां करिष्वेन, उन्नतं ७ गार्धिभवं मङ्गलं
हरेत् ॥ १४

आख्यातासि इतं शत्रुमभिषिक्तं विभीषणम् ।

सुग्रीवश्चार्जितं मित्रं सर्वांश्चागामुक्कान् द्रुतम् ॥ १५

अन्वयः । शत्रुं हतं, विभीषणम् अभिषिक्तं, सुग्रीवं च मित्रम् च चित्तं, सर्वान्
व द्रुतम् आगामुकान् आख्यातासि ॥ १५

मन्त्रिनाथः । आख्यातासीति । शत्रुं रावणं हतं, विभीषणं
आभिषिक्तं लङ्काराजेन स्थापितं, सुग्रीवं च परमं मित्रं परमसुहृदं,
सर्वान्स्यांश्च द्रुतमागामुकानागन्तून् । “सपपत—” इत्यादिना
गमिष्वकज्ञप्रत्ययः । आख्यातास्याख्यास्यासि । सर्वमेतदाख्यात-
मित्यर्थः ॥ १५

भरतः । आख्यातासीत्यादि । एतानि आख्यातासि वक्ष्यसि । सर्वान् अद्यान्
द्रुतं शीघ्रम् आगमनशीलांश्च ॥ १५

अश्रुवाप । त्वमिदं तूष्णि वनिष्य, शत्रुं रावणं निहतं च विभीषणं लङ्का
राज्ये अभिषिक्तं हस्तेराहेन, रामं सुग्रीवं च वशूकपेनात्तं करिष्याहेन एवं
गङ्गानदी अचिरे आगमनं करिष्येन । १६

गन्तारः परमां प्रीतिं पौराः श्रुत्वा वचस्तव ।

ज्ञात्वैतत् सन्मुखीनश्च मा[स]मेता भरतो द्रुत[ध्रुव]म् ॥

अन्वयः । पौराः तव वचः श्रुत्वा परमां प्रीतिं गन्तारः, ज्ञात्वा भरतः एतत् द्रुतं
माम् सन्मुखीनः च एता ॥ १६

मन्त्रिनाथः । गन्तार इति । पौरास्तव वचः श्रुत्वा परमां
प्रीतिं गन्तारो गमिष्यन्ति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा भरतश्च द्रुतं मां प्रति
सन्मुखीनोऽभिमुख एता आगन्ता । आङ्पूर्वादिणः कर्त्तरि
शुट् ॥ १६

भरतः । गन्तार इत्यादि । तव एतवचनं श्रुत्वा पौराः पुरवामित्राः परमां प्रीतिं
गन्तारः गमिष्यन्ति । एतत् मदागमनं श्रुत्वा भरताऽपि सन्मुखीनः सन् समेता
समानमिष्यति ॥ १६

अश्रुवाप । पूरवाजोरा त्वाभार कथा सुनिश अतिनर कीर्तिनात्त
करिष्ये एवं त्वत्तत्त एवै गङ्गानदी अचिरे आगमनं गङ्गानदी उपहित
हरेवे । १७

गते त्वयि पथानेन वयमप्याहितास्तुहे ।

अथाहेऽहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति सखा खे ॥ १७

अव्ययः । अनेन पथा त्वयि गते वयम् अपि चाङ्गितामहे, भूयः भवति सम्पुके प्राप्ते अहं धृतिं लब्धाहे ॥ १७

मस्मिनाथः । गत इति । अनेनोक्तेन पथा त्वयि गते सति वयमप्याङ्गितामहे आगमिष्यामः । अहि गतौ । लुटि तद्धि मङ्गिङि तासि टेरेत्वम् । इदित्वाङ्गम् । अजादित्वादाट् । भूयश्च त्वयि सम्पुके प्राप्ते सत्यहं धृतिं सन्तोषं लब्धाहे लपस्ये । लभे-
लुटि टेरेत्वे “ह एति” इति तासः सकारस्य हकारः । “भक्ष-
स्तथोर्धोऽधः” ॥ १७

भरतः । गते त्वयोक्तादि । त्वयि गते सति अनेन ख्यातेन पथा वयमपि चाङ्गितामहे आगमिष्यामः । अहि उ गतौ । भूयः पुनरपि भवति त्वयि सम्पुके प्राप्ते सति अहं धृतिं लब्धाहे प्राप्तामि ॥ १७

अश्वत्थ । तूभि एहे एहे पथ भद्रिना गमन करिणे आगमिष्ये पथाते आगमिष्ये, पुनर्वा तूभि मन्त्रे उपस्थित इहेने आगमि मन्त्रे गत करिव । ११

गते तस्मिन् गृहीतार्थे रामः सुयोवराक्षसौ ।

उक्तवान् श्वोऽभिगन्तास्यो युवां सह मया पुरम् ॥ १८

अन्वयः । तस्मिन् गृहीतार्थे गते रामः सुयोवराक्षसौ युवां मया सह नः पुरम् अभिगन्तास्यः इति उक्तवान् ॥ १८

मस्मिनाथः । गत इति । तस्मिन् हनूमात् गृहीतार्थेऽवधृत-
कार्थार्थे गते सति रामः सुयोवराक्षसौ सुयोवविभोवणौ युवा-
मपि मया सह श्वः परेऽङ्गि पुरमयोध्यानगरोमभिगन्तास्यः गमि-
ष्यथ इत्युक्तवान् । गमेलुटि यसि तासिप्रत्ययः ॥ १८

भरतः । गते तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् गृहीतप्रयोजने हनूमति गते सति रामः सुयोवविभोवणौ उक्तवान् । किं तदित्याह—नः प्रातः मया सह युवां पुरम् अशीष्या-
गन्तास्यः गमिष्यथः ॥ १८

अश्वत्थ । सेहे हनूमान् कर्तव्यवर्थात्तु पुनर्वा अश्वत्थ करिणे गत—
श्वोव ७ विडीवगक दानेन, तामरा इहेन आगमि मन्त्रे आगमि कन्या
अश्वत्थानगरीते गमन करिव । १२

दृष्टास्थस्तत्र तिस्रो नो [मे] मातृस्तुष्टान्तरात्मनः ।
प्र[आ]त्यन्तौ न सखित्वञ्च प्राप्तास्थो भरताश्रयम् ॥ १६

अन्वयः । तत्र तुष्टान्तरात्मनः नः तिस्रः मातृः दृष्टास्थः, भरताश्रयम् अत्यन्तौ
खित्वं च प्राप्तास्थः ॥ १६

मङ्गिनाथः । 'दृष्टास्थ इति । तत्रायोध्यायां तुष्टान्तरात्मनः
तुष्टान्तरज्ञानं नोऽस्माकं' तिस्रो मातृर्जननीः । "न षट् स्वप्ना-
देभ्यः" इति निषेधात् "ऋन्नेभ्यः—" इति न ङीप् । दृष्टास्थः
दृश्यः । दृशेः कर्त्तर लुङि यसि तासु । "ब्रह्म—" आदिना
इत्वं । भरताश्रयं भरतावधयमत्यन्तं गाम्यत्यन्तौ नमात्यन्तिकम् ।
'अवारपार—" इत्यादिना खप्रत्ययः । सखित्वं सख्यं च प्राप्तास्थः
प्राप्तस्थयः । आप्नोतेर्लुङि यसि तासु ॥ १६

भरतः । दृष्टास्थ इत्यादि । तत्र अयोध्यायां नोऽस्माकं वसमानमाः तिस्रो मातृः
युवा दृष्टास्थः इत्ययः । अत्यन्तं भरताश्रयं सखित्वं मित्रत्वञ्च प्राप्तास्थः प्राप्ताश्रयः ॥ १६

अभूवत् । तेषां आशात्पत्रं मृदुष्टोक्तः करणं मातृवत्कं केषिणो
पाठेन एव उक्तं उक्तं निकटे अत्रात्तं वक्तुं नात्र करिष्ये । १७

नैवं विरहदुःखेन वयं व्याघानितास्महे ।
शमोऽनुभविता नैवं भवद्भ्यां च वियोगजः ॥ २०
एवं युवां मम प्रीत्यै कल्पतास्थः कपिराक्षसौ ।
गन्तुं प्रयतितासाधे प्रातः सह मया यदि ॥ २१

अन्वयः । कपिराक्षसौ । प्रातः मया सह गन्तुं प्रयतितासाधे यदि, एवं वयं विरह
दुःखेन न व्याघानितास्महे ; एव भवद्भ्यां वियोगजः शमः न अनुभविता, एवं युवां मम
प्रीत्यै कल्पतास्थः ॥ २०—२१

मङ्गिनाथः । अथ युग्मेनाह—नैवमित्यादि । हे कपिराक्षसौ
सुप्रीवविभीषणौ ! प्रातः श्वः प्रभाते मया सह गन्तुं प्रयतितासाधे
प्रयतिष्ये यदि । यती प्रयत्ने । एवं सति वयं विरहदुःखेन भव-
द्वियोगदुःखेन न व्याघानितास्महे न व्याहनिष्यामहे । इत्ते
कपिणि सुदि तासि चिच्छदिदि वदि । "हो इत्तेः—" इति

हकारश्च चत्वं च । एवं सति भवद्ग्रां च वियोगजोऽस्मद्विरहजन्यः
 श्रमः क्रोशो नानुभाविता नानुभविष्यते । अनुपूर्वाद्भवतेः कर्मणि
 लुटि पूर्ववत्तासि चिच्छदिटि वृद्धिः । एषमिति । एवं मया सह
 प्रस्थाने सति युवां मम प्रीत्यै समोषाय कल्पास्थः कल्पिष्ये
 संपत्स्वेवे इत्यर्थः । कुपू सामर्थ्ये । “लुटि च क्लृपः” तडभावपक्षे
 “तासि च क्लृपः” इतौट्प्रतिषेधः । लपरो लघूपधगुणः । ‘क्लृपेः
 सम्प्रत्ययमाने चतुर्थी वक्तव्या’ । शेषं व्याख्यातम् ॥ २०।२१

भरतः । नैवमित्यादि श्लोकद्वयम् । हे कपिराचसी ! सुग्रीवविभीषणौ ! प्रातः मया
 सह वनम् प्रयतितासाये प्रयत्नं करिष्यथ इति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः । एवं सति तदा
 विरहदुःखेन युष्मद्वियोगकटेन यथं न व्याघाजिताकाङ्क्षे न पीडिताकाङ्क्षे । कर्मणि लुटि ।
 वनयद्द्वयम् च इति मिष्, सेहो वञ्च्येति चेति चः । इष्य वञ्चनेन मिथो वञ्चनान् न
 वनयस्युः । “संयोजिताकाङ्क्षे” इति कश्चित् पाठः । भवद्ग्रां मविरहजातः श्रमो नैव चनु-
 भाविता नानुभविष्यते । पूर्ववन्निष् । एवं सति युवां मम प्रीत्यै कल्पास्थः । नेम् धे
 व्याः इति क्लृपौ व्याः पे इन्निषेधात् ब्यामुभयपदित्वं गम्यते ॥ २०।२१

अश्वत्थम् । हे कपिवर ! हे राक्षसराज ! यदि तोमरा आतःकाले
 आमार सहित रहिते यत्नं कर, ताहाकहेले आमार तोमादेर विरहदुःखे
 दुःखित हवेव ना एव तोमरा आमार विरगजनित वेदना अनुभव
 करिवे ना, वर एहेरूप हहेले तोमरा आमार जेवोव गप्पावन
 करिवे । २०—२१

उक्तवन्तौ ततो रामं वचः पौलस्त्यवानरौ ।

अनुग्रहोऽयं काकुत्स्थ गन्तास्वो यत् त्वया सह ॥ २२

अन्वयः । ततः पौलस्त्यवानरौ रामं वचः उक्तवन्तौ—काकुत्स्थ ! त्वया सह गन्तास्वः
 इति यत् वचनम् अनुग्रहः ॥ २२

मञ्जिनाथः । उक्तवन्ताविति । ततो रामवाक्यानन्तरं पौलस्त्य-
 वानरौ विभीषणसुग्रीवौ रामं वचो वाक्यमुक्तवन्तौ । किमिति ?
 हे काकुत्स्थ ! त्वया सह गन्तास्वा गाम्भ्याव इति यत् वचनम्
 ग्रहो महान् प्रसादः ॥ २२

भरतः । उक्तवन्ताविति । ततो रामवाक्यानन्तरं पौलस्त्यवानरौ रामं वचः

शनी । किं तदित्याह—हे काकुत्स्थ ! आवां त्वया सह गन्तासः समिधावः । अयं तव अनुग्रहः प्रसादः ॥ २१

अश्रुवाप । रामेन कथारं पत्रं विडोषणं च शूचीव रामके एहे कथा कश्चिनेन वे, हे ककुत्स्थकूलनन्दन ! आपनारं गहितं आमत्रां गमनं कर्त्तव्यं, एवं वाहं वनिनेन, हेहाते आमापेन अति आपनारं पत्रम् अनुग्रहः ॥ २२

अनुमन्तास्वहे नावां, भवन्तं विरहं त्वया ।

अपि प्राप्य सुरिन्द्रत्वं किमु प्रप्तं त्वयास्पदम् ॥ २३

अन्वयः । सुरेन्द्रत्वं प्राप्य अपि आवां भवन्तं त्वया विरहं न अनुमन्तास्वहे ; अत्रा प्रप्तम् आस्पदं किमु ? ॥ २२

मञ्जिनीयः । अन्विति । हे राम ! सुरेन्द्रत्वं प्राप्याप्यावां भवन्तं सन्तं त्वया विरहं नानुमन्तास्वहे । त्वया प्रप्तं दत्तम् । “अथ उपसर्गात्तः” इति दक्षकारादेशः । आस्पदं प्रतिष्ठां किमु । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् सुडागमः । त्वां विनैन्द्रं पदमपि न रोचयामहे किमुत पदार्थान्तरमित्यर्थः । इति सुङ्-विश्वासः ॥ २३

भरतः । अनुमन्तास्वहे इत्यादि । सुरेन्द्रत्वं प्राप्यापि आवां त्वया सह भवन्तम् सत्यस्यमानं विरहं न अनुमन्तास्वहे । प्राप्येत्यत्र प्राप्ताविति कश्चित् पाठः । त्वया किम् आस्पदं प्रसुप्तम् आवाभ्यां न प्रप्तं न दत्तम् ? राज्यं प्राप्तवन्तावेव ॥ २४

अश्रुवाप । हे राम ! आमत्रां हेखुइ पाहेनेन आपनारं गहितं विरहं उरपादनं कर्त्तव्यं हेच्छां कर्त्तव्यं ना, तथेन आपनारं अत्रात्तं मांभत्तं रामागमपेन कथा आत्र किं वनिव । २७

ततः कथाभिः समतीत्य रात्रि[दोषा]

मारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते ।

संप्रस्थिता वेगवशादगाधं

संप्र[क्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः ॥ २४

अन्वयः । ततः ते कथाभिः रात्रिं समतीत्य सैन्यैः सह पुष्पकम् आरुह्य वेगवशात् अगाधं पयोधेः सलिलं संप्रक्षोभयन्तः संप्रस्थिताः ॥ २४

* મક્ષિનાથઃ । પુનઃ પ્રકૌર્ણકમેવાધિકૃત્યાહ—તત્ત્વં ઇત્યાદિ । તતઃ સંવાદાનન્તરં તે સર્વે કથાભિરિષ્ટાલાપેઃ રાત્રિં સમતીત્ય નૌત્વેત્યથેઃ । સૈન્યેઃ સહ પુષ્પકમારુદ્ધ વેગવશાત્ પુષ્પકવેગવાતા-
હતિવલાદિત્યર્થઃ । અગાધં પયોધેઃ સનિલં સંજ્ઞોભયન્તઃ સન્તઃ
સન્મસ્થિતા અયોધ્યાં પ્રતિ પ્રસ્થિતા ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૪

મરતઃ । તતઃ ઇત્યાદિ । તતીડનન્તરં કથાભિઃ વાક્યૈઃ દીર્ઘાં રાત્રિં સમતીત્ય ગમયિત્વા
તે ગૌરામવિભીષણાદયઃ સૈન્યેઃ સહ પુષ્પકં વિમાનમ્ ચારુદ્ધ વેગવશાત્ સમુદ્રસ્ય અગાધમ્
અતિવિસ્તારં વલં પ્રજ્ઞોભયન્તઃ અયોધ્યાં સન્મસ્થિતાઃ સમ્યક્ પ્રસ્થાનં ક્રતવન્તઃ ॥ ૨૪

અનૂવાંસ । ઉલ્લેખકારકરૂપકથનત્રયે પત્ર ડાહ્યાડા વિવિધ દેષોનાં
ગિના અતિવાહિત કરિશા સૈન્યગણસહ ગૂળકારોદ્ગરેણ અતિવેગે ગમન્
વન્તઃ ગમુદ્ગરે અગાધ અગ્ર ગરુડકાંઠિત કરિશા અવોધ્યાંકિંશૂરેણ અશ્વાન
કરિત્રેણ ॥ ૨૪ ।

સેતું મહેન્દ્રં મલયં ચ[સ]વિન્ધ્યં
સમાલ્યવન્તં ગિરિમૃષ્યમૂકમ્ ।

સદગડકારણ્યવતીં ચ પમ્પાં

રામઃ પ્રિયાયાઃ કથયન્ જગામ ॥ ૨૫

અન્યથા । રામઃ સેતું, મહેન્દ્રં, મલયં, વિન્ધ્યં, માલ્યવન્તં ગિરિમ્ મૃષ્યમૂકં,
સદગડકારણ્યવતીં પમ્પાં ચ પ્રિયાયાઃ કથયન્ જગામ ॥ ૨૫

મક્ષિનાથઃ । સેતુમિતિ । રામ એવ સેતુરેષુ મહેન્દ્ર ઇતિ
સેત્વાદોન્ પ્રિયાયાઃ કથયન્ જગામ ॥ ૨૫

મરતઃ । સેતુમિત્યાદિ । રામઃ પ્રિયાયા નિકટે તાનિ કથયન્ જગામ ॥ ૨૫

અનૂવાસ । રામચ્છ ગૌડાંક એ સેહે સેતુ, એટ સેહે મલય, મદ્ય, વિક્રા,
ગાંભાવાન્, અવાપ્રુક પર્વત, એ સેહે મદ્યકારણ્ય એવઃ એ સેહે ગમ્પા-
ગરોવર એ મકલેત્ર વિવરણ વાંલેટ વાંલેટ ગમન કરિત્રેણ ॥ ૨૫ ।

एते ते मुनिजनमण्डिता दिगन्ताः

शैलोऽयं स्थगितपथः[ललितवनः] सचिद्वकूटः ।

गङ्गेयं सुतनु विशालतीर्थ[र]रम्या

मैथिल्या रघुनन्दनो दिशन्ननन्द ॥ २६

अन्वयः । सुतनु ! एते ते मुनिजनमण्डिताः दिग्गताः, अयं सः चित्रकूटः स्थगितपथः, शैलः, विशालतीर्थरम्या इयं गङ्गा मैथिल्याः दिशन् रघुनन्दनः ननन्द ॥ २६

मस्तिनाथः । एत इति । हे सुतनु सुगात्रि ! ऊकारान्तीत्तर-
पदो बहुव्रीहिः । ततः सङ्गृही नदीकूलः । एते परिदृश्यमानास्ते
पूर्वानुभूता मुनिजनमण्डिता दिग्गताः । अयं स चित्रकूटः स्थगित-
पथः शैलः । विशालतीर्थरम्या इयं सा भागीरथी । इत्यादि
मैथिल्या दिशन् सीतायाः कथयन् रघुनन्दनो ननन्द ॥ २६

भरतः । एते इत्यादि । रघुनन्दनो गमो मैथिल्या इति दिशन् कथयन् ननन्द ।
किम् इत्याह—हे सुतनु ! ते पूर्वम् अनुभूता मुनिजनैः शोभिता दिग्गताः, सोऽयं मनोहरः,
चित्रकूटपर्वतः । सा इयं महातीरेण रमणीया गङ्गा । तीरेष्वत्र तीर्थेति पाठे—महातीर्थैः
रमणी इत्यर्थः ॥ २६

अश्वत्थाम । हे सुतन्नि ! त्वमि दाश'पूर्वम् प्रेषित्वाहिने, ब्रूनिजनविमण्डित
मिक्कसङ्ग, एहे सेहे चित्रकूट पर्वत, वेथाने उन्नत आमादेशर गतिराध
कविशाहिने ; एहे सेहे विस्तीर्ण सोपादेन ब्रमनौघ गङ्गा ; ब्रघुनन्दन मैथिलीके
एहे सकन प्रेथाहेते प्रेथाहेते अतिपन्न आनन्तित हहेलेन । २७ ।

शिञ्जानभ्रमरकुलाकुलाग्रपुष्पाः

शीताम्भःप्रविलयसंग्रवालवालाः [तिलीनाः] ।

एते ते सुतनु पुरीजनोपभोग्या

दृश्यन्ते नयनमनोरमा वनान्ताः ॥ २७

अन्वयः । शिञ्जानभ्रमरकुलाकुलाग्रपुष्पाः, शीताम्भःप्रविलयसंग्रवालवालाः, पुरीजनोप-
भोग्याः, नयनमनोरमाः ते वनान्ताः हे सुतनु । एते दृश्यन्ते ॥ २७

मस्तिनाथः । शिञ्जानेति । शिञ्जानैर्गुञ्जद्विभ्रमरकुलैराकुला-
ग्रपुष्पाणि शिख्राग्रकुसुमानि येषां ते । शीताम्भसां प्रविलये-
नान्ताःप्रवेशेन संग्रवाणि समन्तात् भूतानि आलवालानि येषां ते ।
पुरीजनानामयोध्याजनानामुपभोग्याः । नयनानि मनांसि च रम-

यन्तीति तद्योक्ताः । कर्मण्यम् । ते पूर्वानुभूताः वनान्ता वनप्रदेशाः
हे सुतनु ! एते दृश्यन्ते । अयोध्यासमीपं प्राप्ताः आ इत्यर्थः ॥ २७

भरतः । विज्ञानेत्यादि । हे सुतनु ! एते ते वनान्ता दृश्यन्ते । कौटुम्बाः १—
विज्ञानेः कलं ध्वजः ध्वजसमूहः व्याप्तानि अयमुपाधि येषां ; प्रविशत्यन्ते संनिध्यन्ते
वनं स प्रविश्यः कुल्याः, शीताश्वश्च असौ प्रविश्यसेति तेन यः संभव आभासनं तेन
चतिसौभाग्यः कुल्यया अभिविच्यमानमूलत्वात् पुरीजनोपमोग्याः, सौन्दर्यात् नयन-
मनोरमाः ॥ २७

अथवा । हे सुतनु ! एते वनतांगश्च उक्तमन्त्रेण अग्रहित पूर्णशक्ति
उक्तमन्त्रेण उक्तमन्त्रेण परिवाप्तं, नीतल जल वनदृष्टा अग्रिते इति शब्द आनवान-
नकल मिक, अयोध्यावासी गोटकर उपलब्धा एव नवन-ननोहर वनप्रदेश
नकल वाहा कुवि पुर्ण मेषिवाहिने, ए तां मेषा वाहेतेहे । आनवा
अयोध्या निकटेहे आनिवाहि । २१ ।

स्थानं नः पूर्वजानामधिकमियमतः प्रेयसो पूरयोध्या
दूरादालोक्यते या हुतविविधहविःप्रीणिताशेषदेवा ।
सोऽयं देशो रुदन्तं पुरजनमखिलं यत्र हित्वा प्रयातौ
आवां सौते वनान्तं सह धृतधृतिना लक्षणेन क्षपान्ते

अथवा । नः पूर्वजानां स्थानम्, अतः अधिकं प्रेयसो अयोध्या पुः इयम्
दूरात् आलोक्यते ।—या हुतविविधहविःप्रीणिताशेषदेवा, स देशः अयं यत्र रुदन्तम् अखिल
पुरजनं हित्वा सौते ! आवां क्षपान्ते धृतधृतिना लक्षणेन सह वनान्तं प्रयातौ ॥ २८

मङ्गिनाथः । स्थानमिति । नोऽस्माकं पूर्वजानां मनुप्रभृतीनां
स्थानं वसतिः अत एवाधिकतरमत्यन्तं प्रेयसो प्रियतमा अयोध्या
पूर्वगणै इयं दूरादालोक्यते दृश्यते । या पूरुतैर्विविधैर्हविर्भिराण्या-
दिभिः प्रीणितास्तपिता अशेषदेवा यया सा । किञ्च स देशोऽयं
दृश्यते यत्र देशे रुदन्तमखिलं पुरजनं हित्वा त्यक्त्वा हे सौते !
आवां त्वं चाहं चेत्यर्थः, क्षपान्ते प्रभाते धृतधृतिना धृतसन्तोषेण
लक्षणेन सह वनान्तं प्रयातौ । सन्धरावृत्तम् । 'सन्धर्यानां त्रयश्च
विमुनियतियुता सन्धरा कौर्त्तितयम्' इति लक्षणात् ॥ २८

भरतः । स्थानं न इत्यादि । हे सुतनु ! सा इयं पुरी दूरादालोक्यते । असौ

बयोध्या नोऽस्माकं पूर्वजानाञ्च पित्रपितामहादीनाञ्च ख्यानम् । अतिशयं प्रेयसी प्रियतमा
प्रायोध्या इति विविधैः इतिभिः आख्यादिभिः प्रीयिता तर्पिता अथवा देवा यत्र तादृशी ।
इति । सीडयं देशः,—यत्र बदनम् अखिलं पुरजंनं हिला त्यक्त्वा अपाया रात्रेः अने
धृतधृतिना खलखेन खंड आवां वनान्ते प्रयाती गती ॥ २८

अश्वत्थम् । हे अश्वत्थम् ! ये अयोधा यथाविधि आहूत वृत्तादि पवित्र
ज्ञानो देववृन्दक श्रुत करिशाहे एवम् आमापन्नं पूर्वं पुरुषं मनुश्रुतिर-
वागवृत्तिं श्रित्वा अयोधानगरौ एव दूरे मेधा बाहेतेहे, येषामेन मन्त्रे-
चित्तं नम्रपुत्रं मूर्धित आभवा अहोदय मन्त्रं पुरवागौमिगटक द्रोपण करिहे
मेधिश्रुतं त्वाग करिशा वन मन्त्रे करिशाहिनाम्, ए मेहे मेध मेधा
बाहेतेहे । २८

तूर्याणामथ नौखनेन सकलं लोकं समापूरयन्
विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्रसदृशां ह्यां

ह्याप[कम्प]यन् सर्वतः ।

सानन्दाश्रुविलोचनः प्रकृतिभिः सार्धं सद्धान्तःपुरः
संप्राप्तो भरतः समारुतिरलं नम्रः समं मादृभिः ॥ २९

अन्वयः । अथ तूर्याणां निखनेन सकलं लोकं समापूरयन् गिरीन्द्रसदृशां करिणां
विक्रान्तैः सर्वतः ह्यां ह्यापयन् सानन्दाश्रुविलोचनः भरतः प्रकृतिभिः सार्धं सद्धान्तःपुरः
समारुतिः मादृभिः समं सम्प्राप्तः अलं नमः ॥ २९

मञ्जिनाथः । तूर्याणामिति । अयानन्तरं तूर्याणां वाद्यानां
निखनेन सकलं लोकं समापूरयन् गिरीन्द्रसदृशां मेरुकल्पानां
करिणां गजानां विक्रान्तैः पादविशेषैः सर्वतः ह्यां ह्यितिः ह्याप-
यन् कम्पयन् । ह्यायी विधूयने । अन्ताहटः शत्रादेशः । अर्तिञ्जी
—” इत्यादिना पुगागमः । यकारलोपः । सानन्दाश्रु आनन्द-
वाप्ययुक्ते विलोचने यस्य स भरतः प्रकृतिभिः प्रजाभिरमात्मैश्च
सार्धं सद्धान्तःपुरः सावरोधः समारुतिः सहनूमान् मादृभिः
कौशल्यादिभिः समं सम्प्राप्तः सन् अलमतिभक्त्या नम्रः प्रणतः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृद्धम् । सञ्चयमुक्तम् ॥ २९

भरतः । तूर्याणामित्यादि । अथ अनन्तरं रामवाणीं प्राप्य प्रकृतिभिः अमात्रे
शार्दूल, अन्तःपुरेण सङ्गीतो मादृतिना हनूयता सङ्गीतः, मादृभिः सह भरतः सम्प्राप्तः

আগতঃ । কীদৃশঃ ?—দুখ্যাবা চতুর্বিধবাস্যানাং নিস্কলেন ভূমিনা সকলং স্বীকৃতং ভুবনং
সলাপুরং । নিরীক্ষ্যসহস্রাং কুলপদন্ততুখানাং করিষাং কসিনাং বিক্রান্তীঃ; বিক্রান্তীঃ; পাদ-
বিশেষৈঃ বা, আং দ্বিবিধাং সর্বতঃ সর্বাং কল্যয়ন্তু বাসয়ন্তু, তস্ কেরিতি দ্বিতীয়ায়াস্ ।
আনন্দানুসংহিতে বিলীচনে যস্য তাড়য়ঃ, নমনশীলঃ ॥ ২৮

অশুবাদ । তদনন্তর উন্নত হনুমানের নিকট ব্রাহ্মের আগমনবার্তা
শ্রবণে আনন্দাশ্রুপূর্ণলোচনে বিবিধ বাস্তবানিতে ত্রিভুবন পরিপূর্ণ করিয়া
গিরিরাজতুল্য মহাগজের পাদমুখ্যে ক্ষতিগত বিকলিত করিতে করিতে
প্রকৃতিপুঞ্জ, অমোক্ষগণ, হনুমান ও মাতৃগণ সমভিঃ, গাঃ, ঐশ্বর্যময়ীপে
উপস্থিত হইয়া উজ্জ্বলিত হইলেন । ২৯ ।

অথ সসম্ভ্রমপৌরজনাবৃত্তো

ভরতপাণিধৃতোজ্জ্বলচামরঃ ।

গুরুজনদ্বিজবন্দ্যভিনন্দিতঃ

প্রবিশতি স্ম পুরং রঘুনন্দনঃ ॥ ৩০

অর্থঃ । অথ রঘুনন্দনঃ সসম্ভ্রমপৌরজনাভূতঃ ভরতপাণিধৃতোজ্জ্বলচামরঃ গুরুজন-
দ্বিজবন্দ্যভিনন্দিতঃ পুরং প্রবিশতি স্ম ॥ ৩০

মঞ্জিনাথঃ । অর্থঃ । অথ ভরতপাণিধৃতোজ্জ্বলচামরঃ রঘুনন্দনো রামঃ
সসম্ভ্রমৈঃ সত্বরৈঃ পৌরজনৈরাভূতঃ পরিবারিতঃ । ভরতপাণিধৃতো
কম্পিতমুজ্জ্বলমমলং চামরং যস্য সঃ । গুরুজনে মনোবর্গেণ দ্বিজৈ-
র্বেসিষ্টাদিভির্বন্দিতঃ স্তুতিপাঠকৈশ্চ অভিনন্দিতঃ প্রশংসিতঃ স্বাং
পুরীমযোধ্যাং প্রবিশতি স্ম প্রবিষ্টঃ । দ্রুতবিলম্বিতহস্তম্ । ‘দ্রুত-
বিলম্বিতহস্তম্ নমো ভরতৌ’ ইতি সাক্ষ্যাত্ ॥ ৩০

ভরতঃ । অর্থঃ । অথ ভরতপাণিধৃতোজ্জ্বলচামরঃ রামঃ পুরম্ অযোধ্যাং প্রবিষ্টবান্ ।
কীদৃশঃ ?—সসম্ভ্রমেণ সাদরেণ পৌরজনেণ আভূতো বেচিতঃ । সসম্ভ্রমেণ সসম্মদেতি
কথিতং পাঠঃ । সম্মদী কথং । পুনঃ কীদৃশঃ ?—ভরতপাণিধৃতোজ্জ্বলচামরং
যস্য, গুরুজনে দ্বিজৈঃ বন্দিতঃ স্তুতিপাঠকৈশ্চ অভিনন্দিতঃ প্রশংসিতঃ ॥ ৩০

অশুবাদ । তদনন্তর হইলেন পুরবাসীগণ সমগ্রমে রঘুনন্দনকে বেটন
করিয়া বহিল, তদনন্তর হইলেন গুরু চামর বাজান করিতে লাগিলেন; গুরুজন,
মাতৃগণ, বশিষ্ঠাদি ব্রাহ্মণ ও স্তুতিপাঠক কর্তৃক অভিনন্দিত হইয়া ঐশ্বর্যময়ী
অযোধ্যা পুরীতে প্রবেশ করিলেন । ৩১

प्रविधाय धृतिं परां [पुरी] जनानां

युवराजं भरतं ततोऽभिषिच्य ।

जघटे तुरगाध्वरेण यष्टु

कृतसंभारविधिः पतिः प्रजानाम् ॥ ३१

अन्वयः । ततः प्रजानां पतिः जनानां परां धृतिं प्रविधाय भरतं युवराजम् अभिषिच्य
कृतसंभारविधिः तुरगाध्वरेण यष्टु जघटे ॥ ३१

संज्ञनायाम् । प्रविधयेति । ततः पुरप्रवेशानन्तरं प्रजानां
पती राजा जनानां प्रजानां परां धृतिं प्रविधाय सम्यक्-
पालनेन पुरप्रवेशमुत्पाद्य भरतं युवराजमभिषिच्य युवराजं कृत्वे-
त्यर्थः । कृतः संभारविधिर्यज्ञसम्पादनं येन स सन् तुरगाध्वरेण
अश्वमेधयागेन जातावेकवचनात् । तुरगाश्वमेधेरित्यर्थः । 'अश्व-
मेधशतैरिष्टा ब्रह्मलोकं गमिष्यति' इति वाल्मीकिवचनात् । यष्टुं
देवान् पूजयितुं जघटे घटते अ प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३१

भरतः । प्रविधयेत्यादि । ततोऽनन्तरं प्रजानां पती रामः पुरीजनानां धृतिं प्रविधाय
दानसंवादानादिभिः प्रकृष्टां कृत्वा युवराजं भरतम् अभिषिच्य युवराज्ये भरतस्य अभिषेकं
कृत्वा कृतसंभारविधिः कृतयज्ञोचितसामवीकः सन् तुरगाध्वरेण अश्वमेधेन यज्ञेन यष्टुं
यानं कर्तुं जघटे चेष्टितवान् ॥ ३१

कुम्भनितरङ्गविद्यावैभवात्तमोडीवरहरिहरखानख्यातवंशान्धोन्दीः ।

भुवनविदितकीर्तिः सेनगौराङ्गतो योऽजनि स भरतसेनो भट्टीकाक्षकार ॥

इति सर्वेश्वरहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गतमङ्गीकाक्षजयौभरतसेनकृतायां सुगन्धोधिनां

भट्टीकाक्षां पुरप्रवेशो नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ ३२

समाप्ताचार्यं भट्टिन्यः ।

अनुवादः । अजानां धर्मं त्रयं नगरं त्रयं नगरं त्रयं अजानं त्रयं त्रयं त्रिंशः
गन्धर्वान् कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः
नगरीं कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः कश्चिन्नः ७३

इदमधिगतमुक्तिमार्गचित्रं

विवदिषतां वदतां च सन्निबन्धात् ।

जनयति विजयं सदा जनानां

युधि सुसमाहितमैश्वरं यथास्त्रम् ॥ ३२

अन्वयः । उक्तिमार्गेण चित्तं सुसमाहितम् इदम् अधिगतं युधि ऐश्वर्यम् अस्मिन् वधा
उत्तिवन्त्यान् विवेदिषतां वदतां च जनानां सदा चित्रं जनयति ॥ ३१

मज्झिनायः । इत्थं नायकाभ्युदयास्तं काव्यसुक्ता सम्प्रति
प्रेक्षावत्परिग्रहार्थं स्वकाव्यस्य सप्रयोजनतामाह—इदमिति ।
उक्तिमार्गेर्भणितिभङ्गिभिस्त्रिमङ्गुलं सुसमाहितं गुणालङ्कारपरि-
स्फुटमिदं काव्यमधिगतं परिशीलितं सत् युधि अधिगतमुक्ति-
मार्गमवगतमोचनप्रकारं तच्च तच्च चित्रमङ्गुलं चित्तरूपं वा सुसमा-
हितं सुष्ठु घनुषि संहितमैश्वर्यमस्मिन् यथा पाशपतं श्रमिन् सन्नि-
वन्त्यात् सम्यग्गुम्फनात् अन्यत्र सख्यङ्मात्रेण हेतोः
विवदिषतां विवदितुं विचित्रं प्रयोक्तुमिच्छतां जनानां
वक्त्रजनानामन्यत्र जिगीषुजनानामित्यर्थः । सदा जयं वादे
जयमन्यत्र युद्धे जयं जनयति प्रयच्छति ॥ ३२

अश्वत्थम् । विविध वाकाङ्क्षितानां विविध उक्तानां विविध विवदित एवैकाग्र-
पत्रिनौजित इहेन सूक्ष्मे धसूक्ष्मे अतिशयित पातनताञ्च येन विवदयेच्छु-
बोरगणके मर्कटादेः जयप्रदानं कृते, नेहेकग एवै कावाङ्क्षितित्तानां वक्त्रा-
गणेर जयप्रदानं कृतिवे । ३२

दीपकल्पः [तुल्य] प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।

इत्तादर्श[मर्ष] इवाभ्यानां भवेद् व्याकरणादृते ॥ ३३

अन्वयः । अयं प्रबन्धः शब्दलक्षणचक्षुषा दीपकल्पः, व्याकरणादृते अन्धानां इत्तादर्श
इव भवेत् ॥ ३३

मज्झिनायः । सम्प्रति वैयाकरणस्यैवात्राधिकार इत्याह—
दीपेति । अयं मत्कृतः प्रबन्धः काव्यसन्दर्भः शब्दलक्षणं व्याक-
रणं तदेव चक्षुर्येषां वैयाकरणानां दीपकल्पो दीपतुल्यः । वैया-
करणानामयं प्रबन्धश्चक्षुषतां दीप इवोपकरोतीत्यर्थः । व्याकरणा-
दृते तद्रहितानामित्यर्थः अन्धानां इत्तादर्शः करस्यदर्पण इव
भवेत् । अवैयाकरणस्यायं प्रबन्धोऽन्वयादर्श इव नोपकरोती-
त्यर्थः ॥ ३३

अश्वत्थम् । आचारं कृत एवै कावाङ्क्षितं व्याकरणं नगं कृत्वा न वाकि
अर्था व्याकरणवत्ता पठितगणेर गणके अतिगठुना, व्याकरण अनतिक्र
विगणेर गणके कृतेन इत्तिवद दर्पणेर ताञ्च विवद इहेवे । ३३

व्याख्यातुमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥ ३४

अन्वयः । इदं काव्यं व्याख्यातुम्, सुधियाम् अलम् उत्सवः, मया विद्वत्प्रियतया
अस्मिन् दुर्मेधसः हताः ॥ ३४

मल्लिनाथः । किं चेदं काव्यं न सर्वसुलभमित्याह—व्याख्येति ।

इदं काव्यं व्याख्यातुमिदं काव्यमुत्सवः गम्यं गुरुमुखवेद्यमित्यर्थः ।

एवमेकं सुधियां विदुषामलमित्यन्तमुत्सव आनन्दः । मया विद्वांसः

प्रिया यस्य तस्य हताः । हता विद्वत्प्रियतया विद्वत्प्रियतयेत्यर्थः ।

अस्मास्मिन् विषये दुर्मेधसो दुर्बुद्धयो मूढाः । “नित्यमसिच्

प्रजामेधयोः इत्यसिच्प्रत्ययः । हता उपेक्षिताः । विदुषामेवात्र

प्रवेशोऽस्तु, ममूदविदुषां ततः किमिति भावः ॥ ३४

इति औपदेवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रामहामहोपाध्यायकोला-

चनमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सवपथीनाख्याने

तिङन्ताकाण्डे लुङ्विलासो नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२

इति भट्टिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ।

अशूराणि । एतेकावाथानि शुकमुत्थेन वाथा द्वात्रिंशे सूत्रवाथा, सूक्ष्म-

वृद्धे देशेऽत्र निवृत्तिनश्च आनन्दनाथ करिवेन, देशे विद्वान् गोपकद्वे

प्रियवत्, एतेष्वत्र आनि देशेऽत्र मूर्धनिगके वक्षि० करिष्यति । ७४

काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां

श्रीधरसेन[सूनु]नरेन्द्रपालितायाम् ।

कौर्त्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य ।

प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥ ३५

अन्वयः । मया श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायां वलभ्यां इदं काव्यं विहितं, यतः क्षितिप
प्रजानां प्रेमकरः यतः तस्य नृपस्य कौर्त्तिः भवताम् ॥ ३५

अशूराणि । आनि श्रीधरसेन नृपपालित वलभ्यो-नगरोत्ते अवस्थानकाले

एते कावाथानि नृपना करिष्यति, कारण ए नृपति अद्यागोकेन हिदेवौ

अत्र एव एते नृपतिगके कौर्त्तिं नृपस्य पालित इत्येक । ७५

द्वाविंशः सर्गः समाप्तः ।

ओं तत्सत् । आं तत्सत् ॥ ओं तत्सत् ॥

